DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

ERGİN AYAN

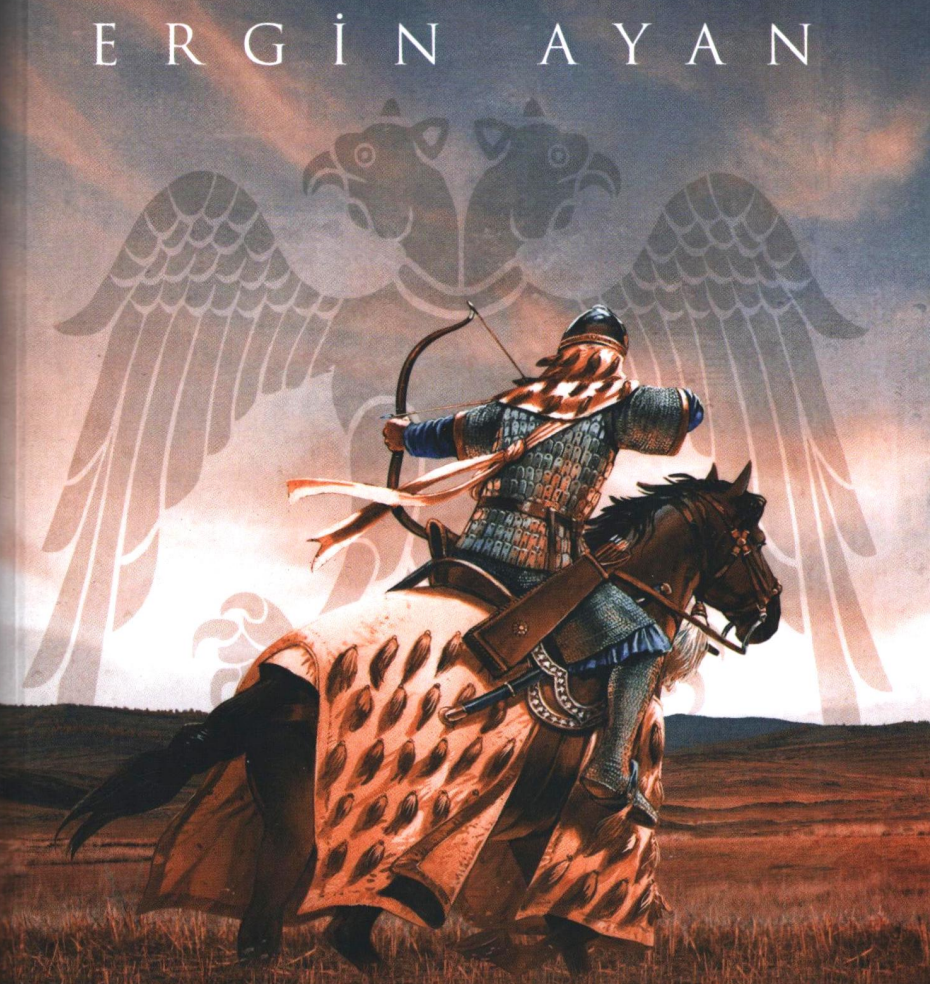

SULTAN TUĞRUL BEY

SELÇUKLU İMPARATORLUĞU'NUN KURUCUSU

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Kronik

KRONİK KİTAP: 179
Selçuklu Tarihi Dizisi: 12

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Can Uyar

DÜZELTİ
Halid Yaşar

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı, Aralık 2020, İstanbul

ISBN
978-605-7635-84-6

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. N°8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 49068

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SULTAN TUĞRUL BEY

SELÇUKLU İMPARATORLUĞU'NUN KURUCUSU

Kronik

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ERGİN AYAN

16 Aralık 1954'te Trabzon'da doğdu. İlköğrenimini Trabzon'da, ortaöğrenimini İstanbul'da tamamladı. 1991 yılında Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1991 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı'nda başladığı yüksek lisans eğitimini 1994'te *Willermus Tyrensis'in Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum (Denizaşırı Ülkelere Yapılan Seferlerin Tarihi) Adlı Eserinin XV., XVII. ve XVIII. Kitaplarının Türkçe Çevirisi* adlı çalışmasıyla tamamladı. Aynı yıl Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı'nda doktora eğitimine başladı. 1996 yılında tezi ile ilgili araştırmalar yapmak ve kaynak toplamak üzere bir süreliğine kendi imkânlarıyla Tahran'a gitti. 1997 yılında doktora eğitimini sürdürmekte iken Kocaeli Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü'ne okutman olarak atandı. 1999 (Mart) yılında *Horâsân ve Civârındaki Oğuz Boyları (1157-1220)* isimli çalışmasıyla doktora eğitimini tamamladı. Aynı yıl Kocaeli bölgesinde meydana gelen deprem dolayısıyla kendi isteğiyle Ondokuz Mayıs Üniversitesi'ne intikal edip, Ordu Fen-Edebiyat Fakültesi'ne Yardımcı Doçent olarak atandı. 2006 yılında bu fakülte Ordu Üniversitesi'ne bağlandı. 2009 yılında Doçent 2014 yılında Prof. Dr. unvanını aldı. Çalışmaları daha çok Ortaçağ Selçuklu, Moğol, Haçlı Seferleri, Anadolu, İran ve Orta Asya tarih ve medeniyeti ile ilgilidir. Yayımlanmış 10 kitabı ve pek çok bilimsel makalesi vardır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR 9
ÖNSÖZ 11
GİRİŞ 15

BİRİNCİ BÖLÜM
SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU

Horasan Yollarında Selçuklular 27
Nesâ Savaşı 32
Zoraki Barış 35
Birinci Serahs Savaşı 41
Nîşâpûr'un Zaptı: İlk İstiklâl 44
Ulyaâbâd Savaşı 50
İkinci Serahs Savaşı 52
Selçuklularla Anlaşma Teşebbüsleri 59
Anlaşmanın Bozulması 62
Dandanakan'da Hesaplaşma 63
Tuğrul Bey'in Tahta Oturması 75
Eski Bir Türk Devlet Geleneği: Üleştirme 84
Siyâsî Meşruiyet Yolunda Selçuklular 98

İKİNCİ BÖLÜM
SELÇUKLULARIN YAYILMASI

İlk Selçuklu Fetihleri 111
Tuğrul Bey'in Rey'e Gelmesi 124
Hârezm'in Fethi 130
Herât'ın Zaptı 136

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Karahanlılar ile İlişkiler 139
Sistân'ın Zaptı 144
Halîfenin Elçisinin Gelmesi 158
İbrahim Yınal'ın İran'daki Faaliyetleri 180

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLULAR VE BİZANS

Çağrı Bey'in Doğu Anadolu Seferi 199
Selçuklu Fetihlerinden Önce Bizans'ın Ermenistan Siyaseti 202
Bizans'ın Vaspurakan'a Tahakkümü 202
Ermenistan'da Bizans Siperleri 209
Bizans'ın Ani'yi Zaptı 210
Selçukluların Ermenistan Bölgesine İlk Akınları 218
İbrahim Yınal'ın Anadolu Harekâtı 225

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLU DEVLETİ İÇİNDE OĞUZLAR

Tuğrul Bey'in Saltanatı Döneminde Oğuzlar 239
Oğuzlar ve Yerel Emîrlikler 242
Oğuz-Türkmenler ve Ermeniler 253
Doğu Roma ve Batıdaki Durum 257
Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermenilerin Durumu 266
Oğuz-Türkmen Beylerinin Anadolu Harekâtları 268

BEŞİNCİ BÖLÜM

BAĞDAT'A GİRİŞİNE KADAR
SULTAN TUĞRUL BEY'İN FAALİYETLERİ

İbrahim Yınal'ın İlk İsyan Teşebbüsü 279
Büveyhîler 281
Tuğrul Bey'in İsfâhân'ı Fethi 288
Kirmân'ın Selçuklu Hâkimiyetine Girmesi 295
Mezhep Kavgaları 301
Tuğrul Bey ve Büveyhîler 309
Tuğrul Bey'in Azerbaycan ve Anadolu Seferi 313
Tuğrul Bey'in Bağdat'a Gitmesi 321
Şartların Olgunlaşması 321
Tuğrul Bey'in Bağdat ve Musul Harekâtı 327
Tuğrul Bey'in Halîfe el-Kâim ile Görüşmesi 385

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ALTINCI BÖLÜM

SULTAN TUĞRUL BEY'İN ÖLÜMÜNE KADAR UĞRAŞTIĞI MESELELER

Resûltekin ile Fûlâd'ın İsyanı 393
İbrahim Yınal'ın İkinci İsyanı 397
Çağrı Bey'in Ölümü 412
Tuğrul Bey-Arslan el-Besâsîrî Mücâdelesi 418
Kutalmış'ın Saltanat Davası 476
Sultan Tuğrul Bey'in Halîfe el-Kâim'in Kızı Seyyîde Hatun ile Evlenmesi 483
Mervânîlerde İktidar Mücâdelesi 512
Tuğrul Bey'in Ölümü ve Tarihi Kişiliği 516
Tuğrul Bey'in Ölümünden Sonra Halîfeliğin Durumu 532

SONUÇ 545
BİBLİYOGRAFYA 551
DİZİN 569

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

KISALTMALAR

AÜDTCF:	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
AÜİFD:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.:	Bakınız
Çev.:	Çeviren
DEÜİFD:	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Haz.:	Hazırlayan
İLTED:	İlahiyat Tetkikleri Dergisi
JESHO:	Journal Of The Economic And Social History Of The Orient
MEB:	Milli Eğitim Bakanlığı
Neşr.:	Neşreden
ODTÜ MED:	Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi
ODÜ:	Ordu Üniversitesi
SAÜ:	Sakarya Üniversitesi
SUTAD:	Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TAD:	Tarih Araştırmaları Dergisi
TDV:	Türkiye Diyanet Vakfı
Trans.:	Translation
TTK:	Türk Tarih Kurumu
USAD:	Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi
Yay.:	Yayınlayan

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TUĞRUL BEY ZAMANINDA HÂNEDÂN MENSUPLARI*

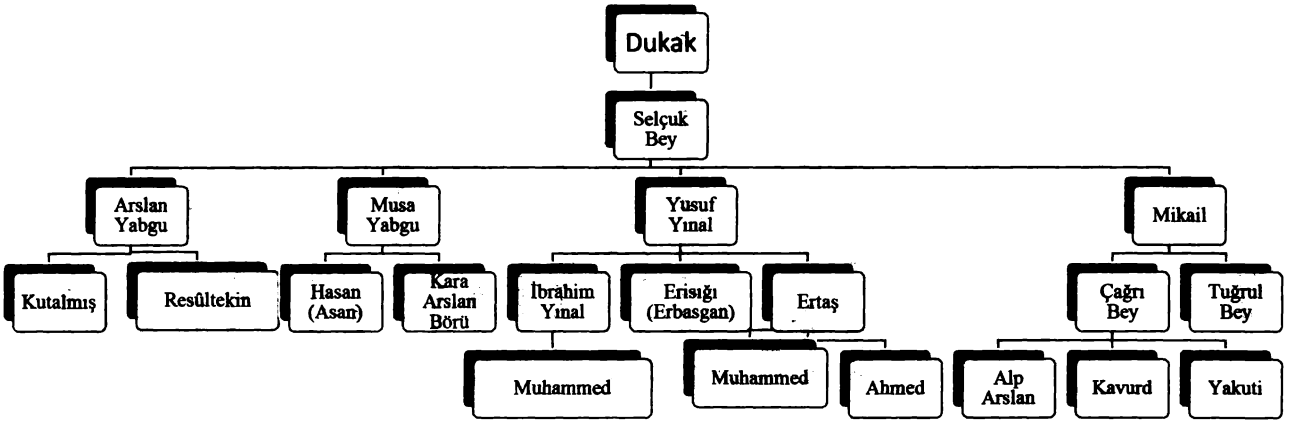

* Sadece metinde adları geçenler alınmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÖNSÖZ

Bilindiği gibi, bir milleti birleştiren en güçlü bağlardan biri, fertlerinin ortak tarih şuurudur. Bu nedenle milletlerin hayatında tarih önemli bir unsurdur denebilir. Bu şuur olmadığı takdirde bireyler, soyut değerlere bağlılık göstermede tereddüt ederler. Demek ki tarih millî şuurun inşa edilmesinde malzeme fonksiyonu görmektedir. Çağlar boyunca millet ve devletle özdeşleşme aracının en güçlüsü olan millî şuuru düşündüğümüzde bu tezin geçerliliği daha iyi anlaşılmış olur. Çağdaş dünyamızdaki millî devletler, uzun bir tarihsel tecrübenin birikimleri ve sonuçlarıdır. Tarihçilik ise, tarihi tecrübeyi millî geçmiş olarak kurgulamak ve bunu hem çağdaş hem de gelecek kuşaklara aktarmak demektir. Şüphesiz tarih şuurundan yoksun olan topluluklar bu birikim ve sonuçlardan yoksun kalmışlardır. Bu nedenle bundan sonra da mevcudiyetlerini sürdürmek azim ve istidadında olan milletler, tarihlerine önem vermek mecburiyetindedirler. Şüphesiz kendisini meydana getiren bütün unsurlarıyla beraber millî şuur, milletlere hayatiyet aşılayan güç kaynağıdır. Aslına bakılırsa tarih, millî şuurun yapılanmasında muhtemelen dilden bile daha etkilidir. Nasıl ki dilcilik bir dilin gramer kurallarını bulup ortaya çıkarıyorsa, tarihçilik de milletlerin doğal olarak var olan millî şuurlarını sistematize eder. Meselâ Avrupa'da millî tarihlerin yazılmasıyla birlikte, millî devletler ve ulusal kimlikler sistematik olarak 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır ama aslında bu milliyetler daha önce vardı. Bu münasebetle şunu söylemek mümkündür ki millî tarihlerin

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yazılması, millî kimlik yaratmanın değil millî kimliği ortaya çıkarmanın en etkili yoludur. Şu halde tarih ilminin ve tarih yazıcılığının toplumsal tesirleri çok açık bir şekilde ortada durmaktadır. Milletlerin soyut anlamda kullanabilecekleri ortak bir tarihi geçmişe ihtiyaç duydukları kesin ve bu konuyla ilgili farklı bakış açıları da birbirine rakip tarihler ortaya çıkarabiliyorlar. Günümüzde iktidarların tarih anlayışları, medya aracılığıyla her yere nüfuz edebiliyor ve geniş kitleler için manipülasyon vasıtası olabiliyor. Genellikle geçmişte vuku bulmuş hakikatleri reddetme sorunsalı, ancak yenilikler ilerlemeyi temsil ettikleri zamanlarda gündeme gelmektedir. Dolayısıyla tarihçiliği, profesyonel eğitim almış ve vermiş kişiler yapmazlarsa, daha az bilgili ve önyargılı olan birileri çıkıp yanlış yorumlar geliştirebilirler.

Bütün buraya kadar yazdıklarımız çerçevesinde Türklerin İslâm Medeniyeti dairesine girdikleri 10. ve 11. yüzyıllardan itibaren Selçuklu Oğuzlarının yarattığı muhteşem medeniyetin ve yeni Türk kimliğinin tarih sayfalarından devşirilip doğru ve tarafsız bir şekilde ortaya konulması gerektiği inancıyla, günümüze ve geleceğe katkılarını düşünerek bu çalışmamıza başlamış idik.

Selçuk Bey'le başlayıp, devletin ilk hükümdârı Tuğrul Bey'in Dandanakan sahrasında tahta oturmasıyla Selçuklular müstakil bir devlet haline gelmişlerdir ve bu süreç yüz seneye yakın türlü meşakkatlerle dolu zorlu bir süreçtir. Selçuklu Devleti başta Tuğrul ve Çağrı kardeşler olmak üzere yabgu unvanını taşıyan amcaları Musa ve diğer hânedan üyeleri tarafından müştereken kurulmuştur. Türk tarihinde Bumin ve İstemi Kağan, Bilge ve Kültigin Kağan kardeşler örneklerinde olduğu gibi devleti ortak yönetme geleneği Selçuklularda da Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşler zamanında devam etmiştir. Hatta Selçuklu tarihi şubeleriyle birlikte bütünüyle ele alındığında hânedana mensup kardeşlerin her birinin veya çoğunun ayrı bölgelerde devlet yönettikleri ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada ele alınan Tuğrul Bey zamanı Selçuklu tarihi, devletin kurumsal teşkilâtlanmasını, muhtelif mezhepler ve yerel hânedanlar arasında devletin hâkimiyetini sağlayıp, denetim altında tutmak için verilen mücâdeleyi, devletin izlediği siyaseti ve devletlerarası ilişkileri ihtiva

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

etmektedir. Pek çok tarihçiye göre monografilerin tarih araştırmalarında ciddi bir yeri olmayabilir, fakat monografi tarzında ele alınmış olan bu eser, Selçuklu Devleti tarihinin başlangıcı sayılan bir kesitini konu edindiği için biyografi sınırlarını aşmaktadır. Esasında Türk tarihinde her büyük Türk devlet adamı için monografiler meydana getirilmesi vazgeçilmez bir ihtiyaç gibi görünmektedir. Çünkü tarihi olayların anlaşılmasında büyük adamların önemli yerinin olduğu bir gerçektir. Bu münasebetle Tuğrul Bey'in faaliyetleriyle, amaç ve hedeflerine dayalı olarak siyasal anlatıma daha çok ağırlık vermeye çalıştık ve kaynaklardan olguya dayalı bilgi toplamayı, ilk elden kaynakların rehberliğinde hadiseleri açıklamayı ve yorumlamayı görev edindik. Ancak, şurası da bir gerçektir ki, ne kadar güçlü bir şahsiyet olursa olsun hiçbir tarihi şahsiyetin, düşünceleri veya amaçlarının küçük bir bölümünden fazlasının kaynaklara yansıdığı söylenemez. Çünkü tarihte kaynaklar sadece kayda değer şeyleri kaydetmişlerdir. İlk elden kaynaklar olayların tanığı veya tanık olanların naklettikleri olmakla beraber, onların da yanılabilecekleri nazarıitibara alınmalıdır, ama bizim bunları yüzleştirme imkânımızın olmadığı da açıktır. Her şeye rağmen yine de eksiksiz bir değere sahip olan kaynakları, kitabın son bölümünde gösterdik.

Prof. Dr. Ergin Ayan
Didim - Aydın
14 Temmuz 2020

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GİRİŞ

Genel olarak Türkistan coğrafyasında, 8. yüzyılın ikinci yarısında Batı Kök-Türk Hakanlığı'nın yıkılışından sonra yaşanan yoğun siyasal olaylar, Oğuz boylarının hareketlenerek, devlet teşkilatlanması unsurlarının gelişiminde önemli ve belirgin bir rol oynamıştır. Takriben 9. yüzyıl ortalarıyla sonları arasında Seyhun'un aşağı kısımlarıyla Aral Gölü civarlarında Oğuz topluluklarının bir devlet halinde teşekkül ettiklerine dair, Arapça tarih ve coğrafya kaynaklarında bilgilere rastlamak mümkündür. Bu bilgiler sayesinde Oğuzların, bu bölgelerde örneğin Peçenekler, Kimekler, Karluklar gibi muhtelif adlardaki Türk toplulukları ile olan ilişkilerini öğrenebiliyoruz. Oğuz Yabgu Devleti ile Selçuklular arasında kurulması elzem olan tarihi bağlar da açıktır, çünkü Selçukluların kuruluşu sürecinin, Oğuz Yabguluğu'nu anlama süreciyle pek çok bakımlardan müşterek hususiyetleri bulunmaktadır. Bugün Selçukluların menşei ve kuruluşları hakkında araştırdığımız pek çok şey, aslında onların geçmişte içinden çıktığı Oğuz Yabguluğu'nun siyasal ve sosyal tarihinin içerisindeki pek çok bilinmeyen ve belgelenmemiş şeyi ihtiva etmektedir. Bu nedenle Selçuklu tarihini izleyen tarihçiler, Sirderya Oğuzları'nın tarihine sürüklenmektedir. Bizler günümüzün tarihçileri olarak, ne yaptığımızın farkında olduğumuz zaman bile, araştırmalarımız sırasında görmeyi istediğimiz tarihsel sahneleri yaratırken, çabalarımızın tarihi ifade etmekte nasıl bir etken olduğunun şuurunda olmayabiliriz. Günümüzde, Oğuz yabgularıyla, Selçuklular arasındaki ilişkiler hakkında yazılmış, söylenmiş ve bir

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şekilde temsil alanına konmuş şeylerin çoğu, başlangıçta açıkça destansı rivâyetler alanına girmektedir.

Umumiyetle 10. yüzyıl, Oğuz Yabgu Devleti'nin yükseliş dönemi olarak kabul edilmektedir. Oğuzlar, Sirderya boylarına yerleştikten sonra başkentleri Yengikent olmuştur ki, bu şehrin adı Arap kaynaklarında Karyetü'l-Hâdise olarak geçmektedir.[1]

Oğuzlar 10. asırda Aral-Hazar arasında güneyde İslâm ülkelerine kadar Mâverâünnehir bölgesinde yurt tutmuş olarak görünüyorlar. Dârü'l-İslâm'a yani İslâm ülkelerine komşu olan Oğuzların coğrafi sahası, 10. yüzyılın ilk yarısında Hazar Denizi kenarındaki Cürcânân[2] sınırlarından Seyhun Vadisi'ndeki Farab[3] ve

1 Bu konuda İdrisî şunları aktarmaktadır: "Karyetü'l-Hâdise Oğuzların başşehri olup, hükümdârları kışın burada oturur." İdrisî, *Nüzhetü'l-Müştâk fi İhtirâkü'l-Âfâk*, Köprülü nr. 955, vr. 218 a'dan naklen Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1998, s. 10; *Hudûdü'l-Âlem*'e göre de Yengikent (*Dîh-i Nev*), 10. yüzyılda Oğuz Yabgusu'nun kışlak merkezi olmuştur. V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 79; Savran suyunun Seyhun'a döküldüğü yerden iki günlük mesafede olan bu Oğuz başkentinin harabesi Seyhun'un güneyinde ve Cankend adıyla tanınmış olan mevkide görünmekte olup bu harabe eski Cankale'den beş kilometrelik bir mesafededir. Buradan Kimek Türklerinin arazisine de gidilirdi. Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Türkiyâ Tarihi*, İstanbul 1923, s. 133; Arap coğrafyacı ve tarihçisi Mesûdî'ye göre: "Türklerin Yengikent adlı şehirlerinde Müslümanlar yaşarlar. Çoğunluğu Türk'tür. Burada göçebe ve yerleşik Oğuzlar otururlar. Türklerin bu grubu aşağı, yukarı ve orta tabaka olmak üzere üç tabakaya ayrılır. Türklerin en cengâveri, en çekik ve küçük gözlü olanları bunlardır." Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 80.

2 Genellikle Gurgân ile Cürcân birbirine karıştırılmaktadır. R. Hartmann ("Cürcân", *İslâm Ansiklopedisi*, III, MEB, s. 245) ise bunun yeni Farsçada Gurgân olduğu kanaatine varmıştır; Cürcân, Taberistan yakınlarında büyük ve meşhur bir şehirdir. Kurucusu Yezid İbn Mühalleb'dir diyen Zekeriyyâ el-Kazvînî (*Asârü'l-Bilâd*, Farsça Çev. Cihângîr Mîrzâ Kacar, Müessese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1373, s. 411 vd.) Ebû Reyhân el-Bîrûnî'nin bu şehirde bir kısmı zift bir kısmı toprak olan taşlar gördüğünü naklettiğini yazmaktadır.

3 Farab, Türkçe Karaçuk. Kaşgarlı Mahmûd (*Divânü Ligat-it-Türk Tercümesi*, I, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998, s. 487), bu ismi şöyle açıklıyor: "Karaçuk Farab'ın adıdır. Bu da Bilâd el-Gûziyye'nin adıdır."

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

İsficâb'a[4] kadar uzanmaktaydı. İslâm coğrafyacılarının eserlerinden Oğuzların ve diğer Türk kavimlerinin buradaki yurtlarının batı, doğu ve güney istikametindeki sınırları hakkında bazı önemli bilgiler edinmek mümkündür. Buna göre Oğuzların batısında Hazarlar ve Bulgarlar, doğusunda Türk-Müslüman Karahanlılar, kuzeyinde Kimekler vardı ve bunlar Türk kavimleri ve devletleri idiler. Oğuzlar, güneyde ise Müslümanlar ile doğrudan komşu idiler. Ayrıca Kaşgarlı Mahmûd'un haritasında 10. yüzyılda Oğuzların yurdunun hudutları neredeyse tam olarak belirtilmiştir. Bu haritada Oğuzların sahası, batıda Hazar Denizi'ne, güneyde Hârezm'den İsficâb'a, Mâverâünnehir'de Buhârâ'nın kuzeyinden, doğuda Karaçuk Dağları'nın eteğindeki Sabran şehrine kadar gösterilmiştir. Oğuzların kuzey sınırında ise Kimek-Kıpçak sahası yer almıştır. Müellif ayrıca, Oğuz göçebelerinin Benaket[5] denen bir ırmağın kenarında yaşadıklarını zikrettiği gibi, Oğuz şehirlerinin de bu havalide olduğunu söyleyerek, Sabran, Sitkun, Sığnak ve Karaçuk şehirlerini de açıklamıştır.[6]

Oğuz yurdunu Talas ve Karı Sayram'dan başlatıp Buhârâ'ya ve Hârezm'e kadar gösteren Oğuz Destanı'nın[7] verdiği bilgiler ile Arap coğrafyacılarının rivâyetleri birbiriyle örtüşmektedir. Bu sebeple de Hazar-Hârezm arasındaki bölgeye Mefâzet el-Gûziyye (Oğuz Çölü) adını vermişlerdir.[8] Şüphesiz 10. asırda yukarıda zikredilen coğrafyada yaşayan Oğuzlar hakkında meşhur seyyâh İbn Fadlan'ın verdiği bilgiler de çok değerlidir.[9]

4 İstahrî, Mâverâünnehr şehirlerinden olan İsficâb'ın (veya İsbicâb) Benaket şehrinden üç misli büyük olduğunu, bir kalesi ve dört büyük kapısı bulunduğunu belirtir. Ebu Ishak el-Farsi el Isztachri, *Das Buch Der Laender*, Almanca Çev. A. D. Mordtmann, Rauhes Haus, Hamburg 1845, s. 133.

5 Bu nehrin kenarında aynı adı taşıyan bir şehir bulunuyordu. Şaş'ın kazalarından olarak gösterilmiştir. Benâket hk. bk. es-Sem'anî, *Kitâbü'l-Ensâb*, I, Neşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1408 (1988), s. 405.

6 Kaşgarlı Mahmûd, I, s. 28-29 arası harita.

7 Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982, s. 18.

8 Ebu Ishak el Farsi el-Isztachri, s. 102; İbn Havkal, *Kitâb Sûretü'l-Arz*, Neşr. Dâr Mektebetu Eshiyât, Beyrut-Lübnan 1992, s. 358; V. Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem*, s. 55.

9 İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.

Ücretsiz PDF Kitap Ailesi - https://rantey.org

Günümüze kadar ulaşmamış olan *Meliknâme*'den[10] nakil yapan Mîrhând, Deşt-i Hazar Türklerinin yani Oğuzların hükümdârını Hazar Yabgu unvanıyla zikretmektedir.[11] Ancak yine *Meliknâme*'den nakil yapan el-Hüseynî, Oğuzların hükümdârına Hazar Yabgu demiyor, bunun yerine sadece Türk Meliki demekle yetiniyor.[12] Ahmed b. Mahmûd, "Eski zamanlarda Hita ve Çin'de Türkler içinde bir padişah vardı. Kötü huylu ve adı Yabgu idi" demektedir.[13] Bar Hebreus'un kaydı ise Hazarlar Hakanı şeklindedir.[14] İbnü'l-Esîr ise Yabgu'ya Türk Hakanı, diyor.[15] Ayrıca, kaynaklarda muhtelif unvanlarla zikredilen hükümdâr da Oğuz yabgusudur. Oğuzlar bu sırada müstakil yabguluklara ayrılmışlar, göçebe hayatı yaşıyorlardı. Fakat, 10. yüzyılın sonlarında yerleşik hayata alışmaya başladılar. Yengikent, Cend, Huvâre, İstiyâkent, Şalaş, Özkent gibi Oğuz şehirleri meydana geldi. 921 yılında bu bölgelere giden ünlü seyyah İbn Fadlan zamanında, Oğuzlar çobanlıkla ve ticaretle uğraşıyorlardı. Cürcâniyye, Özkent, Taraz gibi İslâm şehirlerine hayvan veya hayvan ürünleri getirip satarlar, buna mukabil kendileri için lüzumlu malzemeyi satın alırlardı. Oğuzlar en çok at, deve ve koyun beslerlerdi.[16]

Bu tür bilgilerin dışında Oğuz Yabgu Devleti'nin siyâsî tarihi ve hânedan sicili hakkında yapılan rivâyetler güvenilemez tahminler yapmaktan başka bir işe yaramamaktadır. Bu konuda ne yazık ki, kaynaklarda bilgi eksikliği ile karşı karşıyayız. Yine de *Oğuznâme*

10 *Meliknâme* hakkında bk. Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", Çev. N. Kaymaz, *TAD*, Ankara 1973, VII/12-13, s. 211, 220.

11 Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, II, Neşr. Abbâs Zeryâb, Çâphâne-i Mehâret, Tahran 1358, s. 653.

12 Sadrüddîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. N. Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1943, s. 1.

13 Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, Haz. E. Merçil, I, Tercüman Yayınları, İstanbul 1977, s. 1.

14 Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Çev. Ö. Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 292.

15 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, Türkçe Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1985, s. 361.

16 İbn Fadlan, *Seyahatnâme*, Çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995, s. 135.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

rivâyetlerini aktarmaktan vazgeçilmesi düşünülemez. Pratikte Oğuz Yabgu Devleti hakkında yapılacak bir araştırmanın, *Oğuznâme* rivâyetlerinin bize anlatabileceği şeylerden birçoğu ile coğrafî ve tarihî bilgileri bir araya getirerek kurgulanabileceğini kabul etmemiz gerekiyor. Bu konuda tarihi bilgilerin daha nesnel katkı sağladığı muhakkaktır.

Ne yazık ki, araştırma tecrübeleri Ortaçağ Türk tarihçilerine Sirderya boylarındaki Oğuz Yabguluğu'nun siyâsî tarihi hakkında kaynaklarda elle tutulur bilginin bulunmayışını göstermiştir. Yine de genel olarak bilgilerimizi destekleyen iki kaynakla karşı karşıyayız. Bu kaynaklardan daha önce değindiğimiz bir tanesi olan *Oğuznâme*'de Oğuz yabgularına dâir rivâyetler, Dib Yavku[17] ile başlıyor ve Salur boyunun hâkimiyetinden söz ediliyorsa da bu tarihsel olmayan bir yaklaşımdır:

> Dib Yavku, bir gün divânda beylerine, dedesi Oğuz Han'ın ülkeleri nasıl aldığını ve nereleri fethettiğini sordu. Beyler arasından Salur'dan Ulaş ve oğlu Ulat diz yere vurarak dediler ki: 'Gün doğusundan, gün batısına dek olan yerleri atalarınız fethetmişti. Biz seninle müttefikiz, ülkelerden vergi almak için harekete geçelim, baş eğmeyenler olursa savaş ile öyle bir hale getirelim ki atalarının adı eskisi gibi kalsın ve hiç kimse de vergi vermekte ağır davranmasın'. Dib Yabgu bu sözlerden pek memnun kaldı. Bu baba ve oğlun sözlerine kulak vermez ise ülke ve hükümdârlığını koruyamayacağını düşünerek onlara tam bir güvenle bağlandı. Salur beyi ve oğluna katında yüksek bir değer verdi.[18]

Yukarıdaki paragrafta Zeki Velidi Togan'ın *Oğuznâme* tercümesinden aynen aktardığımız kısımda görüldüğü gib destanî mahiyette yaklaşımlarda, Oğuzlara dair harika rivâyetler nakledilmiş olmakla birlikte,

17 *Oğuznâme* rivâyeti bu devirde teşekkül etmiş olduğundan Oğuz'un dedesi ve Kara Han'ın babası da Yabgu sayılmıştır. Bu sebeple destanda ilk ve kök yabgu mânâsında ona "Dip-yabgu" sıfatı verilmiştir. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1989, s. 38.

18 Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı*, s. 53; Krş. Faruk Sümer, "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler I. Reşîdüddîn'in Oğuznâmesi", *AÜDTCFD*, C. XVII, S. 1-2, s. 369.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

bunlar herhangi tarihi bir perspektifi tam olarak sağlamamaktadır. Bu nedenle denilebilir ki tarihi haberlerle örtüşmeyen hiçbir veri akademik bir tarih çalışmasında kesin bilgi olarak dikkate alınamaz. Nitekim tarihçilerin yapabilecekleri şey de tarihi haberlerin dışında kalan olayları, asla tarihsel olarak kabul edip böyle bir kurguya yüklememektir. Buna mukabil pratikte Oğuz Yabguluğu'na dair yazabileceğimiz şeylerden çoğunun destanlar ile tarihsel perspektifin bir araya getirilmesi üzerinde yükseldiğini kabul etmeliyiz.

Örneğin Ebulgazi Şecere-i Terakime'de Salur Kazan'ın Peygamber'den üç yüz yıl sonra yaşadığını, kocamış çağında Mekke'ye gidip hacı olduğunu aktardığına dair[19] bu yorumu yaparken, Oğuz Yabguluğu ile ilgilenen tarihçilerin çoğunun kabul ettikleri gibi,[20] bu devlette Salur boyunun önemli rol oynadığına işaret etmektedir. Daha önce işaret ettiğimiz bir noktaya dönersek, *Oğuznâme* versiyonları 9. yüzyılda Oğuz Yabguluğu'nda Salur beylerinin siyâsî hâkimiyeti ele geçirdiklerine ve 10. yüzyılın ortalarına kadar sürdürdüklerine vurgu yapmaktadırlar. Başka bir deyişle, bu yüzyıllarda Salur boy beylerinin uzun yıllar Türklere, Taciklere hükümdârlık edip onları yönettikleri ve bunlardan sonra Türkistan bölgesinde çok uzun yıllar fetret olduğu Yazıcızâde tarafından da nakledilmektedir.[21] Bu kaynak, Oğuz Yabguluğu'nun izlediği tarihsel süreçle ilgili ipuçları vermekte ve bu süreci en azından sistemleştirmeye çalışan tarih araştırmacılarına yardımcı olmaktadır. 10. yüzyılda Oğuzlardaki değişimi sağlayan etmenleri ister sosyolojik ister siyâsî olarak mülahaza

19 Şecere-i Terakime'de Bahadır Salur Kazan Alp hakkında yakılan eski bir türküde de ilginç sözlere yer verilmiştir. Türküde Salur Kazan'ın otuz-kırk bin askerle Peçeneklere karşı sefere çıktığı anlatılmaktadır. Ebülgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, Haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul (tarihsiz), s. 84; Ebülgazi Bahadır Han ve eseri hakkında bk. Mustafa Kafalı, "Ebülgazi Bahadır Han", *Makaleler 1*, Yay. Haz. S. Yalçın-S. Özbek, Berikan Yayınları, Ankara 2005, s. 339-346.

20 Meselâ bk. S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, Çev. E. N. Necef-A. Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2002, s. 202 vd.

21 Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2009, s. 36 vd.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

etmek isteyelim, yapılabilecek en iyi yorum Agacanov'un veya Faruk Sümer'in yaptıkları gibi, kaynaklardan elde edilen destansı veya tarihi rivâyetlerin Oğuzların bu çağdaki tarihi gelişimleriyle ilgili olduklarını kabul etmektir. Osmanlı tarihçisi Mehmed Neşrî'nin naklettiği haber de Salurlar hakkındaki diğer kaynakların rivâyetlerine yaklaşmaktadır. Bu konu hakkındaki bilgi susuzluğunu gidermeye bir nebze olsun hizmet eden bu kaynağa göre, Oğuz neslinden Salurlar, Hazreti Peygamber zamanından Karahanlılara kadar, Emevîler ve Abbâsîler devrinde Fars memleketlerine kadar olan ülkeleri idare ettiler.[22]

Tarihi ve coğrafi bilgilerden anlaşıldığına göre, örneğin Batı Kök-Türkler'in yıkılışından (659) sonra ve Çu ve Talas nehirleri civarındaki yaylaların Karluklar tarafından zaptından sonra (766) evvelce oralarda oturan Oğuzlar göç ederek, Aral havalisinde Sirderya boylarına yerleşmişlerdi.[23] Bu bölgede Oğuzlar büyük bir kısmı boylar halinde olmak üzere yaşarken, geniş otlaklarda yetiştirdikleri koyun ve deve sürülerinin ürünlerini Mâverâünnehr ve Hârezm halkına satıyorlardı.[24]

Şimdilerde yapılan araştırmalara göre 920 yılından sonra Oğuz Yabgu Devleti'nin hâkimiyeti uğruna ciddi bir iç çatışma meydana gelmiş ve bu çatışmalar sonucunda Barânlu hânedanı hâkimiyeti ele geçirmiştir. Bu durum Salur hânedanının Mangışlak yarımadasına göç etmesiyle sonuçlanan bir tarihi gelişmeye yol açmıştır.[25]

22 Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-nümâ*, I, Yay. F. R. Unat-M. A. Köymen, TTK, Ankara 1987, s. 15.

23 S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, s. 192.

24 Geniş bilgi için bk. Ergin Ayan, "İslâm Kaynaklarına Göre Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışları", *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2000, s. 223.

25 Oğuz Yabguluğu'ndaki iç çatışmalar münasebetiyle Mangışlak bölgesine 24 Oğuz boyundan birisi olan Yazır boyu da gelmiştir. Ergin Ayan, "Selçuklu Bünyesinde ve Dağılma Döneminde Oğuzların Yazır Boyu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Vol 5/20, Winter 2012, s. 147; Oğuz boylarından Mangışlak'a gidenler arasında Eymür, Döğer, Çavuldur, Karkın, Salur ve Agarların çoğunluğu teşkil ettikleri anlaşılıyor. Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK, Ankara 1975, s. 31.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Ciddi bir Oğuz kitlesi de Doğu Avrupa sahasına göç ederek faaliyet alanlarını buralara kadar genişletmişlerdir. Konumuz itibarıyla burada, farklı adlardaki muhtelif Türk topluluklarının birbirini tazyiki sonucu veya üst yönetimin değişmesiyle ya da başka sebeplerle gerçekleşen göçlerin tafsiline girişmeyeceğiz ama bunun sonucunda meydana gelen çok önemli tarihi gelişmelerin, Türk tarihinin yadsınamaz bir kesiti olduğu da gerçektir. Burada belki de Selçuklu tarihinin spesifik olarak üstünlüğü vardır. Bu alanda çalışma yapan tarihçilerin merkez alanlarından birisi Selçuklular olmuştur ve bu noktada Selçuklu Devleti genel olarak Türk tarihinin akış istikametini belirleyen bir hususiyet arz etmektedir.

Şimdiye kadar pek fazla öne çıkmış olmasa da Selçukluların tarih sahnesine çıkışını hazırlayan fenomen olarak, Oğuz Yagbuluğu devrindeki siyasal ve sosyal gelişmelerin dinamiklerinin anlaşılması tartışmasız çok büyük ehemmiyet arz etmektedir. Oğuz sosyolojisini çok iyi yansıtmış olan İbn Fadlan'ın seyahatnâmesi bu durumun farkına varılmasına bir hayli yardımcı olmaktadır. Keza Reşidüddîn, Ebulgâzi, Dede Korkut ve diğerlerinin Oğuzlar hakkındaki rivâyetleri de çok ilginç yaklaşımları ortaya koymaktadırlar.

Sir-Derya Yabgu Devleti hânedan tarihinde daha sonraki ani değişiklikler belirsizliğini korumaktadır. 10. yüzyıl ortalarında Oğuz Yabgu Devleti'nin başında bulunan Barânlu veya Barânî[26] hânedanına ait adı ilk tespit edilebilen hükümdâr Ali Han'dır. Alî b. Zeyd el-Beyhakî İbn Funduk'un bir kaydı bu konuyu tedkik etmekte karşı karşıya kaldığımız pek çok güçlüğü çözmektedir. Bu kaynakta Şâhmelik'in ismi "Emîr Ebû'l-Fevâris Şahmelik b. Alî el-Barânî" ve lakabı da "Hârezmşah[27] Hüsâmüddevle" olarak

26 F. Sümer, "X. Yüzyılda Oğuzlar", *DTCFD*, 1958, C. XVI, Sayı 3-4, s. 156; Baran-maran Türk dilinin çeşitli lehçelerinde dağ keçisi, koyun, keçi anlamındadır. Çağdaş Kazak dilinde baran kelimesi koyu renkli hayvanlar anlamındadır. Beren terimi Tatar ve Başkir dillerinde de kuzu demektir. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1991, s. 504 vd.

27 Hârezmşah tabiri İslâm'dan evvelki zamanlardan beri bu ülkeye hâkim olanlar tarafından kullanılagelen bir unvandır. W. Barthold, "Hârizmşâh", *İslâm Ansiklopedisi*, 5/I, MEB, İstanbul 1993, s. 263.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

zikredilmiştir.[28] Bu kaynaklardaki bilgilerin çoğu metodolojik olarak meselelere kesinlik getirebilmiş değildir ve yapılan yorumların çoğu henüz nazariye halindedir. Meselâ Osman Turan, Şâhmelik'in Yengikent yabgusu Baran (Turan veya Buran değil) Han'ın torunu ve Ali Han'ın oğlu olduğunu kabul edip, *Oğuznâme*'ye göre Yazır Oğuz boyuna mensup bulunduğunu belirtmektedir. Buna göre Yabgu Devleti'nin yıkılışından sonra Yabgu Baran'ın mensupları Baranlı boyunu teşkil etmişlerdir.[29] Z. V. Togan'a göre de Ali Han'ın Baranî boyundan gediğine dair mevcut tarihi kaynaklarda izler vardır. el-Baranî nisbeti Yakut'da Buhârâ'dan 5 fersah uzaklıkta bir köy olarak zikredilen mevkii, el-Etrak el-Baraniyân yani Baran Türklerini hatırlatıyor. Keza Karakoyunlu hânedanının mensup bulunduğu boyun adı da Baranî idi.[30] Togan'ın *Oğuznâme*'nin elyazmasından Buran Han (Turan Han) olarak okuduğu, fakat Osman Turan'ın Baran olarak telaffuz ettiği Ali Han'ın babasının bir Oğuz zümresine ad olarak verilmiş olması pekâlâ mümkündür.

İbn Funduk burada aydınlatıcı küçük bir bilgi vermiş olsa bile, 10. yüzyıldaki Oğuz Yabguluğu'nun tarihi sürecini yorumlamaya yetecek kadar yeterli bilgiye henüz kaynaklarda rastlanmamıştır. Bu bilginin önemi şuradadır: Eğer burada kastedilen ve Ürgenç'i[31] idare eden tarihi şahsiyet ve Hârezmşah olarak Şâhmelik, destanlarda zikredilen Ali Han'ın oğlu ise, Sirderya boylarında oturan Oğuzları yöneten yabguların Baran uruğundan oldukları kesinleşmiş olur. Bu durum bu yüzyılda Oğuzlar arasındaki gerek dâhilî çekişmeleri ve hânedan değişikliğini ve gerekse bu değişikliğe tepki olarak Selçuk Bey'in önderliğinde Oğuz kabileleri arasında cereyan eden hızlı bir ayrışmayı bir bütün olarak gözlemleyip tahlil etmemize yardımcı olmaktadır.

---

28 Bk. Alî b. Zeyd el-Beyhakî İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, Neşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1361, s. 51.

29 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 47; "Şahmelik'in Yazır boyundan bir beyi" (A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı*, s. 78).

30 Bk. Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1981, s. 189.

31 Ürgenç veya Gürgenç Türkistan'ın kapısı ve tâcirlerin sıkça uğradıkları bir yer olarak tasvir ediliyor. V. Minorsky, *Hudud*, s. 78.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Kaynaklarda Selçuklu tarihi ile ilgili verilen ilk bilgiler devletin adını almış bulunduğu Selçuk Bey'in babası Dukak ile başlamaktadır. Dukak, Oğuz Yabgu Devleti'nde yabguya yakın konumda bir bey idi. Dukak'ın oğlu Selçuk Bey, 10. asrın sonlarına doğru aralarının açıldığı Oğuz Yabgusu'nu terk ederek, az sayıdaki adamlarıyla beraber İslâm ülkelerine sınır olan Cend bölgesine göç etmişti. Yanındakiler muhtemelen Kınık boyuna mensup Oğuzlardı. Selçuk ve adamları burada coğrafî ve bitki örtüsü bakımından uygun koşullar bulmuşlar ve gittikçe çoğalmışlardı. Kaynaklara göre Selçuk Bey, Kınık boyunun beyi idi. Aşağıda kuruluşunu tafsilâtıyla anlatacağımız devlete adını verecek olan Selçuk Bey, Karahanlılar ve Samanîler gibi iki Müslüman devletle, henüz gayrimüslim bulunan Oğuz Yabgu Devleti arasında kaldığında İslâm'ı kabul etmiştir. Bu münasebetle Selçuklular, hem Samanîlerden geniş yaylak ve kışlak araziler alma hem de kendilerine düşmanca davranan yabguya karşı direnme imkânı bulmuşlardır.

Kaynakların incelenmesi neticesinde sorularımıza alacağımız yanıtlara göre, Selçukluların kendiliğinden mi yoksa tesadüfen mi ortaya çıktığına hükmedemiyoruz. Kaynaklarda tafsilâtlı bilgilere rastlanmasa da genel kanıya göre Selçuklular, Sir Derya Oğuz Yabgu Devleti'nde meydana gelen sosyal ve siyasal birtakım huzursuzlukların sonucu olarak açığa çıkan şiddetli bazı iç çatışmaların gelişmesiyle Cend yakınlarına göç edip, yerleşmişlerdir.[32]

Gerçekten de iki yüz bin çadır halkının, yani birkaç milyon insanın, 349 (960) senesinde, birden İslâm dinini kabulleri tarihi bir dönüm noktası mânâsına geliyordu.[33] İbn Havkal'ın belirttiği üzere "Cend ve Hvâre'de Oğuz sultanının idaresi altında yaşayan Müslümanlar"[34] var idi ve onun memurları, vergi almak maksadı ile, oraya

32 Selçuk Bey'in Cend'e gelişi hakkında bk. İbnü'l-Esîr, IX, s. 362; el-Hüseynî, s. 2; Ahmed b. Mahmûd, I, s. 4 vd.; Abû'l-Farac, I, s. 292; Mîrhând, II, s. 653.

33 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, Tahkik: Muhammed Abdulkâdir Ata-Mustafa Abdulkâdir Ata, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1412 (1992), s. 127; İbnü'l-Esîr, VIII, s. 359; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi*, I, Çev. A. Öngül, Akademi Kitaplığı, İzmir 2000, s. 3.

34 İbn Havkal, s. 419.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

geldikleri zaman Selçuk: "Müslümanlar kâfirlere harac vermez" düşüncesi ile bu memurları kovarak yabguya karşı cihada başlamıştı.[35]

Nihâyet gittikçe şöhreti artan Selçuk Bey, dört bir yandan kendisine katılan eşi bulunmaz savaşçıların yardımıyla Türk-Müslüman Karahanlı komşularıyla Samanîler arasında siyaseten rol oynamaya başladı. Artık iyice yaşlanmış bulunan Selçuk Bey'in Cend'deki ölümünden sonra Selçukluların başına oğullarından Arslan Yabgu geçmiştir. Fakat Arslan Yabgu 1025 yılında Gazneli Sultan Mahmûd tarafından tutuklanıp Hindistan'daki Kâlincâr Kalesi'nde hapsedildi. Bundan sonra Selçukluların başına geçen Arslan Yabgu'nun yeğenleri Tuğrul ve Çağrı kardeşler, bir taraftan Karahanlılar ve Gazneliler gibi iki büyük Türk devleti, diğer taraftan da amansız düşmanları olan Oğuz yabguları soyundan Şâhmelik[36] ile mücâdele etmek zorunda kaldılar. Selçuklular hem siyâsî şartların ağırlığı hem de otlak ve yer darlığı nedenleriyle 1035'ten itibaren Gaznelilerin hâkimiyetinde bulunan Horasan bölgesine geçip oralarda yaşamak istediler.

Çalışmamızın giriş kısmındaki sözlerimizi bu noktada bağlamak istiyoruz. Buraya kadar çok kısa olarak hülâsasını yaptığımız hadiseler, gerçekten de çok muhteşem bir yorumlama kabiliyetiyle değerli üstad tarihçimiz Mehmet Altay Köymen tarafından *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*[37] adlı eserde iyice araştırılmıştır denebilir. Bunu söylerken Selçuklu tarihinin çok karmaşık olan bu safhasını araştırıp tefsir etmenin ne kadar zor olduğunu anlatmak istiyorum. Benim bu çalışmaya Tuğrul Bey'in hükümdârlığı ile başlamamın sebebi, Selçukluların ortaya çıkışlarından devletin kuruluşuna kadar olan süreci Mehmet Altay Köymen'in zaten mükemmeliyet derecesinde çalışmış olmasıdır. Tuğrul Bey'in hükümdârlık dönemini yazmamın sebeplerinden biri ise yine Mehmet

35 Mîrhând, II, s. 653.

36 Şâhmelik'in kimliği ve Selçuklulara olan düşmanlığının sebepleri şu çalışmamızda ayrıntılı olarak açıklanmıştır; Ergin Ayan, "Selçukluların Şâhmelik İle Macerası ve Hârezm'i Fethi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sonbahar 2014, Cilt 1, Sayı 2, ss. 13-38.

37 M. A. Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, I, TTK, Ankara 1993.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Altay Köymen'in bu konuda yazdığı *Tuğrul Bey ve Zamanı*[38] adlı monografinin kendisinin de itiraf ettiği gibi, bir hülâsa olması, askerî ve siyâsî olaylara daha az yer verilmiş bulunmasıdır. Eserde yanlışlıklar olduğu söylenemez, fakat eksiklikler olduğu kendi ifadesinden de anlaşılmaktadır. Mehmet Altay Köymen'in sözlerinden anlaşıldığına göre, değerli tarihçi *Tuğrul Bey ve Zamanı* adlı eseri özet olarak yazmış, tafsilâtlı olanını daha sonra yazmaya karar vermiştir, fakat bahsettiği eserin aslını neşretmeye fırsat bulamamıştır. İşte bilhassa bu nedenden ötürü, Dandanakan sürecinden başlayarak Tuğrul Bey'in vefatına kadar hükümdârlık devresini tafsilâtıyla ve teşkilatlanma sürecini de siyâsî ve askerî olaylarla bağlantılı olacak şekilde harmanlayarak kaleme almaya çalıştık.

38 Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

BİRİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU

Horasan Yollarında Selçuklular

Dandanakan Savaşı'ndan önce Gaznelilerle Selçuklular arasında cereyan eden ilişkilerle ilgili birkaç önemli hadiseyi zikretmekle başlayalım. Bu münasebetle şunu ifade edelim ki, Karahanlılar ve Gazneliler gibi iki güçlü Müslüman Türk devletinin arasında Selçuklu Oğuzları, Gazneli Sultan Mahmûd'un amansız takibine uğrayarak oldukça zor günler geçirmişlerdir. Birbirinin peşi sıra Mâverâünnehir'den harekete geçen Türkmen gruplarının göçü, 1025'ten itibaren, Kızıl, Boğa, Yağmur ve Göktaş gibi Oğuz beylerinin dört bin çadırlık oymakları ile birlikte, ardından Tuğrul ve Çağrı beylerin Horasan'a geçmeleriyle başlayacaktır. Sultan Mahmûd'un Oğuzların kendi ülkesine yerleşmelerine önce izin vermesi, fakat daha sonra fırsat bulduğunda onları Horasan'dan çıkartma çabaları ölümüne kadar (1030) sürmüştür.[1]

Sultan Mahmûd'un yerine geçen oğlu Sultan Mesûd devrinde Oğuzlarla mücâdele artarak devam etti. Bu dönemde hiçbir siyasal sınırı bulunmayan Selçuklu Türkmenlerinin, siyasal iktidarlarla mücâdelesi artık kaçınılmaz hâle gelmişti. Dandanakan Savaşı'na kadar devam eden bu mücâdele süreci hakkında en tafsilâtlı kaynak

1 Müneccimbaşı, I, s. 7; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, I, Trans. H. G. Raverty, Gilbert & Rivington, London 1881, s. 120 vd.; Râvendî, *Râhat-üs Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, Çev. A. Ateş, TTK, Ankara 1957, s. 87 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IX, Çev. A. Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 292.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şüphesiz Beyhakî'nin eseridir, dolayısıyla bu devrede çoğunlukla bu eser temel haber ve bilgi kaynağı olarak ele alınmıştır.

426 yılı Muharrem'in başı olan Cumartesi günü (16 Kasım 1034) Sultan Mesûd Serahs'a geldiğinde, bu sıralarda kuvvetli bir Türkmen alayının Tirmiz hududuna gelip Kûbâdiyân'da her tarafı yağma ederek pek çok hayvan götürdüğü haberi geldi. Öyle görünüyor ki, Karahanlı Ali Tegin, Hârezmşâh Harun ile oluşturduğu ittifak sistemi uyarınca Selçuklu süvarilerini Belh ve Toharistan taraflarına sevk etmiştir. Sultan Mesûd'un Türkmenleri tard etmek için üzerlerine gönderdiği Hâcib Begtegin ise başarısız olarak, hayatını kaybetmiştir.[2]

Fakat bu hadiseden yaklaşık bir ay sonra Merv Şahnesi Hâcib Nûştegin'den gelen ve Merv'de yazılmış bir mektupta Türkmenlerden iki yüze yakın bir grubun Serahs taraflarında kafalarının kesildiği, yirmi dört kişinin de esir alındığı bildirildi. Daha sonra esirler getirilerek, Sultan Mesûd'un emriyle büyük çadırın önünde fillerin ayakları altına atıldı.[3]

Safer ayının çıkmasına iki gün kala (12 Ocak 1035) Sultan Mesûd Serahs'tan kalkıp Nîşâpûr'a ve Rebiülevvel ayının on dördünde (27 Ocak) Şâdiyâh'a gelip oraya indi. Sultan Mesûd daha sonra selâmet, zafer ve nusret ile Amûl'a geldi ve Cemâziyelevvel'in çıkmasına iki gün kala Cuma günü (11 Nisan 1035) ordu ile beraber Abiskûn Denizi'nin kenarına gitti. Orada çadır kurdular, balık tuttular ve Rus gemilerini gördüler ki bunların her biri bir yerden geliyordu. Hiç kimse bunlara tecavüz edemezdi, çünkü her gemiyi belli olmayan bir limanda saklarlardı. Mesûd Cemâziyelâhirin ikisine tesadüf eden Pazartesi günü (14 Nisan 1035) Amûl'da karargâha geldi. Şehir ahalisinin büyük kısmı kaçmış, ormanlarda gizlenmiş idi.[4]

Bu hafta içinde Dîhistân, Nesâ ve Ferâve'den yine Türkmenlerden bir güruhun yağma için çöllerden Dîhistân'a indiklerine dair mektuplar

2 Beyhakî, *Beyhakî Tarihi*, Çev. Mehmet Necati Lügal (Türk Tarih Kurumu'nda Basılmamış Tercüme), Ankara 1945, s. 307-309.

3 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 310.

4 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 325-327.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

geldi, Cemâziyelâhirin altısı Cuma günü (18 Nisan) Belh'den gelen bir mektup ile Karahanlı Ali Tegin'in öldüğü ve o nevâhînin idaresinin büyük oğlunun eline verildiği haber alındı. İşlerin böyle tecrübesiz gençlerin eline geçmesi Sultan Mesûd'u düşündürdü. Fakat yine de âdet olduğu veçhile Ali Tegin'in oğluna tehniyet ve taziyet için bir mektup yazıldı.[5]

Sultan Mesûd 22 Cemâziyelâhir Pazar günü (4 Mayıs 1035) Amûl'dan çıktı. 3 Recep Çarşamba günü (14 Mayıs 1035) yolda bir mektup geldi, bunda Hârezmşâh Harun'u öldürdükleri ve Merv üzerine yürüyen ordunun geri döndüğü bildiriliyordu.[6] 21 Mayıs (8 Receb) Pazartesi günü Sultan Mesûd Gürgân'a geldi ve burada Harun'un öldürülmesi ve bununla birlikte Hârezm meselesinin halli sebebiyle büyük şenlikler yapıldı.[7]

Bunlar olurken Selçuklular ve daha birçok kimseler Ceyhun'u geçmişler ve Merv tarafından Nesâ'ya gitmişler, Sâhib-i Divân Sûrî'yi,[8] Nesâ'nın tahliyesiyle kendilerine verilmesi hususunda yardımda bulunması için arada şefaatçi tayin etmişlerdi. Selçukluların Mâverâünnehr'i terk ederek Hârezm'e geçmeleri Ali Tegin'in ölümü ile sıkı sıkıya ilgilidir. Sûrî yazdığı mektupta durumu bildirmiş ve şöyle yazmıştı:

5 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 329; Omeljan Pritsak, "Die Karachaniden", *Der Islam*, 1954, Vol 31, s. 35; Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s. 316; Ali Tegin'in ölümü ile ortaya çıkan siyâsî durumun tahlili için bk. M. Altay Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, TTK, Ankara 1993, s. 150-153.

6 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 329 vd.; Cüzcânî, I, s. 121; Hârezmşâh Harun'un ölümü ile ortaya çıkan şartlar ve Selçuklular için bk. Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 159 vd.; Krş. Reşat Genç, "Karahanlılar Tarihi", *Makaleler 1*, Haz. E. S. Yalçın-U. Ünal-T. S. Birbudak, Berikan Yayınevi, Ankara 2007, s. 481.

7 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 331.

8 Selçuklular Horasan'a girdikleri zaman Gazneli idarecilerden ilk irtibata geçtikleri kişi Nîşâpûr yöneticisi ve Horasan Sahib-i Divânı olan Ebû'l-Fazl Sûrî olmuştur. Mustafa Demirci-Sinan Saçar, "Selçukluların Nîşâpûr'a Girişi ve Gazneli Bürokrasisinin Tepkisi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019, S. 41, s. 285.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

> Selçuklular on bin süvari ile Merv tarafından Nesâ'ya geldiler. Ben Selçukluların gönderdikleri mektubu vaziyete vâkıf olmanız için bu mektubun içinde olarak size gönderdim.

Tuğrul ve Çağrı beyler tarafından Ebûlfazl Sûrî'nin huzuruna yazılan mektup şöyle idi:

> Biz kullar için eskisi gibi Mâverâünnehr ve Buhârâ'da kalmak mümkün olamadı. Çünkü Ali Tegin ile aramızda çok dostluk vardı o öldü gitti. Memleketin işleri iki tecrübesiz çocuğun eline kaldı. Ali Tegin'in sipehsâlârı bu çocukları, saltanatı ve orduyu elinin içine almıştır. Bizim bunun hal ve tavrından orada olamayacağımız anlaşıldı. Harun'un öldürülmesi Hârezm'de büyük bir tesir yaptı. Bu cihetten orada kalmak mümkün değildir. Biz şimdi büyük sultan dünyanın sahibi, velinimet emîrin himayesine sığınıyoruz, siz halimizi Vezir Hâce Abdüssâmed'e[9] yazınız. O bize şefaat etsin. O bizim dostumuz olup, her kış bahara kadar Hârezmşâh Altuntaş ve bizim kavim ve kabilemize yardım eder, hayvanlarımıza kendi vilâyetinde yer verirdi. Eğer Hâce-i Bozorg yardım eder ve yüce rey de muvafık görürse, bizden bir kişi dergâhta bulunsun ve diğerleri emîrin fermân buyuracağı bir hizmetle meşgul olsun. Biz de emîrimizin sayesinde rahat edelim. Çölün başında bulunan Nesâ ve Ferâve vilâyetleri bize verilsin, biz de ev ve barkımızı oraya nakledelim. Dîhistân, Hârezm hududu ve Ceyhun'un diğer taraflarından bir fesatçının bu tarafa geçmesine meydan vermeyelim. Irak ve Hârezm Türkmenlerini sürüp çıkartalım. Eğer bu tekliflerimiz kabul edilmezse vaziyetin kesb edeceği halden Tanrı'ya sığınırız. Bizim yeryüzünde yaşayacak yerimiz kalmadı. Yüce meclisin haşmet ve heybeti büyüktür, onun için doğrudan doğruya oraya müracaat etmeye cesaret edemedik, bu işin hallini Hâce'ye yazdık ona bıraktık.[10]

---

9 Ahmed Abdüssâmed, Sultan Mahmûd zamanında Gazne'nin sâhib-i divânı idi. G. E. Teetley, *The Ghaznavid And Seljuk Turks*, Taylor & Francis Group, New York 2009, s. 81.

10 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 332 vd.; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, Farsça Çev. Abdülmuhammed Ayetî, Pejûheşgâh Ulûm-i İnsanî u Mütâlât-i

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

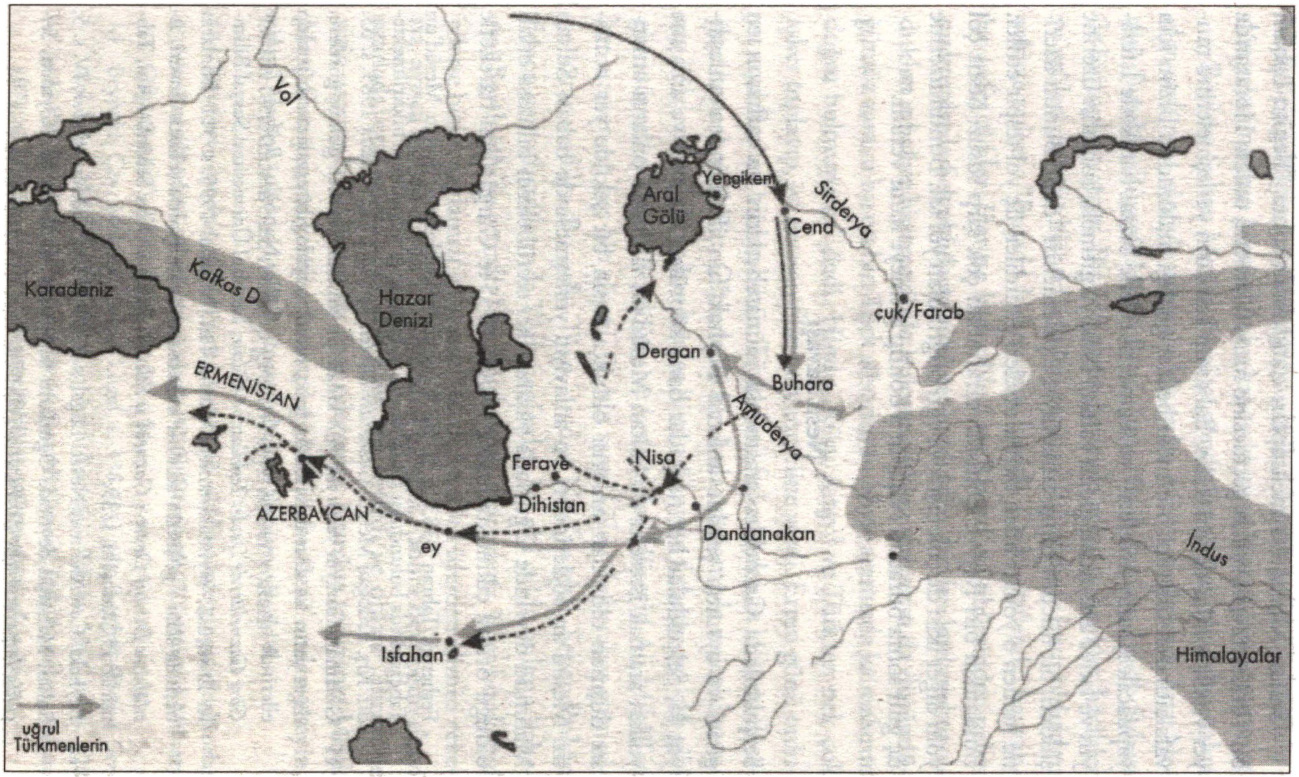

Selçuklu Oğuz Türkmenlerinin göç yolları (A. C. Spencer Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*'ndan alıntıdır.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sultan Mesûd bu mektupları okuduktan sonra "Benim babam bu Türkmenlerin sudan geçmesine muvafakat etti, onlara Horasan'da yer verdi; bunlar deveci idiler. Babamın bunların yerleşmelerine muvafakatinden başımıza ne kadar belâlar geldiği malûmdur. Bizim için yapılacak iş saray köleleri[11] ve seçme askerlerle bizzat hareketle İsferâyin ve İstivâ arasından giden yoldan Nesâ'ya gitmek, bunların üzerine şiddetli bir hücum yapıp tamamıyla tepelemektir" dedi. Bunun üzerine hemen o yolları bilen bazı kimseleri getirdiler, üç yol tespit ettiler. Bunlardan biri Rey ve Dîhistân tarafından çok sarp susuz, otsuz çöl yolu diğer ikisi de çok taşlık ve eğri büğrü olan yol idi. Bunun üzerine üç gün sonra buradan Nîşâpûr'a dönüp gitmeye karar verildi.[12]

Nesâ Savaşı

Selçuklularla Gazneliler arasındaki münasebetlerin bu safhasını en güzel ve ayrıntılı şekilde anlatan Beyhakî'nin ifadesinden anlaşılıyor ki, Selçuklular her ne kadar barış köprüleri kurmak ve anlaşma yolları aramak isteseler de Sultan Mesûd'un zihninde onların amansız düşman oldukları anlayışı oldukça kesin bir şekilde yer etmiştir. Mesûd'un sözlerinden bu anlayışın yerleşmesinde babası Sultan Mahmûd devrinde Oğuzlarla yaşanan acı tecrübelerin bilhassa etkili olduğu ortaya çıkmaktadır. 22 Mayıs 1035'te Gürgân'dan hareketle

---

Ferhengî, Tahran 1383, s. 5. Bu kaynakta Selçukluların, Sultan Mesûd'un Taberistân'da bulunduğu sıralarda elçi ve mektup gönderdikleri bildirilmektedir. Krş. Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989, s. 63.

11 Gûlâmân-ı sarayın yarısı iki dallı külâh, on miskallik kemer, gümüş gürzlere, diğer yarısı ise dört dallı külâh, kılıç, okluk, yaylık gibi eşyalara sahip olup ellerinde bir yay ve üç ok bulundururlardı. Güller Nuhoğlu, *Beyhakî Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1995, s. 311; Bunların başında sâlâr-ı gûlâmân adlı bir kumandan bulunuyordu. Hasan Enverî, *Istılâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî u Selcûkî*, Şirket-i Ofset Sehâmî-i Âm, Tahran 2535 Şâhinşâhî, s. 39.

12 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 334 vd.; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 5; Sultan Mahmûd devrinde Oğuzların faaliyetleri hakkında bk. Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 165-174.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Nîşâpûr'a geldiğinde zulme uğrayan halkın huzura gelip, Türkmenlerden yakınmasının Mesûd'un bu kanaatlerini pekiştirdiğini görüyoruz.

Böylece Sultan Mesûd, Nesâ'ya gönderilmek üzere hazırlanmakta olan ordunun işleriyle meşgul oldu ve bu münasebetle vezir, ârız, Nedim Busehl-i Zûzenî, Hâcib Beydoğdu, Hâcib Bunasr, Hâcib Subaşı ile bir toplantı yaptı. Bir adam gönderilerek 'ayân, serhenkler, hâcibler ve valileri de çağırdılar. Hâcib Nûştegin ve diğerleri de hazır oldukları vakitte sultan: "Burada birkaç gün kaldık. Ordu dinlendi, hayvanlar nefes aldılar. Her ne kadar Nesâ ve Bâverd münhîlerinden gelen mektuplarda Selçukluların sükûnet buldukları, bizden korkmakta oldukları, ahaliye bir tecavüzde bulunmadıkları yazıyorsa da düşündüğümüz zaman bu on bin Türk süvarisinin böyle aramızda kalmalarını doğru bulmuyoruz" dedi. Hindu, Kürt, Arap[13] ve Türk'ten pek çok asker toplayıp, iyi savaşan filleri onların eline verdi. Ertesi günü orduyu saydılar, hep birden bütün Türkistan'ı fethetmek için kifâyet edeceğine kanaat getirdiler. Orduda iki bin kadar tamamıyla mücehhez saray köleleri vardı ki yalnız bunlar bütün dünyayı fethetmeye kâfi gibi görünüyordu. Hâcib Beydoğdu ve kethüdâlar Hüseyin Ali Mikâil'in her cinsten on beş bin süvari, iki bin saray kölesi ile beraber gitmesine karar verdiler. Bu ordu Tûs'a, oradan Nesâ'ya gitti, Sependânkân denen yere ulaştıklarında Türkmenlerden bir elçi geldi, onların haberini Beydoğdu'ya getirdi: "Biz köleleriz ve itaat ederiz. Eğer bizi kabul ederse bizim yaylamızı göstersin! Biz de bu kötü işlerden elimizi çekeriz, ayrıca bizden hiçbir kimseye zarar gelmez." Sonra Beydoğdu elçiyi azarladı, ona vurdu, pek çok kaba söz söyledi ve onlara "Bizim ve sizin aramızdaki kılıçtır, siz itaat ederseniz, fermâna uyarsanız Melik Mesûd'un yanına kendi adamınızı gönderin, bu özrü ondan isteyin, onun tarafından bize mektup getirin" diye haber yolladı.[14]

13 Kürtler ve Araplar tek bir kumandanın sevk ve idaresinde gruplandırılıyorlar ve önemli askerî roller oynuyorlardı. C. E. Bosworth, "Ghaznevid Military Organisation", *Islam*, 1961, Nr. 36, s. 56.

14 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 338, 341 vd.; Gerdîzî, *Târîh-i Gerdîzî*, Neşr. Abdülhay Habîbî, Çâphâne-i Armağân, Tahran 1363 hş., s. 428 vd.; Krş. Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, Çev. Ali Genceli, Hilal Yayınları, Ankara 1971, s. 112; Bosworth, "Ghaznevid Military Organisation", s. 76.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Böylece Beydoğdu'nun Selçukluların barış girişimine red cevabı vermesiyle savaş başladı. 1 Temmuz'da ordu ile beraber giden münhîlerden gelen bir mektupta: "Türkmenler ordunun öncüleri erişir erişmez ilk hamlede bozguna uğradılar. Hem öyle ki ordunun merkez, sağ ve sol kanatlarının savaşa girişmelerine hiç lüzum kalmadı ve hemen yedi-sekiz yüzünün kafaları kılıçtan geçirildi ve pek çokları esir edildi" diye zafer müjdesi geldi. Fakat, alınan bu ilk zaferin sevinci uzun sürmemiş, Selçukluların savaşmaya devam ederek zafer kazandığı sonraki haberlerden anlaşılmıştır. İlk çarpışma şöyle olmuştu: Beydoğdu elçiyi geri gönderdikten sonra orduyu konuşlandırdı. Sağ cenahı hazinedar Mereftegin'e, sol cenahı Pîr Hâcib'e verdi, kendi orta cenahta durdu, Câmi'-i Arabî'yi beş yüz Arap süvarisiyle askerlerin öncüsü olarak gönderdi. Câmi'-i Arabî, Mârerenî'ye ulaşınca öncü Türkmenlere karşı zafer kazandı. Beydoğdu onların izinden gitti, mallarının hepsini yağmaladılar. Bir süre sonra Beydoğdu'nun askerlerinden pek çoğu kayboldular. Çünkü bazısı saldırıyla bazısı yağmayla meşgul oluyorlardı. Bu haber Çağrı Bey'e ulaşınca o, Türkmenlerden kalabalık bir grup ile dağın dar yerinden çıkıp geldi. İki gün iki gece savaştılar ve Türkmenler galip geldiler. Bu ikinci çarpışmanın haberi seher vakti Sultan Mesûd'a ulaştı. Gazneli ordusunun müthiş bir yenilgiye uğradığı, mühimmat vesaire gibi ordunun bütün levâzımının Selçukluların eline geçtiği, Beydoğdu'yu köleleri filden aşağı indirip ata bindirerek acele ile kaçırdıkları, fakat fil üzerinde bulunan Hüseyin Ali Mikâil'in esir olduğu ve ordunun dağılıp muhtelif yollardan kaçtığı haberi alındı.[15]

15 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 343; Gerdîzî, s. 429 vd.; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'üt-Tevârih*, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 85; Râvendî, I, s. 93; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türkçe Çev. Necati Lügal, TTK, Ankara 1999, s. 3 vd.; Badaoni, *Muntakhabu't-Tawarikh*, I, Trans. George S. A, Ranking, Atlantic Publishers, New Delhi 1990, s. 36; Müneccimbaşı, I, s. 9; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 5 vd. Bu kaynağa göre Nesâ Savaşı Şaban 426'da vuku bulmuştur. Kazanılan zaferin Gazneliler ve Selçuklular bakımından sonuçları hakkında tafsilâtı için bk. Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 218-223; Krş. Merçil, s. 63 vd.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Bu haber gelir gelmez kuşluk vakti bir kâğıt yazarak Sultan'a böyle acıklı bir hadisenin zuhur ettiğini bildirdiler. Sultan namazdan sonra kabul resmi yaptı. Yapılan hususî müzakere akşam namazına kadar sürdü. Bundan sonra bozguna uğrayan ordu efradı bitkin ve mahcup bir halde gelmeye başladılar. Sultan bunlara tesliyet verilmesini söyledi, olan biteni kaza ve kaderin hükmüne hamlettiler. Gizli olarak Nesâ'ya gönderdikleri münhîlerden gelen mektuplarda: "Türkmenlerin ellerine o kadar silah, mühimmat, altın, gümüş, kumaş, esvap ve hayvan geçti ki şaşırıp kaldılar. Hiç yoktan bu kadar devlete konacakları hatır ve hayallerinden geçmiyordu, her şey olup bitip emin bir hale geldikleri vakit, 'ayân, mukaddem ve debîrlerinden mürekkep bir toplantı yaptılar. Selçuklular çadırlarında oturdular, müzakereye girişerek: 'Hiç düşünmeden hatırımıza gelmeden bu devlete nail olduk, bunda kendimizi övmeyelim, bu büyük orduyu biz bozguna uğratmadık, bu bizim tedbirimizden ziyade onların tedbirsizliğinden oldu. Tanrı bizim böyle büyük bir ordu karşısında mahvolmamızı istemedi; hiç hatırımıza gelmeyen bu nimetler elimize geldi; fakir idik zengin olduk. Sultan Mesûd büyük bir padişahtır. İslâm âleminde onun misli yoktur, bu kadar sâlârları ile böyle bir ordu eğer tedbirsizlik ve kumandasızdık yüzünden bu hale geldiyse biz bununla övünmemeliyiz. Onlara bir elçi gönderip, muti bir kul gibi özürler dileyerek bizim sözümüzün evvel söylediğimiz söz olduğunu ve onlar bizim evlerimize, yurtlarımıza hücum ettiklerinden bizim için müdafaadan başka çare kalmadığından böyle bir harekette bulunduğumuzu söylemeliyiz, bakalım bizim bu sözlerimize ne cevap gelecek? Onu bekleyelim, sonra ona göre hareket edelim' diye karar verdiklerini" bildirdiler.[16]

Zoraki Barış

Sultan Mesûd bu mektupları okudu. Münhîler birbiri peşine mektuplar gönderdiler; bunlarla beraber Selçuklu Türkmenlerinden Buhârâlı âlim, natık bir ihtiyar da gelip bir mektup getirdi. Bu mektup Hâce-i

16 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 348 vd.; Muhammed Kasım Firişta, *Târîh-i Firişta*, I, Çev. Müşfik Hâce, Lahor 2008, s. 103; Mevdûdî, s. 115.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Bozorg'a hitaben, çok mütevâziyane yazılmış idi. Bu mektupta Selçuklular: "Biz Sûrî'yi arada vâsıta yapmak, ondan yardım beklemek hususunda hata ettik. Sûrî hiddetli, asabî bir adamdır; işin akıbetini düşünemedi, nihayet sultanı üzerimize asker sevk edecek bir hale getirdi. Yoksa onun ordusuna karşı kılıç çekmek bizim haddimiz mi idi? Fakat sultanın askerleri koyun sürüsüne düşmüş kurt gibi içerimize daldılar. Biz aman istiyorduk; onlar bizim evlerimize, barklarımıza hücum ettiler. Artık bizim için nefsimizi müdafaadan başka çare yoktu. Ne de olsa can tatlıdır. Şimdi biz size evvel söylediğimiz sözümüzdeyiz. Eğer Hâce muvafık görürse devlet ile bizim aramıza girsin. Hâce, Hârezmşâh Altuntaş zamanında Hârezm'de bulunmuş, Hârezm'in ekmeğini, tuzunu yemiştir. Onun hakkını gözetsin de bize yardım etsin, özürlerimizi kabul etmesi için sultanın bize karşı gönlünü hoş yapsın. Bizim kalbimize sükûnet verecek bir tarzda bu mektubumuzun cevabını göndersin, ta ki bu mesele uzamasın, bir an evvel bitsin. Eğer Hâce bununla beraber kendi tarafından bizim sözümüzü dinlemek ister bir de mutemet gönderirse daha iyi olur. Biz muti kullarız, devletin iyiliğinden başka arzumuz yoktur" diyorlardı. Bu mektubu okuyan ve elçinin ifadelerini dinleyen Hâce-i Bozorg, bunların hepsini 'ayânın da hazır bulunduğu hususî bir mecliste Sultan Mesûd'a anlattı. Bu anlaşma emîrin pek hoşuna gitmedi. Nihayet Türkmenlerin 'ayânı ile görüşmek üzere bu Buhârâlı âlim adamla Kadı Bunasr'ı göndererek onun vâsıtasıyla, eğer onlar sözlerinde samimi ve teklifleri makul ise kabul edip onunla bir elçi göndermelerini ve fikirlerini açık söylemelerini ve bir esas üzerine her iki tarafı tatmin edecek bir muahede yapılmasını kendilerine bildirmeye karar verdi. Sonra bunlar huzurdan çıkıp gittiler. Yalnız Vezir Ahmed Abdüssâmed ve Divân-ı Risâlât Sâhibi Bunasr-ı Müşkân orada kaldılar. Meselenin her tarafını sultana söylediler. Epey gayret gösterdikten sonra nihayet Türkmenlerin mazeretini kabul ettirmeye muvaffak oldular. Türkmenlerin mutemet adamlarından olan bu elçinin tam talimat ile bu harap olmuş işi düzeltmek üzere görevlendirilmesi için kendisinin muvafakatını aldılar.[17]

17 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 349; Mevdûdî, s. 117.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Selçukluların üst üste yaptıkları barış teşebbüslerinden, kazandıkları büyük zafere rağmen, kendilerini henüz yeteri kadar güçlü hissetmedikleri anlaşılıyor. Buna karşılık Sultan Mesûd'un da kendisini toparlamak için zaman kazanmaya ihtiyacı olduğu açıkça görülüyor.

Bu münasebetle her iki taraf için de elzem olan barış teşebbüsleri çerçevesinde 19 Şevvâl 426 Çarşamba günü (27 Ağustos 1035) Gazne elçisiyle birlikte, Musa Yabgu, Tuğrul Bey ve Çağrı Bey tarafından gönderilen Türkmenlerden üç elçi geldi. Buhârâlı ihtiyarı bunlarla ertesi günü divân-ı risâlâta gönderip, orada ikindi vaktine kadar görüştüler. Görüşmede konuşulanları sultana bir vâsıta ile bildirdiler. Nihayet Nesâ, Ferâve ve Dîhistân'ın bu üç Selçuklu mukaddemine verilmesine ve bunlara hil'at, livâ ve menşûr gönderilmesine karar verdiler. Bir elçiyi bu hil'atleri götürmeye ve onlara sultana itaat ve üç vilâyetle iktifa edeceklerine, sultan Belh'e gittiği vakitte bu üçünden birinin orada dergâha gelip arz-ı hürmet eyleyeceğine dair yemin ettirmeye memur yaptılar. Dîhistân Çağrı, Nesâ Tuğrul, Ferâve Musa adına kaydolundu. Sultan bunları tevkî etti. Sultan tarafından bu mukaddemlere mektuplar yazıldı ve kendilerine "dihkân" diye hitap edildi. Bunlar için valilere verilen hil'atler gibi üç tane hil'at, her birine iki dallı külâh, liva, dikilmiş esvap, at, eyer, Türklerin tarzında altın kemer, kesilmemiş türlü türlü kumaşlar hazırladılar. Ertesi gün elçileri çağırdılar, kendilerine hil'at ve para verdiler. Bunlar iki gün sonra Nîşâpûr'dan Nesâ'ya hareket ettiler. Bu cihetten Sultan Mesûd'un biraz gönlü rahat etti.[18]

Bu barışın yarattığı en önemli tesirler şunlardır: Bölge ülkelerindeki yerel hâkimler, Selçuklu Türkmenlerinin örneğine bakarak kendi başlarına buyruk olmak için cesaret buldular. Nitekim Karahanlı

18 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 350; Kazanılan zaferden sonra Sultan Mesûd'un tehditvâri mektubu üzerine Tuğrul Bey kendi debîrine: "Sultan Mesûd'a şunları yaz, başka bir şey ilâve etme" dedi: "Ey Allah'ım! Mülkün asıl sahibi sensin, sen mülkü dilediğine verir, mülkü dilediğinden çekip alırsın. Dilediğini aziz kılar, dilediğini zelil edersin, iyilik yalnız senin elindedir. Sen her şeye hakkıyla kadirsin" (3/Âl-i İmrân, 26). İbnü'l-Esîr, IX, s. 365; Keza İbn Haldûn da İbnü'l-Esîr ile aynı bilgileri paylaşıyor. İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 6; Cüzcânî, I, s. 124.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Buğra Han, Selçuklulara olan tavrını değiştirdi. Ali Tegin'in oğulları ise Horasan bölgesini yağmalamaya hazırlandılar. Altuntaş'ın oğlu Hârezmşâh İsmail de Selçuklularla anlaşma yolunu tuttu.

Zilkâde ayının on altıncı günü (22 Eylül 1035) Mihrigân[19] idi. Sultan Mesûd sabahleyin bu bayramı tes'it (kutlamak) için tahta oturdu. Namazdan sonra 'ıyş-u işret meclisi kuruldu; bütün şartlarıyla Mihrigân bayramını kutladılar. Selçuklulara gönderilen elçi de dönüp geldi, vezir ve divân-ı risâlet sahibine: "Emîre yalan söylemek doğru değildir; ben bu Selçuklu Türkmenlerini pek mağrur gördüm; bunlara herhalde başka bir taraftan ümitler verilmiş. Her ne kadar söz verdilerse de bunların sözlerine itimat etmemelidir. İşittiğime göre gönderilen hil'atleri pek hakir görmüşler, hiç kıymet vermemişler ve iki dallı külâhları ayaklar altına atıp çiğnemişler" dedi. Sultan Mesûd 19 Zilkâde (25 Eylül) günü Nîşâpûr'dan hareketle 6 Ekim'de Herât'a, 4 Muharrem 427 günü (8 Kasım 1035) Belh'e geldi.[20]

Selçuklularla Gazneliler arasında barış yapılmış olmakla beraber, 25 Muharrem 427'de (29 Kasım 1035) Horasan Sâhib-i Divânı Sûrî ve sâhib-i berîdinden kâsidler geldi. Bunlar Türkmenlerin ve bunlara katılan Iraklıların harekete geçerek, civardaki nahiyelere adamlar gönderip ahaliye eziyet ettiklerini ve her ne bulurlarsa aldıklarını ve bunların pek ziyade fesat çıkardıklarını bildirdiler. Aynı zamanda Bûst'tan gelen bir mektupta da bunlardan bir güruhun birçok hayvan alıp götürdükleri bildiriliyordu. Gûzgânân ve Serahs'tan da aynı mealde mektuplar gönderilerek bu hususta kesin bir tedbir alınmazsa Horasan vilâyetinin elden çıkacağı yazılıyordu. Bunun üzerine Mesûd, vezir, devlet erkânı ve diğer hükûmet adamlarıyla bir toplantı yaptı. Neticede Hâcib-i Bozorg Subaşı'nın on bin süvari ve beş bin piyade ile Horasan'a gitmesini ve Kürt ve Arap Sâlârı Ebû'l-Hasan Irakî'nin kardeşi gelinceye kadar Herât'ta kalıp onu beklemesini, hepsinin Hâcib-i Bozorg'un emrine tâbi olmalarını ve

19 İran'da Ferîdun'un Dahhâk'ı yendiği gün olarak kabul edilen Mihrigân bayramı Nevrûz gibi kabul edilir. Bk. Tahsin Yazıcı, "Ferîdun", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XII, İstanbul 1995, s. 396.

20 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 351 vd.; Mevdûdî, s. 118.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

durumun icâbına göre el birliğiyle çalışmalarını, Sûrî'nin ordunun mâlî cihetini temin etmesini ve bu sûretle Horasan'ın bir an evvel Türkmenlerden temizlenmesini karar altına aldılar. Sultan Mesûd, Receb ayının ilk günü (30 Nisan 1036) Belh şehrinden Gazne'ye gitti. 20 Mayıs günü saadetle payitahta erişerek Afgan Şâl'daki Sultan Mahmûd'un eski köşküne indi.[21]

Sultan Mesûd, 4 Muharrem 428'de (28 Ekim 1037) Bûst'a gelip Deşt-i Levgân köşküne yerleştikten sonra, 12 Kasım Cuma günü Selçuklular tarafından gelen iki elçiyi ordugâha getirdiler, kendilerine çok ikramda bulundular. Bunlardan biri Buhârâlı, âlim bir adam öteki de bir Türkmen idi. Ertesi günü, yani Cumartesi günü Mesûd huzura kabul için izin verdi; pek mükellef bir merasim ile bu elçiler huzura çıkarıldılar. Bunlar sultana saygılarını sunup, kulluklarını gösterdiler. Sonra bunları alıp vezirin divânına götürdüler. Hâce Bunasr-ı Müşkân da oraya geldi. Bunlar elçilerle beraber müzakereye başladılar.[22]

Elçilerin getirmiş oldukları mektup Hâce Ahmed Abdüssâmed'e hitaben yazılmış idi. Müzakerenin neticesinde Hâce-i Bozorg vâsıtasıyla maruzatlarının bildirilmesine karar verildi. Bunların maruzatları şu idi: "Bizden şimdiye kadar hiçbir taşkınlık ve sarkıntılık umulmamıştır. Şu bilinmelidir ki Horasan'da bulunanlar başka Türkmenlerdir, bizimle münasebeti yoktur ve oraya bunlardan daha da gelecektir; çünkü Ceyhun ve Balhankûh yolu açıktır. Bu

21 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 354; Selçuklular Horasan'da kuvvetlenip itibarları artınca Sultan Mesûd'un vezirleri ve ileri görüşlü devlet adamları toplanıp ona: "Horasan işleriyle ilgilenmemeniz Selçuklular için büyük bir bahtiyarlıktır. Onlar bu fırsatı iyi değerlendirir, ülkeyi ele geçirirler ve hükümdârlıkları yoluna girer. Biz ve her akıl sahibi gayet iyi bilir ki onlar bu vaziyette kendi hallerine bırakılacak olurlarsa Horasan'ı süratle istilâ ederler, sonra da oradan Gazne'ye yürürler. İşte o zaman gayretimiz hiçbir sonuç vermez; tembellik ve uyuşukluktan, oyun ve eğlenceyle meşgul olmaktan dolayı onlara karşı koyacak imkânı dahi bulamayız." İbnü'l-Esîr, IX, s. 366; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 6. Bu kaynakta Sultan Mesûd'un Hâcib Subaşı ile birlikte Merdâvîç b. Bessû'yu da Selçuklulara karşı gönderdiği kayıtlıdır; Krş. Mustafa Akkuş-İzzetullah Zeki, "Târîh-i Beyhakî'ye Göre Selçuklu-Gazneli İlişkileri ve Selçuklu Algısı", *USAD*, Güz 2016, S. 5, s. 191.

22 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 359.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

bize verilen vilâyet dardır, bizim ahalimizi almıyor. Hâce-i Bozorg araya girsin, sultandan, çölün etrafında bulunan Merv, Serahs ve Bâverd gibi şehirlerin bize verilmesine delâlet etsin. Orada sâhib-i beridler, kadılar ve sultan tarafından sâhib-i divân bulunsun; onlar bizden vergi alsınlar, bize bistgânî[23] versinler. Asker olarak sultanın ordusunda çalışalım, Horasan'ı fesatçılardan temizleyelim; eğer Irak yahut başka yerde de yapılacak bir hizmet varsa onu da yapmaya hazırız, en müşkül işler de olsa yine yapmaktan çekinmeyiz. Şimdi Subaşı Hâcib ve askerler Nîşâpûr ve Herât'ta bulunuyorlar; eğer bunlar bize hücumda bulunurlarsa biz de bunlara karşı koymaya mecburuz. O zaman sultana karşı olan saygı ve sevgimiz ortadan kalkar; her halde emîrin reyi hepsinden yücedir." Bunasr gidip elçilerin bu maruzatını arz ettiğinde Mesûd: "Elçileri geri gönderin; siz ikiniz buraya geliniz" diye cevap verdi. Vezir ve Bunasr, yanına gidince Mesûd fena halde hiddetli bir tavır alarak: "Bu kavmin tahakküm ve tagallübü haddini aştı, bir taraftan Horasan'ı kalbura çevirdiler, yapmadıkları fesat kalmadı, bir taraftan da birtakım yaldızlı sözlerle haber gönderiyorlar. Bu elçileri gerisin geriye gönderin ve kendilerine açıktan açığa bizimle sizin aramızda hüküm verecek kılıçtır, askerlerimiz savaş için gönderilmiştir. İşte biz Bûst'tan hareket ediyoruz, Herât'a gideceğiz diye söyleyin" dedi. Fakat vezir hükümdâra onlara hem sert hem de yumuşak cevap verilmesini, Selçukluları oyalayarak savaş için hazırlık yapılmasını tavsiye etti. Nihayet vezirin tavsiyeleri dikkate alınarak elçilerle bu sûretle yazılı bir cevabnâme ile şifahî birtakım haberler gönderdiler, böylece arada bir barış yaptıktan sonra elçileri yola çıkardılar.[24]

Daha önce bahsettiğimiz gibi, Hâcib Subaşı'nın mücehhez bir orduyla Horasan'a gönderilmesi ile Selçuklu elçilerinin gelmesi arasında yedi-sekiz ay geçmiş olmasına rağmen, bu ordunun faaliyetleri hakkında kaynaklarda malumat bulamıyoruz. Selçukluların yeni isteklerle elçiler gönderdiklerine bakılırsa, bu süre içerisinde bu

23 Askere yılda dört defa verilen maaştır. Geniş bilgi için bk. Hasan Enverî, s. 79-82.

24 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 360.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

ordunun Selçuklulara karşı bir başarısından söz edilemez. Üstelik yapılan barış teşebbüslerine rağmen aşağıda görüleceği gibi Selçuklular faaliyetlerini gittikçe arttırmaktadırlar.

Birinci Serahs Savaşı

3 Cemâziyelevvel 429'da (11 Şubat 1038) Horasan ve Rey'den gelen mektuplarda Selçukluların ahvaline dair mühim haberler veriliyordu. Sultan Mesûd Hindistan'da iken, onun yokluğundan faydalanan Türkmenlerin kışın başlangıcında gelip Talekan ve Farab'ı yağma ettikleri ve başka yerlere de tecavüzde bulundukları ve böyle bir zamanda ordunun harekete geçmesinin mümkün olmadığı bildiriliyordu. Mesûd'un Hindistan'da Hansi Seferi'ne çıkması İran ve Horasan bölgesinde birçok karışıklıklara sebep olmuştu.[25]

Mesûd bu seferinden pişman olmuş, fakat iş işten geçmişti. Şubat ayının sonlarına doğru Şehzâde Mevdûd ile Sipehsâlâr Ali Dâye[26] de Belh'den Gazne'ye geldiler. Sonra 12 Recep 429 (20 Nisan 1038) günü Hâcib Subaşı'nın mutemet perdedârı[27] Hamdûnî, Gur yolundan otuz günde Gazne'ye geldi ve durumu şöyle anlattı:

> Selçuklu Türkmenleri kuvvetlerini yirmi otuz kısma ayırırlar. Şehirler bizim için ne ise çöller de onlar için ana baba kucağı gibidir. Kulunuz Subaşı taarruz etti, öncüler kullandı, onlarla savaşlar yaptı, onların halini ve durumlarını iyi anladı, elinde bulunan kuvveti o derecede iyi muhafaza ve idare etti ki Türkmenler Horasan şehirlerinin hiçbirine karar edemediler. Şimdi oralardan vergiler eskisi gibi alınıyor, valiler işlerinin başlarında

25 Sultan Mesûd'un Hindistan Seferi hakkında bk. Badaoni, I, 36; Firişta, I, s. 102; Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2009, s. 44; Mevdûdî, s. 123 vd.; *The Cambridge History of India*, III, Ed. Wolseley Haig, Cambridge University Press, 1928, s. 31.

26 Gaznelilerde Sipehsâlâr için bk. Erdoğan Merçil, "Sipehsâlâr: II. Gazneliler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Aralık 2011, Cilt XXVI, Sayı 2, ss. 459-473.

27 Perdedâr, hükümdârın ve diğer büyük emîrlerin hizmetinde olan görevlidir. Hasan Enverî, s. 23.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

> çalışıyorlar. Talekan ve Farab'da yapılan katiller ve yağmalara gelince: Türkmenler iki defa habersiz baskın yaptılar; bunların biri yazın biri de kışın oldu. Subaşı onların en mühim kuvvetlerine karşı koydu; fakat Türkmenler onun bir fevcini bozguna uğrattılar. Onların bu baskını tesirini gösterdi. Kulunuz bu işten haber alıncaya kadar durum düzelmez bir hale gelmişti. Bu ordu yardım görmeden savaşa gidemez. Busehl-i Hamdûnî,[28] Sûrî ve diğerlerinin mazbatada yazdıkları doğrudur; muntazam bir savaş yapılamaz. Bununla beraber yine en muvafık rey emîrimizin düşündüğüdür. Kulunuz cevabı bekliyorum ve hazırım. Eğer bir hücum, muntazam bir savaş lâzımsa Bunasr-ı Müşkân'ın yazısı ile cevabnâmenin kenarına yazılsın ve emîrimiz nâmeyi kendi el yazısıyla birkaç satırla tevkî etsin ve açıkça bu savaşın yapılması lâzım geldiğini bildirsin. Bu cevabınız gelir gelmez kulunuz bir gün Nîşâpûr'da durmam; hemen Serahs ve Merv'e giderim, emrettiğiniz savaş yapılır ve hiçbir özür beyan etmem. Ordu iyidir, silahlarımız tamamdır, bistgâniler peşin veriliyor. Emîr kendisini dinledikten sonra meydan savaşı yapmak için emirler verdi (30 Nisan 1038).[29]

Bunun üzerine Subaşı Hâcib, Nîşâpûr yolundan teçhizatı mükemmel bir ordu ile Serahs tarafına doğru yola çıktı. Fakat Serahs önlerinde Selçuklular karşısında bozguna uğrayıp, canını zor kurtararak Herât'a kaçabildi. Nihayet Haziran-Temmuz 1038'de hemen her gün belki her saat Nîşâpûr sâhib-i berîdinden nâmeler geliyordu. Bunların birinde Bulmuzaffer Cumahî şöyle yazıyordu:

> Kulunuz burada gizlenmiştir, gizli bir yerde bulunuyor. Hâcib-i Bozorg'un ordusuyla uğradığı bozgunluğun haberi burada yayıldığı vakitte Sûrî hemen örfî bir idare ilân etti, birkaç kişinin boynunu

28 Sultan Mesûd tahta çıktığında Busehl-i Hamdûnî'yi Rey ve Cibâl bölgelerinin kethüdâlığına tayin etmiş ve kendisine Şeyhü'l-Amîd unvanını vermiştir. Bk. Nuhoğlu, s. 65.

29 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 384 vd.; Gerdîzî, s. 432; Reşîdü'd-dîn, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, s. 86; el-Hüseynî, s. 5.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

vurdu, birçoklarını tevkif etti. Sonra kendisi Busehl-i Hamdûnî ile beraber acele kalkıp Bûst köylerine gittiler, askerlerinizden burada şehirde bulunanlar da onlara katıldılar. Nereye gittikleri belli değildir. Kulunuz için onlarla beraber gitmek mümkün olmadı, çünkü Sûrî kulunuz kana susamıştır. O cihetten canımdan korktum. Burada muhkem bir yerde gizlendim, bundan sonra zuhur edecek hadiseler hakkında haber getirmeleri için her tarafa adamlar tayin ettim, imkân ve fırsat zuhurunda tarafınıza kasıtlar gönderir, sizi haberdar ederim, çok ehemmiyetli olan haberleri şifre ile vezire bildiririm; o da huzurunuza arz eder. Mesûd bu nâmeleri okuduğu vakit çok canı sıkıldı.[30]

10 Şevvâl 429 Pazar günü (16 Temmuz 1038) Hâcib Subaşı Gazne'ye erişerek dergâha gelip saygılarını sundu. Mesûd, Hâcib Subaşı'nın gelmesinden bir hafta sonra kendisiyle baş başa kaldı. Bu müzakere çok uzun sürdü, Hâcib olan biteni tamamıyla anlattı, hepsini birer birer söyledi. Bundan sonra Mesûd herkesi çağırdı, Horasan'ın, Türkmenlerin, Hâcib'in ve yapılan savaşın bütün safhaları hakkında sorgu sualde bulunarak malûmat edindi. Mesûd Hâcib Subaşı'yı "Sen askerleri mahvettin, boşuna zaman harcadın, bu yüzden düşman kuvvetlendi ve rahatça hareket ederek ülkede dilediklerini yapacak duruma geldiler" diyerek azarladığında, Subaşı da özür dileyerek: "Selçuklular üç kola ayrılmıştı, bunlardan herhangi birini takip edecek olsam bunlar önümden kaçıp giderken geride kalan iki fırka ülkede dilediklerini yapıyorlardı" demişti.[31]

30 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 388-392; İbnü'l-Esîr, IX, s. 349 vd.; Cüzcânî, I, s. 125; Sadreddîn Ebû'l-Hasan Alî b. Nâsır b. Alî Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârîh Ahbârü'l-Ümerâ vel-Mülûki's-Selcukiyye*, s. 38 vd., Nâşir-i Dicitalî Merkez-i Tahkikât Râyâne-i Kâime-i İsfâhân, Ghaemiyeh.com; Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev. K. Burslan, TTK, Ankara 1999, s. L vd.; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, Haz. E. Merçil, Tercüman Yayınları, İstanbul 1977, s. 21.

31 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 394; İbnü'l-Esîr, IX, s. 367; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 6; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, II, Neşr. Abbâs Zeryâb, Çaphâne-i Mehâret, Tahran 1358, s. 663; Selçuklularla Hâcib Subaşı arasındaki mücâdelenin en geniş tafsilâtını Beyhakî'den sonra Hândmîr'in eserinde

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Gazneli kumandan Subaşı, bu bölünme taktiğinden ötürü Horasan'ı koruyamadığını söylerken aslında Selçuklu ordusunun daha doğrusu Oğuzların askerî teşkilâtlanması hakkında bize ipuçları sunmaktadır. Selçuklu ordusunun bu devredeki yapısınının durumuna dair kaynaklar ancak bu kabil kırıntı malûmat vermektedirler. Bugün kayıp bulunan *Meliknâme* adlı kaynaktan nakillerde bulunmuş olan Ebû'l-Ferec, Tuğrul Bey'in Nîşâpûr'a son girdiğinde askerlerinin, saygılarını sunmak için huzuruna bölük bölük geldiklerini ve ona karşı hürmet gösterisinde bulunduklarını kaydediyor. Bu müellifin verdiği malûmata göre her küme iki bin askerden müteşekkildi. Bunlar muayyen bir mesafede atlarından inerler ve yeri öperek dimdik dururlardı. Bunun üzerine yanındaki adamların biri selâmın kabul olunduğunu anlatan bir işaret verir, bunlar da tekrar yeri öperler, atlarına binip giderler ve yerlerine başkaları gelirlerdi. Hiçbir kimse ona yaklaşmaz ve onunla konuşmazdı. Askerleri her nerede bulunurlarsa yağmakârlıkla, tahrip ile ve kan dökmekle meşgul olurlar. Sayıları pek çok olduğu için hiçbir nahiye (yahut, ülke) bunları bir haftadan fazla besleyememektedir. Onlar da sırf ihtiyaç yüzünden ve kendileri ile hayvanları için besleyici maddeler bulmak üzere bir yerden bir yere göçmek zorunda kalıyorlardı.[32]

Nîşâpûr'un Zaptı: İlk İstiklâl

Selçukluların Serahs zaferinden sonra 7 Zilkâde 429 (11 Ağustos 1038) Cuma günü Nîşâpûr'un Sâhib-i Berîdi Bulmuzaffer Cumahî'den gelen mektupta şu haberler veriliyordu: "Kulunuz bu pusulayı saklanmış olduğum yerde yazıp birçok hilelerle, bu kasıtla beraber göndermeye muvaffak oldum. Size şunu bildiriyorum: Hâcib Subaşı, bozguna uğradıktan on iki gün sonra Seyfüddevle

bulmaktayız. Hândmîr, *Târih-i Habibü's-Siyer*, II, Muhammed Debîr Siyâkî, Çâphâne-i Haydarî, Tahran 1380, s. 483 vd.; Krş. Sergey Grigoreç Agacanov, *Selçuklular*, Çev. Ekber N. Necef-Ahmet T. Annaberdiyev, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2006, s. 87 vd.

32 Bar Hebraeus, *Chronography*, Trans. A. Wallis Budge, Apa-Philo Press, Amsterdam 1976, s. 202.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

İbrahim Yınal[33] iki yüz askerle gelip Nîşâpûr şehrinin kenarına erişti. Oradan bir elçi ile kendisinin Tuğrul, Çağrı ve Musa'nın öncüsü olduğunu, eğer savaş yapmak isteniliyorsa dönüp giderek onlara haber vereceğini ve eğer yapılmayacak ise şehre girip hutbeyi kendi adlarına çevireceğini ve arkasında büyük bir ordunun gelmekte bulunduğunu bildirdi. Elçiyi kabul ettiler, bu haberi dinlediler; bunun üzerine şehirde büyük bir heyecan uyandı, bütün 'ayân Kadı Sâ'id'in evine gittiler. Kendisine: 'Sen imâm ve mukaddemsin, elçinin getirdiği haberlere ne cevap vermek lâzım?' diye sordular. Kadı da onlara; 'Siz ne düşünüyorsunuz? Ne fikir ve niyettesiniz?' dedi. 'Ayân: 'Siz de biliyorsunuz ki bu şehir müdafaa edilecek kadar muhkem, ahalisi de silah ehli değildir, Hâcib idaresindeki öyle büyük ordu böyle bir bozguna uğradıktan sonra bizim kuvvetimizin ne ehemmiyeti olur; fikrimiz budur' dediler. Kadı Sâ'id: 'Evet iyi düşünüyorsunuz, ahali hiçbir zaman müsellah muntazam bir orduya karşı koyamaz. Sizin Mesûd gibi bir sultanınız vardır. Eğer bu vilâyet ona lâzım ise mutlaka ya kendisi gelmeli yahut birisini gönderip bu şehri müdafaa etmeli. Bugün zuhur eden bu felâket ateşi büyüktür, alevleri göklere yükseliyor. Kapıya dayanan bu kavme boyun eğmekten başka çare yoktur' diye cevap verdi. Diğer 'ayân da İmâm Sâ'id'e uyarak: 'Evet bundan başka yapılacak bir şey yoktur, yoksa memleket yağmaya uğrar. Sultan bizden uzakta bulunuyor, bize yardımda bulunamaz. Bunun için şayet biz böyle hareket eder ve boyun eğersek o da her halde bizim mazeretimizi kabul eder' dediler.[34]

33 İbrahim Yınal, Bondârî (s. 6), el-Hüseynî (s. 12) ve Reşîdüddîn Fazlullah'a göre (*Câmi'ü't-Tevârîh*, Neşr. Ahmed Ateş, TTK, Ankara 1999, s. 5) Selçuk Bey'in dördüncü oğlu olarak gösterilen Yusuf Yınal'ın oğludur. İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in amcasının oğlu ve aynı zamanda ana bir üvey kardeşi idi. Demek ki, Türklerdeki eski bir gelenek uyarınca ya Tuğrul Bey'in annesi, Mikâil'in ölümünden sonra Yusuf ile evlenmiş, ya da Yusuf'un ölümünden sonra Mikâil ile evlenerek zikredilen kardeşler dünyaya gelmiştir. Bunlardan hangisinin büyük olduğu bilinmediğinden, hangi ihtimalin daha doğru olduğu da kesin değildir. Geniş bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1958, C. XIII, s. 117-118; Krş. Mevdûdî, s. 73.

34 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 395 vd.; Krş. Köymen, s. 260 vd.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Bunun üzerine herkes; 'Evet, doğrudur böyle olması lâzımdır' deyip gelen elçiyi çağırdılar. Ona 'Biz raiyyetiz, bir hükümdâra muhtacız. Raiyyet savaş yapmaz. Emîrleriniz gelsinler; şehrimiz onlara açıktır, eğer bu vilâyet sultana lâzım ise kendisi gelsin, ya birisini göndersin korusun. Fakat şunu biliniz ki ahalinin, sizin başka memleketlerde yaptığınız yağmagerlik, insanların kulağını kesmek, öldürmek, boyunlarını kılıçtan geçirmek gibi fena hareketlerinizden gözü yılmıştır. Bu âdetlerinizi değiştirmelisiniz, iyi âdetler edinmelisiniz, bu dünyadan başka bir de ahiret vardır. Burası sizin gibi çok müstevliler görmüştür. Evet, gerçi bizim sultanımız bizden uzaktır; fakat Tanrı ve onun bir kulu olan Azrail yakındır' dediler. Bundan sonra elçi dönüp gitti. İbrahim Yınal elçi ile gönderilen bu haberlere vâkıf olunca bulunduğu yerden kalkıp şehre bir fersah kadar uzak bir yere geldi, elçiyi tekrar gönderdi ve bununla: 'Siz çok iyi düşündünüz, akıllıca bir söz söylediniz. Ben hemen bu fikrinizi Tuğrul'a yazdım, çünkü büyüğümüz odur. Kendisine Çağrı ve Musa Yabgu'yu Serahs ve Merv'e ve sayısı çok olan diğer 'ayânı başka yerlere göndermesini ve âdil bir padişah olan kendisinin hassa ordusu ile buraya gelmelerini bildirdim. Siz meyyus olmayın, şimdiye kadar bazı aşağı tabakadan adamlar tarafından yapılan yağmagerlik ve diğer yolsuzluklar zaruri idi; çünkü bu hallere maruz kalanlar teslim olmamış idiler. Bizimle savaş yapmaya kalktılar sizin durumunuz başkadır. Mademki itaat gösteriyorsunuz artık burası bizim vilâyetimiz olmuştur. Kimsenin bir yolsuzluk yapmaya cesareti yoktur. Ben yarın şehre geleceğim ve Bağ-ı Hurremek'e ineceğim, böylece size malûm olsun' diye cevap gönderdi. Nîşâpûr 'ayânı bu sözleri işittikleri vakit sükûnet buldular, pazarlarda çarşılarda münadilerle bu haberleri ilân ettiler, ahali bu sûretle sükûnet buldu. Bağ-ı Hurremek'i süslediler, döşediler, dayadılar, Tuğrul'u karşılamak için lâzım gelen tertibatı aldılar. Sûrî, Nîşâpûr'un ileri gelen kifayetli, zekâ ve deha sahibi Sâlar-ı Bûzgân Bulkâsım'ı vaktiyle tevkif etmiş dövmüş idi. Bu zat Türkmenleri karşılamak, onları izaz ve ikram ile ağırlamak için hazırlandı. Şehrin 'ayânı İbrahim Yınal'ı karşılamak için gittiler. Yalnız Kadı Sâ'id ile Alevîlerin nakibi Seyyid Zeyd gitmedi. İbrahim Yınal

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

şehirden yarım fersahlık mesafeden iki-üç yüz süvari ile bir bayrak ve iki tane yedek at ile pek basit bir şekil ve kıyafette göründü. Bu karşılayıcılar kendisine eriştikleri vakitte kendisi atını durdurttu, hepsini güler yüz ve tatlı sözle selâmladı. Muhabbet ve samimiyet gösterdi, sonra atını sürüp şehre geldi. Kalabalık halk bu alayı görmek için sokaklara dökülmüştü. Yalnız Mahmûd ve Mesûd'un debdebe ve daratını görmüş olan ihtiyarlar bir taraftan içlerinden ağlıyorlar ve bir taraftan bu alayın basitliğine gülüyorlardı. İbrahim Yınal, Bağ-ı Hurremek'e indiğinde şehrin ileri gelenleri kendisine birçok yiyecek ve hediyeler götürdüler, her gün gidip ziyarette bulundular.[35] Cuma günü İbrahim Yınal, Mescid-i Cuma'ya geldi. Sâlâr Bûzgân üç dört bin mükemmel silahlıyı beraber getirdi; çünkü Sâlâr, Sûrî'nin zulmünden dolayı bunlarla münasebete girişmiş ve mektuplaşmıştı. Türkmenler onu seviyorlardı. Hatip İsmail Sabunî'ye[36] gizlice hutbe okutmak için çok çalıştılar. Hutbe[37] Tuğrul adına okununca mescitte bir kıyamettir koptu, ahali ayaklandı, az

35 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 397.

36 Nîşâpûr'un önde gelen âlimlerinden biri olan Sabunî, kaynaklarda şeyhülislâm, muhaddis, müfessir, hatip, vaiz gibi unvanlarla birlikte zikredilmiştir. Sabunî, hadis alanında kendini geliştirerek uzun yıllar Nîşâpur'un büyük camiinde ders okutmuş ve Horasan bölgesinde büyük saygı görmüştür. Bununla birlikte oldukça sade bir hayat yaşayarak kendini tamamen ilme vermiştir. Mustafa Demirci-Sinan Saçar, s. 289.

37 Hükümdârlık alâmetlerinden olan "hutbe"ye kaynaklarda sıkça tesadüf edilmektedir. Kaynaklarda hutbe okutmak ile, devlet kurma şartlarını yerine getiren ve devlete hâkim olan bir hükümdârın adının, unvan ve lakaplarının Cuma hutbelerinde okunması kastediliyor. Bu hutbelerde hükümdârın hâkim bulunduğu bölgelerde ona dualar da edilirdi. Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi Tuğrul Bey adına Nîşâpûr'da ve Beyhak kasabasında hutbe okunmuştu. Alî b. Zeyd el-Beyhakî İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak*, Neşr. Ahmed Behmenyâr, Çâphâne-i İslâmiyye, Tahran 1361 hş., s. 268; Adına hutbe okunan hükümdâr eğer müstakil ise hutbede önce halîfenin adı zikredilir, eğer müstakil değil ise tâbi olduğu hükümdârın adı kendisinden önce okunurdu. Adına hutbe okunan hükümdâr, kendisine mutlak itaat etmekle yükümlü olan halkın mal, can ve namusunun güvenliğinden sorumlu idi. Halîfenin veya tâbi olduğu hükümdârın tasdiki olmaksızın hutbe okutmak isyan sayılırdı. Tespit edilen ve müeyyide uygulanan bu gibi teşebbüslerin örneğine de çokça rastlanmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

daha bir fitne zuhur edecekti. Nihayet bu heyecanı bastırdılar ve Cuma namazını kıldılar. Sonra herkes işine gücüne gitti. Bundan yedi gün sonra atlılar gelip Tuğrul'un nâmelerini getirdiler. Bu nâmeler Sâlâr-ı Bûzgân, İmâm Muvaffak ve İbrahim Yınal'a yazılmıştı. Tuğrul bu nâmelerinde: 'Şehrin 'ayânı itaat göstermekle kendilerinin akıl ve zekâlarından beklenen bir harekette bulundular, elbette bunun mükâfatını bizden göreceklerdir. Biz kardeşim Çağrı ve amcam Musa'yı orduların mukaddemi tayin ettik, kendimiz de hassa alaylarımızla geliyoruz. Maksadımız bize itaatle kendilerini yağma ve garetten koruyan o nevâhinin ahalisini düşmanların zararından korumaktır' diye geleceğini bildiriyordu. Şehrin ahalisi bu nâmelerden kalben sükûnet ve rahat buldular. Bağ-ı Şâdiyâh-ı Haseneki'yi döşediler dayadılar. Bundan üç gün sonra Tuğrul gelip şehre erişti. Bütün 'ayân kendisini karşılamaya çıktılar, yalnız Kadı Sâ'id karşılamaya çıkmadı. Tuğrul'un yanında ekserisi zırhlı üç bin süvari vardı. Kendisi yayını kurmuş koluna takmış ve üç tane de ok arasına koymuş idi, baştan ayağa kadar silahlı idi; arkasında kalın bir esvap, başında sarık, ayağında yünden çizme vardı. Tuğrul bu sûretle gelip Bağ-ı Şâdiyâh'a indi. Buranın alabileceği miktarda asker burada kaldı; geri kalanı bağın etrafına ikame edildi. Halk birçok yiyecek ve hediye getirdi, askerlere ve hayvanlarına yiyecek verildi. Tuğrul yolda gelirken Muvaffak ve Bûzgân ile konuştu ve bütün işleri sâlârın idaresine bıraktı. Ertesi gün, gece kendisinden çok bahsedilen Kadı Sâ'id, muhteşem bir alayla ve Alevîlerin nakibi bütün seyyidlerle geldi. Artık dergâhın hiç şevket ve haşmeti kalmamıştı; birtakım ayak takımları da gayrımuntazam bir sûrette gelmişlerdi. Rast gelen Tuğrul ile konuşmak küstahlığında bulunuyordu. Tuğrul sofanın önündeki sultanın tahtında oturmuştu. Kadı Sâ'id içeri girdiği vakitte Tuğrul ayağa kalktı, tahtın önüne aşağıya bir minder koydular. Kadı onun üzerine oturdu ve söze başlayarak: 'Hüdâvendin ömrü uzun olsun, sizin bu üzerinde oturduğunuz Sultan Mesûd'un tahtıdır; galip perdesinin arkasında böyle bilemediğimiz birçok şeyler vardır ve bundan sonra neler zuhur edeceği bilinemez. Aklını başına al, Tanrı'dan kork, adalet yap, haksızlık görenlerin, aciz kalanların

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

şikâyetlerini dinle, askerlerinin zulüm yapmasına meydan verme; çünkü zulüm uğursuzdur. Ben bu ziyaretimle, senin hakkını ödemeye geldim, bir daha gelemem; çünkü ilim ile meşgulüm, başka şeylerle uğraşmam. Eğer sen bu verdiğim öğütleri dinlersen bunlar sana yetişir' dedi. Tuğrul da 'Ben artık size bundan sonra buraya kadar gelmeniz için zahmet vermem, bir şey sormak icap ederse bir vâsıta ile size arz ederim. Söylediğiniz öğütlerin hepsini kabul ettim, hepsini yerine getireceğim. Biz de burada yabancıyız, Taziklerin âdetlerini bilmiyoruz; Kadı hazretleri vâsıtalarla öğütlerini bizden esirgemesin' dedi. Kadı da: 'Pekâlâ' cevabını verdikten sonra kendisiyle beraber gelen 'ayân ile beraber dönüp gitti. Tuğrul ertesi gün Bûzgân'a bir vilâyet ve hil'at verdi. Nîşâpûr'da hutbe es-Sultanü'l-Muazzam unvanıyla Tuğrul Bey adına okundu."[38]

Meşhur seyyah Nâsır-ı Hüsrev'in anlattığına göre Tuğrul Bey, Nîşâpûr'u alınca oraya Nîşâpûrlu, iyi huylu, güzel yazılı, halîm güzel yüzlü bir genci tayin etmişti. Ona Hâce Amîd derlerdi. Fazilet erbâbını sever, güzel söz söyler, kerem sahibi bir adamdı. Padişah, üç yıl halktan bir şey istememesini emretmişti. O da hiçbir vergi almamış, o emre uymuştu. Etrafa dağılmış olanlar da vatanlarına yüz tutup gelmişlerdi.[39]

Böylece sonuç olarak Nîşâpûr'a girişlerinden sonra adalet ve nizâm temellerine dayanan Selçuklu Devleti kurulmuş ve bağımsızlık yolunda ilk adım atılmış oluyordu. Selçukluların kazanmış olduğu zaferler, onların askerî prestijini yükseltmişti. Hârezm, Mâverâünnehr ve Irak-ı Acem'de Gazne karşıtı tepkiler yükseldi. Karahanlı Börü Tegin, Hârezmşâh İsmail Handan gibi eskiden Gaznelilere bağlı olan hâkimler Selçuklularla sıkı ittifaklar kurma yoluna

38 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 398; İbnü'l-Esîr, IX, s. 367; Hândmîr, II, s. 484; Râvendî, I, s. 95. Bu kaynakta Sâlâr-ı Bûzgân'ın Tuğrul Bey'in ilk veziri olduğu kaydedilmiştir. Nîşâpûr'un ilk zaptı hakkındaki bazı mülâhazalar hakkında bk. Ergin Ayan, "Selçuklu Devleti'nin Temelleri Atılırken Siyâsî Meşruiyet Süreci", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Haziran 2012, Cilt 3, Sayı 5, ss. 17-37; Ayrıca bk. Mevdûdî, s. 128-132.

39 Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Çev. Abdülvehhab Tarzî, MEB, İstanbul 1994, s. 144.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

gittiler. Batı Karahanlılar Devleti kurulduğunda, Börü Tekin'in ağabeyi Arslan Kara Han adıyla büyük kağan oldu. Sonra Börü Tekin, Tamgaç Han adıyla ağabeyinin yerine geçerek büyük kağan oldu.[40] Arslan ve Tamgaç Hanlar, kendileri gibi hükümdâr soyundan gelmeyen Selçukluları küçük ve hor görüyorlardı. Onları hâlâ göçebe kabilenin reisi gibi kabul ediyorlardı. Selçukluların bu istiklâl teşebbüsü karşısında Sultan Mesûd'un Selçuklularla mücâdeleyi bırakmayıp, yeni hamlelere girişeceğini aşağıda göreceğiz.

Ulyaâbâd Savaşı

Sultan Mesûd yukarıda aynen naklettiğimiz mektubu okuduğu vakit birdenbire sarsıldı, fakat hiç belli etmedi, bir şey söylemedi. 9 Rebiülevvel 430'da (9 Aralık 1038) yollarda yerleştirilen süvariler vasıtasıyla vezirin nâmesi geldi: "Çağrı Bey'in kuvvetli bir ordu ile Gûzgânân'ı fethetmek maksadıyla Endhûd yolundan Ceyhun kıyılarına inmek ve orada köprüyü harap eylemek fikrinde olduğuna dair haberler geldi. Onun maksadı suyun kıyılarını tutmak, orada başımıza pek büyük işler çıkarmaktır. İşte kulunuz bunu arzediyor. Lâzım gelen tedbirler alınsın, çünkü Tanrı göstermesin eğer köprüyü yıkarlarsa bizim için pek büyük rezalet olur, şerefimiz elden gider" diye bildirdi.[41]

Sultan Mesûd, 26 Rebiülâhir 430 (25 Ocak 1039) günü Tirmiz'e ve 1 Mart'ta Belh'e geldi. Burada iken Nîşâpûr'dan gelen mektuplarda 6 Mart'ta Çağrı Bey'in kardeşini görmek için Nîşâpûr'a geldiğini, orada kırk gün kaldığını, Şâdiyâh'da konakladığını Tuğrul'un kendisine

40 Karahanlı Devleti'nde saltanat için yapılan hânedan kavgaları neticesinde, 1042'de Karahanlılar daha önce Göktürklerde görüldüğü gibi Doğu ve Batı olarak ikiye bölündüler. Batı Karahanlı Devleti'nin toprakları içinde Semerkant, Buhara gibi büyük İslâm kültür merkezleri kalmıştı. Doğu Karahanlı Devleti'nin başkenti ise Kaşgar idi. Kaşgar ve Doğu Karahanlı Devleti Buda ve Mani kültürlerinin etkisi altında iken, Batı'da İran etkisi ağır basıyordu. Parçalanmadan sonra da Karahanlıların devlet teşkilâtı değişmedi. Büyük Kağanlar, Orta Kağanlar, İlig Hanlar, Yınallar. Yani Karahanlı teginleri, kendilerine ait toprakları ve kavimleri bağımsız bir şekilde idareye devam ettiler.

41 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 399 vd.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

beş yüz bin dirhem ihsanda bulunduğunu, sonra Nîşâpûr'dan dönerek Serahs ve oradan da Gûzgânân'a geldiğini bildirdiler. Sultan Mesûd, bundan bir gün sonra Nevrûz bayramını kutlamak için kabul resmi yaptı. Haberciler, Çağrı Bey'in Talekan'a geldiğini, 9 Mart'ta Farab'a eriştiğini oradan Şaburkan'a geleceğini bildirdiler. Ayrıca Çağrı Bey hakkında: "Bu nereye girse yağma ediyor, ahaliyi öldürüyor" dediler.[42]

19 Mart Pazartesi günü Çağrı Bey'in Altı adındaki hâcibi iki bin atlı ile Belh kapısına gelip Bendkâfirân denilen yerde durdu. Orada iki köyü yağma etti. Bu haber şehirde yayılınca Mesûd'un çok canı sıkıldı. Hâcib-i Bozorg has gûlâmlarla beraber silahlanıp bir ordu ile bunların üzerine yürümek istedi. Atları hazırladılar. Sonra Hâcib'in, atlı birkaç hayıltaş[43] ve diğer askerlerle gitmesine karar verdiler. Sipehsâlâr da kös ve âlemsiz bunların arkasından mütenekkiren gitti. İkindi namazına doğru bunlar çarpışmaya tutuştular. Her iki taraf adam akıllı savaşmaya başladı. Her iki taraftan birkaç kişi öldü ve yaralandı. Altı Bey geceleyin dönüp Ulyaâbâd'a geldi. Kendisinin o gece orada kalıp Çağrı Bey'e haber verdiğini ve Çağrı Bey'in da Şaburkan'dan Ulyaâbâd'a geldiğini söylediler. Böylece Ulyaâbâd'dan müthiş bir ordunun sefer haline konulduğu bildirildi. Bunun üzerine Mesûd ordunun hazırlanmasını emretti. Hâcib Subaşı dönüp gelerek Mesûd'un ordusuyla Belh'den hareket edip 1 Recep (29 Mart) günü Küpelkervân'a erişti. Diğer ordular da oraya geldiler, orada harp nizamına girdiler. Meşhur tarihçi Beyhakî de bu ordunun içinde idi. Hâcib Subaşı bu hazırlıkları yaptıktan sonra bu munzam ordu ile kükremiş otuz fille beraber Selçuklular tarafına yürüdü. 9 Recep (6 Nisan) günü Selçuklular çöl tarafından Ulyaâbâd sahrasında göründüler. Emîr dişi bir fil üstünde yüksek bir yerde bulunuyordu. Ordular savaşa başladılar. Bunu gören herkes Çağrı Bey hakkında: "Asıl mertlik ve babayiğitlik böyle azamet ve şevket sahibi

42 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 408; Hândmîr, II, s. 484.

43 Beyhakî'de hayıltaşların rütbe olduğuna dair bir işaret yoktur, daha ziyade iyi binici olmaları hasebiyle öncelikle haberci olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Bunların kaç süvariden oluştuklarını söylemek mümkün değilse de en azından beş yüz kişilik bir birlik oldukları ve bir hâcibin idaresinde bulundukları söylenebilir. Nuhoğlu, s. 332.

bir padişahın karşısına kardeşi ve kavim ve kabilesinin yardımına muhtaç olmadan yalnız başına çıkmaktır" dediler.[44]

O gün öğle vaktine kadar süren çok şiddetli savaş oldu. İşin böyle sürüncemede kalmasından Mesûd'un canı sıkıldı. Üzerinde bulunduğu dişi filden aşağı inip, bir atın üzerine bindi, bir tarafta ayrılmış iyi atlı ve zırhlı bin kişiden ibaret olan kölelerden göndermesi için Beydoğdu'ya adam yolladı. Bunlar geldiler ve diğer sınıflara mensup olan birçok asker de bunlara katıldı. Mesûd bizzat kendisi savaş meydanına yürüdü, kölelerle beraber Selçuklulara bir hamlede bulundu, Selçukluları dehşetli bir bozguna uğrattı. Selçukluların bir kısmını öldürdüler, bir kısmını esir aldılar, geri kalanlar çöllere kaçıp darmadağın oldular. Ordu bunların arkasından gitmek istedi, fakat Mesûd buna mâni oldu, çünkü çöllerde bu takip hareketi tehlikeli idi. Bu savaşta ele geçirilen esirleri de sorgu suale çektikleri vakitte: "Çağrı Bey, Tuğrul Bey'in rızasını almadan buraya geldi, maksadı Mesûd'un ordusunu tecrübe etmek idi" dediler. Mesûd, 17 Recep 430 (14 Nisan 1039) Cumartesi günü Belh'e gelerek Gazne'den istediği asker ve mühimmat tamamıyla gelinceye kadar orada kaldı.[45]

İkinci Serahs Savaşı

Sultan Mesûd, hazırlıklar bittikten sonra tam mühimmatlı büyük bir ordu ile Belh'den hareket etti. Herkes bu ordu ile bütün Türkistan'ın baştanbaşa zapt edilebileceğine hüküm veriyordu. Bu orduyla 1 Ramazan 430'da (27 Mayıs 1039) Talekan'a geldiler. Burada iki gün kaldıktan sonra savaş nizamında yola çıktılar. Yolda iken kasıtlar ve casuslar gelip şunları söylediler:

> Tuğrul Bey Nîşâpûr'dan çıkıp, Çağrı Bey'in bulunduğu Serahs'a erişti. Musa Yabgu da Merv'den oraya geldi. Bunların yirmi bin atlı oldukları haber veriliyor, bunların maksatları ne olursa olsun savaşa girişmektir. Tuğrul ve Yınallılar 'Rey, Cibâl ve Gürgân bizim önümüzde duruyor; burada bir avuç Deylemîler var.

44 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 410.

45 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 411; Krş. Agacanov, s. 91.

> Doğrusu bizim için oraya gitmek rahat rahat ömrümüzü geçirmektir, çünkü Derbend'de düşman yoktur, Horasan ve nevâhisini bırakalım. Bu kadar büyük ordusu, bu kadar ahalisi olan Mesûd ile başa çıkmak bizim için mümkün değildir' dediler. Fakat Çağrı Bey: 'Siz ne kadar büyük bir hataya düşüyorsunuz. Eğer ayağınızı Horasan'dan şöyle bir oynatsanız dünyanın hiçbir yerinde karar edemezsiniz. Bu padişahın elinden ve onun bir taraftan üzerimize saldıracağı düşmanlardan yakayı kurtaramazsınız. Ben Ulyaâbâd'da onun ordusunun savaşmasını gördüm, istediği kadar asker ve mühimmatları var, fakat ordunun levazımı, ağırlığı yoktur. Onlar bunsuz yaşayamazlar, ona bağlıdırlar. Canlarını mı muhafaza etsinler yoksa ağırlıklarını mı, bunda tereddütte kalırlar. Bizim gibi değildirler, Beydoğdu ve Subaşı bu cihetten bozguna uğramışlardır. Bizim ağırlıklarımız bizim arkamızda birkaç fersah uzaktadır ve biz hazırız, mertçe yürüyelim, bakalım Tanrı hakkımızda ne takdir etmiştir' dedi ve hepsi bu tedbiri uygun görüp bunun üzerine karar verdiler.[46]

Gazneli ordusuyla savaşmaya karar veren Selçukluları bu sırada meşgul eden bir mevzu da kendilerine iltica eden kumandanların durumudur. Beyhakî'nin kayıtlarından anlaşıldığına göre, pek çok Gazneli kumandan askerleriyle birlikte Selçuklulara katılmak istemişlerdir. Bu münasebetle bunlara şüphe ile bakan Selçuklu reisleri, herhangi bir ihanet ihtimalini düşünerek, mültecileri öncü olarak savaşa sürmeyi uygun bulmuşlardır. Gazneliler ordusundan olup, Selçukluların tarafına geçen kumandanlardan Börü Tegin, Emîr Yusuf, Hâcib Ali Karib, Gâzi, Eryaruk ve Arslan Câzib'in oğlu Süleyman'ın adları kaynakta zikredilmektedir.[47]

Nihayet 18 Ramazan Çarşamba gününde (13 Haziran), kuşluğa yakın bir zamanda Selçukluların üç yüz süvariden mürekkep keşif kolları Talhab civarında göründü. Gazneliler de konak yerine erişmiş idi. Bir filin üzerinde bulunan Mesûd çadırların kurulmasını

46 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 411.

47 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 411; Geniş bilgi için bk. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 287-290; Ayrıca bk. Agacanov, s. 92.

emretti. Bu sırada Selçukluların keşif kolları hücuma geçince adam akıllı bir çarpışma oldu. Fakat Mesûd ordu ile oraya inince Selçuklular çarpışmadan el çekerek döndüler. O gece Gazneliler son derece ihtiyatlı davrandılar. Sabahleyin erkenden davullar çalındı, Gazneli ordusu hazırlanıp savaş nizamına girdi. İki fersah kadar ilerledikten sonra Selçukluların büyük ordusu göründü ve her iki tarafın keşif kolları çarpışmaya başladı. En nihayet Dîh-i Bâzergân göründü. Burada çok nehirler ve kaynaklar vardı, fakat sahrası çok kumlu ve taşlıydı. Mesûd dişi fil üzerinde ordunun ortasında gidiyordu. Yüksek bir yere geldiler, kendisi orada bir karargâh kurdu, suyun kenarına geldi, ininceye kadar büyük bir çadır kurulmasını emretti. Selçuklular dört bir taraftan gelerek hücuma başladılar. Pek büyük bir savaş oldu. Selçuklular Gaznelileri o kadar hırpaladılar ki Mesûd orada bir yere inip konaklayamadı. Her iş olup bittikten sonra sayısız çadırlar kurdular, büyük bir bozgunluk olmasına ramak kalmıştı, fakat mukaddemler ve 'ayân son derece çalışarak bu felâketi önlemeye muvaffak oldular. Bununla beraber Türkmenler çok deve alıp götürdüler. Gaznelilerden bazılarını öldürdüler ve yaraladılar. Ordu gelip indiği vakitte merkezde Mesûd, sağ kanatta Sipehsâlâr Ali, sol kanatta Hâcib-i Bozorg Subaşı ve sonunda Ertekin kumanda ediyordu. Bundan sonra Selçuklular da dönüp gittiler, Gaznelilere yakın bir yerde çayırlıkta karargâhlarını kurdular.[48]

Aradaki mesafe o kadar yakın idi ki her iki ordunun davul sesleri birbirinden işitiliyordu. Gazneliler karargâhın dört bir etrafında hendekler kazdılar, ne kadar ihtiyat edilmesi lâzım ise yaptılar. İkindi vaktine doğru Selçuklulardan bir fevç gelip, Gaznelilerin nehirden su getirmelerine mâni oldu; bunun üzerine Mesûd, Bedir Hâcib ile Ertekin'i beş yüz köle ile üzerlerine gönderdi. Bunlar onlarla çarpıştılar. Gece yaklaştığı vakit Gazneliler tarafından ihtiyaten dört bir etrafa keşif kolları gönderildi. Ertesi günü Selçuklular çok kalabalık bir halde üç taraftan hücuma geçince, dört bir taraftan savaş başladı. Ramazan ayının sonu olduğundan Mesûd bizzat bu savaşa girmek istemedi, bu ayda kan dökülmemesi için bayram

48 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 411.

ertesi savaş yapmaya karar verdi. Her iki savaş çok çetin idi, çünkü develere güçlükle ot bulunabiliyordu. Selçuklular bin, iki bin kişi ile her taraftan gayretle hücum ediyorlardı. Gazneliler için hayvanların yiyecek meselesi pek müşkül bir vaziyet almıştı. Mesûd bu durum karşısında pek ziyade düşünmeye başladı. Vezir ve 'ayân ile birkaç defa baş başa müzakerelerde bulundu ve onlara: "Ben bu Türkmenlerin bu derecede kuvvetli olduklarını bilmiyordum; bu hususta beni aldattılar, hakikati söylemediler; eğer doğrusunu söylemiş olsalardı başlangıçta işi başka türlü tutamazdım. Savaşı bayramdan sonra yapmak lâzımdır. Başka türlü olmaz ve bundan sonra bunlara karşı başka türlü davranmak icap eder" dedi. Bu savaş Ramazan'ın son günlerinde hiç durmadan devam etti. Ramazan sona erdiği vakit Mesûd bayramı kutladı. Selçuklular yine dört-beş yüz kişi ile geldiler. Gazneliler bayram namazını kılarken ok atmaya başladılar, sonra onları iyice hırpaladılar, iki yüz kadar kişi öldürüldü. Mesûd suyun kıyısında savaş yapan mukaddemleri taltif etti, kendilerine ihsanlarda bulundu. Sabahleyin davullar çalmaya başladı. Mesûd bir dişi fil üzerine binmiş idi ve elli tane yedek atı da filin dört bir etrafında bulunuyordu, ordunun sağ ve sol kanatlarının ön ve arka kısımlarının mukaddemleri gelip durdular. Mesûd sipehsâlâra: "Sen yerine git, gafil bulunma, mümkün oldukça savaşa fasıla verme ki biz her halde bugün bu işi Tanrı'nın inayetiyle başa çıkarmalıyız" dedi. Hâcib-i Bozorg'a da: "Sen sol kanada git, iyi düşün, kulağını bizim emrimize ver, hareketimizi gözet, biz merkezden hücuma başladığımız vakit sen yüzünü yavaş yavaş düşmanın sağ kanadına çevir, sipehsâlâr da onların sol kanadına dönsün. Ben bakarım bu işin başarılması için sağ ve sol kanatlardan size imdat gönderirim" dedi. Hâcib-i Bozorg: "Baş Üstüne!" diye cevap verdikten sonra, sipehsâlâr ve subaşı atlarını sürüp yürüdüler.[49]

Mesûd, Ertekin'i kuvvetli beş yüz saray kölesi ve beş yüz Hindu ile ordunun sonuna tayin etti ve kendisine: "Dikkat et ağırlıklara bir zarar gelmesin, yolları gözet, eğer bizim ordudan biri saftan geri dönerse olduğu yerde ikiye biç" diye emir verdi. Ertekin de: "Baş

49 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 413.

üstüne" deyip atını sürüp gitti. Mesûd bu işleri yoluna koyduktan sonra filini yürüttü. Ordu harekete başladığı vakit bunu gören cihan yerinden oynadı zannederdi. Askerlerin naralarından davulların, boruların ve trampetlerin seslerinden feleğin gözü karardı. Bir fersah kadar yol gittikten sonra Selçuklular tam teçhizatlı, kuvvetli bir ordu ile göründüler. Her taraftan şiddetli savaşlar oldu. Öğle vakti bir fırtına koptu, öyle toz ve toprak havaya kalktı ki kimse kimseyi göremedi. Ordunun savaş nizamı, safları dağıldı. Selçukluların üç mukaddemi Tuğrul, Çağrı ve Musa en seçme adamlarıyla hep merkeze, Yınallılar ve diğer mukaddemler de kanatlara hücum ettiler. Her halde Mesûd, en ziyade ordunun merkezinden korkuyordu. Bu yüzden merkeze çavuşları göndererek onlara: "Selçuklu ordusunun en kuvvetli kısmı üzerimize geliyor, aklınızı başınıza alınız, ben pusu kuracağım; siz göz kulak olunuz, düşmanın sol kanadı size saldırmak istiyor, böyle hareket ederlerse ben onların arkasından vuracağım" diye bildirdi. Beydoğdu'ya da: "Adam akıllı kuvvetli, zırhlı bin tane köle benim yanıma gönder" diye bir adam vâsıtasıyla emir verdi. Beydoğdu: "Emîr merak etmesin, bunlar ordumuzun merkezini hiç yerinden kıpırdatamazlar. Düşmanlar merkeze gelip hücum ettiler, gördükleri metanetten hayrete düştüler. Sağ ve sol kanatlar yerindedir. Hiçbir bozgunluğa uğranmamıştır" diye hemen cevap verdi.[50]

Mesûd'un istediği köleler geldiler. Savaş erlerinden iki bin süvari ile Gazneli, Gurlu ve Belhli askerlerden mürekkep bin piyade gelmişti. Mesûd mızrağı eline alıp büyük ordu ile kalkarak başka bir tepenin üzerine çıkıp orada oturdu. Uzaktan bir kum tepesi üzerinde üç bayrak görüldü; Selçukluların bu üç meşhur mukaddemi Mesûd'un karşısına gelip mevzi almışlardı, çünkü bunlar Mesûd'un merkezden kalkıp üzerlerine hücum etmek fikrinde olduğunu haber almışlardı. Bu iki tepenin arkasında büyük bir sahra vardı. Mesûd evvelâ uzun mızraklı ve geniş kalkanlı piyadeleri ve bunların arkasından üç yüz süvari gönderdi. Selçuklular da buna karşılık her iki taraftan bin kadar süvari çıkardılar. Bunlar sahraya geldikleri vakit Gazneli piyadeler bunları durdurdular; süvariler de arkalarından

50 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 414.

zorladılar; çok şiddetli bir savaş oldu. Bu sırada tepeden zırhlı iki bin süvariden mürekkep bir ordunun siyah bayrağının yerinden oynadığı göründü; bu ordu kaçmak üzere sahraya doğru yol tutmuştu. Bunun Çağrı Bey'in kuvvetleri olduğu söylendi. Bunun üzerine Mesûd "Ey evlâtlar, yürüyün" diye şiddetli bir sesle bağırdı. Köleler hücuma geçtiler. Mesûd tepenin altında durdu. Köleler ve diğer askerler pusudan kalkıp Selçuklulara yetiştiler. Bu savaşmada sahradan bir tozdur havaya kalktı. Dünya birbirine girmiş, naralar, feryatlar havaya yükselmiş idi. Yükselen tozlar arasından mızrakların, kılıçların parıltısı görünüyordu. Neticede Selçuklu mukaddemlerinin her üçü de kaçtılar ve geri kalanlar da onların peşinden giderek kayboldular. Mesûd filin üzerinde mahfe içinde olduğu halde Selçukluları yarım fersah kadar kovaladı. Hâcib-i Bozorg ve mukaddemler geldiler, yeri öpüp bu zaferi kutladılar. Emîr: "Şimdi ne yapmak lâzımdır?" diye sordu. Orada bulunanlar: "Sol tarafa gitmek, suyun kenarında çadır kurup oraya inmek muvafıktır; çünkü düşmanlar bozguna uğrayıp kaçtılar. Adam akıllı terbiyelerini aldılar. Şimdi Emîr, bu kaçanların arkasından kovalanması için bir kumandan tayin etsin" dediler.[51]

Umumun teklifi veçhile bir sâlârı, birkaç mukaddem ve yorgun birtakım süvariler ile kaçan düşmanı takip için tayin ettiler. Bunlar gittiler biraz gezip tozduktan sonra bir yerde yan gelip oturdular, akşama yine dönüp gelerek Selçukluların uzaklaştığını, onlardan kimseyi bulmadıklarını, kendilerinin çöllerin içerlerine gitmek için lâzım gelen eşya yanlarında bulunmayı cihetle bir müşkülât ile karşılaşmak korkusundan dönüp geldiklerini söylediler. Mesûd ve diğerleri de onların bu mazeretlerini kabul ettiler. Ertesi gün yani 3 Şevvâl (28 Haziran 1039) günü Sultan Mesûd atına binip, ordusuyla birlikte savaş nizâmında yürüyerek Şevvâl'in beşinde Serahs'a iki fersah kala, suyu deniz gibi bol bir ırmağın arka tarafına indi. Orada Selçukluların keşif kolları tekrar göründü. Fakat burada savaş yapmadılar, yalnız yüzlerini gösterip geri dönerek gittiler. Serahs şehrinin susuz, harap bir halde olduğu görüldü.[52]

51 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 415.

52 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 416.

İkindi vakti Selçukluların iki fersah daha yaklaştığını ve amele getirerek nehrin suyunun mecrasını çevirmekle meşgul olduklarını ve yine savaş yapmak istediklerini bildirdiler. Mesûd'un bu haberden çok canı sıkıldı ve geceleyin casuslar ve kasıtlar gelip, münhîlerin mektuplarını getirdiler. Bunlarda: "Bu kavim müzakereler yapıyorlar, yeniden savaşmak için tedbirler kuruyorlar, aralarında: 'Bu padişaha karşı meydan savaşı yapmak doğru değildir. Biz kendi âdetimizi bırakmayalım, ağırlıklara bağlı olmayalım. Bizim onların iki defa iki sâlârını bozguna uğratmakla kuvvetlerimiz arttı, bundan sonra uzaktan uzağa savaş yapalım, toplu bulunalım dağılmayalım, onlar bizim bu türlü savaşımıza dayanamazlar dönerler. Şimdi kış gitti, Temmuz ayında bulunuyoruz. Biz çöl adamlarıyız, sıcağa soğuğa alışığız, onlar bu kadar zahmete dayanamazlar' dediklerini" yazıyorlardı. Bu haberler karşısında Mesûd şaşırdı kaldı, ertesi günü huzur meclisinden sonra vezir ve 'ayân ile bir toplantı yaptı, onlara bu gelen haberleri söyledi, mektupları okudu ve kendilerine: "Buna karşı yapılacak tedbir nedir?" diye sordu. Onlar müzakere ettikleri sırada nehrin suyu kesildi. Bunu Mesûd'a haber verdiler. Kuşluk zamanı idi ki, Selçukluların dört bir etraftan Gaznelileri kuşattıkları söylendi. Selçuklular o kadar yakın yerlere çadırlarını kurmuş idiler ki aradaki mesafe pek az idi. Sağ ve sol kanattan ve merkezden uzak değildiler. Bunun üzerine Mesûd 'ayâna dönerek: "Haydi kalkın, atlarımıza binip yürüyelim" dedi. 'Ayân: "Siz oturunuz, çünkü daha mukaddemler gelmediler; biz kullarınız gidelim, yapılması lâzım gelen işleri yapalım; eğer yardıma lüzum görülürse size haber veririz" dediler ve hazırlanıp Selçuklulara karşı yürüdüler. Gazneliler akarsulardan uzak olup kuyu sularına kalmıştı. Serahs şehrine yakın çok kuyular vardı, fakat henüz buzlar çözülmemişti, bu cihetten Selçukluların hücumları önlenemedi. İkindi namazına doğru savaş olanca şiddetiyle devam etti; her iki taraftan birçok insanlar yaralandı ve vuruldu. Gazneli askerler bitik bir halde döndüler; üstünlük Selçuklular tarafında idi.[53]

53 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 417.

Ertesi günü Selçuklular daha kuvvetli ve şiddetli bir halde hücum etti ve her bir taraftan bağırmalar çağırmalar havaya yükseldi. Bunun üzerine Mesûd atına binip dışarı çıktı, sâlârların dediği gibi durumu kendi gözüyle gördü. İkindi vakti 'ayânı çağırıp onlarla hususî bir toplantı yaptı, onlara: "İş fena gidiyor, buna karşı ne yapmak lâzımdır?" diye sordu. Bunlar: "Emîrimizin ömrü uzun olsun; hava çok sıcaktır. Hayvanların yiyeceği yok, aç kaldılar yorgun düştüler; bu düşmana karşı daha kesin bir tedbir kullanmak lâzımdır. Biz Hâce-i Bozorg'a bu hali bildirdik ve mazeretlerimizi gösterdik; o her halde size arz etmiştir. Emîrimizin de askerler arasında gizli münhîleri vardır; onlar da size arz etmişlerdir" dediler.[54]

Ertesi gün yine bir toplantı yapıldı. Herkes ahval hakkında fikirlerini söyledi. Selçukluların söyledikleri sözler ve yaptıkları işler hakkında konuşuldu. Vezirin teklifi veçhile Türkmenlere bir elçi gönderilmesi ve onun vâsıtasıyla kendilerine muhalefetten vazgeçmeleri, dağılıp gitmeleri için nasihat edilmesi, arada bir dostluk kurulması için elçiler tayin ile eskiden olduğu gibi dostça münasebetler vücuda getirilmesi, düşmanlığın ortadan kaldırılması hususunda lâzım gelen tedbirlerin alınmasına karar verdiler. Bu karar verildikten sonra herkes huzurdan çıktı. Vezir, Bunasr-ı Zûzenî'yi çağırıp bu zat ile görüştü. Selçuklulara elçi göndermek istedi. Türkmenler meselesini ona açarak bu hususta emirler verdi.[55]

Selçuklularla Anlaşma Teşebbüsleri

Selçuklular Gazneliler tarafından gönderilen elçiyi izaz ve ikram ile kabul ettiler, bir yere indirdiler pek çok kıymetli hediyeler getirdiler, sonra bütün ileri gelenler bir yerde toplanarak vezire nasıl bir cevap verilmesi gerektiği hususunda konuştular. Nihayet vezirin kendilerinin hayrı için vaki olan bu teklifini kabule karar verdiler. Sonra ertesi günü elçi Hâkim-i Mutavvî'ye: "Emîr bize bir vilâyet, bir çöl ve otlak verilmesini fermân buyursun; biz de bu emîrin devleti

54 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 418.

55 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 421.

sayesinde kalalım, yüzümüzü onun hizmetine çevirelim; Horasan ahalisi de bizim yüzümüzden gördükleri zarar ve ziyan, yağmalar ve hücumlardan kurtulsunlar" diye fikirlerini söylediler. Sonra elçi Hâkim-i Mutavvî ile beraber gitmek için kendi mutemet adamlarından birkaç kişi seçtiler ve bunlara Sultan Mesûd'a tebliğ edilmek üzere birçok haberler tevdi ettiler. Bunlar Mesûd'un ordugâhına geldikleri vakitte Hâkim-i Mutavvî önden gidip vezir ile yalnız görüştü. Kendisine durumu olduğu gibi anlattı ve: "Bu kavim her ne kadar bu tarzda haberler gönderiyor ve barışmaya meyil gösteriyorlarsa da bunlardan hiçbir hayır gelmez, hiçbir sûretle sadakat umulmaz. Padişahlık fikri bunların kafalarında yerleşmiştir, bu kolay kolay onların kafalarından çıkmaz. Bizim bu hareketimiz yalnız muvakkat bir sükûnet temini içindir. Bununla bir zaman sükûnet bulurlar" diye kanaatlerini söyledi.[56]

Vezir buna vâkıf olduktan sonra bu yeni türedilerin elçisinin huzuruna çıkarılmasını emretti. Elçi gelerek vezire saygılarını sundu, kulluk gösterdi. Sonra elçiyi alıp elçihâneye götürdüler, orada misafir ettiler, kendisine yiyecek içecek ve hediyeler verdiler. Sonra vezir Mesûd'un yanına giderek kendisiyle hususî bir müzakere yaptı. Vezir, bu elçiden işittiklerini, getirdiği haberleri Mesûd'a söyledi. Mesûd bunları dinledikten sonra: "Bu aczden başka bir şeye haml olunmaz, fakat mademki Hâce-i Bozorg bunu uygun görüyor ve zaman öyle olmasını icap ettiriyor, pekâlâ böyle yapılsın" diye emir verdi. Bunun üzerine vezir huzurdan çıkıp giderek ertesi günü elçiyi yanına çağırdı. Elçiye, "Ben sizin için şefaat ettim, Emîr'in gönlünü

56 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 422; Badaoni, I, s. 38; Gerdîzî (s. 435) bu elçilik faaliyetinden evvel Sultan Mesûd'un Cüzcân'a gidip, halkın şikâyeti üzerine buranın valisi Ali Kuhendîzî'yi idam ettiğini yazıyor. Ayrıca, İbnü'l-Esîr (IX, s. 368) ve İbn Haldûn (III, s. 635), Selçuklulardan Gazneliler ile anlaşmak üzere giden elçinin Musa Yabgu olduğunu kaydediyorlarsa da olaylara görgü şahidi olan Beyhakî'nin böyle mühim bir ayrıntıyı atlaması mümkün olmadığından, bu kaynakların bu konuda yanlış bir aktarımda bulundukları ortadadır. Gerdîzî ise Gaznelilerden giden elçinin anlaşmayı doğrudan doğruya Musa Yabgu ile yaptığını kaydetmekle, Selçukluların reisinin Musa Yabgu olduğunu vurgulamaktadır.

yaptım, siz bulunduğunuz vilâyette kalınız, biz dönüp Herât, Nesâ, Bâverd ve Ferâve'ye gidiyoruz. Emîr bu çöllerin, bu sınırların size verilmesine muvafakat etti, fakat Müslümanlara, reayânın iyi kötü hiçbir şeyine taarruz etmeyeceksiniz, kimsenin malına müsadere ve muvazaa maksadıyla el uzatmayacaksınız. Şimdi işgal altına aldığınız üç yerden kalkıp, size verilen vilâyetlere gidiniz. Biz de dönüp Herât'a gidelim. Siz Bâverd'e elçilerinizi gönderin, kulluğunuzu gösterin. Eğer buna razı iseniz bu şartları yazalım, kararlaştıralım ve artık bundan dönmek olmasın, bununla ahali rahat etsin, vilâyetlerde sükûnet hâsıl olsun. Siz de böyle kaçmaktan, hücum etmek, savaşmak ve ortalığı karıştırmaktan kurtulun" dedi. Sonra bu elçiye pek güzel bir sûrette ikram ve izaz ettiler, kendisine hediyeler verdiler, memnun olarak memleketine gönderdiler ve Hâkim-i Mutavvî'yi bu işe memur ederek bu elçi ile beraber gönderdiler. Bunlar Selçuklulara gelip eriştiler. Elçi, sultanın ve vezirin çok methüsenasında bulundu. Selçuklular bunlarla beraber bir toplantı yaptılar. Bunda Hâkim-i Mutavvî de vezirin gönderdiği haberleri tebliğ etti. Selçukluların sevgi ve saygısına mazhar oldu. Selçuklular bununla şimdilik biraz sükûnet buldular, yaptıkları fena hareketlerinden Hâkim-i Mutavvî'ye sayısız mazeretler beyan ettiler ve: "Biz vezirin bu tekliflerine boyun eğdik, fakat bu, bize doğru muamele etmek, hiçbir taraftan bize bir zulüm ve haksızlık edilmemesi şartı iledir. Böyle olursa biz rahat rahat otururuz. Bir daha düşmanlık kapısını açmaya mecbur kalmayız. Yalnız vezir ve sultan söyledikleri bu sözlerden dönmesinler, öyle muamele ve idare etsinler ki her iki tarafın ahalisi ve askerleri rahat etsinler, haksız yere kan dökülmesin" dediler.[57]

Yapılan bu müzakerenin neticesinde Selçuklular bu verilen kararı kabul edip kendilerine bırakılan vilâyetlere gittikten sonra elçi Hâkim-i Mutavvî dönüp ordugâhına geldi ve vezir ile baş başa husûsî bir toplantı yaptı. O gördüklerini, işittiklerini Türkmenlerin bütün hal ve hareketlerini, söyledikleri sözleri olduğu gibi anlattı. Vezir sultanın yanına gidip huzura girdi. Bunasr-ı Müşkân da oraya geldi, hep beraber yalnızca geç vakte kadar konuştular. Vezir,

57 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 423.

Hâkim-i Mutavvî'den dinlediklerini tamamıyla söyledi, işin fena ve iyi cihetini sultana izah etti. Bunun üzerine bir müddet meclise bir sükûnet geldi. Nihayet askerlerin kıtlıktan ve sıkıntıdan kurtulması, atların temizlenmesi, Gazne'den istedikleri mühimmat ile hazinenin, silah ve askerin gelmesi ve lâzım gelen hazırlıkların yapılması için Herât'a gitmeye karar verdiler. Oraya gidip hazırlık yaptıktan, bekledikleri askerler geldikten sonra bunların ne vaziyet alacaklarını bekleyecekler, eğer rahat dururlar ve dostça hareket ederlerse -ki bir müddet bu tarzda hareket etmeleri umulabilir- bunlara hiç dokunmayacaklar, fakat tamamıyla hazırlık yapıldıktan ve asker toplandıktan sonra vaziyete göre bir tedbir alacaklardı. Ertesi günü bütün ordular dönüp gelerek Herât tarafına doğru yola koyuldular, yavaş yavaş giderek çöllerden çıktılar, sahraya girip geniş bir nefes aldılar, nihayet böyle ağır yürüyüşle Herât'a erişip orada konakladılar.[58]

Anlaşmanın Bozulması

Zilkâde 430'da (Temmuz-Ağustos 1039) Sultan Mesûd, Herât şehrine gelerek orada ordularıyla birkaç gün dinlendikten sonra askerlerini hem kendilerine yiyecek hem de hayvanlarına arpa, saman ve yem bulmaları, dinlenmeleri, bundan başka aynı zamanda keşif kolları vücuda getirmek, sınırları boş bırakmayıp doldurmak için etrafa dağıttı. Hâcib-i Bozorg'u büyük bir ordu ile Pûşenc'e gönderdi ve oradan keşif kolları çıkarıp bunların Hâce'nin ordusuna katılmaları için emir verdi, Bâdgis'e ve diğer her nahiyeye birer ordu gönderip, bütün civardaki nahiyeleri zapt etti, oralara valiler tayin etti. Bu valiler sultanın emirleri altında çalışmaya başladılar.[59]

Gazne'ye, Buali Kutuval'a çöl savaşı için at, deve, para ve esvap ile beraber diğer lüzumlu eşyanın derhal gönderilmesi hususunda nâmeler yazıldı. Bu sıralarda Tuğrul'un tekrar Nîşâpûr'a gittiğini, Çağrı'nın Serahs'ta yerleştiğini, İbrahim Yınal'ın Nesâ ve Bâverd'e

58 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 424; Emîr Hüseyin Hancî, *Ferzendân-ı Sebüktegin*, s. 65 (www. İrantarikh.com).

59 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 425.

geldiğini bildiren nâmeler erişti. Mesûd 1 Zilhicce 430'da (24 Ağustos 1039) beş hayıltaş tayin ederek Gürgân'a, Busehl-i Hamdûnî, Sûrî ve Bakâlincâr'a bir nâme gönderdi. Bu nâmenin meali şöyle idi:

> Biz nusret ve saadetle Herât'a geldik. Gazne'de istediğimiz deve, mal, at, zerrâdhane ve çöl seferi için lâzım olan eşya gelinceye kadar bir müddet kalacağız. Bunlar hazırlandıktan sonra Nîşâpûr'a gideceğiz, düşmanların âdetlerini, savaş hilelerini öğrendik, biz şimdi onların üzerine, onlar gibi, savaşa ağırlıklar götürmeyen kavimlerden askerler toplayıp göndereceğiz, arkadan ağırlıkları biz götüreceğiz, bu sûretle onları savaşta mağlup edeceğiz, dünyayı vücutlarından temizleyeceğiz. Bakâlincâr beğenilecek hizmetler yapmıştır. Ona bizim tarafımızdan öyle mükâfat verilecektir ki dünyada bu devletin hâdimlerinden hiçbir kimseye nasip olmamıştır. Bizim ona bu nâmelerin yazılmasını emretmekten maksadımız mânevî kuvvetinin artması içindir. Mevâkibimiz Nîşâpûr'a geldiği vakit tam bir mânevî kuvvetle ordugâhımızda hazır olunuz, bu nâmeyi getiren hayıltaşları orada alıkoyunuz, onlar da sizinle beraber Nîşâpûr'a gelsinler.

Mesûd yukarıdaki nâmeleri tevkî etti ve hayıltaşlara herhangi yoldan olursa olsun Gürgân sınırlarına götürmeleri için emir verdi.[60]

Dandanakan'da Hesaplaşma

Bir son ve bir başlangıç

4 Rebiülevvel 431'de (24 Kasım 1039) Tuğrul Bey, yolda Mesûd'un Tûs'a gittiğini ve kendisinin yollarını keseceğini işitince, acele o tarafa yürüdü. Bunun üzerine Gazneliler Tuğrul Bey'i ele geçireceklerini umdularsa da tuhaf tesadüflerdendir ki Tuğrul elde edilemedi. Mesûd hemen beş yüz saray kölesini kaçanların arkasından yola çıkardı. Bunlar kesin bir sûrette bir şey elde edeceklerini ümit ile kaçanların peşinden gittiler. Akşam namazına doğru tekrar dönüp

60 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 426 vd.

geldiler ve Selçukluların bıraktıkları birçok kumaş vesaire getirdiler. Emîr askerlerin rahat etmeleri için burada iki gün konakladı. Yükleri indirdiler. Busehl-i Hamdûnî, Câmedâr Hâcib[61] ve Hazinedâr Gevher Âyin, diğer kumandanlar ve beş yüz süvari ile burada Gazneli ordusuna eriştiler. Nîşâpûr'u tekrar ele geçirmeyi planlayan Mesûd bunlara: "Bulmuzaffer Cumâhî'den[62] mektup geldi. Bu sâhib-i beride gizlice çıkıp bu mektubu getirmesini emretmiş. Alevîler kendisi ile beraber imiş, fakat 'ayân fesat çıkarmak istemişler; siz Nîşâpûr tarafına gidin, şehir zapt edilinceye kadar hayvanlara yem tedarik etmek lâzımdır. Belki kışı orada geçiririz" dedi.[63]

Bunlar gittikten sonra Mesûd süratle Bâverd tarafına hareket etti ve bu sefer için süvariler de onun arkasından yola koyuldular. Mesûd'la birlikte bulunan iyi süvariler Bersi deresini ele geçirdiler. Bâverd'e gelen Tuğrul, Çağrı ve Yınallıları orada buldu. Bunların hepsi: "Bütün Türkmen askerlerini ve bütün ağırlığı hemen sahraya götürelim. Biz sahrada olalım ve padişahın fikrini değiştirmesini bekleyelim" dediler. Onlar böyle konuşurken dağda gözcü olarak bulunan askerler birbiri üzerine koşup gelerek, sultanın geldiğini haber verdiler. Bunun üzerine Selçuklular bütün ağırlıkları sürüp dışarı çıkarırken, Mesûd yürüyüşünü hızlandırdı ve günün sıcaklığı azaldığı vakitte Bâverd'in kenarına erişti. Pek ziyade korkuya, telâşa düşen Türkmenler bir an evvel Nesâ'ya gitmeye çalıştılar. Zira eğer sultan Ferâve'ye giderse onlar tutunamayacaklardı. Çünkü hayvanların yemi cihetiyle müşkül bir durumda idiler. Onlar kendilerince şöyle düşündüler: "Düşman bizim üzerimize doğru geldikçe biz

61 Sultanın giysihânesini idare eden görevlidir. Mesûd'un bu câmedârının adı Yaruk Toğmuş Hâcib idi. Hasan Enverî, s. 26.

62 Beyhakî verdiği bilgileri, Nîşâpûr Sâhib-i Berîd'i olan Ebû'l-Muzaffer-i Cumâhî'nin Gazne'ye gizli olarak göndermiş olduğu raporlara dayanarak vermiştir. Bu sebeple Cumâhî'nin bu süreçte oynadığı rol olayların anlaşılması ve tahlil edilmesi bakımından gayet önemlidir. Bu raporlar sayesinde Nîşâpûr'un Selçukluların eline geçiş süreci sadece tarihi olarak aydınlatılmakla kalmamakla, Cumâhî'nin olayların gelişimi sırasında oynadığı rol de açığa kavuşmaktadır. Mustafa Demirci-Sinan Saçar, s. 290.

63 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 438.

daha ileri gidelim, böylelikle kış mevsimi gelir, o vakitte düşman müşkülâtla karşılaşır ve geri döner. Biz bahar mevsiminde ağırlıklarımızı olduğumuz yerde bırakıp ağırlıksız tekrar cenge dönelim."[64]

Mesûd onların bu fikrinden ve Bâverd halkının kaleyi Türkmenlere verip, onlar ile antlaşma yaptığından haberdar olunca hemen Bâverd'e saldırdı ve kısa bir süre sonra kaleyi teslim aldı, orada kışladıktan sonra Nesâ'ya gitti. Civar memleketlerde bir korku yayıldı. Bundan sonra uzun müddet Selçukluların durumu öyle bir halde devam etti. Tuğrul birçok günler ayağından çizmesini ve sırtından zırhını çıkaramadı. Uykuya varsa kalkanını başına yastık yapardı. Mesûd bir müddet Nesâ'da konakladıktan sonra Bâverd ve Üsküvâr yolundan Nîşâpûr'a gitti. Şehre girmeden kadılar, âlimler, fakih ve Kadı Sâ'id'in oğulları onu karşılamak için çıktılar. Nîşâpûr bu defa tamamıyla harap halde idi. Mamuriyetten pek az bir şey kalmıştı, ahali evlerinin tavanlarını söküp atmışlardı. Aileler ve çocuklar açlıktan ölmüşlerdi. Hadis ilmi âlimlerinin imâmı olan Muvaffak, evvelce Tuğrul ile beraber gitmişti.[65]

Sultan Mesûd 18 Cemâziyelâhir 431 Perşembe günü (6 Mart 1040) Nevrûz bayramını kutlamak için tahtına oturdu, ona pek çok hediyeler getirildi, büyük bir şenlik oldu. Emîr on gün sonra Nîşâpûr'dan çıkıp sahraya indi, Serahs, Nesâ, Bâverd, Üstüvâ ve Nîşâpûr yollarının başına muktedir kumandanlarla öncü askerler gönderdi. Selçuklular ise Serahs'a gelip, Gaznelilere karşı birçok öncüler gönderdiler. Her iki taraf teyakkuzda bulunuyordu. Arada savaşlar, tacizler ve taarruzlar oldu. Sultanın çadırını yüksek bir yere kurmuş ve etrafını tahkim etmişlerdi. Mesûd 19 Şaban 431'de (5 Mayıs 1040) Serahs'a geldi. Yollarda o kadar hayvan düşüp kaldı ki haddi hesabı yoktu. İnsanlar da hayvanların yemsizliğinden ve kendileri de aç kaldıklarından hem kederlendiler hem de dermansız kaldılar. Şehir harap ve susuz idi, zahire yoktu; ahali hep kaçmıştı. Sahralar, ovalar ve dağlar yanmış gibi idi. Hiç ot yüzü görünmüyordu,

64 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 439.

65 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 440 vd.; Gerdîzî, s. 436; Badaoni (I, s. 42), Mesûd'un Nîşâpûr'da kışladığını yazıyor.

insanlar şaşırıp kalmışlardı; uzaklara gidip çürümüş ot bulup getiriyorlar, biraz üzerine su serpip, hayvanların önüne atıyorlardı. Hayvanlar bundan biraz yiyorlar, sonra başlarını kaldırıyorlar ve daha yüzüne bakmıyorlar ve nihayet böylece ölüp gidiyorlardı, piyade askerlerin hali daha beter idi.[66]

2 Ramazan 431 (17 Mayıs 1040) Cumartesi günü davullar çalındı, Mesûd atına bindi ve Merv yolunu tuttu. Herkes hayret, gam ve keder içinde gidiyorlardı. Hava son derecede sıcak, yiyecek kıt, hayvanların yemi yok, hayvanlar zayıf, askerler oruçlu idi. Emîr ikindi vaktinde: "Bu sıkıntı Merv'e kadardır" dedi. Yine yoluna devam etti. İşin garip ciheti şu ki bu yollarda su da yok idi, hiç kimse suyun bu derecede kıtlığını tasavvur edemedi. Gazneliler birçok büyük ırmaklara eriştiler; bunların hepsi kurumuş idi. İş o dereceye geldi ki Serahs'tan hareketlerinin üçüncü günü, su elde etmek için kuyular kazmaya mecbur oldular. Kuyuları kazdılar, tatlı ve acı sular çıktı. Ramazan ayının yedinci (22 Mayıs Perşembe) günü bulundukları yerden hareket ettiler. Kuşluk vakti bin kadar Türkmen süvarisi göründü; bunların Yınallılar oldukları şayi oldu. Bunların takibine giden beş yüz Gazneli süvarisi kaçıp geldi. Bunların kumandanlarının Börü Tegin olduğunu söyledi. Dört bir taraftan hücum eden Türkmenler Gaznelilerden birçok deve alıp götürdüler. Gelen bir postacı getirdiği raporda şunları iletiyordu:

> Sultanın Serahs'tan ayrılması üzerine Selçukluların arasına büyük bir korku düştü; Tuğrul 'ayânı topladı ve şöyle söyledi: 'Bana muvafık görünen şudur: mühimmatı alalım, Dîhistân tarafına gidelim. Gürgân ve civarını ele geçirelim; Tacikler parasız ve silahsızdırlar; eğer orada tutunamazsak Rey'e gidelim; Rey, Cibâl ve İsfâhân bizimdir. Padişah hiçbir sûretle bizim arkamızdan gelemez, çünkü biz onun vilâyetinden çıkmış bulunuyoruz. Bu büyük bir padişahtır, askeri, mühimmatı, silahı ve memleketi çoktur. O bizim savaş teçhizatımızın ne derecede olduğunu biliyor. Bizim peşimizi bırakmayacaktır. Biz bu kışta ne kadar

66 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 443.

zahmet çektiğimizi biliyoruz. Mağlup olmak böyle haşmet ve saltanattan daha iyidir'. Herkes bu fikri hepsinden daha makbul buldular, böyle hareket etmek lâzım geldiğini söylediler. Bunlar arasında Çağrı hiçbir şey söylemiyordu. Ona: 'Sen ne dersin' diye sordular. O da: 'Sizin söylediğiniz söze verdiğiniz karara iştirak ediyorum. Bu iş başından doğru değildir. Böyle yapmamak böyle bir padişahın kemerine el vurmamak lâzım idi. Bugün ki ona dokunduk o bizden incindi, arada ne savaşlar oldu, onun birkaç vilâyetini harap ettik. Şimdi de onun canını almak lâzımdır. Ona üstün gelirsek artık buradan kaçması lâzım gelir. Eğer mağlup olursak başımıza ne felâketler geleceği malûmdur. Her nerede bulunsak ordunun ağırlıklarını, eşyalarını çok uzak bulundurmak lâzımdır ve biliniz ki savaşçı bir süvarinin yüreği rahat ve düşüncesiz olmalıdır. Eğer biz hiçbir şey yapmadan kalkıp gidersek padişah bizim korktuğumuza ve kaçtığımıza hükmeder, bizi takip eder ve bütün vilâyet hâkimlerine mektuplar yazar, hepsini bizim aleyhimize kışkırtır, dostlar bize düşman olur. Biz bir kıtlık geçirdik ve bugün bile kıtlıkta bulunuyoruz. Bize gelen doğru haberlerden anlaşılıyordu ki onlar da kıtlık geçirdiler ve hâlâ kıtlık içinde yaşıyorlar. Hiç olmazsa bizim bugün hayvanlar için yemimiz var; atlarımız ve insanlarımız biraz rahat ettiler. Onlar ise çöllerden geliyorlar; bizim onlardan korkmaklığımız acizliktir. Mertçe ileri atılmalıyız' dedi. Tuğrul, Yınallılar ve bütün kumandanlar bu fikrin doğru olduğunu tasdik ettiler. Evvela ağırlıkları, atı zayıf iki bin genci gerilere gönderdiler. Diğer orduyu gözden geçirdiler. Bunların sayısı da on altı bin atlı idi. Bunların hepsinden Yınallıları ve Börü Tegin'i öncü kolu olarak gönderecekler.

Busehl bu raporu aldı, saraya gidip sultana okudu. Bunun üzerine sultan biraz sükûnet buldu ve Gazneliler bütün gece savaş hazırlığında bulundular. Sâlârlar isyan emareleri gösteren süvarilere nasihatler ettiler, ümitler verdiler.[67]

67 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 447-449.

8 Ramazan 431 (23 Mayıs 1040) Cuma günü Mesûd tam bir intizam ve tertip ile atına bindi, ileri doğru sürdü; bir fersah uzaklaştığı vakitte Selçuklular göründüler, çok kalabalık idiler. Sağdan soldan her taraftan hücuma başladılar. İş müşkülleşti, çünkü Selçuklular her taraftan saldırdıklarından bir taraftan püskürtülseler diğer taraftan hücum ediyorlardı. Bu cihetten Selçuklular üstün gelmeye başladı. Gazne ordusu böylece Selçuklu taarruzları ile taciz edile edile yoluna devam etti. Selçuklular gitgide üstünlüğü ele geçirdi; Gazneli askerler ise o nisbette işi tembelliğe vurdular. 'Ayân ve kumandanlar sultan ile çok çalıştılar. Mesûd, elinde bir mızrakla hamlelerde bulundu. Şurası hayrete şayandır ki, o gün öyle büyük bir bozgunluk olmadığı halde Gazneli ordusunda bir şey kalmadı. Selçuklular birçok deve ve kumaş alıp götürdüler. Namaz vaktine kadar savaş oldu. Böylece konak yerine geldiler. Buradan su başına kadar üç fersahlık yol vardı. Gazneliler nihayet intizamsız bir halde bu suyun kenarına gelip indiler. Herkes âşıklar gibi yeis içinde idi. Bu yolda bir bozgunun baş göstereceği muhakkak görülüyordu. Gazneliler gizlice yürük develeri hazırladılar ve kuvvetli atlardan da onlara yedek olarak kattılar. Kumaşları ve nakit paraları da toplayıp sakladılar, emniyet altına aldılar. Güya muhakkak kıyamet kopacakmış gibi birbirileriyle vedalaştılar. Sultan da çok meyus idi, fakat mümkün olduğu kadar cesaret gösterdi, itidalini kaybetmedi, ikindi vakti huzur için izin verdi, 'ayânı çağırdı, onlarla yaptığı gizli bir toplantıda uzun uzadıya konuştular. Sultan onlara: "Merv'e iki konak kaldı. Bugün geçmiş sayılır. İhtiyat etmek lâzımdır. Merv'e eriştiğimiz vakitte bütün arzularımız hâsıl olacaktır. Süvariler bugün hiçbir iş görmediler. Hindular da bir iş görmüyorlar. Bundan maada diğer askerlerin de mânevî kuvvetlerini kırıyorlar, her nerede on Türkmen onlardan beş yüz kişiye hücum etse kaçıyorlar. Bilmiyoruz, bunlara birdenbire ne oldu da böyle kaçıyorlar? Hâlbuki ki Hârezm Savaşı'nı yapan bunlardır. Saray kölelerinin çalışması lâzımdır; çünkü onlar ordunun merkezinde bulunuyorlar, bugün onlar bir şey yapmadılar" dedikten sonra Emîr Beydoğdu'ya dönerek: "Kölelere ne oldu ki hiçbir cesaret göstermiyorlar? Bunun sebebi nedir?"

diye sordu. Emîr Beydoğdu "Kâfi derecede atları olmadığındandır, olan atlar da arpasızlıktan zayıftır. Bununla beraber bugün kusur etmediler; fakat bu kulunuz onların terbiyesini veririm. Yarın ellerinden geleni yapmakta kusur etmezler" cevabında bulundu. Toplantıda böyle mühim bazı sözler söyledikten sonra, âza huzurdan çıkıp gittiler. Sultan, Busehl Zûzenî ve vezir ile yalnız kaldı ve onlara: "Bu iş haddini aşıyor ne yapmak lâzımdır?" diye sordu. Vezir: "Buraya gelmemek lâzım idi" dedi. Böylece sabah namazını kıldılar, davullar çaldılar, yola düştüler. Sultanın etrafında elli, altmış kadar yedek yürük deve vardı. Bundan başka maiyetinde üç yüz kadar baştan aşağı silahlı köleler, on iki tane zırhlı fil ve pek çok mühimmat bulunuyordu. Böylece yarım fersah kadar gittiler. Selçukluların naraları işitilmeye başladı. Gaznelilere dört bir taraftan hücum ettiler, savaşmaya başladılar. Şiddetli bir savaş oldu. Tuğrul, Musa ve Çağrı'nın ordunun ne tarafında olduğu bilinmiyordu. Hâlbuki ki herkes, bunların ordunun sonunda durduklarını, seçme savaş erlerini öne sürdüklerini söylüyorlardı. Sonra bunlar ağırlıklar ve mühimmatın üzerine hücum ettiler. Gazneliler o gün çok müşkül bir durum karşısında kalmıştı. Güç belâ kuşluk vakti Dandanakan hisarının meydanına geldiler. Mesûd burada yüksek bir yerin üzerinde durdu, su istedi. Diğerleri de durdular. Selçuklular da durdular, herkes çok kederli ve bitkin bir halde idi. Birçok kimseler hisarın duvarına geldiler. Yukarıdan su testileri sarkıtıyorlardı, herkes bunları alıp içiyordu, çünkü pek susuz ve bitkin bir halde idiler. Bütün büyük ırmaklar kurumuş idi. İçlerinde bir damla su kalmamıştı. Mesûd hayvanların su içme havuzunun nerede olduğunu sordu.[68] Ona cevap olarak: "Hisarın içinde beş tane kuyu vardır. Bundan askerlerin su ihtiyacı temin olunur ve hisarın dışında da dört kuyu vardır. Selçuklular bunun içine leş atmışlar ve ağızlarını kapatmışlardır, fakat biz bunları bir saat içinde temizleriz. Emîrin sorduğu su havuzu buradan beş fersahlık mesafededir. Başka hiçbir yerde su bulunmaz. Burada inmek lâzımdır" dediler. Mesûd: "Bu ne sözdür. Hiç böyle şey mi olur? Koca bir ordunun su ihtiyacını yedi sekiz

68 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 450-452; Badaoni, I, s. 43.

kuyu nasıl temin edebilir? Havuzun kenarına gidelim. Biz burada inersek belki büyük bir hadise zuhur eder; o zaman yine gitmek ve yolda kalmak ihtimali var" dedi ve oradan hareket etti. Bunun üzerine ordunun nizam ve intizamı bozuldu. Gazneli askerler hep birden kaçmaya yüz tuttular. Beydoğdu Hâcib ve köleler develerin üzerinde çölün kenarlarına develerini sürüp gitmişlerdi. Hindular da bozguna uğramışlar, bir yerlere kaçmışlardı. Kürt ve Arap'ın[69] yüzünü kimse görmüyordu. Hayıltaşlar da bir tarafa çekilmişlerdi. Sağ ve sol cenahın intizamı bozulmuş, herkes canını kurtarmaktan başka bir şey düşünmüyordu. Selçuklular ağırlıklara ve mühimmata saldırdılar, hepsini alıp götürdüler, hamlelerde bulundular, zehirli oklar kullandılar, bu bir insana vurduğunda ne insan ne at kalırdı. Selçukluların savaş erleri birkaç defa sultana yaklaştılar, bağırdılar, fakat her biri şiddetli mukavemet görüp geri kaçtılar. Eğer bu padişaha o gün iki bin süvari yardım etseydi o harbin üstesinden gelirdi, fakat yardım etmediler. Emîr Mevdûd, peçelikli miğferini üzengi-nin üzerine koymuş, kılıcını çekip eline almış hücum ediyordu ve orduya karşı: "Ey delikanlılar birkaçınız benim tarafıma gelin" diye bağırıyordu. Tabii kimse gitmedi, hatta bir cevap veren bile olmadı, o da meyus bir halde babasının yanına geldi. Tazik köleleri sultan ile iyi mukavemet gösterdiler ve haddinden fazla iyi harp ettiler. Selçuklular geldikleri vakitte sultan hayvanını sürdü, havuzun yolunu tuttu. Önüne kuru bir ırmak çıktı. Kim bu ırmağın öteki tarafında kaldıysa ele geçti; bu tarafta kalanlar kurtuldu.[70]

69 Kürtler ve Araplar bu savaşta Gazneli ordusunun öncü kuvvetlerinin önemli bir bölümünü oluşturmuşlardı. Bosworth, "Ghaznevid Military Organisation", s. 56.

70 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 453; Gerdîzî, s. 437; Zahîreddîn Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, Neşr. Muhammed Ramazânî, Çâphâne-i Hâver, Tahran 1332, s. 16; Hândmîr, II, s. 484; Râvendî, I, s. 99; Ahmed b. Mahmud, I, s. 26; Yazıcızâde, s. 46; Müneccimbaşı, I, s. 10; İbnü'l-Esîr, IX, s. 368 vd. Bu kaynağa göre, Mesûd bozgun esnasında sebatla savaşırken ona: "Ne bekliyorsun? Adamların seni terk edip kaçtı. Tehlikeli bir çölde bulunuyorsun. Önünde ve arkada düşman var. Artık bu vaziyette beklemenin ne faydası var?" denildi. Bunun üzerine sultan yanında yaklaşık yüz süvari olduğu halde kaçtı. Bir Selçuklu süvarisi kendisini takip ediyordu. Mesûd üzerine saldırıp

Nihayet Mesûd havuzun kenarına indi. 'Ayân ve kumandanlar da diğerleriyle birlikte oraya teveccüh ettiler, hepsi akın akın buraya geldiler. Sonra buradan hareket etmek hazırlığını yaptılar. Yalnız 'ayândan gelecek olanların gelmesini beklemek için bir müddet kaldılar. Öğle vaktine kadar vakit geçti. Bu müddet zarfında, Mesûd'un orada kalmış olması ihtimaline binaen Türkmenler alay alay gelip yetiştiler. Bunun üzerine Mesûd oradan vezir, evlatları, bütün 'ayân ve kumandanlar, bütün bendeleriyle beraber kalkıp hızlıca at sürdü. Öyle ki artık orada kimse kalmadı, hisar yolunu tuttu. Garcistânlı iki adam kılavuzluk ediyordu. Türkmenler takibe koyuldular. Bunların bir kısmı taarruzda bulunuyor, bir kısmı da ağırlıkları, ordunun levazımını yağma ediyordu. Mesûd güneş batarken bir akarsuyun yanına geldi. Burada büyük bir havuz vardı. Tarihçi Beyhakî de buraya akşam namazı vakti erişti. Mesûd kendisi için hazırlanan yürük deve ile gidecekti. Çünkü bu bir konaklık yol yürünemeyecek bir hale gelmişti. Bu sırada "Emîr gitti" diye bağırma oldu, bunu işitince kalanlar da gittiler. Sultan Mesûd, oğlu Mevdûd ve kardeşi Abdürreşîd yanında olduğu halde 16 Ramazan günü (31 Mayıs 1040) Garcistân'a geldi. Gelmesi lâzım gelen kimselerin vüruduna kadar orada kaldı. Sonra hareket edip, konaktan konağa süratle gidiyordu. Selçukluların ahvalini araştırmak için tayin edilen muhbirlerden üç kişi geldi. Hepsi aynı zamanda raporlar getirdi. Busehl-i Zûzenî'nin Mesûd'a götürdüğü raporlarda şöyle yazılmış idi: "Pek ziyade şaşılacak şeylerdendir ki bu defa bu kavim hiç kafalarında akıl olmadığından ağırlıklarını on altı konak evvelden göndermiş ve ricat hatlarını temin etmişlerdi. Bütün süvarilerini sultanın askerlerine karşı gönderiyorlardı. Bundan maksatları da sultanın askerlerini geri döndürmek, bu sûretle onları vurmak ve kaçmak idi. Fakat ne çare ki saray köleleri itaatsizlik ettiklerinden

onu öldürdü ve Garcistân'a varıncaya kadar hiç durmadan yola devam etti; Ayrıca bkz. F. V. Piacentini, "Dandânqân (Ad1040): the Pitched Battle Which Opened the Iranian Soil to the Turkic Dominion-Negotiations and Agreements, New Balance of Powers", *II. Uluslararası Türk Uygarlığı Kongresi*, Kyrgyz-Turkish Manas University Publication, Bişkek 2005, s. 189-224; *The Cambridge History of India*, III, s. 31.

şimdi bu müşkül durum tahaddüs etti. Bundan daha ziyade şaşılacak bir şey de şu ki; bir Mollazâde vardı, bu yıldızlar bilgisi biliridi, bir müneccimin yanında çalışmıştı. Nedense bunların arasına düşmüş ve bunun söylediği birçok şeyler zuhur etmiştir. Bu adam bunlara Merv'de Horasan'da imâret kuracaklarını söyledi, eğer bu dediği çıkmazsa boynunun vurulmasına razı oldu. Hezimet günü olan Cuma gününde, o her saat: 'Bir saat daha sabrediniz' diyordu. Öğle vakti olduğu zaman süvariler şehre girdiler ve maksat hâsıl oldu. Sultanın askerleri ricat ettiler. O zaman üç kumandan atlarından aşağı indiler, bu Mollazâde'nin önünde secdeye kapandılar. Yüz bin dinar kendisine verdiler ve büyük ümitlere düştüler. Bunlar hezimetin zuhur ettiği yere kadar sürüp gittiler, oraya geldikleri vakitte çadırlarını kurup, bir taht koydular. Tuğrul bu tahta oturdu. Bütün 'ayân gelip onu Horasan Emîri olarak selamladılar. Kâkuye'nin oğlu Ferâmûrz'u huzuruna getirdiler. Tuğrul buna iltifat etti ve kendisine: 'Çok zahmetler çektin, müsterih ol, meyus olma, İsfâhân ve Rey sana verilecektir' dedi. Selçuklu askerleri akşama kadar yağma etmekte devam ettiler, elde ettiklerini müstahak olanlara bağışladılar ve müneccim çok mal sahibi oldu. Sultanın evrak odasını topladılar, birkaç kitap ve evrak kaybolmuştu. Bunları buldular. Çok sevindiler. Türkistan hanlarına Ali Tegin, Börü Tegin ve Börü Tegin'in kardeşi Aynüddevle Muhammed'in oğullarına ve bütün Türkistan 'ayânına bu fetih haberlerini bildirdiler. Berâthâne nişanlarını ve müjdecilerle beraber ordunun ulemâsını gönderdiler, Gaznelilere vefasızlık eden mülteci köleleri taltif ettiler, onlara emîrlik, valilik ve hargâh verdiler. Köleler de bu sûretle zengin oldular. Yağmadan ellerine geçen şeylerin haddi hesabı yok idi. Hiç kimse onlara bir şey söylemeye cesaret edemezdi, onlar Türkçe bunu (biz yaptık) diye övünürlerdi. Bütün kaçan piyadeleri, herhangi cinsten olursa olsun Buhârâ ve nahiyelerindeki ahalinin görmesi ve hezimetin bir hakikat olduğunu anlaması için Amûye tarafına sürüp gönderdiler. Bu kavmin eline hayvan, esvap, gümüş ve altından geçen eşyanın haddi hesabı yoktur.[71] Selçuklular, mağlubiyete uğrayan Gaznelilerin

71 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 453-456.

Horasan kıtası üzerindeki mirasına sahip olmuşlar, gerçek bir devlet olma yolunda harekete geçmemeleri için bir sebep kalmamıştı. Bu münasebetle Selçuklu başbuğları, savaş alanında atlarından indiler, ovanın ortasında çadırlar kurulup, taht hazırlandı. Bütün ordu efrâdı ve ileri gelenler toplandı. Tuğrul Bey tahta oturtuldu. Horasan 'ayân ve emîrleri gelip, Tuğrul Bey'i Horasan padişahı unvanı ile selamladılar. Ellerine geçmiş olan sayısız ganimetler aralarında taksim edildi. Türkistan 'ayânlarına, Ali Tegin oğullarına, Mâverâünnehir hâkimlerine ve diğer hükümdârlara fetihnâmeler yazılıp gönderildi. Tuğrul Bey'in padişahlığı bildirildi. Horasan halkı da bir sene için vergiden muaf tutuldu.[72] Savaştan sonra öyle karar vermişlerdi ki Tuğrul bin süvari ile Nîşâpûr'a gidecek, Musa Yabgu Yınallılar ile Merv'de oturacak, Çağrı Bey Belh ve Toharistan'ı almak için büyük bir ordu ile Belh üzerine yürüyecek ve bununla şimdiye kadar elden giden şeyler tekrar ele geçecek idi."[73]

Yukarıda, olaylara bizzat şahit olan tarihçi Beyhakî'den tafsilâtıyla aktardığımız bütünlüklü resimde, Gazneli ordusunun Selçuklu Türkmenleri tarafından nasıl kesin bir yenilgiye uğratıldıkları açık bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte Beyhakî'nin olaylara Gazneliler zaviyesinden baktığını hassaten nazarıdikkate alarak, bu çalışmada bizim tarihçi olarak yaptığımız şey, Beyhakî'nin eserini temel almakla beraber diğer kaynaklarda genellikle parça parça bulunan bilgileri bir araya getirerek bir yap-boz oluşturmak, yani

72 Bk. Ayan, "Selçuklu Devleti'nin Temelleri Atılırken Siyâsî Meşruiyet Süreci", s. 24; Savaştan sonra Selçuklu ailesinin aralarında yaptıkları üleştirme için Bk. Osman G. Özgüdenli, *Turco Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 55.

73 Beyhakî, Çev. Mehmet Necati Lügal, s. 453-456; ez-Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, XXIX, Tahkik: Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dârü'l-Kitâbü'l-Arabî, Beyrut-Lübnan 1415, s. 42; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtuz-Zeheb fi Ahbâr-u men Zeheb*, V, Beyrut (tarihsiz), s. 149; el-Azimî, *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39-1143/44)*, Yay. A. Sevim, Ankara 1988, s. 3; İbnü'l-Cevzî, Selçukluların Sultan Mesûd'u yenerek Horasan'ı istilâ edip, paylaştıklarını Hicrî 430 yılı olaylarında kaydetmektedir. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Tahkik: Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut-Lübnan 1412 (1992), s. 267.

bir bakıma Dandanakan Savaşı'na giden süreç ile ilgili kaynaklardaki bilgilerin birbirleriyle nasıl örtüştüklerini ortaya koymak olmuştur. Bunun aslında bu konu ile ilgili daha önce yapılmış bulunan çalışmaların tekrarlanmasının başka bir yolu olduğunu itiraf etmek durumundayız. Bu çalışmaya başlarken doğrusu neyi aradığımı tam olarak kestiremezken, çalışmanın içine daldıkça kendi hipotezlerimi başlıklarda veya başlık altlarında bulduğumu fark ettim ve böylece önceki çalışmalardan farklı bir model ortaya çıkmış oldu. Bu modeli kurmakta, hem konuya geniş çaplı yaklaşım tarzının hem de Selçuklu tarihiyle haşır neşir olmanın tecrübesinin elbette büyük payı olmuştur. Bu şekilde ayrıca bilhassa Beyhakî'nin naklettiği daha pek çok tafsilâtı ve kendi görüşlerini eleyip atladığımızı da belirtmeliyiz. Örneğin, Beyhakî'nin süreç içerisinde devlet kademesindeki konumundan ve savaşın son günü kaçarak canını nasıl kurtardığından hiç bahsetmedik. Ayrıca savaşın, siyasal, sosyal, askerî, lojistik, taktik vs. tahlillerine ve sonuçlarının irdelemesine girişilirse, çok daha hacimli bir çalışmanın meydana geleceğini düşünerek, burada sonlandırmak durumunda kaldık.

Şubeleriyle birlikte düşünüldüğünde, Selçuklular 1040'dan 1310'a kadar iki yüz yetmiş sene gibi aslında bir imparatorluk için pek de uzun olmayan bir süre egemen olmuşlardır. Fakat, bu süre içerisinde Selçuklu bünyesinde yer alan Türk topluluklarının sosyal hayat ve siyasal faaliyet gösterme biçimlerinde çok köklü değişiklikler olduğu da bir gerçektir. Sözün sırası gelmişken, bu özel değişime hizmet eden İslâmî siyasal kültür ve medeniyetin tesirlerini de zikretmek gerekmektedir. Ayrıca, biraz tereddütlü olsak bile, Selçuklu İmparatorluğu bünyesindeki muhtelif menşeli insan topluluklarının (Türk, Arap, Kürt, Fars, Rum, Afgan, Deylemli vs.) ortak sosyal hayat hususiyetleri üzerinde odaklanan, belli bir sosyal antropolojinin anlamsız kılınmasının da bu etken unsurun tesiriyle gerçekleştiğini ilave etmeliyiz. Bizler tarihçi olarak, ilgi ve alakamızı kalıcı kültür unsurlarında toplasak bile, tarihsel değişime ve bu değişimde bileşenler ile sentezlerin bulunduğuna inanmadığımız sürece, neyin veya nelerin değiştiğini ve sentezlendiğini anlamakta güçlük çekeriz. Bu

hususu biraz açıklamakta fayda var. Selçuklu toplumunun tarihsel tekamülünü izlemenin gayesi, elbette gelecekte Osmanlı Beyliği'nin nasıl kurulmuş bulunduğunu önceden keşfetmek değildir. Mevcut tarihi kayıtlar temel önem arz etmekle beraber, Selçukluların siyasal eylem alanındaki başarılarını, sadece askerliğe, göçebe hayat tarzına ya da Oğuz kavminin ulü'l-emre itaat anlayışına dayandırmak istemeyen bir tarihçinin gözünde, bu durumu değiştirmez. Bir müsabaka hakkında, tarihçinin bize anlatabileceği yegâne mutlak sonuç, bu müsabakanın yapılmış olduğudur. Dolayısıyla Selçuklu toplumunun kaderiyle ilgili araştırmalarımızda ulaştığımız sonuçların haklı dayanaklarını, tam ve doğru olarak belirlemek çoğu zaman imkânsız gibidir. Selçukluların hedefini, ister siyasal ve toplumsal olarak medeni bir inkişaf kaydetmek, ister emperyal bir topluluk yönetmek, ister dünya nizâmı tesis etmek, isterse başka herhangi sosyal ve siyasal kazanç elde etmek olarak telakki edelim, tarihsel sonuç değişmemektedir. Bizim tarihçi olarak yapabildiğimiz şey yalnızca gizli veya atıl halde kalmış sonuçları bulup ortaya çıkarabilmektir. Bu bakımdan Selçuklulardaki ilk en önemli dönüşümün Dandanakan Savaşı ile husule geldiğini kabul etmek eğilimindeyiz. Bununla birlikte Selçuklular, dinî ve idârî bakımdan kendilerinden önce mevcut olan İslâm medeniyeti ananelerine sahip olup, onu devam ettirmişlerdir. Bazı Avrupalı Haçlı Seferleri tarihçilerinin tasvir etmek istediklerinin aksine olarak, Türkistan'dan Akdeniz sahillerine uzanan Selçuklu fütuhatı, Rusça eserlerde müteaddiden ifade edilen "vahşi savaşçı" kabilelerin yağmacı ve tahripkâr istilâlarına hiç benzememektedir.

Tuğrul Bey'in Tahta Oturması

Selçukluların kendi bünyesindeki iç şartlar ve devletlerarası dış şartlar açısından, Selçuklu Oğuzlarının kaderinde yeni bir perde açan Dandanakan sonrası devir, sosyal ve iktisâdî bakımdan harap olan bir kıtadan, Horasan kıtasından günümüze kadar gelecek olan bir tarihin temellerinin atıldığı devir olmuştur. Bu tür bir ifadeyle, bizim Selçuklulara yüklediğimiz ve de ondan türetebildiğimiz müteakip

asırlardaki muhtelif Türk devletleri kastedilmektedir. Tarihçi olarak bizim yapabileceğimiz, genelde Türk dünyasındaki değişimin, özelde ise Oğuz kabilelerinin birkaç yüzyıl içerisinde azami derecede hızlanmış ve kapsamlı dönüşümlerinin mahiyet ve tesirlerini keşfedebilmektir. İşte Dandanakan dönemindeki Selçuklu toplumuyla, onun gelecekteki başarıları arasında ilintili olan şey aslında budur. Yani Selçukluları dünya tarihçilerinin gözünde son derece önemli ve müstesna bir mevkiye koyan şey budur. Çünkü, Selçuklu hükümdârları kendi hâkimiyet telakkilerini, dünya nizâmını ve adaleti sağlama temelinde şekillendirmiş, üstelik bu çerçevede Selçuklu bünyesinde bulunan ve daha sonra göç sûretiyle bu bünyeye intikal edecek olan Türk kavimlerinin sosyal ama millî hususiyet taşıyan değişim ve dönüşümlerini gerçekleştirecek ortamı hazırlamışlardır.

Bu hususta Selçukluların Nîşâpûr'u 1038 yılında ilk fethettiklerinde, Tuğrul Bey'in ana bir üvey kardeşi İbrahim Yınal'ın, şehir halkına söylediği şu sözler oldukça manidardır: "Gönlünüzü kuvvetli tutmanız lâzımdır. Zira, şimdiye kadar ufak insanlardan sadır olan yağma ve intizamsızlık nevinden olup bitenler zaruri idi. Şimdi ise adil bir padişah olan Tuğrul ise kendi has adamları ile buraya inecektir."[74] İbrahim Yınal'ı müteakiben Tuğrul Bey, 429 senesi Ramazanı'nda (Haziran 1038) Nîşâpûr'a gelip, Sâdyâh'da[75] Mesûd b. Mahmûd'un tahtına oturduğunda, şehir halkında kaynaşma ve huzursuzluk başlayınca, halkı teskin için münadiler vasıtasıyla şöyle buyurulmuştur: "Şehir sâkinleri ve reâyâdan hiçbiriyle işimiz yoktur ve hiçbir yaradılmış incitilmeyecektir."[76]

74 Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, Neşr. Ali Ekber Feyyâz, Kitâbhâne-i Millî-i İran, Meşhed 1383, s. 519; Krş. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 262.

75 N. Frye ("City Chronicles of Khurasan", *Islamic Iran And Central Asia (7th-12th Centuries)*, London 1979, 413 vd), Sâdyâh'ın Nîşâpûr'un tam kırk yedi mahallesinden biri ve Abdullah Tahîr'in makamı olduğunu belirtmektedir. Yakûb b. Leys burayı tahrip etmişti; Zekeriyyâ el-Kazvînî (*Asârü'l-Bilâd*, Farsça Çev. Abdurrahmân Şerefkendî, Tahran 1366, s. 168 vd.) de Sâdyâh'ın, Nîşâpûr yakınlarında olduğunu söylemektedir.

76 Reşîdü'd-dîn Fazlullah, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, s. 88.

Bize göre bu sözlerin amacı, kısa bir geçmişte yaşanmış olan çapul hareketlerinin mahiyetini açıklamak ve kendilerinin getireceği hâli hazırdaki adil nizamla bağ kurmaktır. Görülebildiği kadarıyla Selçuklularda kendilerini, "ufak insanlar" olarak nitelendirdikleri öncekilerin, halk üzerindeki baskısını ortadan kaldırmaya ve yeni bir dünya nizamı kurmaya temayül ettiren bir telakki vardır. "Küçük insanların", Selçukluların henüz devlet olmadan önceki yaşamlarını nasıl etkilediğinin büyük bir kısmı kaynaklardan öğrenilebildiği içindir ki, adalet nizam duygusuna, Selçukluların Nîşâpûr'un fethinden yaklaşık iki yıl sonra gerçekleşen Dandanakan Savaşı sonrası tarihinde daha sık rastlanmaktadır. Selçuklular Nîşâpûr'da Hicrî 428 ila 455 yılları arasında, 429 ve 430 yılları hariç olmak üzere hemen hemen her yıl para bastırmışlardır. Selçukluların 428'de Nîşâpûr'da bastırdıkları ilk dinar Tuğrul Bey adına olup, şehre girişinin anısına basılmıştır. Kaynaklarda her ne kadar Tuğrul Bey'in Nîşâpûr'a girişi 429 Hicrî yılı olarak gösteriliyorsa da elde bulunan sikkenin yegâne örneğinin üzerindeki tarih 428'dir. Demek ki, bu tarihteki ilk fethin ardından Gazneliler şehri tekrar geri almışlar ve Tuğrul Bey adına önceden kesilen sikkeleri battal etmişlerdir.[77] Bu durumda İbnü'l-Esîr'in ikinci verdiği tarih olan Hicrî 428, ilk sikkenin tarihi ile örtüşmektedir. 431 tarihli sikke ise Dandanakan'dan sonrasına aittir.[78]

Aslında İbnü'l-Esîr, Tuğrul Bey'in Nîşâpûr'a ilk girişini 429 yılı olayları arasında gösteriyorsa da daha sonra "Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Sırayla Haberleri" başlığı altında aynı olayın 428 yılının Şaban ayında (Mayıs-Haziran 1037) vuku bulduğunu kaydetmektedir. Buna göre Nîşâpûr'da hutbe "es-Sultanü'l-muazzam" unvanıyla Tuğrul Bey adına okundu, bu arada muhtelif yerlere nâibler gönderildi.[79] Tuğrul Bey anılan tarihte Nîşâpûr'u ele geçirdikten sonra kendisini sultan ilan etmişti, ancak bu unvanı resmî

77 "Battal etme" sikkenin üzerini çizerek geçersiz kılmaya denmektedir.

78 Sadi S. Kucur, "A Study On The Coinsof Tughril Beg, The Sultan Of The Great Seljuqs", *XIII. Congreso Internacional De Numismatica Madrid-2003 Actas – Proceedings – Actes*, Madrid 2005, s. 1599.

79 İbnü'l-Esîr, IX, s. 367.

olarak Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonra kullanmaya başladı. Tuğrul Bey kendi adına 433 (1041-1042) yılında Nîşâpûr'da bastırdığı altın sikkelerde "el-emîrü'l-ecel" unvanını almıştı. "es-sultanü'l-muazzâm şâhinşâh" unvanına ise 439 (1047-1048) ve 441 (1049-1050) yıllarında Nîşâpûr'da ve 447'de (1055-1056) Rey'de basılan paralarda rastlanmaktadır.[80]

Nümizmatik ilminin tarihin daha doğru olarak anlaşılması yönündeki katkılarının da göz ardı edilmemesi gerektiği burada bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Tuğrul Bey'in Nîşâpûr'a girişi hususunda İbnü'l-Esîr'in neden iki farklı tarih ve Selçuklu tarihinin hülâsasını yaparken, sikke ile örtüşen doğru tarihi verdiği konusunda ise bir yorum yapamıyoruz. Buna karşılık müellifin vermiş olduğu başka bir bilgi daha dikkat çekicidir. Bu noktada Tuğrul Bey adına Nîşâpûr'da hutbe okunması ve hutbede onun sultan olarak anılmasının açıklaması ise ayrı bir muammadır.

Zira, İslâm dünyasında bir egemen hükümdârın sultan unvanıyla anılması ancak halîfenin tasdikiyle gerçekleşebilecek bir olaydır. Bu keyfiyetin açıklanabilmesi, Tuğrul Bey ile Halîfe el-Kâim Biemrillâh (1031-1075) arasındaki ilişki sorununu gündeme getirecektir. Bu ilişkinin, siyasal ve geleneksel anlamda belirli bir doğrultuda ilerlediğine şüphe yoktur. Hatta İbnü'l-Esîr'in 429 (1037-1038) yılı haberleri arasında verdiği bilgiye bakılırsa, Tuğrul Bey'in Nîşâpûr'a ulaşmasından sonra halîfenin elçileri gelmiştir. Halîfe, Nîşâpûr, Rey, Hemedân ve el-Cibâl'deki Oğuzlara haber gönderip, onları yağmacılık, katil ve tahribattan menediyor ve onlara bu konuda nasihatte bulunuyordu.[81]

O halde bu çerçevede halîfenin, o tarihlerde yükselişe geçen Selçukluların siyasal meşruiyetine ve Horasan ve İran bölgesinde sosyal düzeni sağlamaya yönelik bir girişimde bulunduğuna hükmedilebilir. Hiç şüphesiz bu teşebbüslerin altında yatan gaye ve sebepler de o

80 Stanley Laane Poole, *Catalogue Of Oriental Coins In The British Museum*, III, Order Of The Trusters, London 1877, s. 27-29; Krş. S. G. Agacanov, *Selçuklular*, Çev. E. N. Necef-A. R. Annaberdiyev, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 103.

81 İbnü'l-Esîr, IX, s. 350.

tarih kesitinde Selçuklu Oğuzlarının giderek daha etkin bir şekilde kendilerini egemen olarak hissettirmeleriydi. Açıkçası, muazzam bir askerî güce sahip olan Gaznelilerin hâkim bulunduğu kaleleri zapt etmek, Selçuklulara uzun ve meşakkatli bir sürece mal olmuştu. 1037'ye gelindiğinde Gazneliler, tarih sahnesinde biraz daha fazla yer işgal edebilmiş durumdayken, Dandanakan Savaşı sonrası, Selçuklulara taarruzu bırakıp tamamen geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Netice itibarıyla Nîşâpûr'a girişlerinden sonra Selçuklularda, genel olarak Selçuklu Devleti'nin siyasal ve sosyal gelişmesinin, adalet ve nizâm duygusundan ayrılamayacağı telakkisinin mevcudiyeti, ciddi biçimde reddedilemeyecek bir tarihi olgudur. Bunun tersi doğrultusundaki bir kanaat, yani Selçukluların basit birer katıksız ganimet arayıcısı oldukları şeklindeki görüşler ise, bir oymaktan nasıl bir cihan imparatorluğu haline dönüşebildiklerine dair, akıl almaz başarılarının yarattığı soru işaretlerinde temellenmektedir. Profesyonel üniversitelerin, siyaset okullarının bulunmadığı bir devirde Tuğrul ve Çağrı beylerin, Alp Arslan'ın, Melikşâh'ın niyetlerinin esasen siyasal olmadığını tartışmanın da bir anlamı olmaz. O devirde sosyal bir tabaka olarak reâyânın fethedilen yerlerle orantılı olarak sayısının gittikçe çoğalması sonucunda, reâyâ ile sosyal ve siyasal kararları alan yönetici kişiler arasındaki uçurumun genişlemesi, yöneticilerin kendilerini gittikçe daha bağımsız hâkimler olarak görme eğilimlerini güçlendirdiği de söylenebilir. Yani Selçukluların kuruluş dönemindeki telakkiler, mevcut şartların zorunluluğundan kaynaklanan görüşler olarak, reâyâya hem adaleti hem de nizâmı garanti eden bir grup insanın keşfettikleri gerçekler olarak sunulmakla, mevcut statükonun gücü büyük oranda arttırılmıştır. Çok bilindik bir şekilde Selçuklu yöneticileri kendi siyasetlerini, reâyâya müdahale etmekten çok, eski düzene meydan okuyan beyanlarıyla güçlendirmeye çalışıyorlardı.

Selçuklular, kuruluşlarından sonra Horasan kentlerine, başlarında "şıhne" denilen komutanların bulunduğu askerî garnizonlar yerleştirdiler. Bu garnizonlar kent ve çevresinin güvenliğini sağlıyor, özellikle ayyârları sindirerek, asayişi yoluna koyuyorlardı. Selçuklular

zayıflayana kadar, fityân[82] veya ayyârun[83] kentlerde etkili olamadı. Bunun yanı sıra, bu dönemde Selçuklular aşırı vergilendirmeden de kaçınmışlardır. Böylece tarım ağır ağır kendine gelmeye başlamıştır. Aşağıda ayrıntısıyla ele alacağımız gibi İsfâhân misali bazı yörelere çeşitli nedenlere dayanarak vergi muafiyeti de sağlamışlardır. Bir taraftan da bayındırlık işlerine başlanmıştır.[84]

Bu açıdan bakıldığında, İslâm topraklarının doğusunda Selçuklular bir asayiş öğesi olarak ortaya çıkmışlardı ve bu onların genişlemesini de kolaylaştırdı. Zaten Müslüman dünyası parçalanmış durumdaydı. Eyaletlerde mahallî hâkimler hânedanlar kurarak yönetimi ele geçirmişlerdi. Selçuklular bu yöresel egemenleri yerlerinde bırakarak, sadece onları kişisel olarak sultana bağlı hale getirdiler. Selçuklu vasalı olan emîr belli bir vergi veriyor ve gerektiğinde askerleri ile birlikte sultanın yardımına geliyordu. Buna karşılık olarak sultan mahallî emîri koruma görevini üsleniyordu. Bu koruma sürekli aile içinde ve dışında taht kavgaları veren emîrler için önemliydi. Eyaletlere veya bağımsız emîrliklere huzur ve güven tekrar geliyordu.

82 Gençlik, kahramanlık, cömertlik ve mürüvvet anlamlarını ifade eden fütüvvet kavramı, genç, yiğit, cömert anlamına gelen fetâ (fityân) kelimesinden türemiştir. Aynı zamanda fütüvvet teşkilâtına mensup kimseler için de kullanılan fetâ veya fityân ibareleri, İslâm öncesi Arap toplumundan başlamak üzere İslâmî dönemde de yiğitlik, mertlik, cömertlik, fedakârlık vb. hasletlerle birtakım ahlâkî vasıfları temsil eden bireyleri nitelendirmek üzere yaygın bir kullanım alanına sahip olmuştur. Geniş bilgi için Bk. Nevzat Keleş, "Büyük Selçuklular Devrinde Bağdat'ta Fütüvvet Teşkilâtının İhdasına Yönelik Bir Girişim", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2019, XXXIV/1, ss. 123-13.

83 Ayyâr, çok gezip dolaşan, zeki, kurnaz, gözü pek ve atılgan kimse anlamlarına gelmektedir. Ayyârlar, özellikle Horasan Melâmetiyyesi'ne bağlı zümrelerle olan münasebetleri sebebiyle, mürüvvet ve fütüvvet ehli için kullanılan fityân tabiri ile de anılmışlardır. Tarihe daha ziyade yağmacı ve soyguncu bir sınıf olarak geçmişlerdir. Çoğunluğunu şehirlerdeki işsiz güçsüz kimselerin, ayak takımının, topraksız köylülerle ordudan ayrılmış askerlerin oluşturduğu ayyârlar güçlü iktidarlar zamanında geri plana çekilip âdeta ortadan kaybolduklarını halde, yönetimin zayıf olduğu dönemlerde sorumsuzca hareketleriyle ülkeleri için her zaman problem teşkil etmişlerdir. Abdülkadir Özcan, "Ayyâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1991, s. 296.

84 Beyhakî, Neşr. Ali Ekber Feyyâz, s. 593.

Görülüyor ki, Gazneliler Devleti'nin mağlup edilmesiyle, o zamanın beynelmilel ilişkileri de kökünden yeni şekiller almıştır. Kaynağın ifadesiyle Dandanakan zaferinden sonra Horasan civarındaki bütün dağınık Oğuzların birleşmesiyle Selçuklular birdenbire kuvvetlendiler. Cihân hâkimi olma yolundaki Selçuklu reislerinde hükümdârlık tecelli etti ve Oğuzlar istiklâl kazandılar.[85] Dandanakan Savaşı'ndan sonra Horasan kıtası artık Selçukluların olmuş ve yukarıda Râvendî'nin nakletmiş olduğumuz kaydına göre Selçuklular hükümdârlık ve istiklâl kazanmışlardı. Fakat Horasan'a girişlerinden itibaren geçen yaklaşık on beş sene içerisinde vukua gelen Oğuz-Türkmen akınları ve yağmaları, bir de Gaznelilerle yapılan savaşlar sonucunda bu bölgenin kıtlık ve yokluk içerisine düştüğü doğrudur. Normal zamanlarda bile kendisini besleyemeyen Nîşâpûr ve Herât gibi şehirler açlık ve yoksulluk içerisinde kalmıştır. Toprağı işleyemeyip kaçan köylüler, ayyâr çetelerine katılmıştır. Meselâ, yedi yıl süren Oğuz akınları sonucunda Beyhak kasabasında surlarla çevrili bahçelerin dışında ekim yapılamaz olmuştur. Selçuklular Serahs-Merv yolu üzerindeki sulama şebekesini tahrip etmek sûretiyle Dandanakan Savaşı'nı kazanmışlardır ama bunun sonucunda önemli bir tarım alanı çölleşmiştir. Kervanlar Dandanakan'dan korkmaya ve şehrin uzaklarından geçmeye başlamışlardır.[86]

Bu konuda kaynakların verdiği bilgilerin doğru ve yeterli olduğu iddia edilemez, yalnız tarihi olayların cereyan ediş tarzlarından anlıyoruz ki, bu tür yıkımların yaşanmış olması imkânsız ve gerçekten uzak değildir. Köylerin boşalması ve tarım yapılamaması, arazi fiyatlarında büyük düşüşlere yol açmıştır. Nîşâpûr'da birkaç bin dirheme satılan değerli arazi, yüz dirheme satılamaz olmuştur. Birkaç buğday çuval karşılığında tarlalar elden çıkartılmıştır. Nîşâpûr'un küçük arazi sahipleri, yiyecek alabilmek için evlerinin damlarını bile söküp, satmışlardır. Büyük zengin aileler bile sıkıntıya düşmüşlerdir. Bu karışıklıklar yüzünden, birçok dihkân küçük ve orta arazi sahibi statüsüne düşmüştür.

85 Râvendî, I, s. 100.

86 Zakhoder, "Dandanakan", Çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, 1954, C. XVIII, S. 72, s. 581.

Selçukluların dünya tarih sahnesine çıkışları, şüphesiz doğuda ve batıdaki siyasal güç ve dengelerin değişmesine yol açmış, ekonomik ve sosyal yaşam alanında birçok değişiklikler ortaya çıkarmış ve bütün bunlar doğu ülkelerinin sosyal, kültürel ve etnik süreçlerine yansımıştır. Görüldüğü gibi, Selçuklular şimdilik, mağlubiyete uğrayan Gaznelilerin Horasan kıtası üzerindeki mirasına sahip olmuşlardır. Gazneliler mağlup olunca Selçuklu şeflerinin gerçek bir devlet olma yolunda harekete geçmemeleri için bir sebep kalmamıştı.

Kaynakların ifadesiyle bu münasebetle Dandanakan zaferinden sonra Selçuklu başbuğları, savaş alanında atlarından indiler ve toprağa kapanıp Hak Teâlâ'ya şükrettiler. Sonra ovanın ortasında çadırlar kurulup, taht hazırlandı. Bütün ordu efrâdı ve ileri gelenler toplandı. Tuğrul Bey tahta oturtuldu. Horasan 'ayân ve emîrleri gelip, Tuğrul Bey'i Horasan padişahı unvanı ile selâmladılar. Ellerine geçmiş olan sayısız ganimetler aralarında taksim edildi. Türkistan 'ayânlarına, Ali Tegin oğullarına, Mâverâünnehir hâkimlerine ve diğer hükümdârlara fetihnâmeler yazılıp gönderildi. Tuğrul Bey'in padişahlığı bildirildi. Horasan halkı da bir sene için vergiden muaf tutuldu.[87]

Bu dönemde göçebelerin istilasına uğrayan sadece Horasan değildi. Kuzey Afrika da göçebe işgaline uğramıştı. Avrupa'da göçebe istilaları durmuşken Müslüman dünyası göçebelerin yönetimi altına girmektedir. Pek çok tarihçi Avrupa için bunun bir şans olduğunu ve gelecekte kurulacak olan Avrupa uygarlığının temel etkenlerinden birinin bu olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Selçukluların yukarıda zikredilen kurultayından sonraki durumu tarihçiler açısından oldukça ilginç hususiyetler arz etmektedir. Demek ki, henüz kuruluş aşamasında bile Selçuklu hükümranlığının tek bir otoriteye dönüştürülmesi, devletin müteakip gelişme sürecinin doğrusal olmayan yönlerini; yani bu süreç içinde değişen ülüş sistemini kendi içinde gizlemektedir. Esir alınan mühim şahsiyetlerin Tuğrul Bey nezdine götürüldüklerine bakılırsa, Selçukluların

87 Beyhakî, Neşr. Ali Ekber Feyyâz, s. 593; Krş. İbnü'l-Esîr, IX, 369. Bu kaynağa göre, savaştan sonra Çağrı Bey, ganimetleri adamları arasında paylaştırdıktan sonra, Sultan Mesûd'un otağına girip, tahtına oturmuştur.

başı Tuğrul Bey'dir. Kuruluş aşamasında devlet bir yandan merkezî bir iktidarın yönetimine bırakılırken, diğer yandan hânedan üyeleri, devletin büyümesinde yer almak üzere yeni topraklar fethetmeye memur edilmişlerdir.[88]

Tarihçiler Selçuklu Devleti'nin gelişmesinin kronolojisinde, kuruluş sisteminin yeni aşamalarını, bazı açılardan önceki Türk devletlerinden farklı olan vasıflarını ve bir Türk-İslâm devlet modeli olarak, bu süreçte seküler dönüm noktaları olarak görülen mühim anları, fark edeceklerdir. Bu mihenk taşları iktisâdî, siyâsî ve kültürel açıdan anlamlıdır, çünkü bir Türk-İslâm devleti olarak Selçukluların, geleneksel ülüş sisteminin zayıflıklarından kurtulup, merkezî bir yapılanmaya doğru gitmek istedikleri bir vakıadır. Selçuklu hâkimiyetinin bu başlangıç döneminde Selçuklu Türkmenlerinin yaşadıkları bölgede bütünlüklü bir siyasal model kurmalarının niteliği nedir? Bu konudaki düşüncelerimizi yukarıdaki semaya bakarak ortaya koyma zorunluluğu hissettiğimiz için, Oğuzların, hususen de Kınık boyunun, boy ve bey teşkilatı ve telakkisi içinde liderlik konusunda tam bir birlik ve uyum halinde olduklarını kabul etmek eğilimindeyiz. Başka bir ifadeyle, bu sırada cereyan eden önemli hadiselerin açıklanması hususunda Oğuz boy ve bey telakkisine atıfta bulunmayan hiçbir tarih tartışmasının ciddiye alınmasından bahsetmek doğru değildir. Bu çıkış noktası, özünde Tuğrul Bey'in tahta oturmasını bütün diğer Oğuz beylerinin kabul ettiği gibi, Oğuzların tarihi "bey geleneğiyle" ilgilidir. Zira bu anlayışın geçerliliği ve devamı ile ilgili olarak tarihi kaynaklarda bu cihân padişahı "Tuğrul Bey" olarak zikredilecektir.

Devletin idârî olarak hangi yönde ilerlediğini keşfetmek istiyorsak, aşamaları sıralamak yerine, gerçekten tarihsel bir analiz yapmak durumundayız. Bu konuda fikir ileri sürenler, farklı üsluplarıyla Selçuklu idârî mekanizmasının gelişmesinde tarihsel bir yön bulunduğunu gören M. Altay Köymen'in çalışmalarına başvurmadan bir sonuca ulaşamazlar. Köymen, böylesi açıklama egzersizlerine

88 Ülüş telakkisi hakkında geniş bir araştırma için bk. Osman G. Özgüdenli, *Turco Iranica*, s. 55.

girişirken, kurulan devletin mahiyetini anlamak bakımından, Tuğrul Bey'i tahta oturtan modele bakarak, devleti temsil salâhiyetinin tek başına ona ait olduğunu, kurulan devletin belli bir arazisinin bulunduğunu ve bu arazi üzerinde yaşayan tebâsının varlığını vurgulamıştır. Bu modelde yalnızca yerli halk yabancı ırktan olup, Selçuklular bunun üzerinde hâkim tebâyı teşkil etmektedirler.[89]

Burada vurgulanması gereken bir başka nokta da Tuğrul Bey'in yönetimin başına geçirilme kararının rasyonel bir şekilde ve geleneksel olarak kurultaydan çıkmış olmasıdır. Anlaşılan, Selçuklu ailesi arasından kişisel yetenekleri ve siyâsî dehası tescil edilmiş olan Tuğrul Bey'in reisliği, siyasal ve sosyo ekonomik bir dönüşüm aşamasında olan Selçuklu Oğuzları adına kurultayı mutlu etmiştir. Tuğrul Bey, dayandığı ve içinden çıktığı Selçuklu Oğuzlarının beklentileri ve umutları ile birlikte kendi görüşlerini de tarihsel gelişme içerisinde uygulayabileceğine dair ilk işaretleri aşağıda verilen irâd ettiği nutkunda vermiştir.

Eski Bir Türk Devlet Geleneği: Üleştirme

Dandanakan'ın muzafferi olan Selçuklular, devlet kurmaya girişirken hânedan üyelerinden Çağrı ve Tuğrul Bey, amcaları Musa Yabgu, amcaoğulları, akrabanın büyükleri ve ordunun pehlivanları toplandılar. Birbirlerine uymaya karar ve söz verdiler. Dediler ki: "Aramızda bir ihtilafın çıkmasından Allah'a sığınırız. O zaman şaşkın düşmanlar bize kahraman olur ve meşakkatle ele geçirdiğimiz mülk, elimizden çabuk gider. O zaman pişmanlık fayda etmez."[90] Râvendî, şu hikâyeyi bu toplantıyla ilgili olarak nakletmektedir:

> Duydum ki, Tuğrul Bey kardeşine bir ok verdi ve dedi: Kır. O, onun arzu ettiği gibi, oku parçaladı. Tuğrul Bey iki oku bir araya getirdi, aynı şeyi yaptı. Bunun üzerine üç tane verdi, güçlükle kırdı. Oklar dört olunca kırmak imkânsız oldu. Tuğrul Bey dedi ki: Biz de tıpkı bu oklara benzeriz. Ayrı ayrı olduğumuz

89 Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 17.

90 Reşîdü'd-dîn Fazlullah, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, s. 92.

müddetçe, biraz kuvvetli olan herkes, bizi kırmaya, yenmeye kasteder; fakat bir arada olursak, kimse bizi yenemez. Eğer aramızda anlaşmazlık çıkarsa, dünya ele geçirilemez, düşmanlarımız galip olur ve hükümdârlık elden gider.[91]

Demek ki, Tuğrul Bey'e göre Oğuzlar, birlik olmayı başardıkları zaman, cihanı fethetmeyi umut etmelidirler. Selçuklular henüz boy teşkilâtı halinde iken İnanç Musa Yabgu hukuken, Tuğrul Bey de fiilen reislik yapmaktaydılar. Tuğrul Bey kurultayda henüz sultan değil ama hükümdâr olarak ilan edilirken, bütün yetkileri kendinde toplamış oluyordu. Tuğrul Bey, bir-iki okun kolaylıkla, birlikte ise zorlukla kırılması örneğini göstererek, Selçuklu ileri gelenlerine birlik konusunda mesaj vermiş, beyler de bu hususta yeminler yapmışlardır.

Burada Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ve aralarından birini hükümdâr seçmeleri hakkında, bir Latin tarihçisi olan Willermus Tyrensis'in verdiği bilgileri aktarmayı gerekli görüyoruz: "Türkler veya Türkmenler (her ikisi de aynı soydandır), başlangıçta belirli ikamet yerleri olmayan ve kuzeyde yaşayan çok vahşi insanlardı. Sınırları belirli devletleri, kasaba ve köyleri yoktu, bilakis verimli otlaklar bulmak için oradan oraya göç ederlerdi. Bir sefer düzenlemek istediklerinde ordu şeklinde toplanırlardı. Ordudaki seçkinlerden biri, ortaya çıkan bütün sorunları çözmek üzere komutayı üzerine alırdı. Savaşçı gruplar onun emirlerine uymak zorundaydılar ve hükümlerine itiraz etmek cezasız kalmazdı. Göç ederken bütün mallarını, atlarını, sürülerini, büyük ve küçükbaş hayvanlarını, kölelerini ve hizmetçilerini yanlarında götürürlerdi, zira bunlar özel mülkiyetlerine aitti. Tarım yapmazlar, alışveriş bilmezlerdi, ihtiyaçlarını sadece değiş tokuş sûretiyle sağlarlardı. Fakat rahatça dinlenmek için çadırlarını otlağı bol olan bir yere kurmak istediklerinde, makul bir vergi karşılığında, meralar ve ormanlarda ikamet etmek için aralarından akıllı birinin vasıtasıyla, o toprakların hâkimi ile münasebet kurarlardı. Şimdi, bu kavmin büyük bir bölümü, diğerlerinden ayrılarak İran topraklarında müsait bir zemin buldu. Bunlar burada o zamanki hükümdâra

91 Râvendî, I, s. 101.

vergi vererek, uzun süre, yıllarca kaldılar. Fakat o kadar sayısız bir kalabalığa ulaştılar ki, hükümdâr ve valileri bu çoğalmadan endişelenmeye başladılar. İlk olarak, artık, bu misafirleri ülke topraklarından zorla tahliyeye karar verdiler, fakat daha sonra yeni angaryalar yüklemek sûretiyle kendiliklerinden çıkmalarını sağlamak için fırsat kollamaya başladılar. Bunlar birkaç yıl boyunca haksızlıklara ve aşırı vergilere katlandılar. Fakat hükümdâr habercileri vasıtasıyla belli bir süre içerisinde ülkesini tamamen boşaltmalarını bildirince, onlar hep birlikte, artık bu yükü taşımamaya karar verdiler. Sınırdaki nehir Kobar'ı[92] geçişleri sırasında, şimdiye kadar fark etmedikleri sahip oldukları gücü ve sayısız miktarlarını fark ettiler, zira son zamanlarda ayrı yaşıyorlardı ve böyle büyük bir kavmin, neden bir hükümdârın bütün sert baskılarına, haksızlıklarına ve vergilerine katlanmak zorunda kaldığına hayret ettiler. Onlara, İranlılarla ve diğer kavimlerle güç ve sayı bakımından boy ölçüşebilecekler gibi göründü ve diğer kavimlerin sahip olduğu bir hükümdâr gibi komşu bölgeleri fethedebileceklerini düşündüler. Oy birliğiyle aralarından birini hükümdâr yapmak istediklerinde, temayüz etmiş yüz kabile buldular. Bunlardan her biri birer ok verecek ve kabilelerin sayısına göre yüz okluk bir demet oluşacaktı. Bu demeti örttüler ve masum bir çocuğu, bu örtülü ok demetinden bir ok çekmesi için çağırdılar. Bu demetten oku çekilen kabile hükümdâr olacaktı. Tesadüfen çocuk Selçuklu kabilesini çekti. Önceden belirlendiği gibi hükümdârın bu kabileden seçilmesine karar verildi. Sonra bu kabileden yaş, ahlâk ve yaşam tarzına göre yüz kişi seçildi. Bunlardan her biri yine adının belli olduğu birer ok verdi ve yine bir demet yapıldı, örtüldü aynı çocuk veya başka bir masum çocuk bir ok çekti. Çocuğun çektiği okun üzerinde Selçuk adı yazılıydı. O kabilesinin arasında soylu, parlak, ileri yaşlarda bir adamdı. Savaşta çok tecrübeliydi ve zarif, onurlu büyük bir prens görünümüne sahipti. Böylece hep beraber onu hükümdârlık tahtının üstüne kaldırdılar. Ona bir hükümdâra gösterilen saygıyı gösterdiler ve oy birliğiyle emirlerine itaat edeceklerine dair ant içtiler. Fakat o, kendisine tevcih edilen gücü hemen kullanmak üzere münâdiler

92 Muhtemelen Ceyhun Nehri kastediliyor olmalıdır.

vasıtasıyla halkına, daha önce terk etmiş oldukları İran topraklarını, komşu ülkelerle birlikte fethetmek için ordunun nehri geri geçmesini ve bundan böyle asla yabancı topraklarda başka kavimlerin dayanılmaz kibir ve baskılarına maruz kalmayacaklarını duyurdu. Böyle de oldu; birkaç yıl içerisinde onlar sadece İran devletini değil, diğer bütün doğu devletlerini de hâkimiyet altına alıp, Araplara ve diğer kavimlere de boyun eğdirdiler ve böylece hor görülen bu önemsiz kavim, aniden bütün doğuyu yöneten bir yüksekliğe ulaştı."[93]

Yukarıda Willermus'tan aynen aktardığımız Selçuklu Devleti'nin kuruluşuyla ilgili malûmatın çoğu kısmı genel hatlarıyla itibarıyla diğer İslâm ve Batı kaynaklarıyla örtüşmektedir. Willermus'un yaptığı izahattaki hükümdâr seçimi mevzuu, biraz hikâyemsi olmakla birlikte bütün Oğuzlar arasında büyük bir kurultayın toplanarak bir nevi kura sistemiyle kendilerine bir hükümdâr tayin ettikleri şeklinde anlatılıyor. Şühesiz Willermus, Selçuklulardaki hükümdâr seçiminin tarihsel geçmişini tam olarak incelememiş, asıl mevzuu olmadığı için olayı muhtemelen duyduklarına göre anlatmıştır. Dolayısıyla Willermus'un buradaki yüzeyselliğini tabii görmek lâzımdır. Zaten Selçuk Bey, Cend havalisine kendisine bağlı olan Oğuzların başında gelmiş olması hasebiyle böyle bir seçim söz konusu değildir. Willermus'un yukarıda anlattığı hükümdâr seçimi ise muhtemelen Dandanakan zaferinden sonra sonra yapılan seçim, daha doğrusu diğer beylerin Tuğrul Bey'e biat etmeleri hadisesidir. Ancak aile üyeleri arasında gerçekten de bir seçimin veya kuranın yapılıp yapılmadığını bilmiyoruz. Kaynaklarda yer alan tarihi hadiselere göre olaylar, devletin topraklarını üleştirme sûretiyle, Tuğrul Bey'in riyasetinde hânedan mensupları tarafından müşterek yönetilmesini intaç etmiştir.

Bu üleştirmede el-Hüseynî'ye göre, Gazneli askerleri Horasan'dan çekilip, Selçuklu melikleri yerleştiği vakitte, Çağrı Bey'e Nîşâpûr'dan Ceyhun'a kadar -fethedebileceği memleketler de dâhil olmak üzere- ülkeleri verdiler. Bilâhare Çağrı Bey, Hârezm, Buhârâ ve Belh'i feth ile bunlara ilhak etti. İbrahim b. Yınal'a Kûhistân, Cürcân verildi. Ebû

93 Willermus Tyrensis, *Haçlı Kroniği*, I, Çev. Ergin Ayan, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2016, s. 34 vd.

Ali Hasan b. Mûsa Yabgu'ya Herât, Bûşenc, Sicistân ve Gur ülkesi verildi. Bütün bunlar 430 (1038-1039) senesinde olmuştu ve Tuğrul Bey Irak'ta bulunuyordu.[94] Paylaşım konusunda Beyhakî farklı bilgiler vermektedir. Bu müellife göre, Dandanakan Savaşı'ndan sonra Selçukluların eline sınırsız miktarda altın, gümüş, hayvan ve kılık kıyafet geçmiş, onlar yüksek sesle ve Türkçe olarak "Bunu biz yaptık" demişlerdi. Bütün bunlardan sonra Tuğrul'un bin süvari ile birlikte Nîşâpûr'a, Musa Yabgu'nun Yınallılar ile Merv'e, Çağrı'nın da askeriyle birlikte Belh ve Toharistan taraflarına gitmesine karar vermişlerdi.[95]

Ancak, Beyhakî'nin Dandanakan sonrası üleştirme konusunda verdiği bilgilere kuşku ile yaklaşmak gerekiyor, zira Beyhakî, yukarıda zikrettiğimiz ve zikretmediğimiz diğer müelliflere uygun bilgiler vermemiştir. Gerçekten de diğer müelliflere göre Merv, Tuğrul Bey'in değil, Çağrı Bey'in idaresine bırakılmıştır.

Doğrusu Tuğrul Bey sultan sıfatı ile Nîşâpûr'u ve batıda fethedilecek beldeleri alıyordu. Çağrı Bey de Melik (hükümdâr) sıfatı ile ve ordu kumandanı (ka'id el-ceyş) olarak, yine hükûmet merkezi Merv olmak üzere, Ceyhun'a, Serahs ve Belh şehirleri ile Gazne'ye kadar uzayan ülkelere sahip oluyor; Musa İnanç Bey eski Türkçe unvanını (Yabgu) muhâfaza ederek Herât merkezi ile Bûst, İsfizâr ve Sistân'a kadar alınacak vilâyetlerin hükümdârı oluyordu. Bazı müelliflerin Musa İnanç Bey ile oğlu Hasan'ın devletin kuruluşundaki mevki ve aldıkları payları karıştırdıkları ve hatta bazen onu Hasan Yabgu olarak zikrettikleri görülmektedir. Bu husus bu hânedan üyesinin kudreti ile alakalıdır. Nitekim evvelce Keş ve Nahşeb arasındaki çölde bulunan Türkmenler Hasan'ın idaresinde idi.[96]

Bu arada satır aralarında şu bilgiyi de kaydetmek gerekiyor ki, Mîrhând'ın bugün kayıp bulunan *Meliknâme*'den naklettiğine göre Gazneli Sultan Mesûd, Dandanakan Savaşı'nda Çağrı Bey tarafından mağlup edildikten sonra, Selçuklular bin kadar Gazneli kumandanı da esir almışlardı. Fakat, Çağrı Bey bu esirlere gayet iyi

94 el-Hüseynî, s. 12; Bondârî (s. 6) bu taksimatı el-Hüseynî gibi nakleder.

95 Beyhakî, Neşr. Ali Ekber Feyyâz, s. 594.

96 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 107.

davrandı. Onları esir yerine koymayıp, kendilerine at, yiyecek hatta hediyeler dahi vererek, memleketlerine geri gönderdi.[97]

Bu olay belki de Çağrı Bey'in, Horasan'ı Gazneli askerlerden temizlemenin, kendi gelişmelerine sağlayacağı muhtemel katkıların farkında olmasına bir işaret olarak görülmelidir. Selçukluların gerçekleştirdikleri bu icraat, aşağıdaki tarihçinin verdiği bilgilerden çıkardığımız sonuca göre, bilerek ve belli bir amaca hizmet için yerine getirilmiş olup, ülkeyi üleştirmenin bir basamağını teşkil etmiştir. el-Hüseynî'nin yukarıda görev paylaşımı hususunda bahsettiği tarih şüphesiz Dandanakan Savaşı öncesine tekabül etmektedir. Zaten müellifin 430 Hicrî tarihini 530 olarak vermesi hatalıdır. Çünkü bu tarih yüz yıl sonrasına rastlamaktadır. Fakat, nedense eserin mütercimi Necati Lügal, aynı sayfada Gazneli Sultan İbrahim'in saltanat yıllarının tarihlerindeki yanlışlığı düzelttiği halde, bu yanlışlığı düzeltmemiştir. Zaten bilindiği üzere Selçuklu hânedân mensuplarının sahip oldukları ve ailenin ortak malı kabul ettikleri ülkeyi paylaşmaları, Dandanakan Savaşı'ndan yani Hicrî 431 yılından sonra yapılmıştır. Ayrıca, kaynakların ittifakla yukarıda zikrettiğimiz toplantıdan sonra Halîfe el-Kâim Biemrillâh'a bir mektup yollandığından bahsetmelerinden Tuğrul Bey'in anılan tarihte Irak'ta bulunmasının imkânsız olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kaynak tenkidini bir tarafa bırakacak olursak, Dandanakan Savaşı'ndan bir süre sonra Merv'de toplanan kurultayda müşterek idarenin devam ettirilmesi fikrinin benimsendiği, fethedilen ve fethedilecek ülkelerin hânedan üyeleri arasında paylaştırıldığı anlaşılmaktadır. Hânedan üyelerinin Dandanakan Savaşı sonrasındaki devletin kuruluş aşamasında hem bölgeleri hem de askerî güç olarak dayandıkları Türkmen-Oğuzları paylaşmaları, eski Türk geleneklerine uygun düşmektedir. Ancak bu paylaşım sonucunda Tuğrul Bey'in merkezî otoriteyi temsil ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu gibi üç Selçuklu başbuğunun en önemli merkezleri paylaştıkları aşikardır. Bu liderler de dâhil olmak üzere hânedan üyeleri, Türk cihân hâkimiyeti ülküsü mucebince ve merkeze de bağlı olmak üzere

97 Mîrhând, II, s. 663; Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, IX, s. 369.

ülkeler fethetme görevini üstlenmişlerdir. Bu paylaşma keyfiyetinin hangi şartlarda ve nasıl gerçekleştiği hakkında kaynaklar tafsilatlı bilgi vermemektedir. Kaynaklarda zikredildiği gibi kararın hânedan üyelerinin ve ileri gelenlerin yaptıkları bir toplantıdan çıktığı nazarı dikkate alınırsa,. bunu Türk devlet geleneğine uygun bir kurultay olarak değerlendirmek ve adlandırmak kabildir. Bu husus da devletin kuruluşunda İslâm'dan önceki Türk hâkimiyet anlayışının devam ettiğini gösteriyor. Paylaşımda yer alan hânedan üyelerinin hangi hak ve sorumluluklara sahip oldukları ise ayrı bir sorudur. Hânedan üyelerinin en azından kendi bölgelerinde para bastırıp, hutbe okutabildikleri, hâkimiyet alametleri kullanabildikleri, fermân ve menşûr çıkarıp, komşu devletlerle savaş ve barış yapabildikleri tesbit edilebilmektedir. Bu durum merkeze şeklen bağlı yarı bağımsız devlet özelliğini yansıtmaktadır.[98] Bu üçlü yönetim tarzı gereğince, Çağrı ve Musa İnanç beyler, kendi yönetim bölgelerinde Sultan Tuğrul'un adından sonra adlarına hutbe okutup, para bastırabilecekleri gibi, saraylarının kapısında günde üç defa nevbet (bando) çaldırabilecekler ve başlarında da hükümdârlık alâmetlerinden olan çetr taşıyabileceklerdi. Bununla birlikte her ikisi, başkent Nîşâpûr'daki Sultan Tuğrul'a kesinlikle tâbi bir durumda olacaklardı.[99] Bu sebeple hutbede ilk defa Tuğrul Bey'in adı zikrediliyor; öte yandan sultan beş nevbet çaldırdığı hâlde bunlar üç nevbet ile iktifâ ediyorlardı.[100]

98 Bu konuda geniş bir akademik araştırma için bk. Özgüdenli, *Turco Iranica*, s. 55 vd.

99 A. Sevim-E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat, Kültür*, TTK, Ankara 1995, s. 27.

100 Bk. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 952; Nevbet hükümdârlık sarayının kapısında veya saltanat çadırının önünde o zamanın devlet bandosunun konser vermesi demekti. Nevbet sultan için namaz vakitlerinde olmak üzere günde beş defa çalındığı halde tâbi hükümdârlar üç defadan fazla çaldıramazlardı. Görünüşe göre ilk defa Tuğrul Bey zamanında günde beş defa çalınmıştır. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 76; Karahanlılarda nevbet, "hakanın önünde çalınan kös ve davul" anlamına gelen tuğ kelimesiyle ifade edilmiştir. Kaşgarlı Mahmûd, III, s. 127; Yusuf Has Hâcib'in de tuğ ile davulu hem sancak hem nevbet anlamında kullandığı görülmektedir. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, II, Çev. Reşit Rahmeti Arat, TTK, Ankara 1959, s. 86.

Bu paylaşmada Oğuz-Türkmen beylerinin de görev aldığı bazı kaynakların kayıtlarından anlaşılmaktadır. el-Azimî, bunlardan birkaçının adını vermektedir. Buna göre, Balhan, Irak, Yabgulu[101] Türkmenleri de denilen Navekiyye[102] Türkmenlerinin başbuğlarından olan Azizüddevle Kızıl Bey, beraberinde Boğa, Göktaş, Mansûr gibi beyler olduğu halde Kâkûyeoğulları'ndan Alâüddevle'nin elinde bulunan Rey kentini ele geçirerek, burada bir Türkmen beyliği kurmuştur. Kızıl Bey'e Azizüddevle lakabının verilmiş olması, Dandanakan Savaşı'na katılıp, Selçuklu Devleti'nin kuruluşuna büyük hizmetleri dokunması dolayısıyladır. el-Azimî ve İbnü'l-Esîr, Kızıl

101 Selçuk'un ölümünden sonra eski Türk töresi gereğince, büyük erkek çocuk olan Arslan İsrail, Selçuklu ailesinin başına bey (başbuğ) olarak geçmiş ve Yabgu unvanını almıştır. Yine töre gereğince, Arslan'dan sonra Musa İnanç Bey, uzun bir süre Yabgu unvanını kullanmıştır. Böylece Arslan Yabgu, Selçukluların beyi durumuna gelmiştir; bununla birlikte ailenin diğer bireyleri, kendilerine bağlı Oğuz oymaklarının başında, yarı bağımsız bir durumda idiler. Bu sebeple genellikle Tuğrul ve Çağrı beylere bağlı olan Oğuzlara Selçuklular, Arslan'a bağlı olanlara Yabgulular ve Yusuf Yınal'a bağlı olanlara da Yınallılar adı verilmiştir. Bk. Muzaffer Sağlık, *Türkiye Selçukluları Devleti'nin Kuruluşuna Dair Meseleler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 12.

102 Gazneli Mahmud 1030'da ölünce 1029'da alınan Rey bölgesini yöneten oğlu Mesûd, tahta geçen kardeşi Muhammed'e karşı giriştiği mücâdelede Balhan Dağları'na kaçmış olan Oğuzların yardımına başvurmak zorunda kaldı ve Oğuz Beyi Yağmur'u hizmetine aldı. Onun isteğiyle dağlardaki Oğuzların Horasan'a inmesine izin verdi. Kızıl, Boğa ve Göktaş gibi öteki Oğuz beyleri de Mesûd'un hizmetine girdiler. Bununla birlikte Mesûd, hükümdârlığı için tehlikeli gördüğü bu Türkmenleri etkisiz bir duruma getirmek amacıyla, onların ileri gelen beylerini öldürtmeyi planlamıştı. Bunun bir sonucu olarak Mesûd'un, başta Yağmur Bey olmak üzere birçoklarını öldürtmesi üzerine, yaşamlarının tehlikeli bir duruma düştüğünü gören ve Balhan, Navekiyye veya Irak Türkmenleri adıyla anılan bu Türkmenler, Göktaş, Boğa, Kızıl, Mansûr gibi belli başlı beylerin idaresinde batıya hareket ettiler. Bunlardan bir bölüğü Irak-ı Acem'e başka bir bölüğü de Azerbaycan hâkimi Vahsûdân ile iş birliğine girerek, bu ülkenin birçok bölgelerine yerleştiler. Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye Göre Navekiyye Türkmenleri", *Prof. Dr. Necati Lugal Hatıra Kitabı*, Ankara 1965, ss. 563-569; Ahmed Ateş, "Yabgulular Meselesi", *Belleten*, 1965, XXIX, ss. 517–525.

Bey'in 1041 yılında Rey şehrinde öldüğünü zikretmektedirler.[103] Üç Selçuklu başbuğundan sonra gelen büyük beylerden İbrahim Yınal'a Kûhistân, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'a da Gürgân ve Dâmegân tahsis edilmiş idi. Lâkin başlayan merkeziyetçi gayretler dolayısı ile bu sonunculara ve diğer beylere böyle bir muhtariyet verilmemiştir.[104]

Yukarıda anlattığımız, fakat İbnü'l-Esîr'in bahsetmediği kurultayda görev taksimi yapıldıktan, yani bu olaydan yaklaşık olarak yedi ay sonra Tuğrul Bey'in 431 yılı sonlarıyla 432 yılı başlarında (Kasım 1040) Nîşâpûr üzerine yürüyüp, şehri zapt ettiği anlaşılıyor. İbnü'l-Esîr'e göre Tuğrul Bey adamlarına şehri yağmalatmıştır. Bu sıralarda ayyâr denen işsiz güçsüz takımı Nîşâpûr halkına çok zarar vermişlerdi. Tuğrul Bey Nîşâpûr'a girince korkan ayyârlar, halkı yağmalamaktan, ırz ve namusa tecâvüz etmekten vazgeçtiler. Böylece halk huzur ve sükûna kavuştu. İbnü'l-Cevzî de bu bilgiyi verdikten sonra, Oğuzların Rey'e girdiklerini ve bütün Horasan bölgesinin hâkimi olduklarını eklemektedir.[105] İbnü'l-Esîr'in bu kaydından çıkardığımız sonuca göre Nîşâpûr'u yağmaladılar dediği Selçuklu askerleri, aslında Nîşâpûr halkını değil, şehirde serkeşlik yapan ayyârları yağmalamışlardır. Çünkü müellif, bir sonraki cümlesinde Tuğrul Bey'in şehre girmesiyle halkın rahat ettiğini belirtmektedir.

Gerçi, yerli ve yabancı tarihçiler Selçuklu Devleti'nin teşekkülünün ortaya çıkardığı sosyal sonuçları farklı biçimlerde yorumlama temayülünde olmuşlardır. Ancak, fethettikleri bölgelerin gerçek egemenleri haline gelen Selçuklu askerî yöneticilerinin, bu bölgelerin feodal hâkimleri ile kurdukları birlik koşulları içerisinde, kesin

103 el-Azimî, Yay. A. Sevim, Ankara 1988, s. 4; İbnü'l-Esîr, IX, s. 377; Kızıl Bey'in, Tuğrul Bey'in akrabası, yani hemşiresinin kocası olduğunu Ebûl-Ferec kaydediyor. Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Çev. H. D. Andreasyan, TTK, Ankara 1987, s. 296.

104 Bondarî, s. 6; Râvendî, I, s. 102; Zahîrüddîn Nîşâpûrî, *Selçuknâme*, Çâphâne-i Hâver, Tahran 1332, s. 18; Nizâm el-Hüseynî, *el-Urâzâ fî Hikâyeti's-Selcûkiyye*, Neşr. Karl Süssheim, Kahire 1326, s. 37.

105 İbnü'l-Esîr, IX, s. 369; Krş. İbnü'l-Cevzî, XV, s. 277. Tuğrul Bey'in Nîşâbûr'a girmesi 432 (1040-1041) yılı olayları arasında zikrediliyor.

bir üstünlük sağladıkları vakıadır. Bu keyfiyet, devlet bünyesinde yeni müesseselerin oluşmasına istinat noktası teşkil etmiştir.

Fakat, Gazneliler ile hesaplaşma bitmiş değildir. Dandanakan mağlubiyeti üzerine Gazne'ye dönen Sultan Mesûd, bozgunun bütün mesuliyetini kumandanlarına yükleyerek, Subaşı ve diğer emîrlerini tevkif edip yerlerine başkalarını tayin etti. Mesûd Belh hâkimi Altuntak'ı Selçuklulara karşı kışkırtmaya çalıştı. Bu cümleden olmak üzere Karahanlı Arslan Han'a bir elçiyle mektup gönderip, yardım istedi ise de bu teşebbüsünden bir sonuç alamadı. Börü Tegin'e de Belh karşılığında bir menşur verip, onu Selçuklularla mücâdeleye sevk etmek istedi fakat sonra bundan vazgeçti.[106]

Bu arada Musa Yabgu Herât'a girmiş, Çağrı Bey de Belh üzerine yürümüştür. Çağrı Bey, Belh şehrinin valisi Hâcib Altuntak'a elçiler göndererek, efendisi olan Sultan Mesûd'un artık ona yardım edecek durumda olmadığını ve şehri teslim etmesini istedi. Fakat, Hâcib Altuntak, buna elçiyi hapsetmek sûretiyle cevap verdi. Bunun üzerine Çağrı Bey şehri kuşatma altına alınca, Hâcib Altuntak, Sultan Mesûd'a haber gönderip, kuşatma dolayısıyla içinde bulunduğu vaziyeti bildirdi. Mesûd bu esnada henüz Gazne'deydi ve hemen büyük bir ordu toplayarak Belh üzerine sevk etti. Diğer taraftan Gazne kuvvetlerine mensup bir grup da er-Ruhhâc'a geldi ve burada bulunan Selçuklularla savaşa tutuştu. Bu savaşta Selçuklular mağlup oldular. Sekiz yüz adamları öldürülürken, aralarından çok sayıda kişi de esir edildi. Mesûd'un gönderdiği kuvvetlerden bir bölümü de Herât üzerine yürüdü ve Mûsa Yabgu'yu buradan uzaklaştırdı. Mesûd daha sonra büyük bir orduyu oğlu Mevdûd kumandasında bu kuvvetlere yardıma ve Çağrı Bey'i Belh'den uzaklaştırmaya gönderdi. Bu yardımcı kuvvetler Rebiülevvel 432'de (Eylül-Ekim 1040) Gazne'den hareket etti. Mesûd, işleri idare etmek üzere veziri Ebû Nasr Ahmed'i de oğlu Mevdûd'la beraber göndermişti. Bu Gazneli kuvvetleri Belh'e yaklaşınca Çağrı Bey bir kısım Selçuklu

106 İbnü'l-Esîr, IX, s. 370; Beyhakî, Haz. Hicabi Kırlangıç, s. 600, 626; Sadreddîn Ebû'l-Hasan Alî b. Nâsır b. Alî Hüseynî, *Zübdetü't-Tevârîh Ahbârü'l-Ümerâ ve'l-Mülûki's-Selcukiyye*, s. 42.

kuvvetlerini onların üzerine gönderdi. Bu kuvvetler Mevdûd'un öncü birliklerine hücum edip, büyük bir darbe indirdiler. Çağrı Bey'in kuvvetleri, mağlup olan Gazneli öncülerini takibe koyuldular. Mevdûd'un askerleri takip edildiklerini anlayınca geri döndüler. Gazneli askerlerin hezimetini haber alan Belh hâkimi Hâcib Altuntak bu haberi alınca Çağrı Bey'e itaat arz edip, şehri teslim etti.[107]

Hâcib Altuntak'ın Belh'i Çağrı Bey'e teslim etmesi, muhtemelen Mevdûd'un babası Mesûd'un ölüm haberini alarak süratle Horasan'dan Gazne'ye dönmüş olması ile ilgilidir ki, Mîrhând'daki bir kayıt da bu hususu destekliyor. Bu kaynakta Mevdûd'un iki bin askerle Karaveli'ye geldiği ve Çağrı Bey'in kuvvetlerine mağlup olduğu kayıtlıdır.[108]

Gazneli Sultan Mesûd, oğlu Mevdûd'u Çağrı Bey'in üzerine gönderdikten (432 yılı Rebiülevvel, Eylül-Ekim 1040) ve bu ordu Gazne'den hareket ettikten yedi gün sonra babasının âdeti üzerine Hindistan'da kışlamak üzere yola çıktı. O kardeşi Muhammed'i çocukları, zevceleri, câriyeleri ile birlikte 432 senesi Safer ayının ilk Pazar günü (Ekim-Kasım 1040) Nagar Kalesi'nden çıkardı. Muhammed'in Ahmed denilen bir bunak, akılsız oğlu ile Abdürrahim, Abdurrahman, Ömer ve Osman isminde dört oğlu daha vardı. Mesûd, kardeşi Muhammed'i gözlerine mil çekerek beraberinde götürdü, hazineleri de yanına aldı; çünkü Selçuklularla yapacağı savaşta ahitlerine güvendiği Hintlilerden yararlanmak istiyordu. Mesûd Seyhun Nehri'ni geçip hazinelerinin de bir kısmını karşı tarafa geçirince Anûştekin Belhî ve saraya mensup köleler geride kalan hazineleri yağmalayarak 13 Rebiülevvel (21 Kasım 1040) günü kardeşi Muhammed'i yerine emîr tayin edip selâmladılar. Muhammed

107 İbnü'l-Esîr, IX, s. 369 vd.; Mîrhând, II, s. 664; Krş. Mükrimin Halil Yınanç, "Çağrı Bey", *İslâm Ansiklopedisi*, III, MEB, İstanbul 1993, s. 326; O. Gazi Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 56.

108 Mîrhând, II, s. 664; Bu konuda yapılmış bulunan müstakil bir çalışma için bk. Ahmet Yılmaz-Cihan Gençtürk, "Târîh-i Beyhakî'ye Göre Çağrı Bey'in Belh Şehrini Kuşatması ve Gazne Sarayına Yansımaları", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Aralık 2017, Yıl 10, Sayı XXXII, ss. 973-994.

bunu kabul etmek istemedi, ancak onu tehdit edip kabule zorladılar, sonunda kabul etti. Mesûd maiyetindeki askerlerle kaldı ve müdafaaya çekildi. Rebiülâhir 432 (23 Aralık 1040) tarihinde iki ordu karşı karşıya gelip savaşa tutuştular. İki taraf da çok zor durumda kaldı, sonunda Mesûd'un askeri mağlup oldu. Mesûd Mârikle Kalesi'ne saklandı, kardeşi de onu muhasara etti, ancak Mesûd teslim olmadı ve bunun üzerine annesi ona: "Bulunduğun yer seni kurtaramaz; onlardan yemin ve emânnâme alarak teslim olman, onların seni zorla ele geçirmelerinden çok daha hayırlıdır." dedi. Mesûd bu tavsiyeye uyarak dışarı çıkınca kardeşinin adamları onu derhal yakaladılar. Kardeşi Muhammed ona: "Allah'a yemin ederim ki, ben sana senin bana yaptığın şekilde mukabele etmeyecek, sana ancak güzellikle muamele edeceğim. Şimdi düşün, nereye gitmek istersen seni çoluk çocuğunla beraber oraya göndereceğim." dedi. Bunun üzerine Mesûd Kiki Kalesi'ne[109] gitmeyi tercih etti, Muhammed de onu muhafızlarla birlikte bu kaleye gönderdi, bu arada muhafızlara kardeşine iyi davranmalarını ve onu korumalarını emretti. Mesûd kardeşi Muhammed'e haber gönderip ihtiyaçlarını karşılamak üzere mal istedi, o da beş yüz dirhem gönderdi; bunun üzerine Mesûd ağlayıp: "Daha dün üç bin yük hazineye sözüm geçerken bugün tek bir dirheme dahi sahip değilim." dedi. Bu defa elçi kendi parasından ona bin dinar verdi, Mesûd da kabul etti. Bu hadise elçi için büyük bir bahtiyarlığa vesile oldu; çünkü Mevdûd b. Mesûd hükümdâr olunca ona önemli bağışlarda bulundu. Muhammed devlet işlerini oğlu Ahmed'e bıraktı. Ahmed ise aklı başında biri değildi, bu sebeple amcasının oğlu Yusuf b. Sebüktekin ve İbn Ali Hîşâvend ile anlaşarak saltanat sadece babasına kalsın diye Mesûd'u öldürmeye karar verdiler. Ahmed babasının yanına gidip bir kısım hazineleri mühürlemek üzere mührünü istedi, o da verdi. Ahmed mührü alıp kaleye çıktı ve mührü mustahfıza verip: "Mesûd'a verilmek üzere bir mektup getirdik" dedi, kale mustahfızı da onları içeri aldı ve Mesûd'u öldürdüler (11 Cemâziyelevvel 432, 17 Ocak 1041). Muhammed bu durumu öğrenince çok üzüldü, zoruna gitti ve yapılan

109 Gerdîzî'de Gîrî Kalesi.

işi tasvip etmedi. Başka bir rivâyete göre ise, Mesûd hapsedilince kardeşi Muhammed'in Abdurrahman ve Abdurrahim adlarındaki iki oğlu amcaları Mesûd'un yanına gittiler. Abdurrahman uzanıp amcası Mesûd'un başından sarığını aldı, Abdurrahim de bunun üzerine sarığı kardeşinden alarak ona çıkışıp küfretti ve sarığı öptükten sonra tekrar amcasının başına koydu. Mevdûd hükümdâr olunca, Abdurrahim bu davranışından dolayı öldürülmekten ve esir alınmaktan kurtulmuştur. Daha sonra oğlu Ahmed babası Sultan Muhammed'i amcası Mesûd'u öldürmeye teşvik ve tahrik etti, o da Mesûd'u öldürmek üzere adam gönderdi ve cesedini bir kuyuya atıp üzerini kapattı. Başka bir rivâyete göre ise, diri olarak bir kuyuya atılmış ve üzeri kapatılarak öldürülmüştür. Mesûd'un ölümü üzerine Muhammed Horasan'da bulunan yeğeni Mevdûd'a bir mektup yazıp; "Baban kısas için öldürülmüştür. Ahmed Yınaltekin'in oğulları onu benim rızam olmadan öldürmüşlerdir." dedi. Mevdûd da ona: "Allah hükümdâr olan amcamın saltanatını daim eylesin, aptal oğlu Ahmed'e de hayatını sürdürecek kadar akıl fikir versin. Hiç şüphesiz büyük bir günah işledi ve Emîrü'l-Mü'minîn'in 'Seyyidü'l-Mülûk ve's-Selâtîn' unvanını verdiği babam gibi bir hükümdârın kanına girdi. Hangi konuda yanıldığınızı ve nasıl bir kötülüğe saplandığınızı pek yakında öğreneceksiniz." cevabını verdi.[110]

110 İbnü'l-Esîr, IX, s. 370-372 vd.; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 284; Gerdîzî, s. 437-440; Beyhakî, Haz. Hicabi Kırlangıç, s. 626; Cüzcânî, I, s. 95; *Târîh-i Sîstân*, Tashih: Melik Şuara Bahâr, Kitâbhâne-i Milli-i İran, Tahran 1381, s. 342; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, Çev. Mustafa Alican, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 24 vd.; Yahya b. Abdüllatîf el-Hüseynî el-Kazvînî, *Kitâb-i Lubbü't-Tevârih*, Neşr. Seyyîd Celâleddîn Tahrânî, Müessese-i Hâver Matbaa-i Millî, Tahran 1315, s. 89; Şebânkâreî, *Mecmâü'l-Ensâb*, Neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Müessese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1363 hş., s. 81; İbn Haldûn, III, s. 634-637; Mîrhând, II, s. 605; Clifford Edmund Bosworth, *The Later Ghaznawids: Splendour And Decay The Dynasty in Afghanistan And Northern India 1040-1186*, Columbia University Press, New York 1977, s. 17-20; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 76 vd.; S. M. Jaffar, *Mediavel India Under Muslim Kings II The Ghaznawids*, Publiislied by S. Muhammad Sadiq Khan, Peshawer 1940, s. 207 vd.

Sultan Mesûd öldürülüp bu haber o sırada Horasan'da bulunan oğlu Mevdûd'a ulaşınca ordusuyla beraber süratle Gazne'ye döndü ve 3 Şaban (8 Nisan 1041) tarihinde amcası Muhammed ile savaşa girdi. Muhammed mağlûp oldu; Mevdûd, amcası Muhammed'i, oğlu Ahmed'i, Hadım Anûştekin Belhî'yi ve İbn Ali Hîşâvend'i ele geçirip öldürdü, ayrıca Ahdurrahim hariç amcasının bütün çocuklarını da öldürdü. Savaşın cereyan ettiği yere de bir köy ve bir ribât yaptırdı, buraya Fethâbâd adını verdi. Babasının yakalanıp tevkif edilmesinde dahli olan herkesi öldürdü. Daha sonra Gazne'ye döndü ve 23 Şaban 432 (28 Nisan 1041) tarihinde şehre girerek babasının veziri olan Ebû Nasr'ı vezâret makamına getirdi. Bu arada Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey de Belh şehrini ele geçirmiş ve daha önce zikrettiğimiz gibi burada her çeşit yağmacılık ve tahribata izin vermişti. Mevdûd gelip onun karşısına durduğu sırada da Mesûd öldürülmüştü. Mevdûd işte bu sebeple Gazne'ye dönmüş ve babasını öldürenleri cezalandırmıştı.[111]

Yukarıda belirttiğimiz gibi Tuğrul Bey'in 1040 yılının Kasım ayında Nîşâpûr'a girdiği ve Mevdûd'un da aynı yılın Eylül-Ekim ayında Horasan'dan döndüğü göz önünde tutulursa, Çağrı Bey'in, Tuğrul Bey'in Nîşâpûr'a girmesinden birkaç ay önce kurultaydan hemen sonra harekete geçtiği ve Belh üzerine yürüdüğü ortaya çıkmaktadır. Yeni fethedilecek ülkelerin çeşitli bölgelerine gönderilecek hânedan üyelerinin önceden belirlenmesine dair görevlendirmeler ve hâkimiyet sahalarının hânedan üyeleri arasında paylaşımı konusunda elimizde herhangi bir menşûr veya fermân bulunmamakla beraber, tarihçilerin kayıtlarında bu hususla ilgili bilgiler mevcuttur. O sırada devletin bürokratik teşekkülü henüz gerçekleşmemiş olduğundan, Sultan Sancar devrinde olduğu gibi herhangi bir münşeât belgesi kaydından da söz edilemez.

111 İbnü'l-Esîr, IX, s. 372 vd.; el-Hüseynî, s. 10; Cüzcânî, I, s. 96 vd.; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Târih-i Güzide*, Neşr. Abdülhüseyin Nevâî, Müessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1381, s. 398; Mahomed Kasım Ferishta, *History of the Rise of the Mahomedan Power in India*, I, İng. Çev. John Briggs, R. Cambray &Co., Calcutta 1908, s. 115 vd.

Siyâsî Meşruiyet Yolunda Selçuklular

Selçukluların Abbâsîler ile ilk yakınlaşmalarını intaç eden keyfiyet, Tuğrul Bey'in Nîşâpûr'u fethidir. Horasan'da siyaset sahnesine çıkan Tuğrul Bey, henüz kurumsallaşmış bir devletin reisi olmamakla beraber, onun faaliyetlerinin ortaya çıkardığı siyâsî gelişmeleri yakından izleyen Abbâsî Halîfesi el-Kâim Biemrillâh elçi göndererek, Tuğrul Bey'den elde ettiği zaferler sonrası yağma, katil ve tahrip yapmak yerine imar faaliyetlerinde bulunmasını istedi.[112]

Tuğrul Bey de bütün Selçuklu ailesi ve Oğuzlar adına halîfeye bir elçi göndererek isteklerinin yerine getirileceğini bildirdi. Dandanakan Savaşı sonrası da halîfeye bir fetihnâme gönderdi. Selçuklu-Abbâsî siyâsî ilişkilerinin ilk başlangıcını oluşturan bu fetihnâmede, Selçukluların halîfeye gönderdiği mektubun metni Râvendî tarafından tam olarak verilmiştir:

> Biz Selçukoğulları kullarınız, mukaddes peygamberlik huzur ve devletinin her zaman taraftarı olan ve ona itaat eden bir kabile idik. Her zaman gazâ ve cihâda çalışıyorduk ve büyük Kâbe'yi ziyarete devam ederdik. Bizim aramızda ileri gelmiş ve muhterem İsrail b. Selçuk adlı bir amcamız vardı. Yemînüddevle Mahmûd b. Sebüktegin onu, cürüm ve kabahati olmadan yakalayıp Hindistan'da Kalincâr Kalesi'ne göndererek, 7 yıl hapsetti. Nihayet o, orada ömrünün sonuna erip, öldü. Bizim akraba ve taallukatımızdan birçoklarını kalelerde mahpus tuttu. Mahmûd ölüp de yerine oğlu Mesûd geçince, memleket işleri ile uğraşmayarak, eğlence ile gezip dolaşmakla meşgul oluyordu. Muhakkak ki, Horasan'ın meşhur ve ileri gelenleri, kendilerini himayemiz altına almamızı istediler. Mesûd'un ordusu üzerimize geldi. Aramızda ilerleme ve gerilemeler, mağlubiyetler ve galibiyetler oldu. Nihâyet iyi talih yüz gösterdi. Son defasında Mesûd büyük bir ordu ile bizzat üzerimize yürüdü. Tanrı'nın yardımı ve peygamberin temiz ve mukaddes huzurunun ikbâli ile bizim taraf galip geldi. Mesûd mağlup olup, zelil ve bayrağı

112 Bondârî, s. 4.

> baş aşağı gelmiş bir halde sırt çevirip kaçarak, ikbâl ile devleti bize bıraktı. Tanrı'nın bu vergisine şükür, bu yardımına hamd olmak üzere adalet ve insaf ile hareket ettik, zulüm ve adaletsizlik yolundan ayrıldık. Şimdi istiyoruz ki, bu iş din yolu ile Emîrü'l-Mü'minîn'in buyruğu ile olsun. Mesel: Hükümdârlığını dinine hâdim kılana her sultan inkıyad eder, dinini hükümdârlığına hâdim kılanın hükümdârlığına her insan göz diker.[113]

Yukarıdaki mektuptan anlaşıldığına göre, Selçukluların yeni kazanmış oldukları büyük zafer onlara bir hırsı da beraberinde getirmiştir. Onlar önceki Gazneli hâkimlerle kendilerini karşılaştırarak, başka bir deyişle elde ettikleri muazzam muzafferiyetin meşru sebeplerini sistemli bir şekilde izah ederek, bölgede mevcut olan sosyal ve siyasal huzursuzluklara da işaret etmektedirler. Anlaşılacağı üzere bu tür açıklamaların, güçlükle elde ettikleri çarpıcı başarıyı desteklemek amacıyla, henüz ortada bulunan sorunları diplomatik bakımdan çözmeye yönelik olduğu gayet açıktır. Bu mektubun hemen hemen aynı olan başka bir versiyonu tarihçi İlhanlı Veziri Reşîdüddîn tarafından kaydedilmekte, son kısmı su satırlarla bitmektedir:

> Onun (Sultan Mesûd'un) ümerâ ve orduları (leşkeriyân) kaç defa üzerimize geldiler. Bizimle onlar arasında defalarca harb u darb meydana geldi. Kâide-i devlet ve alâmet-i ikbâl olan nusret ve zafer, çoğu zaman bizimle oldu. Sonunda 'Yardım ancak Allah'ın yanındadır'[114] (âyetinde olduğu gibi) Allah'ın yardımı ve Hazret-i Mukaddes-i Nebevî'nin ikbâl ve yardımı ile zafer bizim oldu. Biz galip ve zapt eden olduk. Şükür bu bağış (mevhibet) ve nimete, hamd bu nusrete. Halk arasında saadet, adalet ve insaf ile hareket edip, zulüm ve cebr yolundan kaçındık ve istiyoruz ki, bu iş İslâm dininin kanun ve âdeti üzere, halîfenin fermânıyla olsun. Bu mektubu mutemed Ebû İshâk el-Fukka'î eliyle gönderdik.[115]

113 Râvendî, I, s. 101 vd.

114 3/Âl-i İmrân, 126.

115 Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'üt-Tevârih*, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, s. 93; Bondârî (s. 5) Dandanakan Savaşı'ndan önce gönderilen bir mektubu kaydetmişken, savaştan sonra gönderilen mektuptan bahsetmemiştir.

Ebû'l-Ferec'e göre ise Tuğrul Bey, Halîfe el-Kâim'e 435 (1043) yılında bir elçi göndererek, su sözleri iletmiştir:

> Ben Arap saltanatının başında bulunan zatın bendesiyim. Hâkim olduğum bütün ülkelerde halîfenin adını ilan ettim. Ahaliyi seleflerim olan Mahmûd ve Mesûd'un valilerinin zulmünden kurtardım. Ben de herhangi bir sûretle seleflerimin madunu değilim. Onlar da halîfenin birtakım ülkeleri idare eden köleleri idiler. Ben ise hür insanların evladıyım ve Hünlerin (Türklerin) kral hânedanına mensubum. Bundan başka seleflerim derecesinde saygı görmekle beraber, bana yapılacak hizmetlerin ve beni ayırt eden meziyetlerin onlardan üstün olacağını sanıyorum.[116]

Sonuç olarak, bu meşruiyet denemesi için yazılan mektubun ya da mektupların muhtevası, Selçuklu liderlerinin gelecekte muhtemel hangi yaklaşımlar ve sorunlarla karşı karşıya kalacaklarını göstermesi bakımından taranmaya değmektedir. Mektubun üslûbunun bir Selçuklu tarihçisi açısından, Selçuklu tarihinin kaynaklarının arşivsel-belgesel anlamda çok kısıtlı olmasından kaynaklanan üstün bir değeri vardır. Mektupta en çok dikkat çekilen konular ve sorunlar nelerdir? Selçuklu şeflerinin yapmak istedikleri şeyler nelerdir? Tüm bu sorular yanıtlanmadan bu çalışmada fazla ileri gidilebileceği söylenemez. Öncelikle şunu belirtmek gerekiyor ki, Selçukluların o şartlardaki konumları, siyasetin ve idarenin gerekliliklerini yerine getirme amacını taşımaktadır. Bu gayeye matuf olarak, Dandanakan Savaşı'ndan önceki Selçuklularla Gazneliler arasında geçen olayları tanımlama, Selçukluların meşru bir devlet olma yolunda ilerleme gayretine yöneliktir. Her şeyden önce halîfelik makamından bekledikleri yanıt, yazmış oldukları mektubun satır aralarında olgunlaşan cümlelerde ifade edilmektedir. Şimdi bir tarihçinin intibalarını aksettirdiği kadarıyla neler cereyan ettiğine göz atalım.

Ebû'l-Ferec'in de kaydettiği gibi başında tuğra ve Türk hâkimiyet alâmeti olarak ok ve yay[117] bulunan mektubu güvendikleri bir

116 Abû'l-Farac, I, s. 299.

117 Oğuzlarda ve hususen Selçuklularda ok ve yayın son derece mühim bir sembol olarak kullanıldığını görüyoruz. Şunu da eklemek gerekir ki, bilhassa Tuğrul

adam olan Ebû İshâk el-Fukka'î eliyle halîfeye gönderdiler. Râvendî ve Reşîdüddîn, bu esnada vezirin Ebû'l-Kâsım Bûzgânî olduğunu ve yukarıda el-Hüseynî'nin bahsettiği taksimatın halîfeye gönderilen mektubun yola çıkmasından sonra yapıldığını ilave ediyorlar. Bu taksimata göre, Çağrı Bey Merv'i merkez yapmış, Musa Yabgu Bûst, Herât, Sistân ve çevresine, Çağrı Bey'in büyük oğlu Kavurd, Tabeseyn vilâyeti ile Kirmân taraflarına tayin edilirken, Çağrı Bey'in diğer oğlu Yakutî ve amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış onun yanında kalmışlardı.[118] Kavurd, 1073 yılında öldürülünceye kadar otuz iki yıl Güney İran'da saltanat sürmüştür. Selçukluların Kirmân Selçukluları denen dalının kurucusudur.

Tuğrul Bey'in temsilciliğinde Selçuklular adına yazılan bu mektupta özellikle Selçuklu oğuzlarının Gaznelilerden çektikleri ıstıraplar anlatılıyor ve halîfenin muvafakatıyla, ülkelere adaletle hükmedecekleri vurgulanıyor. Ama mektubun asıl önemli noktası, kendilerinin Tanrı tarafından muzaffer kılındıklarından, devletin Tanrı tarafından onlara bırakıldığından bahsedilmesidir ki, bu husus Türklerdeki "kut" anlayışıyla birebir örtüşmektedir. Şüphesiz ki, mektubun asıl amacı kazandıkları büyük zaferden sonra Selçukluların kurmuş oldukları devleti ve elde ettikleri istiklali Abbâsî halîfesine onaylatarak meşruiyet sağlamaktı. Fakat, bu arada Türk hükümdârlarının Tanrı tarafından kut ile donatıldıklarına ve Tanrı tarafından tahta oturtulduklarına dair, geleneksel anlayışlarını da bu mektuba yansıtmışlardır.

Ebû'l-Ferec, yukarıda naklettiğimiz mektuptan başka, İbrahim Yınal tarafından Bağdat'a gönderilen bir mektuptan daha bahsetmektedir:

> Tuğrul Bey, Horasan ve Hârezm'in hükümdârıdır. Kendisi bedevîlerin hac yollarında neler yaptıklarını ve Allah'ın evine

Bey adına kesilen sikkelerde ok ve yay işaretinin bulunmasından, yukarıda belirtildiği gibi mektup ve fermânların üzerine ve İstanbul'daki Emevî Camii'nin mihrâbına konmasından bunun taşıdığı mânânın ne kadar ehemmiyetli olduğunun bilinmesi gerekir. Ayrıca, buraya kadar ok ve yay ile ilgili rivâyetleri kaydettiğimiz olaylarda bu meselenin bir hâkimiyet işareti olduğu görülmüştür.

118 Râvendî, I, s. 102 vd.; Reşidüddîn Fazlullah, Neşr. A. Ateş, 18 vd.

ibadet için gidenlerin nasıl yakalanıp soyulduklarını haber aldığı için Bağdat'a bir ordu göndermek için hazırlanıyor. Kendisini izzet-i ikram ve hediyelerle karşılayarak sulh ve mükâlememin bütün dünyaya hâkim olmasını temin için hazırlanın.[119]

Ünlü Selçuklu Veziri Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* adlı eserinde bu konuda şöyle demektedir: "Tanrı her yüzyılda ve halk arasında padişahlık vasıfları ve *övülme*ye değer vasıflarıyla bezediği birini seçer, dünya işlerini ve halkının barış ve sükûn içinde yaşamalarını ona tevdî eder." Yine Nizâmülmülk'e göre hükümdâr kudretini doğrudan doğruya Tanrı'dan alır ve Tanrı adına saltanat sürer. Yeryüzünde kurulmuş olan bütün devletlerde bu özellik görülmekte hükümdârlar kudretlerini ve yönetme haklarını Tanrı'dan aldıklarını iddia etmektedirler. Ayrıca Tanrı, birini hükümdâr olarak seçerken onun hangi ırktan olduğuna bakmamakta, sadece hükümdârlık yeteneklerine sahip olup, olmadığını göz önünde bulundurmaktadır. Nitekim Türk hükümdârları da Tanrı bağışı yani kut yoluyla yeryüzündeki insanları yönetmekle görevli idiler.[120]

Ayrıca mektupta Gazne Sultânı Mesûd'un Horasan'daki sorunlarla uğraşmayıp, zengin bir ülke olan Hindistan'a çekildiğini, Horasan bölgesinde ticaret ve tarımın gerilediğini ima ederek, asayişin bozulduğunu belirttikten sonra Horasan kentlerindeki ulemânın, büyük arazi sahibi dihkânların ve tüccârın kendilerine sığındıklarını belirtiyorlar. Tuğrul ve Çağrı Bey, adil idare ile can ve mal güvenliğini sağlama hususunda teminat verdikten sonra, Horasan bölgesi 'ayânı onları kurtarıcı gibi karşılamışlardır. Yani Horasan eşrafı, bu himaye karşılığında Selçuklulara vergi vermeye hazır görünüyorlar. Bu karşılığın sadece vergi vermekle sınırlı olmayıp, aynı zamanda Selçuklu yönetimine gerekli olan bürokratik kadroları sağlamayı da ihtiva ettiği Ebû'l-Kâsım Bûzgânî gibi yerli dihkânlardan bir şahsın Tuğrul Bey'in veziri olmasından anlaşılıyor.

119 Abû'l-Farac, I, 298.

120 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, Çev. M. Altay Köymen, TTK, Ankara 1999, s. 6.

Bûzgân Sâlârı görüleceği üzere, Selçuklu idaresinde yer alan yerli ve değerli şahsiyetlerden yalnız bir tanesidir. Muasırı Beyhakî, eserinde ondan genellikle Sâlâr-ı Bûzgân diye bahseder.[121] İbnü'l-Esîr'de kaydedildiği üzere, künyesi Ebû'l-Kâsım Ali b. Abdullah el-Cüveynî'dir.[122] Kûhistân'ın kuzeydoğusundaki Bûzgân şehrinin sâlârı olarak zikri geçen bu zat muhtemelen Selçuklulardan önce Gazneliler namına bölgede devlet otoritesini temsil etmekte idi. Beyhakî ondan ilk bahsettiği yerde, onu Nîşâpûr'un ileri gelen şahsiyetlerinden biri olarak göstermektedir. Her halükârda onun, 1038 senesinin yazında, İmâm Muvaffak ve diğer 'ayân ile birlikte İbrahim Yınal'ı istikbâl edip, bazı görüşmelerden sonra Türkmenlerle birlikte Hürremek bağında ordugâh kuracak kadar, Gaznelilerin kötü idaresinden bıkmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu ve bunun gibi diğer hizmetlerine karşılık İbnü'l-Esîr'e göre Tuğrul Bey'in Selçuklu idaresinin vezirliğine ilk tayin ettiği kimse Sâlâr-ı Bûzgân Cüveynî olmuştur (436/1044-1045). Fakat bu bilginin kesin bir bilgi olmadığını aşağıda açıklayacağız. Hamdullah Müstevfî ve Râvendî, nihâî zaferden sonra Sâlâr'ın hâlâ Tuğrul Bey'in vezirliğinde bulunduğunu kaydetmektedirler.[123]

Demek ki, Büyük Selçuklularda vezirlik kurumu, devlet kurulunca Sultan Tuğrul Bey tarafından tesis edilmiştir. Büyük Selçuklu vezirleri ve devlet adamları genel olarak, idare teşkilatından yetişmişlerdir. Dolayısıyla direkt olarak mâliyeci olan müstevfiler ve mâliye konuları ile ilgilenmiş olan vezirler de idârî kısımda birtakım görevler almışlardır. Bûzgânî'nin, Gazneliler devrinde Nîşâpûr reisliği ve Horasan amilliğinde bulunduğu ve Bûzgân şehri sâlârlığını yaptığı anlaşılıyor. Bûzgânî'nin idare kadrosunda bulunduğundan ve tecrübesinden ötürü vezaret makamına geldiğinden şüphe yoktur. Bûzgânî'nin, ilk olarak reislik görevini icra etmesi şüphesiz ki onun iktisâdî konularda bilgili olduğu anlamına gelmektedir.

121 Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, Haz. Hicabi Kırlangıç, TTK, Ankara 2019, s. 518 vdd.

122 İbnü'l-Esîr, IX, s. 400.

123 İbnü'l-Esîr, IX, s. 400; Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, Neşr. Abdülhüseyin Nevâî, s. 430; Râvendî, I, s. 102; Abbâs İkbâl, Bûzgânî'nin 436'ya (1044-1045) kadar vezirlik yaptığını belirtmektedir.

Çünkü bilindiği gibi reislik kurumu bire bir olmasa da mâlî konularda ehliyetli kimselere tevdi edilmiştir.[124]

Büyük Selçuklu vezirleri malî konularda geniş yetkiler ile donatılmışlardı. Aşağıda Beyhakî'den naklettiğimiz örnekten, vezirlerin mâlî bakımdan önde gelen görevlerinin hazineye gelir sağlamak olduğunu görüyoruz Bûzgânî'den itibaren vezirler, gelir temini ile yakından meşgul olmuşlardır. Nitekim, 1039'da Çağrı Bey, kardeşini görmek için Nîşâpûr'a gelip orada kırk gün kaldığında, Tuğrul Bey kendisine beş yüz bin dirhem ihsanda bulunmuş ve diğer sarf edilen paralar hep Sâlâr Bûzgân tarafından tedarik edilmişti.[125]

Bûzgânî emeklilik düşüncesinin uygun gelmeye başlaması üzerine görevinden ayrılmıştır. Onun Tuğrul Bey tarafından görevinden uzaklaştırılması da ihtimal dâhilindedir. Bûzgânî vezâretten ayrıldıktan sonra resmî görev almamış veya alamamış, dihkânlık yapmıştır.[126]

Tuğrul Bey'in 447 (1055) yılına kadar dört vezir değiştirdiği görülüyor. Ancak yeni vezir tayini Amîdülmülk Kündürî'nin bu tarihte atanmasından sonra bitmiştir. Amîdülmülk'e kadar Tuğrul Bey'in vezirleri konusunda kaynakların verdikleri bilgiler birbirini tutmamaktadır. İbnü'l-Esîr Selçukluların ilk vezirinin Sâlâr-ı Bûzgânî olduğunu söylemesine rağmen diğer kaynaklara meselâ Nahcûvânî'ye göre ilk Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in ilk veziri 434'te (1043-1044) Ebû'l-Feth Râzî olmuştu. Râzî, İsfâhân hâkimi Alâüddevle Ebû Câfer İbn Kakûye ve bilahare oğlu Ferâmûrz'un veziri iken elçilikle Selçuklulara geldiğinde Tuğrul Bey'in yaptığı teklifi kabul ederek Selçuklu veziri olmuştur.[127] Diğer yandan Seyfeddîn Ukaylî, derin

124 Bûzgânî, 436'da (1045-1046) vezâret makamına gelmiş ve 438'de bu makamdan ayrılmıştır. Abbâs İkbâl, *Vezâret Der Ahd-i Selâtîn-i Bozorg-i Selcûkî*, Çâphâne-i Dânişgâh, Tahran 1337, s. 29 vd.; Krş. Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, AÜDTCF, Cilt V, S. 8-9, s. 86.

125 Beyhakî, Haz. Hicabi Kırlangıç, s. 533.

126 Harold Bowen, "İlk Selçuklu Vezirlerine Dair Bazı Notlar", Çev. Aliye Toker, İstanbul *Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, 1972, XVII, s. 128 (125-132).

127 Hindûşâh b. Sancar Nahcûvânî, *Tecârîbü's-Selef der Tevârîh-i Hulefâ ve Vüzerâ-i İşân*, Neşr. Abbâs İkbâl, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran 1357, s. 260; Abbâs İkbâl, *Vezâret*, s. 37 vd.

bilgisi, zühd ve takvasıyla tanınan Zûzenî'nin ilk olarak bu göreve geldiğini nakletmektedir.[128] Diğer Ortaçağ müellifleri ise Bûzgânî ile Amîdülmülk Kündürî arasında iki kişinin Tuğrul Bey'e vezirlik yaptığını kaydediyorlar. Bunlardan birisi Reiüsürrüesâ lakaplı Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Ali b. Mikâilî, diğeri ise Nizâmülmülk Ebû Muhammed el-Hasan b. Muhammed ed-Dihistânî'dir. Reiüsürrüesâ, Gazneliler devrinde Mikâilîyân denen köklü bir aileye mensup idi. Onun vezâret makamına ne zaman ve nasıl geldiği tam olarak belli değildir. Bâherzî, onun devlet dairelerinde kâtib olarak görev yaptığını ve dîvân-ı resâilde çalıştığını kaydeder.[129] Ebû Ahmed Dihistânî ise Rıbât-ı Kussâr'da müstevfî idi. İbnü'l-Esîr, Tuğrul Bey'e vezir olduktan sonra onun ilk defa Nizâmülmülk lakabını alan şahıs olduğunu kaydetmektedir.[130]

Kaynaklarda, Tuğrul Bey'in son veziri Amîdülmülk Kündürî'nin biyografisine dair verilen bilgiler, onun layıkıyla ifa ettiği hizmetlerle geldiği makamları liyakatiyle hak ettiğini onaylamaktadır. Kündür bölgesindeki dihkân ailesine mensup olan Kündürî'nin tam olarak adı Ebû Nasr Muhammed b. Mansûr b. Muhammed'dir. 415 (1024) yılında henüz Gaznelilerin hâkimiyetindeki Nîşâpûr'un

128 Seyfeddîn Hâci b. Nizâm Hüseynî, *Asârü'l-Vüzerâ*, Celâleddîn Hüseynî Urmevî, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1337, s. 203 vd.

129 Bâherzî, *Dumyetü'l-Kasr*, Neşr. Muhammed Râğib et-Tabbâh, Matbaati'l-İlmiyye, Haleb 1348, s. 234; Alî b. Zeyd el-Beyhakî İbn Funduk, s. 117; Bu tarihlerde iki ayrı şahsın, aynı zamanda, aynı lakabı taşıdıkları görülmektedir. Gerçekten de Şahib İbn Mikâilî bunlardan biridir. O ve Halîfe el-Kâim'in veziri ve yeğeninin oğlu olan İbn Müslime; aynı zamanda Reiüsürrüesâ olarak adlandırılıyorlardı. Bowen, s. 130.

130 İbnü'l-Esîr, IX, s. 401; Râvendî de lakabını zikretmeden Dihistanî'nin Tuğrul Bey'in Amîdülmülk Kündürî'den önceki veziri olduğunu kaydetmekte, bu münasebetle şunları söylemektedir: "Her hükümdârın vezir, nedim, kâtip ve hâcibi iyi seçip bulması lâzımdır. Çünkü hükümdârlığının iyi bir halde kalması vezir sayesinde mümkündür; nedimi aklını gösterir, kâtibi fazilet ve bilgisini isbat eder, hâcibi ise siyasetinin delilidir. Bu rivâyet edilen söze ve bu haberin mânâsına uygun olarak Tuğrul ve bütün hükümdârların vezir, hâcib ve mansıp sahibi adamları vardı." Râvendî, I, s. 96; Ayrıca bk. Reşîdüddîn Fazlullah, Neşr. Ahmed Ateş, s. 29; Krş. İkbâl, *Vezâret*, s. 41.

Turaysis bölgesine bağlı olan Kündür kasabasında doğmuştu. Kaynaklar Amîdülmülk'ün Şâfiî âlimlerden ilim tahsil ettiğini kaydetmektedir. Bunlardan Şâfiîlerin reisi Ebû Sehl'in babası İmâm Muvaffak'ın (ö. 440/1048-1049) hizmetine girip ilimle meşgul olduğuna ve vezirliğe getirilmesinde aynı imâmın tavsiyede bulunduğuna dair verilen bilgi önemli ve dikkat çekicidir. Tuğrul Bey vaktiyle Nîsâbûr'a girdiğinde fasih Arapça bilen bir kâtip istemiş, bunun üzerine el-Muvaffak ona henüz on dört yaşında bulunan daha sonra Amîdülmülk lakabını alacak olan Kündürî'yi göstermişti.[131] Kündürî, müellif ve şair Baharzî ile birlikte 434'te (1042-1043) İmâm Muvaffak'ın meclislerine devam ediyordu.[132]

Kaynakların ifadelerinden Kündürî'nin Selçuklulara intisab ettiğinde, şiire ve güzel yazı yazmaya istidatlı, Arapça, Farsça ve Türkçe bilen bir genç olduğu ve hocasının zeka ve yeteneğine güvendiği bu genci Tuğrul Bey'e tavsiye ettiği anlaşılıyor. Tuğrul Bey, 1038 yılında bu genç yeteneği derhal göreve tayin etmiş ve onu yanından hiç ayırmamıştır. Rivâyete göre o, ilk defa Selçuklulara katıldığında, ordugâhtaki kifayetiyle sultan, vezir ve diğer devlet ileri gelenlerinin nazarıdikkatini çekmişti. Kündürî büyük bir işin halli için Hârezm'e gönderildiğinde, burada hatunlardan biri ile evlenmiş, akabinde isyan ederek, bir kaleye sığınmıştı. Bunun üzerine gönderdiği bir askerî birlik tarafından sığındığı kaleden indirilerek, şehirde dolaştırıldı ve hadım edildikten sonra sultanın ordugâhına geri gönderildi. Ne cüretle isyan ettiğini soran sultana: "Kudretimin ne olduğunu, senin kullarına bile direnemeyeceğimi biliyordum. Senin gibi bir hasma isyan ederek meşhur olmak istedim" cevabını verdi. Memnun olan sultan kendisini affetti ve hangi memuriyeti isterse

131 Bondarî, s. 30; Abdülgâfir b. Muhammed el-Fârisî, *el-Müntehab min es-Siyâk li Târîh Nîşâbûr*, Tahkik: Muhammed Ahmed Abdülazîz, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1409, s. 442; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân fî Enbâi'l-Ebnâü'z-Zamân*, V, Neşr. İhsan Abbas, Dâru Sadr, Beyrut 1978, s. 142 vd.; ez-Zehebî, *Siyeru Âlâmi'n-Nübelâ*, Neşr. Ekrem el-Bâşiyyâ, II, Müessetü'r-Risâle, Beyrut 1417, s. 361; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, V, s. 246.

132 Yâkût, *Irshâd Al-Arîb Ilâ Ma'rifat Al-Adîb*, V, Ed. D. D. Margoliouth, Luzac & Co., Leyden-London 1911, s. 124; Bâherzî, s. 140.

vereceğini söyledi. Kündürî, sultanın av köpekleri işlerini (emîr-i şikâr) seçti. Her halde sultanın gözüne girmek için, kendisine cins köpeklerin çullarının kumaşından elbise diktirdi; iyi hizmetlerinden dolayı bir süre sonra saray kapıcıları hâcibliğine (eşrâfü'l-bâb, hâcibü'l-bâb), buradan da muhtemelen Tuğrul Bey'in Bağdat'a gidişinden kısa bir süre önce vezirliğe tayin edildi. Vezir tayin edilmeden evvel Kündürî, divân-ı resâilde kâtiplik yapmaya başlamıştı.[133]

Sultan Alp Arslan devrinde cereyan etmiş gibi gösterilen yukarıdaki hikâyeye benzer bir rivâyeti burada nakletmeyi gerekli görmekteyiz. Buna göre Alp Arslan, Hârezmşâh ile akrabalık kurarak ve birleşmeye niyet edip, Hârezmşâh'ın kızı ile evlenmek istediğinde Amîdülmülk'ü mektup ve armağan ile "Bize kızını hatunluğa versin" diye vekil edip, göndermişti. Amîdülmülk de mektup ve armağan ile Hârezmşâh'ın huzuruna vardı, kızı Alp Arslan'a nikâhlayıp, bütün çeyizi ile birlikte alarak, dönüş yoluna çıktı. O, henüz yolda iken, daha kızı götürüp, hizmeti yerine getirmeden, düşmanları onu Alp Arslan'a gammazlayıp "Amîdülmülk isyan yoluna gitti, Hârezmşâh'ın kızını kendi nefsi için nikâhladı" dediler. Alp Arslan, bunu işitince Amîdülmülk'ün idamına niyet etti. Amîdülmülk, bunu duyunca korku ve dehşetinden erkeklik organını kesip, kendisinin erkekliğini giderdi. O, kendine iftira edilen kötülüğü yapmadığına Alp Arslan'ı inandırarak, idam cezasından ve öfkesinden bu yolla kurtulmak istemişti.[134]

Sıbt'ın özellikle bir görgü tanığının ifadelerine dayanarak verdiği bilgilerden bu olayın Tuğrul Bey zamanında gerçekleşmiş olduğu daha doğru olsa gerektir. Bu olay şöyle kaydedilmektedir: "Sultan Tuğrul Bey'in veziri olan Amîdülmülk, Tureysîs'e bağlı Kündür köyündendir. O, erdemli, tedbirli, sağlam ve iyi karakterli idi. Sultan,

133 Abdülgâfir b. Muhammed el-Fârisî, s. 442; Richard N. Frye, *The Histories Of Nishapur (Kitâbü's-Siyâk)*, Harvard University Press, Cambridge 1965, s. 88 a-b.; Yâkût, *Irshâd*, s. 125; Aybek es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, V, Tahkik: Ahmed el-Arnaût, Dârü'l-İhyâ et-Turâsi'l-Arabî, Beyrut-Lübnan 1420, s. 70 vd.

134 Ahmed b. Mahmud, I, s. 53; el-Hüseynî, s. 17; Krş. Mustafa Demirci, "Selçuklu Veziri Amîdülmülk Kündüri ve Selçuklu Dini Siyasetindeki Yeri", *SUTAD*, Ağustos 2019, C. 46, ss. 221-239.

onu bir kadınla evlenmesi işini yürütüp gerçekleştirmesi hususunda görevlendirmiş, fakat o kadınla kendisi evlenmiş, bunun üzerine sultan, onu hadım ettirmiş, buna rağmen onu vezirlik makamında bırakmıştı.[135]

Aslında her iki rivâyetten hangisinin doğru olduğu tam olarak belli değildir. Ancak bütün kaynakların ittifak ettiği nokta Kündürî'nin sultan tarafından hadım ettirildiği veya kendisini hadım ettirdiği ve görevini bu şekilde sürdürdüğüdür. Bunun dışındaki bilgiler onun devlet idaresinde ve sultanlar nezdinde yükselişi nedeniyle pek çok hasım topladığı ve çekemeyenler tarafından iftira kampanyasına uğradığını açık bir şekilde göstermektedir. Nitekim yukarıda ifade edildiği gibi, bazı kaynaklar onun kendisine atfedilen cürümü işlemediği ve iftiraya uğradığı hususunda birleşmişlerdir. Yoksa böyle akıllı, kültürlü ve zeki bir devlet adamının söz konusu kabahati işlemesi için ya zır deli veyahut da zır cahil olması gerekirdi. Her ne sûrette olursa olsun rakiplerinin, Kündürî'ye iftira atmak sûretiyle elde edecekleri başarıyı kazanamadıkları görülmüş, birinci rivâyete göre o, Tuğrul Bey'in itimadını bir şekilde sağlamıştır.

Şimdi asıl mevzuumuza rücu edelim. Selçukluların yukarıda metnini verdiğimiz mektubu hilâfet makamına gönderdikleri Ebû İshâk el-Fukka'î adındaki şahıs, İmâd Kâtib'in bildirdiğine göre, nurlu yüzlü, fasih sözlü yani sözünü sohbetini bilen bir adamdı.[136]

Bondârî tarafından, Ebû İshâk el-Fukka'î'nin Bağdat'a vardığı ve Selçukluların istediklerinin kabul edildiği kaydedilmekle beraber, bu zatın elçilik görevini nasıl icra ettiğine dair eldeki kaynaklarda malumat yoktur. Ancak, Selçukluların adı geçen sahsı, hemen zafer sonrasında yola çıkardıkları hususu kesin olarak bilinmektedir. Fukka'î'nin bu mektupla birlikte elçi olarak gönderilmesi, bu göçebe Türkmen-Oğuzların devlet idaresi ve siyasetin icaplarına ne derece

135 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zamân fî Târîhi'l-Ayân*, XIX, Neşr. Müslim Bârûdî, Şirketü'l-Risâletü'l-Âlemiyet, Beyrut/Lübnan 1434, s. 178; Krş. Mustafa Alican, "Selçuklu Veziri Amîdülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 2014, ss. 237-259.

136 Bondârî, s. 5.

vâkıf olduklarını yansıtmaktadır. Demek ki, Selçuklu mümessilleri, devlet ve saltanat sahibi olmanın bilhassa meşru olarak halîfenin izin ve fermânına bağlı olduğunun şuurunda idiler. Çünkü o günkü şartlarda, bir bütün olarak addedilen İslâm dünyasında, karakteristik devletleşme ve meşrulaşma süreci, bu şekilde süregeliyordu. Halîfenin fermânı olmadıkça bir İslâm devletinin saltanatı meşru kabul edilmiyordu.[137]

İslâm dünyasının bu askerî, sosyal ve siyasal düsturu, aslında birbirlerine sınırdaş olan veya olmayan İslâm devletlerinin karşılıklı münasebetlerinin düzenlenmesi sorunundan kaynaklanıyordu. Hususen Selçukluların hilâfet makamı hakkındaki şahsî fikirleri bile, -kendileri askerî ve siyâsî bakımdan ne kadar güçlü ve görkemli olsalar dahi- Müslümanların ilk halîfeden itibaren Emîrü'l-Mü'minîn'e gösterdikleri saygı düşüncesine dayanıyordu. Ayrıca Selçuklular, son birkaç on yıldır geçirdikleri hızlı sosyal ve siyasal değişmelerin getirdiği ağır sorun ve sorumluluklara rağmen, her ne sûretle olursa olsun, İslâm dünyası içerisinde (Dârü'l-İslâm) dürüst ve adil birer Müslüman vatandaş olmanın, ancak halîfeye itaatle gerçekleşebileceğinin farkında idiler. Bu meyanda Selçukluların, yaşamış oldukları bölgelerde şahit oldukları toplumsal bir huzursuzluğu gidermeye yönelik olarak, bir dönüşümü gerçekleştirdiklerine dikkat çektikleri, hilâfet merkezine yazdıkları mektuplardan anlaşılmaktadır.

137 Meselâ, İbnü'l-Esîr'in bir kaydına göre, Gazneli Sultan Mesûd b. Mahmûd'a halîfenin verdiği unvan Seyyidü'l-Mülûk ve's-Selâtîn'dir. İbnü'l-Esîr, IX, s. 372.

İKİNCİ BÖLÜM

SELÇUKLULARIN YAYILMASI

İlk Selçuklu Fetihleri

Devletin bu ilk kuruluş aşamasında daha önce adına Nîşâpûr'da para bastırdığını, bu paralarda *el-emîrü'l-ecel* unvanını kullandığını söylediğimiz Tuğrul Bey'in aynı zamanda Nîşâpûr'da imar faaliyetlerine girişti̇ğini görüyoruz. Divân kâtipliği görevinde bulunan Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme* adlı eserinde, 437 yılında 11 Şevvâl Cumartesi günü (21 Nisan 1046) Merv'den Nîşâpûr'a geldiğinde, bu şehirde Saraçlar Çarşısı'na yakın bir yerde, Tuğrul Bey'in yapılmasını emrettiği bir medresenin yapımının devam ettiğini gördüğünü kaydediyor.[1]

Tuğrul Bey Nîşâpûr'a girdikten sonra hemen İran'ın fethine girişti. Bu sırada Cürcân ve Taberistân taraflarında cereyan eden karışıklıklar Tuğrul Bey için bir fırsat yaratmıştı. Bu bölgelerde yaklaşık seksen seneden beri Ziyârîler Hânedanı (928-1090) hüküm sürmekte idi.[2]

1 Nâsır-ı Hüsrev, s. 5.

2 Muhammad b. Al-Hasan b. Isfandiyar, *Târih-i Taberistân*, İng. Çev. Edward G. Browne, F. J. Brıll Yayını, Leyden-London 1905, s. 91; Hândmîr (II, s. 440) bu hânedanın yüz elli bir sene devam ettiğini kaydetmektedir. Ziyârîler hakkında bk. Cl. Huart, *Les Ziyârides*, Mémoires de l'Institut National de France, Paris 1922; E. Bosworth, "The Political And Dynastic History Of The Iranian World (A.D. 1000- 1217)", *Cambridge History of Iran*, V, Cambridge University Press, London 1968, s. 25; Erdoğan Merçil, "Ziyârîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLVI, İstanbul 2013, s. 498.

Ziyârîler, Hazar'ın güney eyâletleri Cürcân ve Taberistân'a hâkim olarak stratejik bakımdan Batı İran ve Irak'ı Horasan ve Türkistan'a bağlamaktaydı. el-Bîrûnî[3] ve İbn Sinâ bunların sarayında biraz vakit geçirmişlerdir. Hânedanın kurucusu Merdâvic İslâm karşıtı olmakla birlikte, halefleri Sünnî idiler. Gaznelilerin özellikle Ziyârîler Devleti ile yakın münasebetleri vardı. 403 (1012-1013) tarihinde bu hânedanın başında bulunan Şemsü'l-Meâli Kâbûs b. Vaşmgîr vefat etti.[4] O, Taberistan, Cürcân, vb. mıntıkalarının hâkimi olan sert ve kan dökücü biriydi. Komutanları onu tahtından atıp yerine oğlunu koydular. Bu zat aynı zamanda çok telif vermiş biridir. Siyâsî hayatının tümünü kan dökerek, dosta eziyet ederek, katliam yaparak, hak çiğneyerek, olur olmaz suçlamalarla kelle kopartarak, masumlara dehşet saçıp, sevenlerinin azılı düşmanı haline gelerek tamamladı. Sonunda kumandanları onun başına çorap ördüler, yarenleri ondan koptular. O, yalnız adam oldu. Çevresindekiler onu tahttan indirip işini bitirmek için tek yumruk oldular.[5] Filozof ve hekim İbn Sînâ, Horasan'daki yolculuğu sırasında Kâbûs'u tahttan indiren isyana kadar orada kalmıştı.[6]

---

3 el-Bîrûnî, Cürcân'da Şemsü'l-Meâli Kâbûs b. Vaşmgîr'e sığınmış ve yaklaşık altı yılını onun sarayında geçirmiştir. Ebû Reyhân el-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar (El Âsar el-Bâkiye)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 11.

4 Şemsü'l-Meâli Kâbûs b. Vaşmgîr'in biyografisi hakkında bk. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, VI, Beyrut 1397 (1977), s. 144-151.

5 Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Âdâbu'l-Mulûk*, Çev. Sait Aykut, İnsan Yayınları, İstanbul 1997, s. 81, 100; Zahîreddîn Maraşî (*Târîh-i Taberistân u Rûyân u Mâzenderân*, Mukaddime Yakub Âjend, Tahran 1363, s. 198), ölüm tarihini 409 (1018-1019) olarak vermektedir; İbn Hallikan, *Biographical Dictionary*, I, Trans. De Slane, Institut de France, Paris 1843, s. 441; Huart, *Les Ziyârides*, s. 412; Baysungur'un yazdığı mukaddimeye göre Şair Firdevsî, Gazneli Sultan Mahmûd ile arası açılınca Gazne'den derhal ayrılarak Mâzenderân'a gitmiştir. Mâzenderân, Kâbûs'un hükmü altında idi. Kâbûs olanı biteni bilmediği ve Firdevsî'nin ününü duyduğu için, ilk zamanlar, onu hoş tutmuş ve her ihtiyacını karşılayacağını vaat etmişti. Fakat, Mahmûd'la olan macerasını öğrenince, Mahmûd'dan çekinmiş ve ona münasip hediyeler vererek kendisinden, yerleşmek için başka bir yer seçmesini rica etmiştir. Firdevsî, *Şehnâme*, I, MEB, İstanbul 1994, s. 27.

6 İbn Hallikan, *Biographical Dictionary*, I, Trans. De Slane, Institut de France, Paris 1843, s. 441; Kâbûs b. Vaşmgîr'e ait gümüş bir para 368 (978-079)

Kâbûs'un halefi ve oğlu Menûçehr, Abbâsî Halîfesi el-Kâdir tarafından (991-1031[7]) Felekü'l-Meâli unvanına lâyık görüldü. Gazneli Mahmûd ise Kâbûs'un diğer bir oğlu Dârâ'yı desteklemekteydi. Dârâ, daha önce babasıyla anlaşmazlığa düştüğünden Gazne'ye sığındı. Gazneli Mahmûd, bu sebeple onu desteklemeye karar verdi ve Arslan Câzib kumandasındaki bir orduyu Dârâ'yı Ziyârîler tahtına çıkarmak için gönderdi. Fakat Menûçehr, Sultan Mahmûd'a tâbi olmak ve yıllık elli bin dinar haraç ödemeyi vaat etmek sûretiyle tahtında kalabildi ve 403 yılında (1013-1014) Gazneli Mahmûd'a haber gönderip ona itaat arz etti, ülkesindeki minberlerde onun adına hutbe okuttu. Bu olaydan kısa bir süre sonra kızlarından Hurre ile evlenerek Gazneli Mahmûd'a dünür oldu. Böylece cesaret bularak, babasını öldürenlere karşı harekete geçti. Bir kısmını öldürmek, bir kısmını da sürgün etmek sûretiyle hepsini imha etti.[8]

Bu evlilik, Gazneli Mahmûd'un Ziyârîler üzerindeki hâkimiyetini kuvvetlendirmesi bakımından Mahmûd'a önemli bir üstünlük sağladığı gibi Menûçehr'e bir üstünlük sağlamadı ve de Menûçehr öteki tâbiler gibi zaman zaman Gazneli Mahmûd'un seferlerine asker gönderdi.

Sultan Mahmûd'un yerine Gazne tahtına çıkan Sultan Mesûd ise, Dârâ b. Menûçehr'i eskiden olduğu gibi Cürcân ve Taberistân'da yerinde bıraktı. Onu kendi tarafına çekmek için de Dârâ'nın ordu

---

tarihlidir; Stanley Laane Poole, *Catalogue Of Oriental Coins In The British Museum*, III, s. 12.

7 Abbâsî Halîfesi el-Kâdir Billâh'ın ölümü Zilhicce 422 (Ekim Kasım 1031). Muhammed b. Ali el-Azîmî el-Halebî, *Târîh Haleb*, Neşr. İbrahim Zarûr, Dımaşk 1984, s. 330.

8 İbnü'l-Esîr, IX, s. 191 vd.; Hândmîr, II, s. 439, 443; Muhammad b. Al-Hasan b. Isfandiyar, s. 233 vd.; Beyhakî, Haz. Hicabi Kırlangıç, s. 192; Al-Utbî, *The Kitâb-i Yamînî*, Trans. James Reynolds, Oriental Translation Fund Of Great Britain And Ireland, London 1858, s. 402; İbn Haldûn, *el-İber*, III, s. 621; Nüveyrî, XXVI, s. 11-15; Nizami-i Arudi, *Chahar Maqwala*, Trans. Edward G. Browne, Cambridge University Press, London 1921, s. 103; Muhammed Nazım, *The Life And Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Munshıram Manoharlal, New Delhi 1971, s. 78; Vaşmgir hakkında bk. George C. Miles, *The Numismatic History of Rayy*, J. J. Augustin, Hamburg 1938, s. 149-153.

kumandanı ve onun adına ülkeyi idare eden Ebû Kâlîcâr b. Vayhân el-Kûhî'nin kızıyla da evlendi. Fakat 424 (1033) yılında Menûçehr öldü ve yerini Menûçehr'in oğlu Ebû Kâlîcâr aldı. Bu hususta Beyhakî şu bilgileri veriyor: "Sultan Mesûd'un fermânı ile vezirin oğlu Abdülcebbâr'ın bir danişmend ve hizmetkârlarla Nîşâpûr'dan oraya gönderilmesi emredildi. Bu hususta mektuplar ve müşafehe yazıldı ve Kadı İmâm Sâ'id'in en değerli şakirtlerinden Danişmend Ebû'l-Hasan Kuttan'ı, Emîr Mahmûd'un mutemet hadimlerinden Kâfur Muammerî'yi Gürgân'a göndermek için aynı zamanda bir mahfe ve âdet olduğu veçhile hizmetkârlar ve hediyeler hazırlandı ve zifaf oldular."[9]

Ancak Sultan Mesûd Hindistan'a gidince Dârâ ile Ebû Kâlîcâr kararlaştırılan haracı ödemediler ve Alâüddevle b. Kâkûye ile Ferhâd'a haber gönderip sultana karşı çıkıp isyan etmek üzere anlaştılar. Oğuzların Horasan'daki isyanları hakkındaki haberlerde bu niyet ve azimlerini kuvvetlendirdi, zira Yağmur ve Boğa beylerin idaresindeki iki bin Türkmen Merv taraflarını yağmalamışlardı. Daha sonra Dârâ ile Ebû Kâlîcâr sultana haber gönderip affedilmelerini ve ülkelerinin kendilerine verilmesini istediler, sultan da kabul etti. Dârâ ve Ebû Kâlîcâr ödemek zorunda oldukları haracı gönderdiler.[10]

Böylece evlilik bağlarıyla kurulan ilişkiler devam etmiştir. Ancak Gazneli ordusunun bu bölgeden geri çekilmesini fırsat bilen Ebû Kâlîcâr, tekrar bölgede hâkimiyetini kabul ettirdi. 1040 yılında Enûşirvân, ordu kumandanı ve aynı zamanda üvey babası olan Ebû Kâlîcâr'ı annesinin yardımıyla tevkif etmişti. Bunun üzerine bu ülkeyi fethetmek için hiçbir engel kalmadığını düşünen Tuğrul Bey, derhal Cürcân ve Taberistân üzerine yürüdü. Önce yukarıda Hâcib Subaşı ile birlikte Selçuklulara karşı savaşmış olduğundan bahsettiğimiz Merdâvîç b. Bessû ile birlikte Cürcân'a hareket etti. Tuğrul Bey Cürcân önünde karargâh kurunca, şehir halkı ona kapıları

9 Ibn Isfandiyar, s. 235; Beyhakî, Haz. Hicabi Kırlangıç, s. 344; İbn Haldûn, III, s. 631; Denison Ross, "On three Muhammadan Dynasties in Northern Persia in the Tenth and Eleventh Centuries", *Asia Major* 2, 1925, s. 210.

10 İbnü'l-Esîr, IX, s. 338-339; Beyhakî, Haz. Hicabi Kırlangıç, s. 467; Gerdîzî, s. 428.

açtı. Tuğrul Bey şehre girip, halkın barış yoluyla yüz bin dinar vergi ödemesini kararlaştırdı ve burayı Merdâvic b. Bessû'ya teslim etti. Merdâvic b. Bessû'ya Cürcân'a bağlı yerlerin tamamı için her yıl elli bin dinar vergi ödeyecekti. Tuğrul Bey bu işleri hallettikten sonra Nîşâpûr'a döndü (433/1041-1042). Merdâvic b. Bessû ise Sâriye'de bulunan Enûşirvân üzerine yürüdü. Enûşirvân'ın Merdâvic b. Bessû'ya otuz bin dinar vermesi şartıyla anlaşmaya varıldı. Bütün bu bölgelerde hutbe Tuğrul Bey adına okutulmaya başlandı. Merdâvic b. Bessû, Enûşirvân'ın annesiyle evlendi. Enûşirvân bundan sonra artık Merdâvic'e muhalefet edemez oldu.[11]

Böylece bu hânedan Selçuklu Devleti'nin ilk vasalı olmuştur. Batı İran'da pek çok güçsüz yerel emirlik vardı. Batıya doğru akan Türkmen akınları, bu güçsüz emirlikleri daha da güçsüz bırakıyordu. Bağımsız Türkmen şefleri zaman zaman yerel emirliklerle iş birliği yapıyor, zaman zaman da onlarla çatışmalara giriyorlardı. Batıya doğru genişlemeye başlayan Tuğrul Bey, bu emirlikleri yok edip, merkezî bir devlet kurmak yerine, emirlikleri muhafaza ederek, kendisine bağlı vasal prenslikler şeklinde tutmayı tercih etti. Vasal emirliklerin yükümlülüğü Tuğrul Bey adına hutbe okutmak, Tuğrul Bey adına para basmak, her yıl baştan tayin edilen vergiyi vermek, gerektiğinde Selçuklu ordusuna birlikler yollayarak katkıda bulunmaktı. Tabii burada en önemli husus vergi meselesi idi. Örneğin yukarıda belirtildiği gibi Cürcân yılda elli bin dinar vergi verecekti. Ancak Tuğrul Bey'e bağlı vasalların da vasalları olabiliyordu. Örneğin Cürcân'ın vasalı Enûşirvân, Cürcân'a otuz bin dinar vergi veriyordu ki bu Gazneli Sultan Mesûd'a verdiği vergi kadardı.

11 İbnü'l-Esîr, IX, s. 379; en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûnü'l-Edeb*, XXVI, Tahkik: Mustafa Fevvâz- Hikmet Keşliya Fevvâz, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424 hş., s. 161; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XII, Türkçe Çev. Mehmet Keskin, İstanbul 1995, s. 140; Mîrhând, II, s. 664; Ebû Kâlîcâr, 441'de (1049-1050) ölmüştür. Ayrıca bk. Muhammad b. Al-Hasan b. Isfandiyar, s. 235. Bu kaynakta ilgili bölgeleri Çağrı Bey'in aldığı kayıtlıdır, fakat bu bilgi diğer kaynaklarla örtüşmemektedir; İbn Haldûn, IV, s. 10; Denison Ross, s. 210; Cl. Huart, *Les Ziyârides*, s. 419; C. E. Bosworth, "On the Chronology of the Ziyarids in Gurgan and Tabaristan", *Islam*, 1965, 40, s. 29 vd.

Böylece Ziyârîler, Selçuklulara tâbi olarak 11. yüzyılın son çeyreğine kadar varlıklarını devam ettirdiler. Enûşirvân muhtemelen 1043-1044 veya 1049 yılına kadar hüküm sürdü ve bu tarihte öldü. Yerine Keykâvus b. İskender b. Kabûs geçti (1049-1087). Keykâvûs b. İskender, *Kâbûsnâme* adlı nasihatnâme türündeki eseriyle İran'da en çok tanınan Ziyârî hükümdârıdır.[12] Onun ardından tahta geçen oğlu Gîlân Şâh adı bilinen son Ziyârî emîridir. Ziyârîler hânedanına 1090 yılı civarında Hasan Sabbâh'ın liderliğindeki Nizârî İsmâilîler son vermişlerdir.[13]

İsfâhân, Rey, Hemedân ve ona komşu ülkeler, Taberistân, Cürcân, Horasan, Hârezm, Kirmân, Sicistân, Sind, er-Ruhhâc, Gazne, Gur ülkesi, Hindistan ve daha birçok yerler Sultan Mesûd'un hâkimiyeti altındaydı. Fakat kaynakların ifade ettikleri gibi Oğuzların Irak kolu Emîri Kızıl Bey'ın Rey'de ölmesinden bu şehrin Oğuzların elinde bulunduğu anlaşılıyor. Zira Kızıl Bey, beraberinde Boğa, Göktaş, Mansûr gibi beyler olduğu halde Kâkûyeoğulları'ndan Alâüddevle'nin elinde bulunan Rey kentini ele geçirerek, burada bir Türkmen beyliği kurmuştur. Vaktiyle Gazneli Mahmûd Ceyhun Nehri'nin öte yakasına geçen Oğuzları Horasan'ın muhtelif yerlerine dağıtmış ve üzerlerine vergi tahakkuk ettirmişti. Vergi memurlarının zulüm ve haksızlık edip mallarına ve çocuklarına el uzatmaları üzerine Selçuklulara mensup iki binden fazla şahıs oradan ayrılıp Kirmân'a, oradan da İsfâhân'a gittiler. Bunun üzerine Selçuklularla İsfâhân hâkimi Alâüddevle b. Kâkûye arasında savaşlar cereyan etti, bu yüzden de bu defa İsfâhân'dan ayrılıp Azerbaycan'a gittiler. Bunlar Arslan b. Selçuk'a mensup olan topluluktu.[14]

12 İskender b. Keykâvûs, *Kâbûsnâme*, I, Tashih ve Mukaddime: Emin Abdülmecid Bedevî, Çâphâne-i Ateşgede, Tahran 1335.

13 Hândmîr, II, s. 440; Denison Ross, s. 211; Ziyârîler hakkında geniş bilgi için bk. W. Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", *Cambridge History Of Iran*, IV, Cambridge University Press, London 1968, ss. 198-249; Stanley Laane Poole, *The Muhammadan Dynesties*, Libraire Orientaliste, Paris 1925, s. 136 vd.; Merçil, "Ziyârîler", s. 499.

14 İbnü'l-Esîr, IX, s. 362.

Demek ki, ileride daha ayrıntılı olarak ele alacağımız üzere Rey ve İsfâhân gibi şehirlerde daha Selçuklu Devleti kurulmadan önce gelmiş olan Türkmenler mevcuttu. Tuğrul Bey Irak tarafına geldiğinde, İbrahim Yınal'ı Rey şehrini alması için görevlendirmiş, kardeşinin oğlu Yakutî, amcasının oğlu Kutalmış b. Arslan İsrail'i de ona yardımcı olarak vermişti. Bu şehir onların eline geçince burayı yönetim merkezi (dârü'l-mülk) yaptı. İbrahim Yınal'ı Hemedân'a, Yakutî'yi Ebher şehri, Zencân ve Azerbaycan çevresine; Kutalmış'ı Cürcân vilayeti, Kûmis vilayetinin sair yerleri ile Dâmegân'a gönderdi. Kardeşinin oğlu Alp Arslan ise onun yanındaydı.[15]

İbrahim Yınal Rey üzerine yürüdüğünde İsfâhân'a Ebû Mansûr Ferâmûrz b. Kâkûye ed-Deylemî'nin hâkim bulunduğunu görüyoruz. Çünkü İsfâhân hâkimi Alâüddevle o tarihte ölmüş bulunuyordu. Kâkûyîler, Deylem kökenli idiler ve Büveyhîlerle yakın ilişkileri bulunuyordu. Bu hânedanın kurucusu Rüstem b. Marzûbân Düşmenziyâr idi. O, Büveyhîlerin korumasından ve dostluğundan çekilip, Ziyârîlerle rekabete girerek İsfâhân'ın emirliğini ele geçirdi. 1009 yılında Alâüddevle Muhammed b. Düşmenziyâr, Büveyhîlerin zayıflamasından faydalanıp bağımsız olma çabasına girdi. Ayrıca iktidarını Hemedân, Dinever ve Şapur'a kadar genişletti. İsfâhân emîri İran'ın merkezinde olan şehirlerin gelir kaynaklarıyla ordusunu teçhiz edip güçlendirdi, yerli Kürtler, Deylemliler ve ayrıca Irak Türkmenlerini istihdam etti ve hâkimiyet sahasını Rey ve civarına kadar genişletti. Güçlü bir ordusu olmasından dolayı kısa sürede Gaznelilerin ülkesinde kazançlar elde etti. Fakat Gazneliler şiddetli tepkiler gösterdiler. Bu durumun neticesinde Kâkûyîlerin hâkimiyeti sadece İsfâhân'la sınırlandı ve Gazneliler kendi iktidarlarını batı bölgelerine doğru genişlettiler. Kâkûyîlerden Alâüddevle 420'de (1029) Türkmenlerle ittifak kurmak isteği zaman, kendisine Kızıl Bey idaresindeki bin beş yüz kişi katılmıştı, çünkü gerisi Azerbaycan'a gitmişti. Alâüddevle Ebû Câfer b. Düşmenziyâr Muharrem 433'de (Eylül 1041) vefat etti. Mecdüdevle b. Büveyh'in

15 Reşîdüddîn, Neşr. A. Ateş, s. 20.

dayısının oğlu olduğu için ona İbn Kâkûye denilmiştir. Onların dilinde Kâkûye "dayı" demektir. İsfâhân'da onun yerine en büyük oğlu Zahîrüddîn Ebû Mansûr Ferâmûrz geçti. İsfâhân'daki ordu da ona itaat arz etti. Diğer oğlu Ebû Kâlîcâr Gerşâsf b. Alâüddevle Nihâvend'e gitti ve orada ikamet edip şehri muhafaza etti ve Cibâl'e bağlı yerleri de zapt edip orayı kendine mal etti. Bunun üzerine kardeşi Ebû Mansûr Ferâmûrz da ona müdahale etmedi. Daha sonra Ebû Mansûr, Alâüddevle'nin Natanz Kalesi'ndeki mustahfızına haber gönderip yanındaki mal ve zehirelerden bir kısmını kendisine göndermesini istedi, fakat kale mustahfızı hiçbir şey vermedi ve isyan etti. Bu defa Ebû Mansûr ile küçük kardeşi Ebû Harb onun üzerine yürüdüler. Ne sûretle olursa olsun bu kaleyi ondan almak istiyorlardı. Ebû Harb kaleye çıktı ve mustahfızın isyanını destekledi. Bunun üzerine Ebû Mansûr İsfâhân'a döndü, Ebû Harb de Rey'de bulunan Selçuklu Oğuzlarına elçi gönderip yardım istedi. Oğuzlara mensup bir taife hemen Kâcâr üzerine yürüyüp, şehre girerek yağmaladılar ve burayı Ebû Harb'e teslim edip Rey'e geri döndüler. Öte yandan Ebû Mansûr da burayı kardeşinin elinden almak gayesiyle asker sevk etti. Bunu duyan Ebû Harb Kürtlerden ve diğer kavimlerden asker topladı, bunların başına da bir adamını getirip İsfâhân'ı ele geçirmek niyetiyle oraya gönderdi. Kardeşi Ebû Mansûr da onlara karşı asker sevk etti. İki ordu karşılaşıp savaşa tutuştu, sonunda Ebû Harb'ın ordusu bozuldu ve bir grup adamı esir düştü. Ebû Mansûr'un adamları daha sonra ileri harekâta devam edip Ebû Harb'ı muhasara ettiler. Ebû Harb vaziyeti görünce korktu ve kaleden gizlice inerek Fars ve Irak Büveyhî hükümdârı Melik Ebû Kâlîcâr'ın yanına Şîrâa'ya gitti, İsfâhân üzerine yürüyüp burayı kardeşinden alması için onu teşvik etti. Bunun üzerine Melik Ebû Kâlîcâr İsfâhân'a gidip orayı muhasara etti. Ebû Mansûr İsfâhân'da bulunuyordu, teslim olmayı reddetti. İki taraf arasında birkaç savaş oldu, sonunda Ebû Mansûr'un İsfâhân'da kalması ve bir miktar haraç vermesi şartıyla anlaşma sağlandı ve Ebû Harb, Natanz Kalesi'ne döndü. Ebû Harb burada çok sıkı bir şekilde muhasara altına alınınca kardeşi Ebû Mansûr'a haber gönderip barış talebinde

bulundu. Kaledeki mallardan bir kısmını kardeşine vermesi ve Ebû Harb'ın da orada aynı vaziyette kalması şartıyla anlaştılar.[16]

Selçuklular, yukarıda bahsedildiği gibi hâlâ Kuzey İran üzerindeki konumlarını güçlendirmekle meşgul iken İsfâhân'da bu şehre hâkim olmak için Kâkûyîler arasında cereyan eden kardeş kavgalarına Rey'deki Oğuzların da karıştığını görüyoruz. Ancak Rey'deki Oğuzlar, İbrahim Yınal'ın geldiğini duyunca onun önünden kaçtılar ve ondan korkup el-Cibâl bölgesinden ayrılarak 433 (1041-1042) yılında Diyarbekir ve Musul tarafına gittiler, fakat daha önce ahalisine yaptıklarından dolayı orada ikamet edemediler, ayrıca İbrahim Yınal da arkalarından geliyordu. Bunlar İbrahim Yınal ile iki kardeşi Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'e bağlı olduklarından İbrahim Yınal'dan korkuyorlardı. Kendilerine kılavuzluk etmesi için Kürtlerden adam tuttular. Kılavuz bunları ez-Zevezûn üzerindeki sarp dağlardan götürdü. Bunlar Ceziret İbn Ömer'e çıkınca Boğa, Anasıoğlu ve diğer bazı Oğuz beyleri Diyarbekir'e gittiler ve Karadâ, Bâzebdâ, el-Hasaniyye ve Habur'u yağma ettiler. Bu arada Kızıl Bey'in oğlu Mansûr, el-Cezîre'de şark tarafında kaldı. el-Cezîre'de ikamet etmekte olan Mervânî Emîri Nasrüddevle'nin oğlu Süleyman, Mansûr'a adam gönderip barış teklif etti ve kış geçip diğer Oğuzlarla beraber Suriye'ye gidinceye kadar el-Cezîre'ye bağlı kasabalarda oturabileceğini bildirdi. Mansûr bu teklifi kabul etti her ikisi barışıp anlaştılar, fakat Süleyman Mansûr'a hainlik etmeyi aklına koymuştu, bunun için büyük bir ziyafet tertip etti ve Mansûr'u bu ziyafete çağırdı. Mansûr

16 İbnü'l-Esîr, IX, s. 295; Hândmîr, II, s. 392; İbn Haldûn, III, s. 817; *Mevsûati'l-Arabiyyeti'l-Müyesseret*, I, el-Mektebetü'l-Asriyye, Lübnan 1431, s. 791; Zambaur, *el-Ensâb ve'l-Esrâti'l-Hâkime*, Arapça Çev. Zeki Muhammed Hasan Beg-Hasan Ahmed Mahmûd, Ekber Behçet, Dâri'l-Raidi'l-Arabî, Beyrut 1400, s. 328; Ekber Behçet-Sağra Heykelabâdî, *Selçukiyân*, I, Kitâbhâne-i Millî-i İran, Tebriz 1384, s. 42; Heribert Busse, "Iran Under The Buyids", *Cambridge History Of Iran*, IV, Cambridge University Press, London 1968, s. 300; A. C. S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, Çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016, s. 100; Nurullah Yazar, "Büyük Selçuklular Zamanında İsfahan'ın Durumu", *Journal of Islamic Research*, 2013, 1 (24), ss. 25-38.

el-Cezîre'ye girer girmez Süleyman onu yakaladı ve hapsetti, bunun üzerine Mansûr'un adamları her tarafa dağıldılar. Musul Ukaylî Emîri Karvâş bu durumdan haberdar olunca Oğuzların arkasından büyük bir ordu gönderdi. Fenek Kalesi'nin hâkimleri olan el-Beşneviyye Kürtleriyle Nasrüddevle'nin (1012-1062) askerleri de Karvâş'ın ordusuna katıldılar. Oğuzları takip ederek arkalarından yetiştiler ve onlarla savaşa tutuştular. Oğuzlar ele geçirdikleri bütün ganimetleri vererek kendileri için aman diledilerse de onlar kabul etmediler, bunun üzerine Oğuzlar ölüme meydan okurcasına savaşmaya başladılar, çok sayıda Arap'ı yaraladıktan sonra çeşitli yönlere dağıldılar. Oğuzların bir kısmı yağma için Nusaybin ve Sincâr'a gitmişlerdi; bu hadise üzerine el-Cezîre'ye döndüler ve orayı muhasara ettiler, Araplar kışı geçirmek için Irak'a gidince Oğuzlar Diyarbekir'e gidip şehri yağmalayarak tahrip ettiler, birçok kişiyi öldürdüler; bunun üzerine Nasrüddevle, Oğuz Beyi Mansûr'u oğlu Süleyman'dan teslim aldı ve Oğuzlara haber gönderip ülkesinden ayrıldıkları takdirde kendilerine çok miktarda mal vereceğini ve Mansûr'u da serbest bırakacağını bildirdi. Oğuzlar bu teklifi kabul edince Nasrüddevle de Cizre'de tutsak bulunan Mansûr'u serbest bıraktı ve vaat ettiği malın bir kısmını gönderdi; fakat Oğuzlar bu malı az bulduklarından sözlerinde durmadılar ve karışıklıkları daha da artırdılar. Bir kısmı Nusaybin, Sincâr ve Habur'a gidip oraları yağma ettiler, bir kısmı da Cüheyne'ye ve el-Ferec'e bağlı kasabalara gidip yağmaladılar. Karvâş onlardan korktuğu için Musul'a girip kapandı.[17]

Mevzudaki önemi dolayısıyla burada Diyarbekir Emîri Mervânî Nasrüddevle Ebû Nasr'dan biraz bahsetmeyi gerekli görmekteyiz. Nasrüddevle'nin sülalesi, emîrliği eşkıyalıktan gelerek ele geçirmişlerdi. O dönemde bölge Diyâr-ı Muzar (Harran, Urfa, Suruç, Rakka,

17 İbnü'l-Esîr, IX, s. 298-299; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 449, 452; el-Azimî, Yay. A. Sevim, s. 6; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952—1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 82 vd.; İbn Haldûn, III, s. 522 vd.; Ahmed Kesrevî, *Şehryârân-i Gum Nâm*, Müessese-i İntişârât-i Negâh, Tahran 1385, s. 203; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, Yay. Haz. Refet Yinanç, TTK, Ankara 2013, s. 36.

vs.), Diyâr-ı Rebiâ (Nusaybin, Cizre, vs.) ve Diyâr-ı Bekir (Amîd, Silvan, Mardin, Siirt, vs.) olarak Haricîlerin etkisi altında iken, bu etkiden çıkarak, Sünnî etkisine girmişti. 9. yüzyıldan itibaren önce Sünnî mezhebi ağırlık kazanmış, Mervânîler ile birlikte Şâfiî mezhebinin etkisi altına girmeye başlamıştı. Mervânîlerin bölgedeki hâkimiyeti yol kesen bir eşkıya olan Bâd b. Dustek'in (983-990), haydutluktan vazgeçip, tövbe edip, Silvan egemeni olması ile başlamıştı.[18]

Nasrüddevle Ebû Nasr, Mervânîlerin en parlak emîriydi. Tahta çıktığında Abbâsî Halîfesi el-Kâdir, Fâtımî Halîfesi el-Hâkim, Büveyhî hükümdârı Sultanüddevle ve Bizans İmparatoru IX. Konstantinos Monomakhos temsilciler göndererek onun hükümdârlığını tasdik etmişler, armağanlar göndermişler, unvanlar vermişlerdi. Nasrüddevle, fakirler için vâkıflar kurmuş, sanayi çarşısı yaptırmış, Silvan'ı tüccarlar için cazip bir yer haline getirmişti. Tüccarlar kentin gelişmesine katkıda bulunmaya başlamışlardı. Bir tâcir, Silvan'a surlarının dışından su getirtip, sulama şebekesi yaptırmıştı. İbnü'l-Ezrâk'ın yazdığına göre "Halk zengin olmuş ve bolluğa kavuşmuştu. Mervânî Devleti o dönemin en iyi devletiydi." Nasrüddevle Ebû Nasr'ın sarayında üç yüz altmış seçme câriyesi vardı ve her geceyi ayrı bir câriyesi ile geçirirdi. Belli ki Mervânîler zengin ve debdebeli bir emîrlikti.[19]

---

18 Zahîreddîn Ruzrâverî, *Zeyl-i Kitâb-i Tecâribü'l-Ümem*, III, Neşr. H. F. Amedroz-D. S. Margoliouth, London 1921, s. 84 vd. Bu kaynakta Bâd'ın babasının adı Dûşenk olarak kaydedilmektedir; Ermeni Tarihçi Taronlu Stephanos, Bâd'ın Ahlat hâkimi olduğunu, Bizans'ın Skleros İsyanı'yla (976-979) uğraştığı sıralarda onun Taron'u yağmaladığını ve nüfusunu dağıttığını kaydetmektedir. Stephanos von Taron, *Armenische Geschichte*, Heinr. Gelzer -Aug. Burckhardt, B. G. Teubner Verlag, Leipzig 1907, s. 141; Bâd hakkında geniş bilgi için bk. Thomas Ripper, *Diyarbekir Merwanileri*, Çev. Bahar Şahin Fırat, Avesta Yayınları, İstanbul 2012, s. 139-164; Abdurrahim Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbekir Mervanoğulları/990-1085*, Açа Yayınları, Ankara 2005, s. 59-67.

19 İbnü'l-Ezrâk el-Fârikî, *Târîhi'l-Fârikî ed-Devleti'l-Mervâniyye*, Neşr. Bedevî Abdüllatîf Avz, Metâbi'i'l-Emîriyye, Kahire 1379 (1909), s. 108-110, 169, 177; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 212 vd.; Aybek es-Safedî, VIII, s. 115 vd.; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, V, s. 225; İbn Şeddâd, *el-Alâkü'l-Hatîre fî*

Kaynakların ifadelerinden anlaşıldığına göre Nasrüddevle dönemin dört büyük hükümdârı tarafından tanınan, itibarı yüksek, meşhur bir hükümdârdı. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Sünnî ve Şiî her iki halîfenin de onun hükümdârlığını tanıması ayrı bir mânâ taşımaktadır. Nasrüddevle her iki tarafla da ilişkilerini dostane biçimde sürdürmüş, Bizans ile de Bizans'ın 422'de (1030-1031) Urfa'yı ilhak edişine[20] kadar iyi ilişkiler geliştirmiştir. Bu tarihte bozulan Mervânî-Bizans ilişkileri 1038'de yeniden düzelmiştir. Sekiz senelik bu ara dönemde Bizanslılarla Mervânîlerin ve Nümeyrîlerin şiddetli çatışmalara girdiği muhakkaktır. Bu sürecin sonunda Mervânîlerle Bizans arasında barış yeniden tesis edilmesine rağmen, Nasrüddevle'nin kendi topraklarına giren Oğuzları, muhtemelen tehdit olarak gördüğü için önceleri onlara karşı düşmanca davranışlarda bulunduğu müteakip hadiselerden anlaşılmaktadır. Göçebe Türkmenlerin Anadolu'ya akın etmelerinin Mervânî Emîrliği'nin nüfus yapısında önemli değişmelere neden olduğu muhakkaktır. Türkmenler Bizans'a cihat açmak için Van Gölü'nün kuzeyindeki stratejik yolları kullandıklarından Mervânî toprakları yağmalanma hatta fethedilme riskini taşımaktaydı.[21]

Bu izahattan sonra yeniden Selçuklulara ve Oğuzlara dönelim. Batıda bunlar olurken İbrahim Yınal ise Rey'e hâkim olunca Ebû Mansûr Ferâmûrz'a haber gönderip onunla anlaşmak istedi, fakat

Zikri Ümerâ'i'ş-Şâm ve'l-Cezîre, III, Tahkik: Yahya Abbâre, Vezâretü's-Sekâfe ve İrşâdü'l-Kavmî, Dımaşk 1978, s. 352.

20 Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ el-Antâkî, *Târîhü'l-Antâkî*, Neşr. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Cerus-i Burs, Trablus 1990, s. 427; Azîmî, Neşr. İbrahim Zarûr, s. 330; Abû'l-Farac, I, s. 289.

21 11. yüzyılda Anadolu'ya beş yüz ilâ yedi yüz bin Türkmenin gelmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Bu sayı Moğol istilâsından evvel bir milyonun üzerine çıkmış olabilir. Bunlar siyâsî iktidarı ele geçirmiş büyük bir etnik grubu temsil ediyorlardı, kasabalar şehirler ve kırsal kesimde yerleşmişlerdi. Anadolu artık bir Türk karakteri kazanmıştı. Peter B. Golden, *An Introduction To The History Of The Turkic Peoples*, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1992, s. 224; Speros Vryonis, *The Decline Of Medievel Hellenism İn Asia Minor And The Process Of Islamisation From The Eleventh Through The Fifteenth Century*, University Of California Press, Berkeley Los Anageles London 1971, s. 143; Ripper, s. 382.

Ebû Mansûr kabul etmedi ve Hemedân ile Berûcird üzerine yürüyüp bu iki şehri ele geçirdi. Bir süre sonra Ebû Mansûr ile kardeşi Gerşâsf anlaştılar ve Ebû Mansûr, İsfâhân'ı Gerşâsf'a iktâ etti. Gerşâsf'ın hâkim olduğu yerlerde de Ebû Mansûr adına hutbe okundu. Böylece ikisi iş birliği yaptılar. İki kardeşin işlerini el-Kiyâ Ebû'l-Feth el-Hasan b. Abdullah yürütüyordu. Onlar arasında iş birliği sağlamak için çalışan da yine o idi.[22]

İbrahim Yınal Rey şehrinde düzeni sağladıktan sonra oradan çıkıp, o civardaki şehirleri de zapt etmiş, buradan Berûcird'e geçerek oraya da hâkim olmuştu. İbrahim Yınal daha sonra Hemedân üzerine yürüdü. Şehrin hâkimi Ebû Kâlîcâr Gerşâsf burada idi. Onun yaklaştığını duyunca Hemedân'ı terk edip, Sâbûr-Hâst'a gitmişti. İbrahim Yınal da Hemedân önlerinde karargâh kurup, şehre girmek istedi. Halk ona. "Eğer itaat etmemiz için sultanın reayâdan istediği şeyleri bizden istiyorsan biz bunları yapmaya ve sultanın emrine uymaya hazırız. Sen bizim yanımızda bulunan şu muhalifin yani Gerşâsf'ın hakkından gel, çünkü biz onun geri dönmeyeceğinden emin değiliz. Onu yakalar veya buradan uzaklaştırırsan sana itaat etmeye hazırız." dediler. Bunun üzerine onlarla uğraşmaktan vazgeçen İbrahim Yınal, halktan biraz para aldıktan sonra hemen Gerşâsf üzerine yürüdü. Sâbûr-Hast'a yaklaşınca Gerşâsf kalede müdafaaya çekildi. İbrahim Yınal da şehri muhasara etti. Halk Oğuzlardan korktuğu için karşı koydu, fakat onları uzaklaştırmaya güçleri yetmedi. İbrahim Yınal zorla şehre hâkim oldu. Oğuzlar halkın mallarını yağmaladılar, sonra da ele geçirdikleri ganimetlerle Rey'e geri döndüler. Tuğrul Bey'i bu sırada oraya gelmiş buldular. Oğuzlar ve İbrahim Yınal Hemedân'dan ayrılınca Gerşâsf yeniden şehre girdi ve Tuğrul Bey Rey'e gelinceye kadar orada kaldı. Tuğrul Bey Rey'e gelince İbrahim Yınal da ileride zikredeceğimiz gibi onun yanına gitti.[23]

Ancak Selçukluların henüz yeterince güçlü olmadıkları Ebû Kâlicâr Gerşâsf'ın kısa süreliğine de olsa iktidârını ilan edip, Hemedân'a

22 İbnü'l-Esîr, IX, s. 378 vd.; İbn Haldûn, III, s. 818; E. Bosworth, "The Political And Dynastic History Of The Iranian World (A.D. 1000- 1217)", s. 38.

23 İbnü'l-Esîr, IX, s. 387; en-Nüveyrî, XXVI, s. 161; İbn Haldûn, III, s. 818.

girerek huzursuzluk yaratmasından anlaşılıyor. Rey şehri Selçukluların hâkimiyetini tanıdığı halde Ebû Kâlicâr Gerşâsf, İsfâhân ve Hemedân üzerinde yetki sahibi olduğuna dair iddialarını sürdürüyordu. Tuğrul Bey'in şiddetli ve kararlı misillemeleri karşısında Ebû Kâlicâr Gerşâsf akıllıca bir şekilde müzakere ve diplomasi politikaları izledi. İbrahim Yınal'ın yukarıda zikredildiği gibi önce Rey'i bir yıl sonra da Hemedân'ı alması üzerine çok sayıda Türkmenin Cibâl'den Irak'a ve el-Cezîre'ye doğru sürüklendiğini söylemek mümkündür. Görünen o ki Sultan Tuğrul ve Selçuklu beyleri, İran dünyasında Türkmenler üzerinde denetim yapmaya azami derecede gayret gösteriyorlardı ve bu durum Türkmenlerin Irak taraflarına giderek karışıklık çıkarmalarına yol açıyordu. Tuğrul Bey batıya geldiğinde bu hususu fark eden Göktaş, Buka ve diğer beylerin aşağıda ele alacağımız gibi Zencân'a yerleşmeleri bunun göstergesidir.

Tuğrul Bey'in Rey'e Gelmesi

Yukarıda zikrettğimiz gibi Tuğrul Bey Hârezm meselesini hallettikten sonra Rey'e gitmek üzere Horasan'dan hareket etti. Kardeşi İbrahim Yınal onun Rey'e geldiğini duyunca yanına gidip onu karşıladı. Tuğrul Bey de Rey şehrini ve el-Cibâl'deki diğer şehirleri ondan teslim aldı. Bondârî'nin ifadesine göre, Tuğrul Bey, Rey'in kendisine teslim edilmesinden çok memnun oluştu. Deylem illerinde o kadar define ve hazine buldu ki, onlar sayesinde Tuğrul Bey'in iktisâdî olarak darlık günleri bitip, uğurlu günleri başladı. Bu suretle Tuğrul Bey büyüdü ve mevkii sarsılmaz bir hale geldi. Tuğrul Bey, Taberek Kalesi'ni de yukarıda adından söz ettiğimiz Alâüddevle'nin halasının oğlu olan Mecdüddevle b. Büveyh'ten aldı, daha sonra İbrahim Yınal'ı Sicistân'a gönderdi. Irak-ı Acem'in idaresini ise kendi eline aldı. Tuğrul Bey Rey şehrine geldikten sonra hükûmet konağında altın ve mücevher takımları ile içi mücevher, çok miktarda para vs. dolu iki Çin küpü buldu. Tuğrul Bey'in burada iken yaptığı ilk iş Rey şehrini baştan imar etmek oldu. Harabeye dönmüş bulunan şehrin onarılmasını emretti, çünkü bu şehir mütemadi savaşlar yüzünden tamamen harap olmuştu. Bu

nedenle menziller ve mescitler yaptırarak, nüfusu yüz binden üç bine kadar düşmüş olan şehirde imar faaliyetlerini başlattı.[24]

Bütün bu bilgilerden Tuğrul Bey'in fethettiği yerlerde ele geçirdiği hazineler ve mal varlıklarının en azından bir kısmını bu şehirlerin âbâd olunmasına harcadığı, uzun süren askerî hadiselerden dolayı perişan duruma gelmiş bulunan halkın refahını temin etmeye çalıştığı anlaşılıyor. Rey'e gelince de orayı kendisine başkent yaptı. Tuğrul Bey, Rey'i kendine başkent yaparak, doğudan tamamen çekilmiş ve Horasan ile Nîşâpûr'u kardeşi Çağrı Bey'e bırakmış oluyordu. Rey'i ele geçiren İbrahim Yınal, bizzat kendisi Rey emîri olmak istediğinden, Tuğrul Beyin Rey'e yerleşmesinden hiç mutlu olmadı. Diğer Selçuklu prensleri de Tuğrul Beyin vasal siyaseti nedeniyle, emîr veya dihkân olamıyor ve bu nedenle de alınganlık yapıyorlardı.

Tuğrul Bey, payitaht yaptığı Rey'de de şehir içinde ve dışında yaptırdığı görülen saraylardan başka, Hanefîler için yirmi bin kişinin vaaz dinleyebileceği kadar büyük bir cami inşa ettirmişti. Tuğrul Bey, ayrıca başkalarının da (diğer mezhepler için) ibadet edebilmeleri için camiler ve büyük bir medrese inşa ettirmelerini teşvik ediyordu. İmar faaliyetine kumandanlar da iştirak ediyorlardı: Meselâ, meşhur Savtekin, Rey şehrinde ashâb-ı hadisin Cuma namazı kılması için cami inşa ettirmişti.[25]

Orta ve Batı İran'ın parçalanmış yapısı Selçukluların dikkatini daha batıya çekmekteydi. Bu nedenle Tuğrul Bey gönderdiği elçilerle mahallî emîrliklerin kendi hâkimiyetine girmelerini istemekteydi. Bunlardan biri olan Sâve hâkimi Deylemli Kâmrev, Tuğrul Bey

24 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 450, 452; İbnü'l-Esîr, IX, s. 388; en-Nüveyrî, XXVI, s. 162; Bondârî, s. 6; Mîrhând, II, s. 663; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, Çev. H. D. Andreasyan, Yay. Haz. İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul 2017, s. 30; İbn Haldûn, III, s. 819.

25 Hüseyin Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, Silsile-i İntişârât-i Encümen-i Asâr-i Millî, Tahran 1967, s. 205, 327 vd., II, s. 531; Abdülcelîl el-Kazvînî, *Nakz*, Çaphâne-i Zer Encâm Pezîreft, Tahran 1358 Şemsî, s. 219, 580; İbn Haldûn, IV, s. 10; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 120 vd.; Tuğrul Bey zamanındaki Rey şehri bugünkü Tahran'a on kilometre kadar mesafede bir yerdir. O devirden günümüze bir kule ve Tuğrul Bey'in kümbeti kalmıştır.

Horasan'da iken ona hizmet ediyor ve hediyeler sunuyordu. Daha önce İbrahim Yınal Rey'de iken ona da hizmet etmiş ve hediyeler sunmuştu. Tuğrul Bey'in yanına gelince bu hediyelerden dolayı Tuğrul Bey'in kendine yeni yerler iktâ edeceğini ve daha önce ona yaptığı hizmetleri göz önünde bulunduracağını zannediyordu, fakat umduğunu bulamadı. Tuğrul Bey onun sahip olduğu iktâlardan her yıl için yirmi yedi bin dinar vergi ödemesine karar verdi.[26]

Tuğrul Bey hâkimiyetinin sınırlarını genişletmek için daha sonra Kazvîn üzerine hücum etti, fakat halk teslim olmayı reddetti. Tuğrul Bey de onlara hücum edip ok ve taş yağmuruna tuttu, bu yüzden halk surların üzerinde tutunamadı. Şehir halkından bazıları atılan oklardan öldü. Tuğrul Bey bu arada üç yüz elli kişiyi yakaladı. Kâmrev ve Merdâvîç b. Bessû bu durumu görünce şehri zor kullanarak ele geçirmesinden ve yağmalamasından korkarak halkın savaşmasına mâni oldular ve seksen bin dinar ödenmesi şartıyla anlaşmazlığa son verdiler. Şehrin valisi de ona itaat arz etti.[27]

İlk Selçuklu fetihleri sıralarında Abbâsî Hilâfeti'ndeki siyâsî durum oldukça karışıktı. Musul, Diyarbekir ve diğer bölgelerde daha önce adlarını zikrettiğimiz Boğa (Buka), Göktaş, Mansûr ve Dana gibi Oğuz beylerinin emrindeki Türkmenler faaliyet göstermekteydi. Göçebe Türkmen savaşçılarının sayısı o kadar çoktu ki hiçbir eyalet, bunları bir haftadan fazla besleyemezdi. Bu savaşçı Oğuzlar da kendilerine ve hayvanlarına besin bulmak için bir yerden bir yere sürekli göçmek zorundaydılar. Bu toplulukların çoğu, boy beylerinin emrinde olmak üzere başlarına buyruk hareket ederlerdi. Bazen Selçukluların hizmetinde savaşa katılırlar, fakat çıkarlarına uygun gelirse tereddüt etmeden düşman prens veya emîrlerinin hizmetine girerlerdi. Bazı Türkmen topluluklarının da Selçuklulara karşı geçmişten gelen düşmanlıkları vardı ve bunu açıkça sürdürmeye devam ediyorlardı. Örneğin, Tuğrul Beyin amcası Arslan Yabgu'nun Irak Türkmenleri bu durumdaydılar.

---

26 İbnü'l-Esîr, IX, s. 388; İbn Haldûn, IV, s. 10; E. Bosworth, "The Political And Dynastic History Of The Iranian World (A.D. 1000- 1217)", s. 41.

27 İbnü'l-Esîr, IX, s. 388; Krş. Mevdûdî, s. 171.

Bunların büyük bir askerî gücü temsil ettikleri göz ününde bulundurmuş olacak ki, Tuğrul Bey daha sonra bir süre önce isyan etmiş olan Göktaş, Boğa ve diğer Oğuz beylerine haber gönderdi. Onların gönlünü alıyor ve yanına gelip hizmetine girmeye davet ediyordu. Tuğrul Bey'in elçisi onların yanına varınca Zencân yöresindeki bir nehrin kıyısında konaklayıncaya kadar yollarına devam ettiler. Sonra da elçiyi epeyce oyaladıktan sonra geri gönderip ona: "Tuğrul Bey'e de ki bizi tevkif etmek niyetiyle bir araya toplamak niyetindesin. Korktuğumuz için senden uzak duruyoruz. Şimdi buraya konaklamış bulunuyoruz. Eğer üzerimize yürüyecek olursan Horasan'a veya Diyâr-ı Rûm'a gideriz ve hiçbir zaman için seninle beraber olmayız." dediler.[28]

İşte bu Türkmenler Rum ülkesine yani Anadolu'ya doğru yola çıkan Türkmenlerdi. Bunlar, İbrahim Yınal'ın Rey'i ele geçirmesi üzerine buralara sürüklenmişler, Irak-ı Arab'ın birçok büyük şehrini, ele geçirerek tahrip etmişlerdi. İbrahim Yınal Rey kentine gelince, Selçuklu hizmetine girmeyen tüm Oğuzlar, bu hareketi kendilerine karşı bir hareket, üzerlerine yürünme olarak algılayarak, Yınal'ın önünden batıya doğru çekilmeye başlamışlardı. Urmiye'deki Türkmenler de bu çekilen kalabalığa katılmışlar, şimdi birleşmiş çok kalabalık bir Türkmen kitlesi güneybatı yönünde hareketlenmişti. Tuğrul Bey'in, amcası nedeni ile Selçuklulara bağımlı saydığı kendisinden ayrı hareket hatta isyan etmiş olan Oğuzlarla barış yapmak istediği anlaşılıyor. Ancak çok yetenekli oldukları zikredilen Oğuz beyleri kendilerince bazı nedenlerden ötürü Tuğrul Bey'in bu kritik teklifini geri çevirdiler.[29]

Tuğrul Bey, Oğuz beylerinden sonra Deylem melikine elçi gönderdi: onu itaate davet ediyor ve kendisinden mal istiyordu. Esasen 427 (1036) yılında Gazneliler Tırm'ı terk etmiş ve burası yeniden Müsâfirîlerin eline geçmişti. İlk zamanlarda Selçuklular Deylem'de

28 İbnü'l-Esîr, IX, s. 388; İbn Haldûn, III, s. 619; Krş. Agacanov, s. 112.

29 İbnü'l-Esîr, IX, s. 388; Krş. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 38; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, DTCF Yayınları, Ankara 1972, s. 94.

doğrudan bir idare kurmayıp vergiye bağlamayı tercih ettiler. Bu cihetten Tuğrul Bey Sâlâr-ı Tırm'a haber gönderip, hizmetine girmeye çağırdı ve iki yüz bin dinar göndermesini istedi. Bunun üzerine Tuğrul Bey'e itaat arz edip, bir miktar para göndermesi şartıyla anlaşma sağlandı.[30]

Yukarıda Kâkeveyh'in ölümü üzerine evlatları arasında iktidar mücâdelesinin yaşandığını zikretmiştik. Siyâsî anlamda bir krizin yaşanmaya başladığından bahsettiğimiz İsfâhân'da ortaya çıkan otorite boşluğu tabiatıyla Tuğrul Bey'in dikkatini çekmiş ve o, 434'te (1042-1043) bir askerî birliği bu şehre göndermiştir. Tuğrul Bey'in öncü kuvvetleri İsfâhân'a bağlı köy ve kasabalardan önemli oranda ganimet elde etmiştir. Bu gelişme üzerine İsfâhân'ın askerî bir saldırıya direnemeyeceğini anlayan Tuğrul Bey, şehre hâkim olmak amacıyla Rey'den hareket etmiştir. Tuğrul Bey İsfâhân'a da bir askerî birlik sevk etti. Bu esnada şehir Irak-ı Acem'in bir kısmına sahip olan Deylem asıllı Kâkûye hânedanından Ebû Mansûr Ferâmûrz b. Alâüddevle'nin elinde bulunuyordu. Bunun üzerine Ferâmûrz onunla haberleşerek, kendisine para verip, gönlünü aldı. Esasen Ebû Mansûr Ferâmûrz Selçuklu tehlikesini fark etmekte gecikmemiş, İsfâhân'da bastırdığı sikkelerde 1042 yılından itibaren Tuğrul Bey'in adını zikretmek sûretiyle Tuğrul Bey'in hâkimiyetini kabul etmiştir.[31]

30 İbnü'l-Esîr, IX, s. 389; İbn Haldûn, IV, s. 10; Cl. Huart, "Les Mosâfirides de L'Adherbaidjân", *A Volume Of Oriental Studie Presented To Edward G. Browne*, Cambridge University Press, 1922, s. 254; E. Bosworth, "The Political And Dynastic History Of The Iranian World (A.D. 1000-1217)", s. 31; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, Taylor's Foreign Press, London 1953, s. 166; Tarem (Târum, Tırm), dağları Kazvîn'e Deylem cihetinden hâkim olan geniş bir bölgenin adıdır. Gayet verimli, sulak, yemyeşil köylerle bezenmiştir. Tarem iki kısma ayrılmıştı: Biri, Baç yahut Taç Kalesi'yle yüz kadar köyü içine alan Yukarı Tarem (Tarem-i Ulya), öbürü Şemirân ve Firûzabad şehirlerinin bulunduğu Aşağı Tarem (Tarem-i Süflâ). Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Çev. Abdülvehap Tarzi, MEB, İstanbul 1985, s. 162.

31 İbnü'l-Ümrânî, *el-İnbâ fî Târîhü'l-Hulefâ*, Tahkik: Kâsım es-Sâmrâî', Dârü'l-Mâfâk el-Arabiyyet, Kahire 1419, s. 188; George C. Miles, "Another Kakwayhid Note", *Amerikan Numismatic Society Museum Notes*, 1972, Vol. I, s. 142, 147; Kucur, s. 1600.

Büveyhîler, başından beri üç etki alanına ayrılmıştır: Şirâz, Rey ve Bağdat. Sonuç olarak, Büveyhîlerin birliği ve hükûmeti ile ilgili durumlar daima sorun olarak kalmıştır. Durum böyle olunca Selçuklu ülkesinin hudutları Büveyhîlerin hudutlarına dayanmış oluyordu. Bunun mânâsı Tuğrul Bey'in sınırlarının başka bir ülkeye bitişmiş olması, er veya geç bu ülkenin de sonunun gelmiş olması demekti. Nitekim Büveyhîler bu durumu kavramakta gecikmedikleri için Halîfe el-Kâim'in tavassutuna başvurdular. İleride ele alacağımız gibi halîfe bu duruma müdahale etmek üzere elçiler gönderdi.

Diğer taraftan şehre hâkim olma amacı yerine gelen Tuğrul Bey de İsfâhân'a gitmekten vazgeçip, yönünü İsfâhân'ı vergiye bağlamış olan önceki hâkimi Ebû Kâlîcâr Gerşâsf'ın idaresindeki Hemedân'a çevirdi. Daha önce Tuğrul Bey Rey'de iken onunla birkaç defa haberleştikten sonra, Gerşâsf buraya gelmişti. Tuğrul Bey onunla beraber Ebher ve Zencân'a gitmiş ve Hemedân'ı elinden almıştı. Bunun üzerine Gerşâsf'ın yanındaki adamları dağıldı. Tuğrul Bey daha sonra ondan Kinkever Kalesi'ni kendisine teslim etmesini istedi ve kaleyi teslim almak üzere oraya adam da gönderdi. Fakat onlar kaleyi teslim etmediler ve Tuğrul Bey'in elçisine: "Vallahi, eğer Gerşâsf'ı parça parça doğrasan dahi biz burayı sana teslim etmeyiz." dediler. Tuğrul Bey de bunun üzerine Gerşâsf'a: "Onlar senin emrin ve fikrin yüzünden teslim olmuyor ve diretiyorlar; oraya çık ve onlarla beraber otur, ben sana izin verinceye kadar da oradan ayrılma." dedi. Tuğrul Bey daha sonra Rey'e döndü. Nâsır el-Alevî adlı birini Hemedân'a nâib tayin etti. Nâsır, Gerşâsf tarafından tevkif edilmişti. Tuğrul Bey onu hapisten çıkarttı ve Rey'e vali tayin edip, şehirde görevlendireceği şahsa yardımcı olmasını emretti. Yanında Cürcân ve Taberistân'daki nâibi Merdâvîç b. Bessû vardı. Tuğrul Bey Cürcân'a gidip Müsâfirî hânedanından Cestân b. İbrahim'i azletti ve Menûçehr b. Kâbûs'un yakın adamlarından Esfâr'ı Cürcân'a vali tayin etti. Tuğrul Bey Cürcân ve Taberistan işini hallettikten sonra Dihistân üzerine yürüdü ve orayı muhasara etti. Şehrin hâkimi Kâmyâr oradaydı ve şehir müstahkem olduğu için burada müdafaaya çekilmişti. Tuğrul Bey böylece vergi ödemeyen ve Selçuklu

hâkimiyetini kabul etmeme konusunda direnen Hemedân Emîri Gerşâsf ile Dihistân Emîri Kâmyâr'ı azledip, yerlerine başka tayinler yapmış, Horâsân Tuğrul Bey'in lehine olarak düzene girmiştir.[32]

Hârezm'in Fethi

Dandanakan Savaşı öncesinde Selçukluların Gazneli kumandanlarından Beydoğdu ve Hâcib Subaşı'yı bozguna uğrattıkları vakit Gazneli Sultan Mesûd, vezir ile baş başa bir müzakere yaparak, Hârezm'i Şâhmelik'e vermeye karar vermişti.[33] Bu maksatla bir menşur yazıp, buna bir de hil'at ilâve ederek, dergâhın alelâde mutemetlerinden Hasan Tubânî adında bir ihtiyar vâsıtasıyla Şâhmelik'e gönderdiler. Bu hususta uyuşmak için Şâhmelik ile Hârezmliler arasında uzun zaman elçiler gidip geldiler. Şâhmelik: "Emîr Mesûd Mü'minlerin Emîri'nin fermânı ile tayin edilmiş bir emîrdir; O bana Hârezm'i vermiştir; siz bu vilâyeti bana veriniz" diye haber gönderdi. Hârezmliler de cevap olarak hiç kimseyi tanımadıklarını, bu vilâyetin kendilerinin olduğunu, yalnız kılıçla ellerinden alınabileceğini söyleyerek: "Kim bunu gözüne alırsa gelsin, Tanrı kime takdir etmiş ise neticede o üstün gelir Hârezm'i alır" dediler. Bunun üzerine Şâhmelik büyük bir ordu ile gelerek 6 Cemâziyelâhir 432 (11 Şubat 1041) günü İsmail'in ordusu ile karşı karşıya geldi. Üç gün üç gece öyle büyük bir savaş oldu ki sel gibi kan aktı, her iki taraftan birçok insanlar öldüler. Nihayet Şâhmelik üçüncü günü öğle vakti Asîb sahrasında yapılan savaşta üstün gelerek Hârezmlileri bozguna uğrattı.[34] Şâhmelik yirmi gün kadar şehre giremedi, şehrin

32 İbnü'l-Esîr, IX, s. 389; el-Azimî, s. 4; İbn Haldûn, IV, s. 10 vd., III, s. 819; Bazı Oğuzlar Dihistân bozkırlarında bazıları da 10. yüzyıl İslâm kaynaklarında sözü edilen Türk şehirleri Cend, Huvar ve Yengikent şehirlerinde, Sirderya'nın ağızlarında yaşıyorlardı. Türkmenlerin çoğu Oğuz idiler ve göçebeydiler. Bölgede Hârezm ve Mâverâünnehir ile iktisâdî ve kültürel bağları vardı. Göçebe olan Oğuzların kültürel ve maddi seviyesi Dihistân bozkırları ile Urallar arasında inkişaf ediyordu. E. Bosworth, "The Political And Dynastic History Of The Iranian World (A.D. 1000- 1217)", s. 16.

33 Beyhakî, Neşr. Said Nefisi, s. 704; İbn Haldûn, IV, s. 9.

34 Beyhakî, Neşr. Said Nefisi, s. 704; el-Hüseynî, s. 4.

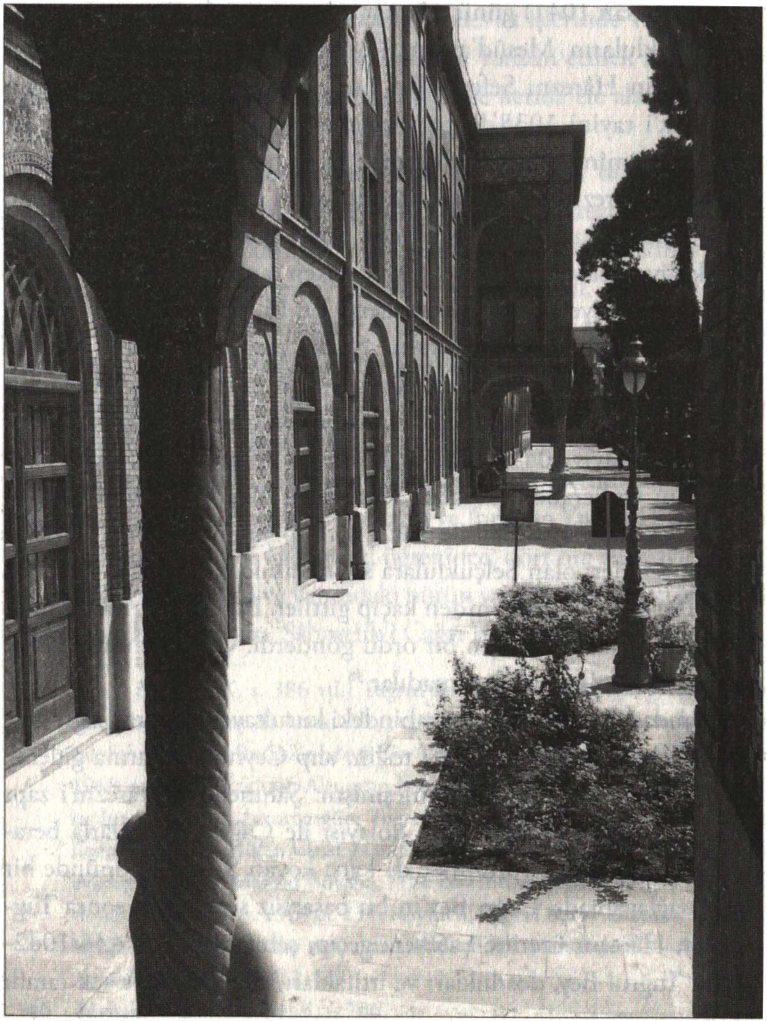

Tahran Gülistan Sarayı

ahvali düzelip sükûnet buluncaya kadar bekledi. Aman isteyenler ve itaati kabul edenler gelip saygılarını sundular. Şâhmelik şehrin tamamıyla sükûnet bulduğuna kanaat getirdikten sonra 15 Şaban 432 (20 Nisan 1041) günü saltanat tahtına oturdu.[35]

Selçukluların Mesûd'a karşı kazandıkları Dandanakan zaferi Şâhmelik'in Hârezm Seferi'nden önce olmuştu. Sultan Mesûd'un Şâhmelik'i tayini 1038'de gerçekleşmiş ise de Şâhmelik, 1041 yılı kış mevsiminden önce Hârezm'e karşı harekete geçememiştir.[36] Şâhmelik Hârezm'de tahta çıktığı gün şehri süsleyip şenlik yaptılar. Bütün işler yoluna girdi. Şâhmelik ertesi günü, yani Cuma günü birçok süvariler ve piyadelerden mürekkep muhteşem bir alay ile gelip büyük camiye girerek Mü'minlerin Emîri, Sultan Mesûd ve kendi adına Hârezm'de hutbe okuttu. Şurası gariptir ki Sultan Mesûd, Hârezm'de adına hutbe okunduğu günden bir müddet evvel ölmüş ve Emîr Mevdûd da Şâhmelik'in hutbe okuttuğu 432 Şaban ayında (Nisan-Mayıs 1041) Dînever'de amcası ile savaşa tutuşmuş onu, oğullarını ve beraberinde olan adamlarını öldürerek tahta çıkmıştı.[37] Diğer taraftan İsmail ile Şükr, korkup yakın adamları ile beraber müttefikleri olan Selçuklulara sığınmak için 22 Receb 432 (28 Mart 1041) günü Hârezm'den kaçıp gittiler. Bunun üzerine Şâhmelik bunları yakalamak için bir ordu gönderdi. Ordu sınırlara kadar gittiyse de bunları yakalayamadılar.[38]

Dandanakan Savaşı'nın akabindeki kurultaydan sonra Çağrı Bey, yukarıda belirtildiği gibi Belh'i teslim alıp Ceyhun kenarına giderek orada Hârezmşâh İsmail ile birleşmiştir. Şâhmelik'in Hârezm'i zapt etmesi ile ortaya çıkan tehlike dolayısı ile Çağrı Bey onlarla beraber Hârezm üzerine yürüdüyse de karşı koyan Şâhmelik önünde bir başarı sağlayamadı. Çağrı Bey'in bu başarısız seferinden sonra Tuğrul Bey, Hârezm üzerine harekete geçip, şehri zapt etti (434/1042-1043). Tuğrul Bey, dostlukları ve ittifakları, karşılıklı veya tek taraflı

35 Beyhakî, Neşr. Said Nefisi, s. 705.

36 V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Çev. H. D. Yıldız, TTK, Ankara 1990, s. 322 vd.

37 Beyhakî, Neşr. Said Nefisi, s. 705. İbnü'l-Esîr, IX, 386.

38 Beyhakî, Neşr. Said Nefisi, s. 704 vd.

akrabalık münasebetleriyle kuvvetlendirmekten ibaret olan eski bir Türk âdetini asla ihmal etmemiş ve Hârezm'i fethedince Hârezmşâh Şâhmelik'in karısı Altuncan Hatun ile evlenmiştir.[39]

Altuncan Hatun bu andan itibaren devlet işlerinde Tuğrul Bey'in en büyük yardımcısı olmuştur. Kocasına yardım etmek için gerektiğinde orduların başına geçti. Gerektiğinde ileride ele alacağımız gibi öz oğlunu zincire vurdu.

Selçuklular Şâhmelik'i yenmekle en tehlikeli düşmanlarından kurtulmuş oldular. Güvenliklerini tehdit eden Hârezm'i fethettikten sonra burayı yerli hâkimlere vermeyerek, doğrudan yönetmeyi tercih ettiler. Selçuklular Hârezm'i aldıktan sonra İsmail, Şükr Hadim ve Altuntaşlılara vefa etmemişler, birkaç gün onlara iyi muamele yapmışlarsa da sonunda hepsini yakalayıp bağlamışlardır.[40]

Mağlup olan Şâhmelik ise bütün malını ve hazinesini yanına alıp, Dihistân'a, oradan Tabes'e, Kirmân'a, buradan da et-Tîz ve Mekrân'a kaçtı. Buraya varınca artık kurtulduğunu sanıp, kendisini emniyette hissetti. Tuğrul Bey'in amcasının oğlu ve İbrahim Yınal'ın kardeşi olan Ertaş, onun buralarda olduğunu öğrenince, dört bin süvariyle üzerine yürüyüp, onu esir etti ve yanındaki bütün varlığını da ele geçirdi. Ertaş daha sonra geri dönüp, Şâhmelik'i Çağrı Bey'e teslim etti.[41]

---

39 İbnü'l-Esîr'de (IX, s. 386 vd.) Tuğrul Bey'in Hârezm'i Şahmelik'in elinden aldığı belirtiliyorsa da karısı Altuncan Hatun'dan bahsedilmemektedir. Ancak Sıbt'taki (*Mir'âtu'z-Zamân fî Târihi'l-Âyan*, Neşr. A. Sevim, TTK, Ankara 1968, s. 75) bir kayıttan Altuncan Hatun'un Hârezmşah'ın karısı olduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma göre Tuğrul Bey, yukarıdaki tarihte Hârezm'i fethedince ya Şahmelik'in karısı ya da Hârezmşâh İsmail b. Altuntaş'ın karısı ile evlenmiştir. Krş. Harold Bowen, "The Last Buwayhids", *The Journal Of The Royal Asiatic Society*, 1929, s. 231; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 17; Belh ve Hârezm'in Selçuklular tarafından fethi için bk. Hândmîr, *Hulâsâtü'l-Ahbâr*, Ayasofya K. 3190, vr. 321 a.

40 Beyhakî, Neşr. Said Nefisi, s. 706.

41 İbnü'l-Esîr, IX, s. 386 vd.; Alî b. Zeyd el-Beyhakî İbn Funduk, s. 51; Ed. Sachau, *Geschichte Und Chronologie Von Kharizm*, II, Adolf Holzhausen Druck, Wien 1873, s. 311; J. August Vullers, *Mirchond's Geschichte Der Seldschuken*, Verlag Der Ricker'schen Buchhanlung, Giessen 1838, s. 48; Şâhmelik, Dihistân'a kaçtıktan sonra Sirderyâ deltasındaki eski bölgelerine geri dönemedi, çünkü

Kaderin garip bir cilvesi olarak, Selçuklulara çok ıstıraplar çektirmiş olan bu eski düşman Şâhmelik, ömrünün geri kalan günlerini Çağrı Bey'in zindanında doldurmuştur. Şâhmelik'in hezimeti, Oğuz Yabgu Devleti'nin başında bulunan yönetici kesim için ağır bir darbe olmuş; Baranî soyundan gelen Yengikent ve Cend hanları, Hârezm üzerindeki hâkimiyetlerini kaybetmişlerdi. Tuğrul ve Çağrı beyler, Şâhmelik'i etkisiz hale getirebilmek için Kıpçak beyleri ile güçlü bir ittifak yapmışlardı. Tuğrul Bey, Hârezm'i zapt ettikten sonra ağabeyi Çağrı Bey, Hârezm'in Hezâresb ve Gürgenç kalelerriyle diğer şehirlerini birer birer ele geçirip, bölgeye tam anlamıyla hâkim oldu. Bundan sonra büyük bir hükümdâr, fakat gayrimüslim olup, kendisine karşı isyan halinde bulunan Kıpçak Şâhı'na bir mektup gönderip, onu dine davet etti. O da kabul edip, huzura gelerek Çağrı Bey'in önünde Müslüman oldu. Aralarında çok iyi geçinip, birbirlerine kız alıp vererek, evlenme yolu ile akrabalık kurdular,[42] ancak kaynaklarda bu evliliğin tafsilâtı yoktur.

Bu dönemde Selçuklu ve Kıpçak yöneticileri arasındaki ittifak, olayların gelişme şartlarına göre mantıklıydı. 1030'lardan sonra, yukarıda belirtilen olayların ardından, doğuda harekete geçen Kıpçak boyları, tabii olarak kendilerinin batıya geçmelerini engelleyen Sirderya Oğuzlarına düşman kesilmişlerdi. Bu yüzden onların, Şâhmelik ile Tuğrul ve Çağrı beyler arasındaki savaşa katılmamaları mümkün değildi. Ortak çıkarlar, Oğuz yabgularına karşı girişilen savaşta Kıpçak hanlarıyla Selçukluları müttefik olmaya zorlamıştır. Bu durumda zaten Hârezm'de sağlam bir desteği olmayan Şâhmelik'in Selçuklular tarafından bozguna uğratılması tabii idi. Şâhmelik'in mağlubiyetiyle zayıflayan Sirderya Oğuz Devleti, tarihen 1056'ların

buralar şimdi Kıpçakların eline geçmişti. E. Bosworth, "The Political And Dynastic History Of The Iranian World (A.D. 1000- 1217)", s. 52.

42 el-Hüseynî, s. 19; Ahmed b. Mahmud, I, s. 47; Hasan-ı Yezdî, *Câmi'ü't-Tevârîh-i Hasenî*, Fatih 4307, vr. 183 b.; Ergin Ayan, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 2009/II, s. 108; Büyük Selçuklu sultanlarının evlilikleri hakkında geniş bir araştırma için bk. Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu Sultanlarının Siyâsî Evlilikleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Mart-Nisan 2008, Sayı 173, s. 109-128.

başında *Oğuznâme*'deki haberlere uygun olarak Kıpçak boylarının hücumları sonucunda tarih sahnesinden silinmiştir.[43]

Şâhmelik'in mağlubiyeti ve Kıpçak boylarının şiddetlenen baskıları sonucunda Oğuz Yabgu Devleti'nin büyük bir darbe aldığı anlaşılmaktadır. Bu Kıpçaklar hakkında Urfalı Mateos'ta önemli kayıtlar yer almaktadır:

> 499 (9 Mart 1050-8 Mart 1051) tarihinde, Romalılar büyük bir felâket içine düştüler. Birçok eyaletler tahrip edildi ve halk kılıçtan geçirildi. Kana susamış menfur Peçenek milleti tarafından büyük katliamlar yapıldı ve Romalılar acı ve çok felaketli günler geçirdiler. Zira, muhaceret eden Khardeşler (Sarı 'Saçlılar) Uzları ve Peçenekleri ileriye sürdüler ve bütün bu milletler müttefikan hiddetlerini Romalılara karşı çevirdiler, İstanbul büyük sıkıntılar içine düştü ve meşhur prensler esir edildiler. Romalıların o yıl içinde duçar oldukları felâketleri nakletmek imkân haricindedir.[44]

Çoğu araştırmacının Kıpçaklar arasında yer alan Sarı Boyuna verilen isim olarak nitelendirdiği Khardeşlerin Karadeniz'in kuzeyinden batıya doğru giderek, buradaki Peçenek ve Uzları hareketlendirmeleri herhalde Oğuz Yabgu Devleti'nin yıkılması dolayısıyla batıya geçmelerini engelleyecek gücün ortadan kalkması ile ilgilidir. Nitekim İbnü'l-Esîr'in 1043-1044 yılına dair verdiği bir haber de bu hususa uygun düşmektedir:

> Balasagun ve Kâşgar taraflarında İslâm ülkelerine girip yağmacılık yapan ve olay çıkaran gayrimüslim Türklerden on bin çadır

43 *Oğuznâme*'de (s. 78), Şahmelik'e ait son haberler şöyledir: "Oğuzların dağılışı ve Şâhmelik'in bozgunluğu esnasında Yazır'dan bir bey olan Ali Han'ın oğulları Kayaşkul ve Velihan, Yazır yöresine gittiler ve Hisar Tak'ta yurt tuttular." Togan, *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982; Krş. Ergin Ayan, "Selçuklu Bünyesinde ve Dağılma Döneminde Oğuzların Yazır Boyu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Kış 2012, C. 5, S. 20, s. 146; S. G. Agacanov, s. 318.

44 Urfalı Metos, s. 91.

halkı Müslüman oldu ve Kurban Bayramı'nda da yirmi bin baş koyunu kurban kestiler, böylece Allah Müslümanları onların şerrinden kurtardı. Bunlar yaz mevsimini Bulgar ülkesinde geçirir, Balasagun'da da kışlarlardı. Müslüman olunca çeşitli ülkelere dağıldılar. Her bir yörede bin çadır halkı vardı. Kendi güvenliklerini sağlamak gayesiyle daha az veya daha çok çadır halkı bir arada olabilirdi, çünkü onlar Müslümanlar karşısında birbirlerini himaye etmek gayesiyle bir araya toplanırlardı. İslâm'ı kabul etmeyen Türk zümreleri Tatar ve Hıtaylar ise Çin'de oturuyorlardı.[45]

Ebû'l-Ferec'in 1046 yılına ait bir kaydı da ilginçtir: "Arapların 438 (1046) yılında Oğuzlar, Hulvân şehrini zapt ettiler. Aynı yıl Semerkant'ın Nasturî metropoliti, Katolikus'a halîfenin de sarayında okunan bir mektup yolladı. Mektupta deniliyordu ki: "Yığın yığın, saldıran çekirgelere benzer birtakım insanlar Tebit ile Hutan Dağları'nda, Büyük İskender'in vaktiyle seddetmiş olduğu yazılan gediği açtılar ve buradan hücum ederek Kaşgar'a kadar ilerlediler. Bunların başında yedi kral var ve her kral ile beraber yedi yüz bin atlı bulunuyor. Büyük krallarının adı Nasarath'tır ve bu kelimenin mânâsı Tanrı emri ile hüküm sürendir. Bu adamlar Hintliler gibi karadırlar, yüzlerini yıkamadıkları gibi, saçlarını da taramıyorlar. Saçlarını örüyorlar ve bu örgüyü kalkan gibi kullanıyorlar. Ok kullanmakta son derece hünerlidirler, yedikleri şeyler en sefil şeylerdir. Fakat merhametli ve adaletli kimselerdir."[46] Aktarılan bilgiler bu tarihlerde Doğu Türkistan'dan Balkanlara kadar göçebe Türk kavimlerinin sürekli hareket halinde bulunduklarını göstermektedir.

Herât'ın Zaptı

Herât, Selçuklu Gazneli mücâdelelerinde Gaznelilerin üssü ve ikmâl merkezi olduğu gibi, Selçukluların da öncelikli olarak ele geçirmeyi hedefledikleri şehirlerden biri idi. Bu nedenle şehrin anılan

45 İbnü'l-Esîr, IX, s. 396 vd.

46 Abû'l-Farac, I, s. 303.

dönemde iki devlet arasında sürekli olarak el değiştirdiği görülmektedir. Dandanakan Savaşı'nın bir yıl öncesinden Sultan Mesûd'un öldürülmesine kadar geçen zaman zarfında Herât'ta bir yönetim boşluğu meydana gelmiş, hiçbir hâmi ve hâkimi bulunmamış, bazı kimselerin sürekli taarruzlarına maruz kalmıştır. 432 (1040-1041) yılında Şeyh Reis Ebû Muhammed b. Asım'ın şehre hâkim olmak için menşur ve misâl olmaksızın ele geçirmeye çalışınca Mesûd'un tarafında olan şehrin kutvalı Şemirân ile pek çok kez savaştı. Bu arada bir ok isabet alarak ölünce, kardeşi Şeyh Râfi şehri ele geçirip bir müddet elinde tuttu. Sonra nâibi Mansûr b. Eşâs onu öldürüp şehre hâkim oldu ve durumunu kuvvetlendirdi. Selçuklular her yıl gelip buraya hücum ediyorlar fakat şehri ele geçiremiyorlardı. Şehir halkı ise aç ve helak duruma düşüyordu. Sonunda Musa Yabgu gelip, Mansûr b. Eşâs'ı öldürdü ve şehri tasarrufu altına aldı.[47]

Anlaşıldığı kadarıyla Herât'ın Selçuklular tarafından ele geçirilmesiyle birlikte bu şehir Horasan kıtasının güney kısımlarının merkezi durumuna getirilmiştir. Ancak Gazneli Sultan Mesûd'un ölümü üzerine yerine geçen oğlu Sultan Mevdûd 434 (1042-1043) yılında Herât'ı geri aldı. Yani Gazneli askerlerinden bir kısmı Herât üzerine yürüyüp, Musa Yabgu ile savaşarak onu oradan uzaklaştırmışlardı. Anlaşıldığına göre, Mevdûd'un tahta çıkmayı başarması üzerine Herât ahalisi oradaki Selçuklu Oğuzlarına karşı ayaklandılar ve onları şehirden çıkarıp burayı Mevdûd adına muhafaza ettiler.[48]

Yukarıda adı geçen Ertaş Bey'in ise, Şâhmelik'i Çağrı Bey'e teslim ettikten sonra Herât yakınlarındaki Bâdgis'e döndüğü ve daha önce Gazneli kuvvetlerinin Mûsa Yabgu'yu oradan uzaklaştırdıklarından söz ettiğimiz Herât'ı muhasaraya başladığı anlaşılıyor. Herâtlılar bu zamana kadar şehirlerini teslim etmemekte direnip, Gazne Sultânı Mevdûd'a bağlı kalmaya devam etmekteydiler. Herât halkı Ertaş'a karşı da direndiler, köy ve kasabalarının tahrip edilmesine

47 Muineddîn Muhammed Zamçî İsfizârî, *Ravzâtü'l-Cennât fi Evsâf Medînet-i Herât*, Nâşir-i Çâpî Dânişgâh-i Tahran, İnternet Erişimi: www.Ghaemiyeh.com, s. 286 vd.; Bondârî, s. LXI.

48 İbnü'l-Esîr, IX, s. 370, 373; Hândmîr, II, s. 393; Krş. Bondârî, s. LXII.

rağmen şehirlerini savundular. Onları böyle davranmaya sevk eden sebep Oğuzlarla savaşmak korkusuydu.[49]

Yukarıdaki bilgilerden Herât'ın Selçuklularla Gazneliler arasında birkaç defa el değiştirdiği anlaşılmaktadır. Ancak Musa Yabgu'ya ait iki adet paranın ve Çağrı Bey'e ait bir paranın Herât'ta basılmasından kentin Selçuklu hâkimiyetinde kaldığı görülmektedir. Buna göre Herât'ta Selçuklulara ait ilk para 1043-1044'te Musa Yabgu tarafından bastırılmıştır. Bunun ardından aynı tarihte el-Melikü'l-Mansûr unvanıyla Çağrı Bey adına, yine aynı tarihte Musa Yabgu adına tekraren paralar darp edilmiştir.[50]

Herât şehrinin aynı seneler içerisinde hangi siyâsî şartlar dolayısıyla hem Musa Yabgu hem de Çağrı Bey'in hâkimiyetinde bulunduğu hususunda kaynaklarda açıklayıcı bilgi bulunmamaktadır. Fakat, yukarıdaki bilgilerden ve aşağıda aktarılacak olan hadiselerden elde edilen neticeye göre Gazneli kuvvetlerinin Ertaş tarafından kesin bir yenilgiye uğratılmasından sonra Musa Yabgu Herât ve Sistân bölgelerine hâkim olmuştur. Devletin hânedan üyeleri arasında taksim edilmesi sırasında her ne kadar Herât ve çevresi Musa Yabgu'ya verilmiş bulunsa da, bu bölge yüzünden Çağrı Bey ile aralarında bir anlaşmazlık bulunduğu ve bu anlaşmazlığın hâkimiyet mücâdelesi şekline dönüştüğü her ikisi adına basılan paralardan ortaya çıkmaktadır. Bu sûretle Herât'ta Çağrı Bey'in para bastırmış olmasının kendi hâkimiyet alanının ihlâl edilmesi bakımından Musa Yabgu için bir mânâsının bulunması lâzımdır.

Gazne'de duruma hâkim olan Sultan Mevdûd ise, Hârezm'i ele geçiren ve ondan sonra Herât'ı kuşatmakta olan Selçuklu ordularına karşı Hâcib'in kumandasındaki bir Gazneli ordusunu Horasan taraflarına gönderdi. Anlaşıldığına göre, Mevdûd'un bu cesareti Çağrı Bey'in o sıralardaki hastalığından dolayı ileri geliyordu. Mevdûd'un bu ordusu Safer 435'de (Eylül 1043) Bûst tarafına gitmiş olan bir Oğuz grubunu mağlup etti ve onlardan pek çok kişiyi öldürdüler.[51]

49 İbnü'l-Esîr, IX, s. 389.

50 Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, s. 80.

51 İbnü'l-Esîr, IX, s. 395; Ferishta, I, s. 120 vd. Bu kaynakta bu hadiselerin H. 434 yılında cereyan ettiği kayıtlıdır.

Diğer taraftan Çağrı Bey, henüz on dört veya on beş yaşlarında bulunan oğlu Alp Arslan'ı Gazne Seferi'nin başına geçirdi. Alp Arslan bu ilk seferde Gaznelileri mağlup edip, çok sayıda at, silah, ganimet ve bin kişiyi de esir aldı. El-Hüseynî, bu zaferin müjdesiyle sarılık hastalığına yakalanmış olan Çağrı Bey'in sıhhat bulduğunu rivâyet ediyor.[52]

Bundan sonra baba-oğul birlikte hareket ederek, Gaznelilerin elinde bulunan Tirmiz üzerine yürüdüler. Kalenin kutvalı Şeyh el-Kâtibü'l-Beyhakî idi. Beyhakî, bu kuşatma karşısında artık Gazne'den kendisine herhangi bir yardım gelmeyeceğine kanaat getirerek, malını mülkünü Ebû Ali b. Şâdân'a hediye ederek, şehirden çıkıp, Gazne'ye doğru gitti. Çağrı Bey böylece zapt etmiş bulunduğu Tirmiz, Kubâdiyân, Vahş, Kunduz (Valvalic) şehirlerini ve bütün Tohâristân'ı fethetti. Çağrı Bey bütün bu bölgelerin idaresini oğlu Alp Arslan'a verdi ve Belh Amîdi Ebû Ali b. Şâdân'ı ona vezir tayin ederek, nüfuzunu kuvvetlendirdi. Ebû Ali b. Şâdân da vezirliği zamanında gayret ve iktidarı ile o vilâyetleri imâr ve halkı memnun etti. O ülkelerde iyiliği, doğruluğu ve adaleti ile meşhurdu. Ebû Ali b. Şâdân'ın ölümü yakınlaştığı zaman, Sultan Alp Arslan'dan, kendisinden sonra vezirliği Nizâmü'l-Mülk'e vermesini istemişti.[53]

Karahanlılar ile İlişkiler

Hârezm ve bu beldeleri ele geçirmesine rağmen Çağrı Bey'in, Buhârâ bölgesine doğru yayılma ve genişleme siyaseti gütmediği anlaşılıyor.

52 el-Hüseynî, s. 18.

53 Ahmed b. Mahmud, I, s. 45; el-Hüseynî (s. 18 vd.), bu seferin sebebini başka türlü izah ediyor: "Karâzbâc (burası muhtemelen Bâdgis yakınlarındaki Karabağ'dır) emîrlerinin Gazne'ye haraç verdikleri bildirilince, Çağrı Bey bu yer üzerine yürüdü. Savaştığı emîr, bir kaleye iltica edip, yiyecek ve harp malzemesi bitinceye kadar orada kaldı. Nihayet aman talebinde bulunup, kaleden aşağıya indi. Çağrı Bey'e bütün takımlarıyla beraber bin at ve kabzası altmış miskal gelen yakuttan yapılmış bir bıçak hediye etti. Bu bıçak, 548 (1153-1154) senesinde Oğuz isyanı ve istilâsına kadar Selçukluların hazinesinde kalmıştır. Sonra Çağrı Bey, sarılık hastalığına tutuldu. Mevdûd, onun hastalığını haber alınca ordusunu hazırlayarak Horasan üzerine yürüdü." Ali İbn Şâdân'ın vezâreti hakkında bk. Nahcûvânî, s. 266.

Hatta dedesi Selçuk'un mezarının bulunduğu Cend bölgesine dahi ilgi duymadığına dair iddialar vardır. Barthold bu ilgisizliğin sebebini şöyle açıklamaktadır: "Seyhun bölgesi Selçuklular için artık önemsizdir. Alp Arslan Seyhun'da batıda zaferler kazandıktan sonra 1065'de Cend ve Savran'ı fetih için görünmüştür. Devletin kuruluşundan itibaren kendilerini Türkmenden ziyade İslâm olarak hisseden büyük sultanlar, devletin doğu bölgesindeki sınır arazisine çok az önem verdiler ve bu bölgelerin diğer bir Türk kavmi olan Kıpçaklar tarafından işgal edilmesine dahi ses çıkarmadılar. Selçuklu sultanları bütün olarak Oğuz halkının kaderine ilgisiz kaldılar. Alp Arslan 1065 yılında Seyhun bölgesine sefer yaparken, Oğuzların Tuna'yı geçip, Balkan yarımadasını istilâ ettiklerini herhalde bilmiyordu."[54]

Ancak, Barthold'un Selçuk'un torunlarının Cend bölgesine ve dedelerinin mezarına dahi ilgi duymadıklarına dair iddiası doğru olmasa gerektir. Zira, tarihi kaynaklarda Sultan Alp Arslan'ın yukarıdaki tarihte Mangışlak Seferi'nde Kıpçak hanını itaate aldıktan sonra çok özlediği dedesi Selçuk'un mezarını ziyaret etmek için Cend'e gittiği[55] kayıtlıdır.

Selçukluların Karahanlılar ve Gaznelilerle sınırdaş olan bölgelerini idare eden Çağrı Bey'den arka arkaya tattığı mağlubiyetlerin Gazneli Sultan Mevdûd'u tatmin etmediği görülüyor. Zira, hem Karahanlıları hem de Büveyhîleri de ittifaka çağırarak onlarla müşterek olarak hem Çağrı Bey ve hem de oğlu Alp Arslan gibi kudretli kumandanlarla mücâdele etmeye kararlı olmasından Mevdûd'un gayesinden vazgeçmediği anlaşılıyor. Nitekim o, bu ittifak karşılığında müttefiklerine Horasan'ın bazı şehirlerini vereceğini yazdığı mektuplarla tebliğ ediyordu. Böylece Selçuklulara karşı açılmış olan bu ittifak yolundan faydalanmak isteyen Büveyhîlerin İsfâhân hâkimi Emîr Kâlicâr ile Karahanlı Hakanı Arslan Han derhal harekete geçmişlerdir. Ancak, harekete geçtikten bir süre sonra Sultan Mevdûd kulunç hastalığına yakalanıp, akabinde de ölünce askerleri de

54 W. Barthold, *Four Studies In History Of Central Asia*, E. J. Brill, Leiden 1962, s. 108.

55 el-Hüseynî, s. 28.

perişan bir halde Gazne'ye döndüler. Onun ölümünden haberdar olmayan diğer melikler de kendi memleketlerinden çıkmış bulundular. Bunlardan Emîr Kâlicâr da yola çıkmış idi; bütün askerleri çöllerde helâk oldular ve kendisi de hastalanarak tekrar İsfâhân'a döndü. Bunun üzerine Karahanlı Hakanı Arslan Han Tirmiz'e gelerek şehri harap ve ahalinin emvalini yağma etti. Arslan Han, Hârezm vilâyeti üzerine yürüdüyse de Çağrı Bey onu püskürttü ve Alp Arslan'ın da Arslan Han'ı yenilgiye uğratması üzerine hakan ordusuyla Buhara tarafından gelerek Ceyhun kenarında çadırlarını kurup sulh talebinde bulundu. Bu teklife mukabil Çağrı Bey de kendi adamlarından iki süvari ile Ceyhun'u geçerek hakan ile beraber bir sedir üstünde oturdular. Yediler içtiler ve aralarında barış yaptıktan sonra ayrıldılar (441/1049-1050).[56]

Karahanlılar ikiye bölündükleri ve Selçukluların istiklâl kazandıkları sıralarda I. Muhammed b. Nasr, Büyük Kağan olarak Özkend'de oturmuş ve 1052'de ölmüştür. Onun yerine geçen ve daha ziyade Tamgaç Han olarak tanınan Ebû İshâk İbrahim, Selçuklu beylerini hor görüyor ve kendisi gibi hükümdâr soyundan gelmedikleri için onları göçebe aşiret şefleri olarak kabul ediyordu. Tabii onun Selçukluları küçümsemesi, onların bütün Türkistan'ı fethettikleri, bütün İslâm dünyasına nüfuz ettikleri, idaresine hâkim oldukları, neredeyse bütün Türkleri adapte ettikleri ve bir noktaya gelince Türk-İslâm sentezini yarattıkları yüzyılları kapsamamaktadır.

Semerkant'a yerleşen Tamgaç Han, Karahanlı hükümdârlarının en büyüğü ve ön planda bir İslâm hükümdârı sayılmakla birlikte, son derece dindar olup, fakihlerden fetva almadan yeni vergiler koymamıştır. Din adamlarına saygısı o kadar büyüktü ki, Hz. Ali soyundan gelen seyyîd vaiz Ebû Şücâ, "Sen hükümdâr olmaya layık değilsin" deyince sarayının kapılarını kapatarak tahttan ayrılmaya karar vermiş, fakat şehir halkı toplanıp: "Bu tutum yanlıştır, bizim işlerimizi yürütmek onun görevidir" deyince kapıyı açmıştır.[57]

---

56 el-Hüseynî, s. 18-20; İbnü'l-Esîr, IX, s. 424; Ahmed b. Mahmud, I, s. 46 vd.; İbn Haldûn, III, s. 642.

57 İbnü'l-Esîr, IX, s. 233.

Tamgaç Han'ın bu yönü, Ortaçağ müelliflerinin gözünde bir Türk-İslâm hükümdârı olarak onun dindarlığına atıfta bulunmayı âdeta cazip hâle getirmiştir. Zira, o devirde mevcut hükümdârlar arasında bilhassa Tamgaç Han'ın dindarlığıyla birlikte, bir din adamı karşısındaki tevazuunun zikredilmesi dikkat çekmektedir. Öte yandan Tamgaç Han, ülkesinde tam asayiş ve güven sağlamaya özen göstermiştir. Mülke saldıranları acımasızca cezalandırmıştır. Bir defasında kovalanan yağmacı çeteciler kale kapısına "Biz bir soğan gibiyiz, ne kadar kesilirsek o kadar büyürüz" diye yazdıklarında, Han da hemen altına şöyle yazdırmıştır: "Burada bir bahçıvan gibi duruyorum. Ne kadar büyürseniz kökünüzü kazırım." Tamgaç Han yağmacılar gibi Seyhun ve Ceyhun bölgesindeki Yedi İmâmcı Şiîleri de temizlemiştir. İsmâilî propagandacıları (dâiler) 436'da (1044-1045) Mâverâünnehr'e gelerek Mısır'ın Şiî Fâtımî Halîfesi el-Mustansır Billâh adına propaganda yapmaya başladılar. Çok sayıda insan yapılan propagandalara kanarak onlara tâbi oldu ve o bölge halkının hoşlanmadığı mezhepler adına açıkça davette bulundular. Tamgaç Han bu durumdan haberdar olunca onlara hücum edip ağır bir darbe indirmek istedi; fakat bölge halkından olup onlara tâbi olanlardan bir kısmının kurtulmasından korkuyordu, bu sebeple İsmâilîlerden bazılarına kendisinin de Bâtınîliğe sempati duyduğunu ve mezheplerine girmek istediğini bildirdi. Onları huzuruna kabul etti ve İsmâilîlerin fikirlerini benimseyenlerin tamamını tanıyıncaya kadar bu toplantıları sürdürdü. Onları tanıyınca da toplantıya katılanların hepsini öldürdü. Diğer ülkelere de haber gönderip oralardaki İsmâilîlerin öldürülmesini istedi. Bu emir derhal yerine getirildi ve böylece bütün bu bölge İsmâilîlerden kurtulmuş oldu.[58]

Tamgaç Han, kent halkını yağmacılardan ve İsmâilî dâilerden olduğu kadar, vurguncu tüccardan da korumaya çalışmıştır. Bir kez

58 İbnü'l-Esîr, IX, s. 399; O. Pritsak, "Die Karachaniden", *Islam*, 1954, s. 45; İsmaîlî hareketinin Buhara ve Mâverâünnehr'in diğer bölgelerinde yayılması hakkında bk. Z. Ay, "Orta Asya'da Şiîlik: Horasan, Maveraünnehir ve Bedahşan'a İsmaîlîliğin Girişi ve Gelişimi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 2012, S. 62, ss. 271-286.

kasaplar et fiyatı çok düşük, kazancımız yetmiyor diye yakınıp et fiyatlarının yükseltilmesini istemişler ve bunun karşılığında hazineye bin dinar vermeyi vaat etmişlerdi. Han, evet deyip parayı almış, fakat halka kasaplardan et almalarını yasaklayarak, et alanların idam edileceğini ilan etmiştir. Halk, ortaklaşa koyun alıp, keserek paylaşınca kasapların satışı durmuştu. Zarara uğrayan kasaplar etin eski fiyatına inmesi için yeniden hazineye para ödemek zorunda kalmıştır. Han bunun üzerine "halkımı bin dinara satmış olsaydım, bu adalete uygun düşmezdi" demiştir.[59]

Tarihçi ve şair Avfî'nin rivâyetinde Tamgaç Han adil bir hükümdâr olarak tasvir edilmektedir. Tamgaç Han'ın devlet yönetimindeki iki ana unsur olan adalet ve asayiş ile birlikte kendince sapık saydığı mezhepsel eğilimler karşısındaki duyarlılığı Ortaçağ müellifleri tarafından kayda değer bulunmuştur. Karahanlıların egemen olduğu toplumların mezhebi devletin uyguladığı ve koruduğu din siyasetine göre Sünnîlik olarak kendini göstermektedir.

Ceyhun'u geçmek sûretiyle kendi sınırlarını aşıp, Çağrı Bey'in idaresindeki bölgelere saldıran Tamgaç Han devrinde Selçuklular başlangıçta savunmada kaldı ve sonunda sınırlarda hemen hemen hiçbir değişiklik olmadan Karahanlılar ile uzlaştılar. Burada henüz bütünleşememiş iki Türk devletinden biri olan Karahanlıların devlet olarak kendilerini çok daha profesyonel ve güçlü hissettikleri görülmektedir. Ancak, Selçuklular artık Dandanakan öncesinde olduğu gibi kendilerine yaşayabilecek otlaklar arayan aşiret topluluğu değildir ve Karahanlılar da bu gerçekle yüzleşmek zorunda kalacaklardır.

Nitekim 1060'a doğru henüz şehzâdelik döneminde Alp Arslan, Tamgaç Han'ın ülkesi üzerine yürümüş ve şehirlerini yağmalamıştı. Fakat Tamgaç Han bu akınlara misliyle karşılık vermekle beraber iki devlet arasındaki sınır sorunları halîfelik makamına kadar taşınmıştır. Bu konuyla alakalı olarak Tamgaç Han 453 (1061) yılında Halîfe el-Kâim Biemrillâh'a bir elçi göndererek tahtına dönmesi

59 Muhammed Avfî, *Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'l-Rivâyât* (V. Bartold, *Turkestan vı Epoxu Mongolskago Haşestvıya Textı*, Stanford Libraries, St. Petersburg 1898, s. 84 vd.)

münasebetiyle onu tebrik etmiş ve bu vesileyle Alp Arslan'ın ülkesine saldırmasına mâni olmasını istemişti. Halîfe de iki tarafı uzlaştırma yoluna gitmiş ve Tamgaç Han'a bazı hil'atler ve lakaplar vermişti.[60] Burada halîfenin her iki tarafı uzlaştırıp uzlaştırmadığı, uzlaştırdıysa nasıl uzlaştırdığı kaynaklardaki bilgilerin kifayetsizliği nedeniyle bize meçhul kalmaktadır.

Sistân'ın Zaptı

Diğer taraftan *Târîh-i Sistân*'a göre 430 (1038-1039) yılında ekinler zayıfladı ve bir eşek yükü buğdayın fiyatı yüz otuz dirheme çıktı. Ayrıca bu yılda Sistân Emîri Ebû'l-Fazl şehrin duvarlarının yeniden yapılmaya başlanmasını emretti ve onun talimatıyla 432/1040-1041 yılında Şâristân'ı çevreleyen duvarlar tamamlandı. Sistân'da Emîr Ebû'l-Fazl'a muhalefet eden Ahmed b. Tâhir etrafına birçok insan topladı ve Türklerle ittifak yaptı. O Dâr-ı Kerkûy'a konuşlanıp Piş-i Zirih'e baskın yapmaya başladı ve onun yağmalamalarının sonucunda vergiler kesildi. Bu sebeple Emîr Ebû'l-Fazl Sultan Mesûd'dan ordu istedi ama bu isteği reddedildi. Durumla başa çıkamayan Ebû'l-Fazl'ın Türkmenlerden başka yardım isteyeceği kimse kalmamıştı. Sonunda o, Emîr Ebû Nasr'ı Türkmenlere gönderdi. Ebû Nasr 1 Rebîülevvel 432'de (9 Kasım 1040) Ertaş ve onunla birlikte de beş bin süvari ile geri döndü. Bu arada her gün Ahmed b. Tâhir'in Türkmen müttefikleri şehir kapılarına saldırıyordu. Nihayetinde Ahmed b. Tâhir kendisine bağlı Türkmenlerin yaya askerlerini ve süvarilerini Dâr-ı Taâm'a yürüttü. Ertaş Sistân'a geldiği zaman hisarın yanında durdu ve Emîr Ebû'l-Fazl onu karşılamak için geldi. Çeşitli anlaşmalar yapıldı ve hutbe Musa Yabgu adına okundu. Sonra Ertaş Türkmen güçlere bir elçi gönderip Ahmed b.

60 İbnü'l-Esîr, IX, s. 234; H. 428-458 tarihleri arasında basılan sikkelerde İbrahim'in bütün unvanlarını buluruz: Ebû İshâk, Böri Tegin, Tamgaç/Tafgaç Buğra Kara Hakan, Fahrüddevle, Nasrüddevle, İmâdüddevle, Tâcülmille, İzzülümme, Kehfülmüslimîn, Seyfülhalîfetillah, el-Mü'eyyedüladl, Melikülmaşrık ve's-Sin. Koçnev, *Nümizmatiçeskaya İstoriya Karachanidskogo Kaganata (991-1209)*, İzdatelskiy Dom, Sofya 2006, s. 136.

Tâhir'i ve destekçilerini şehrin kapısına getirmelerini emretti. Böylece Ertaş, Ahmed b. Tâhir'i ve onunla birlikte olan ileri gelenleri yakaladı ve onları kaleye koydu. Sonra Ertaş, Emîr Ebû Nasr ve orduyu Sistân'dan Bûst kapısına gönderdi. Onların ayrılmasından sonra Ebû'l-Fazl şehrin komutanı Ebû Nasr Kuleki'ye Ahmed b. Tâhir'i, Minûçehr'i, Muzaffer b. Hüseyin'i, Ebû Ca'fer b. Hemdân Dereki'yi ve onların bütün ileri gelenleri ile ordu komutanlarını idam etmesini emretti. Musa Yabgu 11 Rebîülâhir 432'de (9 Aralık 1040) Sistân'a geldi. Sonra Ebû'l-Fazl onunla birlikte Bûst kapısına gitti. Orada (Türkmenlerin ellerinde bulunan) yerleri ele geçirip yağmaladılar. Ama Musa Yabgu ve Ertaş arasında anlaşmazlık çıktı. Ertaş beklenmedik bir şekilde ordusunu alıp geri döndü ve Musa Yabgu da geri dönüp Sistân'a geldi. Böylece Emîr Ebû'l-Fazl Sistân'da işlerin kontrolünü ele geçirdi ve bütün Türkmen ordusu Horasan'a gitmek için ayrıldı.[61]

Târîh-i Sistân'dan aktarılan bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Sistân bölgesi ile Afganistan'ın kuzey ve batı bölgelerinin hâkimiyeti bakımından müthiş bir mücâdele sürüp gitmekteydi. Sistân'ın yerel egemenlerinden biri Gaznelilerden yardım sağlamaya çalışırken, diğeri Selçuklulara yanaşıyor ve Selçukluların bölgeye hâkim olmasının yolunu açıyorlardı. Oğuz-Türkmen gruplarıyla birlikte hareket eden Musa Yabgu Sistân'da hutbeyi kendi adına okutmuştu. Ancak aşağıda zikredileceği gibi Sistân meselesinin Gazneliler açısından henüz bitmediği görülüyor. Burada dikkat çeken başka bir husus ise Türkmenlerden bir grubun Ahmed b. Tâhir'in yanında yer alıp muhalif tarafı desteklediğidir.

Mevdûd babasının yerine tahta çıktıktan sonra Gimâs el-Hâcib adındaki bir kumandanını Sistân'a sevk etmişti. 432 (1040-1041) yılında Emîr Ebû'l-Fazl kendi maiyeti ve ordusu ile Gimâs'ın yolunu kesmek için çıktı. Aralarında yapılan savaşta Gimâs yenildi. Emîr Mevdûd ise Sistân'a gizlice mektuplar göndermeye devam etti.

61 *Târîh-i Sîstân*, Tashih: Melik Şuara Bahâr, s. 340-342; Krş. Vural Öntürk, *Târih-i Sistân Adlı Eserin Tercüme ve Tanıtımı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Van 2016, s. 325 vd.

Ebû'l-Fazl bundan haberdardı ama onlar onun haberdar olduğunu bilmiyorlardı. Hızlıca hareket eden komplocular planlarının açığa çıktığını anlamadılar. Emîr Ebû'l-Fazl, 13 Cemâziyelâhir 433 Çarşamba günü (7 Şubat 1042) Kadı Ebû Sâ'id Muhammed b. Abdullah'ı, İmâm Fâhir'in iki oğlu Abdülhamîd ve Abdüsselâm'ı, Emîr Kenek ve Emîr Ahmed-i Kutval'ı kaleye hapsetti. Mevdûd'un ordusu 25 Receb 433 Pazar günü (20 Mart 1042) Sistân'a döndü. Bu defa onun büyük hâcibinin emri ile Şengelyân'dan iki bin süvari ve on bin piyade asker orduya katıldılar. Ayrıca bu orduda Ebû Sa'd Cimertî, Ebû Amr b. Ebû Leys, Ahmed b. Tâhir'in kardeşi ve Sitkan Cüveynî'nin oğulları Ebû Mansûr ve Ebû Hatem de vardı. Emîr Ebû'l-Fazl savaşmak için ordusuyla çıktı ve çetin bir savaş gerçekleşti, her iki taraftan da çok kişi öldürüldü. Ama Tâhir b. Muhammed b. Seczî'nin yanındakiler geri döndüler ve Ebû Nasr ve Mevdûd'un orduları şehre girdiler. Emîr Ebû'l-Fazl hisara sığındı. Gazne ordusu şehri yağmaladı, birçok kişiyi öldürdü ve dârü'l-küfrde bile yapılmayacak şeyler yaptı. Hisar hemen kuşatıldı ve her gün onun kapısında sert savaşlar yapıldı. Böylece dört ay –yüz yirmi gün- süren bu savaşlarda her iki taraf da katliam yaptı. Sonra Emîr Ebû'l-Fazl Horasan'da bulunan Ertaş'a mektup yazıp ondan destek istedi. Ama Ertaş bir Türkmen seferine katılıp onlarla savaşmak için Mâverâünnehir'e gitmişti. Mektup ona ulaştığında Mâverâünnehir'den ayrıldı ve Zilkâde 433'de (Temmuz 1042) kalenin içinde ve dışında bulunanların hiçbirinin haberi olmadan ordusu ile birlikte Sistân'a ulaştı. Mevdûd'un ordusu şehrin kapısına gelip yerlerini almışlardı. Sabahın ilk saatlerinde Ertaş ve ordusu ortaya çıktı. Bir saat süren bir savaş gerçekleşti bu savaşta Şâristân halkı Emîr Ebû'l-Fazl ile birlikte Ertaş'a destek vermek için geldi. Mevdûd'un ordusu kaçtı. Askerler ele geçirildiği için ya da öldürüldüğü için veyahut çölde susuzluktan öldüğü için birlikler darmadağın oldu. Hayatta kalan birkaç kişi Bûst'a ulaşmayı başardı. Emîr Ebû'l-Fazl, Gimâs'ı, hâcibleri, altın kemerlilerin bir kısmını ve Ebû Sa'd Cimertî'yi Ya'kûbî sarayında idam ettirdi. Kendisi de piyade askerler, Ertaş ve onun ordusu ile birlikte Mevdûd'un ordusunun kalıntılarının izini sürdü.

Onlar Bûst Kalesi'ni ele geçirip yağmaladılar ve Rebîülevvel 434'de (Ekim-Kasım 1042) Sistân'a geri döndüler. Musa Yabgu Rebîülâhir ayında ikinci defa Sistân'a geldi, sonra Horasan'a geri döndü. Emîr Ebû Nasr da Horasan'a gitti ve orada bir (Türk) hatun ile evlendi. Sistân'a dönmeden önce de kısa bir süre orada kaldı. Mevdûd'un hâcibi Tuğrul, Ebû Nasr'ı gözetliyordu ve Bûst'tan iki bin seçme süvari ile Hindkânân Vadisi'nde Ebû Nasr'ı yakaladı. Cemâziyelâhir 434'de (Ocak-Şubat 1043) Gazne ordusu Sistân'a geldi ve şehre çok büyük zarar verdiler. Onlar Dâr-ı Kerkûy'u kapatıp Zerdüştlerden ve Müslümanlardan birçok kişi öldürdüler. Sonra hisarın yakınına gidip Emîr Ebû'l-Fazl ile görüştüler. Bunun üzerine onlardan bir grup hisara kadar gidip bir barış anlaşması yaptılar. Ardından Emîr Ebû Nasr'ı Gazne'ye götürüp orada hapsettiler. Bu olaylardan sonra Ertaş, 437 (1045-1046) yılında büyük bir ordu toplayıp Gazne'ye gitmek üzere yola çıktı ama Mevdûd'un ordusu onun yolunu kesti, yenilgiye uğrayan Ertaş Sistân Şâristânı'na geldi. Orada kısa bir süre kalıp bu defa Musa Yabgu ile beraber sonraki yıl Sistân'a döndü. 440 (1048-1049) yılında Ertaş, Emîr Ebû'l-Abbas Derhî'nin köleleri tarafından Tabes'te öldürüldü.[62]

Yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığına göre Sistân muhiti 1040 yılında Selçuklulara tâbi olmuş, burada hutbe Musa Yabgu adına okutulmuştur. Bundan iki sene kadar sonra Gazneliler Sistân'a bir harekât düzenlemişlerse de Ebû'l-Fazl'ın mukavemetiyle karşılaşmışlardır. Ebû'l-Fazl'ın çetin bir şekilde direnişi bir sonuç vermeyip, Mevdûd'un orduları şehre girince Ebû'l-Fazl onları şehirden çıkartmak için bir mektupla yeniden Ertaş'tan yardım istemek zorunda kalmıştır. Haberi alan Ertaş düzenlediği askerî bir harekâtla Sistân ve havalisini Gaznelilerden temizlemeyi başarmış, bu arada Ebû'l-Fazl, Mevdûd'un ordusunun kalıntılarını takibe koyulmuştur. Musa Yabgu da aynı yıl ikinci defa Sistân'a gelmiş ve sonra Horasan'a geri dönmüştür. Bütün bu anlatılanlardan çıkarılan sonuca göre Sistân bölgesinin gerçek hâkimi Musa Yabgu idi ama o da Büyük Sultan Tuğrul Bey'e bağlıydı. Bu durum Oğuz-Türkmen camiası

62 *Târîh-i Sistân*, Tashih: Melik Şuara Bahâr, s. 342-345.

bakımından ele alınınca, yukarıda izah edilen üleştirmeyle birlikte merkezî ve daha üst düzey bir yönetim tarzının ortaya çıktığı sonucuna varılır. Yani Oğuz-Türkmen boylarının yönetim düsturunda yeni bir değişim ortaya çıkmıştır denebilir. Selçuk Bey'in oğlu Musa, hâlâ Oğuzların hükümdârlık unvanını taşısa da gerçekte hükümdâr Tuğrul Bey'dir ve diğer hânedan üyeleri ona tâbi beylerdir.

Yukarıda bahsetmiş olduğumuz gibi Ertaş'ın ölümünden sonra 20 Receb 441'de (18 Aralık 1049) Gazneli Sultan Mevdûd da öldü. Sultan Mevdûd Gazne şehrinde öldüğü zaman küçük yaştaki oğlu II. Mesûd tahta oturtuldu, fakat o sadece beş gün tahtta kalabilmişti. II. Mesûd, Mevdûd'un Çağrı Bey'in kızıyla olan evliliğinden dünyaya gelmişti. O babasının vasiyeti olduğu ileri sürülerek tahta çıkartıldı. Aslında devlet idaresi Selçuklu prensesi olan annesi Bekin Şevher'in elinde idi. Ancak devlet ileri gelenleri birleşip, küçük yaştaki II. Mesûd'u tahttan indirerek, amcası Ali'yi sultan ilan ettiler (29 Aralık 1049). Ali b. Mesûd iki yıl hüküm sürdükten sonra amcası Sultan Abdürreşîd tarafından tahttan indirildi.[63]

Mevdûd'un ölümüyle birlikte Gaznelilerin Sistân hâkimiyeti üzerindeki emellerinden vazgeçmedikleri aşağıda nakledeceğimiz olaylardan anlaşılmaktadır. Mevdûd yukarıda zikredildiği gibi hastalanıp Gazne'ye döndüğünde veziri Abdürrezzâk b. Ahmed el-Meymendî'yi Oğuzlarla savaşması için bir orduyla beraber Sistân'a göndermişti.[64]

Şimdi bundan sonra Gazne'de cereyan eden olaylara Sistân meselesi nokta-i nazarından bir göz atalım. Sultan Mevdûd'un Tuğrul Nazan, Tuğrul Bozan veya Tuğrul-î Gâsıb da denilen bir hâcibi vardı. Beyhakî onun hakkında şunları söyler:

> Tuğrul öyle bir köle idi ki, yüz, boy, renk, zerafet ve liyakat cihetinden bin köle arasında böylesi ancak bir tane çıkar.

63 İbnü'l-Esîr, IX, s. 424; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018, s. 320; Ahmed b. Mahmud, I, s. 31; İbn Haldûn, III, s. 642; el-Mekîn Circis, *Târîhü'l-Müslimîn*, Neşr. Thomae Erpenii, Assvr GoPressa, Lugduni Batavorum 1625, s. 271. Bu kaynakta Mevdûd'un 442'de öldüğü yazılıdır; Şebânkâreî, s. 84; Hândmîr, II, 395.

64 İbn Haldûn, III, s. 642.

> Türkistan'dan Arslan'ın hatunu tarafından Sultan Mahmûd'a gönderilmiş idi. Bu zat Sultan Mahmûd tarafından kardeşi Emîr Yusuf'a hediye edilmişti. Sultan Mesûd, Emir Yusuf'u kendi devrinde Kusdâr valisi olarak tayin edince Tuğrul'u da gizlice onun bütün ahval ve hareketlerini kontrol altında bulundurmak ve nereye giderse sultana bildirmek için casuslukla görevlendirdi. Tuğrul da onunla beraber giderek sürekli Sultan Mesûd'a bilgi sızdırdı. Yusuf'un bütün hal ve hareketlerini bildirmeye devam etti. Hatta Emir Yusuf'un Karahanlılarla mektuplaştığına dair yalan yanlış bilgiler göndererek gözaltına alınmasına sebep oldu.[65]

Mevdûd, Tuğrul'a önem verir, ona ismiyle hitap ederdi. Kız kardeşiyle de evlendirmişti.[66] Cüzcânî ise Tuğrul'un Sultan Mevdûd döneminde Selçukluların hizmetine girdiğini, uzun süre onların yanında kaldığını ve onların savaş usûlleri hakkında bilgi verdiğini, Abdürreşîd döneminde tekrar Gazne'ye döndüğünü naklediyor.[67]

Mevdûd ölüp, Abdürreşîd (1050-1052) hükümdâr olunca Tuğrul'u hâcibü'l-hüccâb tayin etti. Cüzcânî, Abdürreşîd ve devriyle ilgili şu malumatı veriyor:

> Sultan Abdürreşîd, faziletli, akıllı, istişareye önem veren bir sultan olmasına rağmen pek cesaretli bir sultan değildi. Bundan dolayı devletin istikrarı bozuldu. Bu durumu fırsat bilen Selçuklular, Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan'ın önderliğinde Gazne'yi ele geçirmeye niyetlendiler. Bu amaçla Alp Arslan'ın kendisi Tohâristan'dan babası ise Sistân üzerinden Gazne'ye yürüdü. Buna karşı Sultan Abdürreşîd, savaş hazırlığı yaparak gûlâmı Tuğrul'u, Melik Alp Arslan'a karşı gönderdi. Tuğrul, Alp Arslan'ı

65 Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, Çev. Hicabi Kırlangıç, TTK, Ankara 2019, s. 233, 236; Tuğrul Bozan hakkında müstakil bir çalışma için bk. Vural Öntürk, "Gaznelilerde Bir Şehzade Düşmanı: Hâcibü'l-hüccâb Tuğrul Bozan", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017, S. 36, ss. 345-359.

66 Bk. Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, Gece Yayınları, Ankara 2017, s. 205.

67 Cüzcânî, I, s. 100.

> Dere-i Humâr'da mağlubiyete uğratarak aceleyle Bûst'a geçti. Sistân üzerinde saldırmayı hedefleyen Çağrı Bey'i takip ederek amcası Yabgu'yu da mağlup etti. Tuğrul, arka arkaya elde ettiği üç galibiyetten sonra Gazne'ye döndü. Sultan Abdürreşîd'i tutuklayarak devletin başına geçti.[68]

Diğer bazı kaynaklara göre Abdürreşîd tahta çıkınca Tuğrul onu Oğuzlar üzerine bir sefer düzenlemeye ve onları Horasan'dan çıkarmaya teşvik ediyordu, fakat sultan bölgenin uzak olması sebebiyle bu işe girişmek istemedi. Tuğrul yine ısrar edince onu bin süvariyle gönderdi. Tuğrul da Sistân'a doğru hareket etti. Bu sırada Ebû'l-Fazl, Musa Yabgu'ya vekâleten Sistân'da bulunuyordu. Tuğrul, 3 Receb 443'de (10 Kasım 1051) Tak Kalesi'ni muhasara etmeye başladı ve Ebû'l-Fazl'a haber gönderip onu Abdürreşîd'e itaat arz etmeye çağırdı. Ebû'l-Fazl: "Ben Yabgu'nun naibiyim; ona hıyânet etmek ne dinle ve ne de erkeklikle bağdaşır. Sen onun üzerine yürü; eğer hakkından gelirsen kaleyi sana teslim ederim." dedi. Tuğrul, Tak Kalesi'ni kırk gün kuşattı, fakat alamadı. Bu arada Ebû'l-Fazl, Musa Yabgu'ya mektup yazarak Tuğrul'un yaptığı işler hakkında bilgi verdi, bunun üzerine Musa Yabgu, Tuğrul'u oradan uzaklaştırmak maksadıyla Sistân üzerine yürüdü. Daha sonra Tuğrul da Tak Kalesi'ni muhasara etmekten usandı ve Sistân'a hareket etti. Sistân'a bir fersah kalınca fırsat kollamak ve ele geçireceği fırsatı değerlendirmek amacıyla hiç kimsenin görmeyeceği bir yerde pusuya yattı. Bu sırada davul ve boru sesleri duydu ve dışarı çıkıp yoldan geçen birine sordu, o da Musa Yabgu'nun Sistân'a vardığını haber verdi; bunun üzerine adamlarının yanına dönüp durumu onlara da anlattı ve: "Onlarla savaşmaktan ve kılıçların gölgesinde şereflice ölmekten başka çaremiz yoktur; zira sayımızın azlığı ve onların sayılarının ise çokluğundan dolayı kaçma imkânımız yoktur." dedi. Böylece pusu kurdukları yerden çıktılar. Yabgu onları görünce Ebû'l-Fazl'a bunların kim olduğunu sordu, o da Tuğrul'un adamları olduğunu söyledi. Musa Yabgu, Tuğrul'un yanındaki adamların az olduğunu

68 Cüzcânî, I, s. 99.

anladı ve adamlarından bir grubu onlarla savaşmak için gönderdi, fakat Tuğrul onların üzerine yürümedi ve atını oradaki nehre sürüp geçtikten sonra Yabgu ve yanındaki birliklere saldırarak onlarla savaştı ve mağlûp etti, yanlarında bulunan malları ganimet aldı, daha sonra da diğer grubun üzerine hücum edip aynı şekilde onları da bozguna uğrattı. Yabgu ile Ebû'l-Fazl daha sonra Herât'a mütevecciheh hareket ettiler. Tuğrul yaklaşık iki fersah kadar onları takip ettikten sonra şehre dönüp orayı ele geçirdi. Abdürreşîd'e de mektup yazıp olup bitenleri anlattı, ayrıca Horasan üzerine yürümek için yardımcı kuvvetler istedi. Abdürreşîd de çok sayıda süvariyi Tuğrul'a yardıma gönderdi. Bu yardımcı kuvvetler ulaşınca Tuğrul daha da güçlendi, orada kısa bir süre kaldı.[69]

O, kaleyi savunanlara karşı çok fazla bir şey yapamadı. Sonunda Tuğrul, 443 yılı Şaban ayının on üçünde Cuma günü (20 Aralık 1051) başarısız bir şekilde Gazne'ye dönüp şehri ele geçirdi. Sultan Abdürreşîd'in saltanatından bir yıl sonra Çağrı Bey'in kızı, Abdürreşîd'i Tuğrul'a teslim ederek hapse attırdı ve Horasan'a döndü. Tuğrul, Gazne'ye girerek Sultan Abdürreşîd'i, kardeşleri Süleyman'ı, Şücâ'yı ve Sultan Mesûd'un evlatlarından kim varsa getirtip, bir gecede dokuz şehzâdeyi öldürttü. Böylece Gazneli hânedanında kanlı bir katliam yaptı. Ancak Sultan Mesûd'un çok güzel yüzlü ve iyi huylu Ferrûhzâd adında bir oğlu vardı. Tuğrul Nazan onu öldürmeye kıyamayıp, esir etti. Tuğrul Nazan, on bir yıl süre ile Selçukluların vekili sıfatı ile Gazne'de bildiğini yapardı. Gazne'de elde edilen öşr ve vergilerin, askerin giderinden artanını her yıl Selçuklulara gönderirdi. Ayrıca Sultan Abdürreşîd'in Celîle adında güzel bir hatunu vardı, Tuğrul Nazan, ağlıya sızlaya o hatunu getirtip, zorla onunla evlendi. Tuğrul Nazan, hânedandan biriyle evlenmek sûretiyle kendi iktidarına bir meşruiyet kazandırmak istiyordu, ayrıca önce Mevdûd'ûn kız kardeşi sonra da Abdürreşîd'in karısı ile evlenmesi iktidarını devam ettirmek niyetinde olduğunu göstermektedir. Tarihçiler Tuğrul Nazan'ı, Gaznelilerden gördüğü iyiliklere ihanet

69 *Târîh-i Sistân*, Tashih: Melik Şuara Bahâr, s. 245; Mîrhând, II, s. 607; Hândmîr, II, s. 395.

etmesi sebebi ile "Kâfir-i nimet" ve "Tuğrul el-Melûn" gibi lakaplarla kaydediyorlar.[70]

Hindistan diyarında Nuştegin olarak da bilinen Hırhîz adlı bir emîrin çok sayıda askeri vardı. Abdürreşid devrinde Hırhîz Hindistan başkomutanı olarak Lahor'a gönderilmişti. Tuğrul, Abdürreşîd'i öldürüp duruma hâkim olunca ona mektup yazıp Oğuzların ellerindeki şehirleri geri almak için kendisine muvafakat etmesini ve yardımcı olmasını istedi, ona da pek çok vaatlerde bulunup birçok şey bağışladı; fakat Hırhîz kabul etmedi ve onun yaptığı işleri beğenmediğinden, ondan nefret edip çok sert ve kaba bir cevap verdi, ayrıca Mesûd'un kızı olan Tuğrul'un karısına ve ileri gelen kumandanlara da mektup yazıp onları da kınadı. Tuğrul'un hükümdârlarını ve oğlunu öldürmesine göz yumup ses çıkarmadıkları için onları azarladı ve hükümdârlarının intikamını almaya teşvik etti. Hırhîz'in mektubunu okudukları zaman hatalarını anladılar. İçlerinden bir grup Tuğrul'un huzuruna girip önünde durdular, bu arada Nuştegin Şarabî adında birisi kılıcıyla Tuğrul'a vurdu, diğerleri de onu takip etti ve Tuğrul'u öldürdüler.[71]

Diğer taraftan Tuğrul'un Gazne'de öldürülmesi üzerine bunu haber alan Ebû'l-Fazl, Musa Yabgu'nun oğlu Kara Arslan Böri'yi yanına alarak Herât'tan Sistân'a geldi ve şehri ele geçirdi (5 Ramazan 443 Pazartesi, 20 Ocak 1052). Böri bu münasebetle Sistân'da bir yıl kalmış, büyüklüğüne yaraşır onurlu davranışlar sergilemiştir. Daha sonra Musa Yabgu, oğlunun Herât'a gönderilmesi için elçiler ve hâcibler yollamış, Böri de 8 Şevvâl 444 Pazartesi günü (31 Ocak 1053) oradan ayrılmıştır. 8 Muharrem 445 Cuma günü (30 Nisan 1053) Sistân'da hutbe, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey adına okunmuş ve böylece Selçuklu hâkimiyeti kesinlik kazanmıştır.[72]

70 İbnü'l-Esîr, IX, s. 441 vd.; el-Hüseynî, s. 11; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, Çev. Mürsel Öztürk, s. 321; Ahmed b. Mahmud, I, s. 320; Hândmîr, II, s. 395; İbnü'l-Verdî, Çev. Mustafa Alican, s. 27; Cüzcânî, I, s. 100.

71 İbnü'l-Esîr, IX, s. 443; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, Çev. Mürsel Öztürk, s. 321; Ahmed b. Mahmud, I, s. 33; Şebânkâreî, s. 85; Mîrhând, II, s. 607.

72 *Târîh-i Sistân*, Tashih: Melik Şuara Bahâr, s. 347; Krş. Tülay Metin, "Tarih-i Sistan'da Selçuklular ile İlgili Bilgiler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2014, S. 35, s. 322; Vural Öntürk, "Selçuk Bey'in Oğlu Musa

Hâcib Hırhîz beş gün sonra geldi ve Abdürreşîd'e yapılanlardan dolayı üzüntüsünü ifade etti, ayrıca Tuğrul'u ve onu destekleyenleri kötüledi, şehrin ve kumandanların ileri gelenlerini toplayıp onlara: "Diyanet ve emanete muhalefet edilmesinden doğan olayları biliyorsunuz. Ben hükümdâr değilim, hükümdâra tâbi olacağım. Devlet hükümdârsız, idarecisiz olmaz, mutlaka bir idareci bulmak lâzım, bu konuda ne düşündüğünüzü, kimi seçmek istediğinizi söyleyiniz." dedi. Onlar da Ferrûhzâd b. Mesûd b. Mahmûd'u tavsiye ettiler. Ferruhzâd bir kalede hapisteydi. Oradan getirilip hükûmet konağında (emîrlik sarayı) tahta çıkarıldı, Hırhîz de devlet işlerini idare etmek üzere onun yanında kaldı, Abdürreşîd'in öldürülmesine yardımcı olanları yakalayıp öldürdü. Horasan hâkimi Çağrı Bey, Abdürreşîd'in öldürüldüğünü duyunca askerlerini toplayıp Gazne üzerine yürüdü, fakat Hırhîz onun karşısına çıkıp karşı koydu, Çağrı Bey mağlûp oldu, Hırhîz onun yanındaki eşyayı ganimet aldı.[73]

Ferrûhzâd hükümdâr olup tahta iyice yerleşince Horasan üzerine büyük bir ordu sevk etti. Büyük emîrlerden biri olan Emîr Gülsarığ Gazne ordusunun karşısına çıktı ve onlara sabırla karşı koydu, fakat Gazne kuvvetleri onu mağlûp ettiler. Yanındaki adamlar da bozulup Emîr Gülsarığ'ı yalnız bıraktılar. Gülsarığ esir alındı, onunla beraber çok sayıda Horasan askeri, ileri gelen zevat ve kumandanlar da esir düştü; bunun üzerine Alp Arslan büyük bir ordu hazırlayıp babası Çağrı Bey'i bu ordunun başında Gülsarığ'ı esir alan kuvvetlerin üzerine gönderdi. Çağrı Bey onlarla savaştı, Gazne ordusunu bozguna uğrattı, ileri gelen kumandanlardan bir grubu esir aldı; bunun üzerine Ferruhzâd esirleri serbest bıraktı, Gülsarığ'a hil'at verip onu da salıverdi (443/1052-1053).[74]

Yabgu'nun Sistân Hâkimiyeti", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017, S. 34, s. 494.

73 İbnü'l-Esîr, IX, s. 443; Ahmed b. Mahmud, I, s. 33.

74 İbnü'l-Esîr, IX, s. 443; el-Hüseynî, s. 20; Ahmed b. Mahmud, I, s. 33; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1417, s. 353; Fasîh-î Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, II, Tahkik: Muhsîn Nâci Nasrâbâdî, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1386, s. 173; Mahomed Kasım Ferishta, I, İng. Çev. John Briggs, s. 136; Badaoni, I, s. 51.

Böylece Selçuklularla Gazneliler arasında bu devrede yapılan savaşlar hakkındaki malûmatı burada nakletmiş bulunmakla beraber, bunların bir netice vermemiş olduğunu tespit etmiş bulunmaktayız. Kaynaklarımızda açık olarak belirtilmiş olmasa da iki tarafın barış ve anlaşma yoluyla geri döndüklerini, karşılıklı esirleri mübadele ettiklerini ve birbirlerine karşı askerî tedbirler aldıklarını görüyoruz.

Şimdi Gazneliler ile yapılan bu anlaşmadan sonra Çağrı Bey'in oğlu Melik Yakutî'nin Sistân'a tasallutta bulunduğunu görüyoruz. Yakutî'nin Sistân üzerine sefer hazırlıklarına başladığı hakkında *Tarih-i Sistân* adlı kaynağımızda aşağıda tafsilâtıyla nakledeceğimiz malûmatı, Musa Yabgu'nun Sistân'ın resmî olarak sahibi olmasına rağmen fiiliyatta bu topraklar üzerinde tam bir hâkimiyet kuramadığı hatta zaman zaman hâkimiyetini tamamıyla kaybettiği şeklinde yorumlamak lâzımdır. Gazneli Devleti ile yapılan savaşlar ve Selçuklu Devleti'ndeki iç meseleler Musa Yabgu'nun Sistân üzerinde hâkimiyetini büyük ölçüde etkilemiştir. Sistân'ın tam anlamıyla hâkimiyet altına alınamaması Yakutî'nin dikkatini çekmişti. Büyük bir ihtimalle kardeşi Alp Arslan'ın babasına veliahd olması, Kavurd'un da Kirmân bölgesinde hâkimiyet kurması dolayısıyla Sistân üzerinde emeller beslemeye başlamıştı ki bu amaçla Yakutî, 8 Receb 446 Perşembe günü (13 Ekim 1054) iki yüz süvariden oluşan maiyeti ile birlikte Sistân'a gelip dokuz gün Ebû'l-Fazl'ın misafiri oldu. Onlar Sistân'da kaldıkları sürece ne bir kimseden saman aldılar ne de bir kimseye zarar verdiler. Yakutî Mekrân'a gitmek için 17 Receb 446 Cumartesi günü (22 Ekim 1054) ayrıldı. Mekrân'da onun adına hutbe okudular ve Emîr Müheyyâ'nın kız kardeşini ona eş olarak verdiler. Sonra o geri döndü ve Kirman çölü yolundan Kayen'e gitti. Ordusu ise Sistân'a dönüp birkaç gün orada kaldılar. Ebû'l-Fazl'ın nakib-i dergâhı Ebû'l-Muzaffer Hızır o ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için gönderilmişti. Ama o daha sonra Yakutî'nin ordusu tarafından yakalanıp bağlandı ve onlar onu kendileri ile birlikte Kayen'e götürdüler. Sonra orada Ebû'l-Muzaffer Hızır serbest bırakılmayıp işkenceye maruz kaldı ve altı bin dinarı alındı. Bu sebeple Emîr Ebû'l-Fazl ve Yakutî'nin arası açıldı. Yakutî Horasan'a gitti ve babası

Çağrı Bey'den Sistân menşurunu istedi ve bir elçi ile Irak'ta bulunan Sultan Tuğrul Bey'e mektuplar gönderdi. Sonunda Yakutî menşuru alıp 12 Şaban 447 Pazar günü (6 Kasım 1055) Sistân'a geldi ve Râven-i Cûl'da konuşlandı. Yakutî'nin birkaç gün kaldığı Râven-i Cûl'da halk onun lehine oldular ve o hiç kimseye bir zarar vermedi. Yakutî Sistân'a elçiler gönderip menşurdan haberdar etti. Ama Sistânlılar bu duruma rıza göstermeyip onu kabul etmeyi reddettiler. Emîr Ebû'l-Fazl, (Yakutî'nin gönderdiği mektuplara) cevap verip "Senin sözlerine güvenmiyorum, seni burada istemiyorum ve senin adına hutbe okutmayacağım. Sen Sistân'ı benden kılıç yoluyla almak zorundasın" dedi. Bunun üzerine Yakutî kalkıp Cüveyn'e gitti ve oradan ikinci defa elçi gönderdi ki elçi şu cevapla geri geldi: "Sen şimdi Sistân'da herhangi bir kaleyi, herhangi bir hisarı ele geçirene kadar ya da herhangi birini öldürene kadar bizim sana boyun eğmemiz için bir sebep yoktur." Elçi görev üzerinde iken Yakutî Derek'e geldi. Ama elçiye verilen cevabı duyduğu zaman hemen geri döndü ve Şaban ayının yirmi altısında Cüveyn'e geldi, halk olanların farkında değillerdi. Onlara hiçbir şey yapılmamış ve onlar evlerine dönmüşlerdi ve ilkinde onlara zarar da verilmemişti. Ama Yakutî seferini başlattı ve halkın hisara erişimini engelledi. Pazartesi günü sabah namazında Yakutî hisarı ele geçirip yağmaladı. Öğlene doğru Cüveyn'de Emîr Şâhinşâh yakalanıp ordu karargâhına götürüldü. Savaşta yaklaşık bin iki yüz kişi öldürüldü ve çoğu esir alınıp bağlandı ve Horasan'a gönderildi. Yakutî Şevvâl ayının birinci gününe kadar orada kaldı, sonra ayrılıp Birûnc'a gitti ve Birûnc'un batı tarafında bulunan Kelmûh'a indi. Kuka halkı birkaç kez onunla savaştı ve onun koyunlarını, atlarını ve ayrıca kişisel eşyalarını yağmaladılar. Yakutî, Derek'i yine sattı. Onlardan üç yüz bin dirhem aldı ve onlara dokunmadı. Daha sonra Yakutî, Kelmûh'tan ordu komutanı Ebû'l-Kâsım Yınal'ı iki yüz süvari ile Sistân'a elçi olarak gönderip şöyle dedi: "İşte bakın, kaleyi ele geçirdim, birçok insanı esir edip öldürdüm. Sizin boyun eğmemek için bahaneniz kalmadı." Ama Ebû'l-Fazl onun otoritesine boyun eğmeyi reddedip "Bu şehrin halkı yaptıklarından ötürü seni kabul etmeyecek" dedi.

Böylece Ebû'l-Kâsım Yınal, Yakutî'nin yanına döndü. Bu arada Ebû'l-Muzaffer ve Emîr Ebû'l-Hasan tam teçhizatlı on bin süvari ile Emîr Ebû Nasr tarafından tutulan Birûnc Kalesi'ni kuşattılar. Yakutî bir gün savaştı. Ama adamlarından bazıları esir alındığı bazıları da yaralandığı için hiç kimse onun yanına gelmedi. Yakutî bu defa Ebû'l-Kâsım Nîşâpûrî'yi elçi olarak Ebû'l-Fazl'a gönderdi. Ebû'l-Fazl cevaben "Eğer öldürmeyi ve yağmalamayı durdurursan emirlerine itaat edeceğim" dedi. Böylece bir hafta süre ile Yakutî hiç kimseye zarar vermedi. Sonra da Piş-i Zirih civarındaki bütün köylere bir tellal gönderip ona, herkese emân verdiğini duyurmasını emretti. 12 Şevvâl 447 Perşembe günü (4 Ocak 1056) Yakutî beklenmedik bir şekilde Kemer'de ortaya çıktı. Esrem-i Yâkûb-i Sabir, Kemer'in savaşçıları ile birlikte onu görmeye gitti. Esrem, Yakutî'ye hürmet bildirip misafirperverliğini sundu. Sonraki gün Esrem-i Yâkûb onu Marcûye'ye iletti. Yakutî, Marcûye Kalesi'ni kuşatıp sonraki gün kuşluk yemeği vaktinde de ele geçirdi. Yakutî yüz yetmiş kişiyi öldürdü ama kadınlara dokunmadı. Bunun üzerine onlar teslim olacaklarını bildirmek üzere Yakutî'ye birini gönderdiler. Aynı gün Yakutî, Randan ve Rûd Zerik'e gelip kaleleri ele geçirip savunanlarını öldürdü ve kadınları ele geçirip bazılarını götürüp bazılarını serbest bıraktı. Sonraki gün Yakutî, Mahriyân ve Berâven kalelerine gidip bu kaleleri ele geçirdi. Berâven'deki bir evi Randan'da da Şehrazâdî'nin evini ve civarda bulunan evleri yıktılar. Berâven'de birçok kişiyi öldürdüler. Aynı gün onlar Amrî'nin köyündeki bir kaleyi ele geçirdiler ve kaleyi savunanları öldürdüler. Şevvâl ayının yirmi beşinde Yakutî geri döndü ve Fersefân-ı Birûnc'a geldi. Sonraki gün Derek'e gitti. İki günlük bir savaştan sonra aşağıdaki kale ele geçirildi ve sonra Yakutî, Kayen yoluna çıktı. O bütün bunları Sistânlı beş yüz savaşçının desteği ile yapmıştı ki bunlar daha önce Mahmûd Kendemek ile Sistân'dan Tuğrul'a katılmak için ayrılmışlardı. Yakutî, Sistân'a geldiği zaman Mahmûd Kendemek, Ebû Bekr-i Şâdî'nin oğlu ve maiyetindeki üç yüz adamla geri döndü. Ayrıca Râven-i Cûl'dan ve diğer yerlerden gelen üç yüz kişi de dönenler arasındaydı. Bütün bu savaş ve isyan bunlardan dolayıydı.

22 Rebîülâhir 448 Salı günü (9 Temmuz 1056) elçileri Emîr Ertaş'ın Sistân Şâristân'ında Bâriyân Nehri'nin yanında bulunan evine götürdüler. Yol boyunca baştan ayağa zırhlı, kalkan, kılıç ve hançer kuşanmış üç bin adam vardı. Erg Kalesi'nin tepe noktası ve surları süslenmişti. Her birinde süvari zırhı, kurt kalkanı ve miğfer olan bütün süvariler baştan ayağa donanımlıydılar. Onlar henüz silahhaneyi kullanmamışlardı, bütün zırhlar onların elindeydi. Elçiler nehrin kenarına yetiştikleri zaman diğer taraftan gemiler getirilip onlar bu gemilere bindirildiler. Bir hâcib ve elli süvari onları karşılamak için çıktı. Onları Beziyân ile aynı taraftaki Sistân kapısına doğru akan Hirmend Nehri'nin kenarına kadar şehre götürdüler. Onlar elçilerle Şâristân kapısına kadar geldiler. Sonra onları nehrin kenarından getiren elçiler ve hâcib önce girdiler. Kapılar kapatıldı. Elçiler Emîr Ebû'l-Fazl'ın yanına ulaşana kadar diğerlerinin girmesine izin verilmedi. Ebû'l-Fazl, Maymun bahçesindeydi. Kerkin revakında oturuyordu. Yüz elli genç ve iki yüz gözdesi silahlı bir şekilde onun yanındaydılar. Elçiler onun yanına çıktılar. Önce diz çöktüler ve sonra ayağa kalkıp ona bin dinar gibi yüksek değere sahip bir mücevher verdiler. Sonra geri çekilip kalmak için Ertaş'ın evine gittiler. 25 Rebîülâhir 448 Cuma günü (12 Temmuz 1056) Ertaş'ın evinden Dâr-ı Batan'a kadar bir tören düzenlediler. Bütün halk kendilerine ait miğferlerini, zırhlarını ve ipek elbiselerini giydiler. Emîr Çağrı adına basılan çok miktarda para Cuma Camii'ne girene kadar saçıldı. Sonra camide Çağrı adına hutbe okununca tekrar ve bu kez daha fazla para saçıldı, öyle ki camide bulunan bir kişi yirmi-otuz dinar aldı. Durum böyleyken, Musa Yabgu, Irak'ta bulunan Sultan Tuğrul Bey'e bir mektup gönderip Çağrı Bey'i şikâyet etti ve İndus Nehri'ni ele geçirip Horasan'da yaptıkları anlaşmaları hatırlattı. Ayrıca mektup çok sitemler içeriyordu. Tuğrul Bey onun mektubuna cevap verdi ve Sistân için bir menşur hazırladı. O ayrıca Emîr Ebû'l-Fazl'a ve Sistân halkına bir vekil gönderip şöyle dedi: "Ben Çağrı Bey'e bir daha böyle edepsizlik etmesin diye bir mektup yazdım. Ayrıca Sistân menşurunu Musa Yabgu'ya verdim, böylece siz ona itaatsizlik etmemelisiniz, onun emirlerini gerçekleştirmeli ve hutbeyi onun adına okuyup yine onun adına

para basmalısınız. Eğer Çağrı'nın ordusu gelirse onlara boyun eğmeyin." Bunun üzerine oğlu Böri'yi, vekillerini ve birliklerini bir mektup ile gönderip "İşte bakın, ben Emîr Tuğrul'un menşurunu gönderdim. Siz hutbeyi benim adıma okuyup ayrıca benim adıma para basmalısınız. Yine, ben şehrin vergilerini ve aranızda bulunan Çağrı'nın görevlilerini bana göndermenizi istiyorum" dedi. Musa Yabgu kendi ordusuna da şöyle dedi: "Onlar benim söylediklerimi yaparsa hiçbir yerde kimseye zarar vermeyin. Ama eğer inat ederlerse bir elinize kılıcı ve diğer elinize de meşale alın ve onlar itaat edene kadar öldürün ve yakın." Melik Böri 14 Cemâziyelâhir 448 Perşembe günü (29 Ağustos 1056) Sistân kapısında Divâne Nehri'ne ulaştığı zaman Ebû'l-Fazl onu selâmlamak üzere baş hâcibini ve on süvarisini gönderdi. Ama onlar Şâristân kapısına ulaştıkları zaman onları karşılayacak hiç kimse yoktu, böylece Böri hemen Daşen'e indi. Sonra o, onon beş süvari ile Emîr Ebû'l-Fazl'ı görmek için Şaristân'daki Maymun bahçesine gitti ve hürmetlerini bildirdi. Sonra öğlen namazında Böri, babasının adına mektubu ve hil'ati hâcib ile Ebû'l-Fazl'a gönderdi. Böylece Melik Böri, tekrar Sistân'ı babası adına ele geçirmiş oldu.[75]

Halîfenin Elçisinin Gelmesi

Orta İran bölgesinde gittikçe genişleyen Tuğrul Bey'in, halîfeden hâkimiyetinin tanınmasını ve kendisine sultan veya diğer başka unvan ve lakapların verilmesini istediği mektubu hilâfet merkezine ulaştıktan sonra, Halîfe el-Kâim Biemrillâh, Hibetullah b. Muhammed el-Memûnî'yi kendi elçisi olarak Tuğrul Bey'e gönderdi. Halîfe, Tuğrul Bey'i ısrarla Bağdat'a davet ediyordu. Elçi, Tuğrul Bey'in huzurunda uzun müddet kalarak nihayet onun azmini tahrik etti.[76]

Yukarıdaki ifadeyi ittifakla kaydeden müelliflere göre, yukarıda bahsettiğimiz gibi Selçukluların el-Fukka'î'yi elçi olarak göndermelerinden ve Tuğrul Bey'in Rey şehrine hâkim olmasından sonra,

75 *Târîh-i Sistân*, Tashih: Melik Şuara Bahâr, s. 349-354; Vural Öntürk, *Târih-i Sistân Adlı Eserin Tercüme ve Tanıtımı*, s. 332-336; Cihan Piyadeoğlu, *Çağrı Bey*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 120-121.

76 Râvendî, I, s. 103; Reşidüddîn, Neşr. A. Ateş, s. 20; Bondârî, s. 7.

Halîfe el-Kâim Biemrillâh el-Memûnî'yi elçi olarak göndermiştir. O, gönderdiği elçi vâsıtasıyla Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etme fikrini iletmiştir. Halîfenin Selçuklu Devleti'nin başlangıcında Çağrı Bey'i, Musa Yabgu'yu değil de doğrudan doğruya Tuğrul Bey'i muhatap olarak seçmesi, onu mühim siyâsî roller oynamaya aday sultan olarak telâkki ettiği anlaşılıyor. Yukarıdaki kaynaklarda bundan daha fazla tafsilât verilmemektedir.

Halîfenin, Tuğrul Bey'i Bağdat'a çağırmasından onunla yüz yüze konuşmak istediği ve o sırada kendisini baskı altında tutan Şiî Büveyhîlere karşı kullanmak istediği anlaşılıyor. Ayrıca halîfe, o günkü şartlarda henüz göçebe Oğuz boylarının başında bulunan ve yıldızı birdenbire parlayan Tuğrul Bey'in hâkimiyetinin devamlı olup olmayacağından da şüphelidir. Ancak, halîfe için Şiîlere karşı bu yeni parlayan yıldızla alaka kurmak elzem görünüyordu. Nitekim ileride görüleceği üzere Tuğrul Bey'in Bağdat'a gitmesi sonunda semeresini vermiş ve halîfe bu siyasetinde haklı çıkmıştır.

Hilâfet elçisi geldiği sırada Tuğrul Bey'in Rey şehrinde bulunduğu anlaşılıyor. Şebânkâreî: "Tuğrul Bey Rey şehrinde tahta oturunca, halîfenin elçileri gelerek halîfenin cevabnâmesini, bütün Irak ve Kûhistân'ın teşrif ve menşûr-u saltânatını ona verdiler" diyor. Bu müellif gibi Bondârî, Râvendî ve Reşîdüddîn gibi diğer müelliflerin de halîfenin elçilerinin üç yıl Tuğrul Bey'in başkentinde kaldıklarına dair ifadeleri,[77] hem Rey şehrinin Selçuklu Devleti'nin merkezi haline getirildiğini hem de halîfenin, Tuğrul Bey'in Bağdat'a gitmesi konusunda ne kadar ısrarlı olduğunu gösteriyor. Yine bu kaynaklara göre Tuğrul Bey, ülkeler zapt etmekten fırsat bulup, halîfenin davetine icâbet ederek, Bağdat'a gidememişti. Ancak Tuğrul Bey'in bu olayı geciktirmesinin gerçek nedeni aslında hem kendi durumunun olgunlaşmasını beklemek hem de eyâletler üzerinde hâkimiyetini tam olarak sağlamak sûretiyle halîfenin kendi hakkındaki müphem kanaatlerini gidermekti. Nitekim o, daha sonra Bağdat'a, hâkimiyet konusunda kendisine tam olarak güvenilen rüşdünü ispatlamış bir hükümdâr olarak girmiştir.

77 Râvendî, I, s. 104; Bondârî, s. 7; Şebânkâreî, s. 99.

Fakat aşağıda nakledeceğimiz diğer kaynaklarda yer alan ifadelerde bu elçinin adı Memûnî olarak değil de el-Mâverdî olarak verilmekte olup, bu elçilik münasebetiyle verilen tafsilât câlib-i dikkattir. Kaynaklara göre, 435 (1043-1044) senesinde Halîfe el-Kâim Biemrillâh Şâfiî fakîhi Akdâ'l-kudât el-Mâverdî'yi, Büveyhî hükümdârı Celâlüddevle'nin vefatından önce Sultan Tuğrul Bey'e gönderdi.[78] el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebîr* adlı eserin müellifi olan Basralı bir Şâfiî âlimidir. Usûl, fürû ve tefsire dair birçok tasnif eserlerin, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye* ve *Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn* adlı kitapların da yazarıdır. el-Mâverdî 450'de (1058) ölmüştür.[79]

el-Mâverdî gibi büyük bir fıkıh âliminin elçi olarak gönderilmesi, halîfenin Selçukluların ciddi bir güç olduğunun farkına vardığını ve onlara güvenip güvenemeyeceğini bu kişinin verdiği raporla öğrenmeye çalıştığını göstermektedir ki, aşağıda el-Mâverdî'nin Tuğrul Bey hakkındaki kanaatlerinin kaynaklara nasıl yansıdığından bahsedilecektir. Yukarıda el-Mâverdî'nin elçiliği ile ilgili verilen bu bilginin bizim için asıl dikkat çeken tarafı, bu elçiliğin Selçuklu Devleti kurulduğu sıralarda Şiîlik inancına sahip olan Büveyhîlerin, Bağdat'taki Sünnî Abbâsî halîfeliğini tehdit eder vaziyette olduğu bir sırada gerçekleşmiş olmasıdır. Halîfenin gönderdiği elçilik heyetinin Bağdat'taki Şiî baskısı dolayısıyla Selçuklulardan yardım istemek mânâsına geldiğini aşağıda göreceğiz. Halîfenin elçisinin tebliğ ettiği mesajın mahiyetinin anlaşılması için, Şiî Büveyhîlerin yakın tarihi ve onların Bağdat'taki durumu hakkında bir açıklama yapmayı burada gerekli görmekteyiz.

Büveyhîler Devleti'ne adını veren Ebû Şücâ Büveyh'in babası ve dedesi Deylem halkının fakir tabakasına mensup sıradan birer kişiydiler. Önceleri Mecûsî ve Putperest olan Deylemliler, 10. yüzyılın başlarında Hz. Ali evladından Hasan b. Utruş'un gayretleriyle Müslüman olmuşlar ve Şiîliği benimsemişlerdi. Büveyhîler, Samanîler ile savaşıp, bölgenin de istikrarsızlığından faydalanarak nüfuzlarını İsfâhân, Şirâz ve Errecân havalisine kadar genişlettiler. Ayrıca

78 İbnü'l-Esîr, IX, s. 398; Nüveyrî, XXVI, s. 162.

79 İbn Kesîr, XII, s. 187; İbnü'l-Ümrânî, s. 190.

el-Cezîre'de Hamdanîler, Taberistân'da Ziyarîler, Horasan'da ise Samanîler aleyhine genişleyerek nüfuzlarını iyice artırdılar. Büveyhîler, İslâm'ı Zeydî imâmlar eliyle öğrendikleri için Şiî Zeydî mezhebini benimsemişlerdi, dolayısıyla Şiî mezhebinden oldukları için İslâm âlemine girdiklerinde tam bir destek bulamadılar. Bu yüzden güçleri sınırlı kaldı. 980 yıllarından itibaren Büveyhîler, Ehl-i Sünnet karşısında güçlenmesi için Mu'tezile'ye yardıma başladılar. Bu yardım ve destek işi artarak devam etti. Büveyhî devlet adamlarından meşhur edip ve Büveyhî veziri olan es-Sâhib b. Abbâs (ö. 995) vezirliği müddetince Mu'tezilîleri desteklediği gibi, on sekiz sene süren vezirlik müddetince özendirme, mal, makam ve tehdit yollarını kullanarak Mu'tezile fikrinin yayılmasına yardımcı olmuştur.[80]

Kelâm ilmi İslâm tarihinde Yunancadan çevrilen felsefi eserlerin etkisi altında kalan ve İslâm'ın inanç esaslarını aklın kurallarıyla açıklama yolunu açan Mu'tezile ekolünden ortaya çıkmıştır. Genellikle Hasan-ı Basrî'nin meclisinde meydana gelen bir olayı Mu'tezile'nin ve Kelâm'ın doğuşuna sebep gösterirler. Büyük günaha dair bilgi almak isteyen biri, kiminin buna Haricîler gibi kâfir dediğini, kiminin Mürcie gibi imanını koruduğunu söylediğini belirttikten sonra neticeyi, İmâm Hasan-ı Basrî'den sorar. Bu sırada öğrencilerinden Vâsıl b. Ata: "Büyük günah işleyen ne mü'mindir ne kâfirdir, küfr ile iman arasındadır (el-menzile beyne'l-menzileteyn)" görüşünü ileri sürer. Hasan-ı Basrî de: "Kad i'tezele annâ Vâsıl: Vâsıl bizi terk etti" der. Böylece Vâsıl ve ona uyanlara Mu'tezile denir.[81]

Nitekim Mu'tezile dışı pek çok temel kaynak eserde, onun mezhep haline gelişinin ikinci asrın ilmî otoritesi olarak kabul gören Hasan-ı Basrî'nin Basra'daki meclisiyle ilişkilendirilmesi dikkat çekicidir. Bilindiği gibi bu da bu mecliste tahminen 105-110 (723-728) yılları

80 Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, TATAV Yayınları, İstanbul 2002, s. 45 vd., 59, 155 vd.; Büveyhîlerin Şiî yanlısı uygulamaları ve Abbâsî halîfeleri ile münasebetleri için bkz. el-Bîrûnî, s. 166, 312.

81 Murat Atasoy, *Süyutî'nin "Târihu'l-Hulefâ" Adlı Eserinin Abbâsîler Kısmının Türkçe'ye Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2006, s. 225; Hasan-ı Basrî hakkında bk. İbn Hallikân, II, Neşr. İhsan Abbas, s. 69.

arasında büyük günâh ve iman konuları bağlamında Vâsıl b. Ata'nın hocasıyla fikrî ayrışmaya girmesi veya ters düşmesi hadisesidir.[82]

11. asır Mu'tezile'nin yıldızının parladığı, Kadı Abdülcebbâr b. Ahmed er-Râzî (ö. 1024)[83] ve kelâmcı ve meşhur eserlerin yazarı olan Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ali el-Basrî (ö. 1038)[84] gibi önemli Mu'tezile imâmlarının yetiştiği dönem olmuştur. Büveyhîler Mu'tezile fikrini Ehl-i Sünnet aleyhine desteklenmişlerdir. Daha sonraki gelişmelerle birlikte Mu'tezile Büveyhîlerin, Eş'arîlik ve onun şahsında Ehl-i Sünnet düşüncesi de Selçukluların yanında yer almıştır. Daha sonra ele alacağımız gibi Büveyhîler, Bağdat'ta hâkimiyetlerini tesis ettikten sonra hutbelerde halîfeyle beraber adlarını okutmaya, sikkeler üzerine isimlerini yazdırmaya başladılar. Büveyhîler döneminde Abbâsî halîfelerinin hutbelerde isimlerinin okunmasından başka hiçbir fonksiyonları kalmamış, buna mukabil devletin içinde önemli bir unsur olarak yer alan Türk askerlerinin kudreti artmaya başlamıştı.[85]

Büveyhî emîrleri, inançları gereği Abbâsî hilâfetinin meşruiyetine inanmıyor ve onları gasıb olarak kabul ediyorlardı, fakat buna rağmen, siyâsî menfaatlerini ve iktidarlarını koruyabilmek için sembolik de olsa Abbâsî hilâfetinin mevcudiyetine müsaade etmişlerdi. Ayrıca yine Abbâsîler, Şiî İslâm inancına mensup Müslümanların meşru tanıdığı rakip Fâtımî Devleti'nin tehdidine ve husumetine maruz durumdaydılar. İslâm dünyası siyâsî bakımdan da son derece parçalı bir vaziyettedir. Bu bağlamda doğu İslâm dünyasında Karahanlılar, Gazneliler, Samanîler, Büveyhîler, Ziyârîler, Simcûrîler, Bâvendîler, Kakûyîler, Mervânîler, Ukaylîler, Mezyedîler, Hamdânîler ve Karmatîler gibi devlet ve hânedanlar vardı. Bunlardan Karahanlılar ile Gazneliler Türk ve Sünnî İslâm anlayışını benimsemiş ve Abbasîlere tâbi olmuşlardı. Buna karşılık Büveyhîler, Samanîler (hükümdârlarından bazısı), Mezyedîler, Hamdânîler ise Abbâsî coğrafyasında hüküm

82 Muharrem Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, Avrasya Yayınları, Ankara 2008, s. 51.

83 İbnü'l-Esîr, IX, s. 259.

84 İbnü'l-Esîr, IX, s. 401.

85 el-Bîrûnî, s. 166.

sürmelerine rağmen Şiî İslâm anlayışına mensup ve etnik bakımdan da İranlı veya Arap idiler. Bu siyâsî bölünmeye ilaveten İslâm dünyasında; bir tarafta Matüridî-Eş'arî, Hanefî, Mâlikî, Hanbelî, Şâfiî gibi Ehl-i Sünnet itikâdî ve fikhî mezhepleri; diğer tarafta ise Şiâ ve Gulât-ı Şiâ adları altında İsmâilî, Bâtınî, Dürzi, Nusayrî vb; bunların dışında Mu'tezile, Kaderiye, Cebriyye, Mürcie, Mücessime, Kerrâmiye vb. pek çok mezhep ve taraftarı bulunuyordu. Bu mezheplerin mensupları arasında, zaman zaman biri diğerini tekfir edecek kadar ve hatta birbirleri arasında fiili çatışmaya varan mücâdeleler yaşanıyordu.[86]

Bu siyâsî ortam dâhilinde Büveyhî hükümdârı Bahâüddevle yirmi dört yıl hüküm sürdükten sonra Cemâziyelâhir 403'de (22 Aralık 1012) Errecân'da vefat etti ve cenazesi Kûfe'de Hazreti Ali'nin türbesine nakledildi.[87] Yerine geçen oğlu Sultanüddevle, kardeşi Celâlüddevle'yi Basra, diğer kardeşi Ebû'l-Fevâris'i de Kirmân valiliğine tayin etti. Celâlüddevle, Sultanüddevle'nin 415 yılı Şevvâl ayında (Aralık 1024) Şîrâz'da ölümüne kadar Basra'da kaldı.[88] Sultanüddevle'nin ölümünden sonra oğlu Ebû Kâlîcâr Merzûbân, hem Basra'yı hem de amcası Ebû'l-Fevâris'in 419'daki (1028) ölümünden sonra Kirmân'ı ele geçirdi. Celâlüddevle ise 418'de (1027) halîfenin ordusundaki Türk emîrlerin daveti üzerine Bağdat'a hâkim oldu.[89]

Kaynaklarımıza göre 1025 yılından sonra Fars Büveyhî Emîri Ebû Kâlîcâr ile Basra Büveyhî Emîri Celâlüddevle arasında Bağdat hâkimiyeti konusunda uzun bir mücâdele yaşandı. Bağdat'ta cereyan

86 Süleyman Genç, "Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbâsî İlişkileri", *Türkler*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1084.

87 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 213; İbnü'l-Esîr, IX, s. 193; Bahâüddevle adına Ahvâz'da kesilmiş 397-398 tarihlerine ait sikkeler bulunmaktadır. Andrew S. Ehrenkreutz, "Studies In The Monetary History Of The Near East In The Middle Ages II The Standard Of Fineness Of Western And Eastern Dinars Before The Crusades", *JESHO*, 1963, s. 256.

88 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 315; İbnü'l-Esîr, IX, s. 261; Mîrhând, II, s. 624; Şebânkâreî, s. 94; Sultanüddevle adına Bağdat'ta 409 tarihinde kesilmiş bir sikke bulunmaktadır. Andrew S. Ehrenkreutz, s. 256.

89 Mîrhând, II, s. 624; İbnü'l-Esîr, IX, s. 346 vd.; Aydın Taneri, "Celâlüddevle", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VII, s. 259.

eden bu hadiselerde, şehirdeki çeşitli tabakadan insanlar, kendi siyasetlerine uygun bir şekilde söz konusu Büveyhî emîrlerinden birini ya da ötekini desteklemeyi tercih etmekteydiler. Fakat netice itibarıyla bu kesimlerin taraf değiştirmesi, halîfenin Bağdat'a hâkim olamaması dolayısıyla hadiselerin isyan, hırsızlık, katil, kargaşa boyutuna varmasına sebep olmuştur denebilir. Halîfe el-Kâdir bu durumlara doğrudan müdahale edememekle beraber zaman zaman ulemânın baskısıyla ortaya çıkıp, münferit hadiseleri engellemeye çalışıyordu.

Fakat bu kargaşa ortamında Büveyhî ordusundaki Türk askerleri Barstogan kumandasında Celâlüddevle'nin yeğeni Ebû Kâlîcâr'ı tahta geçirmek için teşebbüse geçmişler, bunların karşısında tutunamayan Celâlüddevle, Bağdat'tan kaçmıştı. Ancak Celâlüddevle, Hille ve en-Neyl Emîri Nûrüddevle Dübeys b. Ali b. Mezyed el-Esedî ile anlaşarak el-Hayzerâniye'de Barstogan'ı mağlûp etti ve esir alarak öldürttü. Bu gelişmeler üzerine Ebû Kâlîcâr Celâlüddevle ile anlaşmaya mecbur kaldı; bu arada Celâlüddevle'nin kızı Ebû Kâlîcâr'ın oğlu ile evlendirildi. Bu durum Celâlüddevle'nin iktidarını güçlendirdi ve yıllardan beri özlemini duyduğu "şâhinşâh" unvanına kavuşturdu. Nihayet 428'de (1037) Ebû Kâlîcâr ile Celâlüddevle arasında barış yapılmıştı.[90]

Celâlüddevle, aynı zamanda Halîfe el-Kâim Biemrillâh'ın iç işlerine kadar karışıyor, cizyeden elde edilen geliri alıyor, halîfenin oradaki nâiblerine müdahale ediyordu. Ölümüne kadar on yedi seneye yakın Bağdat'ta hüküm süren kötü ve zayıf iradesiyle bilinen Celâlüddevle, diğer Büveyhî hükümdârları gibi Sünnîlik düşmanı idi.[91]

Korkak ve âciz bir hükümdâr olduğu anlaşılan Celâlüddevle, kendisini Bağdat'a davet eden Türk askerleri üzerinde hiçbir zaman otorite kuramadı. Emîrü'l-ümerâlık dönemi hemen her yıl çıkan askerî isyanlar, Şiîlerle Sünnîler arasındaki çatışmalar ve ayyârların çapulculuklarıyla geçti. 423-431 (1032-1040) yılları arasında en az beş defa sarayını terk etmek zorunda kalan Celâlüddevle bunların ikisinde Kerh'teki Alevîlerin nakibine sığınmış, üç defa da vasal emîrlerden

90 Mîrhând, II, s. 624; İbnü'l-Esîr, IX, s. 346 vd.; İbn Haldûn, III, s. 799, 810 vd.; Aydın Taneri, "Celâlüddevle", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VII, s. 259.

91 İbnü'l-Esîr, IX, s. 346 vd., 390; Mîrhând, II, s. 624.

ve diğer hükümdârlardan yardım istemiştir. 423'teki (1032) isyan sırasında veziri Amîdüddevle askerler tarafından yakalanıp sokaklarda sürüklendiği gibi kendisi de benzeri veya daha kötü durumlarla karşılaşmıştır. Ayyârlar ve bedevîler halkın malını yağmalayarak ve yol keserek ülkede huzur bırakmamışlardır. Hatta ayyârlar, reisleri Burcumî adına hutbe okunmasını isteyecek kadar ileri gitmişlerdir. Öldüğünde nüfuz ve hâkimiyeti sadece Bağdat ve çevresine münhasır kalmıştı. Vâsıt, oğlu el-Melikü'l-Azîz'in elindeydi. Basra ve Hûzistân Ebû Kâlîcâr tarafından topraklarına katılmıştı.[92]

Öyle anlaşılıyor ki yukarıda bahsettiğimiz el-Kâim Biemrillâh'ın bu elçilik teşebbüsü, hilâfet ile Selçuklular arasındaki ilişkilerin bir dönüm noktası olmuştur. Sünnî İslâm dünyasının mânevî lideri olan halîfenin bu teşebbüsündeki esas gaye Celâlüddevle ile Ebû Kâlîcâr arasında barışı temin ederek, Sünnî halka adaletli davranılmasını sağlamak üzere Tuğrul Bey'in tavassutuna başvurmaktı. Cürcân'da bulunan Tuğrul Bey'in yanına giden el-Mâverdî'nin halîfe adına ondan neler istediğini Tuğrul Bey'in Büveyhî hükümdârları arasında aracılık yapmasından çıkarmak mümkündür.

Nitekim kendisine hil'atler gönderen halîfenin mektubunu tazim maksadıyla el-Mâverdî'yi Cürcân'a dört fersah kala karşılayan Tuğrul Bey, Celâlüddevle ve Ebû Kâlîcâr arasında barış sağlanması için onlara bir mektup göndermiştir. O, bu mektubunda Irak'a gelmek niyetinde olduğunu bildiriyor ve Celâlüddevle'den Halîfe el-Kâim Biemrillâh ve Bağdat halkına âdil davranmasını istiyordu. Belki de bu mektubun neticesi olarak Celâlüddevle'nin topladığı Cevâlî vergisini 435'te (1043) tekrar halîfeye geri verdiğini görmekteyiz. Nihayet el-Kâim Biemrillâh-Tuğrul Bey yakınlaşmasının kendisi için doğuracağı neticelerin pahalıya mal olacağına kanaat getiren Celâlüddevle, halîfeye karşı daha ılımlı davranmaya başlamıştır. Tuğrul Bey ile Celâlüddevle arasında teati edilen mektuplarda iki hükümdâr birbirlerine el-Melikü'l-Celîl diye hitap etmişler, Tuğrul Bey kendi mektubuna Mevlâ Emîrü'l-Mü'minîn ibaresini koymuştu.[93]

92 İbn Haldûn, III, s. 806; Taneri, "Celâlüddevle", s. 259.

93 İbnü'l-Cevzî, XV, s. 289; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 452; İbn Kesîr, XII, s. 142; İbn Haldûn, III, s. 812.

Görülüyor ki Selçuklu-Abbâsî münasebetlerinin iki özelliği bulunmaktadır. Abbâsî Halîfesi Büveyhîlere karşı hem askerî hem mâlî siyâsî olarak müdafaa tedbirleri almak üzere Selçuklu yönetiminden yararlanma yollarını aramıştır. Diğer taraftan Tuğrul Bey de halîfenin başvurusu vesilesiyle hemen harekete geçip tatbikata başlayarak her konuda Abbâsî Halîfesi'ne destek vermiştir. Halîfe vergilerin tekrar kendisine iade edilmesiyle birlikte Selçuklular ile Büveyhîler arasında yeniden sulhu temin etmeye çalışmıştır. Halîfenin bu teşebbüsüyle iki güç arasında denge kurmaya hatta iki taraf üzerinde otorite sağlamaya çalıştığını kabul etmek lâzımdır.

Ancak, Celâlüddevle yakalandığı akciğer vereminden kurtulamayarak 6 Şâban 435 (9 Mart 1044) tarihinde vefat etti.[94] Celâlüddevle vefat edince Vezir Kemâlülmülk b. Abdürrahim ve Celâlüddevle'nin ileri gelen adamları Türklerin ve halkın evlerini yağmalamasından korkarak Bâbü'l-Merâtib ve halîfelik sarayının harem dairesinin önüne gittiler. Ordu kumandanları da hükûmet konağının altında toplanarak halkın orayı yağmalamasına mâni oldular. Celâlüddevle'nin büyük oğlu el-Melikü'l-Azîz Ebû Mansûr her zaman olduğu gibi Vâsıt'ta idi. Askerler mektup yazıp itaat arz ettiklerini bildirdiler ve mutad olan cülus bahşişinin süratle dağıtılmasını şart koştular. Cülus bahşişinin miktarı ve hazinede para olmadığından dolayı da tehir edilmesi için aralarında mektup teati edildi. Melik Ebû Kâlîcâr ise Celâlüddevle'nin ölüm haberini duyunca askerlere ve kumandanlara haber gönderip, kendilerine daha çok mal dağıtacağını ve bunu acilen yerine getireceğini söyleyerek kendisini desteklemeye teşvik etti, onlar da el-Melikü'l-Azîz'den vazgeçip Ebû Kâlîcâr'ı desteklediler. el-Melikü'l-Azîz ise, 436 (1044-1045) yılında Melik Ebû Kâlîcâr'ın Vâsıt'a yaklaşması üzerine Bağdat'a hareket etti. Askerleri de yanındaydı ve Bağdat'ı ele geçirmek istiyordu; fakat en-Nu'mâniyye'ye varınca askerleri ona hainlik etti, Vâsıt'a geri döndüler, hutbeyi de Ebû Kâlîcâr adına okuttular. Bağdat'taki ordunun Ebû Kâlîcâr'ı desteklediğini öğrenen el-Melikü'l-Aziz, önce Nûrüddevle Dübeys b. Mezyed'in, oradan da Karvâş

94 İbnü'l-Cevzî, XV, s. 291; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 453 vd.

b. el-Mukallid'in yanına gitti. Bağdat'a bağlı köylerden Hussa'da ona katıldı ve birlikte Musul'a hareket ettiler. Daha sonra Karvâş'ın yanından da ayrılıp kayın pederi olan Annazî Emîri Ebû'ş-Şevk'in yanına gitti. Yanına varınca Ebû'ş-Şevk de hainlik etti ve kızını boşamasını istedi, o da boşadı. el-Melikü'l-Azîz oradan İbrahim Yınal'ın yanına gitti. Şartlar değişmişti, bu sebeple askerleri kendi tarafına çekmek ve tahtı ele geçirmek gayesiyle az sayıdaki adamıyla Bağdat'a geldi. Melik Ebû Kâlîcâr'ın adamları ona karşı ayaklandılar ve yanındaki adamlardan bir kısmını öldürdüler. Kendisi de gizlice oradan ayrıldı ve Nasrüddevle b. Mervân'ın yanına gitti ve onun yanında Meyyâfârikîn'de öldü. Melik Ebû Kâlîcâr'a gelince, Bağdat askerleriyle onun arasında elçiler gidip gelmeye devam etti ve sonunda iş Ebû Kâlîcâr'ın lehine sonuçlandı ve askerler ona yemin ettiler. Bu olaylardan sonra 436 yılı Safer ayında (Ağustos 1044) Bağdat'ta hutbe Fars hâkimi Ebû Kâlîcâr adına okundu. el-Mâverdî ise 436 (1044-1045) yılında geri döndü ve Tuğrul Bey'in halîfeye itaat arz ettiğini, emirlerine saygılı olduğunu ve emrinin dışına çıkmayacağını bildirdi.[95]

Yukarıda aktarılan haberlerden Büveyhîler arasındaki taht mücâdeleleri sırasında bu hânedanın üyelerinin Mervânî Emîrliği'ni bir sığınma yeri olarak gördükleri anlaşılıyor. Yukarıda bahsedildiği gibi Büveyhî el-Melikü'l-Azîz'in Nasrüddevle'nin yanına gitmesi örneğinden anlaşıldığı üzere Mervânîler, birbirine düşman tarafların kendilerine sığınmalarına sıklıkla izin vermişlerdir. Sığınanların başında Büveyhî emîrleri geliyordu. Diyarbekir, coğrafi olarak her biri başka dinin veya mezhebin mensubu üç büyük gücün ortasında bulunuyordu. Bu nedenle siyâsî ve dinî sebeplerle baskı gören kişiler, sığınmak için Mervânî Emîrliği'ni tercih etmişlerdir.

95 el-Melikü'l-Azîz 1049/1050 yılında ölmüştür. İbnü'l-Esîr, IX, s. 393 vdd., 398, 426; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, V, s. 187. Bu kaynakta el-Melikü'l-Azîz'in ölüm tarihi 442 Hicrî yılı olarak verilmektedir; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târîh Haleb*, Neşr. Sehîl Zekâr, Dârü'l-Efkâr, Beyrut-Lübnan 1408, s. 3264; el-Melikü'l-Azîz'in kısa biyografisi için bk. ez-Zehebî, *Siyeru Âlâmi'n-Nübelâ*, XVI, s. 632; Ripper, s. 201; Heribert Busse, *Chalif und Grosskonig, Die Buyiden im Iraq (945-1055)*, Ergon Verlag, Beyrut 2004, s. 113.

Gerek el-Mâverdî'nin elçiliğini gerekse Tuğrul Bey'in verdiği cevapları ve mukabil icraatını kaynaklarda geçtiği şekillerde aynen aktarmış olduk. Tuğrul Bey'in halîfeye itaat edeceğine dair sözleri yorumа ihtiyaç bırakmayacak kadar açıktır. Halîfe, el-Mâverdî tarafından Tuğrul Bey'in kendisine sadık kalacağına dair inandırılmıştır. Nitekim el-Mâverdî'nin elçiliğinin sonucunda meydana gelen mühim siyâsî hadiselerde bunun aksini gösteren ipuçlarına da rastlanmamaktadır.

Bondarî'nin bu elçilik münasebetiyle el-Mâverdî'den naklettiği bir hikâyeyi burada aynen veriyoruz:

> 433 senesinde el-Kâim Biemrillâh tarafından elçi olarak Tuğrul Bey'in yanına gittim, oradan el-Kâim Biemrillâh'a mektup yazdım, mektupta Tuğrul Beyi cerh, iyiliklerini inkâr edip, kusurlarından bahsettim. Bu mektup, uşağımın elinden düşmüş ve sultana götürülmüş sultan bunun içindekine vâkıf olduktan sonra tekrar mühürleyip saklamış, bununla beraber, bana hürmet ve itibar etmek âdetini değiştirmedi.[96]

Anlattığı bu hikâyeye rağmen Tuğrul Bey'in nezdinde bir yıl kadar kalan el-Mâverdî'nin, dönüşte Tuğrul Bey'in halîfeye itaatkâr olduğu ve emirlerine hürmetkâr bulunduğu yolunda bir rapor vermiştir. Bu raporun, halîfenin Tuğrul Bey'e olan itimadını kuvvetlendirdiği ve şüphelerini giderdiği anlaşılmaktadır. el-Mâverdî, Tuğrul Bey'in, halîfenin emirlerine sadakati hakkında samimi ve ısrarlı olduğunu belirtir. Halîfe Tuğrul Bey'in kendisine itaat edeceğine inandırılmıştır. İçinde bulunduğu çıkmazdan kurtulabilmek için halîfe, bütün diplomatik imkânları kullanarak bu sonuca ulaşmıştır. Elçi, Tuğrul Bey'in sadakatini kat'î bir dille ifade edince halîfe de elçinin fikrine itimat etme mecburiyetinde kalmıştır. Elçilik teşebbüsünün bu aşamasının Selçukluların batı siyasetinin belirlenip, şekillenmesinde başlıca müessir unsur olduğu söylenebilir. Görülüyor ki, bu aşamadan itibaren Selçuklular gerek Bizanslılara gerek Büveyhîlere ve gerekse Fâtımîlere karşı hep Sünnî Abbâsî Hilâfeti'nin yanında olmuşlardır, yani Selçuklu yönetimi ile hilâfet Sünnî akidesi etrafında birleşmişlerdir.

96 Bondarî, s. 25.

Fâtımîler Suriye'deki hâkimiyetlerini pekiştirmeye çalışırken aynı dönemde Selçuklular Horasan, Hârezm, İran ve Azerbaycan coğrafyasına hâkim olmuşlardı. Abbâsîlerin başkenti Bağdat ise yukarıda izah ettiğimiz gibi Sünnî-Şiî çatışmalarıyla ekonomik ve siyâsî olarak karışıklık ve belirsizlik içerisindeydi. İleride ele alacağımız gibi Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişine kadar bu istikrarsızlık şiddetini gittikçe artırmıştı. Selçukluların batı politikası içerisinde değerlendirebileceğimiz Suriye de benzer bir siyâsî ortamın içerisindeydi.

Fâtımîler Suriye bölgesi ve Irak'ta İsmâiliyye mezhebini yaymaya çalışırken, Abbâsîlerin de Kuzey Afrika ile ilgilendikleri anlaşılmaktadır. el-Mâverdî'nin elçiliğiyle aynı tarihte (h. 435) Fâtımî Halîfesi el-Mustansır'a tâbi bulunan ve onunla ihtilâfa düşen Afrika'daki Zirî Emîri Mu'izz b. Bâdîs'in (316-453/1015-1061), Fâtımîler adına okunan hutbeyi kesip, Bağdat'a bir elçi gönderdiğini görüyoruz. Abbâsîler adına hutbe okutmak için elçi vâsıtasıyla ahidnâme, siyah bir liva ve hil'at yollanmıştı. Elçi Bizans üzerinden Bağdat'a geçmek isterken, Bizanslılar onu yakalayıp, eşyalarla birlikte Kahire'ye gönderdiler. Fâtımîler ise bu eşyaları saray meydanında yaktılar. Mu'izz b. Bâdîs 1048 yılında tamamen Halîfe el-Mustansır'ın itaatinden çıktı. Hatta ülkesinde Fâtımî taraftarlarına baskı uygulayıp, bazılarını sürgün etti.[97]

Fâtımîlerin bu hadiseler karşısında etkisiz kalması, bölgede yeni isyanların ortaya çıkmasına cesaret verdi. Diğer taraftan İmparator IX. Konstantinos Monomakhos (1043-1055) zamanında Fâtımî-Bizans ilişkileri oldukça iyi durumdaydı. Bizans, ortak düşman Selçuklulara karşı bir önceki antlaşmayı yeniledi ve Fâtımîlerin hâkimiyeti altında bulunan Kudüs'teki Kumamet Kilisesi (Kutsal Mezar) imparator tarafından 1048'de yeniden inşa edildi.[98]

---

97 Takıyeddîn Ahmed b. Ali el-Makrizî, İtti'azü'l-Hunefâ, II, Tahkik: Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Metâbi'ü'l-Ehrâmü't-Ticâret, Kahire 1416/1996, s. 190, 214; İbn Müyesser, *el-Müntekâ Min Ahbâru Mısr*, Neşr. Eymen Fuad Seyyid, Institut Français D'arheologie Orientale, 1981, s. 11-12; İbn Hallikân, V, s. 229-230; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî Mülûk Mısr ve'l-Kâhire*, V, Matbaatü Dârü'l-Kitâbi'l-Mısriyye, Kahire 1353 (1935), s. 52-53.

98 Willermus Tyrensis, I, s. 33; Halîfe el-Hâkim, İmparator Konstantinos'un emri ile Patrik Maksimus'un Kudüs'te yaptırdığı ve İmparator Heraklius zamanında Modestus'un restore ettirdiği Diriliş Kilisesi'ni 398 (1007-1008) yılında

İmparatoriçe Theodora (1055-1056) tahta çıkınca Mısır'a destek karşılığında ortak savunma antlaşması yapılmasını şart koştu. Eğer bu antlaşma gerçekleşseydi Selçukluların aleyhine olacaktı, fakat Halîfe el-Mustansır bu şartı kabul etmeyince, iki devlet arasındaki yardımlaşma bitti ve Şam bölgesi sahillerinde mücâdele yeniden başladı. Theodora'nın gönderdiği seksen parçalık donanma 447 (1056) yılında Trablus'u kuşattı, fakat şehre girmeye muvaffak olamayınca, Antardus ve Lazikiyye'yi istilâ etti. Bizans'ın başarılı harekâtı sonucunda Halîfe el-Mustansır, barış talebinde bulunmak üzere Ebû Abdullah el-Kudâî'yi İstanbul'a gönderdi. Bu sırada Tuğrul Bey'in mektubunu getiren elçi de burada bulunmaktaydı. Nitekim Tuğrul Bey'in elçisi, İstanbul (Konstantiniyye) Camii'nde Cuma namazı kılınıp, el-Kâim Biemrillâh ve Tuğrul Bey adına hutbe okumasına izin verilmesine dair sultanının mektubunu Theodora'ya ulaştırmıştır. El-Mustansır'ın elçisi Ebû Abdullah el-Kudâî'nin de Bizans sarayında bulunduğu esnada Tuğrul Bey'in elçisi, kendisine izin verilmesi üzerine Cuma namazını kılıp, Abbâsî Halîfesi adına hutbe okumuştur.[99]

---

temelden tahrip etmiştir. Halîfe el-Hâkim'den itibaren, Filistin'de gayrimüslimler için birçok şehrin durumu kötüleşti, Kumâmet Kilisesi'nin kaybından dolayı Hristiyanlar ciddi acılar hissettiler. Nihayet el-Hâkim'in oğlu ez-Zâhir devrinde bölgede sükûnet kısmen geri geldi. O, babasının zorla tahrip etmiş olduğu adı geçen kiliseyi yeniden inşa etmelerine izin verdi ve bu iş Bizans İmparatoru III. Romanos Diogenes'e (1028-1034) nasip oldu. O, bu işe girişip de kendi olanaklarıyla yapması mümkün olmayınca, Kudüs halkı onun halefi olan IX. Konstantin Monomakhos'a (1042-1055) bir elçi heyeti gönderdi. Önce kilisenin tahrip edilmesinden beri duydukları üzüntüyü bildirdiler ve yeniden inşası için imparatorluk elini uzatmasını rica ettiler. Bu elçilik heyetinin başında İstanbul doğumlu olan, soylu bir aileye mensup Johannes Karianitis bulunuyordu. O zamanlar patrik Nicephorus idi. Böylece, Kutsal Diriliş Kilisesi, yıkıldıktan kırk yıl sonra, yani 1048'de yeniden inşa edilmiştir. Bk. Ergin Ayan, "Fatımiler, Selçuklular ve Haçlılar Arasında Kudüs", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, Haziran 2019, C. 2, S. 1, s. 5; Krş. Makrîzî, II, s. 176, 187; Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 42; İbnü'l-Esîr, IX, s. 170; İbn Kesîr, XII, s. 40; F. Wüstenfeld, *Geschichte der Fatimiden Chalifen Nach Arabischen Quellen*, Dieterische Verlags, Göttingen 1881, s. 224.

99 Makrîzî, II, s. 230 vd.; Quatremere, *Memoires Geograhiques Et Historiques Sur L'Egypte*, II, Schoell Libraire, Paris 1811, s. 318; Ayrıca bk. Abbas Hamdani,

Anlaşıldığı kadarıyla İmparatoriçe Theodora bu kez yüzünü Selçuklulara çevirerek, gücünü iyice kaybeden Fâtımîler aleyhine onlarla anlaşma yollarını arıyordu. İleride ayrıntılı olarak ele alacağımız gibi, sonuçta Bizans Irak'tan gelen Selçuklu elçisinin talebini münasip bularak, İstanbul'daki camide Fâtımî Halîfesi yerine Abbâsî halîfesinin adına hutbe okunmasını kabul ediyordu.

Mustansır, Bizans'ın bu tavrı karşısında Kudüs'teki Kumâme Kilisesi'ne asker gönderip, mal ve hazineleri ele geçirerek Theodora'ya karşılık vermiştir. Demek ki Tuğrul Bey'in batı siyaseti bu dönemde, Abbâsîlere karşı ortak düşman paydasında birleşen Fâtımî ve Bizans güçleri arasındaki ittifakı bozma yönünde şekillenmiştir. Theodora sonrası Fâtımî-Bizans ilişkilerinin bozulması, Abbâsî-Selçuklu ittifakı lehine gelişmelerin yaşanmasına imkân sağlamıştır. Bu ihtilaf, veba salgını ve Nil'in sularının azalması neticesinde Mısır'da başlayan büyük kıtlık nedeniyle el-Mustansır'ın, Bizans'tan iki milyon kile buğday ve gıda yardımı talebinin Theodora tarafından reddedilmesi, daha önce yapılmış bulunan ittifak antlaşmasının Kuzey Suriye'de düşmanlığa dönüşmesiyle sonuçlanmıştır. Theodora'nın davranışını, ittifak ve savunma anlaşmasının bozulması olarak değerlendiren el-Mustansır, Bizans'a ait olan Antakya'yı kuşatmıştır. Böylece Abbâsîler aleyhine olan Fâtımî-Bizans ittifakı tamamen dağılmış oluyordu.[100]

Burada Bizans İmparatorluğu ile Fâtımîler arasında geçen hadiseleri Selçuklu tarihi bakımından ele almış olduk ve Tuğrul Bey'in izlediği siyasetin rolünü tayin etmeye çalıştık. Bu münasebetle belirtmek gerekir ki, İslâm dünyasının hâkimiyeti Selçuklulara geçtikten sonra Tuğrul Bey takip ettiği siyasetle, Bizans ile Fâtımîler arasındaki mevcut ilişkileri bozarak, durumu Sünnî Abbâsî halîfeliği ile Selçuklular lehine çevirmiştir. Tuğrul Bey, Bizans üzerine yapılan askerî akınlarla siyâsî otorite sahibi olmuş ve İstanbul'daki camide hutbenin Abbâsî

"A Possible Fâtimid Background To The Battle Of Manzikert", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1968, Sayı 10, s. 22.

100 Makrizî, II, 227-229, 230 vd.; el-Azimî, Yay. A. Sevim, s. 12-14; Muhammed Cemâleddîn Sürûr, s. 377; Stanley Lane-Poole, *A History Of Egypt In The Middle Ages*, Methuen & Co., London 1901, s. 143; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devleti'l-Fâtımiyye fi Mısr*, Dârü'l-Masriet el-Lübnaniyye, 1413, s. 140.

halîfesi adına okunmasını kabul ettirmiştir. Bu hususta Tuğrul Bey'in rolünü yukarıda kaynaklara dayanarak belirtmeye çalıştık. Tuğrul Bey gönderdiği elçi vasıtasıyla Fâtımî halîfesine karşı Abbâsî halîfesinin Bizans tarafından tanınmasını askerî ve siyâsî taktiklerle sağlamış oluyordu. Dolayısıyla bu keyfiyet şüphesiz Abbâsî halîfesinin Bizans tarafından tanınması Tuğrul Bey'in gerek halîfe nezdinde ve gerekse İslâm dünyasında şeref ve itibarını zirveye taşımıştır denebilir.

Şimdi yeniden Tuğrul Bey ile Bağdat arasındaki elçilik münasebetlerine tekrar dönelim. Abû'l-Farac tarafından rivâyet edildiğine göre, el-Mâverdî'nin elçiliği ve daveti üzerine Tuğrul Bey'in Bağdat'a gideceğine dair bir mektup İbrahim Yınal tarafından halîfeye yazılmıştır. Ebû'l-Ferec'in kayda aldığı mektup 1042 yılı olayları arasında yer almakta olup, o tarihte Horasan emîri olan İbrahim Yınal tarafından yazılıp, başına bir ok ve yay işareti geçirilerek Bağdat'a gönderilmiştir. Mektup şöyledir:

> Şehinşâh-i Selçukî Tuğrul Bey, Horasan ve Hârezm'in hükümdârıdır. Kendisi bedevîlerin hac yollarında neler yaptıklarını ve Allah'ın evinde ibadet yapmak için gidenleri nasıl yakalayıp soyduklarını haber aldığı için Bağdat'a bir ordu göndermek için hazırlanıyor. Ordusunu izzet-ü ikrâm ile ve hediyelerle karşılayarak, sulh ve selâmetin bütün dünyaya hâkim olmasını temin için hazırlanın.[101]

Bunun akabinde 435 (1043) yılında Batı İran'a gelip Rey şehrine yerleşen Tuğrul Bey, Halîfe Kâim'e bir elçi gönderdi. O da şu sözleri söyledi:

> Ben Arap saltanatının başında bulunan zatın vekiliyim (yahut bendesiyim). Hâkim olduğum bütün ülkelerde halîfenin adını ilân ettim. Ahaliyi, seleflerim olan Mahmûd ve Mesûd'un valilerinin zulmünden kurtardım. Ben de herhangi sûretle seleflerimin madunu değilim. Onlar da halîfenin birtakım ülkeleri idare eden köleleri idiler. Ben ise hür insanların evlâdıyım ve

101 Abû'l-Farac, I, s. 298.

> Hunların hükümdâr hânedanına mensubum. Bundan başka seleflerim derecesinde saygı görmekle beraber bana yapılacak hizmetlerin ve beni ayırt eden meziyetlerin onlardan üstün olacağını sanıyorum.[102]

Tuğrul Bey'in yüksek bir taht üzerinde oturup, arkasında kalkanlar ve mızraklar, önünde muhteşem bir yay ve elinde oynamak itiyadında olduğu iki ok bulundurduğunu, pamuktan yapılma beyaz elbiseler giydiğini naklettikten sonra Ebû'l-Ferec, yukarıda el-Mâverdî'den naklettiğimiz hikâyeyi daha ayrıntılı olarak şöyle anlatıyor:

> Tuğrul Bey'e elçi olarak gönderildiğim zaman onun idaresini anlatan, insafsızlığından bahseden ve beş vakit namazı Allah korkusu yüzünden değil, fakat bir gösteriş olarak kıldığından ve daha başka meselelerden bahseden bir mektubu Bağdat'a yollamış ve mektubu ailem erkânından birine vermiştim. Mektup düşmüş ve Tuğrul Bey'in adamları tarafından bulunarak ona götürülmüştü. Tuğrul Bey mektubun muhteviyatına vâkıf olduğu halde yüzünü benden çevirmediği gibi, bana gösterdiği saygıyı da değiştirmedi. Ben mektubun düşmüş ve onun eline geçmiş olduğunu bilmiyordum. Fakat Bağdat'a döndüğümüz sırada dostlarımdan biri bana keyfiyeti anlattı, mektubu kendisine tevdi ettiğim adam da yolda mektubu kaybetmiş olduğunu bildirdi.[103]

Yukarıda zikredildiği gibi Tuğrul Bey elçi ile görüştükten sonra, onun aracılığı ile halîfeden sultan olarak tanınmasını istiyordu. el-Mâverdî, halîfeye Tuğrul Beyin isteklerini bildirdikten sonra, halîfeden bir mektubu Tuğrul Bey'e getirerek, ikinci bir görüşme yaptı. Mektup dört maddeydi:

1. Emîrü'l-Mü'minîn der ki: Ey Emîr Tuğrul Bey Muhammed, senin zapt etmiş olduğun memleketler sana yeter. Diğer Arap emîrlerine ait memleketlere dokunma ve onlara zarar verme.

102 Abû'l-Farac, I, s. 300.

103 Abû'l-Farac, I, s. 300.

2. Bize tâbi olduğunuz için bize karşı kesin sadakatten ayrılmayınız. Emirlerimize karşı gelmeyeceğinize dair söz vermeniz ve sözünüzü tutmadığınız takdirde bütün zevcelerinizin boş düşeceğine ve kölelerinizin azad olacağına, bütün mallarınızdan mahrum kalacağınıza dair and içmeniz lâzımdır.

3. Daima doğru hareket ederek hileden sakınmalı ve mü'minlerin başına kâfirleri geçirmekten çekinmelisiniz.

4. Aldığınız memleketlerin vergilerini, selefleriniz gibi bize göndermeniz icap eder. Bu işleri yaparsanız sizi şeref hil'atleri ile süsleriz. Sizi hükümdâr tanıtacak şerefli unvanları veririz. Siz de cebbar olmaktan korununuz.

Tuğrul Bey elçinin nâmesini dinledikten sonra birinci noktaya şu cevabı verdi: "Benim askerlerim pek çoktur ve bu memleketler onlara kâfi gelmemektedir." Elçi de şu sözleri söyledi: "Bunun sebebi sizin bu memleketleri tahrip etmenizdir. Bütün dünyayı alsanız ve bu şekilde tahrip etseniz size ve milletinize yetmez."

Tuğrul Bey ikinci maddeye şu cevabı verdi: "İstediğiniz bu yeminlere belki kâtiplerin aklı erer, fakat benim aklım ermez. Benim hiçbir hata etmemek üzere kendimi zapt-u rapt altına almama imkân mı vardır?" Elçi de şu mukabelede, bulundu: "Siz bütün kalbinizle bize bağlı olduğunuzu gösterir ve ancak doğru olanı yaparsanız, hatadan korunmuş olursunuz."

Tuğrul Bey üçüncü madde hakkında şu cevabı verdi: "Ben dürüst hareket için dikkat ediyorum. Şayet yanımdaki aç kimselerden bazıları kötülük ediyorlarsa buna karşı ne yapabilirim?"

Dördüncü maddeye karşı da şu sözleri söyledi: "İstediğiniz verginin miktarını bana bildirin. Elimden gelirse geri kalmam." Muhakkak olan nokta şudur: Tuğrul Bey bu dört maddenin birini de kabul etmemişti.[104]

Kaynaktan aynen aktardığımız bu ifadelere göre halîfe, istediği şartlar yerine getirildiği takdirde, Tuğrul Bey'e hil'atler ve unvanlar vereceğini bildirmiştir. Tuğrul Bey, halîfenin şartlarının bir kısmını kabul, bir kısmını da reddetmiştir. Meselâ o, fethettiği ülkelerin

104 Abû'l-Farac, I, s. 300.

gelirlerinin muazzam kalabalık ordusuna yetmeyeceğini ileri sürerek, fetih hareketlerine devam edeceğini zımnen ifade ederken, vergi için miktar belirtilmesini, ödeyebileceği bir miktar ise yerine getireceğini bildirmiştir. Anlaşıldığına göre, siyâsî ve askerî gücüne istinaden Tuğrul Bey, bütün İslâm dünyasının lideri olan Abbâsî halîfesinin emrinde olduğunu nezaketen ifade etmesine rağmen, onun isteklerinin bir kısmını reddetmekten çekinmemiştir. Bunda Tuğrul Bey'in siyâsî dehasının rolünü yukarıdan beri izah etmeye çalıştık. Dolayısıyla askerî ve siyâsî olarak gayet güç durumda bulunan halîfenin, Tuğrul Bey'in verdiği cevaplara rağmen, onun meşruiyetini tanıması, ona sultan unvanıyla para basma yetkisi vermesi gayet doğal bir hâl olarak görünüyor. Buna karşılık bu tevcihin sonucu Tuğrul Bey'in halîfeye biat etmiş bulunmasıdır. Yukarıdaki elçilik münasebetlerinden anlaşıldığına göre halîfe, Tuğrul Bey'den kendisine biat etmesini istemiş, Tuğrul Bey de gönderdiği elçiyle Arap saltanatının başında bulunan zatın yani halîfenin vekili olduğunu iletmek sûretiyle biat ettiğini belirtmiştir. Bu sûretle Selçuklu Devleti'nin kurucu hükümdârı halîfe tarafından resmen tanınmış oldu. Selçuklu hükümdârı Tuğrul Bey'in halîfe tarafından tanınması, haliyle Abbâsî halîfeliğine bağlı bütün tâbi devletler tarafından da tanınması anlamına geliyordu. Halîfe Büveyhîlere karşı Tuğrul Bey'in yardımını talep ettiği için, bu yardımın taahhüt edilmesi karşılığında onun hükümdârlığını tanıyarak para bastırmasına müsaade etmiştir. Ayrıca Tuğrul Bey gibi güçlü bir hükümdârla ters düşmenin doğuracağı mahzurları ve tehlikeleri halîfenin göz önünde bulundurduğunu hesaba katmak lâzımdır. Yalnız, Halîfe el-Kâim ile Tuğrul Bey arasındaki münasebetler Büveyhîlerin Bağdat üzerindeki baskıları dolayısıyla önem arz etmektedir. Şayet halîfe kendisinin ileri sürdüğü şartları tamamen kabul etmeyen Tuğrul Bey'i sultan olarak tanımasa idi ileride ele alacağımız gibi, Büveyhîlerin ve onların kumandanı Arslan el-Besâsîrî'nin baskılarına boyun eğmiş olacaktı.

Ebû Mansûr el-Besâsîrî de denilen Ebû'l-Hâris Arslan et-Türkî, İran'daki Besâ şehrindendir İleride kendisinden sık sık bahsedilecek olan Arslan'ın efendisi Besâlı olduğu için köle olan kendisi de

efendisine izafeten el-Besâsîrî nisbesi ile tanınmıştır. Kendisinin nasıl olup da Büveyhî hükümdârı Bahâüddevle'ye intisab ettiği ve nasıl yükseldiğine dair bilgi yoktur. Onu ilk önce Bahâüddevle'nin oğullarından Irak hükümdârı Celâlüddevle'nin yakın emîrlerinden biri olarak görüyoruz. Adûduddevle'den (976-983) sonra Büveyhîlerden kuvvetli bir şahsiyet çıkmadığı için bu hânedanın idaresindeki memlûk asıllı Türk askerleri kendi iradelerine göre hareket etmek imkânına kavuştular. Bunlar Bağdat Türkleri, Vâsıt Türkleri ve Şirâz Türkleri şeklinde oturdukları şehirlere göre vasıflandırıldılar ve bunlardan her biri son zamanlarda âdeta müstakil bir ocak hüviyetini kazandılar. Arslan el-Besâsîrî, Bağdat Türklerinin Barstogan'dan sonra gelen tanınmış bir kumandan idi.[105]

Celâlüddevle'nin ölümü üzerine ordusunun Melik Ebû Kâlîcâr ile haberleştiğini ve hutbeyi onun adına okuttuklarını yukarıda anlatmıştık. Aralarında anlaşma sağlanınca Ebû Kâlîcâr'ın gönderdiği mallar Bağdat'taki askerler ve çocukları arasında dağıtıldı. Ebû Kâlîcâr halîfeye de on bin dinar ile birlikte birçok hediyeler gönderdi, bunun üzerine 436 Safer ayında (Eylül 1046) Bağdat'ta hutbe Ebû Kâlîcâr adına okundu. Ebû Kâlîcâr Bağdat'a girdiğinde beş vakit namaz esnasında davul (nevbet) çalınmasını emretti. Daha önce sultanlar böyle yaptırmazlardı. Namaz vakitlerinin sadece üçünde yalnızca Sultan Adûduddevle için davul çaldırıldı. Beş vakit namaz için sadece halîfeye davul çaldırılırdı. Bu nedenle halîfe Ebû Kâlîcâr'a nevbet hususunda red cevabı verdiği halde, o yine de kendiliğinden beş nevbet vurdurmaya devam etmişti. Ebû Kâlîcâr ordu komutanları el-Besâsîrî, Neşâvûrî ve Hemmâm Ebû Likaa'ya da hil'at giydirdi. Birçok memleketlerde Ebû Kâlîcâr adına hutbe okundu. Hemedân'da da onun adına hutbe okundu ve Tuğrul Bey'in Hemedân'daki nâibinin yetkisi kalmadı. Annazî Emîri Ebû'ş-Şevk ile

105 İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Notlar ve Açıklamalar Ali Sevim, TTK, Ankara 1982, s. 1; Suyûtî, *Târihü'l-Hulefâ*, Çev. Abdullah Gündüz, Asalet Yayınları, İstanbul 2018, s. 495; İbn Hallikân, I, s. 192; Faruk Sümer, "Arslan el-Besâsirî", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Haziran 1986, S. 42, s. 101.

Ukaylî Nûrüddevle Dübeys b. Mezyed de kendi ülkelerinde hutbeyi onun adına okuttular, aynı şekilde Nasrüddevle b. Mervân da Diyarbekir'de hutbeyi Ebû Kâlîcâr adına okuttu. Halîfe ona "Muhyiddîn" lakabını verdi. Ebû Kâlîcâr Türkler kendisinden korkmasın diye adamlarından sadece yüz süvariyle Bağdat'a gitti. en-Nu'mâniyye'ye varınca Nûrüddevle Dübeys tarafından karşılandı, daha sonra Kûfe ve Kerbelâ'daki türbeleri ziyaret etti. Ramazan ayında (Mart-Nisan 1045) veziri Zü's-Saâdât Ebû'l-Ferec Muhammed b. Câfer b. Muhammed b. Fesâncis ile beraber Bağdat'a girdi. Halîfe el-Kâim onu karşılayamayacağını belirterek affını istedi ve Celâlüddevle'nin iki veziri Amîdüddevle Ebû Sa'd b. Abdurrahim ve kardeşi Kemâlülmülk'ü onu karşılamak üzere Bağdat'tan gönderdi. Ebû's-Sa'd Tekrit'e gitti. O geleceği için Bağdat süslendi, halîfenin emri üzerine ordu kumandanlarına hil'atler verildi. Hil'at verilen kumandanlar şunlardır: el-Besâsîrî, en-Neşâvûrî ve Hemmâm Ebû Likaa. Teşrifat görevlileri (vülâtü'l-arz) bazı askerleri öne alıp bazılarını geri bırakınca karışıklıklar çıktı, askerler birbirine girdi ve bu arada teşrifat görevlilerden biri Ebû Kâlîcâr'ın gözleri önünde öldürüldü. Bunun üzerine Ebû Kâlîcâr gemiden Kinkever'de indi, nüfuz ve otoritesinin sarsılmasından korkarak oradan uzaklaştı ve barışı sağlamak için seferber oldu. Ebû Kâlîcâr, Kinkever'den ayrılıp Hemedân üzerine yürüdü. Burayı zapt edip Sultan Tuğrul Bey'in nâiblerini uzaklaştırdı. Hutbe Melik Ebû Kâlîcâr adına okundu. Ebû Kâlîcâr ayrıca Şîrâz şehrinin surlarının yapılmasını da istedi ve emri üzerine surların inşaatına başlandı ve çok sağlam bir şekilde yapıldı. Surların uzunluğu on iki bin genişliği ise sekiz arşın idi. On bir kapısı vardı. İnşaat 441 (1049-1050) yılında tamamlandı.[106]

Yukarıda verilen bilgiden halîfenin Büveyhîlere karşı ne kadar çaresiz kaldığı anlaşılıyor, dolayısıyla bahsettiğimiz halîfenin gönderdiği elçinin görevi henüz sona ermemiştir. Bazı kaynaklara göre bizzat halîfe bazı kaynaklara göre ise veziri Reisürrüesâ İbnü'l-Müslime

106 İbnü'l-Esîr, IX, s. 399 vd.; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 292 vd.; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 454 vd.; İbn Kesîr, XII, s. 144; İbn Haldûn, III, s. 819.

bu elçiye aşağıda zikredilecek olan Arslan el-Besâsîrî'ye karşı Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etme görevini de vermiştir. Elçi, göründüğüne göre vazifesini ifa ve Tuğrul Bey'i ikna edebilmek için onun nezdinde uzun müddet kalmaya mecbur olmuştu, Anlaşıldığına göre, daveti kabul ettiği takdirde, kendisine üç yüz bin dinar verileceği vezir tarafından bu esnada vaat edilmiş, elçi geç de olsa Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişini temin etmiştir. Bu elçiliklerin akabinde halîfe, Tuğrul Bey'e, ısrarla istediği unvanları verdi ve kurduğu devleti tasdik etti (438/1046-47). Fakat, Tuğrul Bey bu münasebetle yapılan davete yine de hemen icâbet etmedi. Bu duruma göre 438 (1046-47), 442 (1050), 444 (1052), 446 (1054), 447'de (1055) olmak üzere hiç olmazsa daha beş defa muhtelif vesilelerle halîfe ile Tuğrul Bey arasında elçilerin gidip gelmeleri icap etti.[107]

Dolayısıyla bu dönemde Halîfe el-Kâim'le Tuğrul Bey arasındaki münasebetlerin seyrini Tuğrul Bey adına kesilmiş sikkelerden anlamaktayız. Nitekim, 433/1041-1042'de Rey'de basılan paralarda Tuğrul Bey'in unvanı el-Emîrü'l-Ecel; 434/1042-1043'te Rey'de basılanlarda el-Emîrü's-Seyyid; 434/1042-1043'te Nîşâpûr'da kestirilen sikkelerde el-Emîrü'l-Ecel; yine 435/1043-1044'te Rey'de basılanlarda el-Emîrü's-Seyyid; el-Emîrü'l-Ecel; 436/1045, 437/1046 yıllarında ise yine aynı unvanlar kullanılmıştır.[108]

Bu sûretle yeni kurulan devletin hükümdârı olarak tanınması ve Bağdat'a gelişi temin edildikten sonra Tuğrul Bey'in halîfeliğin hâmiliği siyaseti de başlamış oluyordu. Ancak, yukarıda da belirttiğimiz gibi Reisürrüesâ İbn Müslime'nin vezirliğinden sonra Tuğrul Bey'in unvanlarında artmaların olduğu dikkat çekiyor. Kaynaklara göre Halîfe el-Kâim 437 Cemâziyelevvel ayında (Kasım Aralık 1045) Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. el-Müslime'ye hil'at verdi ve onu vezir tayin etti, ayrıca ona Reisürrüesâ lakabını verdi. Bu

107 Bondârî, s. 7; İbnü'l-Adîm, Çev. Ali Sevim, s. 2; Krş. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 31.

108 Stanley Laane Poole, *Catalogue Of Oriental Coins In The British Museum*, III, s. 27-29; Agacanov, s. 103; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, ss. 435-591.

tayinin sebebi şu idi: Ebû Kâlîcâr'ın veziri Zû's-Seâdât b. Fesâncis, halîfenin veziri Amîdürrüesâ'nın aleyhinde konuşur, onu kötülerdi; bu yüzden halîfeden onu azletmesini istedi, halîfe de onu azledip Reisürrüesâ'yı niyâbeten vezir tayin etti, daha sonra ise hil'at verip vezâret makamına getirdi.[109]

Reisürrüesâ İbn Müslime, güzel Kur'ân okurdu, çok iyi derecede Nahiv bilirdi[110] ve koyu bir Ehl-i Sünnet mensubu olması dolayısıyla, hem Sünnî İslâm'ın, hem de Abbâsî hilâfetinin gerek Fâtımîler karşısında gerekse Büveyhîler karşısında korunmasının ancak Selçuklular sayesinde mümkün olabileceğine inanıp, Selçuklulara yakınlık duyan ve icraatlarına bunu yansıtan biri olarak takdim edilmektedir. Bunu onun, Tuğrul Bey'le el-Kâim arasındaki münasebetlerin gelişmesine büyük katkı sağlamaya yönelik teşebbüslerinden anlıyoruz. Reisürrüesâ İbn Müslime'nin girişimlerinin sadece Büveyhîlere karşı alınmış bir tedbir olmadığı, Selçuklu-Abbasî ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcını teşkil ettiği söylenebilir. Bu sûretle İbn Müslime, iki tarafı yakınlaştırmış olmakla ilk olarak, bizzat halîfenin izniyle Selçukluların Irak'a girişine vesile olmuştur ki bu Selçukluların hilâfet topraklarına ve dolayısıyla Bağdat'a nüfuz etmeleri demektir. Bundan Reisürrüesâ İbn Müslime'nin, Tuğrul Bey vasıtasıyla Şiîler üzerinde tam bir hâkimiyet kurmayı hedeflediğine hükmolunabilir. Tuğrul Bey, şüphesiz Hibetullah'ın ilk elçiliğinden itibaren kendisinin Bağdat'a davet edilmesi fikrine kendi siyâsî gayelerine de uygun olarak muvafakat etmiş fakat bunun için yaklaşık on yıl gibi uzun bir süre beklemiştir. İbn Müslime Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesini temin için müteaddit defalar davetini tekrar etmiştir, fakat nedense Selçuklu tarihi kaynaklarından Bondârî ve Râvendî gibi müellifler, bu on yıllık sürede geçen olaylar hakkında tafsilâta girişmezler. Ancak bu dönemle ilgili diğer bazı kaynakların verdikleri malûmat daha ziyade Selçukluların İran ve Horasan bölgesinde güçlenmeleri ve Bizans'a yapılan akınlara yoğunlaşmaktadır.

109 İbnü'l-Esîr, IX, s. 404; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 302.

110 İbnü'l-Esîr, IX, s. 488.

İbrahim Yınal'ın İran'daki Faaliyetleri

Sultan Tuğrul Bey'in daha önce Rey'e geldiğinde el-Cibâl bölgesindeki bazı şehirleri İbrahim Yınal'dan teslim aldığını zikretmiştik. Bu icraatın Tuğrul Bey ile İbrahim Yınal arasındaki ilk soğukluğun ortaya çıkmasına neden olduğuna sonraki olaylara bakarak hükmolunabilir. Zira İbnü'l-Esîr'in ifadesinden Tuğrul Bey'in, İbrahim Yınal'ı Kirmân'a gönderdiği, fakat onun, muhtemelen Tuğrul Bey'in icraatına tepki olarak önce bu emri yerine getirdiği ancak daha sonra yeni fetihler yapmak düşüncesiyle Sicistân'a gitmeyi uygun bulduğu anlaşılıyor.[111] Bunun mânâsı İbrahim Yınal'ın, Sultan Tuğrul Bey'in emirlerine tâbi olmakla beraber, kendisini aynı zamanda hânedanın bir üyesi olması münasebetiyle bağımsız hareket edebilme iradesine sahip bir şehzâde olarak telakki etmesidir. İbrahim Yınal'ın el-Cibâl bölgesini Turul Bey'e teslim etmesine rağmen yine de bu durumdan memnun kalmadığını, Kirmân'a gitmesi gerekirken, ne olduğunu bilmediğimiz bir bahane ile başka bir bölgeye gitmiş olmasından çıkarmak mümkündür. Bu kırgınlığın ortaya çıkardığı sonuçları daha sonra ele alacağız.

Aşağıda zikredileceği gibi Tuğrul Bey, Hemedân'ın Ebû Kâlîcâr tarafından ele geçirilmesi üzerine İbrahim Yınal'ı bölgenin fethiyle görevlendirmiştir. Neticede İbrahim Yınal'ın tekrar batıya gelerek faaliyetlerine kaldığı yerden devam etmesi için beş yıla yakın bir sürenin geçmesi gerekmiştir. Böylece Tuğrul Bey İbrahim Yınal'a el-Cibâl diyarına gitmesini ve orayı tamamen zapt etmesini emretti.

İbnü'l-Esîr'e göre İbrahim Yınal, Kirmân'dan el-Cibâl'e hareket etti ve geçerken Hemedân üzerine yürüdü. Çünkü yukarıda zikrettiğimiz gibi Ebû Kâlîcâr kısa bir süre önce Tuğrul Bey'in nâiblerini buradan çıkartmış ve şehirde hutbeyi kendi adına okutmuştu.

111 İbnü'l-Esîr, IX, s. 388, 402. Yukarıda zikredilen Abû'l-Farac'ın naklettiği İbrahim Yınal'ın Bağdat'a yazdığı 434/1042-1043 yılıyla tarihlendirilmiş olan mektuptan sonra İbrahim Yınal, Kirmân'a gönderilmiş, ancak o kısa bir süre de olsa Sicistân'a gitmeyi tercih etmişti; Krş. Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *Türkiyat Mecmuası*, Güz 2013, C. 23, s. 124.

İbrahim Yınal geldiğinde Cibâl bölgesinin hâkimi olan Gerşâsf b. Alaüddevle buradaydı. O, İbrahim Yınal'dan korkup Hemedân'ı terk etti, bu gelişme İbrahim Yınal'ın rahatça şehre girip ele geçirmesini sağladı. Gerşâsf ise el-Cevzâkân Kürtlerine katıldı.[112]

Tuğrul Bey'in batıya yönelik faaliyetlerinin başarısı biraz da İran'da güçlü bir devletten ziyade küçük mahallî hânedanların mevcudiyetiyle doğrudan ilgilidir. Bugünkü İran-Irak sınırında faaliyet gösteren Ebûş-Şevk, Tuğrul Bey'in batıya yönelik faaliyet sahası içinde yer almıştır. İbrahim Yınal Hemedân'ı ele geçirdiği sırada ondan çekinen Annazî Emîri Ebû'ş-Şevk Dinever'de idi. O da İbrahim Yınal'dan korkarak Karmîsîn'e gitti. Bunun üzerine Yınal'ın o bölgedeki şehirleri ele geçirme hırsı daha da arttı. Dinever üzerine yürüyüp orayı ele geçirdi ve işlerini düzene koyduktan sonra Karmîsîn üzerine yürüdü. Ebû'ş-Şevk bunu haber alınca Hulvân'a hareket etti ve Karmîsîn'i İbrahim Yınal'a karşı muhafaza ve müdafaa etmeleri için Şâzencân Kürtleriyle Deylemlilerden müteşekkil bir askerî birliği orada bıraktı. İbrahim Yınal süvarileriyle aniden onların üzerine geliverdi. Ebû'ş-Şevk'in askerleri İbrahim Yınal'a karşı koydular ve onu şehre sokmadılar. Bunun üzerine İbrahim Yınal oradan ayrıldı, fakat daha sonra çadır ve obalarıyla tekrar geri geldi. Karmîsîn'deki askerler onunla yine çarpışmaya girdiler. Fakat zayıf düşünce onu oradan uzaklaştırmaktan aciz kaldılar. İbrahim Yınal böylece Recep 437'de (Ocak 1046) zorla Karmîsîn'e hâkim oldu. Askerlerden birçoğunu öldürdü. Öldürülmekten kurtulanların mallarını ve silahlarını alarak oradan kovdu, onlar da Ebû'ş-Şevk'in yanına gittiler. İbrahim Yınal şehri yağmaladı ve halktan birçok kişiyi esir aldı. Ebû'ş-Şevk bunları duyunca çoluk çocuğunu ve silahlarını Hulvân'dan es-Sîrevân Kalesi'ne gönderdi. Askerlerinin arasında yalnız başına kaldı. İbrahim Yınal daha sonra Şaban ayında (Şubat-Mart 1046) Saymara'ya gitti ve orayı da zapt edip yağmaladı. Oraya yakın yerlerde oturan Cevzâkân Kürtleri üzerine hücum edip, onlara ağır

112 İbnü'l-Esîr, IX, s. 402; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 303; Gerşasf Hemedân'da Ebû Kâlîcâr adına hutbe okutuyordu. Bunun üzerine Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ı 437'de (1045-1046) Hemedân üzerine göndermişti. İbn Haldûn, III, s. 819.

bir darbe indirdi. Kürtler bozulup, kaçtılar. Gerşâsf onların yanında bulunuyordu, o da Kürtlerle beraber Şihâbüddevle Ebû'l-Fevârîs Mansûr b. el-Hüseyin'in yanına gitti.[113]

İbrahim Yınal daha sonra Hulvân üzerine yürüdü. Ebû'ş-Şevk oradan ayrılmış ve es-Sîrevân Kalesi'ne gitmişti. Yınal Şaban ayı sonunda (Mart 1046) oraya vardı. Halk korkudan şehirlerini terk edip gitmiş ve her biri bir tarafa dağılmıştı. Yınal orayı da yağmaladı ve ateşe verdi. Bu arada Ebû'ş-Şevk'in evini de yaktı. Yınal şehri imha ve tahrip ettikten sonra oradan ayrıldı. Oğuzlara mensup bir taife ise çoluk çocukları ve mallarıyla Hulvân'dan ayrılmış bulunan halkın izlerini takip ederek Hânikayn'a gittiler. Onlara yetişip mağlup ederek yanlarındaki malları ganimet aldılar ve o bölgeye yayıldılar. Mâyedeşt ve ona yakın yerlere kadar vardılar. Orayı da yağma ve talan ettiler. Hûzistân'da bulunan Melik Ebû Kâlîcâr bu haberleri duyunca onların üzerine yürümeye, Yınal ve Oğuzları o bölgeden uzaklaştırmaya karar verdi. Askerlerine Oğuzlara karşı sefere hazırlanmalarını emretti, fakat çok sayıda hayvanları telef olduğu için sefere çıkamadılar. Çünkü o senede atlara büyük bir afet vurmuş, on iki bin kadarı telef olmuştu. Öyle ki at leşlerinin çokluğundan Bağdat şehri kokmaya başlamıştı. İbn Kesîr İbnü'l-Cevzî'den rivâyetle şöyle diyor: "Bazen insanlar atlarını tedavi ettirmek için baytarları getirtiyorlar, baytarlar da atlara arpa suyu içirerek tedavi ediyorlardı." Ebû Kâlîcâr daha sonra bir imkânını bulunca Fars şehirlerine hareket etti. Askerler de ağırlıklarını merkeplere yüklediler.[114]

Bu tarihlerde Bağdat ve civarında münferit Türklerle ilgili bir haberi İbn Kesîr veriyor ki bu da bize Türklerin bölgede bir denge unsuru olduklarını ve bir nevi korumacılık görevi yaptıklarını gösteriyor: "437 (1045-1046) senesinde Rafızîlerle Sünnîler arasında bir savaş meydana geldi. Sonra iki taraf Bağdat'taki Yahudilerin evlerini yağmalamak, eski kiliseyi yakmak hususunda ittifak edip, bir

113 İbnü'l-Cevzî, XV, s. 303; İbn Kesîr, XII, s. 147; el-Cezîre hâkimi Şihâbüddevle Ebû'l-Fevârîs Mansûr b. el-Hüseyn el-Esedî 450 (1058-1059) Hûzistân civarında ölmüş, kabilesi oğlu Sadaka'nın etrafında toplanmıştır. İbnü'l-Esîr, IX, s. 402, 492.

114 İbnü'l-Esîr, IX, s. 403; Abû'l-Farac, I, s. 303; İbn Kesîr, XII, s. 147.

araya geldiler. O esnada Vâsıt şehrinde Hristiyan büyüklerinden biri öldü. Ailesi oradaki bir mescidin kapısında taziyet kabul etmek için oturdular. Cenazesini gündüz teşyi ettiler. Beraberlerinde kendilerini ve cenazeyi koruyan bir grup Türk de vardı. Halk bunlara hücum etti. Bunları hezimete uğrattı. Cenazeyi ellerinden alıp, kefeninden çıkardılar. Onu yakıp, külünü Dicle'ye savurdular. Sonra da kiliseye gidip yağmaladılar. Türkler onları koruyamadılar."[115]

İbrahim Yınal'ın Hulvân'a girişinden bir ay sonra Ebû'ş-Şevk 437 Ramazan ayı sonunda (Nisan 1046) es-Sîrevân Kalesi'ne giderken hastalandı oraya varınca vefat etti. Onun ölümü üzerine Kürtler oğlu Sa'dî'ye ihanet ettiler ve amcası Mühelhil ile beraber oldular; bunun üzerine Sa'dî de Ağustos-Eylül 1046'da İbrahim Yınal'ın yanına gitti. İbrahim Yınal da Hulvân'dan dönerken, Karmîsîn'e Bedr b. Tâhir b. Hilâl'i vali tayin etmişti. Annâzîlerden Mühelhil kardeşi Ebû'ş-Şevk'in ölümünden sonra melik olunca Mâyedeşt'e gidip orada konakladı, daha sonra ise Karmîsîn tarafına gitti; bunun üzerine Hulvân valisi Bedr, Karmîsîn'den ayrıldı ve Mühelhil orayı ele geçirdi, oğlu Muhammed'i de Dinever'e gönderdi. Yınal'ın askerleri buradaydı, onlarla savaşa tutuştular. Her iki taraftan da birçok kişi öldürüldü, sonunda Yınal'ın adamları bozguna uğradı, Muhammed şehre hâkim oldu (438/1046-1047).[116]

Diğer taraftan hadiselerin meydana getirdiği yeni durumlara göre Annâzî Emîri Ebû'ş-Şevk'in ölümü üzerine bu hânedanın mensupları arasında hâkimiyet mücâdelelerinin başladığını görüyoruz. Mühelhil, Sa'dî'nin annesi yani Ebû'ş-Şevk'in dul karısıyla evlenince çevresini ihmal etti ve küçümsemeye başladı, aynı şekilde Şâzencân Kürtlerinin haklarını da kısıtı, onları da ihmal etti. Bunun üzerine Sa'dî, İbrahim Yınal'a mektup yazıp kendisine katılmak istediğini bildirdi, Yınal da kabul etti ve babasına ait şehirlere hâkim olmasını sağlayacağına söz verdi. Sa'dî de eş-Şâzencân Kürtlerine mensup bir toplulukla beraber Yınal'ın yanına gitti. Yınal onların gelmesiyle

115 İbn Kesîr, XII, s. 147.

116 İbnü'l-Esîr, IX, s. 404 vd.; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 306; Bondârî, s. 6; İbn Kesîr, XII, s. 149.

daha da kuvvetlendi, onları çok güzel karşılayıp ikramda bulundu. Oğuzlara mensup bir taife de Yınal'a katıldı. Hem Sa'dî'nin hem de Oğuzların kendisine katılmalarıyla gücü oldukça artan Yınal sonra Sa'dî'yi Hulvân üzerine gönderdi. Hulvân'ı ele geçirmeyi başaran Sa'dî, 438 Rebiülevvel ayında da (Eylül-Ekim 1046) Hulvân'da hutbeyi İbrahim Yınal adına okuttu. Sa'dî burada birkaç gün kaldıktan sonra Mâyedeşt'e döndü; bunun üzerine amcası Mühelhil, Hulvân'a giderek orayı zapt etti, İbrahim Yınal adına okunmakta olan hutbeye de son verdi. Bunu haber alan Sa'dî hemen Hulvân'a hareket etti, amcası Mühelhil de oradan ayrılıp Belûta'ya gitti; böylece Sa'dî Hulvân'a tekrar hâkim oldu. Daha sonra diğer amcası Sürhâb üzerine yürüdü, bir baskın düzenleyerek yanındaki eşyayı yağmaladı. el-Bendenîcîn üzerine de bir müfreze gönderdi. Bunlar orayı istilâ ettiler, Sürhâb'ın oradaki naibini tevkif ettiler şehrin bir kısmını da yağmaladılar. Sürhâb onlar karşısında mağlûp oldu ve Dezdilûye Kalesi'ne çekildi. Sa'dî daha sonra Karmîsîn'e döndü, amcası Mühelhil de oğlu Bedr'i Hulvân üzerine sevk etti ve Hulvân'a tekrar hâkim oldu. Sa'dî yeniden çok sayıda asker topladı ve Hulvân'a geri döndü: bunun üzerine amcasının oradaki adamları şehri terk ettiler, sadece kaledekiler kaldı ve Sa'dî Hulvân'a hâkim oldu. Bu sefer sırasında Oğuzlara mensup büyük bir topluluk da Sa'dî'ye refakat etmişti. Sa'dî şehirde muhafız kuvvetleri bırakıp Oğuzlarla beraber amcası Mühelhil üzerine yürüdü. Sa'dî'nin yaklaştığını duyan amcası onun önünden kaçarak Şehrizûr yakınlarındaki Tirânşâh Kalesi'ne gitti ve oraya sığındı. Oğuzlar o yöredeki pek çok yeri ve sürüleri ele geçirip çok sayıda hayvan ve eşyayı ganimet aldılar. Sa'dî amcasının kendisine karşı müdafaaya çekildiğini görünce Hulvân'da bıraktığı muhafız birliğine bir zarar gelmesinden korkarak oradaki kaleyi ele geçirmek üzere geri döndü, gidip kaleyi muhasara etti, amcasının adamları ona karşı koydular. Oğuzlar Hulvân'ı yağmaladılar, evleri ateşe verdiler; bu yüzden de halk dağıldı.[117]

Melik Ebû Kâlîcâr'ın adamlarıyla veziri bu hadiselerle ilgili haberleri duyunca Mühelhil'i karşılamak, kardeşinin oğluna karşı

117 İbnü'l-Esîr, IX, s. 405 vd.; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 306; Bondârî, s. 6.

ona yardım etmek ve Sa'dî'yi bu bölgeden uzaklaştırmak üzere asker sevk ettiler, fakat onlar bunu gerçekleştiremediler. Sa'dî daha sonra el-Bendenîcîn'i Ebû'l-Feth b. Verrâm'a iktâ etti. İkisi amcası Sürhâb'ın üzerine yürümek ve onu Dezdîlûye Kalesi'nde muhasara etmek için ittifak ve iş birliği yaptılar. Yanlarındaki askerlerle harekete geçtiler, kaleye yaklaşınca onu küçümseyerek ve kuvvetlerine güvenerek öncü birliği çıkarmadan oradaki dar bir boğaza girdiler. Sürhâb ise bir Kürt topluluğunu dağın başına ve boğazın girişine dikmişti; bu sebeple boğaza girer girmez kaleden inen Sürhâb onların karşısına çıktı. İki taraf savaşa tutuştu, Sa'dî ile Ebû'l-Feth'in askerleri boğazdan çıkmak için geri döndüler, fakat atları onları sırtlarından attı ve yere düştüler. Bu sırada dağda görevlendirilen Kürtler de onları ok yağmuruna tuttular, bu yüzden Sa'dî ve Ebû'l-Feth'in adamları zayıf düştü ve zor durumda kaldılar. Sa'dî ile Ebû'l-Feth b. Verrâm ile ileri gelen bazı şahıslar esir düştü, Oğuzlar ve Kürtler orayı zapt edip yerleştikten bir süre sonra çeşitli yerlere dağıldılar.[118]

Bu olaylardan anlaşıldığına göre, Oğuzlar önceleri Sa'dî ile beraber amcası Mühelhil'e karşı yaptığı savaşlara iştirak etmişler ve onunla birlikte bazı başarılar da kazanmışlardı. Fakat daha sonra ondan nasıl ve ne sebeple ayrıldıkları Sa'dî'ye karşı Kürtlerle birlikte hareket ettikleri yani taraf değiştirdikleri hakkında malûmata rastlayamadığımızdan, bu ayrılmanın Oğuzlar için ganimet ve esir elde etmek amacıyla olduğuna hükmolunabilir. Diğer taraftan Hulvân'da adına hutbe okutulmasını temin için Sa'dî'yi desteklemiş olan İbrahim Yınal'ın tarafı sonunda mağlubiyete uğramış, Büveyhî Emîri Ebû Kâlîcâr'ın desteklediği Sürhâb Hulvân'da hâkimiyeti ele geçirmiştir. Sa'dî ise aşağıda göreceğimiz gibi esaretten kurtulduktan sonra Selçuklu tâbiiyetinden çıkmıştır.

Bu olaylar cereyan ederken yukarıda zikrettiğimiz gibi İsfâhân'da adına hutbe okunmasının ardından yaklaşık beş yıl geçtikten sonra 438'de (1047) Tuğrul Bey İsfâhân'ı kuşattı ve İsfâhân hâkimi Ebû Mansûr Ferâmûrz'u sıkıştırıp zor durumda bıraktı, fakat muhasaradan hiçbir şey elde edemedi. Sonunda Ferâmûrz'un Tuğrul Bey'e

118 İbnü'l-Esîr, IX, s. 406 vd.

bir miktar mal göndermesi, İsfâhân ve çevresinde onun adına hutbe okutması şartıyla anlaşmaya vardılar.[119]

Ebû Mansûr Ferâmûrz'un tarz ve hareketlerinden anlaşıldığına göre, siyâsî ve idârî yönden ayakta kalabilmek için güçler arasında denge kurmaya çalışıyor, bu taktikle bazen Tuğrul Bey'e itaat ediyor, bazen de Melik Ebû Kâlîcâr'la ittifak kurmaya gayret gösteriyordu. Bu ikili siyasetin görünüşe göre, Tuğrul Bey'in bu seferki İsfâhân kuşatmasının sebebini teşkil ettiği muhakkaktır. Ebû Mansûr Ferâmûrz daha evvel Ebû Kâlîcâr'ın itaatinden çıkıp da Selçukluların itaatine girdiği zaman bu yeni devletten bir şeyler elde edebileceğini ümit etmişti, fakat umduğunu bulamadığı için bu defa efendi değiştirmişti. Kaynaklarda yer almamasına rağmen muhtemelen Ebû Mansûr Ferâmûrz tâbilik şartlarını yerine getirmemiştir. Bu ihtimal Tuğrul Bey'in İsfâhân üzerine sefere çıkmasının neden gerçekleştiğini izâh etmektedir.

Bu seferin sonuçlarından biri olarak Büveyhî Meliki Ebû Kâlîcâr'ın 439'da (1047-1048) Tuğrul Bey'e haber gönderip barış teklif ettiğini görüyoruz. Tuğrul Bey bu teklifi kabul edip aralarında anlaşma sağlandı. Yukarıda Bağdat'ta hâkimiyet sağladığını zikrettiğimiz Ebû Kâlîcâr, halîfeden gereken ilgiyi göremeyince emirlerini dinlemeyerek bildiği şekilde hareket etmeye başlamış, diğer Irak emîrleri de Ebû Kâlîcâr'ın nüfuzunu tanımışlardı. Her şeye rağmen Ebû Kâlîcâr yaklaşmakta olan tehlikeyi sezmiş, Selçuklularla savaşı göze alamadığı için Tuğrul Bey'e sulh teklifinde bulunmuş ve aynı yıl kızını Tuğrul Bey'le evlendirmiştir. Çağrı Bey'in kızı da Kâlîcâr'ın oğlu Ebû Mansûr Fûlâd Sutûn ile evlendirilmiş, nikâh Ağustos-Eylül 1047'de kıyılmıştır.[120] Böylelikle kurulan akrabalık ilişkisi ile ittifak oluşturulmuş ve ileride Ebû Kâlîcâr ölünce Büveyhîlerde baş gösteren taht mücâdelelerinde Selçukluların da rolü artmıştı.

119 İbnü'l-Esîr, IX, s. 407; İbn Kesîr, XII, s. 149.

120 İbnü'l-Esîr, IX, s. 408; Mîrhând, s. 624; İbn Kesîr, XII, s. 1450; İbn Haldûn, III, s. 820 ve IV, s. 11; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 33; Öztuna, I, s. 478; Cl. Huart, "Ebû Kâlîcâr", *İslâm Ansiklopedisi*, IV, MEB, İstanbul 1993, s. 33; Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, s. 27.

Nitekim Fûlâd Sutûn 445'ten (1053-1054) itibaren Tuğrul Bey adına hutbe okutmuştur.[121]

Diğer taraftan el-Lûriyye Kürtleriyle Sürhâb'ın askerlerinden müteşekkil bir grup 439 (1047-1048) tarihinde yukarıda Sa'dî'yi esir aldığından bahsettiğimiz Hulvân Emîri Sürhâb'ı yakalayıp tevkif ettiler, çünkü Sürhâb onlara çok kötü davranıyordu. Onu yakalayıp İbrahim Yınal'ın yanına götürdüler, o da Sürhâb'ın bir gözünü çıkardı ve Sa'dî'yi serbest bırakmasını istedi, fakat Sürhâb kabul etmedi. Sa'di'yi yakalayıp tevkif ettiği zaman Sürhâb'ın oğlu Ebû'l-Asker babasına kızmış ve yaptığı işi beğenmeyerek onun yanından ayrılmıştı. Babası esir alınınca hemen amcazadesi Sa'dî'nin bulunduğu kaleye giderek onu hapisten çıkardı, ona çok iyi davrandı ve serbest bıraktı; bu arada geçmiş yıllarda olup bitenleri unutmasını ve babası Sürhâb'ın kurtulması için gayret göstermesini istedi. Sa'dî oradan ayrılınca çok sayıda Kürt onun çevresinde toplandı. Sa'dî buradan doğruca İbrahim Yınal'ın yanına gitti, fakat aradığını bulamadı, bu yüzden oradan ayrılıp ed-Destkere'ye döndü. Halîfe ile Melik Ebû Kâlîcâr'ın nâiblerine mektup yazıp tekrar itaat arz etmek istediğini bildirdi ve orada kaldı.[122]

Yukarıda Kinkever'in Ebû Kâlîcâr'ın hâkimiyetine geçtiğini kaydetmiştik. İbrahim Yınal 439'da (1047-1048) Kinkever Kalesi üzerine yürüdü. Ukber b. Fâris buradaydı ve kaleyi efendisi Gerşâsf b. Alâüddevle adına muhafaza ediyordu. Ukber az miktardaki erzakı tükeninceye kadar teslim olmadı. Erzak bitince kalede bulunan erzak depolarına giderek oraları taş ve toprakla doldurdu ve kapılarını kapattı. Kapıların aralıklarına ve toprakla taşların görünen kısımlarına birazcık yiyecek serpti, daha sonra da İbrahim Yınal'a haber gönderip oradaki adamlarına ve mallarına dokunulmayacağına dair emân vermesi şartıyla kaleyi teslim etmek istediğini bildirdi. İbrahim Yınal ise mala dokunmama teklifini kabul etmedi, bunun üzerine Ukber, İbrahim Yınal'ın elçisini alıp erzak depolarını

121 Mîrhând, II, s. 625.

122 İbnü'l-Esîr, IX, s. 408; İbn Kesîr, XII, s. 150; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 308; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 463.

gezdirdi, kapılarını kapattığı yerleri açıp gösterdi. Elçi depoların dolu olduğunu gördü ve bunları erzak zannetti. Ukber elçiye: "Ben efendine, işin uzamasından veya erzakın tükenmesinden korkarak teslim teklifinde bulunmadım; ona itaat arz etmek için kaleyi teslim etmek istediğimi bildirdim. Eğer bana, Emîr Gerşâsf'a ve mallarına, kalede bulunan şahıslara istediğim şartlarla emân verirse kaleyi ona teslim eder ve onun yiyecek ihtiyacını karşılarım." dedi. Elçi İbrahim Yınal'ın yanına gelip bu durumu anlatınca Yınal, Ukber'in şartlarını kabul etti, bunun üzerine Ukber kaleden indi ve kaleyi İbrahim Yınal'a teslim etti. İbrahim Yınal kaleye çıkınca yapılan hilekârlık anlaşıldı. Ukber ise yanındaki adamlarla Sermâc Kalesi'ne gitmişti. Yınal da Kinkever Kalesi'ni zapt ettikten sonra Hemedân'a döndü ve Sürhâb'a ait kaleleri ele geçirmek üzere bir ordu sevk etti, ordunun başına ise Ahmed b. Tahir[123] adlı vezirini getirdi. Kalelerini zapt etmesi için Sürhâb'ı da ona teslim etti. Ahmed, Sürhâb'ı yanına alıp Kelekân Kalesi'ne yürüdü, ancak kale teslim olmadı; bunun üzerine Dezdîlûye Kalesi'ne hareket ettiler ve orayı kuşattılar. Onlara mensup bir taife de el-Bendenîcîn'e kadar uzandı ve 439 Cemâziyelâhir ayında (Kasım-Aralık 1047) orayı yağmaladılar. Yağmacılık, cinayet, namusa tecavüz, mal kaçırmak için işkence etmek gibi pek çok çirkin işler yaptılar. Birçok kişi de dayak ve işkencenin şiddetinden hayatını kaybetti. Bu arada bir zümre de Ebû'l-Feth b. Verrâm'ın üzerine yürüdü. Ebû'l-Feth onlardan korkup kaçtı, obasını olduğu gibi bıraktı. Bunlar onun obasını da yağmalamak istediler, bunun üzerine Ebû'l-Feth geri göndü, böylece yağmaya fırsat bulamadılar ve onu takibe koyuldular. Ebû'l-Feth, onların kendisini mağlûp edip yakalamalarından korkarak geri dönüp onlarla savaştı ve galip geldi. Birçok kişiyi öldürdü ve esir etti, yanlarındaki malları da ganimet aldı. Sağ kalanlar geri döndüler. Ebû'l-Feth onların geri gelmelerinden korkarak Bağdat'a haber gönderip yardım istedi, fakat onlar cesaretsizlikleri ve emre bağlılıklarının azlığından dolayı

123 İbnü'l-Esîr, İbrahim Yınal'ın Ahmed adındaki adamının aynı zamanda onun akrabası olduğunu zikrediyor. Bunu bir yerde Ahmed bir yerde de Ahmed b. Tahir olarak kaydediyor ki, muhtemelen bu ikisi aynı kişidir.

Ebû'l-Feth'e yardım gönderemediler. Verrâmoğulları da Dicle'nin batı yakasına geçtiler.[124]

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Büveyhîlerle Selçuklular arasında tesis edilen akrabalıkla meselelerin halledilmesi düşünülürken, başvurulan bu yöntemin anlık olarak işe yaramadığı aşağıdaki olayların vukua gelmesinden anlaşılmış oldu. Çünkü Oğuzlar 439 yılı Recep ayında (Aralık 1047-Ocak 1048) Sa'dî b. Ebû'ş-Şevk üzerine yürüdüler ve Bâcisrâ'dan iki fersah uzakta karargâh kurmuş olan Sa'dî'ye baskın düzenlediler. Sa'dî Selçukluların itaatinde iken ve Selçuklulardan yardım görüp ülkesine hâkim olmasına rağmen, Selçukluları bırakıp, Ebû Kâlîcâr'ın tarafına geçmişti. Sa'dî ve yanındakiler Oğuzlar karşısında bozuldu ve neye uğradıklarını bilemediler. Öyle ki kardeş kardeşe, baba oğluna dönüp bakamadı, pek çok kişi öldürüldü. Oğuzlar onların mallarını ganimet aldılar, o yöreyi yağmaladılar. Sa'dî'nin es-Sîrevân Kalesi'nden getirttiği mallar da o gece oraya ulaşmıştı, Oğuzlar bu malları da yağmaladılar, ancak çok az bir kısmını yanına alıp kurtarabildi. Sa'dî bu olaydan ölümün eşiğinden dönüp kıl payı farkla kurtuldu. Oğuzlar ed-Destkere'yi Bâcisrâ ve el-Harûniyye'yi, Kasr-ı Sâbûr ve o yöredeki bütün kasaba ve köyleri yağmaladılar. Burada İbrahim Yınal'ın Bağdat'ı ele geçirmek üzere yola çıktığına dair haberler Bağdat'a ulaştı. Halk korkuya kapıldı, Emîr ve kumandanlar Melik Ebû Kâlîcâr'ın oğlu Emîr Ebû Mansûr'un yanına gidip hep birlikte onun üzerine yürümek ve ona mâni olmak üzere anlaştılar, bu hususta ittifaka vardılar; fakat daha sonra Emîr Ebû Mansûr ve vezirin adamları ile az sayıdaki bir grup hariç hiç kimse yola çıkmadı, ötekiler geride kaldılar. Yağmalanan bu yöre halkından pek çok kişi mahvoldu. Bir kısmı öldürüldü, bir kısmı boğuldu ve bazıları da soğuktan öldüler.[125]

Halbuki o sıralarda Selçukluların Bağdat'a saldırmak gibi bir niyetlerinin olmadığı görülüyor. Aslına bakılırsa Büveyhîlerle Selçuklular arasında bir çarpışmanın da mevzubahis olmadığı meydandadır. Fakat Oğuzların yağma ve tahrip ettikleri yerler de hep

124 İbnü'l-Esîr, IX, s. 408 vd.; Nüveyrî, XXVI, s. 162 vd.

125 İbnü'l-Esîr, IX, s. 410 vd.

Büvehîlerin arazisine tekabül etmekteydi. Dolayısıyla Büvehîlerle Selçuklular arasında gayrinizâmî bir harbin sürüp gittiği söylenebilir. Bu durumda Büveyhîler tedâfüî bir savaş yapmak durumunda kalıyorlardı.

Sa'dî önce Deyâlâ'ya, daha sonra da Ebû'l-Agarr Nûrüddevle Dübeys'in yanına gitti ve orada kaldı. İbrahim Yınal da es-Sîrevân'a giderek kaleyi kuşattı ve kaledekileri sıkıştırdı. Gönderdiği müfrezeler o civardaki yerleri yağmaladılar ve Tekrit'e on fersah mesafedeki bir mevkie kadar geldiler. Tarîk-i Horasan'dan Bağdat'a gelen çok sayıdaki insan onların göz yaşartacak derecedeki perişan hallerini anlattılar. Kale mustahfızı kendisi ve malı için emân aldıktan sonra burayı Yınal'a teslim etti. Yınal da Sa'dî'nin bıraktığı mallardan geri kalanların çoğunu aldı. Yınal kaleyi zapt edince Saht-Kemân adlı büyük bir kumandanını oraya bıraktı ve kendisi Hulvân'a gitti. Oradan da Mühelhil'in iki oğlu Mâlik ve Bedr ile birlikte Hemedân'a gitti; onlara iyi davrandı ve ikramda bulundu. Daha sonra Bedr b. Hasanaveyh'in sülâlesinden olan Sermâc Kalesi hâkimi vefat etti. Bunun üzerine kale İbrahim Yınal'a teslim edildi. İbrahim Yınal sonra vezirini Şehrizûr'a gönderdi ve orayı da zapt etti. Daha önce Sermâc'a sığındığından bahsettiğimiz Mühelhil ondan korkup, kaçtı ve çok uzaklara gitti. Ahmed daha sonra Tirânşâh Kalesi önlerine karargâh kurarak kaleyi kuşattı. Birkaç yerden duvarı deldi, bunun üzerine Mühelhil, Şehrizûr halkına haber gönderip, büyük bir orduyla gelmekte olduğunu bildirdi ve yanlarındaki Oğuzların üzerine hücum etmelerini emretti. Onlar da bu emre uyarak Oğuzlardan bir kısmını öldürdüler. Bunu duyan Ahmed b. Tâhir geri dönüp, Şehrizûr ahalisine saldırdı, mallarını yağmaladı ve birçoğunu da öldürdü. Daha sonra el-Bendenîcîn'de oturan Oğuzlar ve onların yanında bulunanlar Berâzûr-Rûz üzerine yürüdüler, es-Selîl Nehri'ne kadar ilerlediler. Ebû Dûlef el-Câvânî ile çok çetin bir savaşa tutuştular. Sonunda Ebû Dûlef galip geldi. Oğuzlar mağlup olup, yanlarındaki eşyalar ganimet alındı. Oğuzlara mensup bir topluluk 439 yılının Zilhicce ayında (Mayıs Haziran 1048) Ali b. el-Kâsım el-Kürdî'nin beldesine saldırıp, yağma ve talan ettiler, onları zor duruma soktular

ve ağır bir darbe indirip, perişan ettiler. Birçoğunu öldürdüler ve onun ülkesinden aldıkları ganimetlerle geri döndüler.[126]

Bu olaylar cereyan ederken aynı yıl içerisinde Ebû Kâlîcâr büyük bir ordu toplayıp Amîd üzerine yürüdü ve şehre girdi. Halk da ona yardım etti. Tuğrul Bey'in orada bulunan adamlarına hücum edip, bir kısmını öldürdü ve bir kısmını da esir aldılar. Tuğrul Bey bunu duyunca Ebû Kâlîcâr ile savaşmak üzere Rey'den Amîd'e hareket etti.[127]

İbnü'l-Ezrâk'ın kaydına göre 434 (1042-1043) Tuğrul Bey yukarıda sık sık zikredilen Anasıoğlu ve Buka adlı Oğuz beylerini on bin atlı ile Diyarbekir bölgesine gönderip, bu havaliyi onlara iktâ etmiştir. Bu iki emîr bu havalide pek çok yağmalar yaptıktan sonra Meyyâfârikîn önüne geldiklerinde şehrin hâkimi Emîr Nasrüddevle kapıları kapatarak savunmaya hazırlandı ve nihayet onlara elli bin altın vermeyi vaat ederek geriye dönmelerini teklif etti. Fakat zikredilen Türkmen beyleri bu teklifi kabul etmeyerek şehri kuşatmaya hazırlandılar. Sonra bir gece sarhoşluk esnasında bu iki bey birbirleriyle kavgaya tutuşup birbirini yaraladılar ve bunun sonucunda her ikisi de öldü. Ertesi gün bunu duyan onların maiyetindeki Türkmenler başsız kaldıkları için şaşkın bir halde birbirlerine düştüler ve bunu fırsat bilen Nasrüddevle şehirden çıkıp, baskın yaparak onlardan bir kısmını öldürüp bir kısmını da esir alarak evvelce ganimet aldıkları malları kurtardı. Oğuzlardan bir kısmı ise kaçarak kurtuldular.[128]

Yukarıda İbnü'l-Esîr'in kaydettiği olay, İbnü'l-Ezrâk'ın burada verdiği malûmat ile herhalde açıklanabilir. Buna göre, Azerbaycan'a döndükten ve Tuğrul Bey'in affına nail olduktan sonra kendilerine Diyarbekir bölgesi iktâ olunan iki Oğuz beyi ikinci defa bu ülkeye girmişler ve Tuğrul Bey'den korkan Nasrüddevle'nin izni ile Amîd'e ve diğer bazı kasabalara muhafızlar bırakmışlar ve daha sonra emîrin hükûmet merkezi olan Meyyâfârikîn'e yaklaşarak

126 İbnü'l-Esîr, IX, s. 410 vd.; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 463.

127 İbnü'l-Esîr, IX, s. 412.

128 İbnü'l-Ezrâk el-Fârikî, *Târih-i Meyyâfârikîn*, Ed. Kerim Faruk el-Kholy-Yusuf Baluken, Nûbihâr Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 497; Hândmîr, II, 483.

onunla müzakereye girişmişlerse de birbirini, yaralayıp öldürmüşlerdir. Tuğrul Bey'e karşı açık bir muhalefetten çekinen Nasrüddevle Diyarbekir'deki Türk muhafızlarını Büveyhîler vasıtasıyla ortadan kaldırtmıştır.

İbnü'l-Esîr'in yukarıda "Tuğrul Bey'in adamları" şeklindeki ifadesinden kastı aşağıda ayrıntısıyla ele alacağımız gibi, Selçuklu Oğuzları olup, bunlar Selçuklu merkezî yönetiminden bağımsız hareket etmekte idiler ve anlaşıldığına göre Azerbâycan, Irak-ı Arab ve Anadolu'nun güney kısımlarına kadar yayılmış bulunuyorlardı. Tuğrul Bey, devletinin kurucu unsurları olan bu Oğuzların tard edilmesinden kendisini sorumlu tutup, harekete geçmeye karar vermiştir. Halbuki yukarıda bu tarihlerde Ebû Kâlîcâr'ın Tuğrul Bey'e barış teklif ettiğini yazmıştık. Buna rağmen Ebû Kâlîcâr'ın fırsat yakaladıkça Oğuzlara karşı harekete geçmekte tereddüt etmeyip, ikili bir siyaset izlediğini anlamaktayız. Ebû Kâlîcâr'ın kendisi esasen Selçuklulara düşmanlık göstermekte idi ve onlarla doğrudan doğruya savaşıyordu. Fakat iki devlet arasında birçok tevâifü'l-mülûk vardı. Bunlar şartlara göre sık sık saf değiştirmekte idiler. Nihayet bu emîrlikler iki devletin birbirleriyle savaşmalarına yol açıyorlardı.

Ebû Kâlîcâr'ın yukarıdaki harekâtı düzenlemesinin evveliyatı şöyledir: Tuğrul Bey, Türkmenleri Anadolu'da Bizans toprakları içerisine sevk etmekten başka çare olmadığını görüyordu. Anadolu'ya yapılacak olan yağma akınlarını kendi ailesine yönettirerek hem Türkmenleri ve hem de yağmayı kontrol altına almak istedi. İbrahim Yınal'ı Hemedân ve İsfâhân yörelerini, diğer amcası Arslan Yabgu'nun oğulları Kutalmış ve Resûltekin'i Hazar bölgesini, diğer bir amcası Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ile Çağrı Beyin oğlu Yakutî'yi Azerbaycan'ı fetihle görevlendirmişti. Melik unvanını da alan bu şehzâdelerin maiyetlerinde vezirler ve divân erkânıyla birlikte kalabalık Oğuz-Türkmenler bulunurdu. Asi beylerin idaresindeki Türkmen oymaklarının bilhassa İbrahim Yınal'ın emrine verilmiş olmaları misal teşkil etmekte olup mânidardır. İbrahim Yınal bu kendi başına buyruk Türkmenleri hem disiplin altına almış hem de Bizans topraklarına yönlendirmişti.

Bu sırada, yöresel egemenler olarak Ermeni ve Gürcü prenslerin yanında Müslüman Şirvânşâhlar, Şeddâdoğulları ve Câferoğulları emîrlikleri vardı. Şirvânşâhlar, Derbend ve Hazar kıyılarında, Şeddâdoğulları Nahçıvan, Dovin ve Gence'de, Câferoğulları Tiflis'te egemendiler. İster Hristiyan ister Müslüman olsun prens, bey ve emîrler birbirlerine vassal tarzda tâbi olarak siyaseten yapılanmışlardı. Hatta bunların içinde, son tahlilde, bazıları hem Abbâsî halîfeliğine hem de Doğu Roma İmparatorluğu'na tâbiydiler.

Oğuzların Musul'a girdiklerini yukarıda anlatmıştık. Bunlar Musul'a yerleşince şehir halkına yirmi bin dinar tutarında vergi tahakkuk ettirip bunu toplamışlardı. Sonra tekrar ahaliye baskı yaptılar, evlerini barklarını arayıp: "Bunlar Arapların malıdır." diyerek onların birçok malına el koydular, ayrıca dört bin dinarlık vergi daha tarh ettiler. Bu arada Oğuzlardan bir grup Musullu İbn Fergân'ın yanına gidip orada bulunan bir adamı sıkıştırdılar, gayrıahlâkî davranışlarda bulundular ve çirkin sözler söylediler. Yine Oğuzlardan biri bir Musullu ile kavga edip onu yaraladı ve saçını kesti. Bunun üzerine Musullunun acı dilli annesi yüzünü kana boyadı ve oğlunun kesilen saçını eline alıp: "Allah'tan ve Müslümanlardan yardım istiyorum. Oğlum öldürüldü işte kanı; kızım öldürüldü, işte saçı" diye bağırdı ve çarşıları dolaştı. Bunun üzerine ahali galeyana gelerek İbn Fergân'ın evine yürüdüler, onun yanında bulunan Oğuzlardan birini ve ele geçirdikleri diğer Oğuzları öldürdükten sonra evi muhasara altına aldılar ve evin damındaki Oğuzlarla çarpışmaya giriştiler. Musullular bir süre sonra evin çatısını delip Oğuzların üzerine saldırdılar ve hepsini öldürdüler. Sadece yedi kişi kurtulabildi. Bunlar arasında Oğuz Beyi Ebû Ali Mansûr da vardı. Mansûr, el-Hasbâ'ya gitti, sağ kalan Oğuzlar da onun yanına gittiler. Göktaş ise büyük bir toplulukla Musul'dan ayrılmıştı. Elçi gönderip durumu haber vermeleri üzerine derhal yanlarına döndü, 25 Receb 435 (27 Şubat 1044) tarihinde zor kullanarak şehre girdi. Şehir halkını kılıçtan geçirdiler, çok sayıda esir aldılar ve mallarını yağma ettiler. On iki gün boyunca halkı öldürüp mallarını yağmaladılar. Ebû Necih Sokağı bu felâketten kurtuldu; çünkü burada oturanlar Emîr Mansûr'a

iyilik etmişlerdi. Göktaş bu yüzden onların hukukuna riayet etti. Bu arada katliamdan kurtulanlar da Ebû Necih Sokağı'na sığındılar. Ölüler, defnedecek kimse olmadığından yollarda kaldı ve kokuştu, daha sonra topluca bir çukura atıldılar. Oğuzlar önce halîfe, sonra da Tuğrul Bey adına hutbe okutuyorlardı. Oğuzlar uzun süre bu bölgede kalıp yukarıda zikrettiğimiz olaylara karışınca Melik Celâlüddevle b. Büveyh, Tuğrul Bey'e mektup yazıp onların yaptıklarını anlattı, ayrıca Nasrüddevle b. Mervân da Tuğrul Bey'e bir mektup yazıp onlardan şikâyetçi oldu. Bunun üzerine Tuğrul Bey Nasrüddevle'ye yazdığı cevabî mektupta: "Bana ulaşan haberlere göre adamlarımız ülkenize girmiş ve siz de onlara mal verip güzel muamele etmişsiniz. Halbuki sen sınır boylarında oturuyorsun, asıl sana mal vermek lâzım ki kâfirlerle çarpışasın" diyor ve onları o bölgeden uzaklaştırmak için asker göndereceğini vaat ediyordu.[129]

Burada nakledilen Celâlüddevle ile Nasrüddevle'nin Tuğrul Bey'e yazdıkları mektuplardan çıkarılacak neticeye göre; biri Bağdat'a diğeri Diyarbekir'e hâkim olan bu hükümdârlar Türkmenlerin bölgelerinde yol açtıkları vahşetten yakınmakta ve ondan bunu engellemesini rica etmektedirler. Tuğrul Bey ise Nasrüddevle'ye yazdığı cevabî mektupta onu âdeta suçlayarak, hariçte kâfirlerle yani Ermenilerle, Gürcülerle ve Rumlarla çarpışması, bu sûretle İslâm'a hizmet etmesi gerektiğini hatırlatarak, bu hususta kendisine her türlü yardımı yapmaya hazır bulunduğunu bildirmiştir. Ayrıca Nasrüddevle'nin sultana itaatkâr olan Türkmenlere mal vermek sûretiyle onları satın aldığını da ima etmiştir. Büyük bir dikkatle ele alındığı anlaşılan bu mektup, Tuğrul Bey'in iç ve dış siyaset olarak hangi meseleleri takip ettiği hakkında da bize açık fikirler vermektedir. Aslında Nasrüddevle Türkmenlere karşı izlediği siyasetle, onların halîfelik topraklarından dârü'l-harbe girişlerine mani olmak sûretiyle Bizans imparatoruna şirinlik etmiş gibi görünmektedir. Anlaşıldığına göre İslâm hükümdârları arasındaki münasebetleri tanzim maksadıyla gerçekleştirilen mektuplaşmalara rağmen aşağıdaki olaylar vuku bulmuştur. Oğuzların her şeye rağmen

129 İbnü'l-Esîr, IX, s. 301; İbn Haldûn, III, s. 522 vd.; Ripper, s. 387; Busse, *Chalif und Grosskonig*, s. 109; Peacock, s. 81.

hem İslâm ülkelerine hem de Hristiyan memleketlerine akınlarını sürdürdükleri görülmektedir.

Oğuzlar ilk istilâları sırasında, Ermenistan'da ve Musul çevresinde o kadar çok esir aldılar ki, güzel bir câriye beş dinara düştü; gûlâmı alıp satan yoktu (435/1044). Tuğrul Bey, Büveyhî Hükümdârı Celâlüddevle'ye gönderdiği mektupta: "Bu Türkmenler bizim kullarımız, hizmetçilerimiz, reâyâ ve tebâmız olup emrimizi tutar, kapımızda hizmet ederlerdi; fakat ne zaman ki Mahmûd b. Sebüktekin hânedanının işini halletmeye kalkıştık ve Hârezm işini yoluna koymak için yapılan daveti kabul ettik işte o zaman bunlar Rey'e gittiler, orada bozgunculuk ve fesat çıkarmaya başladılar. Bu yüzden Horasan'dan askerlerimizle üzerlerine yürüdük. Onların emân dileyeceklerine affımıza ve merhametimize sığınacaklarına inanıyorduk, fakat onları korku istilâ etti, haşmetimiz onları bizden uzaklaştırdı. Ne olursa olsun onları itaat ettirerek bayrağımız altına iade etmemiz; ister yakında, ister uzakta olsunlar, ister yükseklere (dağlara) çıksınlar isterse ovalara insinler bu inatçı asilere ceza olmak üzere şiddetimizden bir parça tattırmamız lâzımdır." diyordu.[130]

Görülüyor ki Dandanakan Savaşı sonrasındaki Selçukluların yayılması sürecinde cereyan eden olaylar ve oluşan şartların tesiriyle Tuğrul Bey, kendisini bir Oğuz-Türkmen reisinden ziyade bir İslâm hükümdârı olarak görüyor ve böyle davranmaya çalışıyordu. Türkmenler için Büveyhîlere söyledikleri, sanki onları yarı köleleri gibi gördüğü izlenimi yaratmaktadır. Tuğrul Bey'in, Büveyhî hükümdârı Celâlüdevle'ye Türkmenlerle ilgili yazdığı mektup, aslında Irakiyye ve Mikâiloğulları arasındaki rekabet ve hasımlığın bir tezahürüdür. İbnü'l-Esir'in anlattıklarının, iki taraf arasındaki ihtilâfın bilhassa Selçuklu tarihi bakımından mahiyetini anlamamızı kolaylaştırdığı kanaatindeyiz. Yukarıda zikrettiğimiz gibi Tuğrul Bey'in Oğuzları huzuruna çağırmasına verdikleri yanıt bu hususa açıklık getirmektedir. Tuğrul Bey, mektubundaki sözleriyle, Oğuz-Türkmenlerle olan münasebetlerinin, Horasan'a geçişlerinden itibaren bir hülâsasını yapmıştır. Bu

130 İbnü'l-Esîr, IX, s. 301; Busse, *Chalif und Grosskonig*, s. 110; Ripper, s. 387; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, s. 37 vd.; Peacock, s. 81.

sözlerden anlaşıldığına göre Tuğrul ile Irakiyye Türkmenleri arasındaki hasımlığın kaynağında, esasen Selçuklu hânedan üyeleri arasında sürdüğünü belirttiğimiz hâkimiyet rekabeti yatıyordu.

Bu münasebetle Tuğrul Bey'e itaati reddeden Türkmenlerin bir kısmı Musul'a hâkim olup, nüfuzlarını etrafa yaymaya uğraşırlarken, oranın hükümdârı olan ve şehirden kaçmaya mecbur kalan Karvâş, Musul'da kalan Türkmenlerin elinden zar zor kurtulmuş, bir yeraltı geçidinden kaçarak Dicle kıyısına gelmiş, burada bindiği bir gemiyle Sinn kentine ulaşmıştı. Buradan çevresindeki emîrlere mektup yazarak onlardan yardım istemiştir. Celâlüddevle ordusundaki Türkler itaat etmedikleri için kendisine yardım edememiş, Nûrüddevle Dübeys ise bütün Ukaylîlerle beraber ona yardıma gitmişti. Ebû'ş-Şevk ile İbn Verrâm ve diğerleri de yardımcı kuvvetler gönderdiler, fakat bunlar savaşa yetişemediler, çünkü Karvâş, Ukaylîler ve Nûrüddevle Dübeys'in yardımını sağlar sağlamaz Musul üzerine yürümüştü. Bu haber Oğuzlara ulaşınca Tell-Afer, Bûmariyye ve o havalideki diğer kasabalara çekildiler, Anasıoğlu ve Boğa'nın riyasetinde Diyarbekir'de bulunan Oğuzlara haber gönderip Araplara karşı kendilerine yardım etmelerini istediler. Bunun üzerine onlar derhal Musul'daki Oğuzların yardımına koştular. Karvâş onların geldiğini duydu, fakat cesaretleri kırılmasın ve korkuya kapılmasınlar diye adamlarına haber vermedi. Sonra harekete geçip Accâc denilen yerde konakladı, bu arada Oğuzlar da gelip el-Ferec'e (Merc) bağlı Resû'l-Eyyil'de karargâh kurdular. Aralarında yaklaşık iki fersah mesafe vardı. Oğuzlar Arapları rahatlıkla yenebilecekleri düşüncesine kapılarak Arapların obalarına kadar yaklaştılar. 20 Ramazan 435 (21 Nisan 1044) sabahı başlayan savaş sonunda Oğuzlar galip geldiler ve Araplar bozguna uğrayarak geri çekildiler. Savaş Arapların obalarının yakınında cereyan etti. Arap kadınları da savaşı seyrediyorlardı. Öğlene kadar Oğuzlar galip durumdaydı, sonra Araplar üstün duruma geçtiler. Nihayet Oğuzlar bozuldular ve Araplar onları kılıçtan geçirmeye başladılar. Bu arada dağılan Oğuzlardan birçok kişi öldürüldü, Araplar Oğuz beylerinin çadır ve obalarını ele geçirdiler, bütün mallarını ganimet aldılar. Akşam olunca iki taraf

birbirinden ayrıldı. Karvâş ölülerin birçoğunun kafalarını bir gemiye doldurup Bağdat'a yaklaşınca Türkler ırkdaşlarının kafalarını alıp defnettiler, ırk ve hamiyyet duygusuyla kesik başların Bağdat'a götürülmesine mâni oldular. Karvâş, daha sonra Oğuzları Nusaybin'e kadar takip ettikten sonra geri döndü. Oğuzlar ise Diyarbekir'e gidip şehri yağmaladılar, daha sonra Ermeni ve Rum diyarına da gidip oraları yağma ettiler. Buradan Azerbaycan diyarına gittiler. Karvâş etrafındaki emîrlere mektup yazıp bu zaferini müjdeledi. Urmiye hâkimi İbn Rebibüddevle'ye yazdığı mektupta da Oğuzlardan üç bin kişiyi öldürdüğünü bildiriyordu. İbn Rebîbüddevle Karvâş'ın elçisine: "Tuhaf şey! Bunlar benim ülkemden geçerken üzerinden geçmek zorunda oldukları köprüye adam koyup onları saydırdım. Maiyetleriyle birlikte sayıları otuz bin küsürdü. Bu bozgunu müteakip dönüşlerinde ise sayıları beş bini bile bulmuyordu. Buna göre ya öldürüldüler ya da başka bir şekilde helâk oldular." diyordu. Şairler bu galibiyeti dolayısıyla Karvâş'a medhiyeler yazdılar. İbn Şibl de yazdığı bir kasideyle onu medhediyordu. Bu vukuatı duyan Tuğrul Bey yeni karargâhı olan Rey'den bunlara İslâm ülkelerine akın etmemeleri, Azerbaycan'a dönerek orada yaylak ve kışlak kurmaları ve oradan Bizans'a gaza yapacak olan emîrlerin maiyetine girmeleri hakkında emir gönderdi. Bunlar başlıca yukarıda adı geçen Buka, Anasıoğlu, Mansûr ve Göktaş beylerin kumandaları altında oldukları halde Tuğrul Bey'in bu emrine riayet ederek Diyarbekir bölgesini bırakıp, Dicle'nin kuzeyine çıktılar.[131]

131 İbnü'l-Esîr, IX, s. 302; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 290; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 452; Azîmî, Neşr. İbrahim Zarûr, s. 336; İbn Hallikân, V, Neşr. İhsan Abbas, s. 263; Cemâleddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Mansûr Zâfir b. Hüseyin el-Ezdî, *Ahbârü'd-Düvelü'l-Münkatia*, II, Tahkik: Asâm Mustafa Hezâyme-Muhammed Abdülkerîm Muahfaza, Dârü'l-Kindî li'n-Neşr ve't-Tevzî, Ürdün 1999, s. 426; el-Mekîn Circis, s. 270; Oğuzlar Musul'a girerek saraydan yığın yığın kumaşlar götürdüler. Bu kumaşlar iki yüz bin dinar kıymetinde idi. Sarayın içindeki Kürt ve Arap on yedi kadın ile birçok kızları paylaştılar ve Şah Arsui Çarşısı mahallesi müstesna olmak üzere bütün şehri yağma ettiler. Fakat bu mahallenin sahibi yüz elli bin dinar vermek mukabilinde mahallesini kurtardı. Valinin kayın pederleri de kızlarını satın aldılar. Abû'l-Farac, I, s. 301.

Bu hâdiselerde görüldüğü gibi Irak Bedevîleriyle ve Kürt liderlerle ittifak kurmak sûretiyle Türkmenlere karşı ülkesini savunmaya çalışan Ukaylî Karvâş giriştiği bu teşebbüste an itibarıyla başarılı olmuştur. Bu müşterek harekât bize gösteriyor ki, Türkmenlere karşı gösterilen direniş Musul bölgesinde gerçekleşmiş, önemli miktarda zayiat verdikleri anlaşılan Türkmenler Tuğrul Bey'in emirlerine itaat ederek bölgeden bir süreliğine çekilmişlerdir. Tuğrul Bey'in emirleri devletin genel siyaseti ile örtüşmekteydi. Buna göre Hristiyan Doğu Roma toprakları küfür, fitne ve dârü'l-harp sınırı olduğundan İslâm fıkhına göre "Yeryüzünde fitne kalmayıncaya kadar onlarla savaşın. Eğer vazgeçerlerse, artık zulüm yapanlardan başkasına karşı düşmanlık yoktur."[132] "Hak dinini kabul etmeyenlerle savaşın cizye vermeye razı olup bizzat kendi elleriyle ve alçalarak gelip verinceye dek."[133] "Allah yolunda hicret edinceye kadar onlardan veliler tutmayın. Şayet yine yüz çevirirlerse, artık onları yakalayın ve her nerede ele geçirirseniz öldürüp onlardan ne bir veli edinin, ne de bir yardımcı edinin."[134] emrediliyordu. Bunun karşılığında gaziler dünya malına, ölenler öbür dünyada cennete kavuşacaklardı. "Şüphesiz ki Allah, cihâd eden mü'minlerin mallarını ve canlarını cennet karşılığında satın almıştır. Çünkü onlar Allah yolunda savaşırlar. Öldürürler ve öldürülürler."[135]

Bunun üzerine, Oğuzoğlu Mansûr, Göktaş, Anasıoğlu, Boğa gibi Türkmen beyleri ve toplulukları Van bölgesine yöneldiler. Orada Bizans valisinin kuvvetlerini mağlup ederek, Azerbaycan'a geçtiler. Azerbaycan'a varan Türkmenler orada çeşitli bölgelere dağıldılar. Türkmen beyleri Tuğrul Bey'i dinlemiş, dediğini yapmışlardı. Böylece Selçuklularla diğer Türkmen beylerinin arasındaki güven arttı. Bundan sonra Anasıoğlu ve Boğa, Tuğrul Bey'den tekrar Diyarbekir ve havalisine dönmek için izin aldılar ve sultan adına yöreye geri dönerek başta Amîd olmak üzere çevreye yerleştiler.

132 2/el-Bakara, 193.
133 9/et-Tevbe, 29.
134 4/en-Nisâ, 89.
135 9/et-Tevbe, 111.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLULAR VE BİZANS

Çağrı Bey'in Doğu Anadolu Seferi

Ele aldığımız dönemde Sünnî Abbâsî halîfeliği tam bir çöküş devresinde olsa da çok geçmeden Yakın Doğu'da Selçuklular Gaznelilerin yerini alacak ve bir güç olarak ortaya çıkacaklardır. Selçukluların faaliyet sahası, kurulmuş oldukları Horasan ile sona ermemiş, Selçuklular buradan Kafkasya ve Anadolu'ya yönelerek, İslâm dünyasının batı sınırlarındaki siyâsî durumları etkilemişlerdir. Selçukluların bu bölgelerdeki fetihlerini anlamak, ancak Bizans'ın doğu siyasetini incelemekle mümkün olmaktadır. Bizans'ın doğu sınırlarındaki olağanüstü değişimi görmek için, İbrahim Kafesoğlu'nun "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti" gibi standart bir çağdaş incelemeye bakmak bile yeterlidir. Bu örnekte Doğu Anadolu Bölgesi'nde ve Kafkasya'da güçler dengesinin ve başlıca devletlerin gerek Gürcülerin, Ermenilerin ve gerekse yöresel Müslüman beyliklerin durumları ana hatlarıyla tanıtılmaktadır. Makalede Çağrı Bey'in seferinin içeriği, hatta daha sonra yapılacak seferlerin imkânları hakkında hayli iyi bir araştırma yapılmış olmakla birlikte bu bölgedeki Bizans'ın siyasetine çok az ilgi duyulmuştur. "Bizans'ın siyaseti" sözcüğü, ilk bakışta homojen görünen bölgesel bir yüzeyin altında gizlenen çeşitli sorunlarla bağlantılıdır. Birtakım bölgesel-siyasal sorunlar bu bakış açısıyla formel bir biçimde tanımlandığı zaman, yapılan tanımlar seçici tarihsel hadiselerden çıkarılmaya eğilimli olurlar. Aslında Bizans'ın siyaseti teriminin dar

olandan yaygın olana kadar geniş bir yelpazeyi kapsayan çok çeşitli amaçları bünyesinde gizlediğini de söyleyebiliriz.

Bilindiği gibi Selçuklu Devleti'nin kurucularından biri olan Çağrı Bey, devlet kurulmadan önce Doğu Anadolu'ya bir keşif seferi yapmıştır. Asıl konumuz bu olmadığı ve bu konu üzerinde İbrahim Kafesoğlu tarafından özel bir çalışma yapıldığından dolayı ayrıntılara girmeyeceğiz. İbrahim Kafesoğlu'nun "Keşif Seferi" olarak adlandırdığı bu harekâtta Çağrı Bey, Ermenistan'a gitmek maksadıyla Mâverâünnehir bölgesinden üç bin kişilik bir kuvvetle yola çıktı. Çağrı Bey, Doğu Anadolu'ya varınca, Türkmenlerden bir cemaat ona iltihak etmiştir.[1] Bu Türkmenlerin buralara daha önce gelmiş Türkmenler olduklarını biliyoruz.[2] Çağrı Bey, daha batı seferine çıkarken takip ettiği gayeye uygun olarak harekâtın başlangıcında, doğrudan Vaspurakan Ermeni Krallığı'na hücum etmiştir. Bu Ermeni Krallığı halkı, Oğuzları ilk defa görüyorlardı.[3]

Çağrı Bey, bol ganimet elde ettiği Vaspurakan Krallığı'ndan Şeddâdoğulları Devleti arazisine buradan da Gürcü arazisine girmiştir. Gürcü kralı, Çağrı Bey'le savaş yapmaya bile cesaret edememişti. Son olarak Ani Ermeni Krallığı'na giren Oğuzlar, görünüşe göre, ilk muvaffakiyetsizliğe burada uğramışlar ve harp meydanından çekilmeye mecbur olmuşlardır. Bu muvaffakiyetsizliğin Çağrı Bey'in Mâverâünnehr'e dönmeye karar vermesinde ne dereceye kadar müessir olduğunu bilmiyoruz. Dört-beş yıl süren bir uç hayatından sonra onun dönüşünde başlıca âmil, görünüşe göre, kâfi derecede

1 Mîrhând (II, s. 655) Çağrı Bey'in emrindeki kuvvetleri otuz bin kişi olarak gösteriyorsa da bu sayının mübalağalı olduğu ortadadır.. İbrahim Kafesoğlu yerinde bir görüşle bu kuvvetleri üç bin kişi olarak kabul etmiştir. İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 268.

2 Bu Türkmenler daha 1006 yılından önce Gazneli Sultan Mahmud tarafından Horasan'a geçirilen ve karışıklık çıkardıkları için tenkil edilen, bu sebeple Irak'a, Azerbaycan'a ve Ermenistan'a dağılan Türkmenlerin bir kısmıdır. M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, TTK, Ankara 1991, s. 173.

3 İbrahim Kafesoğlu "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti", s. 268, 267 vdd.; Gustave Schlumberger, *L'Epopee Byzantine Ala Fin Du Dixieme Siecle*, III, Hachette&Cie, 1905, s. 90.

ganimete sahip olmasıdır. Çağrı Bey'in akınları ve savaşları, buradaki Hristiyan Ermeni ve Gürcü devletlerinin kudretlerini sarsmış, bilhassa Ermeni devletlerinin arazilerinin, Bizans hâkimiyetine geçmesi için zemin hazırlamıştır. Buraların Bizans hâkimiyetine geçmesinin ise daha sonraki Türk istilâsını kolaylaştırdığını göreceğiz.[4] Çağrı Bey, dönmeye karar verdikten sonra kendisi ile iş birliği yapmış olan Türkmenlere veda etmiştir.[5] Çağrı Bey Doğu Anadolu'ya yaptığı bu ilk seferinde birtakım güçlüklerle karşılaşmasına rağmen çarpıcı başarılar elde etmiştir.

Her halükârda Urfalı Mateos, Türklerin Ermenistan'a ilk akınlarını 467 (17 Mart 1018-16 Mart 1019) yılının başlangıcı başlığı altında belirtmektedir.[6] Türklerin istila haberini alan Vaspurakan Kralı Senekerim-Hovhannes, Türklere karşı büyük oğlu Davit'i gönderdi. İki ordu büyük bir savaşa tutuştular. Bu zamana kadar bu cins Türk atlı askerleri görülmemişti. Ermeni askerleri onlarla karşılaşınca onların acaip şekilli, yaylı ve kadın gibi uzun saçlı olduklarını gördüler. Urfalı Mateos'un ifadesinden Vaspurakan ordusunun felaketten kıl payı kurtulmuş olduğu anlaşılıyor. Neticede Ermeni ordusu Türklerin karşısından Van Gölü'nün güneydoğu ucundaki Osdan'a[7] doğru çekilmiştir.[8] Urfalı Mateos'un bu noktada Senekerim'in psikolojik durumu hakkında yaptığı yorum çok ilginçtir: "Bunları duyan Senekerim o kadar kederlendi ki yemeden içmeden kesildi, derin düşüncelere daldı. Geceleri sabaha kadar durmadan

4 M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 174.

5 Mîrhând, II, s. 655.

6 Mateos (s. 48) teolojik bir yaklaşımla Türklerin akınlarını şöyle tavsif etmektedir: "Haça tapınan bütün Hristiyan halk Allah'ın hiddetine maruz kaldı. Öldürücü nefesli ejder, kasıp kavuran ateşle beraber ortaya çıktı ve Ekârim-i Selâse'ye tapınanları vurdu. Resûl ve peygamber kitaplarının temelleri sarsıldı. Çünkü kanatlı yılanlar, bütün Hristiyan memleketlerini ateşe vermek üzere geldiler. Kana susamış yırtıcı hayvanların ilk zuhuru böyle olmuştur."

7 Aslında Osdan, her türlü vergiden muaf olan olan şehir demektir ki, bunun bir cins isim olduğu ortaya çıkıyor. Ermenistan'da Osdan adını taşıyan muhtelif şehirler vardı. Bk. Mateos, s. 49, n. 126 (Ed. Dolaurier'in notu).

8 Mateos, s. 48 vd.; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul 2005, s. 540.

nebilerin yazılmış sözlerini tetkik etmekle meşgul oluyordu. O, bu yazılarda Türk askerlerinin ilerleyecekleri devri gördü ve yeryüzünün tahrip edilip, sona ereceğini anladı."[9]

Çağrı Bey'in bu bireysel sefer girişimi, büyük bir göçe, yani Oğuzların kendilerine bir yurt arama arayışlarının ilk aşamalarına işaret etmiş, ama bir yandan da sistematik ortaklaşa akınlara hem de belirli aralıklarla ortaya çıkan düzenli orduların seferlerine zemin hazırlamıştır. Burada ciddiyet kesb eden bir durum ise tarihçilerin ayrıntılarıyla ortaya koymadıkları Ermenilerin, Selçuklu fetihlerinden önce Bizans İmparatorluğu ile olan sorunlarıyla yüzleşmeleridir.

Selçuklu Fetihlerinden Önce Bizans'ın Ermenistan Siyaseti

Bizans'ın Vaspurakan'a Tahakkümü

Türk akınlarının bu safhası geçtikten sonra 1021 yılında Ermenistan batıda Bizans İmparatoru II. Basileios'un (960-1025) ilhakçı siyasetinin tehdidi altına girmiştir. En çok tehdit altında olan da Vaspurakan Kralı Senekerim-Hovhannes idi. Komşu Azerbaycan'dan gelen Müslüman çeteleri Ermenistan'a akınlar yaparken, işbu durum Senekerim'i, Bizans imparatoru ile olan ilişkilerini daha dinamik bir şekilde ele almaya zorlamıştır. Yalnız bu süreçte Ermeni krallarının öncü Türkmen akınlarından son derece etkilenmiş oldukları ve dehşete kapıldıkları söylenebilir. Büyük korku, siyasal gerginlik ve kriz ortamında kral Bizans'ın otoritesine sığınmaktan başka bir çıkar yol görememiştir. İlk Selçuklu akınlarına karşı başarılı olamayınca Vaspurakan kralının giriştiği sığınma hareketi, Bizans'ın yüksek askerî gücünden medet ummak gayesini taşımaktadır. Ermenilerin, o tarihte henüz bir devlet halinde teşekkül etmemiş bulunan Selçuklu Oğuzlarına karşı direnmektense, Bizans'a sığınmaları er veya geç bu gücün şiddetinden korktuklarını göstermektedir. Nitekim bu güce karşı ileride Bizans'ın dahi direnememesi, Ermenileri bu düşüncelerinde haklı çıkarmıştır. Mesele bu açıdan ele alınırsa Ermenilerin

9 Mateos, s. 49.

Bizans'a sığınmaları kendi bakımlarından makul görülebilir. Görülüyor ki, Selçuklu akınlarının başlangıç safhasında Ermeni-Bizans münasebetleri bu aşamaya Türkmenlerin müthiş askerî güçlerinden dolayı gelmiştir.

Bu ilk Selçuklu akınları nasıl bir gelişme kaydedeceğini önceden kestirmek imkânı olmayan Ermeni-Bizans münasebetlerinin yepyeni bir yola girmesine neden oldu. Sonunda Senekerim Krallığı'nı Anadolu'daki sakin ve huzurlu bir mülkle değiş tokuş etmeyi öneren Bizanslıların çağrılarına kulak verdi. Bu amaçla büyük oğlu Davit'le birlikte Rışdunik Piskoposu Yeğişi'yi Trabzon'a, II. Basileios'a gönderdi. 1021'in son günlerinde Senekerim ve Antzevatsik'deki Ardzıruni kolunu temsil eden yeğeni Terenig adına antlaşma imzalandı. Vaspurakan kralı eyaletlerinin hepsini derhal Bizans İmparatorluğu'na devretti. Bunun karşılığında magistros[10] payesini ve Fırat'a kadar olan Sebastia (Sivas) yöresini aldı. Bu arazi bundan hemen sonra biraz daha büyüdü.[11] Ortaya çıkan yeni şartlar dolayısıyla Bizans'ın Ermeni hânedanına karşı takip edeceği siyaseti, olaylara göre yeniden ayarlamak üzere beklemeye geçtiği söylenebilir. Değiş tokuş mukavelesi imzalandıktan sonra Ermeni hânedanının imparator nezdinde durumunun kuvvetlendiğini gösteren bir hadise Prens Davit'in bir isyancıya karşı faaliyetidir.

Bir ara II. Basileios'a karşı ayaklanmış olan yüksek rütbeli Bizanslı bir memur Nikephoros Phokas, genç Davit'i yanına çekmeye çalıştı ama çok geçmeden mevcut idareye sadakat duygularıyla hareket eden Davit, 1022'ye doğru Nikephoros'u yakaladı ve öldürdü.[12] Bu sûretle Nikephorus, Bizans sarayı için siyâsî bir tehlike olmaktan çıkmış ve tasfiye edilmiştir.

10 Bizans'ta saray veya devlet müşaviri olan yüksek memura bu unvan veriliyordu. Sonradan bu unvanı taşıyanlar çoğalmış, bu arada ordu kumandanlarına da verilmiştir. Bk. Mateos, s. 394.

11 Aristakes, *Aristakes Lastivertci's History*, İng. Çev. Robert Bedrosian, New York 1985, s. 19; Symbat, *Symbat Sparapets Chronicle*, İng. Çev. Robert Bedrosian, Long Branch-New Jersey 2005, s. 12; Krş. Grousset, s. 541.

12 Aristakes, s. 19; Symbat, *Symbat Sparapets Chronicle*, İng. Çev. Robert Bedrosian, Long Branch-New Jersey 2005, s. 12; Krş. Grousset, s. 541.

Bu hizmetin ardından II. Basileios, Davit'e Kapadokya bölgesinde Kayseri, Zamantı ve Develi gibi başka topraklar verdi. Aslında ise Ardzuruni Hânedanı bağımsızlığını kendi isteğiyle Bizans'a kaptırmış oluyordu. Hâkim güç olarak sahip bulunduğu bir krallığa karşı şimdi Başileios'a tâbi olarak, siyâsî otoriteyi Bizanslı sivil, askerî ve mâlî memurların, dinî otoriteyi ise Grek Kilisesi'nin elinde bulundurduğu topraklar elde etmiş oluyordu. Öte yandan Ardzuruni prenslerinin Kapadokya'ya yerleşmesi Vaspurakanlı nüfusun bazı unsurlarının bu ülkeye göç etmesi sonucunu doğurdu.[13] Kral Senekerim, Sebastia yöresine gitmek üzere Van diyarından ayrılınca 1021'de Ermenilerin özellikle Kapadokya'ya göçü de başladı. Burada çoğaldılar ve Kilikya'ya ve Suriye'ye yayıldılar.[14]

Böylece Vaspurakan sosyal ve kültürel seçkinlerden, millî ve siyâsî kadrolardan koparıldı. Bu mahrumiyet ileride Vaspurakan'ı korumasız olarak Türk hâkimiyetine teslim edecektir. Üstelik Vaspurakanlıların Kapadokya'ya göçü bu memleketi Ermenileştirecek kadar yoğun da olmamıştır. Ermenilerin göçüyle gelen mutlak tâbiyyet durumunun Bizans'a sağladığı analitik üstünlük şuradadır: Birincisi göç eden veya ettirilen Ermeniler doğrudan Bizans tarafından yönetilen resmî tâbilerdir. Burada bütün Ermeni toplumu ya da Ermeni grubu, Bizans İmparatorluğu içerisinde siyasal bir güç olma vasfını kaybetmiştir. Çeşitli yer değiştirmeler ve içsel kaymalar sırasında Ermeni gücünün kontrol altına alınabilmesi hususunda Bizans'ın tepkisel davranışları bir bütün olarak ele alınıp, incelenebilir. Bizans burada pratik amaçlarla ve kısa vadede dış siyasetine yararlı olacak biçimde Ermenileri Rumlaştırma siyaseti uygulamıştır. Ermenilerin bu yer değiştirme hadiselerinde ekonomik, sosyal ve siyasal yapılarının değişmesiyle -ve de üst hiyerarşi dilimlerinin

13 Grousset, s. 542.

14 Michel Le Syrien, *Chronique*, III, Fransızca Çev. J. B. Chabot, L'Academie Des Inscriptions et Belles-Letres, Paris 1905, s. 133; Van bölgesinde hüküm süren Arzdzuruni Kralı Senekerim, Selçuklu Türklerinin oralara gelmesi üzerine, 1021 tarihinde, memleketi Bizans imparatoruna vermiş ve müstakil kalmak şartıyla Sivas şehri ve havalisini almıştı. Lebeau, *Histoire Du Bas-Empire*, XIV, Chez Firmin Didot Freres Libraires, Paris 1833, s. 211.

koparılmasıyla- gerçekleşen toplumsal bozulmalarla kuşkusuz kaynak yetersizliğinden dolayı fazla ilgilenemeyeceğiz. Ama Bizans tarafından Ermenilere gösterilen ilginin, asimilasyon politikasının bir kopyası olduğu varsayımı da bir gerçektir.

Nitekim Bizans'ın 1022'de Vaspurakan Ermeni Krallığı'nı şimdi Basprakania veya Asprakania imparatorluk katepanosluğu[15] haline dönüştürmesi bir oldubittiye getirilmiştir.[16]

Bizans'ın icadı olan ve Ermeni tarihi açısından son derece önemli olan Vaspurakan Krallığı'nın devri ve lağvı, çevredeki diğer Ermeni egemenlikleri için de bir dizi sorunu beraberinde getirmiştir. Senekherim'in krallığı zamanında ortaya çıkan tâbilik meselesinde gördüğümüz Bizans siyasetinin, diğer Ermeni krallıkları için de tatbik edildiğini görüyoruz. Ani'deki Bagratuni Devleti'nin, krallığı zamanında en parlak devrini idrak ettiği I. Gagik (990-1020), Gürcülerin Bizans emperyalizmine karşı direnişinde onların yanında yer almıştı. Ermeni-Gürcü kuvvetlerinin birleşmesinin Bizans'ın ilhakçı maksatları durdurmak için ne kadar önemli olduğunu kavraması I. Gagik için gerçekten de övgüye değer bir haslettir. Ancak I. Gagik'in ölümünden sonra Kafkaslarda karışıklıklar çıktı. Ani'de I. Gagik'in oğulları Hovhannes-Simpat ile Aşod Kaç arasında bir taht mücâdelesi cereyan etti. Diğer taraftan Ermenilerle Gürcüler arasındaki mezhep düşmanlığı da bu karışıklığa ilave edilebilir. Bu durum II. Basileios'a başarılı bir müdahale imkânı sunmaktaydı.[17]

Muayyen meselelerde her fırsatta Bizans'ın bu bölgedeki olaylara karışması, Bizans imparatorlarının bu bölgedeki krallıkları kendisine tâbi telakki ettiğini göstermektedir. Aslında taht mücâdelesini kazanan Ani Ermeni Kralı Hovhannes-Simpat'ın (1020-1041) konumu Vaspurakan Krallığı'ndan daha az trajik değildi. Hovhannes-Simpat, II. Basileios'a karşı mücâdele eden Gürcistan

15 Katepanosluk, bölgesel yönetim anlamına geliyor. Bu terim 10. yüzyıldan sonra ortaya çıkmıştır.

16 Grousset, s. 542.

17 G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. F. Işıltan, TTK, Ankara 1991, s. 291; Grousset, s. 532.

Kralı I. Giorgi'yi (1014-1027) desteklemişti. Gürcülerin uğradığı felaketlerden sonra Trabzon'da hazırlanan seferin kendisine yöneltileceğinden korkuyordu. Bu yüzden 1022 yılının başında bu şehre İmparator II. Basileios'un huzuruna elçi olarak Bedros Kedatartz'ı gönderdi. Bedros, 6 Ocak'ta Trabzon'a gitti.[18]

Ne var ki, Erzurum ovasında Lasdivert köyünde doğmuş olup, bu sıralarda hayatta bulunan Ermeni tarihçi Aristakes'in vurguladığı gibi, Bedros'un yanında getirdiği belge Ermenistan'ın yıkımının sebebi olacaktı. Kral Hovhannes-Simpat, II. Basileios'un kendisine yönelttiği tehdidi savuşturmak için Basileios'u Ermeni Krallığı'nın mirasçısı yaptığını beyan eden bir mektup göndermişti.[19]

Kralın imparatora böyle bir mektup göndermesinin Bizans'ın tâbiliğini tanıdığı anlamına geleceği şüphesizdir. Hovhannes-Simpat bu durumda Ani şehrini ve Şirag'daki krallığını imparator adına sadece yaşadığı sürece koruyacağını beyan ediyordu ve oğlu olmadığından dolayı yaptığı iş usûlüne uygun görünüyordu. Böylece Patrik Bedros imparatora Ani şehrinin anahtarlarını da getirmişti. Buna karşılık imparator da krala magistros rütbesi ve yaşadığı müddetçe Ani'nin ve Büyük Ermenistan'ın arkhonu[20] unvanını tevcih etti.[21]

Diğer taraftan kralın gönderdiği mektup, imparatorun doğudaki olayları nasıl dikkatle takip ettiğini göstermektedir. II. Basileios, doğuda cereyan eden hadiseleri önemle izlediği içindir ki, bu bölgedeki karışıklık ve siyâsî rahatsızlıkları yerinde tesbit ve olaylara müdahale ediyordu. Ermenistan tarihinde gerçekten de çok önemli bir dönüm noktası teşkil eden bu devrede, oğlu olmayan Kral Hovhannes-Simpat, hem kardeşi Aşot'un hem de Ermeni milletinin haklarını gasp etmiş oluyordu. Zira mezhep ayrılıkları, Bizans yöneticilerini oldukça kısa bir sürede Ermenilerin millet niteliğini bozmaya sevk edecekti. Bu tür bir siyasetin ilkeleri ve yöntemleri Ermeni tarihçiler tarafından yorumlanmıştır. Yukarıda anlatılan

18 Grousset, s. 543.

19 Aristakes, s. 16; Mateos, s. 72.

20 Seçilmiş yöneticiler arasında en ileri gelen kişi anlamına gelmektedir.

21 Cyril Toumanoff, "Armenia and Georgia", *The Cambridge Medieval History*, IV, Cambridge 1966, s. 619; Krş. Ostrogorsky, s. 292.

olayın sağladığı zaferden II. Basileios politik olarak tamamen tatmin olmuş gibidir. Vaspurakan'ın doğrudan ilhakından sonra Ani Krallığı'nın ilhakı da geliyordu.

Diğer taraftan Kral Hovhannes-Simpat, gözünü korkutmak sûretiyle ondan koparılmış olan taahhütten acı acı pişmanlık duydu. Krallığının arta kalan süresince tek amacı bundan kurtulmak oldu. Fakat ne yazık ki, Bizans diplomasisi hedeflerinden kolayca vazgeçmemişti. Ani kralının vasiyeti sayesinde Bizans'ın elinde kesin bir hukukî silahı vardı ve er ya da geç bundan faydalanmaya niyetliydi.[22]

Bununla birlikte Gürcistan ve Abhazya'daki Bagratuni hânedanından I. Giorgi'nin Bizans'a karşı muhalefeti devam ettikçe II. Basileios'un Ermenistan'daki ilhakları eğreti kalmaktaydı. II. Basileios, Abhazya'ya saldırmak için Trabzon şehri yakınlarındaki Kalde'ye çekildiğinde, Kral I. Giorgi uzlaşmaya yanaşacakmış gibi görünüp, bu yönde müzakereleri başlatmış ama aynı zamanda imparatora karşı ayaklanmış olan iki asi komutan Phokas'ın oğlu Tsarviz[23] ve Ksiphias'la, hatta Ermeni prensleriyle anlaşmıştı.[24] Yalnız Gürcü kralının anlaştığı yukarıdaki isyancı kumandanlardan ilkinin bertaraf edildiğini yukarıda zikretmiştik. Ksiphias ise, yakalanarak İstanbul'a gönderilmiştir.[25]

İmparatorun Gürcülere karşı bizzat sefere çıkmasının nedeni Gürcü toprak ve kalelerinin teslim edilmesini Kral I. Giorgi'den talep ve karşılığında barış yapmayı vaat etmesiydi. Nihayet İmparator II. Basileios Trabzon'dan gelip Pasian'a girdi. I. Giorgi boyun eğmeyi reddettiğinden imparator, Vağarşabad Piskoposu Zakarya'yı ona gönderdi. I. Giorgi bu sefer de olumlu yanıt vermeyince, imparator savaş için harekete geçti. Kral I. Giorgi müzakereleri yeniden başlatmak üzere Gürcü piskoposlarından birini elçi olarak göndererek, imparatoru oyuna getirmeye çalıştı. Bir taraftan piskopos imparatorla görüşüp,

22 Grousset, s. 545.

23 Ermeni müelliflerinin 989'da ölen asi Bardas Phokas'ın oğlu Nikephorus Phokas'a verdikleri isimdir. Bk. M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, Yayına Haz. E. Merçil, TTK, Ankara 2003, s. 268, n. 382.

24 Aristakes, s. 21.

25 Brosset, aynı yer.

ona güven telkin etmeye çalışırken, diğer taraftan Gürcü süvari birliği Bizans ordugâhına daldı. Buna rağmen Gürcü ordusu bozuldu ve sayılamayacak kadar çok asker kaybettiler.[26] Savaşın sonunda I. Giorgi imparatorun bütün barış şartlarını kabul etti. Kral henüz üç yaşında olan oğlu Bagrat'ı üç yıllığına rehine olarak imparatora verdi. Ayrıca, on dört kaleye ilaveten Kuropalates Davit'in Tao, Pasin, Ardahan, Göle ve Cevahet'deki toprakları ve Şavşet'i de Bizans'a bıraktı.[27]

Bizans'la Gürcüler arasındaki anlaşmazlık bu aşamada özünde ağırlıklı olarak Bizans siyasetinin doğasından kaynaklanıyordu. İmparatorun aşırı isteklerine, I. Giorgi'nin meydan okuyuşu şaşırtıcı bir sertlikle bastırılmıştı. Gürcülertarafından bırakılan müstahkem kaleler o andan itibaren Bizans İmparatorluğu'nun ileri karakolları olarak kullanıldı. Böylece Ani ve Kars'taki Ermeni krallıkları bundan böyle kuzeyde olduğu kadar batıda da kudretli Bizans İmparatorluğu'nun yakın komşusu oluyordu.[28] İmparator Vaspurakan'ın ilhakı dolayısıyla kendisini o bölgedeki Hristiyan halkın koruyucusu olarak kabul ediyordu. Bu münasebetle sahip olduğu Ermeni topraklarını Müslüman emîrlerin saldırılarından korumak niyetindeydi. Bunun için Hoy şehrinin muhasarasına teşebbüs etmiş, fakat kısa bir süre sonra bundan vazgeçerek Vaspurakan istikametinde çekilmiştir.[29]

İmparator II. Basileios Ermenistan'ın kaderi açısından belirleyici olmuş olan elli yıllık bir saltanatın ardından 15 Aralık 1025'de yetmiş yaşında öldü. Arkasında sınırları Ermenistan sıradağlarından Adriyatik Denizi'ne ve Tuna'ya kadar uzanan bir imparatorluk bırakmıştı.[30] Bu imparator, Ermenistan'ın üçte birlik bölümünü ilhak etmiş, geri kalanının ise yakın gelecekteki ilhakının zeminini hazırlamıştı. Dolayısıyla onun hükümdârlık devresi Ermeni halkının mahvına sebep olmuştur denebilir. O, Ermeni halkının bağımsızlığını ortadan

26 Aristakes, s. 22-27; Bu savaş 11 Eylül 1022 tarihinde olmuştur. Bk. Brosset, s. 270.

27 Brosset, s. 270.

28 Grousset, s. 548.

29 Aristakes, s. 25.

30 Mateos, s. 50. Bu kaynakta yanlış olarak II. Basileios'un 58 yıl saltanat sürdüğü kayıtlıdır; Krş. Ostrogorsky, s. 292; Grousset, s. 549.

kaldırırken, sadece dinî duyguları incitmekten kaçınmış, mülklerini ellerinden aldığı prenslere de şahsî dostluk göstermiştir.[31] Urfalı Mateos'a göre, II. Basileios ölmeden önce kardeşi Konstantinos'u yanına çağırarak tacı onun başına koymuş ve onu tahtın üzerine oturtup, önünde eğilmiş ve bütün imparatorluğu ona tevdi etmişti. Ayrıca o, Ermenistan'ı da kardeşine emanet ederken bu millete bir baba gözüyle bakmasını ve Hristiyanlara karşı iyi niyetli olmasını vasiyet eylemişti.[32] Gerçekten de Ermeni topraklarının Bizans'a ilhakına bu topluluklar ancak Bizans onların dinî ve kültürel değerlerine saygı gösterdiği müddetçe tahammül edebilirdi. Ancak, II. Basileios ölür ölmez Bizans siyasetinin ilk ihlâl ettiği tam da bu temel şartlar olmuştur.

Ermenistan'da Bizans Siperleri

VIII. Konstantinos (1025-1028) tahta çıktığında Bizans İmparatorluğu Ermenistan'da Theodosiopolis (Garin, Erzurum) yöresine, Pasian'a, Taron'a, Abahunik (Manazgerd) ve Vaspurakan'a sahipti. Ani'deki Bagratuni Kralı Hovhannes-Simpat, eyaletlerini Bizans'a miras bırakacağına söz vermişti. Bütünüyle bağımsız olarak sadece Kars Bagratuni Krallığı, Kukark veya Daşir Bagratuni Krallığı ve Sünik Krallığı kalmıştı. Kabul etmek gerekir ki, yeni ilhak edilmiş Ermeni eyaletlerindeki bazı askerî valiler, Müslümanları Ermeni topraklarından kovarak bu ilhakın acısını unutturmaya çalıştılar. Bunlardan biri olan Vaspurakan'daki ikinci Bizans katepanosu Nikephorus Komnenos Arçiş ve arazisini zapt etti (yaklaşık olarak 1023'le 1026 arası). Fakat, askerleri tarafından çok sevilen Nikephorus'un Gürcistan Kralı I. Giorgi'yle beraber İmparator VIII. Konstantinos'a karşı komploya girişmesi kendisi için çok kötü oldu (1026). İmparator onu yakalattı ve kör ettirdi.[33] Vaspurakan'daki bir diğer Katepanos Konstantinos Kabasilas da büyük bir orduyla Bergiri'yi kuşattı ve zapt etti.[34] Müslümanlar daha sonra bu şehri

31 Grousset, s. 549.

32 Mateos, s. 50.

33 Aristakes, s. 29 vd.; Zonaras, s. 44 vd.

34 İbnü'l-Esîr, IX, s. 335.

yeniden ele geçirmişler ve şehirdeki Ermeni Prensi Kantsi'yi öldürerek, askerlerini telef etmişlerdir.[35]

Esas olarak bizim 11. yüzyılın ilk yarısında gördüğümüz şey Ermenilerin Bizans hâkimiyetini tümüyle reddetmedikleri, Müslümanlara karşı Bizans'la Ermeniler arasında bir uzlaşma olduğudur. Elbette bu uzlaşma yalnızca tek taraflı bir tutum değildir. Bizans gözlerini giderek daha çok İslâm ülkelerine dikerken, Müslüman beylikler de giderek daha çok yayılmaya çalışarak aynı tutumu sergilemektedirler. Bu nedenle Ermeni tarihçileri, Bizans'ın politikasını gerçekçi olmayan yaklaşımlar olarak reddetmekte haklı sayılırlar. Çünkü her ne kadar Bizans, Ermeni ülkesinin topraklarını savunmaya kalkışsa da düzenli olarak ilhak ve asimilasyon politikasına yöneldiği gerçeği değişmemektedir. Bu amaçla Bizans'ın Ermenistan'daki faaliyetleri sürüp gitmiştir. Bu anlamıyla Ermenistan'daki geleneksel Ermeni hâkimiyeti tamamen tepetaklak olmuş durumdadır. Tüm bunlar şüphesiz birkaç yıl sonra gerçekleşecek olan Selçuklu fetihleri bakımından olumlu bir ilerleme anlamına da gelmektedir.

Bizans'ın Ani'yi Zaptı

Kral Hovhannes-Simpat 1041 veya 1042'de öldü[36] ve çocuğu olmadığından dolayı kardeşi Aşot Kaç'ın Gagik adındaki on beş yaşında olan oğlunun Ermenistan tahtının meşru varisi olması gerekiyordu. Fakat, İmparator IV. Mikhael (1034-1041) kralın ölümünü duyunca ordusunu alıp Ermenistan'a geldi ve ülkeyi tahrip etmeye başladı. Çünkü imparator, kralın sağlığında imzaladığı vasiyetin işleme konmasını, yani Ani'nin ve Şirak'ın geri kalanının verilmesini talep ediyordu.[37]

Hovhannes'in ölümünden sonra onun idare memurluğunu yapmış olan Sarkis, isyan edip tahtı ele geçirmeye çalışınca otuz kadar soylu şahıs Aşod Kaç'ın oğlu Prens Gagik'i tahta çıkmaya davet ettiler. Gagik, Sarkis'i bertaraf ettikten sonra bu sefer Davit Angogin adındaki bir Bagratuni prensi isyan etti. Sonunda bu prens püskürtüldüğünde

35 Mateos, s. 65.

36 Mateos, s. 71.

37 Aristakes, s. 53.

Bizans sarayını II. Gagik'e karşı kışkırtarak başarısızlığının intikamını almış oldu. Hatta Mateos, onun bu hareketi yüzünden "Ermenistan'ın büyük bir felaket uçurumunun içine düştüğünü" ileri sürer.[38] Bu sırada İstanbul'da İmparator IV. Mikhael'in, ölümünden kısa süre önce Ermenistan'a sefer için yolladığı birlikler Ani'yi kuşattı. Mateos'a göre yüz bin kişilik bu Bizans ordusuna karşı Ermeni ordusundan arta kalanlar Vahram Pahlavuni'ye koşup, ağızlarında küfür ve hakaretle düşmana karşı yürümeyi talep ettiler. Otuz bin kişilik bir kuvvetle Dzağgots kapısına yöneldiler ve Bizanslıları gerilettiler, kaçırdılar ve acımasızca öldürdüler. Bu bozgun esnasında Bizans ordusundan her on binden geriye sadece yüzer kişi kaldı. Mağlup olan Bizanslılar Ani'yi zapt etmekten vazgeçmek zorunda kaldılar ve İstanbul'a döndüler.[39]

Kaynakların verdiği haberleri izleme çabamıza rağmen olayların bir hayli karışık olması nedeniyle gereği kadar açıklıkla ifade edememiş olabiliriz. Nitekim yukarıdaki gelişmelerden çıkarılan sonuca göre, bir isyanın bastırılması ve Bizans kuşatmasının püskürtülmesinden sonra II. Gagik, Ani tahtına sağlam bir şekilde yerleşmiştir.

II. Gagik kral olarak takdis edildikten sonra aşağı yukarı iki yıl rahat etti. Bizans sarayındaki iktidar kavgaları imparatorluğun Hovhannes-Simpat'ın vasiyeti üzerindeki hak iddialarının ertelenmesine yol açıyordu. Ani sarayı ile Bizans sarayı arasındaki müzakereler bu kez yeni tahta çıkmış olan İmparator Konstantin Monomakhos (1042-1054) ile sürdürülüyordu. II. Gagik imparatorun vassalı olmayı kabul etmekle beraber, eyaletlerini ve tahtını terk etmeyi reddediyordu. Bunun üzerine Bizanslılar ona karşı yeni bir sefere hazırlandılar. Bu sefer için görevlendirilen Gürcistan arkhonu Bizanslı kumandan Mikhael İasites, Ermeni direnişi karşısında başarısız oldu. Bu başarısızlıklar üzerine imparatorluk sarayı kendisine aceleyle müttefikler aramaya başladı.[40] İmparator, bu amaçla Dovin emîri olan Benî Şeddâd hânedanından Ebû'l-Esvâr'a mektup yazarak, onu

38 Mateos, s. 73-75.

39 Mateos, s. 72 vd.

40 Grousset, s. 561.

Ani Krallığı'nı istila etmeye çağırdı. Buna cevaben Ebû'l-Esvâr, Ani Krallığı'ndan almayı başaracağı bütün topraklara sahip olma hakkını imparatorluk sarayının kendisine sağlaması şartıyla harekete geçmeye hazır olduğunu bildirdi. IX. Konstantin Monomakhos büyük imparatorluk mührünü taşıyan bir akitle bu düzenlemeyi teyid etti.[41]

Ermenilerin geçirdiği tarihsel dönüşüme odaklanan temel problem burada Bizans'ın sürdüregelmekte olduğu siyaset olarak görünmektedir. En azından son yirmi yıldan beri Bizans'ın Ermenistan'a yaklaşımı konusunda kendi amaçları doğrultusunda büyük bir ilerleme olmuş, fakat bu ilerleme Ermenilerin direnişi sonucunda sınırlı bir ölçüde kalmıştır. Böylece Bizans, Ermeni bağımsızlığının sürmesine izin vermektense Ermenistan'ı Müslümanlara teslim etmeye katlanıyordu. Burada Hristiyanlığın çıkarları ve o dönemin Avrupa medeniyeti açısından tam bir ihanet söz konusuydu. Bunun nedeni Bizans tarafından epeyiden beri küçük görülen Ermeni tarihini yok etmeyi amaçlayan apayrı bir siyasetin var olmasıdır.

Daha önce II. Gagik'in tahtını elinden almaya kalkışan ve kralın ölüm cezası vermesi gerekirken bağışlamış olduğu Sarkis, II. Gagik'i Ermeni bağımsızlığının sonunu getiren bir girişimde bulunmaya ikna ederek, hıyânetini doruk noktasına vardırmıştı. Urfalı Mateos bu konuda şunları yazar: "Melun Sarkis hilekârlığını açığa vurup, Monomakhos'a haber gönderip bir dostluk bahanesiyle Kral II. Gagik'i İstanbul'a çağırmasını ve onu böylelikle aldatarak Ani şehrini elinden almasını tavsiye etti. İmparator, II. Gagik'e yeminle dolu bir mektup yazarak, güya görmek ve görüşmek arzusunda olduğunu bildirip onu İstanbul'a davet etti. Buna teminat olarak mektubu ile beraber Haç ve İncil göndermişti."[42] Aristakes de bu konuda benzer ifadeleri kullanır.[43] Neticede Sarkis ve onunla iş birliği yapmış olan soylular kralı bu yolculuğa ikna ettiler. Ona "Ey Kralımız İncil'in ve kutsal haçın gönderilmesiyle teyit edilen böylesi yeminlerden sonra neden tereddüt edersin? Bizden yana kuşkun olmasın. İcabında senin için ölürüz"

41 Grousset, aynı yer.

42 Mateos, s. 79.

43 Aristakes, s. 59.

dediler ve sözlerinin doğruluğu konusunda Patrik Bedros'u kefil gösterdiler ve en büyük yeminleri yaptılar, ayrıca yeminlerinin altına imza attılar. Böylece Gagik İstanbul'a doğru yola çıktı. Oraya vardığında bütün şehir yığınlar halinde onu karşılamaya geldi ve büyük bir debdebeyle ve mevkiine yaraşır saygı gösterileriyle imparatorun huzuruna çıkarıldı. Monomakhos bir süre ona nezaketle davrandı.[44]

Yukarıda imparatorla ittifak kurduğundan bahsettiğimiz Ebû'l-Esvâr, Şirak'ta bazı kaleleri ve yerleri zapt etti.[45] Bu tarihlerde (10 Mart 1044-9 Mart 1045) İmparator Konstantin Monomakhos Ani'yi talep etmek üzere askerlerini doğuya sevk etti. Bu muazzam ordu başında haremağası Parakimomenos[46] Nikolaos olmak üzere Ani önlerine geldi. İmparator bu hadımı II. Gagik'in yerine Ermenistan'a vali yapmayı düşünüyordu. Fakat, Ani halkı II. Gagik'in yokluğunda şehri teslim etmeyi reddetti ve şehirden çıkarak genel bir saldırı başlattı. Ani önlerinde cereyan eden savaşta mağlup olan Bizans ordusunun ordugâhı da yağma edildi. Ani'den çekilen Parakimomenos kışlık karargâhını Oğtik'de kurdu.[47] Görülüyor ki, bu seferin tertibindeki asıl neden imparatorun daha önce kendisine verilmiş olan taahhütlerin yerine getirilmesini ve yarı bağımsız durumdaki Ermeni krallıklarını kendi hâkimiyeti altına almak istemesidir. Bizans imparatoru herhalde mukavemet gördüğü için Ermenilerden yenilgilerinin intikamını almak istiyordu.

Bizans ordularını püskürtmelerine rağmen Ani'deki halkın ileri gelenleri imparatorun II. Gagik'in Ermenistan'a dönmesine asla izin vermeyeceğini anlayınca umutsuzluk içerisinde şehirlerini ya Daşir'in veya Ermeni Kuarkı'nın (Lori) kralına, kendisi de küçük evladın soyundan gelen bir Bagratuni ve değerli bir asker olan Davit Anhoğin'e ya da onun kız kardeşiyle evlenmiş olan Ebû'l-Esvâr'a vermeyi bile düşündüler. Hepsi de bağımsızlıklarını sürdürmek için kadim Bagratuni

44 Mateos, s. 79 vd.

45 Grousset, aynı yer.

46 Bu unvana sahip olan şahıs imparatorun muhafazası için onun yatak odasının yanında yatıyordu. Bk. Ostrogorski, s. 232.

47 Mateos, s. 80 vd.

sülalesine umutsuzca tutunmaya çalışıyorlardı. Zira, bu sülale vaktiyle ülkeyi Arap hâkimiyetinden kurtarmış ve Ermeni milletiyle mükemmelen özdeşleşmişti. Ani'nin Gürcistan Kralı IV. Bagrat'a verilmesi de düşünüldü.[48] Nitekim IV. Bagrat da Bagratuni ailesinin bir yan kolunu temsil ediyordu. Ancak Patrik Bedros, bu üç adaydan birini kabul etmektense Ani'yi Bizans hâkimiyetine sokmayı tercih etti ve Samosata'daki Bizans valisine Ermeni başkentini imparatora teslim etme niyetini bildirdi. İmparator tahmin edileceği gibi böyle bir teklifi sevinçle karşılamış olmalı ki, ona büyük miktarda para ve şehrin idaresini vererek Bedros'u ödüllendirdi. Böylece Bizanslılar Ani'nin ve bütün Şirag kazasının sahibi oldular.[49]

Şunu belirtmek gerekir ki, kralın İstanbul'da alıkonulmasıyla prenslerin bölünmesi ve Müslüman tehlikesi karşısında Bizans hâkimiyetine girmek Ermeni halkının çoğuna kaçınılmaz bir ehven-i şer olarak görünüyordu. Bunun karşılığında ise Bizans, prenslere ve din adamlarına muhtelif mülklerle unvanlar bahşediyordu. Bizans böylesi egzersizlere girişirken Ermeni milletinin tarihsel dinamiği hakkında tarihçilerin yapabileceği yorum da netleşmektedir. Ermenilerin sosyal ve siyasal yaşamında görülen –prenslerin tevarüs sûretiyle sahip oldukları derebeylik mülklerinin- modelin tümüyle Bizans tarafından gaspı bu devrenin klasik siyasetini oluşturmaktadır. Bizans'ın hedefi bu derebeylik topraklarında katı bir imparatorluk

48 Ermeni yazarlarının dediğine göre II. Gagik 1045'de İmparator IX. Konstantin Monomakhos tarafından hilekârlıkla İstanbul'a çağrıldıktan sonra Ani halkının ayrı ayrı tasavvurları olmuştur. Halkın bir kısmı topraksız Davit'e, diğer bir kısmı Ebû'l-Esvâr'a ve nihayet bir kısmı da Bagrat'a tâbi olmak istiyorlardı. Fakat şehrin en nüfuzlu şahıslarından biri olan Sarkis kat'î olarak imparatora sığınmak istedi ve istediği gibi de oldu. Bu istek İstanbul'a bildirildi ve imparator türlü entrikalarla II. Gagik'i buna razı olmaya zorladı. II. Gagik namına şehrin kumandanı olan Apirat, önce Bizanslıların şehri kuşatmasına mâni olmadı ise de ancak kralının rızasına dair kat'î bilgi aldıktan sonradır ki, şehir kapılarını İasitas'a açtı. Çamiçyan, Aristakes ve Mateos, Ani'nin 1045 senesinde Bizanslılar tarafından zapt edildiğini teyid ederlerse de onların ve *Gürcü Vekayinamesi*'nin hikâyeleri arasındaki fark ya hatalıdır ya da başka bir varyanttan ileri gelmiştir. Brosset, s. 280, n. 437.

49 Aristakes, s. 60 vd.

merkeziyetçiliği uygulamaktı. Ancak bazı Ermenilerin özellikle de ruhban sınıfının ileri gelenlerinin bu uygulamaya gidişten rahatsız olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu gibilerin beklentileri umutlarından daha azdır ve Bizans'a direnmeye kafa yormak da bununla ilintili siyasal değişkenlere vâkıf olmadıkları için onlara göre faydasızdır. Çünkü Bizans bir taraftan derebey-prenslerin uğradıkları zararı telafi etmek için sosyo-politik bir değişimle onları imparatorluğun muhtelif eyaletlerinde yüksek payeli memurlar olarak nemalandırıyordu. Ama bu değişimin sonucunda kendi vatanları ile bağları da kopmuş oluyordu.

Bu şartlarda hiçbir direnişte bulunamayan II. Gagik, çeşitli bahaneler ileri sürülerek, bir nevi yaldızlı tutsaklık içinde hâlâ İstanbul'da alıkonuluyordu. Bu durum onun halâs için umuda kapılmasını imkânsızlaştırıyordu. O, Ani Kalesi direndiği süre içerisinde bir gün krallığını geri almayı ummuştu, fakat Sarkis'in ihaneti ve Patrik Bedros'un Bizanslıları tercihi yüzünden şehir teslim edilince her türlü direnişin artık nafile olduğuna kanaat getirmişti. Umutların tükendiği anda Ani'nin kırk anahtarı içinde şu sözlerin yazılı olduğu bir mektupla beraber Monomakhos'a gönderildi: "Ani ve bütün doğu kendilerini sana teslim etti." İmparator bunları aldıktan sonra Gagik'i yanına çağırıp, ona sarayının ve şehrinin anahtarlarını ve de kendisine hitaben yazılmış mektubu gösterdi ve de ekledi: "Ani'yi ve bütün şarkı bana verdiler." II. Gagik yapılan ihaneti anlayınca içini çekti, ağladı ve "Benimle bana karşı ihanet edenlerin arasında Hazreti İsa hakem olsun" dedi. II. Gagik, Monomakhos'a "Ermenistan'ın sahibi ve hükümdârı benim. Ben Ermenistan'ı size vermiyorum, çünkü sen beni hilekârlıkla İstanbul'a getirttin" dedi. II. Gagik bir ay boyunca kararında ısrar etmekle beraber nihayet çaresiz kalıp Ani'yi devretmeye razı oldu.[50]

İmparator Kontantin Monomakhos, teselli olarak II. Gagik'e magistros unvanı, İstanbul'daki Galane sarayını ve Kapadokya'daki

50 Mateos, s. 79 vd.; Mikhail Psellos, *Mikhail Psellos'un Khronographiası*, Çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 155; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çev. F. Işıltan, İstanbul 1970, s. 173.

Kharsiana ve Lykandos themalarında bereketli topraklar verdi. Urfalı Mateos özellikle Galon-Bağat'ı ve Bizu'yu verdiğini zikreder.[51]

Krallığını kaybeden biri için bu itici, zorlayıcı telafiler kendi kişisel ve millî hâkimiyetine üste gelmektedir. Şimdi Ermeniler ve kralları için imparatorun emredici zamanı başlamıştır. Kral bu basit telafileri elbette ki kendi içinde kabullenememiştir. O, imparatorun sunduğu biçimiyle zamanın sonlu diyalektiğine oldukça yakınlaşmıştır. Bu zaman, Ermeni tarihsel gerçeğinin kendine özgü bir boyutudur. Tekrar söylemek gerekir ki, Ermeni tarihinde bu kesit, İmparator Konstantin Monomakhos'la Kral Gagik'in oynadıkları bu çevik oyuna kendini çok kolay teslim etmiştir.

Urfalı Mateos, "İmparator, Gagik'in Ani'ye dönmesine bir daha asla izin vermedi. O, böylelikle evini barkını Romalıların memleketine naklettirdi. Ermeni kralı, merhametsiz ve kötü Grek milletinin içinde bir garip gibi dolaşıyordu. Gagik, gittiği her yerde Grekleri her sûrette terzil ediyordu, çünkü onların önünde bir kral azameti ile hareket ediyordu. Fakat o, bununla beraber dinsiz ve mutezil Grek milleti tarafından hilekârlıkla gasp edilmiş olan tahtı için daima matem içinde bulunuyordu." diyerek bu olayı sonuca bağlamıştır.[52]

Şüphesiz bu durum Ermeniler açısından bir alt üst oluş yaratacaktır. Her halükarda Ermeni prenslerinin ve bir kısım halkın onlarla birlikte Kapadokya'ya yönelmesinin Bizans siyaseti açısından yararlı sonuçlar verdiği de söylenemez. Bu prensler Anadolu'ya nakledildikten sonra görünüşte Bizanslı derebeylere benzemiş olsalar da yeni yerleşmiş oldukları bölgelerde dil, kültür ve âdetlerini muhafaza etmişlerdir, bu cümleden olarak Romalılaşacakları yerde gittikleri yerlerin ahalisini Ermenileştirmişlerdir ki, daha sonraki süreçte Kilikya bölgesinde kurulan Ermeni devleti bunun en bariz örneğini teşkil etmiştir. Bizans'ın Ermenileri Anadolu'ya yerleştirmesiyle her şey söylenmiş olmamaktadır.

51 Galon-Bağat ve Bizu, Kapadokya'nın iki şehridir, fakat yerleri tespit edilememiştir. Mateos, s. 80; Grousset, s. 567.

52 Mateos, s. 80.

Ani'nin ilhakından sonra İmparator Konstantin Monomakhos, şehrin idaresi için Gürcü kazalarının Bizanslı dükü olan Mikhael İasites'i görevlendirdi. İasites, desteğine güvendiği Patrik Bedros'u oynadığı rolden dolayı ölçüsüzce şan ve şerefe boğdu ve ülkesinin idaresini onun ellerine bıraktı.[53]

Bizans ile Ermeniler arasındaki mücâdele ve siyâsî oyunlara Ermeniler açısından bakınca, doğudaki Ermeni yerleşimlerinde kendi hâkimiyetlerinin bitişini noktaladığını görüyoruz. Bu tarihi gelişim neticesinde Ermeni toprakları birkaç yıl sonra Selçukluların idare ve hâkimiyetine geçmiştir. Bunun Selçuklu tarihi açısından ifade ettiği anlam Anadolu'nun yeni bir vatan olarak fethedilmesi olmuştur. Nitekim Selçuklular 26 Ağustos 1071'den kısa bir süre sonra Fırat'a kadar bütün Anadolu topraklarını hâkimiyetleri altına almışlardır.

Selçuklu ve Anadolu Türk tarihinin doğru anlaşılmasının, sadece fetihlerden önceki Bizans siyasetinin uygulama alanıyla bağlantılı olacak bir araştırmayla mümkün olabileceği görülmektedir. Demek ki Selçuklu tarihinin tek bir boyuta indirgenmesi, fetih sürecinin zaman açısından doğrusal olan yönlerini ya da bu süreç içindeki siyasal-niteliksel farklılıklar ile değişen siyasal kombinezonları gizlemek demektir. Bu tarihsel sürecin kronolojisi, bölgede ve coğrafyada yer alan değişik siyasal hadiselerle düzgün doğrusal orantılıdır. Selçuklu tarihçileri fetih sürecinin kronolojisinde ne kadar izlenimci biçimde olursa olsun, sürecin eski ve yeni aşamalarını, ayrıca bu süreçteki dönüm noktaları olarak görülen anları yani 1047'den önceki ve sonraki yılları fark edebileceklerdir. Ermeni tarihi bakımından nazarıdikkate alınması gereken nokta Bizans politikasının bu bölgedeki savunma oluşumlarını ne dereceye kadar sarstığıdır. Bunun için elimizdeki ölçüt Bizans İmparatorluğu'nun Ermeni bölgelerini ilhak ettikten sonra, ne kadar süre savunma kudretini Selçuklulara karşı muhafaza edebildiğini tesbit edebilmektir. İmparatorluğun bölgede böyle sıkı bir hâkimiyet kurup, kuramadığını gösteren hadise Selçuklu fetihleridir.

53 Aristakes, s. 62.

1021 yılından itibaren Bizans, Ani ve Vaspurakan'daki Ermeni krallıklarının siyâsî varlıklarına son vermiş olduğundan Selçuklular bölgeye geldiklerinde, askerî ve siyâsî olarak doğrudan Bizanslılar ve Gürcülerle temas etmişlerdir. Bizans tarafından göçe tâbi tutulan Ermeniler bölgede azınlık bir halk durumuna getirilmişlerdir. Ermenilerin Gregoryen Kilisesi'ne tâbi olmaları dolayısıyla Bizans tarafından en ağır baskı ve zulümlere uğradıkları Bizzat Ermeni tarihi kaynakları tarafından ifade edilmektedir. Bölgenin etnik bakımdan kırıma uğratıldığı bu dönemde Selçuklu fetihleri siyâsî istikrarı sağlayıcı bir unsur rolü oynamıştır. Bu husus eski Türk devletlerindeki "dünyada adalet ve nizâm-ı âlemi tesis etme" ülküsünün tatbikatının bir gereği olmuştur. Selçukluların bu bölgeyi fetihleri esnasında Ermenilerle doğrudan bir temas ve savaşları olmamıştır. Ayrıca bölgedeki Bizans, Ermeni ve Gürcüler arasındaki mücâdeleler de Selçuklu fetihlerini kolaylaştırmıştır.

Selçukluların Ermenistan Bölgesine İlk Akınları

Doğu Roma ile Selçukluların karşılaşmaları hususunda ilk göze çarpan şey, Doğu Roma'nın henüz Türk akınlarının ciddiyetini kavrayamadığı yönündedir. Zira Bizans Ermenistan ve Gürcistan'daki feodal yapıyı muhafaza etmek yerine, buna son vermek sûretiyle buralardaki yerel orduları dağıtmış, Ermeni prensleri gibi Ermeni Kilisesi'ni ağır baskı altına almıştı. Ermeni Kilisesi vergiye bağlanarak, hiçbir sebebe bağlanmayan keyfî ve gayrimeşru kıyımlar icra edilmişti. Yani Doğu Roma, yerel güçleri kuvvetlendireceğine onları zayıflatarak Türk akınlarına zemin hazırlamış olmasından dolayı, Doğu Anadolu, Selçuklular için koparılmayı bekleyen olgun bir elma gibiydi.

Urfalı Mateos ve el-Azimî Selçuklu düzenli ordusunun Ermenistan bölgesine ilk akınının H. 437'de (1045-1046) vaki olduğunu belirtmektedirler. Bunun nedeni ise Şeddâdîler ile Bizans arasındaki münasebetlerin seyridir. Aslına bakılırsa Gence Şeddâdîlerinin Doğu Roma ile sınırı bulunmamaktaydı. Aşağıda ayrıntısıyla ele alacağımız gibi Dovin Şeddâdîlerinin Bizans ile ilişkileri ise İmparator Konstantin Monomakhos'un (1042-1055) Ani Ermeni Krallığı'nı zapt edebilmek için Şeddâdî Emîri Ebû'l-Esvâr Şâvur ile ittifak

kurması ile başlamıştı. Ebû'l-Esvâr, Monomakhos ile yaptığı altın mühürlü anlaşmaya dayanarak, Aras Nehri havzasındaki Sürmeri ve Aragatsotn bölgesinde pek çok kaleyi ele geçirmişti. Monomakhos ise, yaptığı anlaşmaya uymayarak, Ebû'l-Esvâr'ın Şirak bölgesinde zapt ettiği kaleleri geri istedi. Fakat Ebû'l-Esvâr, imparatorun bu isteğini reddedince Monomakhos, Parakikomenos Nikalaos komutasındaki orduyu Ebû'l-Esvâr'a karşı gönderdi. Nikolaos, Michael İasites ve Alan asıllı Magistros Konstantinos ile birlikte Ermeni ve Gürcülerle takviye edilmiş bir orduyu 1045 Sonbaharında Dovin üzerine sevk etti. Kaynaklarda oldukça maharetli bir kumandan olarak tavsif edilen Ebû'l-Esvâr, Dovin surlarının arkasına çekilerek, Azat Çayı'nın (Gerni) akış yönünü değiştirip, etrafı sular altında bıraktı ve etrafa okçular yerleştirdi. Bizanslı kumandanlar etrafın bataklık olduğunu görünce düzensiz bir şekilde şehre doğru ilerleyip çevredeki bağlara doğru yaklaşınca pusuya yatmış olan Ebû'l-Esvâr'ın okçuları Bizanslıları oklamaya başladılar. Ürkmüş olan atlar bataklığa saplandıklarından çok sayıda Bizans askeri öldürüldü. Iasites ile Alanlı Konstantinos güçlükle kaçabildiler ve Ani'de bulunan Parakikomenos Nikolaos'a bu haberi bizzat verdiler.[54]

el-Azimî'ye göre imparatorun Dovin'e ordu sevk ettiğini duyan Tuğrul Bey amcasının oğlu Kutalmış'ı Dovin'e yardım için gönderdi. Kutalmış Bizans ordusunu yenilgiye uğrattı. Hristiyan askerleri şiddetli bir katliama uğradı, birçokları da esir edildiler. Bu şiddetli savaşta Ermeni başkumandanı Vahram Pahlavuni vurularak oğlu Grigor da esir düşerek Dovin şehrinde katledildiler.[55]

---

54 Mateos, s. 82; John Skylitzes, *A Snopsis of Byzantine History 811-1057*, Trans. John Wortley, Cambridge Universty Press, Cambridge 2010, s. 411 vd.; Aristakes, s. 62; *Kâbûsnâme*'de Anadolu'ya gaza eden Ebû'l-Esvâr'dan, akıllı, bahadır, doğru ve iyi konuşan, dini dürüst, itikadı bütün ve aklını iyi kullanan ulu bir padişah olarak söz edilmektedir. Eserin müellifi İskender b. Keykâvûs, Hac farizasını yerine getirdikten sonra onu Gence'de ziyaret etmiştir. İskender b. Keykâvûs, s. 33 vd.; Krş. Ahmed Kesrevî, s. 287.

55 el-Azimî, s. 8; Krş. Mateos, s. 82 ; Skylitzes, s. 411 vd.; Aristakes, s. 62; Michael Chamicii, *History of Armenia*, II, Trans. Johannes Avdall, Bishops College Press, Calcutta 1827, s. 135 vd.

el-Azimî'ye göre savaşın vuku bulduğu Dovin'deki Şeddâdî Emîri Abdullah b. Ebû'l-Esvâr, görüldüğü gibi Selçuklular sayesinde Bizanslıları mağlup edebilmiştir. Taarruz eden Bizanslıları, müdafaada olan Ebû'l-Esvâr'a yardım etmek sûretiyle püskürten Selçukluların, Şeddâdîlerle ilk münasebetinin dostluk ilişkileri çerçevesinde gerçekleşmiş olduğu anlaşılıyor.

İmparator Monomakhos, ordusunun Dovin'de uğradığı mağlubiyetin haberini alınca, seferi yöneten Iasites'in yerine Katakalon Kekaumenos'u ve Nikolaos'un yerine de Arap kökenli bir subay olan hadımağası Hetairiarkhes Konstantinos'u getirdi. Ani Krallığı'ndan sonra Katolikosluğu da Ani'den kaldırmak isteğiyle harekete geçen yeni vali Katakalon Kekoumenos, Katolikos Gedadarç'a: "İmparator senin Karin (Erzurum) yakınındaki Arzen şehrinde oturmanı istiyor" diyerek onu Ani'den çıkartıp, batıya gönderdi. O da giderken yerine yeğeni Piskopos Khaçik'i vekil bıraktı. Bu yeni atananlar Ani'de askerlerini toplayıp, ikinci bir sefer için hazırlıklara başladılar (1046-1047). Fakat bu defa Dovin'e saldırmaktan çekinip, evvelâ Sürmeri ve Anberd'i ele geçirdiler. Ardından sarp bir yerde bulunan Saint Grigory'yi kuşatırlarken Ebû'l-Esvâr bu kalede bulunan muhafızlarına yardım teşebbüsünde bulunduysa da buna muvaffak olamadı. Bizanslılar buradan Dovin'den çok uzakta bulunmayan ve sarp bir dağın eteklerinde inşa edilmiş olan Chelidonion'u kuşatıp, halkını açlığa mahkum ederek burasını zapt etmeye çalıştılarsa da alamadılar. İmparator Monomakhos, Leon Tornikios'un ayaklanması münasebetiyle bütün ordusunu geri çağırdı. Bunun üzerine Hetairiarkhes Konstantinos, Ebû'l-Esvâr ile bir antlaşma yaparak kuşatmayı kaldırdı ve İstanbul'a döndü. Katakalon ise Ani'de kaldı.[56]

Gürcistan Tarihi'ne göre imparatorun Dovin üzerine gönderdiği orduya Gürcü Aristavı Liparit de katılmış ve sonra kendi topraklarına dönmüştür. Bu bilgiye göre Liparit, aşağıda ayrıntısıyla ele alacağımız Pasinler Savaşı'ndan yaklaşık bir yıl önce söz konusu sefere

56 Skylitzes, s. 413; Tornikios'un ayaklanması hakkında bk. Zonaras, s. 82-86; Geniş bilgi için bk. Keleş, s. 228 vd.; M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s. 319.

katılmıştır. Aslına bakılırsa Tiflis'in 1046'da Kral Bagrat'a teslim edilmesinden sonra Liparit, krala karşı bir isyan başlatmıştı ve bu isyan sırasında Ermenistan Kralı David, Liparit'in tarafını tutmuş, Dovin emîri ise ona karşı muhalif bir tavır takınmıştı. Liparit bu isyanı sırasında Kral Bagrat'ı iki kere mağlup ettikten sonra Dovin üzerine yürümüştür.[57]

Selçuklularla Dovin Şeddâdîlerinin ilişkilerini bu şekilde izah ettikten sonra Şeddâdîlerin ana kolu olan Gence ve Arrân Şeddâdîleri ile olan ilişkilerine gelelim. Selçukluların Gence ve Arrân Şeddâdîleri ilişkilerinin Dovin Şeddâdîleri ile olduğu gibi dostluk çerçevesi içerisinde gelişmediği görülmektedir. Zira yukarıda Ebû'l-Esvâr'ın yardımına yetişen Kutalmış'ın 439 (1047-1048) yılında Gence'ye hücum ettiği yine el-Azimî tarafından kaydedilmektedir: "Kutalmış, içinde Ebû'l-Esvâr'ın kardeşi Leşkerî b. Fadlûn'un bulunduğu Gence şehrini, bir buçuk yıl kuşattıktan sonra oradan çekildi."[58]

Ancak bu Gence kuşatmasının tarihi hususunda verilen malûmat gözden geçirildiğinde bu kuşatmanın aşağıda ele alacağımız Şehzâde Hasan'ın şehit düştüğü Zap Suyu kenarında yapılan savaştan önce mi sonra mı olduğu meselesinde tereddütler vardır. Eğer el-Azimî'nin verdiği tarih ve bilgi doğru ise Gence kuşatması, ya Dovin Seferi ile Kapetrum Savaşı arasında ya da Kapetrum Savaşı'ndan sonra gerçekleşmiştir.

Gürcistan Tarihi'ne göre Gence'yi kuşatmakta olan Türkler, burasını zapt etmekte iken imparator büyük bir ordu ile beraber bir liktör göndererek Kral Bagrat'ı da çağırdı. Bagrat ordusunun başında olduğu halde Bizanslılarla birlikte Türklere karşı yürüdü. Onlar Gence kapılarına varınca Türkler çekildiler.[59] Bu kaynak zikredilen olay hakkında tarih vermemekle beraber, Gence kuşatmasını aşağıda ayrıntılarıyla anlatacağımız İbrahim Yınal ile Kutalmış'ın birlikte düzenledikleri ve Gürcü Prensi Liparit'in esir edildiği seferden sonra kaydetmektedir.

57 Brosset, s. 283.

58 el-Azimî, s. 9.

59 Brosset, s. 284.

Tekrar Dovin Savaşı'na dönecek olursak, Mateos bu konuda şunları aktarıyor:

> İran tarafından büyük bir felâket geldi. Tuğrul'un divânından çıkan Buka, Bugi ve Anasıoğlu adlı üç adam, muazzam bir ordu ile beraber Arap memleketine doğru ilerlediler. Onlar, beraberlerinde büyük sayıda esirler sürükleyerek, Musul hudutları içinde Arian Nehri'nin kenarında karargâh kurdular. Musul'un senyörü olan Ukaylîlerden Karvâş adlı askerî kumandan, Arap askerlerini toplayıp onlara karşı yürüdü. Şiddetli bir muharebe oldu. Türkler galip geldiler, Arapları firara mecbur kıldılar ve onların kadınlarını ve çocuklarını esir ettiler. Arap emiri elinde siyah bir bayrak olduğu halde, Arapların yanına gidip figan etti ve büyük bir kuvvet toplayıp tekrar Türkleri karşılamaya geldi. O, şiddetli bir muharebeden sonra onları yendi, kendi adamlarını esaretten kurtardıktan başka onlardan da birçok esir aldı. Türkler, birçok yerlerde katliamlar yaparak Bağin'e kadar geldiler. Bizans kaynaklarına göre Türkler Tılkhum[60] bölgesinde pek çok kan akıttılar ve sayısız Hristiyan öldürdüler. Türkler, bu sûretle birçok esir alıp İran'a giderlerken Erciş[61] adlı Ermeni şehrine geldiler. Burada, İstafan Katapan adlı bir Bizans kumandanı vardı. Kutalmış, bu Bizans kumandanına birçok hediyeler gönderip, kendilerine yol vermesini istedi. Fakat o, böbürlenerek Türklere hücum etti. Türkler, Bizans askerlerini mağlup ettiler, birçoklarını öldürdüler, İstafan Katapan'da esir edip Hoy şehrine götürdüler. O, orada, ağır işkencelere maruz kaldıktan sonra öldü. Türkler, onun derisini yüzdürdüler ve samanla doldurup surun üstüne astılar. İstafan'ın akrabaları bunu duyunca, onun nâşını ve derisini on bin dahekana satın aldılar.[62]

60 Buranın yeri tespit edilememiştir. Bildiğimiz yalnız şundan ibarettir ki bu mevki Bağin'de veya civarında bulunuyordu.

61 Erciş, Ermenilerin Turuberan eyaletinin Ağiovid bölgesinde, Van Gölü'nün kuzey kıyısında bir şehirdi.

62 Mateos, s. 83-4; Zonaras, s. 89; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 44.

Cedrenos'a göre, onu Tebriz'de köle olarak satmakla yetindiler. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in yanına giden Kutalmış, ona Media'ya karşı yapılan savaşın ayrıntılarını anlattı, ülkeyi en verimli toprağa sahip diye övdü ve sözlerine, herhangi bir kişinin oraları fetheylemesi kolaydır, çünkü oranın halkı kadınlardan ibarettir (erkekleri dahi kadın gibidir) diye ekledi.[63]

Yukarıda zikrettiğimiz gibi Kutalmış'ın raporunu alan Tuğrul Bey, hânedan üyelerinden biri olan Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ı savaş gücü yüksek bir ordu ile Bizans üzerine gönderdi.[64] Skylitzes'in rivâyetine göre Tebriz'i geçip Tiflis üzerinden Vaspurakan'a gelen Şehzâde Hasan, her yeri yakıp yıktı ve karşılaştığı herkesi öldürdü. Bölgenin valisi Vladistlav'ın oğlu ve Prousianos'un kardeşi olan vestis Bulgar Aaron[65] bu büyük kuvvetlerle baş edecek durumda değildi. Bununla birlikte 1048'de Ani'nin ve İberya'nın (Gürcistan) Bizans valisi olan Katakalon Kekaumenos, Bizans sınırlarının dışındaki Türklerle savaşmak zorunda kalan Hristiyan müttefiklerine yardım yapması gerektiği kanaatindeydi. Düşmanlarının çoğunun atları yoktu ve sahip oldukları hayvanlarla gidemiyorlardı, çünkü Türklerin atlarının ayaklarına takacak nalları için demirleri yoktu. Bizanslıların morali son kazandıkları zaferden sonra oldukça yüksekti, fakat buna rağmen düşmanla karşılaşmak hususunda endişe duyuyorlardı. Aaron, kuvvetlerini muhafaza edip, istihkamlarını güçlendirmek ve kalelerin içinde savunma yapmak fikrindeydi. Sayıca az olduklarından ve düşmanın ne yapacak olduğunu kestiremediklerinden, onlarla doğrudan savaşmamanın imparatora bildirilmesi gerektiğini söylediler. Kumandanlar fikirlerini beyan ettiler fakat Aaron'un düşüncesi galip geldi ve Katakalon'un ordusu İberya'ya geri dönü. Burada Outrou (Orduru) denilen ovada inatla karargâh kurup kaldılar.

63 Zonaras, s. 89 vd.; Nikephoros Bryennios, s. 44; Georgius Cedrenos, *Historiarum Compendium*, II, Neşr. ve Lat. Çev. Immanuele Bekkero, Akademiae Litterarum Regiae Borussicae, Bonnae 1839, s. 570 vd. Kutalmış adı bu kaynakta Kutlumusus olarak zikredilmektedir.

64 Zonaras, 90; Nikephoros Bryennios, s. 44; İbnü'l-Esîr, IX, s. 414; el-Azimî, Yay. A. Sevim, s. 74.

65 Burada imparatorluğun hizmetinde olan bir Bulgar prensi örneği görülmektedir.

Önce kadınları, çocukları ve tüm kırsal nüfusu değerli olan her şeyle birlikte surların içerisine yerleştirdiler. İmparatora bir ulakla birlikte düşmanın harekâtı hakkında bilgi gönderdiler.[66]

Bununla birlikte 1048'de Ani'nin ve İberya'nın Bizans valisi olan Katakalon Kekaumenos, Vaspurakan vestisi olan Bulgar Aaron'u yardımına çağırdı ve ikisi kuvvetlerini birleştirdiler. Bizans tarihçilerinin miktarını mübalağa yaparak yirmi bine çıkardıkları Selçuklu kuvvetleri ile Bizans ordusu Aras Nehri kenarında Beçni civarında Stragna Nehri yani Büyük Zap Suyu kıyılarında karşılaştılar. Bizans kumandanları savaş başladıktan biraz sonra Selçuklu ordusunu tuzağa düşürmek için sahte ricat yaptılar ve bütün eşyalarını da olduğu yerde bıraktılar. Türkler Bizans ordusunun bozulduğunu düşünerek onların karargâhına hücum edip, yağmaya başladılar. Fakat bu sırada pusuya yatmış olan Bizanslılar çıkarak dağınık bir halde bulunan ve yağma ile meşgul olan Selçuklulara saldırdılar ve onları yok etmeyi başardılar. Türk süvarilerinden geriye kalanlar, Ermeni ve Bizanslı yazarların Persarmenia olarak adlandırdıkları yöreye, yani o dönemde Urmiye Gölü'nün kuzeybatısındaki Azerbaycan hududundaki Hoy diyarı yönüne doğru dağlara kaçtılar. Hasan ile silah arkadaşları ise şehit oldular.[67]

Diğer taraftan İbrahim Yınal'ın faaliyetleri şimdi ele alacağımız gibi doğuda devam etmekteydi. Yınal'ın veziri Ahmed b. Tahir Şehrizûr'u kuşatmayı son ana kadar sürdürmüş, ancak Irak ve Cezîre'de fazla sayıda ölen hayvanların leşleri sebebiyle askerleri arasında çıkan veba salgını sonucunda çok kişi hayatını kaybetmişti. Öyle ki çarşılarda ve pazarlarda kimse görülmez oldu. Hastaları tedavi etmek için ihtiyaç duyulan şeyler çok azaldı. Musul'dan gelen bir

66 Skylitzes, bu Selçuklu şehzâdesini Asan olarak tesmiye etmektedir. Skylitzes, s. 421 vd.

67 Bu savaşta Selçuklu ordusunun başında bulunan ve şehit edilen Sağır Asan diye anılan ve Tuğrul Bey'in yeğeni olduğu söylenen biridir. Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, Çev. Yaşar Yücel-Bahaeddîn Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 10; Bu kişi Bondarî'nin (s. 6) zikretiği Ebû Ali Hasan b. Musa b. Selçuk olabilir; Asan adı Bizans kaynaklarında geçmektedir. Cedrenos, s. 573-575; Krş. M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, 246; Yinanç, s. 40 vd.

mektupta anlatıldığına göre halktan sadece dört yüz kişi Cuma namazı kılıyordu. Zımmîlerden de sadece yüz yirmi kişi kalmıştı. Ayrıca şiddetli bir kıtlık hüküm sürüyordu. Bütün bu şartlar dolayısıyla vezir efendisi Yınal'a haber gönderip, asker göndermesini talep etti. Bu arada veba salgını olduğunu bildirdi. Yınal da derhal oradan ayrılmasını emretti. Vezir Ahmed bu emre uyarak oradan ayrıldı ve Mâyedest'e gitti. Bunu duyan Mühelhil, çocuklarından birini Şehrizûr'a göndererek orayı ele geçirdi. es-Sîrevân'da bulunan Oğuzlar bundan rahatsız oldular ve korkuya kapıldılar. Daha sonra Bağdat askerlerinden bir grup Hulvân'a gidip, kaleyi muhasara ettilerse de ele geçiremediler. O yöredeki kasaba ve köyleri yağmaladılar. Geride kalan Oğuzlar da geldiler. Bunlar o bölgedeki kasaba ve köylerin tamamen harabeye çevrilmesine sebep oldular. Mühelhil aile fertleriyle mallarını yanına alıp, Bağdat'a gitti. Oğuzlardan korkup, aile halkını Hilâfet Sarayı'ndaki Bâbü'l-Merâtib'e indirdi ve obasına döndü. Obasıyla Bağdat arasında altı fersah mesafe vardı. Bir grup Bağdat askeri de el-Bendenîcîn üzerine yürüdü. Ukber b. Ahmed b. İyad ile Oğuzlara mensup bir taife de burada bulunuyordu. Birbirlerine girip savaşa tutuştular. Bağdat askerleri mağlup oldu ve bir kısmı öldürüldü. Esir alınan bir taife de daha sonra öldürüldü.[68]

Buraya kadar geçen hadiselerden çıkarılan sonuca göre Anadolu Seferi'ne çıkmadan önce İbrahim Yınal'ın bu bölge üzerindeki hâkimiyeti ve kendi askerî gücü oldukça artmış bulunuyordu. Nitekim İbnü'l-Esîr'in, bu sırada Tuğrul Bey'in adı zikredilmeden İbrahim Yınal adına hutbe okutulduğunu naklettiğini yukarıda zikretmiştik. Bu keyfiyet İbrahim Yınal'ın bu bölgelerde âdeta bağımsız hüküm sürme gibi bir düşünce içinde olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Onun ileride Tuğrul Bey ile arasının açılmasına belki de bu konumunun sebep ve başlangıç teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

İbrahim Yınal'ın Anadolu Harekâtı

Şehit düşen şehzade Hasan ve ordusu için son derece üzülen Tuğrul Bey, bunun intikamını alması için, o sırada Şehrizûr bölgesini ve

68 İbnü'l-Esîr, IX, s. 414; İbn Kesîr, XII, s. 150.

Dicle boylarını itaate almakla meşgul bulunduğundan söz ettiğimiz İbrahim Yınal'a Azerbaycan valiliğini tevcih ederek, Anadolu Seferi ile görevlendirdiği gibi, Arrân bölgesinin bir kısmını fethetmiş bulunan Kutalmış'ı da onunla birlikte Anadolu gazasına memur etmişti.[69]

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, bir Selçuklu beyinin yönetimi altında kendi başına harekete geçen ve Vaspurakan'da kendisini yok ettiren ilk akıncı grubundan sonra, bunun intikamını almak üzere Tuğrul Bey'in emriyle 440 (1048-1049) yılında İbrahim Yınal Bizans'a karşı bir sefer düzenledi. Ermeni müverrihlerinden Simbat'a göre bu akın, Greklerin, cesur Ermeni askerlerini uzaklaştırıp memleketin müdafaasını, onların yerine koymuş oldukları hadım kumandanlara tevdi etmeleri yüzünden olmuştur.[70]

Tuğrul Bey, Rey'e geldikten (434/1042-1043) sonra üç-beş yıl içinde, etraftaki hükümdârlar tarafından metbû olarak tanınmıştı. Mâverâünnehr'den gelen Oğuzlar ise genellikle Bizans ucuna gönderiliyorlardı. Bu arada, Selçuklu yöneticilerinde gayrimüslim Bizans'ı yenilgiye uğratma ihtiyacı ve şerefinin öncelikli olduğu kaynakların ifadesinden anlaşılmaktadır.[71]

Mâverâünnehr'de bulunan Oğuzların büyük bir kısmı İbrahim Yınal'ın yanına gelmiş, bunun üzerine Yınal onlara: "Sizin burada kalmanız ve ihtiyaçlarınızı buradan karşılamanızdan dolayı ülkem sıkıntı içine girdi. Bana kalırsa yapacağınız en doğru iş Rumlara karşı gazaya çıkıp Allah yolunda cihâd etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz. Ben de sizin izinizden gelip yapacağınız işlerde size yardımcı olacağım." demiş, onlar da kabul edip sefere çıkmışlardı. Oğuzlar, İbrahim Yınal'ın önünden ilerlediler. Malazgirt, Erzenü'r-Rûm (Erzurum) ve Kalikala'ya kadar geldiler. Trabzon'a ve o bölgedeki bütün şehir ve kasabalara kadar uzandılar.[72]

69 Bk. Mateos, s. 85-86.

70 H. D. Andreasyan, *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, Türk Tarih Kurumu Yayınlanmamış Tercüme, s. 30.

71 İbnü'l-Esîr, IX, s. 414-415; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 314.

72 İbnü'l-Esîr, IX, s. 414-415; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 314; Sümer, *Oğuzlar*, s. 96; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983, s. 15; Mevdûdî, s. 180; Kalîkalâ-Erzen isimlerinin geniş bir

Yukarıda nakledilen İbrahim Yınal'ın sözlerinin tahlil edilmesi sûretiyle başka bir meselenin aydınlatılması hususuna da kısaca temas etmemiz gerekiyor. Anlaşıldığına göre Selçuklu idarecileri göçebe olan ve kalabalık sürüleriyle hayatlarını idame etmeye uğraşan Oğuz-Türkmenleri Abbâsî Hilâfeti'nin hâkimiyet sahası dâhilinde iskân etme imkânı bulmakta zorluk çekiyorlardı. İbrahim Yınal'ın sözleri göz önünde tutulursa, bu meseleyi halletmenin millî ve dinî olarak en meşru yolu, Oğuzları Hristiyan memleketlerine yönlendirerek gazâ ve cihâd farizasını yerine getirmek, ganimet elde ederek zenginleşmek ve kendilerine barınabilecekleri yeni bir yurt bulmaktı. Başarılı olunduğu takdirde bu hareket tarzı aynı zamanda Selçuklulara hem halîfelik nezdinde hem de İslâm dünyasında büyük itibar sağlayacaktı.

Böylece Selçuklu şehzâdelerinin teşvikiyle Ermeni müverrihlerinden Çamiçyan'a göre Selçuklulardan önce on bin kişilik bir kuvvet gelip, Pasin ovasına kadar yirmi dört kazayı istilâ etmiş, arkasından iki yüz bin kişilik bir kuvvet daha gelmiştir. Bizans ordusunun sayısı ise altmış bindir.[73]

Onca Bizanslı kumandan arasında Katakalon Kekaumenos, İslâm topraklarına yapılacak bir karşı saldırıyı önerdiyse de Vestis Aaron'un müstahkem mevkilerde savunmaya geçme teklifi üstün geldi. Bunun üzerine ahali müstahkem kalelere toplanırken Bizans ordusu Pasinler'e yerleşti.[74]

Bu sırada İbrahim Yınal'ın orduları Pasinler'de görüldüğünden, Bizans ordusu harekete geçti. Gürcü derebeylerinin en önemlisi olan Prens Liparit Orbelyan[75] da yardıma çağrılmış olduğundan,

açıklaması için bk. Osman Gürbüz, "Kalîkalâ-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum'un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler", *İLTED*, Erzurum 2016/2, S. 46, ss. 131-143.

73 Michael Chamicii, II, s. 138.

74 Cedrenos, s. 575 vd.

75 En eski Gürcü tarihi Kartlis Tshovreba'ya göre Orbel Kalesi'nde yaşayan Türklere Orbelyan denilmiştir. Dolayısıyla bu aileden gelenlerin Türk asıllı olmaları kuvvetle muhtemeledir ki ileride nakledeceğimiz gibi, Tuğrul Bey'in Liparit'i hiçbir fidye almadan serbest bırakması da bu görüşü kuvvetlendirmektedir.

Bizans ordusuna katılmak üzere Yukarı Kartli'nin bütün askerleriyle beraber hareket etti.[76]

Zonaras'a göre, imparatorun buyruğu uyarınca Bizanslılar, Liparit'in ordusuyla birleşmeden önce Türklerle çatışmaya girmeyeceklerdi. Böylece Yınal, şimdilik çatışmaya girmekten imtina eden askerlerle bir meydan savaşına başlamadan önce kalabalık nüfuslu bir kasaba olan o zamanlar bugünkü Erzurum civarında bulunan eski Ardzın'ı kuşatmış ve ele geçirmişti.[77]

Mateos'a göre Ermenistan Krallığı'nı hilekârlıkla Bagratuni hânedanının elinden gasp eden İmparator Monomakhos'un hâkimiyeti zamanında ve Bedros'un Ermeni katolikosluğu günlerinde Allah'ın gazabından bir alamet olan felaket, Sultan Tuğrul'un emriyle İran'dan gelmeye başladı. İbrahim ve Kutalmış adlı iki kumandan, sultanın divânından çıkıp, muazzam bir ordunun başında oldukları halde Ermenistan'a karşı yürüdüler. Onlar bütün Ermenistan'ın Bizanslılar yüzünden başsız ve müdafaasız kalmış olduğunu biliyorlardı. Çünkü Bizanslılar cesur ve yürekli adamları doğudan uzaklaştırmışlardı ve Ermenistan'ın ve bütün doğunun savunması yalnız hadımağası olan kumandanların elinde kalmış bulunuyordu. İşte bu zamanda zâlim askerler Arzdın adlı çok nüfuslu ve meşhur Ermeni şehrine geldiler. Onlar şehri surdan mahrum bir vaziyette ve lakin sayısız erkek ve kadın ve hesapsız altın ve gümüşle dolu olarak buldular. Şehir halkı Müslüman askerlerini görünce ittifakla onlara karşı geldiler. Şehrin etrafında şiddetli bir savaş oldu. Muharebe hemen bütün gün devam etti ve tarlalar kana boyandı. Çünkü ne sığınabilecek bir yer ne de yardım ümidi vardı. Halk kurtuluş çaresi olarak önünde yalnız ölümü görüyordu. Şehrin askerleri nihayet zâlimlerin çokluğu altında ezilerek firar etmeye başladılar. Müslümanlar kılıçlarını kaldırmış

Herhalde Liparit Tuğrul Bey'e Tiflisli ve Çanestan'dan gelme Türklerden olduğunu söylemiştir. Bk. Brosset, s. 14 n. 76; Krş. Kırzıoğlu, s. 326.

76 Grousset, s. 283.

77 Zonaras, s. 90 vd.; Erzurum kuzeyindeki biricik geçit olan Gürcü-Boğazı'ndan geçerek Karasu başlarına çıktığı anlaşılan Liparit ordusu, Arçovit/Ardzovid'de (şimdiki Erzurum merkezine bağlı Dumlu nahiyesindeki Arzoti) Bizans ordusuyla birleşti. Kırzıoğlu, s. 324.

oldukları halde şehre hücum ettiler ve yüz elli bin kişi kadar olan halkı kâmilen kılıçtan geçirdiler. Gasp edilen altını, gümüşü ve kıymetli kumaşları zikretmeye hacet yoktur, çünkü bunların miktarını kalemle ifade etmek mümkün değildir.[78]

Selçuklu ordusunun meydan savaşı başlamadan önce bölgedeki Ermenilerin direnişini kırdığı Aristakes'in dramatik bir biçimde kaleme aldığı kayıtlarından da anlaşılmaktadır:

> Bir kez daha İran'dan öfke dolu dev dalgalar kabardı. Onlar geniş Pasin ve Karin (Theodosiopolis, Erzurum) ovasını doldurdular. Bu istilâ seli ülkenin her tarafına yayıldı. Kuzeyde İspir, Tayk ve Arşarunik kalelerine, güneyde Taron'a, Hoşdiank'a ve Khortziank'a kadar ilerlediler. On dört gün boyunca çalılıklarla kaplı dağları ve tüm arazileri ele geçirdiler. Cesur erkekler silahlandılar ve kadınlar yüreksiz gençlerle alay ettiler. Düşman her taraftan halkı kuşattığı için bir çıkış yolu bulamıyorlardı. Orada sevgililer ağıtlar yaktı. Babalar ve analar çocukları için sevgi ve şefkati unuttular. Rahiplerin dudaklarında ilahiler ve mezmurlar. İstisnasız herkesi korku ve titreme kaplamıştı. Birçok hamile kadın bebeğini düşürdü. Selçuklular, ağlarını atmış avcılar gibi bitkin ve halsiz halkı kuşatmışlardı. Mayıs ayında üzerine ne yağmur ne de çiğ düşen, Simbat Dağı şimdi üzerine düşen imanlı erkeklerin ve kadınların kanını içiyordu.[79]

Aras Nehri kenarını takip ederek ilerleyen ve yürüyüş yolu üzerinde Bizans ordusunu karşısında bulmayan Selçuklu şehzâdelerinin Erzurum'u fethi hakkında Simbat şunları kaydediyor:

> Onlar, bu şehrin surdan mahrum ve hadsiz hesapsız hazinelerle ve insanlarla dolu bulunduğunu görünce ona taarruz ettiler. Kaçacak bir yeri ve yardım ümidi olmayan halk onlara karşı şiddetli bir mukavemet gösterdi. Onların yegâne ümidi ölümdü. Halk, düşmanın şiddeti önünden kaçabildi ise de Müslümanlar

78 Mateos, s. 85 vd.

79 Aristakes, s. 68-86.

onları takip ederek, ellerindeki kılıçlarını kaldırmış oldukları halde onların arkasından şehre girdiler ve onları kâmilen kılıçtan geçirip telef ettiler. Onlar, büyük miktarda altın ve muhtelif cins kıymetli kumaşlarla zenginleştiler. Şehirde, Davit adlı bir korepiskopos vardı. Düşmanlar onun hazinesini alıp kırk deveye yüklettiler. Onun evinden yüz adet altılı öküz çıkıyordu. Şehirde yedi yüz kilise[80] vardı. İşte, zâlimler bu zengin ve güzel şehri kılıçtan geçirdiler. Ölülerin birçoğu yüzüstü bırakılmış olup yırtıcı hayvanlara ve kuşlara yem oldular. Güzel kadınlarla çocuklar da köle olarak İran'a götürüldüler. Bu vaka, Ermeni ülkesinin mahvolmasının başlangıcı oldu. Çünkü kılıç kuvvetiyle zapt edilen ilk şehir bu olmuştur.[81]

Bunlar olurken Bizans ordusu Kapetrum[82] Kalesi'nin (Hasankale) eteğinde Liparit'le birleşti. Mateos, Liparit ile birlikte gelenler arasında Pahlavuni sülalesinden Aaron'u da saymaktadır. Selçuklular Kapetrum önlerine geldiklerinde tarih, 18 Eylül 1049'du. Bizans ordusunun sağ kanadına Katakalon, sol kanadına Aaron kumanda ediyor, merkezde ise Liparit bulunuyordu. Selçuklu ordusu ise iki grup halinde olup, bunlardan birine Yınal, diğerine ise Kutalmış kumanda ediyordu. Burada Selçuklu askerleri, Liparit'in ordusu üzerine taarruz edince Liparit, hemşirezadesi olan gece muhafızı cesur Çorduanel'i onlara karşı çıkardı. Gürültü esnasında, Liparit yeğeninin "Yetiş, Müslüman askerleri bizi ihata ettiler" diye seslendiğini işitti. Liparit: "Bugün Cumartesi olup Gürcülerin muharebeye çıkma sırası değildir" diye cevap verdi. Buna karşılık İbrahim Yınal

80 Mateos (s. 87) ve Chamicii'de (s. 138) sekiz yüz kilise olduğu belirtilmektedir; Erzurum'un muazzam zenginlikler barındırdığını Cedrenos (s. 577) da kaydetmektedir.

81 Simbat, s. 30 vd.; Mateos'a göre (s. 86) Erzurum'da öldürülenlerin sayısı yüz elli bini buluyordu.

82 Yukarı-Pasin'de Deveboynu-Kargapazarı Dağları kavşağının doğusundaki Rumca Kaputrum, Türkçe Gökçe demektir. Bizans ordusu bu kalede, Gürcistan askeri de Ordoru (Ordro) bölgesinde Liparit'in yeğeni (kız kardeşi oğlu), Çortvanel/Corduvanel/Torduvanel Bey idaresinde çadır kurarak konakladı. Kırzıoğlu, s. 324.

onların tereddüdünden istifade ile hücuma geçti. Bazı Arap kaynakları Yınal'ın oğlu Muhammed'in de bu savaşa katıldığından bahsetmişlerdir. Geceleyin ağzına bir ok isabet eden ve ensesinden çıkan Çorduanel öldü. Liparit, Çorduanel'in öldüğünü haber alınca öfkelenerek, savaşın içine atıldı. Selçuklular, Gürcü askerlerinin birçoğunu kılıçtan geçirdiler, kalanlarını da firara mecbur kıldılar. Onlar, Liparit'i de esir alıp Horasan'a, Sultan Tuğrul'un yanına götürdüler.[83]

Sultan onu, Müslüman olmaya davet eti. Liparit, sultanın yüzünü gördükten sonra onun emrini ifa edeceğini söyledi. Fakat sultanın huzuruna çıktıktan sonra: "Seni görmeye lâyık olduktan sonra emrini ifa etmeyeceğim ve ölümden korkmayacağım" dedi. Sultan: "Ne istersiniz?" diye sorunca, esir prens şu cevabı verdi: "Eğer tacirsen beni sat, cellatsan beni öldür ve eğer padişahsan beni bedelime mukabil serbest bırak." Sultan: "Ben ne seni satın alacak tacir, ne de senin cellâdın olmak isterim; ben bir padişahım, istediğin yere gitmek için serbestsin" dedi ve onu serbest bıraktı.[84]

Bu savaş, Selçuklu İmparatorluğu ile Bizans İmparatorluğu arasında cereyan eden ilk ciddi savaştır. Savaşın asıl önemi, Bizans'a karşı ilk defa büyük çapta bir savaşın kazanılmış olmasıdır. Aslında bir intikam seferi sayılabilecek harekâtla Bizans ordusunun mağlup edilmesi, Selçukluların sonraki seferlerine cesaret vermiştir. Nitekim kaynaklar bu zaferden sonra İbrahim Yınal'ın ordusunun İstanbul'a on beş

83 Cedrenos, s. 577 vd.; Skylitzes, s. 425; Zonaras, s. 90 vd.; Aristakes, s. 86-89; Mateos, s. 87-90; Grousset, s, 575; M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, Çev. H. D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 283; Yinanç, s. 42; Sıbt İbnü'l-Cevzî'de Hasankale Savaşı 18 Eylül 1048 olarak gösterilmektedir. Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'âtü'z-zaman fî Tarihi'l-âyan* adlı eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, 1997, C. XVIII, S. 22, s. 42; Honigmann, s. 178; Al J. Saınt-Martin, *Mémoires Historiques Et Géographiques Sur L'Arménie*, II, De L'Imprimerie Royale, Paris 1819, s. 206 vd.

84 Müverrih Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", Çev. H. D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul Milli Mecmua Basımevi, 1937, s. 174; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 57; Claude Cahen, "Qutlumush et ses fils avant l'Asie Mineure", *Islam*, 1964, S. 39, s. 20.

günlük yol kalıncaya kadar o bölgedeki bütün şehir ve kasabaları talan ve yağmalamaya devamla, yüz binden fazla kişiyi de esir ettiklerini kaydeder. Sayılamayacak kadar çok hayvan, katır, ganimet ve mal ele geçirdiler. Rivâyete göre, ele geçirilen ganimetler on bin arabayla taşındı. Ganimetler arasında on dokuz bin tane de zırh vardı.[85]

Bugüne kadar gelmiş bulunduğu iddia edilen ve 440 (1048) tarihli bir vakfiyeye göre, Pasinler Savaşı'ndan sonra Türkmenlerden bir kısmı Aşağı ve Yukarı Pasin bölgesine yerleşmişler yerli Gürcü taifesinden on yedi köyü satın alarak hayratlarına vakfetmişlerdir. Türkiye'de, en eski Türk vesikalarından olan ve Pasin tarihini aydınlatan Yağan Paşa Vakfiyesi, Semerkant ve Buhârâ'dan, Pasinlere gelmiş olan Türk büyüklerinin adlarını taşıması ve eskiliği yönünden büyük tarihi değer taşımaktadır. Abdürrahim Şerif Beygu'nun tespit edip suretini yayınladığı Vakfiye'nin sûreti, İstanbul Evkaf dairesinin eski kayıtlarında (1329;20 28 74 Müceddel Anadolu) mevcuttur, bir sûreti de Erzurum Evkaf dairesinde, diğer bir sûreti de Yağan Paşa'nın evlâdı elindedir. Yağan Paşa Kirmân Türklerinden olup, Pasinlere hicret etmiştir. Vakfiyesi ise 440 (1048) senesinde Tebriz'de tanzim edilmiştir, çünkü o zamanlar Pasinler Tebriz'e bağlı idi. Vakfiyenin şüphe uyandıran tarafı ise üzerinde Halîfe el-Mutasım Billâh'ın adının yazılmış olmasıdır, zira tarihi kayıtlara göre anılan tarihte Abbâsî halîfesi el-Kâim Biemrillâh idi.[86]

Dolayısıyla bu belgenin sonradan uydurma olarak tanzim edildiği hususunda şüpheler vardır. Fakat Fahreddin Kırzıoğlu bugün bile Kars'ın Pasin'den sayılan Karaurgan ve Karakurt nahiyeleri köylüleriyle bütün Pasin ve Erzurum halkı arasında çok canlı olarak yaşayan iki ananenin çok önemli olduğu ve vakfiyeyi doğruladığı görüşündedir.[87]

---

85 İbnü'l-Esîr, IX, s. 414-415; İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 314; Krş. Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 127; Sümer, Oğuzlar, s. 96.

86 Abdürrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, I, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936, s. 214-216.

87 Kırzıoğlu, s. 325-327; Krş. İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, Ercan Matbaası, İstanbul 1969, s. 480-486.

Pasinler Savaşı sonrası bölgeye olan ilk Türkmen yerleşmeleri hakkında bu bilgiyi verdikten sonra tekrar mevzuumuza dönmek istiyoruz. Yukarıdan beri eldeki mevcut kaynaklara istinaden anlattıklarımıza uygun olarak Pasinler Savaşı hakkında çıkarılabilecek en mühim bazı sonuçlar şunlardır:

1- Bir cihan devleti olma yolunda ilerleyen Selçuklu Devleti'nin muntazam orduları, yine bir cihan devleti olan Bizans İmparatorluğu ile ilk ciddi savaşı gerçekleştirmiştir.

2- Kaynakların ifadesine göre bu savaştan sonra Türkmenler Azerbaycan, Musul ve Mezopotamya'ya kadar yayılma imkânı bulmuşlar, bu sefer esnasında Türkmenlerin Trabzon'a kadar ilerledikleri Hristiyan kaynakları tarafından teyit edilmiştir.[88] İbnü'l-Cevzî, İbrahim Yınal'ın oğlu Muhammed'in İstanbul kıyılarına Haliç'e kadar ilerlediğini ve ganimet aldığını kaydetmektedir.[89]

el-Azimî, Liparit'in esir edilmesinin ardından Bizans imparatorunun bütün komşularından Türklere karşı yardım isteğinde bulunduğunu, bu münasebetle Gürcü Bagrat'ın bizzat harekete geçerken, Konstantin Monomakhos'un karısını ve kızını Gürcülere rehin olarak verdiğini kaydetmektedir.[90]

Bu bilgiyi diğer kaynaklarla karşılaştırdığımızda Kutalmış'ın Gence Seferi'nin bu savaştan sonra gerçekleştiği anlaşılmaktadır, zira Hasankale Savaşı'ndan sonra Selçuklu kuvvetlerini uzaklaştırmak için imparatorun müracaatı üzerine bizzat Gürcü kralının harekete geçtiği anlaşılmaktadır. Liparit'in esir düşmesi münasebetiyle krallığın varisleri yani Liparit'in oğulları İoane ve Niania kendilerini korumak üzere getirilen Gürcü Kralı Bagrat'ı hâmî olarak tanımışlardır. Böylece konumu ve itibarı yeniden yükselen Kral Bagrat, Uşis-Tzihe'yi aldıktan sonra İoane'yi serbest bırakmıştır.[91]

88 Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, Publies par la Societe de l'ecole des Chartes, Paris 1910, s. 10; Michael Attaleiates, *The History*, Trans. Anthony Kaldellis-Dimitris Krallis, Harvard University Press, London 1912, s. 77 vd.

89 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 463.

90 el-Azimî, Yay. A. Sevim, s. 10.

91 Brosset, s. 283; Krş. Nevzat Keleş, *Şeddâdîler*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 155.

Savaştan sonra yine aynı yıl Sultan Tuğrul Bey, Diyarbekir Hükümdârı Nasrüddevle Ahmed b. Mervân'a elçi göndererek kendisine teslim olmasını ve tebaaları arasına girmesini istedi. Nasrüddevle İbn Mervân elçiyi ağırlayarak ona en iyi kumaşlardan otuz balya, beş yüz dinar ve çadırlar içinde kullanılan perdeler ve askılar, mallarla yüklü on katır, bir Arap atı ve Bizanslıların kurtuluş akçası olarak otuz bin dinar verdikleri halde iade etmediği bir Bizans asilzadesini hediye olarak takdim etti. Sonra cevap olarak "Sultan Tuğrul Bey'e bu asilzadeden başka sunulmaya değer bir şeyim yok" dedi. Tuğrul Bey bu hediyeleri aldığı için Nasrüddevle İbn Mervân sevinç içinde sulh yaptı.[92]

Bu tarihten itibaren Mervânîler Selçukluların tâbiiyetini kabul etmiş olsalar da Bizans ile münasebetlerini dostane bir şekilde sürdürmeye çalıştıklarını belirtmek gerekir.[93] Bu cümleden olarak aşağıda ele alacağımız gibi, Selçuklularla Bizanslılar arasındaki husumetin giderilmesi veya çeşitli vesilelerle bu iki devlet arasındaki meselelerin halledilmesi için diplomatik yollarla aracılık etmişlerdir.

Bu diplomatik tavassut Liparit ile alakalıydı. İmparator Monomakhos, esir düşen Liparit'i kurtarmak için harekete geçip elçiler gönderdi ve Nasrüddevle İbn Mervân'ın tavassutunu rica etti. Ebû'l-Ferec imparatorun mesajı hakkında şunları kaydetmiştir: "Roma eşrafından olan esirin kurtulması için elinizden geleni yapmanızı rica ederim. Sultan Tuğrul Bey'in yüksek kalpli olduğunu biliyorum. Benim namıma kendisine müracaat olunursa bu esiri alıkoymaz dedi." Nasrüddevle bunun üzerine Şeyhülislâm Ebû Abdullah b. Mervân'ı bu hususu görüşmek üzere Tuğrul Bey'e gönderdi. O, Tuğrul Bey'e ayrıca bin balya ipekli kumaş ile diğer kumaşlardan beş yüz çeşit, beş yüz at, üç yüz Mısır eşeği, siyah gözlü ve boynuzlu olduktan başka merkep büyüklüğünde bulunan bin keçi gönderdi. Tuğrul Bey ise hiçbir fidye talep etmeden Liparit'i serbest bıraktı. Liparit'in İstanbul'a gitmesine refakat etmekle tayin olunan Şerif

92 Abû'l-Farac, I, s. 304.

93 Misal olarak Mervânîlerle Bizanslıların dostluğunun nişanesi olarak Nasrüddevle İbn Mervân İmparator Monomakhos'a 443'de (1051-1052) hediye olarak bir fil göndermişti. Azîmî, Neşr. İbrahim Zarûr, s. 341.

Ebû'l-Fazl Nasr b. İsmâil el-Alevî başkanlığında bir heyeti de barış müzâkereleri yapmak üzere İstanbul'a gönderdi. Tuğrul Bey, Bizans imparatoruna içinde Hazreti Süleyman'ın mührü, ortasında ağırlığı 45 miskal kırmızı yakut bulunan inci dizini, yüz elli adet çini kap, beş yüz elbise, 240 dinar kıymetinde on table kâfur ve öd, 50.000 dinar nakit hediye göndermişti.[94] Skylitzes'e göre imparatorun Tuğrul Bey ile olan elçilik misyonunu Bizanslı kumandan Aaron'un kâtibi olan Georgios Drossos üstlenmiştir. Georgios bu fırsattan istifade ile Tuğrul Bey ile barış meselesini de görüşecekti.[95]

Halîfenin akrabası olan Şerif Ebû'l-Fazl vaktiyle İstanbul'da 9. asırda İmparator Mikhail ve Emevî Halîfesi Mesleme b. Abdülmelik zamanında yapılıp, sonradan harap olan caminin tamiri ile Tuğrul Bey namına hutbe okunmasını imparatora teklif etti. İmparator bu teklifleri yerine getirdi. Caminin içine kandiller asıldı, müstahdemlerine maaş bağlandı, içinde beş vakit namaz kılınmasına müsaade edildi, Şiî Fâtımî halîfesi adına okunmakta olan hutbeye son verildi, mihrabına da Tuğrul Bey'in hâkimiyet sembolü olan ok ve yay işaretleri nakşedildi. Fakat bunlara mukabil imparator Selçuklulara haraç ödemeyi kabul etmedi ve bu yüzden de barış imzalanamadı.[96]

Müslümanlığı kabul etmemekle beraber Bizans'ın zayıf taraflarını Tuğrul Bey'e anlatan ve onun yanında iki yıl itibar görerek hizmet ettikten sonra Selçuklu elçisi Ebû'l-Fazl Nasr ile İstanbul'a imparatorun yanına gönderilen Liparit, Vardan'ın rivâyetine göre imparatordan asker alarak Gürcistan'a geldi, Kral Bagrat'ı bağlayarak imparatora gönderdi ve kendisi de bütün memleketi zapt etti. *Gürcistan Tarihi*'nde ise bu bilginin hilâfına Liparit ve oğlunun Bagrat tarafından esir alınıp, sonra serbest bırakıldığı ve Liparit'in

94 el-Azimî, Yay. A. Sevim, s. 9; İbnü'l-Esîr, IX, s. 422; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 27; Abû'l-Farac, I, s. 304 vd.; Müneccimbaşı, I, s. 17; Kâdı er-Reşîd İbn Zübeyr, *Kitâbü'z-Zehâir ve't-Tuhaf*, Neşr. Muhammed Hamîdullah, Kuveyt 1959, s. 79.

95 Skylitzes, s. 426.

96 Müslümanlardaki şeriflik makamı Bizanlılardaki "synkellos"un karşılığıdır; nasıl Patrik'in ölümü halinde bu kişinin yerine synkellos geçerse, öylece şerif de, halîfe öldüğü zaman, onun halefi olarak atanır. Zonaras, s. 91 vd.

İstanbul'da öldüğü yazmaktadır. Fakat Liparit'in ölüm tarihi ve nasıl öldüğü söylenmemiştir. Mateos'un kaydından Liparit'in 1057'de henüz sağ olduğu anlaşılıyor.[97]

Yukarıda sözünü ettiğimiz antlaşmanın önemli bir özelliği İmpataor Konstantin Monomakhos ile Tuğrul Bey'in eşit derecelerde iki hükümdâr gibi müzakerelerde bulunup, tam olmasa da belirli konularda anlaşmaya varabilmeleridir. Bu, halîfe tarafından meşru hükümdâr ve sultan unvanıyla tanınmak sûretiyle siyâsî hüviyetini tamamlama yolunda önemli bir aşama kaydetmiş olan Tuğrul Bey'in bu unvanıyla imparator tarafından da tanınması anlamına geliyordu. Zira bundan bir yıl kadar sonra aşağıda göreceğimiz gibi İsfâhân'ın fethi sırasında Tuğrul Bey halîfeden unvanlar alacaktır. Selçuklu Devleti'nin meşru bir İslâm devleti olarak ortaya çıkması kuvvetler dengesi sisteminin Bizanslılar aleyhine bozulması demekti.

Yukarıdaki mütarekeye rağmen Ermenistan bölgesinde dört yıllık bir fiili ateşkesin hüküm sürmediği anlaşılmaktadır. Fakat, imparator barışın tam olarak yapılmaması nedeniyle Türk taarruzlarının daha fazla şiddetle devam edeceğini muhakkak gördüğünden dolayı, doğu hududundaki kale ve istihkâmların tamirine ve kıtaların artırılmasına ağırlık verdi. Fakat Selçuklu hânedan üyeleri arasında taht mücâdelelerinin baş göstermesi, beklenen Türk akınlarının yapılmasına mâni oldu; hatta Bizans, mukabil hücuma geçerek, Tuğrul Bey'in tabii Ebû'l-Esvâr'ı ağır bir sulhu kabule mecbur etti. Görünüşe göre Tuğrul Bey'in batı siyasetinde bir ara Mısır cephesi ağır basınca, Selçuklu hükümdârı, İstanbul'a gönderdiği bir elçi ile Bizans'tan Mısır'a sefer için topraklarından geçiş izni vermesini istemiş, fakat Bizans imparatoru, Mısır Fâtımî hükümdârı el-Mustansır ile aralarındaki dostluğu ileri sürerek müsaade vermemişti (443/1052-1053).[98]

Yukarıda değindiğimiz bu geçici barışın bozulmasının ilk kurbanı Kars şehri oldu. Sultan Tuğrul Bey ile arası bozulan İbrahim Yınal'ın Kutalmış ile birleşip, Yınal'ın esir düşüp, Tuğrul Bey tarafından

97 Vardan, II, s. 174; Brosset, s. 286; Mateos, s. 105.

98 Yinanç, s. 48 vd.

affedildiğini, Kutalmış'ın ise kaçarak İberya'ya girdiğini ve Tuğrul Bey tarafından takip edildiğini, Kutalmış'ın ansızın Kars'a saldırdığını Bizans ve Ermeni kaynakları yazmaktadırlar. Buna göre Kutalmış, Bizans imparatoruna haber gönderip imdat istemiş, sonra da Kars şehrini muhasara etmiş, fakat bu sırada Tuğrul Bey'in Azerbaycan'a yürüdüğünü işitir işitmez, maiyeti ve askeri ile beraber Arabistan'a kaçmıştır.[99]

Farsça manzum büyük eserini H. 562'de (1196) Tebriz'de yazmaya başlayıp sonra 608'de (1211) Konya'da tamamlayarak bitirmiş olan Kadı Ebû Nasr Burhâneddîn-i Anevî, Kutalmış Bey idaresindeki Selçuklu ordusunun bu sırada Kars'tan ayrılırken Dovin'e doğru gidişinde, Erovandaşat'tan (Marmet/Merin) yani Digori yolundan geçtiğini ve büyük bir belaya uğradığını, yerli ananelerden alarak naklediyor. Müellif bu husus için şunları yazıyor:

> Ebû'l-Fevâris (İyi Süvarilerin Babası) lakabıyla anılan Selçuklu İsrail oğlu Kutalmış Bey, başa geçerek Horasan ve Irak ülkelerini yeniden fethetti. Kafirlerle dolu olan Bakradun (Bagratlı) bayrağının yükseldiği Erminiye'ye yürüdü. Kars ve Ani çevresine gelip burada bulunan kafirlerden İslâm dinine karşı olan kinlerinin öcünü aldı. O çevrenin güzel ve biricik muteber şehri

99 Cedrenos, s. 606; Chamicii, s. 139; Aristakes'e göre "deniz (Trabzon) ve karadan (Horasan-İran) gelen kervan yolları üzerinde çok zengin olup refah içerisinde yaşayan Kars şehri", Ermeni yılının 552 "Haçı Suya Koyma" yortusunda (6 Ocak 1054) Türk ordusunun baskınına uğradı. Yılbaşı Bayramı ile uğraşan Karslılar, Selçuklu ordusunun şehre girmesine engel olamadı; Kral Gagik Abbas (1029-1064) ile erken davrananlardan birçokları İçkale'ye çekilerek kapanıp canlarını kurtardılar. Müslüman askerleri de istedikleri gibi evlere dalıp yağmaladılar ve beğendikleri oğlanlarla kızları kul ve karavaş olarak tutsak alıp, şehri ateşe vererek bozup gittiler. Selçukluların, şehri zapt etmeden bırakıp doğuya ve güneye doğru çekilip gitmesinden sonra, Gagik-Abbas cesarete gelerek, Kars'ı imar edip, her tarafını tahkim etme işinde çok titizlik gösterdi. Aristakes, s. 91 vd.; Krş. Yinanç, s. 43; Enverî, Kutalmış'ın saltanata geçmeye çalıştığını sonra da Tuğrul Bey'in önünden kaçarak Urfa taraflarına geldiğini nakletmektedir. Enverî, *Düstûrnâme-i Enverî*, Neşr. Mükremin Halil Yinanç, Devlet Matbaası, İstanbul 1928, s. 7; Krş. Kırzıoğlu, s. 327.

olan Kars'ı alan Kutalmış, burayı yıkıp bozdu. Korunacak siperleri olmayan ahalisini öldürdü. Onları öyle kökünden kesti ki, bu iş dillere destan olup söylendi. Kars'ı alıp döndükten sonra yolda bir belaya uğradı: Kutalmış, Ani'ye yakın Merin adlı altmış bin kapısı ve evi bulunan şehre gerisini çekip gelerek bir yolcu gibi konakladı. Kötü göz ona zarar getirdi: Bu şehrin kafir Reisi Vestis Sargis askerleri aldatarak herbirini bir eve konuk verdi. Reisin gizlice tertip ve tembihi üzerine her evde Müslüman askerlerine izzet ikram ile yemek ve bolca şarap vererek hepsini sarhoş ettiler. Gecenin geç vaktinde herkes uyurken, karanlıkta çan seslerinin verdiği işaret üzerine, ev sahipleri ayrı ayrı konuklattıkları altmış bin askerin hepsini öldürdüler. Bu beladan güçlükle canını kurtaran Kutalmış, Horasan'a giderek tasasından orada öldü.[100]

Yukarıda belirtildiği gibi Çamiçyan, Cedrenos'a uyarak olayı 1051 yılı hadiseleri arasında zikretse de Kadı Ebû Nasr Burhâneddîn-i Anevî'nin ve el-Azimî'nin[101] de kaydettikleri bu olayın Tuğrul Bey'in Anadolu Seferi'nden az önce 1053'te cereyan etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

100 Fuad Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları I. Anis al-Kulûb", *Belleten*, Temmuz 1943, VII/27, s. 475.

101 el-Azimî, Yay. A. Sevim, s. 14.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLU DEVLETİ İÇİNDE OĞUZLAR

Tuğrul Bey'in Saltanatı Döneminde Oğuzlar

Yukarıda ayrıntısıyla zikredildiği gibi Dandanakan bozkırlarında Gazneli ordusu Horasan'ın kesin olarak kaybedilmesi, İran'ın muhtemel hiçbir direnci kalmayan açık bir ülke durumuna düşmesi sonucunu doğuran, büyük bir bozguna uğradı. Sonra Horasan civarındaki bütün dağınık Oğuzların birleşmesiyle Selçuklular birdenbire kuvvetlendiler. İlk Selçuklu hânedan üyelerinin ve diğer Oğuz beylerinin, özellikle Tuğrul Bey'in şahsında, devlet kurma iradesinin açık şuuruyla dolu, askerlik sanatıyla donanımlı komutanlar olduklarından kesinlikle şüphe edilemez. Nîşâpûr'un fethinden itibaren, daha sonraki fetihlerin takip edeceği üç safha göze çarpar: Halkı tâbi olmaya meylettiren Oğuz-Türkmen akınları safhası; karşılaşılabilecek tehlike anında, gerekli tedbirleri alan bir vekile, buradaki özel durumda, Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yınal'a boyun eğmeleri safhası; nihayet hükümdârın girişi ve ülkeyi kesin olarak ele geçirmesi safhası. Diğer taraftan Selçuk ailesinin üyeleri, yayılma alanını taksim etmişlerdi, özellikle Çağrı Bey, merkezî Horasan civarında, büyük kardeş olma vasfına uygun düşecek ehemmiyette gözüken, Türklerin üs bölgesini muhafaza etmeye çalışıyor; Tuğrul Bey ise, Nîşâpûr'dan itibaren aslında çok büyük bir gelecek vaat eden batıya doğru açık bir yayılma bölgesine sahip bulunuyordu.

Kuruluş aşamasında devlet bir yandan merkezî bir iktidarın yönetimine bırakılırken, diğer yandan hânedan üyeleri, devletin

büyümesinde yer almak üzere yeni topraklar fethetmeye memur edilmişlerdir. Yukarıda zikrettiğimiz gibi bu paylaşmada Oğuz-Türkmen başbuğlarının da görev aldığı bazı kaynakların kayıtlarından anlaşılmaktadır. Tuğrul Bey'in etrafını kuşatan yerleşik idârî kadro yüzünden Tuğrul Bey artık sadece bir Türkmen lideri değildir, buna rağmen o, Türkmenlerden vazgeçmeyi, şimdilik düşünemiyordu. Zira, kendisi de onlardan biriydi.[1] Bu münasebetle Kızıl Bey'in Selçuklular ile iş birliği içerisinde ve hatta Tuğrul Bey'in kız kardeşiyle evli olduğunu da ilâve etmek gerekir.[2]

Tuğrul Bey yeni fethedilen veya edilecek ülkeler üzerindeki üstünlüğünü ancak Türkmenlerle sürdürebiliyordu. Türkmenler, kendiliklerinden akına kalkıştıkları zaman bile, Tuğrul Bey'e kılavuzluk ediyor, onun yolları üzerinde bulunan engelleri kaldırıyor, asker topluyor ve fetihlerin ön hazırlıklarını yapıyorlardı. Bu durumda Tuğrul Bey'in amacı, onları eksiltmek değil, yönlendirmekti. Dandanakan zaferi, Tuğrul Bey'e yani Selçuklu yönetimine bağlı Oğuzların Horasan'dan daha batıya, Anadolu sınırlarına kadar İran coğrafyasında ilerlemelerine imkân sağlamış oldu. Tuğrul Bey, bütün bu alanların ve daha fazlasının Oğuzlar tarafından Selçuklu yönetimine geçirilmesine nezaret ediyordu. Oğuzların İran, Irak ve Azerbaycan'da yayılma teşebbüsleri, ardından bu bölgelerin Selçuklu orduları tarafından beklenen fethine yol açtı.

Nitekim zaferin ardından Oğuzların Azerbaycan'daki yayılma girişimleri yeniden canlandı. Bu yayılma öylesine sıra dışı idi ki yerel egemenlikleri onlara karşı mücâdele etmeye zorluyordu. Ancak her bakımdan zengin olan Doğu Roma İmparatorluğu'nun Anadolu topraklarının fethi, Oğuzlar için bir sonraki mantıkî adımı oluşturmaktaydı. Ancak, Oğuzlar, yayılmakta oldukları bölgelerin direnme kapasitelerini olduğundan daha az hafife almaktaydılar. Ne var ki, 1018-1040 yılları arasında yapılan akınların bu bölgelerdeki idarelerin düzenini bozması, bunlar üzerinde yarattığı genel etkiler ve Oğuzlara karşı yapılan son derece etkisiz müdahaleler dikkate alındığında bu değerlendirmeler yersiz de sayılmaz.

1 Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 6 vd.

2 Abû'l-Farac, I, s. 296.

432 (1040-1041) yılında Oğuzlar Tebriz bölgesindedirler ve bölge egemenleriyle barış içinde yaşamayı düşündüklerine dair bulgular vardır. Ancak, bu kısa sürmüş ve Ravvâdîler, Oğuzları tuzağa düşürmek sûretiyle onlara karşı direnmeyi denemişlerdir. Kürt Ravvâdî Emîri Vahsûdân Oğuzlardan büyük bir cemaati kendileri için hazırladığı bir ziyafete davet etmişti. Bunlar yiyip içtikten sonra ileri gelenlerinden otuz kişiyi tevkif etti, bunun üzerine kalanların cesaretleri kırıldı, moralleri bozuldu. Vahsûdân burada Oğuzlardan birçok kişiyi öldürdü. Bunun üzerine Urmiye'de oturan Oğuzlar toplanıp Musul'a bağlı olan Hakkâri kasabasına gittiler: Hakkâri'deki Kürtler Oğuzlarla savaşa tutuştular. Aralarında büyük bir savaş vuku buldu. Sonunda Kürtler mağlûp oldular; Oğuzlar bunların obalarını, mallarını ele geçirdiler, kadınlarını ve çocuklarını esir aldılar. Kürtler bunun üzerine dağlara ve dar geçitlere sığındılar, ancak Oğuzlar bunları takip edip üzerlerine saldırdılar. Bu defa Kürtler Oğuzları yendiler, bin beş yüz kişiyi öldürdüler, çok sayıda insanı da esir aldılar. Yedi Oğuz beyi ile ileri gelenlerinden yüz kişi de esirler arasında bulunuyordu. Kürtler Oğuzların silahlarını, hayvanlarını ele geçirdikleri gibi daha önce kendilerinden alınan ganimetleri de geri aldılar.[3]

Bu harekâtın Oğuzlar bakımından başarısızlıkla sona erdiği söylenebilir. Oğuzlar, Vahsûdân'ın ve Hakkâri Kürtlerinin oluşturduğu çifte engel nedeniyle bu bölgelerde tutunamadılar ve dağ yolunu tutup, dağıldılar. Ancak, bu müttefik kuvvetlerin Oğuzların bu bölgelere dönmesini kesin olarak önleme olasılığının bulunmadığı, müteakip olaylardan anlaşılacaktır. Diğer taraftan 1041 yılında Oğuzların Rey bölgesinden ayrılıp, Diyarbekir tarafına gitmeleri üzerine meydana gelen olaylar, Oğuzlar için muhteşem bir dönem teşkil eder. Bu nedenle bölgede hükümrân olan Mervânî Emîrliği'nin ve Arap Ukaylîlerin halkının pek şanslı olduğu söylenemez. Aslında Oğuz-Türkmen gruplarının bu bölgedeki harekâtları, daha sonraki Selçuklu askerî seferlerinin yolunu açmış oluyordu.

3 İbnü'l-Esîr, IX, s. 297-298; Ahmed Kesrevî, s. 198; Yinanç, s. 40, 42; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul 1980, s. 95; Bekir Biçer, "Selçuklular ve Kürtler", *The Journal of Academic Social Science Studies*, February 2013, Volume 6, Issue 2, s. 180.

Birçok hıyânet ve felâketlere uğrayan bu Oğuzlar 1042'de Urmiye'de on beş bin kişi hâlinde toplanarak Ermeni Vaspurakan (Van Gölü havzası) arazisine girmişler; Ermeni Prensi Haçig'i öldürüp, birtakım mücâdelelerden sonra tekrar Rey'e dönmüşlerdi. Tuğrul Bey 1043'te Ḳazvîn'e geldiği zaman Zencân'da toplanan ve sultanın itaat teklifini reddeden Oğuzlar bunlardır.[4]

Tuğrul Bey, başlangıçtan itibaren, Nîşâpûr'un fethi sırasında uyguladığı metodlara aynen riayet ederek, şuurlu bir biçimde, Bağdat yolu üzerinde ilerliyordu. Önce Türkmen birlikleri, yolları açtılar. Taberistân'ın stratejik kavşağı emniyet altına alındıktan sonra, İbrahim Yınal tarafından işgal edildi. Sonra Tuğrul Bey'in bizzat, Bağdat ve Ermenistan yollarının ayrıldığı noktada bulunan Rey'i başşehir yaptığını, hemen ardından, Bağdat yolu üzerinde, İran yaylasının diğer uç noktasında bulunan Hemedân'ı teslim aldığını yukarıda zikretmiştik.

Oğuzlar ve Yerel Emîrlikler

Yerel egemenlerin veya yerli halkın Selçuklu ordularına ve Oğuzlara karşı direniş hareketleri hakkında iki şey söylemek gerekir. Birincisi Selçuklu hâkimiyeti 1043 yılına kadar Tuğrul Bey'in zapt ettiği bazı yerler dışında hiçbir yerde belirleyici olmadı. Daha doğrusu bu hareketlerin asıl önemi siyasal ve moral bakımdan ön plana çıkıyordu. Nitekim güney ve batı İran'da el-Cibâl, Hemedân, Dinever, Hulvân gibi yerlerde el-Cevzâkân Kürtlerini de kapsayacak şekilde İbrahim Yınal'a karşı 1043-1045 yılları arasında gerçekleştirilen direniş, neticede Oğuzlarla mücâdeleye dönüştü.

Yerel hükûmetler, kendileriyle Selçukluların bu çift taraflı gücü arasına bir sınır koymaktan aciz kalıyorlardı. Daha doğrusu kuvvetlerini birleştiremiyorlar ve dağınık bir şekilde savunma yapıyorlardı. Büyük bir ihtimalle etnik ve mezhepsel ayrılıklar dolayısıyla birleşemeyen bu yereller arasında Selçuklu güçleriyle iş birliği yapanlar da vardı. Ancak Oğuzlara karşı başarı ya da başarısızlıkla sonuçlanan

4 İbnü'l-Esîr, IX, s. 388; Yinanç, s. 42; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s. 88: Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 119.

bazı askerî operasyonlar devam etmiştir. Hûzistân'da bulunan yerel hâkimlerden Melik Ebû Kâlîcâr'ın harekâtı bir örnektir.

Direniş hakkındaki ikinci tespit, izlenen siyasetin -Şiî-Büveyhî kumandanı Arslan el-Besâsîrî'nin oluşturduğu önemli istisna hariç olmak üzere- bilinen nedenlerle kısa süre sonra Tuğrul Bey'e itaatle sonuçlanmasıydı. Tuğrul Bey, metbû beylere bırakılmış bölgeleri doğrudan yönetilen eyaletler haline getirdi ve Büveyhîler, Fars ve aşağı Irak liderleri arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanarak, diplomatik faaliyetleri sayesinde, müttefiklerinin ve taraftarlarının çemberini son derece genişlettiler.[5]

Her bölgedeki Şiî veya Sünnî mezhep mensupları ile bağımsız hareket eden Oğuz-Türkmen gruplarını yağmacı ve talancı olarak gören yerel zenginler, Selçuklu siyasal erkine sempati duyma ya da en azından karşı çıkmama temayülü gösterdiler. Kaynaklarda Oğuzlar hakkındaki bu tanıma ve tespite uyan pek çok misallere rastlamak mümkündür. Meselâ yukarıda ayrıntılarıyla bahsetmiş olduğumuz Eylül 1043'te bir Oğuz taifesinin Bûst taraflarına gitmesi, bilinen yağmacılık ve fenalıklarını icra etmeleri dolayısıyla Gazne hükümdârı Mevdûd'un onlara karşı asker sevk etmesi bir örnek teşkil etmektedir.

Ancak bu bilgilerden edindiğimiz genel ortalama sonuca göre Oğuzlara karşı direnişi seçenlerin başarılı olamadıkları görülmektedir. Musul bölgesinde de hemen hemen aynı şeyler oldu. Azerbaycan'dan ayrılan Oğuzlardan bazıları Nasrüddevle b. Mervân'ın idaresindeki beldelerden Ceziret İbn Ömer'e gittiklerinde bir kısmı yukarıda adı geçen emîrleriyle beraber Diyarbekir üzerine yürümüş, geri kalanlar da Bik'â'ya giderek Berkaîd'de konaklamışlardı. Musul Emîri Karvâş on beş bin dinar vermek sûretiyle Oğuzlardan kurtulacaklarını umdu. Fakat Oğuzlar, Musul'u ele geçirip, şehir halkına yirmi bin dinar tutarında vergi tahakkuk ettirip bunu toplamışlardı.[6] Oğuzlara karşı direnmeye çalışan Mervânî Emîri Nasrüddevle ve Musul Emîri Karvâş aslında hem birbirileriyle hem de kendi

5 Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 8.

6 İbnü'l-Esîr, IX, s. 299; el-Azimî, Yay. A. Sevim, s. 6; Ayrıca bk. Yinanç, s. 41; Sümer, *Oğuzlar*, s. 89.

halklarıyla barışık değillerdi. Karvâş, el-Hamîdiyye ve el-Hezbâniyye Kürtleriyle anlaşmazlık içindeydi.[7]

Karvâş ayrıca kardeşi Zaimüddevle tarafından Cemâziyelevvel 442'de (Eylül-Ekim 1050) mağlup edilmişti. Buna rağmen Zaimüddevle, Karvâş'a ve aile efradına emân vermiş ve onun Musul'daki hükûmet sarayında ikamet etmesine müsaade etmiş, ancak dilediği şekilde hareket etmesine mâni olmak üzere birini görevlendirmişti.[8] Kardeşi Karvâş'a karşı mücâdele eden Zaimüddevle, el-Melikü'r-Rahîm'in Irak'taki nâibleriyle mücâdele etmek ve o yöreyi yağmalamak maksadıyla obalarıyla beraber Tekrit'e gitmişti. Oraya varınca, Oğuzların Musul'u zapt ettikleri sırada aldığı yara tekrar nüksetti ve bu yüzden 443 Ramazan ayında (Ocak 1052) Tekrit'te öldü. Tekrit'teki el-Hızır türbesinde defnedildi. Zaimüddevle'yi destekleyen Araplar Âlemüddin Ebû'l-Meâlî Kureyş b. Bedrân b. el-Mukallid'i emîr seçmek üzere anlaştılar, bunun üzerine Kureyş b. Bedrân obaya, Araplar da Musul'a döndüler. Kureyş, tutuklu bulunan amcası Karvâş'a haber gönderip Zaîmüddevle'nin öldüğünü ve kendisinin emîrlik makamına geçtiğini, artık dilediği gibi hareket edebileceğini ve kendisine vekâleten işleri idare edebileceğini bildirdi. Kureyş Musul'a varınca amcası Karvâş ile aralarında çekişme başladı, fakat bu mücâdele Karvâş'ın durumunu sarsarken yeğenini güçlendirdi. Araplar da Kureyş'in tarafına geçtiler, böylece emîrlik makamına yerleşti. Amcası daha sonra o eski güzel tutukluluk devrine döndü, yine az sayıdaki maiyetiyle karıları ve azıcık nafakayla yetindi. Kureyş onu daha sonra Musul'a bağlı el-Cerrâhiyye Kalesi'ne gönderdi ve orada tevkif etti ve daha sonra Irak'a yürümek üzere hazırlandı.[9]

Fakat bir müddet sonra 444'te (1052-1053) Kureyş ile kardeşi el-Mukallid arasında anlaşmazlığa sebep olan bazı münakaşalar olmuş, bunun üzerine de el-Mukallid, Nûrüddevle Dübeys'in yanına gidip ona sığınmıştı. Bu hareketi kardeşinin öfkelenmesine ve onun obasını yağmalayıp Musul'a dönmesine sebep oldu, böylece araları

7 İbnü'l-Esîr, IX, s. 445.

8 İbnü'l-Esîr, IX, s. 428 vd.

9 İbnü'l-Esîr, IX, s. 439.

bozuldu. Araplar Kureyş aleyhinde anlaşmazlığa düştüler. Fakat daha sonra Kureyş, Arapları kendi tarafına çekti ve onlarla olan ihtilâfını halletti, Araplar da amcası Karvâş'ın 444 Recep ayı başında (27 Ekim 1052) ölümünden sonra ona itaat arz ettiler. Kureyş, el-Melikü'r-Rahîm'in nâiblerine haber gönderip itaat arz ettiğini bildirdi ve elindeki yerlerin kendinde bırakılmasını istedi. Onlar da Kureyş'in kuvvetli, kendilerinin ise zayıf durumda olduğunu, Hûzistân'da bulunan el-Melikü'r-Rahîm'in de kendileriyle yeteri kadar ilgilenmediğini düşünerek onun bu teklifini istemeyerek kabul ettiler. Böylece Kureyş'in işleri yoluna girdi, şan ve şöhreti arttı.[10]

Yine de belirtilmelidir ki, askerî amaçları olan birkaç yerel egemen için, bölgelerinin Oğuzlara karşı savunulması bakımından vatanseverlik söz konusu olmuştur. Özel bir açıklama yapmak gerekirse, yerel hâkimlerin gösterdikleri direniş hareketlerinin sonuç olarak kendi lehlerine siyasal hiçbir ilerleme kaydetmediği görülmektedir.[11] Bu nedenle İran ve Irak coğrafyasında Oğuzların yayılma hareketleri, yarattıkları etkiyle 1045-1047 arasında en yüksek noktasına ulaştı. Sultan Mahmûd'un 1030'a kadar sert biçimde Horasan'dan çıkarmasının ardından Oğuzların bir daha kendilerine gelemeyecekleri sanılıyordu, fakat bunu izleyen yirmi yıl içinde Oğuzların kahramanca ama intihar niteliğinde yayılma göstermeleri, Türk tarihinde âdeta bir istisna oluşturmaktadır. Horasan, İran, Kirmân, Irak, Azerbaycan gibi Oğuzların anayurtlarına uzak ülkelerde bile Oğuz-Türkmenler ve Selçuklu hânedan üyelerinin idaresindeki ordular ayrı ayrı yayılma blokları oluşturdular. 1045'den sonra bu coğrafyalarda yegâne siyasal

10 Karvâş, 444 Receb ayı başında (27 Ekim 1052) hapiste bulunduğu Musul'a bağlı el-Cerrâhiyye Kalesi'nde vefat ettti. İbnü'l-Esîr, IX, 444 vd.; Ebû'l-Fidâ, I, s. 527.

11 Oğuzların Musul'daki faaliyetleri hakkında ayrıntı için bk. D. Coşkun, "Musul'da İtaatsiz Bir Zümre; Yabgulular", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Summer 2013, Volume 8/9, s. 967-975; Adnan Çevik, "XI. Yüzyıl Ortalarında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Oğuz Topluluğu: Irak Oğuzları, *Journal of Turkish Studies = Türklük Bilgisi Araştırmaları, (Şinasi Tekin Hatıra Sayısı)*, 2007, 31/1, s. 195–205.

otorite olma yolunda ortaya çıktılar ve elde ettikleri sonuçlar oldukça şaşırtıcı idi. 1038'deki Serahs Savaşı'ndan önce adları yağmacı eşkıyalara çıkmış olan illegal bir çete, Gaznelilere karşı sürdürdükleri iki yıllık bir direnişten kısa sayılabilecek bir süre sonra (1046) bir cihan devleti olarak kendini kanıtlamaya başladı. Bu tarihte İbrahim Yınal, Selçuklulara karşı direnişin sürdürüldüğü Hemedân, Dinever, Hulvân gibi şehirleri zapt ederken Tuğrul Bey'in de İsfâhân'a hâkim olduğunu yukarıda zikretmiştik.

1040 yılından itibaren Selçukluların İran coğrafyasında hızla yayılmaları karşısında bu coğrafyalardaki mahallî emîrlikler 1045-1046'ya kadar ya direnmek ya da Selçukluların fiili hâkimiyetini kabul etmek yani tâbi olmak şıkları arasında bir tercih yapmak zorunda kalmışlardı. Aslında yerel emîrlikler tarafından hiçbir direniş gösterilmediği de söylenemez, fakat merkez ve güney İran sahasında Selçuklu askerî gücüne karşı gösterilen direniş uzun süreli ve güçlü bir şekilde olmamıştır. Selçukluların askerî gücünü bir kez tecrübe eden yerli idareler, daha sonra ya direnmekten vazgeçmiş ya da direnişin balansını düşürmek durumunda kalmışlardır. Güçlü olan direnişler Şiî Büveyhîlerin hâkim olduğu bölgelerde ve bilhassa Musul çevresinde kendini daha fazla göstermiştir. Doğu ve Batı İran sahasında Selçuklu hâkimiyeti 1054'e kadar belirginleşmiş oluyordu. Daha çok Fars, Hûzistân ve Musul bölgesinde birkaç belirsizlik vardı. Bu belirsizlikler gerek Tuğrul Bey ve gerekse İbrahim Yınal ve Oğuzlar tarafından yapılan harekâtlarla İran'ın fiilen yenilgiye uğratılması gerçeğinden hareketle giderildi.

Belirsizlik halinde bulunan bir bölge de Ahvâz bölgesiydi. Yukarıda bu bölgeyi zapt ettiğinden söz ettiğimiz Fars askerleri uzun zamandan beri çoluk çocuklarından ayrı kalmışlar ve aralarında ihtilâf ve karışıklıklar çıkmıştı. Bu sebeple bir kısmı efendilerinden izin almadan Fars'a dönerken bazıları Ebû Mansûr Fûlâd Sutûn'un yanında kalmış, bir kısmı da el-Melikü'r-Rahîm'in yanına giderek ondan tekrar kendi aralarına dönmesini istemişlerdi. Bunun üzerine o da yanındaki askerlerle döndü ve Bağdat'taki askerlere haber gönderip, Fars'a gitmek üzere yanına gelmelerini emretti. O, Ahvâz'a varınca

askerler onu itaat arz ederek karşıladılar ve Fars askerlerinin de itaat arz ettiğini haber verdiler. Zaten onlar da el-Melikü'r-Rahîm'in gelmesini bekliyorlardı. el-Melikü'r-Rahîm, 442 yılı Rebiülâhir ayında (Ağustos-Eylül 1050) Ahvâz'a girdi ve orada durup Bağdat askerlerinin gelmesini bekledi, daha sonra da Asker-Mükrem'e gitti ve zapt edip orada ikamet eyledi.[12]

el-Melikü'r-Rahîm'in bu harekâtından bir yıla yakın bir süre sonra 443 yılı Muharrem ayında (Mayıs Haziran 1051) Araplar ve Kürtlerden müteşekkil kalabalık bir kütlenin liderleri Mutârid b. Mansûr ve Mezkûr b. Nizâr kumandasında Hûzistân'daki Surrak ve Dûrak şehirlerine saldırıp yağmaladıkları öğrenildi. Arapların ve Kürtlerin birlikte gerçekleştirdikleri bu yağma hareketini gerektiren sebepleri bilmiyoruz. Bu sırada başka bir mesele ile meşgul bulunup bulunmadığını da bilmediğimiz el-Melikü'r-Rahîm'in bunların üzerlerine bir ordu sevk edip bizzat bu orduyu idare etmemesi aşağıda göreceğimiz gibi daha önemli bir mesele ile karşı karşıya olduğunu gösteriyor. Neticede iki taraf Surrak ile Durâk arasında karşılaşıp savaşa tutuştular. Savaş sırasında Mutârid öldürüldü, oğlu da esir düştü; ayrıca onlardan pek çok kişi öldürüldü. Onların yağmaladığı malları kurtardılar, geri kalanlar ise yağmalandıkları ve yaralandıkları için çok perişan bir halde döndüler. el-Melikü'r-Rahîm bu zaferi tamamladıktan sonra Nûrüddevle Dübeys, el-Besâsîrî ve diğer bazı şahıslar da yanında olduğu halde Asker-Mükrem'den Erbak Köprüsü'ne doğru hareket etti. Daha sonra Fars hâkimi Ebû Mansûr Fûlâd Sutûn, İzec ve Ahvâz hâkimi Hezâresb b. Bengîr, el-Cezîre hâkimi Şihâbüddevle Mansûr el-Esedî ve bu ikisinin maiyetindeki Deylemliler ve Türkler müttefik olarak Errecân'dan Tüster'e hareket ettiler, fakat el-Melikü'r-Rahîm onlardan önce davranıp, Tüster ile onların arasına girdi. İki tarafın öncü birlikleri karşılaştı ve el-Melikü'r-Rahîm'in askerleri galip geldi. Daha sonra Hezâresb'in askerleri arasında Fûlâd Sutûn'un Sirâz şehrinde öldüğüne dair bir şayia çıktı, bu yüzden pişman olup geri döndüler. Bu arada çoğu el-Melikü'r-Rahîm'in yanına gidip onun saflarında yer aldılar.

12 İbnü'l-Esîr, IX, s. 428.

el-Melikü'r-Rahîm bir askerî birliği Hûzistân bölgesinde bulunan Râmhürmüz'e gönderdi. Hezâresb bu sırada İzec'teydi. el-Melikü'r-Rahîm Temmuz-Ağustos 1051'de Râmhürmüz'ü ele geçirdi.[13]

Daha sonra Şirâz bölgesindeki İstahr hâkimi Ebû Nasr b. Hüsrev'in iki kardeşi Emîr Fûlâd Sutûn'un emriyle Hezâresb b. Bengîr tarafından tevkif edildi, bunun üzerine Ebû Nasr, el-Melikü'r-Rahîm'e mektup göndererek ona itaat arz edip Fars şehirlerini zapt etmek üzere kardeşini kendisine göndermesini istedi, o da kardeşi Ebû Sa'd'ı bir orduyla Ebû Nasr'a gönderdi. Ebû Sa'd, Devletâbâd'a varınca Araplar, Türkler, Kürtler ve Deylemlilerden müteşekkil Fars ordusunun üzerine yürüdü. Ebû Sa'd buradan İstahr Kalesi'ne gitti. Kale hâkimi Ebû Nasr kendisini misafir etti, karşılayıp kaleye çıkardı, ona ve maiyetindeki askerlere armağanlar, yiyecek, elbise ve diğer bazı şeyler gönderdi. Daha sonra Behender Kalesi üzerine yürüdüler ve orayı muhasara ettiler. Bu sırada Fars şehirlerinin mustahfızlarından itaat arz ettiklerini bildiren mektuplar geldi. Bunlar arasında Dârâbcird mustahfızı ve diğerleri de vardı. Ebû Sa'd buradan Şîrâz'a gitti ve 443 Ramazan ayında (Ocak-Şubat 1052) orayı zapt etti. Kardeşi Emîr Fûlâd Sutûn, Hezâresb ve Şihâbüddevle Mansûr el-Esedî bunu haber alınca askerleriyle, beraber, el-Melikü'r-Rahîm'in üzerine yürüdüler ve onu bozguna uğrattılar. el-Melikü'r-Rahîm de Ahvâz'dan ayrılıp Vâsıt'a gitti. Onlar da Ebû Sa'd'ı Şîrâz'dan uzaklaştırmak maksadıyla Ahvâz'dan Şîrâz'a yöneldiler. Şîrâz'a yaklaştıkları zaman Ebû Sa'd karşılarına çıktı ve onlarla çarpışarak mağlûp etti. Bunun üzerine Behender Kalesi'nin bulunduğu dağa sığındılar. İki taraf arasında 15 Şevvâl 443'e (19 Şubat 1052) kadar birkaç defa savaş vuku buldu. Ebû Sa'd'ın askerlerinden bir grup onların üzerine hücum ederek akşama kadar savaştıktan sonra geri döndüler. Ertesi gün iki ordu topluca savaşa girdi ve çarpıştılar, sonunda Emîr Fûlâd Sutûn'un askerleri bozuldu, Ebû Sa'd galip geldi ve onlardan birçok kişiyi öldürdüler, büyük bir kısmı da emân diledi. Fûlâd Sutûn da Behender Kalesi'ne çıktı ve oraya kapandı. Emîr Fûlâd Sutûn Ahvâz'dan ayrılınca hutbe

13 İbnü'l-Esîr, IX, s. 434 vd.; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 331.

tekrar el-Melikü'r-Rahîm adına okundu. Orada bulunan askerler de el-Melikü'r-Rahîm'e haber gönderip onu oraya davet ettiler.[14]

Yukarıda zikrettiğimiz gibi, Emîr Fûlâd Sutûn, Hezâresb ve maiyetindekiler Tüster yakınlarındaki karargâhlarından ayrılıp İzec'e gitmişler ve orada ikamet etmişlerdi. el-Melikü'r-Rahîm'e karşı koyacak durumda olmadıklarını anlayınca, Tuğrul Bey'e haber göndererek ona itaat arz edip yardım istemeye karar verdiler. Tuğrul Bey de onlara çok sayıda asker gönderdi. Tuğrul Bey bu sırada İsfâhân'ı zapt edip orayla ilgili meselelerini halletmişti. el-Melikü'r-Rahîm bunu haber alınca askerlerinin büyük bir kısmı onu terk etmişti. el-Besâsîrî, Nûrüddevle Dübeys, Araplar ve Kürtler de ayrılanlar arasındaydı. el-Melikü'r-Rahîm'in yanında Ahvâzlı Deylemliler ve az sayıdaki Bağdatlı Türkler kalmıştı. Bunların yanına en sonra gelen Türklerdi. el-Melikü'r-Rahîm Asker-Mükrem'den Ahvâz'a dönmeye karar verdi, çünkü burası çok müstahkemdi. Orada kalıp askerlerin gelmesini bekleyecekti. Bu arada kardeşi Emîr Sa'd'ı Fars'a göndermeyi düşündü. Yukarıda anlattığımız gibi, onun İstahr'a gelmesi isteniyordu. Askerlerden seçkin bir topluluğu da onunla beraber gönderdi. el-Melikü'r-Rahîm, kardeşi Fars'a varıp İstahr Kalesi ele geçirilince Emîr Fûlâd Sutûn, Hezâresb ve maiyetindekilerin buna canlarının sıkılacağını ve onunla uğraşırken bu yöreleri ihmal edeceklerini, böylece üzüntülerinin artıp cesaretlerinin kırılacağını sanıyordu. Fakat bunlar Ebû Sa'd ile hiç ilgilenmediler, doğruca ve süratle Ahvâz'a yürüdüler, Ağustos 1052'de oraya vardılar. İki taraf arasında aralıksız iki gün devam eden bir savaş cereyan etti. Sonunda el-Melikü'r-Rahîm bozguna uğradı ve az sayıdaki adamıyla Vâsıt'a gitti. Yolda bir sürü meşakkatlerle karşılaştı, nihayet sâlimen Vâsıt'a vardı ve mağlûp olup kendisine iltihak edenlerle beraber oraya yerleşti. Ahvâz yağmalandı ve birkaç yer ateşe verildi. el-Melikü'r-Rahîm'in veziri Kemâlülmülk Ebû'l-Meâli b. Abdürrahîm de bu savaş sırasında kayboldu ve kendisinden hiçbir haber alınamadı.[15]

14 İbnü'l-Esîr, IX, s. 435; İbn Kesîr, XII, s. 159.

15 İbnü'l-Esîr, IX, s. 436; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 331; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 480.

Görülüyor ki Selçuklular bu devrede yukarıda anılan coğrafyanın her bölgesinde faaliyet göstermekte idiler. 444'de (1053-1054) Sultan Tuğrul Bey'in adamları Fars'a vardılar, Şîrâz'a kadar geldiler ve el-Beyzâ'da konakladılar. Melik Ebû Kâlîcâr'ın oğlu Ebû Mansûr Fûlâd Sutûn'un veziri el-Âdil de onlara katıldı ve işlerini idare etti, fakat onlar onu yakalayıp tevkif ettiler ve Kebze, Cüveym ve Behender adlı üç kaleyi onun elinden alıp orada oturdular. Oğuzlardan yaklaşık iki yüz kişi daha önce 1049'da Şirâz'ı ele geçirdiğinden bahsettiğimiz el-Melikü'r-Rahîm'in kardeşi Emîr Ebû Sa'd'ın yanına giderek onun saflarına katıldılar. Ebû Sa'd adı geçen üç kalede bulunan Oğuzlara haber gönderip onları da kendi tarafına çekmeye çalıştı, onlar da itaat arz edip kaleleri Ebû Sa'd'a teslim ettiler ve onun hizmetine girdiler. Bu arada Şırâzlı askerler ez-Zâhir Ebû Nasr'ın kumandasında toplanıp Şirâz kapısında Oğuzlara ağır bir darbe indirdiler. Oğuzlar bozguna uğradılar ve önde gelen adamlarından Tâceddîn Nasr b. Hibetullah b. Ahmed esir düştü. Oğuzlar mağlûp olunca Şîrâzlı askerler üzerine yürüdüler. Ayak takımından biri Şîrâz'da idareyi zorla ele geçirmiş ve askerlerin Oğuzlarla meşgul olmasından dolayı da durumu giderek kuvvetlenmişti. Şîrâzlı askerler o zorbayı da oradan uzaklaştırdılar ve şehre tekrar hâkim oldular.[16]

Böylece el-Melikü'r-Rahîm'in Fars'taki genel valisi Ebû Sa'd 1052-1053 yılında Şirâz'da bir tehlikeyi savuşturmuş, fakat sonunda savaştaki hareket kabiliyetleri bakımından Selçuklular Büveyhli askerlere üstün gelmişlerdi. Diğer taraftan doğuda Çağrı Bey ve oğulları, Hârezm, Buhârâ ve Belh dâhil olmak üzere Nîşâpûr'dan Ceyhun'a kadar olan bölgeleri fethederken, amcası Musa Yabgu Sistân'da Gaznelilerin baskınlarına karşı doğu sınırlarını korudukları sırada Tuğrul Bey, sistemli bir biçimde, Bağdat'a doğru ilerlemekteydi. Aslında Şiraz'daki Büveyhîler Bağdat'takilerden daha çok dayandılar. Bir asırlık sükûnet döneminden sonra Büveyhîler el-Melikü'r-Rahîm'in döneminde Selçukluların sebep olduğu tahribatın daha güçlü bir dehşetini yaşamışlardı. Tuğrul Bey 1051-1052 yılında İsfâhân'ı kuşattığı zaman şehir bundan ciddi şekilde zarar

16 İbnü'l-Esîr, IX, s. 443 vd.

gördü. Zengin ve harap olmamış Fars bölgesi Selçukluların yayılmasına müsait bir bölgeydi. Zaten ülkenin diğer bölgelerini de Oğuz boyları zapt etmişti. Yukarıda zikrettiğimiz gibi 1050-1051 yılında müstakbel Selçuklu Sultanı Alp Arslan, Tuğrul Bey'in bilgisi ve rızası olmadan bu bölgeye bir akın yapmış, Fesâ'ya yapılan beklenmedik bir baskın sonucunda burayı savunanlar ciddi kayıplar vermişlerdi. Alp Arslan, aldığı ganimetlerle birlikte geri çekildi, ancak surlarla çevrili olan Şirâz'a ulaşamadı. Bununla beraber özellikle el-Melikü'r-Rahîm'in ölümünden sonra Ebû Kâlîcâr'ın oğulları arasında uyuşmazlıkların gittikçe artması yüzünden Şirâz güçsüzleşmişti.

Şirâz ile ilgili olarak verdiğimiz bu izahattan sonra aynı tarihte dikkatimizi çeken ve el-Melikü'r-Rahîm'i ilgilendiren ve Selçukluları konuya müdâhil kılan başka bir hadise de Basra bölgesinde cereyan ediyordu. el-Melikü'r-Rahîm Şaban 444'de (Kasım-Aralık 1052) veziri ve el-Besâsîrî'nin kumandasındaki bir orduyu Basra'ya gönderdi. Bunlar orada bulunan kardeşi Ali b. Ebû Kâlîcâr'ı muhasara ettiler, o da askerlerini çarpışmak üzere gemilerle onların üzerine gönderdi. Birkaç gün savaştılar ve Basralılar mağlup olup deniz yoluyla Basra'ya döndüler. Böylece el-Melikü'r-Rahîm Basra'ya girdi ve askerleri Dicle ve diğer bütün nehirleri istilâ ettiler. Askerler Matârâ'daki karargâhlarından kara yoluyla Basra'ya gittiler, şehre yaklaşınca Rebiâ ve Mudâr kabilelerinin elçileri tarafından karşılandılar ve kendilerinden emân istendi. el-Melikü'r-Rahîm'in askerleri de kabul etti ve aynı şekilde bütün Basralılara da emân verdiler. el-Melikü'r-Rahîm Basra'ya girdiğinde, halk çok sevindi, o da onlara ihsanda bulundu, o Basra'ya girince Hûzistân'daki Deylemlilerin elçileri de gelip itaat arz ettiler ve itaatten ayrılmadıklarını söylediler. el-Melikü'r-Rahîm bundan dolayı onlara teşekkür etti, kendisi de şehrin işlerini yoluna koymak ve düzeltmek üzere Basra'da kaldı. Basra hâkimi olan kardeşi Ebû Ali'ye gelince, o Şatt-ı Osman'a giderek oraya sığındı ve etrafında hendek kazdı. el-Melikü'r-Rahîm onun üzerine yürüdü ve çarpışarak orayı ele geçirdi. Ebû Ali ve annesi bunun üzerine Abbâdân'a giderek gemiye binip Mehrûbân'a geçtiler, karaya çıkıp hayvanlar kiralayarak Sultan Tuğrul Bey'in yanına gitmek maksadıyla Errecân'a

hareket ettiler. el-Melikü'r-Rahîm de kardeşinin ordusunda yer alan Deylemli askerleri Basra'dan uzaklaştırdı, onların yerlerine ise başkalarını görevlendirdi. Ebû Ali daha sonra İsfâhân'da bulunan Sultan Tuğrul Bey'in yanına vardı. Tuğrul Bey onu iyi karşıladı, ikramda bulundu, mal verdi ve akrabalarından bir kadınla evlendirdi. Cerbâzakân'a bağlı bir şehri ona iktâ ve ayrıca aynı yöredeki iki kaleyi de ona teslim etti. el-Melikü'r-Rahîm de Basra'yı el-Besâsîrî'ye teslim edip Ahvâz'a gitti. Şihâbüddevle Mansûr el-Esedî ve Hezâresb ile el-Melikü'r-Rahîm arasında elçiler gidip geldi, sonunda anlaştılar ve Errecân ile Tüster el-Melikü'r-Rahîm'in eline geçti.[17]

Olayların bu minvalde gelişmesi üzerine Tuğrul Bey, Sa'dî b. Ebû'ş-Şevk'i 444 Zilkade ayında (Şubat-Mart 1053) bir orduyla Irak taraflarına gönderdi. Sa'dî b. Ebû'ş-Şevk yanındaki Oğuzlarla beraber bir süvari birliğiyle daha önce adını zikrettiğimiz Ebû Dûlef el-Câvânî'nin üzerine yürüdü. Ebû Dûlef ondan korkup kaçtı, Sa'dî arkadan yetişip onu yağmaladı ve mallarını aldı. Ebû Dûlef şahsî gayretiyle kaçıp kurtuldu. Sa'dî'nin adamları şehirleri yağmaladılar ve en-Nu'mâniyye'ye kadar geldiler. Talan ve yağmacılıkta çok aşırı gittikleri gibi yörede çok da kan döktüler; mal mülk, ev eşyası, ne varsa hepsini aldılar. Daha sonra da el-Bendenîcîn'e gittiler. Bu haber Ukaylîlerden Ali b. Makn'ın iki oğlu ez-Zerîr ile Matar'ın misafiri olan dayısı Hâlid b. Ömer'e ulaşınca kendi oğlunu ez-Zerîr ve Matar'ın çocuklarıyla beraber Sa'dî'ye gönderip amcası Mühelhil ve Kureyş b. Bedrân'ın kendilerine yaptıklarından şikâyetçi oldu. Tuğrul Bey'in daha önce Mühelhil'i iktâlarında bıraktığını zikretmiştik. Sa'dî onlara yanlarına geleceğine ve kendilerine saldıranlardan intikam alacağına söz verdi, bunun üzerine geri döndüler. Bu sırada Mühelhil'in adamlarından bir grup onlara yetişip üzerlerine hücum etti, fakat Ukaylîler onları mağlûp ve esir ettiler. Mühelhil bunu duyunca beş yüz kişilik bir süvari birliğiyle Matar ve ez-Zerir'in obaları üzerine yürüdü. Ukberâ tepesi eteklerinden onlara saldırıp mallarını yağmaladı, adamlar mağlûp olup dağıldılar. Hâlid, Matar ve ez-Zerîr, Tamerrâ önlerinde Sa'dî b. Ebû'ş-Şevk'e yetişip vaziyeti haber

17 İbnü'l-Esîr, IX, s. 445 vd.; ez-Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, XXX, s. 11 vdd.

verdiler ve onu amcasıyla savaşa teşvik ettiler, o da amcasının yoluna çıktı ve iki ordu karşılaştı. Sa'dî'nin askerleri çoktu, amcasını yendi ve esir aldı. Adamları bozulup her biri bir tarafa dağıldılar. Amcası Mühelhil'in oğlu Mâlik de esir düştü. Onların yanında bulunan ganimetleri de alıp adamlarına dağıttı ve Hulvân'a döndü. Bu haber Bağdat'ta duyulunca halk korkuya kapıldı ve büyük bir sarsıntı geçirdi, bunun üzerine el-Melikü'r-Rahîm'in askerleri Sa'dî ile savaşmak için Hulvân'a gitmek üzere yola çıktılar. Ebû'l-Ağarr Nûrüddevle Dübeys el-Esedî onların yanına geldi, fakat hiçbir şey yapmadılar.[18]

el-Azimî ve Sıbt İbnü'l-Cevzî aynı tarihlerde Tuğrul Bey'in Azerbaycan'dan sonra Hemedân havalisini ele geçirdiğini, buradan Irak üzerine yürümeye hazırlandığını, el-Besâsîrî'nin de onu karşılamak üzere hazırlandığını kaydediyorlar.[19] Kaynakların verdiği bu malumata göre Tuğrul Bey'in Irak üzerine yürümek istemesinin sebebinin, hükümdârı meşgul eden yukarıda bahsettiğimiz el-Melikü'r-Rahîm'in ve onun kumandanı el-Besâsîrî'nin çıkardıkları meseleler olduğu kolayca tahmin edilebilir. Görüldüğü gibi Tuğrul Bey'in şahsında Selçuklu ve Türk hâkimiyetine karşı yerel ihtilâfları ve mücâdeleleri ele almadan bu devirdeki Selçuklu tarihinin anlaşılması mümkün olmamaktadır. Tuğrul Bey Batı İran'dan sonra Azerbaycan ve Güneydoğu Anadolu'da egemenliğini genişletiyordu. Bunu toprak fethi yerine yöresel emîr ve prensleri kendine tâbi kılarak yapıyordu.

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kaydına göre Oğuzlar 445 (1053) yılında Hulvân bölgesine ulaşıp katl ve yağmada bulunarak Irak'a doğru ilerlediler. Pek çok insan batı taraflarına göç etmeye başladı. Tuğrul Bey onların Bağdat'a doğru ilerlemesini yasakladı.[20]

Oğuz-Türkmenler ve Ermeniler

O devirde aynı zamanda hem yan cepheler üzerinde hem de özellikle Ermenistan istikametinde vuku bulan Selçukluların askerî

18 İbnü'l-Esîr, IX, s. 446 vd.

19 el-Azimî, Yay. A. Sevim, s. 12; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 483.

20 İbnü'l-Cevzî, XV, s. 340; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 485; ez-Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, XXX, s. 13.

harekâtları, şüphesiz Tebriz Ravvâdîleri ve Arrân Şeddâdîleri gibi Azerbaycan'ın Müslüman ama Türk olmayan beyliklerinden de destek bulmuştur. Bizans İmparatorluğu ise 1039-1045 yılları arasında uyguladığı politikayla Ani Ermeni Krallığı'nı ilhak etmiş ve bölgeyi doğrudan savunmaya geçmişti.[21]

Bu dönemde bilhassa Tuğrul Bey'in Büveyhîlerle ve halîfe yönetimiyle münasebetlerindeki geniş görüşlü politikası, merkezî Batı İran istikametinde yağma hareketlerine imkân vermediği için, bu bölgede Türkmen birliklerini barındırmak ve beslemek pek mümkün değildi. O halde, Türkmenleri mutlaka başka yerlerde kullanmak gerekiyordu. Şurası bir gerçektir ki, coğrafi açıdan Azerbaycan, Horasan'dan itibaren dağların eteğindeki otlak yollarını takip eden göçebelerin normal olarak ulaştıkları kavşaktı. Bu sebeple, orada kendiliğinden oldukça çok sayıda Türkmen toplanıyordu. Bunları kendi başlarına bırakmaktansa Anadolu istikametinde gazâya sevk etmek daha münasip idi. Coğrafî açıdan olduğu kadar siyâsî açıdan da parçalanmış olan bu bölgenin sosyal yapısı, askerî birliklerin yerleşmesine üstün kolaylıklar sağlıyordu. Her halükârda Azerbaycan, Türkmenlerin İran coğrafyasında yayılmalarının başlangıcından itibaren iç ve dış dinamikleri ve rolü açısından ihtiva ettiği her şeyiyle, Türkmenlerin bir yığınak bölgesi halini almıştı.

Çağrı Bey'in 1018'de yaptığı keşif seferinden sonra Arslan Yabgu'ya bağlı olan Oğuzlar, Gazneli Sultan Mahmûd ve Mesûd'un takiplerine uğrayarak birkaç defa Anadolu'ya girmişlerdi. Birbirinin peşi sıra harekete geçen Türkmen gruplarının göçü, Gazneli Mahmûd'un Selçuklu ailesinin reisi Arslan Yabgu'yu tutuklayıp 1025'de Kalincâr Kalesi'ne hapsetmesinden sonra başlamıştır. Böylelikle Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerden[22] Kızıl, Boğa, Yağmur ve Göktaş

21 Ergin Ayan, "Selçuklu Fetihlerinden Önce Bizans'ın Ermenistan Politikası", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 84 vd.

22 Bunlara genellikle "Yabgulu Türkmenleri" denmektedir. Bk. Ali Sevim, "Türklerin Anadolu'ya Geçişleri", *Makaleler*, I, Yay. Haz. Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 29; D. Coşkun, "Musul'da İtaatsiz Bir Zümre; Yabgulular", s. 967-975; Adnan Çevik, "XI. Yüzyıl Ortalarında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Oğuz Topluluğu: Irak Oğuzları", s. 195–205.

gibi Oğuz beyleri dört bin çadırlık oymakları ile birlikte Horasan'a geçmiş, 1028'de, türlü maceralar ile dolu bir sefer ile ve pek çok kayıp vererek Azerbaycan'a, Ermeni ve Bizans beldelerine ve Diyarbekir havâlisine kadar yayılmışlardı. Sultan Mahmûd'un Oğuzların kendi ülkesine yerleşmelerini reddetmesi ve fırsat bulduğunda onları Horasan'dan çıkartması ölümüne kadar (1030) sürdü.[23]

Batıya doğru hareketlenen Oğuzların bu grubu Azerbaycan hâkimi Vahsûdân b. Mamlân'ın yanına varıncaya kadar yol boyunca uğradıkları her köyü yağmaladılar. Vahsûdân onları dostça karşıladı ve ihtiyaçlarını giderdi (420/1029). Başlarında Boğa, Göktaş, Mansûr ve Dana adlı beyler bulunan bu Oğuz grubu kendilerinden evvel oraya gelmiş olan soydaşları ile birleşip, mezkûr bölgenin muhtelif taraflarında yaylak ve kışlaklar kurdular (427/1036). Daha sonra bütün bölge halkının kendileriyle savaşmak üzere birleştiklerini görünce, Azerbaycan'dan ayrıldılar. Bunların bir kısmı güneye ve doğuya dönmekle beraber, diğer kısmı Azerbaycan'da kaldılar. Bunlar Aras Nehri'ni geçip, Arrân bölgesine girerek, Şeddâdî Emîri Ebû'l-Hasan Ali el-Leşkerî ile birleştiler ve Ermenilerle meskûn olan ülkelere akınlar yapmaya başladılar. Oğuzların yaklaştığını haber alınca Tiflis'i kuşatmakta olan IV. Bagrat kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır (429/1037-1038).[24]

23 Râvendî, I, s. 87 vd.; İbnü'l-Esîr, IX, s. 292; Mevdûdî, s. 81 vd.; Arslan Yabgu'nun Gazneli Sultan Mahmûd tarafından tutuklanması üzerine ona bağlı olan Oğuzlar sürüleriyle Horasan otlaklarına yerleştikten sonra yeni katılımlarla gittikçe çoğaldılar, fakat bu kez acımasız Gazneli vergi memurlarının zulmüne uğradılar. Müneccimbaşı, vergi mültezimlerinin bunların mallarını ve çoluk çocuklarını aldıklarını yazar. Bu nedenle Gazneli kumandan Arslan Câzib ile savaştılar. Sonra Gazneli Mahmûd bizzat ordusuyla Horasan'a gitmek zorunda kaldı ve Oğuzlardan dört bin kadarını öldürdü. Oğuzlardan geri kalanları Balhan Dağları'na ve Hazar kıyılarına doğru kaçtılar. Oğuzlardan diğer bir kısmı ise batıya, Irak, Musul ve Azerbaycan taraflarına gittiler. Onlara bu bölgelerde Oğuzlar veya Türkmenler deniliyordu. Bunların şehirlere dağılmalarının ve yayılmalarının başlangıç tarihi 420 (1029) yılında idi. Müneccimbaşı, I, s. 7.

24 İbnü'l-Esîr, IX, s. 292; Yinanç (s. 38, 40), Oğuzların Arrân Emîri Fadlûn ile birleştiklerini yazmaktadır, ancak söz konusu tarihte yani 1034'ten itibaren

Urmiye'de bulunan Oğuzlar ise Ermeni ülkesi üzerine yürüdüler ve Ermenilere ağır bir darbe indirdiler. Pek çok ganimet ve esir elde ettiler. Sonra tekrar Ebû'l-Heycâ el-Hezbânî'nin hâkimiyetindeki Urmiye ve diğer şehirlere döndüler. Oğuzların daha önceki hareketlerini tecrübe edinmiş olan bölge Kürtleri onlarla savaşa tutuştular. Savaş sırasında pek çok kişi öldürüldü. Oğuzlar bu bölgedeki köyleri de yağmaladılar ve Kürtlerden pek çok kişiyi öldürdüler.[25]

Yukarıdaki kayıtlardan anlaşıldığına göre Azerbaycan, Ermenistan ve Arrân bölgesine akınlar yapan Oğuzlar meselesi dolayısıyla, bölgede bulunan Müslüman devletler, mevcut siyâsî vaziyeti yeniden değerlendirerek ittifaklar yapma zorunluluğu duymuşlardır. Meselâ bunlardan Vehsûdan yeğeni olan Kürt Hezbânî Emîri Ebû'l-Heycâ ile ittifak kurarak Oğuzların bir kısmını Azerbaycan'dan uzaklaştırmayı başarmıştır. Bunlardan Buka ve adamları Rey'e; Mansûr ve Göktaş'ın adamları da Hemedân tarafına gittiler. Yukarıda gördüğümüz gibi Buka daha sonra Diyarbekir tarafına gidecektir. Oğuz beylerinden Dana ise Urmiye'de kalmıştır.[26]

Bazı Türkmen topluluklarının da Selçuklara karşı geçmişten gelen düşmanlıkları veya rekabetleri vardı ve bunu açıkça sürdürmeye devam ediyorlardı. Örneğin, Tuğrul Bey'in amcası Arslan Yabgu'nun Irak Türkmenleri bu durumdaydılar. Tuğrul Bey'in amcası nedeni ile kendisinden ayrı hareket hatta isyan etmiş olan Oğuzlarla barış yapmak istediği anlaşılıyor. Ancak çok yetenekli oldukları zikredilen Oğuz beyleri kendilerince bazı nedenlerden ötürü Tuğrul Bey'in bu kritik teklifini geri çevirdiler. Birçok hıyânet ve felâketlere uğrayan bu Oğuzlar 1042'de Urmiye'de on beş bin kişi hâlinde toplanarak Ermeni Vaspurakan (Van Gölü havzası) arazisine girmişler;

Arrân'da Fadlûn'un torunu Ebû'l-Hasan Ali el-Leşkerî'nin hüküm sürdüğü görülüyor. Krş. Nevzat Keleş, *Şeddâdîler*, s. 137; Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, Eğitim Kitabevi, Konya 2004, s. 43.

25 İbnü'l-Esîr, IX, s. 295 vd.; V. Minorsky "Merâga", *İslâm Ansiklopedisi*, VII, MEB, İstanbul 1993, s. 734.

26 İbnü'l-Esîr, IX, s. 295 vd.; Abû'l-Farac, I, s. 295 vd.; Tufantoz, s. 89 vd.; W. Madelung, s. 238.

Ermeni prensi Haçig'i[27] ve oğlu İskhan'ı öldürüp, birtakım mücâdelelerden sonra tekrar Rey'e dönmüşlerdi.[28]

Aynı tarihte Aras kenarına gelerek Beçni Kalesi'ne taarruzda bulunan Türkmenler, Ani Kralı II. Gagik (1029-1064) kalenin imdadına geldiğinden dolayı almaya muvaffak olamadılar. Fakat Ermenilerle meskûn olan diğer memleketlere akınlar yaparak, pek çok esir ve ganimet topladılar. Ermeni tarihçileri Musul'dan dönen Türkmenlerin Murad Suyu ile Dicle'yi meydana getiren kolların suladığı bölgelerde müthiş akınlar yaptıklarını zikretmişlerdir.[29]

Doğu Roma ve Batıdaki Durum

Bizans İmparatorluğu'nun II. Basileios'un ölümünden sonraki iç karışıklıklara tekabül eden devirde, Peçeneklerin ve Uzların Balkanlara inmeleri ve Bizans'ı batıdan sıkıştırmaları da Selçuklu fetihlerini kolaylaştıran etken olmuştur. Bu münasebetle bu devredeki Bizans'ın siyâsî durumuna burada kısaca değinmeyi gerekli görmekteyiz. İmparatorluğu süresince (976-1025) Bulgarlarla olan mücâdelesinde gaddarlığı dolayısıyla kendisine "Bulgar Kasabı" anlamına gelen "Bulgaroktonus" lakabı verilen II. Basileios, Bulgaristan'ı tamamen Bizans boyunduruğu altına alınca, daha önceden Bizans İmparatorluğu ile aralarında Bulgar Krallığı bulunan Peçeneklerin şimdi imparatorluğun doğrudan komşusu haline gelmeleri bizi ilgilendiren hadiselerdendir. İmparatorluğun bu yeni komşusu o derece saldırgan, güçlü ve kalabalıktı ki, Polovtzilerin (Kumanlar) arkadan uyguladıkları tazyik nedeniyle Peçeneklerin önlerindeki halka uyguladıkları baskıya karşı imparatorluğun yeterli direniş gösterme kabiliyeti yoktu.[30]

---

27 Bu Haçik, Ardzruni hânedanına mensuptu ve "sağır" lakabını haizdi.

28 Mateos, s. 75-76; İbnü'l-Esîr, IX, s. 301; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 24.

29 Mateos, s. 74; Yinanç, s. 38.

30 Zonaras, s. 42-44, 46; Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Trans. Gy. Moravcsik-R. J. H. Jenkins, The Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1993, s. 49-61; Schlumberger, III, s. 348; A. A.

Bu durum Bizans'ın, imparatorluğun doğu tarafından yapılan Selçuklu akınlarına karşı direniş gösterememesi hakkında bize bir fikir vermektedir. II. Basileios döneminde Anadolu'da baş gösteren ayrılıkçı hareketler bastırılmıştı. Bizans'ın Suriye üzerindeki hâkimiyeti sağlamlaştırılmıştı. Ermenistan kısmen de olsa imparatorluğa dâhil edilmiş, Bulgaristan bir Bizans eyâleti haline getirilmişti. Ancak bu dönemin en önemli dinî olayı, aynı zamanda Hristiyanlığın sınırlarını ve imparatorluğun etki alanını genişletmesine yol açan Rusya'nın Hristiyanlığa dönüştürülmesiydi. Prens Vladimir'in Bardas Phokas'a karşı savaşması için getirdiği altı bin Varangian'ın karşılığında, II. Basileios Rus prensine kız kardeşi Anne Porphyrogenete'i (963-1011) bir antlaşmasıyla vermişti. Bizans vasıtasıyla Hristiyanlığa geçen Rusya, imparatorlukla yakın bir dinî, siyâsî, ekonomik ve kültürel ilişki ortamına girmişti. Bu, imparatorluğun mevcudiyeti boyunca ulaştığı ihtişam ve gücün en yüksek noktasıydı. BasilikIer (basilic) adı altında yayımlanan devasa kanunnâme, habis ur misali zarar veren büyük arazi mülkiyetine karşı yayımlanan meşhur buyruklar gibi çalışmalarla kendisini gösteren kapsamlı hukukî düzenlemeler ve Patrik Photius ve Konstantin Porfirogennetos'un ismiyle birlikte anılan entelektüel alanda kaydedilen ilerlemeler, Makedonya hânedanının birinci döneminin ihtişam ve ehemmiyetini bir kat daha artırmıştı.[31]

II. Basileios zamanında Balkanlarda uygulanan şiddet siyaseti ve alınan ekonomik önlemler dolayısıyla yüklenen ağır vergilerin, Balkan halklarında yol açtığı yaygın hoşnutsuzluğun isyan hadiselerine neden olduğu görülüyor. Bizans despotizmi altında ezilen ülkelerden biri olan Sırbistan da istiklalini istiyordu. Bütün bu hadiselerde

Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Matbaası, Ankara 1943, s. 374.

31 Lebeau, XIV, s. 226; A. A. Vasiliev, s. 347; Joan M. Hussey, "Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio", *The English Historical Rewiev*, April 1952, Vol. 67, No. 263, ss. 258-259; Zonaras, s. 35; Louis Brehier, *Le Monde Byzantin: Vie Et Mort De Byzance*, Ed. Albin Michel, Paris 1969, s. 213; Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. A. Göke Bozkurt, İlgi Yayınları, İstanbul 2006, s. 92.

II. Basileios'un uyguladığı siyasetin büyük rol oynadığını kabul etmek lâzımdır. Fakat, bilhassa iki tehdit korkunç görünüyordu, Avrupa'da Normanlar ve Peçenekler, Asya'da Selçuk Türkleri imparatorluğu baskı altına almışlardı.

II. Basileios'un ölümüyle birlikte Makedonya hânedanının düşüş süreci başladı. Kardeşi İmparator VIII. Konstantinos'un (1025-1028) ölümünden sonra, yaşlı senatör Romanos Argyros, Konstantin'in kızı Zoe ile evlendi ve 1028-1034 arasında imparator oldu. Zoe eşinden daha uzun süre yaşadı ve elli altı yaşındayken sevgilisi Paflagonyalı Mihail ile evlendi. Zoe'nin isteği üzerine Mihail imparator ilan edildi ve 1034-1041 yılları arasında Paflagonyalı IV. Mihail adıyla imparatorluk koltuğunda oturdu.[32]

Kendisinin döneminde ve bir diğer sıradan ve önemsiz şahsiyet olan yeğeni V. Mihail Kalafates'in kısa süreli imparatorluk döneminde (1041-1042), imparatorluk tekrar V. Mihail'in tahttan indirilip kör edilmesiyle sonuçlanan bir kargaşa ve endişe verici bir huzursuzluk dönemi içerisine girdi. Bu iki aylık mühlette Bizans İmparatorluğu Zoe'nin ve onun küçük kız kardeşi Theodora'nın elinde sıra dışı bir iktidar kombinasyonu tarafından idare edildi. Zoe bir kez daha dul kalmıştı. Üçüncü kez evlenen Zoe, yeni eşini imparator olarak ilan etti. Yeni imparator IX. Konstantin Manomakos adıyla, 1042'den 1055 yılına kadar imparatorluk tahtında oturdu. Zoe bu sefer üçüncü eşinden önce hayata gözlerini yumdu, fakat Theodora, Konstantin Monomakhos'tan fazla yaşadı ve onun ölümünden sonra imparatorluğun tek hâkimi oldu.[33]

IX. Konstantinos Monomakhos, Bizans'ın aristokrat ailelerinden geliyordu, sivildi ve döneminde sivil yönetim orduya üstünlük sağlamıştı. Fakat bu dönemde devlet destekli yükseköğrenim faaliyetleri geniş anlamda başlarında genç Konstantin Psellos'un bulunduğu bir grup âlim imparatorun dikkatini kendi projeleri üzerine

32 Psellos, s. 93 vd.; Ostrogorsky, s. 297; J. B. Bury, "Roman Emperors From Basil II. To Isaac Komnenos", *The English Historical Rewiev*, 1889, Vol. IV, ss. 41-64.

33 Edward Gibbon, *The History Of The Decline And Fall Of The Roman Empire*, IV, Printed By A. Spottiswoode, London 1846, s. 435-438; Vasiliev, s. 350.

çekmeyi başardığında ve sarayda daha fazla nüfuz sahibi olmaya başladıklarında tekrar dirildi. Yüksekokulun yapısı hakkında hararetli tartışmalar yapılmaya başlandı. Bir grup bir hukuk okulu olmasını isterken diğer bir grup felsefe okulu, yani genel anlamda eğitim verecek bir okul olmasını istemekteydi. Gruplar arasındaki tartışmalar aralıksız devam edip arttı, hatta sokak gösterileri şekline büründü. İmparator ise hem bir felsefe okulu hem de hukuk okulu kurmak sûretiyle bu zor durumdan çıkış için iyi bir yol buldu. Bunu 1045'te bir üniversitenin kuruluşu takip etti. Meşhur tarihçi Psellos'un başında bulunduğu felsefe bölümünde felsefe eğitimi verilmekte idi. Yeniden organize edilerek açılan hukuk okulunun başına nomophylaks unvanıyla Trabzon asıllı Ioannes Ksiphilinos tayin edilmişti.[34]

İmparator Bizans idaresinin ihtiyaç duyduğu yönetici ve siyaset adamlarının yetişebilmesi için yükseköğrenim konusunda bir yasa çıkarmıştı, fakat ordudaki asker sayısı azaltılmıştı. Askerlerin büyük çoğunluğu çeşitli halklardan gelmiş olan paralı askerlerdi. Ordudaki görevlerinden alınmış olan eski komutanlar 1042-1047 yılları arasında çeşitli isyan girişimlerinde bulundular. Bu isyanlar zorlukla da olsa bastırılmıştı. Leon Tornikios'un isyan teşebbüsü ciddiye alınmayacak bir isyan değildi. Burada Konstantin Monomakhos'un anti-militarist ve aşırı merkezci politikası sonucunda batı temalarının genel bir ayaklanması söz konusuydu. İsyanın merkezi, başarısız olan birkaç generalin yaşadığı ve ayaklanmanın lideri Ioannes Vatatzes'in bulunduğu Edirne idi. Komplocular, toprakları imparatorluğa ilhak edilmiş olan Bagrat ailesinden bir Ermeni olan ve Edirne'de oturan Tornikios'a başvurdular. O, sarayın Ermenistan politikasına karşıydı; zira Kral II. Gagik tahttan indirilip sürgüne gönderilmişti, bu yüzden Konstantinos Monomakhos'tan nefret ediyordu. Kehanetlere güvenen Tornikios, 14 Eylül 1047'de birkaç kumandanıyla Edirne'den ayrılıp, imparatorluk başşehrine yürüdü ve 25 Eylül'de Blacherne sarayının karşısında ordugâhını kurdu. Konstantinos Anadolu temalarından ordusunu çağırdı, ancak bu arada cesaretle toplayabildiği ve silahlandırdığı birkaç birlikle savunmaya devam

34 Psellos, s. 157; Zonaras, s. 119 vd.; Vasiliev, s. 421.

etti. Mücâdele sadece dört gün sürdü (25-28 Eylül). İki başarısız saldırıdan sonra Tornikios geri çekildi ve doğu ordusu gelince mağlup olarak, Vatatzes'le birlikte bir manastırda yakalandılar ve kör edildiler (Aralık 1047).[35]

Bu isyan konumuz bakımından Bizans tahtında kudretli bir hâkimiyetin bulunmadığına işaret etmektedir, anlaşıldığına göre kumandanlar sık sık isyan etmekte ve bu isyanlar başkentin neredeyse ele geçirilmesine taalluk edecek derecede tehditkâr olabilmektedir. İçinde bulunduğu şartlar düşünülürse Konstantin Monomakhos'un imparatorluğunda, doğudan Anadolu'ya Selçuklu Türklerinin akınları başlamış bulunduğu zamanda batıda Balkanlarda da Peçeneklerin baskıları gittikçe yoğunlaşmaktaydı. Bu hücumlar Peçeneklerin, Uzlarla yaptıkları savaşın sonunda onlara yenilmelerinin tesiriyle kendi aralarında çıkan mücâdelenin sonucunda yoğunlaşmıştı. Doğuda Selçukluların işini kolaylaştıran bu netice yukarıda gördüğümüz gibi imparatorun doğu ordularını çağırmasıyla da alakalı olabilir.

Peçenek-Bizans ilişkilerinin bu safhasına ait esas kaynağımız olan Cedrenos, 1048-1049 tarihinde cereyan eden hadiseler hakkında şunları nakletmektedir: "Bu sıralarda Peçenekler 13 kabileden ibaret olup, her kabile kendi arasından bir başbuğ seçer. Peçenekler Tuna'nın kuzeydoğu tarafındaki Dnyeper Nehri'nden Panonia'ya kadar olan yerleri işgal ediyorlardı. Reisleri Kilter oğlu Turak olup sakin tabiatlı bir kimse idi. Bu kavim arasında Balcar oğlu Kegen isminde başka birisi daha vardı; gayet cesur olup birçok defalar Uzlar Peçenekler üzerine hücum ettikleri zaman şiddetle mukavemet göstererek, onları geri püskürtmüştü. Turak ise Uzlarla savaşmaya cesaret edememiş, Tuna yakınındaki bataklıklara saklanmıştı. Peçenekler, Turak'ı soylu aileye mensup olduğundan severler ve saygı gösterirler; Kegen'i de bilhassa cesaretinden dolayı sayarlardı. Bunun farkına varan Turak, Kegen'i kıskanmaya başlamış, hâkimiyetinin Kegen'e geçmesinden korkarak onu ortadan kaldırmak için

35 Zonaras, s. 82-85, 96; Psellos, s. 125 vd.; Cedrenos, s. 565; Skylitzes, s. 413-415.; Schlumberger, III, s. 498-507; Brehier, *Le Monde Byzantin*, s. 245; J. B. Bury, s. 260-265.

tertibat almıştı. Kegen'e birçok tuzak kurmuş, geceleyin onu gizlice ele geçirmek istemişse de muvaffak olamamıştı. Turak bu işi daha ziyade tehir etmeyip açıkça harekete karar vermiş, adamlar gönderip Kegen'in yakalanmasını ve öldürülmesini emretmişti. Bundan zamanında haberdar olan Kegen, Dnyeper boyundaki bataklıklara kaçarak kurtulmuştu. Orada gizlendikten sonra kendi uruğdaşlarına el altından haber gönderip Turak'tan ayrılmaya teşvik etmişti. İki kabile Kegen'in davetine icâbet ettikten sonra Kegen bunlarla Turak'a sadık kalan 11 uruğa karşı mücâdeleye başlamıştı. Kegen epey bir zaman savaştıktan sonra karşısındaki fazla kuvvete dayanamayarak kaçmaya mecbur olmuştu. Bir müddet kurtuluş çarelerini aradıktan sonra, yanındaki adamları ile Bizans imparatoruna iltica etmeye karar vermişti. Kegen yanında yirmi bin kadar Peçenekle Derster'e yakın yerdeki bir adaya gelmiş ve memleketin valisi Anastas oğlu Michail'e kim olduklarını ve neden dolayı geldiklerini bildirerek, imparator tarafına geçmek istediklerini ve Bizanslılara büyük faydaları dokunacağını söylemişti. Konstantin Monomakhos Kegen'e Tuna boyundaki üç kale ve birçok arazi vererek, onları Bizans İmparatorluğu'nun dostları ve müttefikleri arasına kabul etmişti. Kegen'in vaadi üzerine kendisi ve adamları Hristiyanlığı kabul etmişler ve keşiş Eftim bunları Tuna suyunda vaftiz etmişti. Kegen, Tuna boyundaki Silistre çevresindeki kalelerde emniyetli bir yer ve Turak'ın Peçeneklerine ansızın hücum yapabilecek bir mevki elde ettikten sonra, hücum ettiği yerlerde Turak'a mensup Peçeneklerin erkeklerini öldürüyor, kadın ve çocuklarını Bizanslılara köle olarak satıyordu. Kegen'in bu gibi hücumlarından bizar olan Turak hiddete gelerek Tuna'yı buz üzerinde sekiz yüz bin kişiden ibaret güçlü bir ordu ile geçti ve Bizans ülkesini yağmaya başladı. Ancak, Kegen tarafından desteklenen batı temalarının birlikleri sayesinde Turak büyük bir felaket yaşadı. Bunun üzerine binlerce Peçenek imparatorluğun hizmetine girdi ve Bithynia'ya Türklere karşı yürüyüşe gönderildi. Doğu Roma, Anadolu'da Selçuklulara karşı savaşlarda kullanmak üzere, bu Peçeneklerden on beş bin atlıyı Anadolu'ya geçirmek istedi. Çünkü Türk atlı kıtaları ile ancak Peçenekler boy

ölçüşebilirlerdi. Ancak, Peçenekler Anadolu'da savaşmak istemiyorlardı. Bu nedenle Anadolu'ya geçirilen on beş bin Peçenek, Boğaz'ı atlarının sırtında yüzerek, Rumeli yakasına geri döndüler. Buradan Sofya ovasına Kuzey Makedonya'da Ovcepolje tesmiye olunan yerlere yerleştirilmişlerdi. Bunların silahları alınmış ve çiftçilikle meşgul olmaları emredilmişti. Bu sûretle ilk defa olarak büyük mikyasta Peçenekleri yerleşik hayata geçirmek teşebbüsü yapılmıştı."[36]

Peçenek ordusunun geri dönmesiyle Selçuklulara karşı girişilen bu harekât bu defa da sona ermiş oldu. Peçenek Başbuğu Kegen, Konstantin Monomakhos tarafından önce diğer Peçenek Başbuğu Turak'a karşı savaştırılmış ve imparatorun mükâfatına mazhar olmuştur. Neticede Turak'ın kıtaları mukavemet edememiş ve bütün ordu, başbuğları ile beraber Kegen ve Bizanslılara teslim olmuştu. Sonra herhalde Bulgaristan'da birçok arazi boş olduğundan köylülere büyük bir ihtiyaç duyulmaktaydı ki bu esirleri o yerlerde yerleştirmek Bizans devlet siyasetine uygun düşmekteydi. Bunlar bir bakımdan daima vergi alınması mümkün olan çiftçi olacaklar ve bilhassa ihtiyaç halinde Selçuklulara karşı bunların atlı kıtalarından istifade edilecekti. Fakat bir şekilde Anadolu'ya geçirilen Peçenekler Selçuklulara karşı savaşmaya razı olmamış, yukarıda görüldüğü gibi ilk fırsatta geri dönmeyi tercih etmişlerdir.

36 Cedrenos, s. 583-587; Schlumberger, III, 566-568; Brehier, *Le Monde Byzantin*, s. 245 vd.; Vasiliev, s. 375; Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1937, s. 131-135; Zonaras bu konuda şu ayrıntıları veriyor: "Anadolu'da Rumlarla Türkler arasındaki savaş süregittiğinden imparator, on beş bin Peçenek seçti, bunları silahla donattı, onlara atlar verdi ve başlarına kendi soylarından bir komutan atayarak, onları Khrysopolis'e (Üsküdar) geçirdi ve onların yanına yol göstersin diye bir kılavuz verip, onlara Gürcistan'a yönelmelerini buyurdu. Ama bunlar daha Üsküdar'ın pek yakınındaki Damatrys'a (Çamlıca) varır varmaz, daha ileriye gitmeyi reddederek durdular. Geriye döndüler ve Boğaz'a, Ayios Tarasios Manastırı yöresine varıp, atlarıyla birlikte boğazı geçtiler ve hemen sıkı bir yürüyüş sonrasında, soydaşlarıyla birleştiler. Onlarla bağlaşıklık kurup, yeniden hareket ettiler ve Tuna ovasına geldiler, oradan saldırılara girişerek Trakya illerini viran ettiler. İmparator defalarca bunların üzerine ordu gönderdi, ama zafer Peçeneklerde kaldı." Zonaras, s. 93 vd.

Doğu Roma İmparatorluğu ile Peçenekler arasında 1048'de yapılan iş birliğine ve bunun sonucunda elde edilen başarıya rağmen, Peçeneklerin iyi bir sınır koruması olmadıkları sonraki hadiselerde görülmüştür. İmparatorluk Peçenek sorununa çözüm bulamadı. Üç Bizans ordusu ard arda Peçenekler tarafından mağlup edildi ve Trakya kentleri yağmalandı. 8 Haziran 1050'de Peçenekler Edirne'yi kuşattılarsa da almayı başaramadılar. Bizanslılar tarafından kaleden atılan bir taş Peçenek başbuğlarından Sulce'ye isabet ederek onu, binmiş olduğu atıyla birlikte öldürmüştü. Kaynağa bakılırsa, Peçenekler bunu gördükten sonra korkmuşlar ve şehrin muhasarasından vazgeçmişlerdi. Ancak Turak yeniden kavminin başına geçmişti. Böylelikle Bizanslıların epey zamandan beri uğraştıkları; Peçenekleri Bulgaristan'da yerleştirmek, çiftçi yapmak, devlet hazinesine vergi, orduya asker temin etmek, Selçuklu tehlikesine set çekmek planları suya düşmüş bulunuyordu. 1051 senesi başlarında Kegen Bizans elçisi sıfatıyla Peçeneklere gitmişti. Kegen'in bu elçiliği Bizanslılara hiçbir fayda temin etmedi; kavimdaşlarına karşı yaptığı bu kadar ihanetin cezası olarak kendi soydaşları tarafından parça parça edilerek öldürülmüştür. Barış sağlanamayınca Varanglardan, Franklardan ve Anadolu'daki kuvvetlerden toplanan yirmi bin kişilik ücretli Bizans ordusu Nikephorus Bryennios'un kumandası altında Peçeneklere karşı gönderilmişti. O sıralarda Peçeneklerin ta Marmara sahillerine kadar akınlar yaptıkları anlaşılıyor. Peçenekler, Ergene Nehri boylarını ve Arkadiopolis (Lüleburgaz) havalisini yağma etmişlerdi. Rodos'tan bir günlük uzaklıkta bulunan Chariopolis de Peçenek hücumuna maruz kalmıştı. Diğer taraftan Nikephorus Bryennios emrindeki orduyla Peçenekleri Trakya'yı boşaltmaya zorladı. Doğu Roma ordusu, Peçeneklerin üzerine yürüdü. Preslav yakınlarında, 1053 yılında, Peçenekler, Bizans ordusunu yendi. Yenik Roma, Peçeneklerle otuz yıllık bir barış anlaşması imzaladı.[37]

37 Cedrenos, 588-608; Michaelis Attaliotae, *Historia*, Neşr. İmmanuel Bekkerus, Instituti Gallici Socio, Bonnae 1853, s. 37-43; Skylitzes, 428-430; Zonaras, s. 94; Brehier, *Le Monde Byzantin*, s. 246; Kurat, s. 140-149; Elizabeth Malamut, "L'Image Byzantine Des Petchenegues", *Byzantinische Zeitschrift*, 1995, Vol. 88, s. 125 vd.

Barış anlaşmasına rağmen, Trakya üzerindeki Peçenek baskısı tamamen kalkmadı. Bizanslıların bu hezimeti, onların 1051-1052'de elde ettikleri muvaffakiyetleri tamamıyla suya düşürmüştü. Peçenekler yeniden Trakya ve Makedonya'da istedikleri gibi hareket edecek bir vaziyette idiler. Daha fazla mücâdele etmek kudretine mâlik olmayan Bizans imparatoru Peçeneklere elçiler göndererek sulh istemekten başka bir çare bulamamıştı. Peçenek büyüklerine birçok hediyeler verilmiş ve Bizans'ın Peçeneklere vergi ödemesi şartıyla bir sulh yapılmıştı.

Peçenek tehlikesi Bizans için bir süreliğine atlatılmıştı ama bu sıralarda Cluny hareketi nedeniyle Patrik Michail Kerullarios ve Papa IX. Leo arasındaki anlaşmazlık sürüp gidiyordu. Bu anlaşmazlık muhtemelen Roma piskoposunun eline dinî otoritenin yanında dünyevi otorite de verilmesi meselesinden ortaya çıkmıştı. 1054 yılında, içlerinde Kardinal Humbert'in de olduğu IX. Leo'nun elçileri İstanbul'a geldiler. Kardinal Humbert, patriğe ve İstanbul Kilisesi'ne karşı küstahça bir tavır takındı. Patrik de karşılık olarak aynı tarzı benimsedi. Tabii bu durumda görüşmeler akamete uğradı. Sonrasında, 1054 yılı yazında elçilik temsilci heyeti, Ayasofya mihrabı üzerine bir aforoz belgesi astı: Metinde, "Michail ve taraftarları, yukarıda bahsedilen günahlar ve hatalar nedeniyle bütün heretikler, şeytan ve onun yardımcılarıyla birlikte aforoz edilmişlerdir" diye yazmaktaydı. Bu hareket üzerine Michail Kerullarius bir konsil topladı ve "Tanrının koruduğu şehre bir yıldırım veya fırtına veya kıtlık ya da daha uygunu, vahşi hayvanlar gibi gelip hakikati alaşağı etmek için, Roma'dan gelen temsilcileri ve onlarla bağlantılı olan herkesi" aforoz etti. Kardinal, patrik ve taraftarlarını aforoz etti. Patrik de, bir konsil toplayarak onları aforoz etti. Artık iki kilise kesin olarak ayrılmıştı.[38]

İki kilisenin kesin olarak ayrıldığı bu zamanda, Papalık nazik bir dönemin sonunu yaşıyordu. Cluny hareketi, Vatikan tarafından benimsenmiş ve onun dinî kurumları düzeltme çabasına, Papalık otoritesinin tesisi amacı da eklenerek, bütün papalarca uygulanan

38 Louis Brehier, *Le Schisme Oriental du XI. Siecle et la Chretiente*, Ernest Leroux, Paris 1899, s. 167-188; M. Jugie, "Le Schisme de Michel Cerulaire", *Echos d'Orient*, 1937, XXXVI, ss. 440-473.

bir politika haline gelmişti. Papalık Batı dünyasında tüm otoritelerin üzerinde merkezî bir otorite olmaya doğru gidiyordu.

Selçuklu-Bizans Ekseninde Ermenilerin Durumu

İmparator IX. Konstantin Monomakhos, tam da Selçuklu akınlarının başladığı bu dönemde Bizanslı vakanüvis Cedrenos'un "İberya Ordusu" dediği beş bin kişilik bir kuvvet olan millî Ermeni milislerini dağıtmaya ve Ermenistan'ın mâlî idaresine büyük bir külfet teşkil eden ağır ve haksız vergiler getirmeye başladı.[39] Monomakhos'un bu ihtiyatsız davranışı Ermenistan'daki direniş gücünü bir anda ortadan kaldırdı. Bizans İmparatorluğu II. Justinianus'tan (685–695) Monomakhos'a kadar izlediği politikayla zaten Ermenistan'daki Ermeni varlığını ortadan kaldırmaya uğraşmıştı. Bizans bunu tam olarak başaramadıysa da en azından Ermeni askerî aristokrasisini ve politik kadrolarını şöyle veya böyle büyük ölçüde ülkeden uzaklaştırmıştı. Bu siyaset sadece üst sınıflara münhasır kalmamış, Ermeni halkının büyük bir bölümü İmparator II. Basileios ve halefleri tarafından zorunlu tehcire tâbi tutulmuşlardı. Her halükârda Ermeni prenslerinin ve bir kısım halkın onlarla birlikte Kapadokya'ya yerleştirilmesinin Bizans siyaseti açısından yararlı sonuçlar verdiği söylenemez. Bu prensler Anadolu'ya nakledildikten sonra görünüşte Bizanslı derebeylerine benzemiş olsalar da yeni yerleşmiş oldukları bölgelerde dil, kültür ve âdetlerini muhafaza etmişlerdir, bu cümleden olarak Romalılaşacakları yerde gittikleri yerlerin ahalisini Ermenileştirmişlerdir ki, daha sonraki süreçte Kilikya bölgesinde kurulan Ermeni Devleti bunun en bariz örneğini teşkil etmiştir. Selçuklular ise doğudaki Ermeni bölgelerine geldiklerinde karşılarında Bizans tarafından göçe tâbi tutulanlardan arta kalan azınlık bir halk bulmuşlardır. Ermenilerin Gregoryen Kilisesi'ne tâbi olmaları dolayısıyla Bizans tarafından en ağır baskı ve zulümlere uğradıkları Bizzat Ermeni tarihi kaynakları tarafından ifade edilmektedir.[40]

39 Cedrenos, s. 608.

40 Bizans'ın izlediği Ermenistan politikası hakkında geniş bilgi için bk. Ergin Ayan, "Selçuklu Fetihlerinden Önce Bizans'ın Ermenistan Politikası", s. 73-88;

İmparator, Selçuklu akınlarını ancak ülke ateşler içinde kaldıktan sonra haber alabiliyor, strategosları da ancak Selçuklular çoktan evlerine döndükten sonra yardıma geliyorlardı. Selçukluların akınlarına karşı bu dönemde Bizans sınırının savunma mevkileri Vaspurakan kaleleri, Malazgirt, Dayk'ın kaleleri ve Ani müstahkem kalesiydi. Ancak Dovin ve Ahlat'taki Müslüman emîrlikleri, içeride varlıklarını hâlâ sürdürmekteydi. Konstantin Monomakhos zamanında Ani'nin Bizans orduları tarafından zaptı ve Ermenistan'ın ilhakı, Ermenistan'ın tampon devlet olarak oynadığı role son verdi ve Selçuklular kendi akınları zaviyesinden bundan istifade ettiler. Bizans dahi Türklerin taarruzuna maruz kaldı.[41]

Bu sınırın zayıflığı Bizans kumandanlarının elini kolunu bağlamaktaydı. Aras Vadisi'nden çıkan veya batı yönünde Vaspurakan'ı kat eden Türk birliklerinin geçmesine göz yumuluyor ve yollarını kesmek ancak Pasinler veya Pakrevant'tan ganimetleri yüklenmiş dönerlerken akıl ediliyordu.[42]

Selçukluların Anadolu'ya ilk akınları sıralarında, İstanbul'da 1042'de Monomakhos ile birlikte vuku bulan taht değişikliği, Maniakes ve Tornikios isyanları, Peçenek ve Rus saldırıları Bizanslı müelliflerin daha çok dikkatlerini çekmişti.[43] Batı Türkistan'dan göçüp, Hazarların ellerinde kalan son yurtlarını da aşarak ilerleyen Peçenekler ve Uzlar kuzeyde Tuna boylarından, Robert Guiscard[44] idaresindeki Normanlar batıda Adriyatik kıyılarından Balkanlara, Selçuklular da doğrudan Anadolu'ya hücuma geçip, Doğu Roma İmparatorluğu'nu ayrı ayrı sıkıştırıyorlardı. Bizans topraklarına yapılan Peçenek ve Uz harekâtları, büyük bir ihtimalle herhalde birbirinden habersiz ve koordinasyonsuzdu. Bunlar arasında muhtemel

---

Mehmet Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 162.

41 A. A. Vasiliev, s. 450.

42 R. Grousset, s. 573.

43 Meselâ bk. Psellos, s. 93-136.

44 Robert Guiscard için bk. *The Deeds of Count Roger of Calabria And Sicily And of His Brother Duke Robert Guiscard by Geoffrey Malaterra*, Trans. By Kenneth Baxter Wolf, The University of Michigan Press Ann Arbor, Michigan 2005.

bir iletişim ve istihbarat bulunsaydı, büyük bir ihtimalle Bizans İmparatorluğu'nun, bu tarihlerde, sahneden silinebileceğine hükmedilebilir. Bizans müelliflerinin batıdaki olaylara dikkat kesilmiş olmalarına karşılık Ermeni yazarlar, kapıdaki Selçuklu tehlikesini yakinen hissetmişler ve kaleme almışlardı. Urfalı Mateos, Vaspurakan'ın, özellikle de Ani Ermeni Krallığı'nın ilhakından itibaren, Ermeniler ile Bizanslılar arasında her yerde var olan gizli savaşı gayet iyi bir şekilde açığa vurmuştur. Ermeniler imparatorluk valilerinin onlara açmış olduğu bu gizli savaş ile doğudan dalga dalga gelmekte olan Selçuklu yayılması arasında sıkışıp kalmışlardır.

Selçuklular Oğuz-Türkmenleri şimdi uç beylikleri olarak Bizans sınırlarına sevk etmişlerdi. Azerbaycan İran'ın ilk Türkleşen bölgesiydi. Burası Rum, Ermeni ve Gürcü ülkelerine gaza akınları yapılan bir üs haline gelmişti. Türkmenler, kendi başına buyruk beylerin idaresinde, Azerbaycan'dan kalkıp Anadolu içlerine, Kuzey Irak, Suriye ve Filistin bölgelerine yayılmaya başladılar. Selçuklu idarecileri, uçlara gitmeyip, iç bölgelerde toprağa yerleşmeye kalkan Türkmenlere, reaya muamelesi yaparak ve yüksek vergiler koyarak, onların sınırlara gitmesini teşvik ediyordu. Aynı şekilde ticaret yollarını vuranlar ister Türkmen ister Kürt aşiretleri olsun şiddetle cezalandırılıyordu. Gaza serbestti, Selçuklunun olmayan toprakların yağmalanması serbestti ve teşvik ediliyordu ama Selçuklu topraklarında asayişin berkemal olması isteniyordu.

Oğuz-Türkmen Beylerinin Anadolu Harekâtları

1040'lı yıllarda Ermenistan bölgesine gerçekleştirilen Türkmenlerin ve Selçuklu ordularının harekâtları, 1050'lerde de devam ederken, bu harekâtlara karşı savunmanın mihver gücünü teşkil etmesi gereken Bizans, müstahkem birkaç kaleye garnizonlar yerleştirmekle yetinip, savunmanın potansiyel kısmını oluşturan halkı taktik anlamda tecrit etmişti. Tuğrul Bey'in 1054/1055 seferine direnebilecek olan Ermeni aristokratları Bizans tarafından sürülmüş, Ermeni milisler silahsızlandırılmış ve bu nedenle de savunma hatları

zayıflatılmıştı. Ermenistan bölgesi, dönemin Ermeni müverrihleri tarafından doğru bir biçimde Bizans'ın Ermeni halkına karşı giriştiği dinî rekabetin zorladığı asimilasyon politikası yüzünden kaderine terk edilmiş bir toprak olarak betimlenmiştir. Bizans'ın izlediği politikanın sonucu olarak, çeşitli kalelerde konuşlanmış Bizans yöneticileri, Selçuklulara karşı direnme gücü gösterememişlerdir.

Bizanslıların imparatorluğa vergi ödeme yükümlülüğü bulunan Kürt hânedanlarına yani Şeddâdîler ve Mervânîlere ikisine birden yönelttiği cezalandırma seferi üzerine Türkmenler dârü'l-harb sayılan Anadolu'ya ilerlemeye iyice heveslenmiş görünüyorlar. Bu cümleden olmak üzere Aristakes'in kayıtlarına göre, Monomakhos'un ölümünün ardından İmparatoriçe Theodora zamanında 1055-1056'da muhtemelen Tuğrul Bey'le itilâf halinde olan Türkmenlerden bir grup, Türkistan'dan gelerek Taron (Muş) bölgesinin Bizans valisi Teodoros ile ittifak kurmayı denemişlerdi. Türkmenler bağlılıklarının nişanesi olarak Ahlat'tan yağmaladıkları çok miktarda ganimeti getirip ona teslim etmişlerdi. Ancak, o sırada Tuğrul Bey'in elçileri gelerek: "Bu asileri bize teslim edin aksi takdirde ülkeniz tahrip edilecektir" dediler. Fakat Teodoros bu teklifi reddedince Selçukluların saldırısına uğradı ve öldürüldü. Ertesi kış Epoiphanea yortusu sırasında Selçuklular Mangankom ve Hark yörelerini tahrip ettiler, pek çok ganimet ve esir alıp dönmekte iken Murat Suyu'nu geçmek istedikleri esnada buzlar kırıldı ve hepsi birlikte boğuldular.[45]

Cedrenos, bu Selçuklu birliklerinin başında bulunan Samuk adlı beyi, Tuğrul Bey'in Doğu Anadolu Seferi'nden geri dönerken bölgede üç bin adamıyla bıraktığını kaydetmektedir. Hristiyan tarihçilere göre 1055 veya 1056 yılına doğru Samuk'un birliği, Aras'ın ve Murat Suyu'nun yukarı bölgelerini tahrip etmiştir.[46]

Aslında bu dönem, Bizans'a karşı fiilen mücâdele eden Selçukluların İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde İran, Irak ve Suriye'de

45 Aristakes, s. 110 vd.; Krş. Grousset, s. 587; Krş. Ripper, s. 395; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 25.

46 Aristakes, s. 107; Cedrenos, s. 617-620; Krş. Grousset, s. 587; Ersan, s. 25.

de siyasal etkinlik ve destek kazandıkları bir dönemdir. Ermenistan çevresindeki Selçuklulara bağlı bütün Müslüman gruplar, Tuğrul Bey'in Doğu Anadolu Seferi sonrasında bölgenin geleceğiyle ilgili tasavvurlarında birleştiler. Bizans'ın izlediği siyaset de buna bir nevi çanak tutmuş oldu. Çünkü, Ermenilerin bölgenin savunulması bakımından, kitlelere siyasal önderlik yapabilecek direniş kapasitesine sahip aristokrat kadroları Bizans tarafından saf dışı edilmişti.

İmparatoriçe Theodora'nın yönetim devresiyle ilgili olarak Aristakes şunları kaydediyor: "Ermenistan'da dört krallık tahtı vardı. Bütün halklar tarafından imrenilen patrikhanenin yanında, birinci sınıf rahiplerimiz vardı. Kiliselerimiz, süslenmiş yeni geline benziyordu. Şimdi krallıkların tahtları nerede? İmparatoriçe, Sultan'ın hücumlarını önlemek için onu hediyelerle doyurmaya çalışıyordu. Doğrusu o bir savaşçıydı ve Mezopotamya ile çevresinde mücâdele ediyordu. Ancak, yaz kış durmaksızın Ermenistan topraklarına hücumları da devam ediyordu. O, casusları vâsıtasıyla kalabalık meskûn yerleri tespit ettirdi. Sonra Selçuklular aniden üzerlerine baskınlar yapıp, ganimet ve esirler alarak, daha sonra tamamen yıkılmış yerler bırakarak kendi topraklarına dönüyorlardı. Bu baskınlardan birinde Ocak 1055'de Selçuklular, Ciranis Dağı eteğinden pek uzak olmayan Okomi'ye (Okomion, Kastrokomion, Ugumi) şehrin kül yığını haline getirildiği bir yağma akınıyla otuz bin kişinin can verdiği büyük bir baskın düzenlemişlerdi."[47]

Müelliflerin yukarıda vermiş olduğu bilgiler bize Bizans yönetimi ile bölgenin kopukluğu hakkında açık bir fikir vermek için yardımcı olmaktadır. Aslına bakılırsa, bu durum müellifin mensup olduğu Ermeni milleti dünyası için bir yıkımı, Selçuklular için ise zafer vaadi anlamını ifade ediyordu. Ermeniler açısından bu felâketin nedeni şüphesiz, 1042'den 1055'lere kadar devam eden Selçuklu akınlarına rağmen, Ermenistan'ı koruyacak savunma hatlarının Bizans tarafından henüz kurulmamış olmasıydı. Bizans tarafından ciddi bir savaşa ancak başarısızlıkla sonuçlanan 1071 Malazgirt Meydan Savaşı ile teşebbüs edilecektir.

47 Aristakes, s. 116 vd.; Krş. Psellos, s. 163; Honigmann, s. 180.

Ermeniler zaviyesinden süregiden bu yıkıma imparatorluk emrindeki paralı askerleri de ilave etmek gerekir. Bir örnek olmak üzere 1057'de Samuk Bey ile ittifak kurup, Ahlat'ı ele geçiren Norman asıllı isyancı paralı asker Herve zikredilmelidir. Kısa bir süre sonra Samuk ile arası açılan Herve onu yenip, firara mecbur etmiş ve Ahlat'a doğru püskürtmüştür. Ancak Herve Ahlat yakınlarında Diyabakır Emîri Nasrüddevle tarafından esir alınmıştır. Nasrüddevle Bizans'ı memnun edebilmek için Herve'yi hapsetmiştir.[48] Fakat ileride anlatacağımız olaylardan anlaşıldığına göre Herve daha sonra esaretten kurtulmuştur.

İmparatoriçe Theodora'nın ölümünden sonra 1057-1058'de İstanbul'da yaşanan taht kavgaları Bizans'ı bölünce, siyaseten tamamen terk edilen Ermenistan, dinî ve etnik menşei ne olursa olsun kendisini kanıtlamak isteyenlerin tecrübe alanı haline geldi. Liparit'in oğlu Gürcü Prensi İvane, Ermenistan'a doğru genişlemek için bu durumdan yararlanmak isteyenlerden biriydi. Bizanslıların Erzincan'ı kendisine vermiş oldukları İvane, bu kargaşa esnasında Isaac Comnene ile birlikte isyan ederek Yegantz-pert (Geyikkale) ile Havçiç'i zapt ettikten sonra Erzurum'a yöneldi. Şehir halkı kendisine kapıları açmayınca burayı kuşattı ise de Katakalon'un ona karşı bir ordu göndermesi üzerine çekildi, fakat bölgeyi tahrip etti. İvane'nin başarısızlığın verdiği öfkeyle Türklerden yardım istemesi ise, yeni olaylara yol açtı.[49]

Türkmenler bu daveti alınca birbiriyle haberleşip hızla İvane ile birleştiler. İvane onların kalabalığını görünce kendisi bile ürküp, kendisini bir kalede emniyet altına aldı. Gelen Türkler ona dediler ki: "Bize yağmalayabileceğimiz bir yer göster, bizi eli boş gönderme." Bir çıkış yolu bulamayan İvane onlara bir rehber tayin edip, gönderdi. Bunlar geçeleri ıssız yerlerden geçerek Khaldia yani Trabzon'a bağlı olan Bayburt taraflarına gittiler. Orada Canit ormanları içindeki Hart (Bayburt-Aydıntepe) bölgesini yağmaladılar, sonra bol miktarda esir ve ganimet alıp, Gürcü rehberleri de ödüllendirmeyi unutmadan çekildiler (1057). Fakat, ülkenin savunmasız olduğunu görünce, çok geçmeden yeniden Ermenistan'a döndüler. Bu sefer Tercan'ın

48 Cedrenos, s. 617.

49 Aristakes, s. 122 vd.; Grousset, s. 587 vd.; Ersan, s. 26.

güneyindeki Mananagi kazasında ikiye ayrıldılar. Bunlardan bir kısmı, Geyikkale'ye gelip hazırlıksız olan şehre baskın yaptılar. Oradan Pulur'a sarkıp, orayı da ele geçirdiler. Aristakes, öldürülen ve esir edilenlerin sayısını yedi bin olarak verir ve bütün bu zayıflıkların sebebini, Bizans'ın askerî soyluları ülkeden söküp atmasına bağlar. Bunlar olurken başka bir Türk kolu, Khorjean ve Hanzit'den dörtnala geçip, bir gece yürüyüşünden sonra Alas kasabasına saldırdı. Ahali şehri çevreleyen üzüm bağlarına saklandı ise de Selçuklu süvarileri bir dolu yağmuru gibi düşüp, korkunç bir insan avına giriştiler.[50]

Bizans tahtında kavga ve kargaşa devam ederken 1057 Ekim ayının başlarında yeni bir Selçuklu ordusu Ermenistan'ı boydan boya kat etti ve Kemah kazasına kadar ilerledi. Burada ikiye ayrılarak bir kısmı Koghonia'ya yürürken, diğerleri de gece yürüyüşleri ile Malatya üzerine yöneldiler.[51] Bundan sonrasını ayrıntılarıyla Mateos'tan aktaralım: "Dinar adlı büyük ve kuvvetli bir Selçuklu emîri İran'dan geldi. O, hiç kimsenin endişe duymadığı bir anda, kötü niyetlerini yüreğinde saklamış olduğu halde muazzam bir ordu ile beraber şiddetle yürüdü. O, birçok memleketlerden, hiçbir fenalık yapmadan geçti ve doğruca meşhur bir şehir olan Malatya üzerine geldi. Bu şehrin altın, gümüş, mücevherler ve kıymetli kumaşlarla dolu olduğuna dair şayialar uzun zamandan beri yayılıyordu. Şehir surdan mahrumdu.[52] Emîr, önce şehrin cenup tarafındaki yerleri zapt ile halkı hemen kâmilen kılıçtan geçirdi. O, sonra Malatya üzerine geldi. Liparit'in oğlu İvane, Müslümanlarla ittifak etmiş olup onlara öncülük ediyordu. Malatya şehri kuşatıldığı zaman mevsim kış ve Hisnag'ın (Noelden evvelki elli gün) ilk günleri idi.

50 Aristakes Türklerin bu iki yere yapmış olduğu baskınlar sırasında yaşananları Ermeniler açısından çok acıklı bir şekilde tasvir etmektedir. Aristakes, s. 124-129; Brosset, s. 286 vd.; Grousset, s. 589 vd.; Kahldia eyâleti hakkında bk. Ergin Ayan, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, I, Trabzon 2007.

51 Aristakes, s. 136 vd.; Michel Le Syrien, s. 159; Attaliotae, s. 78 vd.

52 Abû'l-Farac'a göre bu şehrin suru, Cyriacus'un burasını Arapların elinden almasından beri, harap bir halde idi. Abû'l-Farac, I, s. 312; Cyriacus adındaki bir Romalı general 957 yılında Malatya'yı Müslüman Arapların elinden almış ve surlarını tahrip ettirmişti. Michel Le Syrien, s. 123.

Güzelliğinin şöhreti bütün İran'da yayılmış olan şehir, her taraftan kara bir bulutla sarılmış gibi oldu. Şehrin kadın ve erkek bütün halkı, bu korkunç vaziyeti görünce kaçışmaya başladılar, fakat iltica edecek bir yer bulamıyorlardı. Bu tehlike anında, bütün şefkat bağları ortadan kalktı ve ölüm korkusu bütün zihinleri işgal etti. Baba oğlunu, oğlu da babasını unuttu. Anneler kızları, kızlar da anneleri için ağlıyorlardı. Velhâsıl kardeş kardeşi için ve herkes de kendi sevgilisi için ağlıyordu. Halk, şehrin geniş ovalarının içine daldığı sırada Selçukluların arasına düştü. Bunu gören Türkler, deniz kumu kadar çok olan bu kalabalığın karşısında hayret içinde kaldı. Onlar, bu manzaranın karşısında hareketsiz kaldılar ve halk kaçıncaya kadar bir şey yapmadılar, sonra şehre hücum ettiler. Az zaman içinde Malatya şehri, bir ucundan öbür ucuna kadar kâmilen kanla örtüldü. Allah'ın gazabına uğrayan Malatya şehrinin o günkü akıbetini hangi kalem tasvir edebilir? Zira ovalarda bütün yeşil nebatlar, tatlı çığ yerine kanla kaplanmış bulunuyordu. Talan bittikten sonra Selçuklular, asil kadınları ve onların güzel erkek ve kız çocuklarını, sayısız altın ve gümüşle birlikte sevinç içinde İran'a götürdüler. Onlar, Fırat Nehri'ni geçtikten sonra, erzak kıtlığı baş gösterdiğinden kışı geçirmek üzere Hanzit'te karargâh kurdular. Romalı askerler Türkleri takip etti ise de onlara yetiştikleri vakit harp etmek cesaretinde bulunamadılar ve kendi memleketlerine döndüler."[53]

Kar dolayısıyla yollar kapalı olduğundan, ordunun açtığı yoldan atlar ve katırlar yüksüz olarak önden yürüyordu. Esirler ve ganimet eşyaları arkadan geliyordu. Bu şekilde yavaşça yol alarak Mormreans adlı köye ulaştılar. Bu köyün aşağısında bir kale vardı ve şehrin tüm sakinleri orada toplanmıştı. Selçuklular buraya ulaştıklarında,

53 Mateos, s. 108 vd.; Aristakes, s. 135-137; Abû'l-Farac (I, s. 312) Başpapaz Bedros'un da Malatya'da öldürülenler arasında olduğunu zikrediyor ki, bu adam bu dönem Ermeni tarihi açısından önemli bir şahsiyettir. Bedros bir yazma kitabı istinsah ederken yakalanmıştı. Yazdığı cümle şu idi: "Yahya'nın başı bir salkım üzüm gibi idi ve Herodias bu salkımı kopardı, bu sırada Türkler tarafından yakalandı, onlar da mum eriterek başına döktüler ve içi yanmış kömür ile dolu bir kabı göğsüne dayadılar. Bedros son nefesini vermek üzere iken ayaklarının ateşte yandığını gördü ve 'Sizin temizlenmeniz bir nimettir' diyerek vefat etti."

hemen hücuma hazırlandılar. Reisleri kar tabakasının üzerinde kalın bir halıya oturmuş vaziyette kalkanını önüne koyarak kaledekilere meydan okumaya başladı. Tam bu sırada boğazına isabet eden bir ok onu cansız yere serdi. Sonra kaledeki Bizans ordusu savaş borusunu çalmaya başlayınca Türkler kaçtılar. Bizanslılar ise onları takip etmek yerine bıraktıkları ganimeti toplamaya başladılar. Biraz sonra Türkler izlenmediklerini anlayınca, geriye dönüp kimi buldularsa öldürdüler.[54] Türkler, Mormreans'tan ayrılıp da Eghnut (Ağnut) sınırlarına geldiklerinde, milisler onlara yetişip, pek çok esiri kurtarıp ganimeti geri aldılar. Yenilgiye uğrayan Türkler dağınık bir halde Taron'a (Muş) ulaştılar. Bizanslıların takibi dolayısı ile oradan Sasun Dağları'ndan aşarak Muş'a varmak üzere hareket edince Mamigonian Ermeni Prensi Thornig, topladığı Ermeni askerleri ile, bu Oğuzlara saldırdı. İki taraf arasındaki savaş Muş'un kuzeybatısındaki Surp Garabed (Çanlı Kilise) yakınında vuku buldu. Sarp dağlarda yol bilmeyen, soğuk ve açlıktan bitkin hale gelen Türkmenler boru ve davul sesleri ile çarpışmaya giriştiler; lâkin bozguna uğradılar ve yanlarında getirdikleri esirler de Ermeniler ile birleşerek Türkmenleri doğradılar. Az bir kısmı kurtularak Azerbaycan'a gidebildi. Dinar'dan bir daha bahsedilmemesi onun da burada şehit edildiğini gösterir. İşte Tuğrul Bey'in Bağdat'a hâkim olmasından İbrahim Yınal'ın isyanına kadar üç yıl zarfında (1055-1058) Anadolu'da Türk akınları bu durumda idi.[55]

Böylece Selçuklu Türkleri, aralıksız sürüp giden akınlarla, zaman zaman ağır kayıplar vermiş olsalar da Fırat Nehri'ne kadar bütün Ermenistan'ı tahrip etmişlerdi. Bizans'ın zaten ihmal etmiş olduğu savunma sistemi sonunda İmparator X. Konstantinos Dukas (1059-1067) devrinde tamamen bozuldu.[56] Tuğrul Bey'in yönlendirdiği ve destek verdiği Türkmen boylarının Anadolu'ya akınları kesintisiz devam etmekteydi. Hatta bir kısmı Anadolu'da kalmış

54 Aristakes, s. 138 vd.; Krş. Grousset, s. 592.

55 Aristakes, s. 140 vd.; Mateos, s. 108 vd.; Süryani Mihail, *Süryanî Patrik Mihailin Vakainamesi*, Çev. H. D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu'nda Yayınlanmamış Tercüme, Ankara 1944, s. 24; Turan, *Selçuklulat Tarihi*, s. 151; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 17.

56 Cedrenos, s. 652 vd.

beylerin idaresinde olarak, sürekli hareket halinde yağma ve tahrip yapmaya devam ediyordu.

Mateos, 1059'da Hristiyanların başına dehşetli ve öldürücü felâketlerin geldiğini yazıyor. Müellife göre, bu ayların içinde vuku bulan acıklı felâketleri hikâye etmek imkân haricindedir. Çünkü Türkler kâmilen harekete geçip deniz kumu kadar çok oldukları halde Ermenistan Hristiyanlarının üzerine yürüdüler. Birçok eyâletler, Sultan Tuğrul'un divânından çıkmış olan Samuk, Emîr Kapar ve Kiçaziz adlı üç Selçuklu emîri tarafından tahrip edildiler. Bu emîrler meşhur ve çok nüfuslu Sivas şehrinin üzerine geldiler. Sivas'ı Ermeni Kralı Senekerim'in oğulları olan Atom ve Apusahl korumakta idi. Bunlar daha önce buraya naklettirilen Ermeni Vaspurakan prensleriydiler. Türkmenler bilhassa bunları tutmak istiyorlardı. Fakat bunlar, Müslüman askerlerinin ilerleyişini önceden duymuş olup diğer birçok prenslerle beraber Khavadanek'e[57] iltica etmişlerdi. Selçuklu birlikleri ordusu Vardavar (Transfiguration) yortusunun perhiz haftasının başlangıcı olan pazar gününde[58] şehri her taraftan kuşattı. Manzara çok feci idi. Çünkü muhterem insanların vücutları odun yığınları gibi yerde yatıyorlardı ve yeryüzü kan ve cesetle örtülmüş bulunuyordu. Sivas şehri surdan mahrumdu, fakat Selçuklular ilk önce içeri girmeye cesaret edemediler. Çünkü beyaz kubbeli sayısız kiliselerin arz ettiği manzarayı görüp bunları asker çadırları zannetmişlerdi. Fakat onlar hakikati anlayınca hücum ettiler. Onlar sayısız miktarda altın, gümüş, mücevherât ve kıymetli kumaşlar ganimet aldılar, çünkü Sivas şehri Ermeni krallarının[59] ikamet yeri olmuştu.[60] Şehir halkı için o ne feci bir gündü! Çok sayıda bakireler, yeni gelinler ve meşhur kadınlar esir

57 Sivas'ın güneybatısında Develi Kalesi.

58 4 Temmuz 1059.

59 Ardzuruni prenslerinden Senekherim ile dört oğlu.

60 1021'de Ermenistan'daki Kral Senekerim ve Antzevatsik'deki Ardzıruni kolunu temsil eden yeğeni Terenig adına, İmparator II. Basileios ile antlaşma imzalandı. Vaspurakan kralı eyâletlerinin hepsini derhal Bizans İmparatorluğu'na devretti. Bunun karşılığında magistros payesini ve Fırat'a kadar olan Sebastia (Sivas) yöresini aldı. Bu arazi bundan hemen sonra biraz daha büyüdü. Aristakes, s. 19; Simbat, s. 17; Honigman, s. 173. Ayrıca bk. Ergin Ayan, "Selçuklu Fetihlerinden Önce Bizans'ın Ermenistan Politikası", s. 76.

olarak İran'a götürüldüler. Sivas şehri bir an içinde ateşle kül olmuş bir kulübe haline geldi. Müslüman askerleri, sekiz gün Sivas'ta kaldıktan sonra sayısız esirlerle beraber İran'a döndüler.[61]

Tuğrul Bey son Bağdat Seferi'ne çıkmadan önce, 1062 yazında, Azerbaycan'a varınca, bölgenin işlerini düzenlerken Anadolu gazâlarını da tetkik etmiş ve yeni bir yön tayin ederek, bazı kumandanları sefere memur etmiş idi. Böylece Cemcem (Mıçmıç) ve Yusuf (Isuli) gibi diğer komutanlar, başlarında Sâlâr-ı Horasan[62] olmak üzere Dicle'nin kaynakları ve Fırat arasındaki Rum topraklarını istila ettiler. Bunlar muazzam bir orduyla beraber Pağin[63] tesmiye olunan mıntıkaya gelip, bütün bölgeyi esaret altına aldılar ve yağma ettiler. Onlar oradan ilerleyip beklenilmeyen bir anda Tılkhum ve Argın (Ergani) eyâletine geldiler. Mateos, 5 Ekim 1062'de yapılan bu harekâtı Hristiyanlık açısından çok feci bir gün olarak anar. Mervânî Emîri Nasrüddevle'nin oğlu olup Amîd şehrinde oturmakta olan Sâdüddevle, bu Selçuklu harekâtının haberini alınca Sâlâr-ı Horasan'a bir mektup gönderip, onunla ittifak akdetti. O, bütün esirlerin kendi eyâleti içinde satılmasını emretti. Emîr, bütün memleketinin içinde bir fermân çıkarıp esirlerin kâmilen satın alınması emrini verdi ve bu emîr aynen icra edildi. Bu yeni Selçuklu istilâsının haberi her zamanki gibi İstanbul'daki İmparator X. Konstantinos Dukas'a geç ulaştı. Bunun üzerine o, asker topladı ve onları Herve'nin kumandası altına vererek Tılkhum mıntıkasına sevk etti. Urfa'nın Bizans dükü olan Tavadanos da Urfa'nın, Gargar'ın ve Hısn ı Mansûr'un askerleriyle birlikte gelip, Tılkhum ovasında Bizans ordusuyla birleşti. Bunu haber alan Türk askerleri, süratle bölgeden çekildiler. Tavadanos, Amîd şehrine hücum etti. Çünkü o günlerde şehirliler, Sâdüddevle'yi zehirleyip öldürmüşlerdi. Bunlar, Bizans askerlerinin geldiğini duyunca Herve'ye gizlice 10.000 dahekan gönderdiler, o da Müslümanlarla gizli bir ittifak akdetti ve

61 Mateos, 110-112; Süryani Mihail, s. 23; Camicii, s. 147; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 16; Grousset, s. 594.

62 Burada özel isim olarak kullanılmış olan Sâlâr-ı Horasan unvanı, Horasan ordusunun kumandanı demektir ki Çağrı Bey'in oğlu Yakutî kastedilmiştir.

63 Ergani yakınlarında bir kaza.

saldırıyı desteklemekten vazgeçti. Bunu haber alan Tavadanos, Herve'yi tahkir etti. Bizanslılar, Amîd şehrinin kapısında "Romalılar Kapısı" denilen mevkiye geldikleri vakit Müslüman askerleri toplu bir halde onlara karşı çıktılar. Herve ihanetle Tavadanos'u onların karşısında yalnız bıraktı, kendisi de bütün askerleriyle beraber geride durdu. Onun yanında altmış bin atlı mevcuttu. Muharebe başlayınca Müslüman askerlerinden Hacı Başara adlı cesur bir muharip, Bizanslılara büyük darbeler indirdi, Tavadanos'un cephesini yardı ve onları her taraftan vurmaya başladı. Bu savaşta her iki taraftan on beş bin kişi ile birlikte Tavadanos ve Hacı Başara da öldü. Herve ise geri döndü. Aşağı yukarı aynı zamanda Ehnug adlı bir Ermeni beş bin askerle beraber, Amîd mıntıkasında Çebu-Şabar denilen yerde Kürtlerin üzerine yürüdü. Amacı Kürtlerin Türklerden satın almış oldukları Ermeni sürülerini istirdad etmekti. O, onlardan koyun, davar ve muhtelif eşyadan ibaret büyük miktarda ganimet ve birçok esir alıp Severag denilen kaleye döndü. Kürtlerin reisi olan Hâlid, üç oğlu ile beraber onun takibine çıktı. Ehnug ve askerleri onu görünce kaçtılar. Fakat Amîd askerleri aniden yetişip onlara büyük telefat verdirdiler ve bütün esirleri geri aldılar. Fakat Herve daha şanslıydı, zira Amîd'den Erzurum'a giderken Tılkhum bölgesini tahrip etmiş olan Türk askerlerine rastladı. İki taraf muharebeye tutuştular ve Herve galip geldi. O, Türk askerlerini kâmilen kılıçtan geçirdi, onların emîri olan Yusuf'u da öldürdü, büyük miktarda ganimet aldı ve onların elinde bulunan birçok esirleri kurtardı. X. Konstantinos Dukas ise, Tavadanos'un Herve'nin ihaneti yüzünden öldürülmüş olduğunu duyunca, onu İstanbul'a çağırdı, boynuna bir taş bağlatıp denize attırarak boğdurdu.[64]

Böylece Eylül 1063'te Tuğrul Bey'in ölümüne kadar Anadolu'ya yapılan Selçuklu Türkmenlerinin akınlarını incelemiş olduk. Uzun yıllara dayalı olarak kesintisiz devam etmiş olan bu akınlar, doğudan Anadolu'nun ortalarına doğru açılan vadilerin ve nehirlerin akış istikametini takip etmiş ve Kızılırmak boylarına kadar ulaşmıştır.

64 Mateos, s. 113-118; Grousset, s. 595; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 17; Yinanç, s. 55 vd.

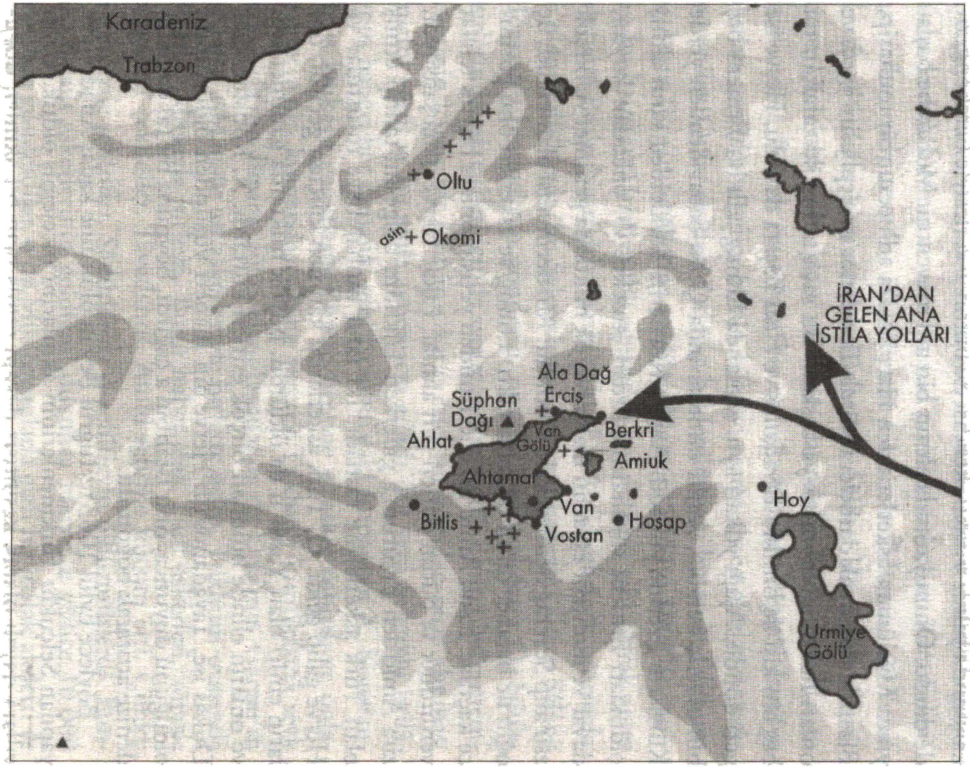

Anadolu ve Kafkasya'ya yönelen ana istila yolları (A. C. Spencer Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*'ndan alıntıdır.)

BEŞİNCİ BÖLÜM

BAĞDAT'A GİRİŞİNE KADAR SULTAN TUĞRUL BEY'İN FAALİYETLERİ

İbrahim Yınal'ın İlk İsyan Teşebbüsü

Tuğrul Bey'in, gittikçe genişlemekte olan Selçuklu topraklarında hâkimiyetinin Selçuklu şehzâdelerinin ve Türkmenlerin de faaliyetleriyle nasıl güçlendiğini buraya kadar izah etmeye çalıştık. Ancak İbrahim Yınal'ın ve Kutalmış'ın yürüttükleri Anadolu harekâtının üzerinden yaklaşık bir yıl kadar geçtikten sonra, hânedan üyelerinden İbrahim Yınal'ın Tuğrul Bey'e karşı isyana benzer bir harekete giriştiğini görüyoruz. Bu isyan hareketinin başlangıcının sebebini teşkil eden, Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'dan hâkimiyetinde bulunan Hemedân şehri ve el-Cibâl bölgesini kendisine teslim etmesini istediği hususunda kaynaklarda açık malumat bulunmaktadır.

Kaynaklarda bulunan bilgilere göre Tuğrul Bey İbrahim Yınal'dan Hemedân şehriyle elinde bulunan el-Cibâl yöresindeki kaleleri kendisine teslim etmesini istedi, fakat İbrahim Yınal kabul etmedi ve veziri Ebû Ali'yi aralarını bozmaya çalışmakla suçlayarak, tevkif edip, huzurunda dövdürdü. Bir gözüne mil çekti ve dudaklarını kesti, daha sonra da Tuğrul Bey'in yanından ayrılarak, askerlerinden bir kısmını toplayıp, Tuğrul Bey ile savaşa girdi. İki ordu arasında çetin bir savaş cereyan etti. Yınal mağlup olup, geri döndü. Tuğrul Bey de onu takip ederek, elindeki bütün kale ve şehirleri zapt etti. İbrahim Yınal, Sermâc Kalesi'ne kapandı ve Tuğrul Bey'e teslim olmadı. Tuğrul Bey onu adı geçen kalede kuşattı. Çeşitli kavimlerden müteşekkil olan askerlerinin sayısı yüz bini buluyordu.

Yınal'a karşı savaşı sürdüren Tuğrul Bey, dört gün zarfında kaleleri ele geçirdi. Sermâc Kalesi alınması son derece güç müstahkem kalelerden biriydi. Buna rağmen Yınal'ı oradan zorla indirdi. Sonra ona ikramda bulundu. Yınal Tuğrul Bey'in yanına gelince ona iyi davrandı ve ondan aldığı yerlerin çoğunu geri verdi. Tuğrul Bey, Yınal'a isterse iktâ edeceği beldelere gidebileceğini isterse kendisiyle beraber kalabileceğini söyledi. Yınal onun yanında kalmayı tercih etti (441/1049-1050).[1]

Yukarıdaki kayıtlardan anlaşıldığına göre, Tuğrul Bey söz konusu isteklerde bulunduğu sırada Yınal Anadolu harekâtından dönmüş olarak Tuğrul Bey'in yanında idi. İsyan hareketi İran coğrafyasında gerçekleşmiştir. Yınal, Tuğrul Bey'le aralarının bozulmasından mesul tuttuğu vezirini cezalandırmıştır. Kaynaklarda açıkça belirtilmese de Vezir Ebû Ali Yınal'ı kendi bölgesinde bağımsız hareket etmeye teşvik ediyordu. Ancak Yınal'ın önce vezirini cezalandırıp, sonra isyan hareketine girişmesi ise soru işareti uyandırmaktadır. Belki de vezir Yınal'ın isyan teşebbüsüne girişmesini engellemeye çalıştığı için cezalandırılmıştır. Aslında Dandanakan Savaşı'ndan sonra toplanan kurultayda yapılan üleştirmeye göre hânedan üyelerinin fethettiği topraklar onların egemenliğinde kalmalıydı. Yani Yınal eski geleneğe göre fetih hakkını korumak niyetindeydi. Dolayısıyla kaynaklarda açıklık bulunmamasına rağmen Tuğrul Bey'in teklifi alınan karara ve eski Türk geleneğine aykırı bir durum arz ediyor gibi görünmektedir.

1 İbnü'l-Esîr, IX, s. 422; İbn Kesîr, XII, s. 155; el-Azimî, Yay. A. Sevim, s. 11; Müneccimbaşı, I, s. 17; İbn Haldûn, IV, s. 11; Türkmenler, Gazneli Sultan Mahmûd'un Hindistan'daki ordularında askerlik yapmışlar ve onların Hint kentlerini fethederken kullandıkları kuşatma yöntemlerini orada öğrenmişlerdi. Sultan Mesûd da askere ihtiyaç duyduğu zamanlarda Kızıl, Büke ve Göktaş gibi Oğuz beylerinden orduya katılmalarını istemekte bir sakınca görmemişti. Türkmenleri Hâcib Humartaş'ın kumandası altında Herât'tan Sind kıyılarındaki Mukrân'a kadar göndermişti. Beyhakî, Haz. Hicabi Kırlangıç, 58 vd. Tuğrul Bey'in gayet müstahkem olan Sermâc Kalesi'ni kuşatıp, hem de İbrahim Yınal gibi bir kumandandan alması Türkmenlerin yukarıda zikredildiği gibi bu işte tecrübeli olduklarını gösteriyor.

Diğer taraftan Tuğrul Bey'in Selçuklu Devleti'nin kurulmasında ve özellikle Anadolu fetihlerinde büyük başarılar kazanan Yınal'dan böyle bir istekte bulunması, onun devleti merkeziyetçi bir yönetim tarzıyla idare etmeye büyük önem verdiğini gösteriyor. Yınal ise devlet içinde kendisine bir hâkimiyet alanı sağlamak düşüncesinde olduğundan Tuğrul Bey'in isteği veya istekleriyle ters düşmüştür. Ancak Tuğrul Bey'in zamanında aldığı tedbirler sonucunda Yınal bu teşebbüsünde başarılı olmamış, Yınallılar[2] ile Mikâil oğulları arasındaki gizli rekabet ikincilerin zaferiyle sonuçlanmıştır. Bu rekabet aşağıda ayrıntılarıyla göreceğimiz gibi daha uzun süre devam edecektir.

Büveyhîler

Aynı tarihte İbnü'l-Esîr'in ifadesine göre İbrahim Yınal üzerine harekâtı devam ederken Tuğrul Bey, yukarıda sık sık sözünü ettiğimiz Nasrüddevle b. Mervân'a da haber gönderip, ülkesinde hutbeyi kendi adına okutmasını istedi. O da itaat arz edip, Diyarbekir bölgesinde Tuğrul Bey adına hutbe okuttu. İbnü'l-Esîr'e göre bu hadise 441 (1049-1050), Ebû'l-Ferec'e göre ise 442 (1050-1051) yılında vuku bulmuştur.[3]

Bu bilginin ihtiva ettiği mânâ bu tarihlerde Selçuklu nüfuzunun Güneydoğu Anadolu'ya nüfuz etmiş bulunduğuna dairdir. Bu münasebetle Gürcü Liparit'in serbest bırakılması için Bizans İmparatoru Monomakhos'un Mervânî Emîri Nasrüddevle'nin tavassutunu rica ettiğini de yukarıda zikretmiştik. Demek ki Pasinler Savaşı

2 Selçuk'un oğlu Mikâil'in neslinden gelen Büyük Selçuklular ile Irak, Kirmân ve Suriye Selçukluları birinci kolu, Selçuk'un büyük oğlu Arslan Yabgu'nun torunları tarafından kurulan Türkiye Selçukluları da ikinci kolu teşkil eder. Devletin kuruluşundan önce Selçuklular tabiri, dar mânâsı ile, sadece, Mikâil'in oğulları Tuğrul ve Çağrı beylere mensup Türkmenlere âlem olup, diğerleri bazen Selçuk'un oğlu Yusuf Yınal'a nisbetle Yınallılar ve Arslan Yabgu'ya mensup olanlar da Yabgulular adları ile anılmışlar; daha küçük zümreler de, beyleri dolayısı ile, Kızıllılar, Yağmurlular adlarını almışlardır. Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 53.

3 İbnü'l-Esîr, IX, s. 422; Abû'l-Farac, I, s. 304; Krş. Ripper, s. 198; Tufantoz, 96 vd.

Tuğrul Bey'e büyük bir itibar kazandırmış, yerel emîrliklerin Selçuklu hâkimiyetine girmesine vesile teşkil etmiştir.

Yine bu tarihlerde Bağdat'tan Basra'ya ve oradan Kirmân'a kadar Türklerin bulunduğu ve siyâsî olaylara karıştıkları tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Büveyhî Emîri Ebû Kâlîcâr'ın 4 Cemâziyelevvel 440'da (15 Ekim 1048) Kirmân'da Cenâb kasabasında ölümünden sonra, ordudaki Türkler hazine, silah ve atları yağmaladılar. Ebû Kâlîcâr'ın ölümü sırasında onunla birlikte Kirmân'da bulunan oğlu Fûlâd Sutûn, askerlerden ayrı bir yerde tek başına kalmakta olan Vezir Ebû Mansûr'un yanına gitti ve orada kaldı. Türkler vezirin ve Fûlâd Sutûn'un mallarını da yağmalamak istediler; fakat Deylemliler buna izin vermediler, bunun üzerine Türkler Şîrâz'a döndüler. Emîr Fûlâd Sutûn orayı zapt etti, vezir de endişeye kapılıp Hurme Kalesi'ne çekildi ve oraya kapandı. Kâlîcâr'ın ölüm haberi Bağdat'a varınca burada bulunan oğlu Hüsrev Fîrûz orduyu toplayıp askerlerden kendisini destekleyeceklerine dair yemin istedi. Halîfe el-Kâim Biemrillâh'a da elçi gönderip hutbeyi kendi adına okutmasını ve "el-Melikü'r-Rahîm" lakabını vermesini istedi. el-Melikü'r-Rahîm lakabı hariç diğer istekleri yerine getirilinceye kadar aralarında elçiler gidip geldi. Halîfe, el-Melikü'r-Rahîm lakabını vermekten çekindi ve "Yalnızca Allah'a mahsus olan sıfatların lakab olarak verilmesi caiz değildir" dedi. Fakat her şeye rağmen el-Melikü'r-Rahîm lakabını aldığı kaynakların onu bu şekilde zikretmelerinden anlaşılan Hüsrev Fîrûz, Irak, Hûzistân ve Basra'da hükümdârlığını kabul ettirdi. Basra'da kardeşi Ebû Ali vardı. Ebû Kâlîcâr geride, Hüsrev Firûz, Emîr Fûlâd Sutûn, Ebû Tâlib Kâmrev, Ebû'l-Muzaffer Behrâm, Ebû Ali Keyhüsrev, Ebû Sa'd Hüsrevşâh adlarındaki altı erkek evlât ile üç tane de küçük çocuk bırakmıştı. Fûlâd Sutûn Şîrâz'a ve Fars'a hâkim olunca, el-Melikü'r-Rahîm, diğer kardeşi Ebû Sa'd'ı bir orduyla onun üzerine sevk etti. Bunlar Şirâz'ı ele geçirdiler, el-Melikü'r-Rahîm adına hutbe okuttular ve Fûlâd Sutûn ile annesini yakalayıp tevkif ettiler. Bu hadise 441 Şevvâl ayında (Mart-Nisan 1049) vuku bulmuştu.[4]

4 İbnü'l-Esîr, IX, s. 414 vd.; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 313 vd.; Mîrhând, II, s. 625; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbârü'l-Beşer*, I, Neşr. Mahmûd Deyyûb,

el-Melikü'r-Rahîm 441 Muharrem ayında (Haziran-Temmuz 1049) Ahvâz'dan Fars diyarına gitti. Şîrâz askerleri onu karşılayıp hizmetine girdiler. Şehre girmek üzere Şîrâz'a yakın bir yerde kargâh kurdu. Fakat daha sonra Şîrâzlı Türklerle Bağdatlılar anlaşamadılar, aralarında çatışma çıktı ve Bağdatlılar galip gelip Irak'a döndüler; bu sebeple el-Melikü'r-Rahîm de onlarla dönmek zorunda kaldı, çünkü o Şîrâzlı Türklere güvenmiyordu. Fars'taki Deylemliler de İstahr Kalesi'nde bulunan kardeşi Fûlâd Sutûn'un tarafını tutuyorlardı, zaten kendisi de onlardan hoşlanmıyordu; bu yüzden Bağdatlılarla dostluk kurmak zorunda kaldı ve Ağustos 1049'da Ahvâz'a dönüp orada ikamet etti. Errecân'da da kardeşleri Ebû Sa'd ile Ebû Tâlib'i vekil bıraktı. Bu arada Fars'ta ihtilâf çıktı. Yukarıda tevkif edildiğinden söz ettiğimiz Fûlâd Sutûn bir yolunu bulup kurtularak İstahr Kalesi'ne gitti, İran askerlerinin önde gelen simalarından bir grup da ona katıldı. el-Melikü'r-Rahîm Ahvâz'a dönünce bütün şehirleri hâkimiyeti altına aldı, bunun üzerine çok sayıda asker onun üzerine yürüdü ve Fars diyarını istilâ ettiler, daha sonra da Ahvâz'ı zapt etmek gayesiyle Errecân üzerine yürüdüler. el-Melikü'r-Rahîm Ahvâz'a dönünce bütün şehirleri hâkimiyeti altına aldı, bunun, üzerine çok sayıda asker onun üzerine yürüdü ve Fars diyarını istilâ ettiler, daha sonra da Ahvâz'ı zapt etmek gayesiyle Errecân üzerine yürüdüler. el-Melikü'r-Rahîm Mart-Nisan 1050'de Ahvâz'dan Râmhürmüz'e döndü. Milli vadisine varınca Fars askerleri karşısına dikildi ve çok çetin bir savaşa tutuştular. Askerlerinden bir kısmı da el-Melikü'r-Rahîm'e hainlik ettiler, bu sebeple el-Melikü'r-Rahîm ve bütün ordusu bozguna uğradı. Kardeşleri Ebû Sa'd ve Ebû Tâlib ile

Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1317, s. 523; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad From The Accession of Izz al-Dawla To Its Extinction A. H. 356-447/A. D. 967-1055*, University of London Doktora Tezi, 1953, s. 226; Fûlâd Sutûn'un annesinin adı İbnü'l-Belhî tarafından Herâsûyye olarak verilmiştir. Ibnu'l-Balkhî, *Farsnâma*, Ed. G. Le Strange-R. A. Nicholson, Cambridge University Press, London 1921, s. 166; Ebû Kâlîcâr'ın iki tane de kızı vardı ki bunlardan biri Halîfe el-Kâim ile evli olup 440'da (1048-1049) ölmüştür. Diğeri ise Tuğrul Bey ile evliydi. Harold Bowen, "The Last Buwayhids", s. 231.

beraber Basınnî'ye, oradan da Vâsıt'a gitti. Fars askerleri de Ahvâz üzerine yürüdü ve orayı zapt edip şehir dışında çadır kurdular.[5]

Büveyhîler Devleti'nin iç mücâdeleleri sıralarında Bağdat'ın güneydoğusunda bulunan Vâsıt'ta Türk askerlerinin bulunduğu tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Buna göre Ebû Kâlîcâr'ın 4 Cemâziyelevvel 440'da (15 Ekim 1048) ölümünden sonra, Bağdat'ta Sünnîlerle Şiîler birbirleriyle mücâdele ederlerken, vilâyetlerde Ebû Kâlîcâr'ın oğulları Ebû Nasr Hüsrev Fîrûz ile Fûlâd Sutûn'un taraftarları arasında bir iç mücâdele vuku bulmakta idi. Fûlâd Sutûn'un yukarıda da belirttiğimiz gibi Selçuklular ile bağlantısı Büveyhîlerin durumunu daha da zorlaştırmakta idi. el-Melikü'r-Rahîm, Vâsıtlıların iktâı olan Nehrü's-Sıla ile Nehrü'l-Fazl'ı Nûrüddevle Dübeys'e iktâ etmiş, o da bu kasabalara gidip idareyi üstlenmişti. Bunu duyan Vâsıtlı askerler çok öfkelendiler, derhal toplandılar ve Nûrüddevle ile çarpışarak onu bu iki beldeden uzaklaştırmak maksadıyla harekete geçtiler. Nûrüddevle'ye haber gönderip tehdit ettiler, Nûrüddevle de cevaben onlara: "Burayı bana el-Melikü'r-Rahîm iktâ etmiştir. Siz de ben de ona haber gönderelim, o neyi emrederse ona razı olalım." dedi. Bunun üzerine ona küfrettiler ve süratle üzerine yürüdüler. Nûrüddevle de askerlerinden bir taifeyi onların yolu üzerine gönderdi. Vâsıtlı askerler onların olduğu yere varınca askerlerini pusuya yatırdı. İki taraf karşılaşınca Araplar, Vâsıtlı Türkler pusu kurulan yeri geçinceye kadar ses çıkarmadılar, fakat pusu yerini geçer geçmez pusudakiler dışarı fırlayıp Vâsıtlı Türklerin üzerine saldırdılar, onlara ağır bir darbe indirdiler. Pek çok adamı öldürdüler ve esir aldılar, bir o kadarı da yaralandı. Vâsıtlılar tam anlamıyla bozguna uğradılar. Nûrüddevle onların mallarını ve hayvanlarını ganimet aldı. Daha sonra da Vâsıt üzerine yürüdüler ve şehre yakın bir yerde konakladılar. Bunun üzerine Vâsıtlılar Bağdat'a haber gönderip askerî yardım istediler. Nûrüddevle'yi başlarından uzaklaştırması, Nehrü's-Sıla ile Nehrü'l-Fazl'ı da kendi namına ondan alması için el-Besâsîrî'yi teşvik ve ona bazı vaatlerde bulundular.[6]

5 İbnü'l-Esîr, IX, s. 421-425.

6 İbnü'l-Esîr, IX, s. 423; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 313 vd.

İbnü'l-Esîr'in sonraki kayıtlarından el-Besâsîrî'nin Nehrü's-Sıla ile Nehrü'l-Fazl'ı almak için teşebbüste bulunup bulunmadığı tespit edilemiyor. Fakat 441 yılının Zilkâde ayında (Mart -Nisan 1050) Irak'ın batısında Suriye ve Ürdün ile çevrili bulunan Enbâr vilâyetini ele geçirdiği anlaşılıyor. Buna göre Musul Emîri Karvâş Enbâr halkına çok kötü davranıp mallarına el uzatmış, bunun üzerine Enbâr ahâlisinden bir grup Bağdat'ta bulunan el-Besâsîrî'nin yanına giderek şehri teslim etmek üzere kendileriyle beraber bir ordu göndermesini istemişlerdi. el-Besâsîrî de kabul edip onlarla birlikte bir ordu gönderdi, bunlar Enbâr'ı teslim aldılar. Arkadan el-Besâsîrî de yetişti ve halka iyi ve âdilâne muamele edip adamlarından hiçbirinin bir ölçek ekmeği dahi parasız almalarına müsaade etmedi. Şehirde vaziyeti düzeltip bazı kuralları yerleştirinceye kadar Enbâr'da kaldı ve daha sonra Bağdat'a döndü.[7]

Bağdat'taki Sünnî ve Şiîler arasında en uzun süren durgunluk süreci 441/1049 yılında sona ermiş ve 447/1055'de Tuğrul Bey'in şehre girişine kadar çatışma ve mücâdeleler devam etmiştir. Şehirde kargaşanın hâkim olduğu bu dönemde yaşananlar, siyâsî otoritede görülen zayıflık ile doğrudan ilişkilidir. el-Besâsîrî'nin Enbâr üzerine yaptığı bu harekâtın gerçekleştiği sıralarda 441/1049 yılındaki olaylar, Kerh'teki halkın, Âşûrâ gününde yaptıkları âdetlerinin yasaklanmasının ilanı üzerine gerçekleşmiştir. Kerh ahalisinin, ağlayıp feryat etmeleri ve her yıl aşure günü yapageldikleri âdetleri yapmaları yasaklandı; fakat onlar bu yasağa uymayıp âdetlerini icra ettiler. Şiâ ile Sünnî halk arasında patlak veren çatışmada, her bir grubun kendi inançlarına sahip bir askerî güç tarafından (Deylemli askerler Şiîleri, Türkler ise Sünnîleri) desteklenmesi, çok sayıda ölüm ve yaralanmalara neden olmuştur. Türkler Kerh'e geçip çadırlarını onlara yakın bir yerde kuruncaya kadar iki taraf arasındaki çatışmalar sürdü, Türkler gelince her iki taraf da kenara çekildi. Daha sonra Kerh ahalisi şehrin çevresine sur yapmaya başladılar, Sünnî kebapçılar da kebapçılar çarşısına sur yapmaya başladılar. Her iki taraf da bu iş için büyük ölçüde para harcadı ve aralarında birçok çatışmalar oldu, bu

7 İbnü'l-Esîr, IX, s. 424 vd.; İbn Haldûn, III, s. 825.

yüzden çarşı işe yaramaz hale geldi. Olaylar giderek arttı, bu yüzden birçok kimse şehrin batı yakasından doğu yakasına geçti ve orada ikamet etmeye başladı, bunun üzerine halîfe, Ebû Muhammed b. en-Nesevî'ye Kerh'e gidip durumu düzeltmesini ve fitne, fesada son vermesini emretti. Şehrin batı yakasında oturan Sünnîler ve Şiîler bunu duyunca onu şehre sokmamak için toplandılar. Kebapçılar çarşısı ve diğer bazı yerlerde "hayya alâ hayri'l-amel" şeklinde, Kerh'te ise "es-Salâtu hayrun mine'n-nevm" şeklinde ezan okundu. Ashâb-ı kirâm hakkında da: "Allah rahmet eylesin" diye dua edildi, bu sebeple halîfenin elçisi Ebû Muhammed Kerh'e gidemedi.[8] Halk, uzlaşmış bir tavır sergilemek sûretiyle en-Nesevî'nin şehre girişine engel olmuştur. Hatta 442/1050 yılında Şiîler ile Sünnîlerin barıştığının bir göstergesi olarak Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in türbelerinin ziyaret edilip Kerh halkının Sahâbe'ye rahmet dilediği görülmektedir. İbn Kesîr'in de ifade ettiği üzere bu tavrın bir takıyye olduğu daha sonra gerçekleşen olaylarda kendini göstermiştir.[9] Nitekim İbnü'l-Esîr de yapılan ittifakın gönüllerde biriken kin ve nefret sebebiyle öyle bozulmayacak sağlam bir ittifak olmadığını kaydediyor.[10]

Selçuklu asrının bu temel önemdeki mezhep çatışmalarında Şiîlerle Sünnîler birbirlerini düşman ilan etmelerine ve zaman zaman askerî operasyonlar vuku bulmasına karşın, aralarında hiçbir zaman gerçek bir savaşın vuku bulmadığını, kaynaklardaki bilgilerden tespit edebilmekteyiz. Gözlemlediğimiz kadarıyla aradaki çatışmaları tetikleyen etken olarak, birkaç geleneksel değerin her iki kutup tarafından rencide edilmesi görülmektedir. Şiîlerin aşure günlerine Sünnîlerin tepki göstermesi sonra da yasaklanması, "Gadir-i Hum" gibi özel günlerde iki taraf arasında mutlaka olaylar çıkması, birlikte yaşayan İslâm halkı arasında bir iç çatışma ortamının çıkmasına yol açmış görünüyor.[11]

8 İbnü'l-Esîr, IX, s. 425; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 320.

9 İbn Kesîr, XII, s. 159; Krş. Maşide Kamit, "Kâim-Biemrillâh'ın Hilâfetinde Sünnî ve Şiî İktidar Mücadelesi", *İSTEM*, 2014, S. 24, s. 185 (179-207).

10 İbnü'l-Esîr, IX, s. 436.

11 Geniş bilgi için bk. Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu Devleti Zamanında Alevî-Sünnî Çatışmaları", *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 2013, Sayı 8, s. 187 vd.;

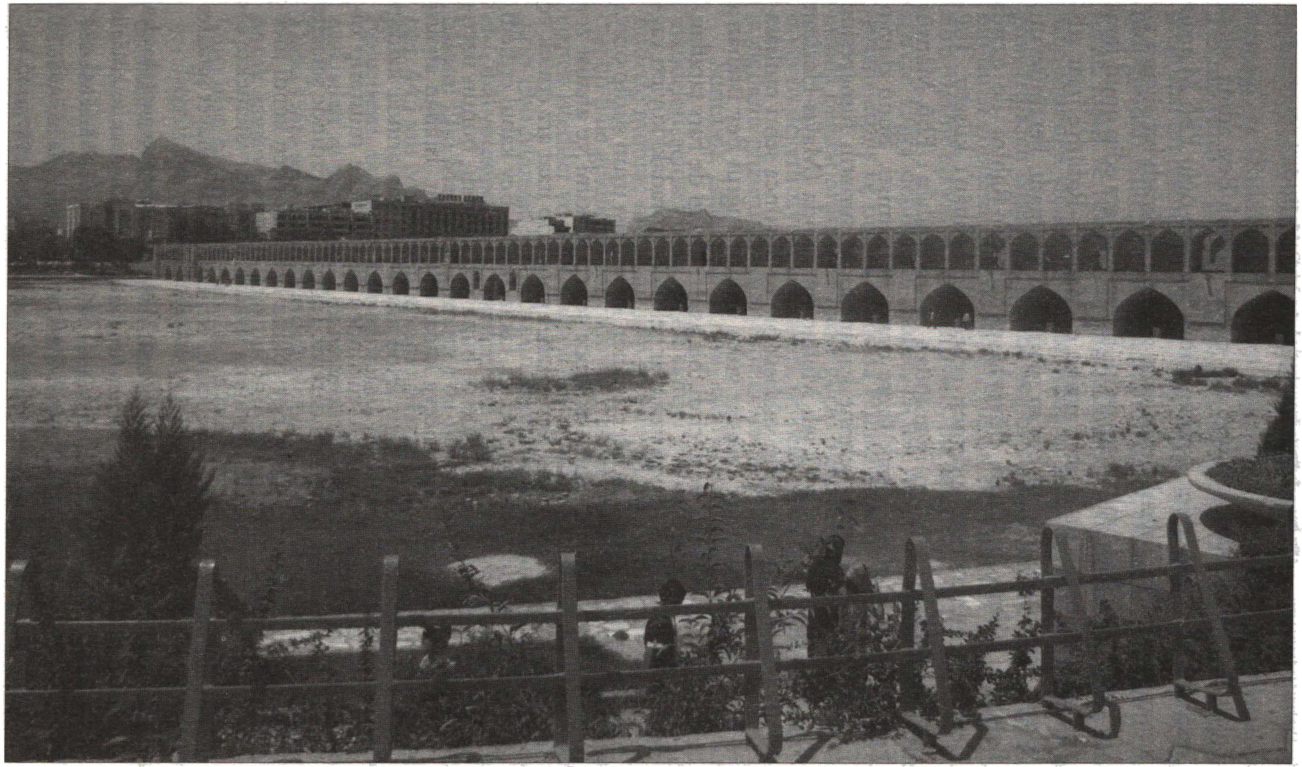

Isfahan Siosepol Köprüsü (Fotoğraf: Seda Muratoğlu)

Tuğrul Bey'in İsfâhân'ı Fethi

Yukarıda Selçuklulara tabiiyet arz edip, Tuğrul Bey adına sikke kestirdiğinden söz edilen İsfâhân Emîri Kâkûye oğlu Ebû Mansûr Ferâmûrz, Sultan Tuğrul Bey'e karşı sabit ve istikrarlı bir siyaset takip etmiyor, değişik yollar izliyordu. Bazen itaat arz edip onun tarafına geçiyor, bazen da ondan ayrılıp el-Melikü'r-Rahîm'e itaat ediyordu. Bu durum Tuğrul Bey'in gözünden kaçmadı. Ferâmûrz'un, Bağdat'a hâkim bulunan Büveyhî el-Melikü'r-Rahîm ile kendi aleyhinde münasebete girişmesi sebebi ile İsfâhân'ı kuşattı. Tuğrul Bey İbrahim Yınal'ın isyanından sonra İsfâhân'ı Ebû Mansûr Ferâmûrz'un elinden almak üzere oraya yönelmişti. Bunu duyan Ebû Mansûr Ferâmûrz, şehrine kapanmış ve surların himayesine sığınmıştı. Tuğrul Bey 442 yılı Muharrem ayında (Mayıs-Haziran 1050) İsfâhân önlerine gelip yaklaşık bir yıl boyunca şehri muhasara etti, aralarında birçok savaşlar vuku buldu. Tuğrul Bey İsfâhân'a bağlı köy ve kasabaları ele geçirdi, bir askerî birliği de Fars taraflarına sevk etti. Bunlar el-Beyzâ'ya kadar geldiler ve oradaki köyleri yağmalayıp ganimetlerle döndüler. İsfâhân kuşatması uzun sürüp oraya bağlı kasaba ve köyler tahrip edilince şehrin hâkimi ve ahalisi zor durumda kaldılar ve Tuğrul Bey'e haber gönderip itaat arz etmek ve mal vermek istediklerini bildirdiler, fakat Tuğrul Bey kabul etmedi, şehri teslim etmedikleri müddetçe buna razı olmadı, bunun üzerine onlar da erzakları tükeninceye kadar dayandılar. İsfâhân ahalisi Tuğrul Bey'in kendilerini haps içine alması ve yanlarında kaldığı müddetin dokuz aya varması yüzünden son derece mustarip oldukları için halîfeye haber göndererek Tuğrul Bey nezdinde şefaatte bulunmasını istediler. Tuğrul Bey çoktan beri halîfeden kendi mevkiini yükseltecek ve hükümdârlığına uyacak unvanlar istemekte olduğundan halîfe bu ricayı önce kabul etmedi. Fakat nihayet şefaatte

---

Hicretin 10. yılında Peygamber'in binlerce Müslüman ile beraber gittiği hacdan dönerken konakladığı ve Hz. Ali'nin, kendisinden sonra imâmet ve hilâfetini açıkladığı iddia edilen yerin adıdır. Cemal Sofuoğlu, "Gadir-i Hum Meselesi", *A.Ü. İ. F. D.*, Ankara 1983, XXVI, s. 468-470; Geniş bilgi için bk. Abdülbaki Gölpınarlı, *Tarih Boyunca İslam Mezhebleri ve Şiilik*, İstanbul 1987, s. 40-44.

bulunmayı kabul ederek ona "meşru hükümdâr", "Müslümanların sığınağı" ve "Rükneddîn Sultan Tuğrul Bey" unvanlarını kullanarak mektup yazdı ve İsfâhân ahalisi lehinde ricalarda bulundu. Sonra bu mektubu bir elçi ile gönderdi. Tuğrul Bey bu müracaatı beklemekte olduğundan halîfenin ricasını kabul ederek bilmukabele kendisine hil'at, nişan ve benzeri saltanat alametleri gönderme lütfunda bulunduğundan elçilerle birlikte Kâim'in hazinesine yirmi bin dinar gönderdikten başka, maiyetine beş bin dinar, Reisürrüesâ'ya da iki bin dinar gönderdi (Ocak 1052). Tuğrul Bey bundan böyle mührünün üzerine bir yay resmi kazdırmış, bu üç unvanı tespit etmiş ve bu işarete Tuğra denilmişti. Halîfe, elçilik heyetini Bâbü'l-Merâtib'de misafir etmiş ve onlara ikramda bulunulmasını buyurmuştu. Bayramda Bağdat ordusu ne kadar güçlü olduklarını göstermek maksadıyla en değerli ziynet eşyalarını, en nefis atları ve en güzel zırhlarıyla elçilerin huzurunda bir gövde gösterisi yapmışlardı.[12]

Sonunda İsfâhân halkının sabırları tükendi, erzak ve ikmal maddeleri gelmez oldu. Halk camiyi yıkmak zorunda kaldı, oduna şiddetle muhtaç oldukları için camiin ahşap kısımlarını aldılar. Ancak bu hâle geldikten sonradır ki, Tuğrul Bey'e boyun eğip itaat arz etmek istediler ve şehri Tuğrul Bey'e teslim ettiler. Tuğrul Bey içeri girip Ebû Mansûr Ferâmûrz'un askerlerini oradan çıkardı ve onlara el-Cibâl yöresindeki bazı yerleri iktâ etti. Halka iyi davrandı. İsfâhân hâkimi Ebû Mansûr Ferâmûrz'a da Yezd ve Eberkûh şehirlerini iktâ etti. 443 yılı Muharrem ayında (Mayıs-Haziran 1051) İsfâhân'a girip yerleşti. Burayı çok güzel buldu, hoşuna gitti ve Rey'de bulunan mal, silah ve zahirelerini de buraya nakledip İsfâhân'ı başkent yaptı. Daha sonra şehrin surlarından bir bölümünü tahrip ederek "Surlara ancak zayıf ve güçsüz insanlar ihtiyaç hisseder. Kalesi, askerleri ve kılıcı olan bir insanın surlara ihtiyacı yoktur." dedi.[13]

Tuğrul Bey ayrıca İsfâhân'da bir evin yıkılmasını da emretmiştir. Bu evin yıkılmasıyla birlikte altından değerli mücevherler, gemi

12 İbnü'l-Esîr, IX, s. 424; Abû'l-Farac, I, s. 305; İbn Kesîr, XII, s. 161.

13 İbnü'l-Esîr, IX, s. 424; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 480; İbn Kesîr, XII, s. 159; Müneccimbaşı, I, s. 18; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 27.

şeklinde yapılmış kaplar, altın ibrikler, paha biçilemez mücevherlerle dolu toprak iki tane Çin küpü ile birlikte içerisinde on bin altının bulunduğu toprak bir kap ele geçirildi.[14]

Şehrin kuşatılması sırasında şartların ağırlaşması münasebetiyle imkân bulanlar Hûzistân ve Şirâz'a göç etmişlerdi. İsfâhân'ın fethinden sonra Tuğrul Bey şehir ahalisine adaletle davranmış, onlara ihsanlarda bulunmuş ve şehirden ayrılanların geri dönmelerine izin vermiştir. Bu bilgiyle ilgili olarak Fahreddîn Gürgânî'nin eserinden birkaç mısrayı burada aynen nakletmek istiyoruz

Muazzam sultan şâhlar şâhı
Kutlu falıyla girince İsfâhân'a
Askere vilayet, şahlık verdi
Kötü davranmadı onlara yok etmedi
Kimse ondan zarar görmedi
Herkes onunla kâr etti sevindi
Ama halka çalışmayı buyurdu
Şehri orduya bağışladı
Onların suçunu affetti
Onun öfkesiyle bir beden inlemedi.[15]

Nâsır-ı Hüsrev, 444'de (1052-1053) yani şehrin fethinden iki sene sonra İsfâhân'a giderken şehre yedi fersahlık (yaklaşık 35-40 km.) mesafedeki Han Lencân şehrinin kapısında Sultan Tuğrul Bey'in adının yazılı olduğunu zikretmektedir. Seyyah devamla İsfâhân hakkında şunları yazmaktadır: "İsfâhân ovaya kurulmuş bir şehir. Havası, suyu güzel. Nerede olursa olsun, yeri on arşın kazdılar mı soğuk ve tatlı bir su çıkıyor. Şehir sağlam bir hisar içinde. Hisara kapılar, savaş yerleri, burçlar, mazgallar yapmışlar. Şehirde akar sular, güzel ve yüksek yapılar var. Büyük ve güzel bir cami olan Cuma Mescidi şehrin ortasında. Şehrin suru 3.5 fersah sürer dediler. Şehrin içi tamamıyla mamur. Hiçbir yıkık yer görmedim. Birçok pazarları

14 İbnü'l-Cevzî, XV, s. 331.

15 Fahreddîn Es'ad-i Gorgânî, *Vîs-u Râmîn*, Çev. Mehmet Kanar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s. 25, 28.

var. Sarrafların bulunduğu çarşıda iki yüz sarraf vardı. Her çarşının bir geçidi ve kapısı bulunmakta. Bütün mahallelerin, sokakların da böyle geçitleri ve sağlam kapıları var. Kervansarayları tertemiz. Kû-Tirâz denen bir mahallesi var ki orada elli tane güzel kervansaray var, her birinde birçok satıcılar, oda sahipleri oturmakta. Bizim beraber gittiğimiz kervanda bin üç yüz eşek yükü mal vardı. O şehre girdik, nasıl indiğimizi hiç anlamadık. Hiçbir yerde darlık konak yeri sıkıntısı ve yiyim darlığı yoktu. Sultan Tuğrul Bey bu şehri alınca oraya Nîşâpûrlu iyi huylu, güzel yazılı, hâlim, güzel yüzlü bir genci tayin etmişti. Ona Hâce Amîd derlerdi. Fazilet erbâbını sever, güzel söz söyler, kerem sahibi bir adamdı. Padişah, üç yıl halktan bir şey istenmemesini emretmişti. O da hiçbir vergi almamış, o emre uymuştu. Etrafa dağılmış olanlar da ülkelerine geri dönmüşlerdi. Biz İsfâhân'a gelmeden şehirde büyük bir kıtlık olmuştu. Biz geldiğimiz sırada arpa biçiyorlardı. Bir buçuk batman[16] buğday ekmeği ve üç batman arpa ekmeği bir dirhemeydi. Oralılar asla bu şehirde sekiz batman ekmekten az ekmeğin bir dirheme satıldığı görülmemiştir diyorlardı. Farsça konuşan şehirlerin içinde İsfâhân şehrinden daha güzel, kalabalık ve mamur şehir görmedim. Buğday, arpa vesair hububat yirmi yıl dursa bozulmaz dediler. Bazıları da bu kale yapılmazdan evvel böyleydi. Havası güzeldi, o yüzden bozulmazdı. Fakat kale yapıldıktan sonra havası fenalaştı, bazı şeyler bozulmaya başladı. Fakat köylerde hâlâ böyledir dediler."[17]

16 İran'da (batman) menn Yakınçağ'a kadar en önemli eşya ağırlığı idi, bu birim, bugün bile yerini tamamen kilograma bırakmış değildir. 10. yüzyılın Arap coğrafyacıları çok sayıda menn değeri olduğunu bildiriyordu. Ann K. S. Lambton, *Lanlord And Peasant İn Persia*, Oxford University Press, London-New York-Toronto 1953, s. 409; Ortaçağ'da bu menn ağırlıklarından genel olarak sadece üç tanesi varlığını sürdürebilmiştir: 1) 260 dirhemlik ya da 833 gramlık (5/6 kg) küçük menn ağırlığı; 2) 3 kg'lık büyük menn ağırlığı; 3) 1920 gramlık orta menn ağırlığı. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 21 vd.

17 Nâsır-ı Hüsrev, s. 143 vd.; Ticaretin Basra'dan Mısır'a kayması Mısır'ı gittikçe zenginleştiriyordu. Mısır hem zengindi ve hem de Müslüman dünyanın diğer yerlerine nazaran çok daha güvenli ve huzurluydu. Mısır'ın bu öne çıkışı, pek çok Müslüman düşünür üzerinde olumlu etki yapıp, onların gönüllü olarak

Fahreddîn Gorgânî'nin önce Tuğrul Bey'i sonra da Nâsır-ı Hüsrev'in adını zikrettiği Hâce Amîd'i, bilgi ve tecrübesi dolayısıyla övdüğünü görmekteyiz. Hâce Amîd lakaplı Ebû'l-Feth Muzaffer Nîşâpûrî, soylu bir aileye mensup, çevresinde saygın bir şahsiyet olarak tanınan birisiydi.[18] Dolayısıyla bu iki kaynağın verdiği bilgilerin birbirini doğruladıkları anlaşılmaktadır. Tuğrul Bey'in, İsfâhân'ın imar edilmesi için yaptırdığı yüksek binalar, köyler, evler, köşkler, mescitler ve hankâhlar için tahsis ettiği para beş yüz bin dinar tutuyordu.[19]

Yukarıdaki bilgilere bakarak, Tuğrul Bey'in talimatıyla vergi tahsilâtına üç sene müddetle muafiyet tanınması, bunun süreli olduğu düşünüldüğünde geçici bir hususiyet taşıdığı kanaatine varılabilir. Sultanın bu teşebbüsü, fethedilen ülkede asıl istihsali sağlayan tarım toplumunun rahatlamasını ve kalkındırılmasını amaçlayan bir tedbir gibi görünmektedir. Bu uygulama eski Türk devlet telâkkisine göre halktan mümkün olduğu nispette az vergi alma ve gelir kaynaklarını dış fetihlerle sağlama tarzına uygun düşmektedir.

Tuğrul Bey'in İsfâhân valiliğine atadığı Hâce Amîd Ebû'l-Feth Muzaffer, Kûhistân'dan, Hûzistân'dan, Şirâz'dan herkesi çağırıp, gönüllerini almış, öküz, tohum vererek ekonomisini düzeltmiştir. O kadar ki harabe haline dönmüş köyler iki ayda inanılmayacak derecede mamur hale gelmişlerdir.[20]

Tuğrul Bey'in emriyle alınan ekonomik tedbirlerle görüyoruz ki, İsfâhân'da tarım ve hayvancılıkta halk teşvik edilince 1052-1053'de sekiz batman ekmek bir dirheme düşmüştür, halbuki İsfâhânlılar evvelce bir buçuk batman buğday ekmeği ve üç batman

İsmâilî (Yedi İmâm Şiiliği) yanlısı olmalarına ve İsmâilî propagandası yapmalarına neden oldu. Bu Mısır hizmetine girenlerden biri de "Alevî" lakabı ile anılan ünlü şair ve filozof Nâsır-ı Hüsrev idi. Nâsır-ı Hüsrev İslâm'ın doğru yoldan ayrıldığına ve mü'minleri ancak İsmâilîliğin kaçınılmaz bir felaketten kurtarabileceğine inandı. Selçuklular Alevî'yi kovuşturmaya başladılar. O da Afganistan'da dağlık bir bölgeye kaçarak, orada öldü. Bk. Agacanov, s. 122 vd.

18 Gorgânî, s. 27.

19 Hüseyin b. Muhammed b. Ebî'r-Rızâ-i Âvî, *Tercüme-i Mehâsin-i İsfahân*, Neşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1328 hş., s. 96 vd.

20 Gorgânî, s. 28.

arpa ekmeğinin bir dirheme satıldığını söylüyorlardı. Tuğrul Bey zamanını da içine alan Selçuklu hâkimiyeti devrinde, umumiyetle bir iktisâdî istikrarın hüküm sürdüğü İbnü'l-Cevzî'nin bir kaydından anlaşılmaktadır ki buna göre Irak'ta en ucuzluk zamanlarında bir kurr[21] unun fiyatı 7 dinara kadar düşmüştür (442/1050-1051).[22] Zira, normal iktisâdî şartlarda, devrin başında (448/1056) bir kurr un 20 dinar; devrin ortasında aynı miktarda un 22 dinar ve sonunda, 25 dinar idi. Aşağı yukarı seksen sekiz yılda fiyat artışının yüzde onu bile geçmediği görülmektedir.[23]

İbn Hassul İsfâhân'n fethinden sonra Tuğrul Bey'in şehir halkına karşı muamelesini şöyle aktarıyor:

> Bu hükümdârın -Tanrı onun yüksekliğini daim kılsın- İsfâhân ahalisine karşı gösterdiği güzel muamele de zikre şayandır. Bunlar kendisine açıktan açığa isyan etmiş ve mukateleye kıyam eylemiş ve fiilen hainliklerde bulunmuş ve türlü türlü sözler söylemiş ve kendisini beldeyi muhasara için birçok mal sarfına mecbur etmiş oldukları ve izhar ettikleri temerrüde karşı bunları yola getirmek için türlü türlü sûretlerle uğraştırmış bulundukları halde belde kılıç ile fethedildiği ve ahali kat'î bir mağlubiyete giriftar kılındığı zaman bunların hepsi âlemleri hayrete düşüren ve sabık hükümdârları utandıran bir affa mazhar oldular. Her ne kadar bu haslet tabiatındaki kerem ve himmetteki yücelik ve zattaki şeref ve yükseklik neticesi ise de ulu Şeyh Amîdülmülk onu daima hükemânın haberleriyle ve gizli gizli mevâiziyle ikaz etmiş bulunmaktadır.[24]

Yukarıda verilen malumata göre şehrin fethinden sonra Tuğrul Bey, veziri Amîdülmülk Kündürî'nin telkinleri ve tavassutuyla İsfâhân ahalisiyle uzlaşmıştır. İsfâhân'ın fethinin ne kadar ağır ekonomik

21 1 Bağdat kurru buğday için muhtemel ortalama değer olarak yaklaşık 2,9 tonluk bir ağırlık veya 36 hektolitredir. Walther Hinz, s. 52 vd.

22 İbnü'l-Cevzî, XV, s. 326.

23 Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 129.

24 Abbas Azzavî, s. 264 vd.

şartlar altında gerçekleştiği yukarıda verilen izahattan anlaşılmaktadır. Bütün bunlara rağmen halkın af ve vergi muafiyetine uğraması, belki de şehir eşrafından bazılarının Tuğrul Bey ile yaptıkları bir antlaşma sonucunda şehrin savunmasına katılmamaları dolayısıyla ortaya çıkmış bir keyfiyet olabilir.

Yukarıda aktarılan kayıtlarla ilgili diğer bir husus İsfâhân'ın jeopolitik ve stratejik konumu itibarıyla Tuğrul Bey tarafından başkent yapılmasıyla ilgili hususdur. Kaynaklarda İsfâhân'ın başkent yapılmasıyla alakalı iki farklı rivâyet bulunmaktadır. Yukarıda İbnü'l-Esîr'den naklettiğimiz birinci rivâyete göre Tuğrul Bey şehre hâkim olduktan sonra çok beğendiği İsfâhân'ı başkent yaparak Rey'de bulunan mal, silah ve zahirelerini buraya nakletmiştir. Aynı şekilde *Vîs u Râmin* adlı manzum eserde de Tuğrul Bey'in İsfâhân'ı başkent yaptığı kayıtlıdır.[25] Tuğrul Bey'in herhalde bu konudaki ağır basan fikri ve tasarrufu burasını, Irak'ı ele geçirerek, Mısır Fâtımîlerine ve onun bölgedeki tâbilerini itaate almaya yönelik bir üs olarak kullanmaktı.

Diğer bazı rivâyetlerde ise İsfâhân, Sultan Melikşâh tarafından başkent yapılmıştır.[26] Yukarıdaki rivâyetlerden çıkarılan sonuca göre, yani Tuğrul Bey'in İsfâhân'ı başkent yaptığına dair rivâyet var ise de Rey şehrinden başkenti İsfâhân'a taşıma ancak Melikşâh zamanında tamamlanmıştır.

İsfâhân'ın fethi sıralarında Melik Alp Arslan Cemâziyelevvel 442'de (Eylül-Ekim 1050) Merv'den Horasan'a gitti. Fars beldelerine girmek üzere çöllere girdi. Hiç kimsenin bundan haberi yoktu. Amcası Tuğrul Bey dahi bilmiyordu. Fesâ şehrine vardı, orada bulunan Büveyhî nâib Alp Arslan'ın önünden şehri terk etti. Alp Arslan şehre girip, orada bulunan bin Deylemli ile halktan birçok kimseyi öldürdü. Bir milyon dinar değerindeki eşyayı da ganimet olarak

25 Gürgânî, s. 27.

26 Ayşe Gül Fidan, *Hâce İmâm Zahîru'd-Dîn Nişâbûrî' nin Selçuknâme'si (İnceleme-Çeviri)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2015, s. 14; Şebânkâreî, s. 104; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, s. 352; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, s. 133; Vezir Nizâmülmülk'ün Bâtınîler tarafından öldürüldükten sonra cesedi de başkent İsfahan'a götürülmüştür. Mîrhând, II, s. 677.

aldı. Üç bin kişiyi de esir etti. Bu büyük bir hadiseydi. Oğuzlar buradaki işlerini bitirince Horasan'a döndüler. Tuğrul Bey'in kendilerine adam gönderip, elde ettikleri ganimeti almasından korktular.[27]

Yukarıda Annazî Emîri ve Ebûş-Şevk'in kardeşi olduğundan bahsettiğimiz Mühelhil, aynı tarihlerde (1050-1051) muhtemelen İsfâhân'ın fethinden sonra henüz bu şehirdeyken Tuğrul Bey'in yanına gitti. Tuğrul Bey onu iyi karşıladı ve iktâında bıraktı. es-Sîrevân, Dakûkâ, Şehrizûr ve es-Sâmağân el-Mühelhil'in iktâları arasında idi. İbnü'l-Esîr'in "onu iktâında bıraktı" ifadesinden Mühelhil'in daha evvel Tuğrul Bey'e itaat etmiş olduğu anlaşılıyor. Mühelhil ayrıca Tuğrul Bey'den yukarıda İbrahim Yınal'ın daha önce esir etmiş bulunduğu ve hapiste olan kardeşi Sürhâb'ı serbest bırakmasını istemişti. Böylece Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın kendisine teslim etmiş olduğu anlaşılan Sürhâb'ı bağışladı. Sürhâb serbest bırakıldıktan sonra kendisine ait olan el-Mâhiki Kalesi'ne gitmiş, yine yukarıda sözü edilen yeğeni Sâdî'ye de er-Râvendayn'ı iktâ etmiştir.[28]

Kirmân'ın Selçuklu Hâkimiyetine Girmesi

Ekseriyetle kendi başbuğlarının sevk ve idaresinde Oğuz kabilelerinin Güneydoğu Anadolu'da hâkim Mervânîler ve el-Cezîre'de hâkim bulunan Ukaylîler emîrlikleri arazilerini istilâ ve yağma etmeleri; Tuğrul Bey'in vazifelendirdiği İbrahim Yınal'ın, Yakutî'nin ve Kutalmış'ın kuzeybatı İran'da, bilhassa Irak-ı Acem'de mahallî şehir devletleri arazisini muntazam ordularla, bir plan dâhilinde fetheylemeleri bir tarafa bırakılacak olursa devlet merkezini Doğu İran'daki Nîşâpûr şehrinden, İbrahim Yınal'ın fethettiği Rey şehrine nakleden Tuğrul Bey'in münasebete giriştiği ilk müstakil devlet Büveyhîler Devleti'dir.[29] Tuğrul Bey Rey'e geldikten sonra adamlarından bir topluluğu kardeşi İbrahim Yınal ile beraber Kirmân üzerine

27 İbnü'l-Esîr, IX, s. 429; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 480; ez-Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, XXX, s. 8; en-Nüveyrî, XXVI, s. 165.

28 İbnü'l-Esîr, IX, s. 433; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 480.

29 Tafsilat için bk. İbnü'l-Esîr, IX, s. 388; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 33; Yinanç, s. 35, 46.

gönderdi. Başka bir rivâyete göre ise İbrahim Yınal Kirmân'a gitmemiş, Sicistân'a gitmişti. Kirmân'a hareket eden ordunun başında başkası bulunuyordu. Selçuklu ordusu Kirmân'ın çevresine gelince orayı yağmaladı, fakat yağmacılıkta aşırı gitmediler sadece birkaç yeri ele geçirip yağmaladılar.[30]

Bu sırada Kirmân Büveyhîlerden Ebû Kâlîcâr Merzubân'ın (1024-1048) idaresinde idi. Melik Ebû Kâlîcâr bu haberi öğrenince veziri Mühezzibüddevle'yi büyük bir orduyla onların üzerine sevk etti ve Cîrûft'u ele geçirmeden önce onlara yetişmek üzere süratle hareket etmesini emretti. Selçuklular ise Cîrûft'u muhasara ediyorlardı. Vezir onlara yakın bir yere kadar gitti, bunun üzerine onlar Cîrûft'tan ayrılıp altı fersah ötede bir yerde konakladılar. Mühezzibüddevle de oraya gelip konakladı ve askere erzak ulaştırılması için haber gönderdi. Oğuzlar erzakı, develeri ve katırları ele geçirmek üzere çıktılar. Mühezzibüddevle bunu haber alınca onlara mani olmak için bir müfreze asker sevk etti. Bunlar Oğuzlarla savaşa tutuştu ve çarpıştılar. Oğuzların galip geldiğini duyan Mühezzibüddevle savaşmak için ordusuyla hareket etti. Mühezzibüddevle savaşa yetişince Oğuzlar mağlûp oldular ve yağmaladıkları şeyleri bırakıp çöllere kaçtılar. Deylemliler onları sınıra kadar takip ettiler ve sonra Kirmân'a dönüp bozulan durumu düzelttiler.[31]

Yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi Kirmân Kavurd'a ayrılmış bir bölge olduğuna göre, İbnü'l-Esîr'in naklettiği bu seferde Oğuzların başında Kavurd'un bulunmuş olması muhtemeledir. Bu Selçuklu askerleri önce Kirmân'a ulaşarak yağmaya girişmişler, bölgenin iç kısımlarına sokulmamışlardı. Fakat kendilerine mukavemet edecek bir güç ile karşılaşmayınca da Kirmân bölgesinin iç kısımlarında bazı mıntıkalara hâkim oldular ve buraları yağmaladılar. Bu bilgilerin İbnü'l-Esîr'den başka bir kaynakta bulunmayışı, Selçukluların Kirmân'daki ilk faaliyetleri hakkında kesin bir hükümde bulunmamıza imkân vermemektedir. Oğuzlar buraya bir kavimler göçü halinde

30 İbnü'l-Esîr, IX, s. 389. Bu duruma bakılırsa Kirmân bölgesine Yınal idaresindeki düzenli Selçuklu ordularının değil, Oğuzların gittiği anlaşılmaktadır.

31 İbnü'l-Esîr, IX, s. 390; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 279.

değil, sayısı beş altı bini geçmeyen bir istilâ ordusu halinde gelmişlerdir. Atlı olduğunu bildiğimiz bu ordunun, ekseriya olduğu gibi karıları ve çocuklarıyla mı, yoksa yalnız olarak mı geldiklerini kesin olarak bilemiyoruz. Fakat bekâr olarak geldikleri hakkında elimizde bazı ipuçları vardır.[32]

Oğuzların püskürtülmesi ile Kirmân daha birkaç yıl Büveyhîlerin idaresinde kaldı. Daha sonra Şaban 442'de (Aralık-Ocak 1050-1051) Melik Kavurd beş-altı bin Türk süvâri ile Kirmân bölgesine girdi. Ebû Kâlîcâr'ın Kirmân'daki nâibi Deylemli kumandan Behrâm b. Leşkersitân Türklerin geldiğini haber aldığı zaman, Deylemlilerin Berdesîr'i savunmaktan aciz ve biçare kaldıklarını görünce, Şîrâz'da bulunan Ebû Kâlîcâr'ın yardımına başvurdu. Fakat bu arada Şirâz'dan harekete geçen Ebû Kâlîcâr Cenâb kasabasında öldü. Behrâm ise elçilerin gidip gelmesinden sonra emân diledi ve bir elçi göndererek barış istedi. İki taraf arasında yapılan anlaşma gereğince Berdesîr teslim edildi ve Emîr Behrâm kızını Kavurd Bey'e verdi. Bu anlaşmaya bakarak, Kavurd'un ilk evliliği ve münasebetleri Deylemlilerle başlamıştır diyebiliriz.[33]

Yukarıda Efdâleddîn Kirmânî'nin, Ebû Kâlîcâr'ın 1051 yılında öldüğü ve Melik Kavurd'un bu tarihlerde Berdesîr'i fethettiğine dair verdiği bilgi doğru olmasa gerektir. Zira, İbnü'l-Esîr, Ebû Kâlîcâr'ın ölümünü 1048'de zikretmektedir ki, bu gerçeğe daha yakındır ve Kavurd Bey, bu tarihten sonra Kuzey Kirmân'ı fethetmiştir.[34]

Kavurd Bey başkent Berdesîr'de tahta cülus ettiğinde, önce reâyânın her tabakası ile görüşmek üzere esnâfın da gelmesini istedi. O zaman vilâyetin kadısı olan Fezârî, Kavurd'un huzuruna götürüldü. Bu görüşme sırasında Melik Kavurd vezirlik görevini Kadı

32 Bk. Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, TTK, Ankara 1989, s. 11; Mehmet Altay Köymen, "Kirmân Selçukluları", *AÜDTCF*, Ankara 1943, II/1, s. 131.

33 Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâyîü'l-Ezmân*, Neşr. Mehdî Beyânî, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1326, s. 3 vd.

34 İbnü'l-Esîr, IX, s. 416; İbn Kesîr, XII, s. 155; Krş. İbrahim Kafesoğlu, "Kavurd", İslâm Ansiklopedisi (MEB), VI, İstanbul 1993, s. 456; Abdülkerim Özaydın, "Kavurd Bey", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VI, İstanbul 1999, s. 73; Cl. Huart, "Ebû Kâlîcâr", s. 33.

Fezârî'ye, kadılık makamını da Kirmân kadılarının ceddi sayılan Debîr Ebû'l-Hasan'a tevcih etti. Ayrıca her vilâyetin kadı, şahne ve âmillerine doğruluktan ayrılmamaları hususunda talimat verdi. Kirmân'da Selçukluların gelişinden evvel Kufs ve Balûs kavimleri yaşıyordu. Bunlar, yol kesip, eşkıyalık yaparlardı. Büveyhîler onlarla baş edememişlerdi. Lakabı İmâdüddevle olan ve tuğrasında Kara Arslan[35] yazılan Kavurd Bey, burasını 1041'de fethe girişti. Fakat ancak 1048'den itibaren başşehir Berdesîr'i almak sûretiyle Kirmân'daki Büveyhîler hâkimiyetine son verebildi. Bununla Kirmân'ın ancak kuzey kısmı (Serdsîr) eline geçmiş bulunuyordu. Güney (Germsîr), o zaman müstakil bulunan kuvvetli Kufs kavminin hâkimiyetinde idi. Melik Kavurd, Kufs kavminin ileri gelenlerini hile ile pusuya düşürüp, hepsini öldürttü (1050/1051). Böylece Kufs belası bitmiş oldu. Nâsır-ı Hüsrev, 1052'de bu bölgeye geldiğinde Gilekî emîrinin burasını onlardan aldığını, piyade denen ve küçük bir kalesi bulunan bir köyle kendisinin vekilini tayin ettiğini, onun da ili tamamen elde edip, yolları emniyet altına aldığını zikrediyor. Kufslar yol kesmeye kalkıştığında, Gilekî emîri askerlerini yolluyor, onları yakalatıp mallarına el koyuyor ve kendilerini öldürtüyordu. O büyük kişinin koruması yüzünden yollar emniyet ve halk huzur içindeydi. Nâsır-ı Hüsrev'in Gilekî emîri diye bahsettiği padişah muhtemelen Melik Kavurd olmalıdır. Bu sıralarda Arap yarımadasının ucundaki Umman Büveyhîlerin yönetimindeydi. Ancak, Hariciler isyan ederek Umman'ı ele geçirdiler. Ama kısa süre sonra Büveyhîler Umman'ı geri aldılar. Umman zengin bir yerdi. Kirmân'a hâkim olan Kavurd, bu zenginlikleri elde etmek için gemilerle Umman'a gitti. Hem Kavurd ve hem de Türk askerleri ilk defa denizde yolculuk ediyorlardı. Türklerin aniden karaya çıkması, Umman'da büyük bir şaşkınlığa sebep oldu. Hiç çatışma olmadan Umman ele geçti. Şahsına bağlı, büyük bir çoğunluğu hür Oğuzlardan mürekkep olduğu görünen ordusu ile Kirmân'ı ve çevresini kolayca eline alan

35 Efdâleddîn Kirmânî, *Bedâyiü'l-Ezmân*, s. 3; Efdâleddîn Ebû Hâmid Kirmânî, *Selcûkiyân-ı Guz Der Kirmân*, Tahrir Mîrzâ Muhammed İbrahim Habîsî-Tashih Bâstânî Pârîzî, İntişârât-i Kurş, Tahran 1373, s. 223.

ve ücretlerini daha ziyade fethettiği yerlerde birikmiş servetlerden temin ettiği anlaşılan Kavurd'un, bu işler tamamlanınca, bu esnada sayısı gittikçe çoğaldığı muhakkak olan ordusuna yeni fetih sahaları göstermek zarureti kendiliğinden anlaşılır.[36]

İbnü'l-Esîr 443 (1051-1052) yılı olaylarına ait başka bir kaydında Çağrı Bey'e bağlı Oğuzların Kirmân'dan döndüklerini ifade etmektedir. Bunun sebebi Gazne hükümdârı Abdürreşîd'in Gazne'den Horasan'a giderek, orada Çağrı Bey ile karşılaşması, aralarında cereyan eden çok çetin bir savaşın sonunda Çağrı Bey'in mağlûp olmasıdır. Oğuzlar bu yüzden Kirmân'dan dönmek zorunda kalmışlardır.[37]

İbnü'l-Esîr'in buradaki kaydı yukarıda ele aldığımız gibi Çağrı Bey'in Abdürreşîd devrindeki Gaznelilerin istikrarsızlığını fırsat sayarak yapmış olduğu harekât ile ilgilidir. İbnü'l-Esîr'in son ifadesinden anladığımıza göre, Çağrı Bey'in kuvvetlerinin Gazneliler karşısında mağlup olduğunu haber alan Kirmân'daki Oğuzlardan bir kısmı herhalde Çağrı Bey'e yardım ve destekte bulunmak üzere bölgeye intikal etmişlerdir. Nitekim Ferrûhzâd devrinde Alp Arslan'ın büyük bir ordu hazırlayarak Gaznelilerle savaştığını ve Emîr Gülsarığ'ı kurtardığını yukarıda nakletmiştik ki bu olayın bir kısım Oğuzların Kirmân'dan Horasan'a dönmeleri ile ilgili olduğu kanaatindeyiz.

Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından Kavurd Bey'in Fars eyaletindeki Şîrâz ve yörelerine hâkim olduğu (Receb 454/Temmuz-Ağustos 1062) kaydedilmiştir. Şebânkâre emîrlerinden Fazlûye ise bu bölgedeki Kefîre adlı bir yere sığınmak zorunda kaldı. Esasında bölgenin eski hâkimi Büveyhîlerden Ebû Mansûr b. Ebû Kâlîcâr ve annesine kötülük yapması nedeniyle Türk ve Deylemliler, Fazlûye'den nefret ediyorlardı. Bu nedenle onlar, Kavurd Bey'e bir mektup yazıp Şîrâz'a gelmesini bildirmişler ve "Seninle elbette savaşacak değiliz, bu

36 Efdâleddîn Ebû Hâmid Kirmânî, *Selcûkiyân-ı Guz*, s. 330-343; Nâsıreddîn Münî Kirmânî, *Simtü'l-ulâ*, Tashih: Abbâs İkbâl, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1363, s. 16; Nâsır-ı Hüsrev, s. 145; Krş. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 17 vd.; Köymen, "Kirmân Selçukluları", s. 128; Bu bölgenin etnik ve coğrafî yapısı hakkında bk. Paul Schwarz, *Iran Im Mittelalter Nach Den Arabischen Geographen*, I, Otto Harrosowitz Verlag, Leipzig 1896, s. 261-265.

37 İbnü'l-Esîr, IX, s. 440.

hususta hiç kuşkun olmasın" demişlerdi. Bunun üzerine Kavurd Bey, derhal harekete geçip Şîrâz'ı kuşattı; Kavurd Bey'i, şehre davet edenler, ancak üç gün usûlen savaştıktan sonra şehri ona teslim ettiler. Derhal şehre giren Kavurd Bey, onlara ihsanlarda bulunup hil'atler verdi ve halka adil davrandı, onlar da onu çok takdir edip sevdiler; etraf halkı da ona itaat edip adına hutbe okuttular. Kavurd Bey, Büveyhî ailesinden İsfendiyâr ve annesini Kirman'a gönderdi. Öte yandan önce Kefîre'ye, daha sonra da Şîrâz'a 15 fersah uzaklıktaki müstahkem niteliği olan dağlara kaçan Fazlûye'yi izleyen Kavurd Bey, onun adamlarından altı yüz kişiyi öldürdü. Böylece oldukça güçsüz bir duruma düşen Fazlûye, Şîrâz'a 40 fersah uzaklıktaki Fesâ'ya bağlı ve aşılması güç dağlar üzerinde bulunan Cehrem Kalesi'ne kaçıp sığındı. Onu yakalayamayacağını anlayan Kavurd Bey, Şîrâz'a dönüp tâbi olduğu Tuğrul Bey adına hutbe okuttu, ona armağanlarla birlikte bir de fetihnâme gönderdi. Böylece Fars bölgesinde gerçek Selçuklu hâkimiyeti Kavurd tarafından tesis edilmiş oldu.[38]

Ertesi yıl Kavurd Bey ile kendisine bir kısım Deylemlilerin katıldığı Fazlûye arasında, Şîrâz'a iki fersah uzaklıkta bir yerde, büyük bir savaş daha yapıldı; Fazlûye'nin yirmi bin, Kavurd Bey'in ise dört bin askeri vardır. Yenilgiye uğrayan Fazlûye, Fesâ'ya kaçtı. Onun askerlerinden birçoğunu öldüren Kavurd Bey, mallarını da ganimet olarak ele geçirdi. Esasında daha önce zikredildiği gibi Deylemliler, önce Kavurd Bey'e bağlılık andı içmişler, fakat Fazlûye'ye katılmakla ona ihanet etmişlerdi. Kavurd Bey, savaşta onlardan bir kısmını tutsak almıştı. Kadı ve fakihlere "Bu Deylemliler, bana bağlılık andı içtikleri halde, ihanet edip bizimle savaştılar" dedi. Bunun üzerine kadı ve fakihler "tutsak Deylemlilerin öldürülmeleri" fetvasını verdiler. Bu fetva üzerine, yedi yüz kişi olan Deylemliler, boyunları

38 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 133 vd.; Hasan-ı Yezdî, *Câmi'ü't-Tevârih-i Hasenî*, vr. 189 b; Efdâleddîn Ebû Hamîd Kirmânî, *Bedâyiü'l-ezmân fî Vekâyi-i Kirmân*, Neşr. Mehdî Beyânî, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1346, s. 11. Bu kaynağa göre, Berdesîr şehrindeki Mescid-i Câmi'deki mermer taştan bir mihrâbı Melik Kara Arslan Kavurd, Firûzâbâd'dan getirtip buraya koymuştur; Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 20; Harold Bowen, "The Last Buwayhids", s. 242.

el-Amrî Irmağı kenarında vurulmak sûretiyle öldürüldü, kanları ırmağa su gibi akmıştı; böylece ülke, Deylemlilerden temizlenmiş oldu. Öte yandan Kavurd Bey'in bu icraatını haber alan Deylem halkı, Fazlûye'ye itaat ile onun emrine gidiler. Adil, insaflı ve cömert bir hükümdâr olan Kavurd Bey, hâkim olduğu memleketlerde, önce Abbâsî halîfesi ve amcası Tuğrul Bey adlarına, daha sonra da kendi adına hutbe okutturmuştur.[39]

Mezhep Kavgaları

Burada bu devrede hilâfetin bir iç meselesi olarak ele almamız gereken hadiselerden biri de Şiîlerle Sünnîler arasındaki mücâdeledir. Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişinden evvel iki taraf arasında nasıl bir çekişmenin bulunduğunu ve geçici bir ittifak yapıldığını yukarıda izah etmiştik. Hatta halîfenin elçisi en-Nesevî'nin Kerh'e sokulmadığını belirtmiştik. 443/1051 yılına gelindiğinde Şiîlerin inşa ettikleri burcun üzerine "Muhammed ve Ali beşeriyetin en hayırlılarıdır" yazmaları ve Sünnî halkın burcun üzerine "Muhammed ve Ali beşeriyetin en hayırlılarıdır; kim bundan hoşnut olursa şükretmiş olur, kim bunu inkâr ederse de küfre girer." yazıldığını iddia etmesi ile tekrar bir iç karışıklık baş göstermiştir. Selçuklu hâkimiyetinin henüz yeni tesis edilmeye başladığı dönemde Haziran/Temmuz 1051 yılında Bağdat'taki Sünnîlerle Alevîler arasında büyük fitne ve karışıklıklar zuhur etti. Karşıt kutuplar arasındaki ihtilâfı soruşturmak üzere Halîfe el-Kâim Biemrillâh, Abbâsîlerin nakibi Ebî Temmâm ile Alevîlerin nakibi Adnan b. er-Râdî'yi görevlendirdi. Hutbe meselesinden dolayı çıkan anlaşmazlıkta, İbnü'l-Esîr'in ifadesiyle dünyada benzeri görülmemiş çirkin ve adice işler cereyan etti.[40]

39 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 138 vd.; İbnü'l-Belhî Kavurd'un Şîrâz'ı 455 (1063) yılında ele geçirdiğini kaydetmektedir ki Fazlûye ile savaşı yaklaşık bir yıl sürmüştür denebilir ve Tuğrul Bey adına hutbe okutmasından amcasının henüz sağ bulunduğu anlaşılmaktadır. Bkz. İbnü'l-Belhî, s. 166.

40 İbnü'l-Cevzî, XV, s. 329-331; İbnü'l-Esir, IX, s. 436-438; ez-Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, XXX, s. 9; İbn Haldûn, III, s. 825 vd.; Vakıf mülklerinden gelen maddi nimetlerin seyyidlere dağıtımını nakibler yaparlardı. Belirli bir topluluk

Kaynakların çok açık olarak ifadelerinden, Sünnî-Şiî çatışmaları münasebetiyle halîfeliğin ve İslâm dünyasının ne hale düştüğünü anlayabilmekteyiz. Tuğrul Bey, hükümdârlığının ilk yıllarından bu yana dinî grupların çatışmalarına dâhil olmuş bulunuyordu. Selçuklular, koyu Hanefî idiler ve hak mezheplere aykırı bir düşünceye sahip olanlara karşı faal bir şekilde mücâdele edenleri destekliyorlardı ve halîfe bizzat bu mesuliyeti Tuğrul Bey'e yüklemek eğiliminde idi.

Diğer taraftan Bağdat ve çevresinde yaşanan mezhep çatışmalarının da müzmin hale geldiği görülüyor. Tuğrul Bey'in kudreti yayıldığı ve Selçuklu Devleti genişlediği nisbette Bağdat'a hâkim Şiî Büveyhîlerin huzursuzluğu artıyor; Sünnî-Şiî mücâdelesi şiddetleniyordu. Sünnî ve Şiî halk arasındaki düşmanlığı artıran benzer çatışmalar 445/1053 yılında da tekrarlanmıştır. el-Kâim Biemrillâh hilâfet divânında, Hz. Abbâs ve Hz. Ali soyundan gelenler, hukukçular ve âlimlerin katıldığı bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantıda hazırlanıp okunan bildiride Fâtımî halîfesi ile seleflerinin nesep iddiaları yalanlanmıştır. Fâtımîlerin, Mecûsîlerden Deysâniyye, Yahudilerden ise Kaddâhiyye soyundan geldikleri ifade edilip, hazır bulunan ulema tarafından da onaylanan bu bildiri çoğaltılarak farklı bölge ve ülkelere gönderilmiştir.[41]

---

halinde bulunan seyyidler çok itibarlı durumda ve birçok imtiyaza sahiptiler. Nakib, her seyyidin şeceresini araştırmak zorunda idi. Eğer nakib sahte seyyide rastlarsa, ondan o unvanı alır ve saçlarını keserdi. Yerel yöneticiler nakiblere yardımcı olurlardı. G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Çev. İlyas Kamalov, Red. Sadi S. Kucur, İstanbul 2007, s. 144; Büyük Selçuklu Sultanı Sancar devrinde Emîr Seyyîd Murtaza Cemâleddin Ebû'l-Hasan el-Alevî'nin nikâbet makamına tayini ile ilgili olarak, münşeat mecmualarında yer alan elimizde bir belge vardır. Mü'eyyeddüddevle Müntecibüddîn Bedî' Atabek el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, Neşr. Muhammed Kazvini-Abbas İkbâl, Tahran 1329 hş., Belge No: 26, s. 63 vd.

41 İbnü'l-Cevzî, XV, s. 340; İbnü'l-Esîr, IX, s. 448; İbn Kesîr, XII, s. 162; ez-Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, XXX, s. 12; Bu bildiriyi Şerîf Rızâ'nın tasdik etmekten imtina ettiği ve yazdığı şiirlerde Fâtımî halîfelerinin nesebinin doğru olduğunu kabul ettiği kaydedilmektedir. Muhammed Cemâleddîn Sürûr, *Târîhü'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, Dârü'l-Fikrü'l-Arabiyye, Kahire 1995, s. 322.

Halîfenin bu bildiriyi hazırlatmasının başlıca sebebini, Şiîlerin ve zahiren Fâtımî dâilerinin faaliyetlerini engellemeye çalışmak çabalarında aramak yanlış olmaz. Fakat yaşanan olaylardan, bu bildirinin hiçbir fayda sağlamadığını aşağıda göreceğiz. Nitekim Nisan 1053'te başlayan olaylar Mayıs'ta daha da arttı. Türklerin de her iki gruba dâhil olduğu Sünnî ve Şiî halk arasındaki bu çatışmada komutanların bir araya gelip sorumluları cezalandırmaya kalkışması, kargaşanın büyümesine yol açmıştır. Kerh'ten birinin komutanlar tarafından öldürülmesi nedeniyle alevlenen çatışmada Türkler, Kerh çarşılarını ateşe vermiştir. Halkın birçoğunun göç etmesine sebep olan bu olaylar karşısında bölgenin ekonomisi büyük zarar görürken, siyâsî otorite de saygınlığını kaybetmiştir. el-Kâim Biemrillâh ise yaşananları yadırgayan bir tavır sergilemekten başka bir şey yapamamış ve olayların tekrarlanmaması adına divânda, Türklerin Kerh halkına müdahale etmemesine dair karar çıkartılmıştır.[42]

Bu sıralarda Bağdat'ta Rafızîlerle Sünnîler arasında yeniden çarpışmalar meydana gelip, fitne büyüdü, önü alınamayacak hale geldi. Dinî konulardaki propaganda faaliyetleri Tuğrul Bey'e kadar ulaşmıştır. Şeyh Ebû Hasan el-Eş'arî'nin dine ve sünnete uymayan şeyler söylediğine dair haberleri duyan Tuğrul Bey, onun lanetlenmesini emretti ve Nîşâpûr halkı da Şeyh Ebû Hasan el-Eş'arî'nin söylediği şeylerle kâfir olacağını açıkça ilan ettiler. Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî[43] ise bu durumdan sıkıntı duyup başlarına gelen musibetten ötürü Ehl-i Sünnet'e şikâyet hususunda bir risâle yazdı.[44] Tuğrul Bey de

42 İbnü'l-Cevzî, XV, s. 340; İbnü'l-Esîr, IX, s. 449.

43 Eş'arî âlimlerden Kuşeyrî 436/1044'de Eş'arî'nin hadis ehlinden olup Sünnî akîdeye bağlı bulunduğuna dair bir fetva vermiştir. Eş'arî âlimlerin maruz kaldığı baskılar karşısında Irak'taki Şâfiî ve Hanefî âlimler de Eş'arî'nin, Sünnî çizgide bulunduğuna dair fetvalar vererek tepki göstermiştir. Tâceddîn Ebî Nasr Abdülvahhâb es-Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyyetü'l-Kübrâ*, III, Tahkik: Mahmûd Muhammed et-Tenâhî-Abdülfettâh Muhammed, Cemiyyeti'l-Hukuki'l-Mahfûzet, Kahire 1918, s. 374-376.

44 Bu risâle şöyledir: "H. 445 yılının başlarında takdiri ilahi gereği Nişabur bölgesinde ortaya çıkan olaylardan birisi din ehlinin sabrını taşırdı; Hatta öyle ki hak dini mensupları şiddetli nefretlerine devam ediyor, çığlıklarını açıktan açığa ortaya koyuyor, şikâyetine kulak verenlere Allah Teâlâ rahmetini bolca ihsan

aralarında Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin de bulunduğu Eş'arî mezhebinin bazı reislerini yanına çağırdı. İşin bu noktaya ulaşmasının sebebini onlara sordu. Onlar da Eş'arî'nin böyle bir şey demediğini söyleyip, inkâra kalkıştılar. Tuğrul Bey de "Biz sadece böyle diyenleri lânetledik" dedi. Uzun ve büyük bir fitne cereyan etti.[45]

Selçuklular Hanefî mezhebinden idiler ve Sünnî mezhepler arasındaki çatışmaların dışında kalamadılar. Nîşâpûr'da Şâfiîler Eş'arî kelâmcılığını benimsemişlerdi. Tuğrul Bey ve Selçuklu ailesi dinsel bir bağnazlık içinde değildiler ama Vezir Kündürî'nin ya siyâsî hesapları veya şahsî bir hesabı vardı. Cami minberinden aşırı Şiîler zaten lânetleniyordu. Buna Eş'arî yanlılarının kınanması da eklendi. Eş'arî yanlıları yani Şâfiîler "Râfızî" olmakla suçlanmaya başlandı. Bu tutum, Şâfiî din âlimlerinin tepkisini çekti. Bunlardan biri de Kuşeyrî idi.

Mu'tezile, kelâmî sahada Sünnî çevreden destek gören Eş'arîler ile bir mücâdele süreci yaşamıştır. İbn Fûrek (ö. 1015), Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşlerini nakledip işleyen ve Eş'arîyye'nin köklü bir kelâm ekolü haline gelmesini sağlayan önemli bir simadır. Eş'arî'nin görüşlerinin belirli bir sisteme oturtulduğu bu dönemde düşüncelerinin tenkit edilmesiyle itibarlarını zamanla kaybeden Mu'tezilîler, Eş'arî mensuplarına karşı bilenmiştir.[46]

---

ediyor ve göğün melekleri onu dinledikçe üzüntüleri artıyordu. Tüm bunlar dinin imâmı, yakinin feneri, sünneti ihyâ eden, bid'ati ortadan kaldıran, hakkın müdafii, halkın nasihatçisi, kendisinden razı olunan pak Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'ye yapılan lanetin sonunda meydana geldi. Allah onun ruhunu yüceltsin ve kabrini rahmetiyle doldursun ki, O, dini en açık hüccetlerle müdafaa etmiş Mu'tezile ve diğer bid'atçıları yok etmede en açık bir metot takip etmiş ömrünü hakkı müdafaa etmekle geçirmiştir. Ölümünden sonra doğruyu dile getiren, doğruya tanıklık eden kitaplarını Müslümanlara bırakmıştır. Ebû Ali ed-Dekkak'ın -Allah kendisine rahmet etsin- fakih Ebû Ali Zahid b. Ahmed'den rivâyetle şöyle dediğini işittim: Ebû'l-Hasen el-Eş'arî -Allah rahmet etsin- başı kucağımdayken öldü. Ruhu boğazından çıkarken bir şeyler söylüyordu. Başını ona yaklaştırdım. Kulağıma gelenleri dinliyordum. Şöyle söylüyordu: Allah Mu'tezileye lanet etsin. Batılı hak gösterdiler, yakıp yıktılar." Süleyman Akkuş, "Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'nîn Bir Risâlesi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, S. 2, s. 92 vd.

45 İbn Kesîr, XII, s. 163 vd.; ez-Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, XXX, s. 13.

46 Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", XIX, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, 496 vd.

İbn Fûrek'in öğrencisi olan Kuşeyrî, Nîşâpûr'da köy sahibi bir dihkânın oğluydu. Babası küçük yaşta iken öldü. Kuşeyrî, babadan kalan köyden çok vergi alındığını görünce, mâliyeci olmak üzere eğitim almaya Nîşâpûr'a geldi. Ama mâliyeci olmak yerine din adamı oldu. Tasavvufa yöneldi. İyi ata binip, silah kullanırdı. Tasavvufun meşruiyet kazanması için çaba harcamaya başladı. Kuşeyrî, Eş'arî'nin kelamını benimsemişti. Kuşeyrî, Sünnî baskılar karşısında, Eş'arî'nin büyük bir Sünnî imâm olduğunu, öğretisinin Sünnî inançlara tam denk geldiğini bildiren bir fetva yayınladı. Verdiği derslerde, Eş'arî'yi eleştirenleri eleştirdi.[47]

Mu'tezile adına, oluşan tepkiyi ve Eş'arîliğe sövme âdetini idârî cephede temsil eden isim Amîdülmülk Kündürî idi.[48] Amîdülmülk'ün mezhebi hakkında Mu'tezilî ve Râfizî olduğuna dair rivâyetler mevcuttur.[49] Kazvînî'nin rivâyetinde Amîdülmülk'ün Şiî, Tuğrul Bey'in de Mu'tezilî olduğu belirtilmiştir.[50] Fakat Tuğrul Bey'in Abbâsî Hilâfeti ile ilişkileri doğrultusunda izlediği Sünnî politika ve Büveyhîlere karşı siyâsî ve dinî mücâdele dikkate alındığında vezirin Şiî olması ihtimal dâhilinde görünmemektedir. Tuğrul Bey döneminde Eş'arîlere karşı yapılan uygulamalar, onun mezhebi hakkındaki yargıları etkilemiş görünmektedir. Onun Mu'tezilî ve Hanbelî olduğunu iddia edenler olmuştur. Ancak olayların tarafı konumundaki Eş'arî müellifler, onu Sünnî-Hanefî diye nitelemektedir. Keza Sıbt tarafından da Tuğrul Bey'in Hanefî mezhebinde olduğu belirtilmiştir.[51]

Abbâsîlerin Selçuklularla irtibata geçtikleri dönemlere rastlayan 433 (1041-42) yılında Bağdat'ta divânda *el-İ'tikâdü'l-Kâdirî* ismiyle bilinen bir metin okunup, değişik mezheplerden âlimlere de imzalattırılmıştır. Bu metinde imanın tarifinin kapsamında amel de yer almaktadır. Muhteva itibarıyla Selef akidesinin temel prensiplerini,

47 Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî, Abdülkerîm B. Hevâzin", XXVI, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, s. 475.

48 Bk. Suyûtî, s. 498.

49 Sübkî, III, s. 390.

50 Zekeriyya el-Kazvînî, *Asârü'l-Bilâd*, Ed. Hamahullah Velede's-Salem, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2013, s. 409.

51 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 485.

Hanbelîlikten alınan bazı esasları ihtiva etmektedir. Bu metin Şiî, Mu'tezilî ve Eş'arî karşıtıdır. Tuğrul Bey'in Eş'arîlere karşı siyaseti bu metne uygun düşmekteydi.[52]

Eş'arîlere karşı bu uygulama daha ziyade Amîdülmülk'e atfedilmektedir. İslâm dünyasında Sünnî çevrelerce kabul gören Eş'arîlik, Amîdülmülk'ün Ebû'l-Hasan el-Eş'arî ve mensuplarının ehl-i bid'at sayılması, ilmî faaliyetlerinin engellenmesi şeklinde izlediği siyaset nedeniyle sıkıntılı bir süreçle karşı karşıya kalmıştır.[53] Eş'arîler bu dönemde âdeta iki asır önce yaşanan "Mihne" hadisesinin bir benzerine maruz kalmıştır.[54] Amîdülmülk'ün mezhebî taassubu sonucu ortaya çıkan hadise tarihe "Ehl-i bid'ate lanet kampanyası" şeklinde yansımıştır.[55] Mu'tezile ve Eş'arîyye arasında Horasan'da başlayan bu mücâdele 445/1053 yılında başka bölgelere de yayılmıştır.

Vezir Amîdülmülk, yukarıda aktardığımız gibi 445 (1053) yılında Tuğrul Bey'den Horasan minberlerinde Râfızîlere lanet okunması için izin istemiş, izin verilince Eş'arîleri de onlara ilave ederek uygulatmıştır.[56]

Amîdülmülk'ün bu uygulamada mağdur olarak adı geçen Şâfiîler ile önceki ilişkilerine bakıldığında çok önemli bazı gerçeklerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan herhalde en mühimi Amîdülmülk'ün Şâfiîlerin reisi Ebû Sehl'in babası İmâm Muvaffak'ın talebesi olmasıydı. Yürütülen faaliyetin Amîdülmülk'ün Mu'tezile mezhebine mensubiyeti nedeniyle itikâdî yönü bulunduğu kadar

52 Adem Arıkan, "Nizâmülmülk'ün Eş'arîlere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri", *İslâmî Bilimler Dergisi*, 2011, C. 6, S. 2, s. 42; Zübeyir Bulut, "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2017, C. 15, s. 1, s. 75-110.

53 İbn Hallikân, V, s. 138 vd.

54 İslâm düşünce tarihinde en ciddi kırılma noktası öncesi ve sonrasıyla mihne dönemidir. Mihne ile bilimsel olarak tartışılan Halku'l-Kur'ân meselesi bir devlet politikası haline getirilmiştir. Geniş bilgi için bk. Bulut, s. 75-110; Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefîler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010/1, C. 9, S. 1, ss. 101-130; Ramazan Yıldırım, "Halku'l-Kur'an Meselesinin Politik İstismarı", *Milel ve Nihal*, 2011, C. 8, S. 1, ss. 49-69.

55 İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfterî*, Matbaatu't-Tevsîk, Dımaşk 1347, s. 108.

56 Sübkî, III, s. 391.

siyâsî açıdan da Nîşâpûr'da Şâfiîlerin liderlerinden Ebû Sehl Muhammed b. Muvaffak'a karşı duyduğu rekabet de göze çarpmaktadır. Ebû Sehl'in sultanlar ile iyi ilişkiler içinde hatırı sayılır bir aileden gelişi, babasından sonra Nîşâpûr'da Şâfiîlerin önderliği vazifesine getirilmesi, devlet erkânının yanı sıra halkın da sevgisini kazanması ve özellikle Nîşâpûr kışlası ile olan sıkı bağlantıları, Amîdülmülk'ün mevkii hususunda endişelenmesine yol açmış olabilir.[57]

Dinî duyarlılığıyla tanınan ve hilâfet makamı ile ilişkilerine özel hassasiyet gösteren Tuğrul Bey'in bu faaliyetler karşısındaki tutumu, Amîdülmülk'ün siyâsî platformdaki başarılarının da etkisiyle batıl mezheplerle mücâdele hususunda vezirine duyduğu güvenin bir gereği olarak olaylara müdâhil olmadığını düşündürmektedir. Osman Turan Tuğrul Bey zamanında veziri Amîdülmülk'ün, sultanın mezhepler arasındaki felsefi esaslara yabancı bulunmasından faydalanarak, Eş'arîlere karşı, daha ziyade siyâsî rakiplerini bertaraf etmek gayesiyle, mücâdeleye girişti̇ği görüşündedir.[58]

Amîdülmülk, Tuğrul Bey'i bid'atçilerin minberden lanetlenmesine ikna edip Tuğrul Bey emir verdiğinde bunu Eş'arîlerin de adının geçmesi için sebep edindi. Eş'arî âlimlerin vaaz ve derslerine engel olundu. Ayrıca Eş'arîler camilerde hatiplikten azledildiler. Bunun için Ebû Hanîfe'yi taklit ettiklerini söyleyen Mu'tezile mensuplarından yardım alındı. Bunlar Tuğrul Bey'e genel olarak Şâfiîlere, özel olarak da Eş'arîlere eziyet etmeyi kabul ettirdiler. Bu fitne Horasan, Şam, Hicaz ve Irak'a uzandı. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, bir dönem Emevîlerin Hz. Ali için yaptıkları gibi minberlerde kötülendi. Ebû Sehl'in bu uygulamanın engellenmesi için askere yaptığı müracaat sonuç vermedi. Tuğrul Bey'den er-Reîs el-Furâtî, Ebû'l-Kâsım el-Kuşeyrî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) ve Ebû Sehl'in tutuklanmaları, sürgün edilmeleri ve görev yapmalarına engel olunması emri geldi. Ebû Sehl, ortalıktan kaybolmuş, el-Furâtî ve el-Kuşeyrî hapsedilmişti. el-Cüveynî gizlenerek Kirman üzerinden Hicaz'a gitmişti. el-Furâtî ve el-Kuşeyrî, bir aydan fazla hapiste kaldı. Ebû

57 Sübkî, IV, s. 208-210.

58 Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 312.

Sehl, topladığı adamlarla şehrin önüne geldi ve onların hapisten çıkarılmalarını istedi, ancak talebi kabul edilmedi. Gece çıkan çatışmalarda şehrin yöneticisi yaralandı. el-Furâtî ve el-Kuşeyrî, Ebû Sehl'in evine getirildi. Yapılan istişare sonrasında, başka bölgelere gidilmesi kararlaştırıldı. Ebû Sehl, Rey'e, karargâha gitti. Hasımları da Rey'deydi ve Tuğrul Bey'e Şâfiîlerin ve özellikle Ebû Sehl'in yaptıklarını anlatmışlardı. Ebû Sehl tutuklanıp hapsedildi, mallarına el konuldu. Daha sonra salıverilen Ebû Sehl, hacca gitti. Sultan Tuğrul Bey, dindar ve hayır ehli biri olmasına rağmen bu uygulamalara izin vermesinden sonra Eş'arîlere yönelik bu yaklaşım, Amîdülmülk'ün vefatına kadar yaklaşık on yıl kadar devam etmiştir.[59]

el-Kâim Biemrillâh ise hilâfet makamı adına siyâsî idareden farklı bir siyaset izleyerek ılımlı bir yaklaşım sergilemiştir. Nitekim Bağdat'ta Hanefî Kâdı'l-Kudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî, Eş'arîlere lanet edilip onların tekfir edilmesi hususunda, böyle bir uygulamanın dinen caiz olmadığı ve devlet tarafından engellenmesinin zorunlu olup yapanların ise cezalandırılması gerektiği yönünde bir açıklamada bulunmuştur.[60]

İslâm âleminin mezhep çatışmalarıyla hızla parçalanmaya yüz tuttuğu bir dönemde, Türkmen kütlelerinin Mâverâünnehr üzerinden Horasan, İran, Azerbaycan, Irak ve Anadolu'ya akmasıyla, Selçukluların Sünnî İslâm'ı yeniden egemen kılabilmesi arasında yakın bir ilişki vardır. Zira kendi varlığını kendi güçleriyle sürdürebilmek kabiliyetinden yoksun kalan halîfeliğin Selçuklulardan dinî ve dünyevî bakımdan muhaliflere karşı destek istemesini tabii karşılamak lâzımdır. Selçuklu Oğuzlarının icra ettiği savaşları birkaç sınıfa ayırmak mümkündür. Birincisi, Selçuklu sultanlarının ordularıyla bizzat yaptıkları savaşlar. İkincisi, Selçuklu genel siyasetinin hedeflerini gerçekleştirmeye matuf ve ülüş sistemine uygun olarak hânedan üyelerinin ordularıyla yaptıkları savaşlar. Üçüncüsü, zikredilen siyaset mucebince Oğuz-Türkmen başbuğlarının, Türkmenleri yönlendirerek yaptıkları savaşlar. Sonuncusu ise Oğuz-Türkmenlerin,

59 Sübkî, III, s. 390 vd.; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 91.

60 Sübkî, III, s. 375.

Selçuklu yönetimlerinin bilgisi dışında, tamamen bağımsız olarak yaptıkları savaşlar. Aslında son iki tür ile ilk iki tür savaşlar, eşzamanlı olarak birbirlerini inanılmaz bir şekilde tamamlamaktadırlar. Oğuzların, Selçukluların fetihlerine katkıda bulunup bulunmadığı ancak uzman tarihçilerin gözünde ilginçtir. Benzer biçimde Tuğrul Bey'in teşebbüs ettiği bazı seferler, kendisine tâbi yerel emîrlerin veya Oğuz beylerinin isyanlarını bastırma amacını taşıyordu. Zira, hiç şüphe yoktur ki, Türkmenlerin yağma duygusu, her isyan için, derhal emre hazır bir birlik oluşturabiliyordu.

Tuğrul Bey ve Büveyhîler

el-Melikü'r-Rahîm 445 yılının Cemâziyelevvel ayında (Ağustos-Eylül 1053) Errecân şehrini istilâ etti, oradaki askerler de ona itaat arz ettiler. Askerin başında Fûlâd b. Hüsrev ed-Deylemî vardı. Errecân'a yakın beldeler Haşnâm adlı bir zorba tarafından istilâ edilmişti. Fûlâd onun üzerine bir ordu sevk etti, bu ordu Haşnâm'ın üzerine saldırıp ona ağır bir darbe indirerek o bölgeden uzaklaştırdılar, bunun üzerine onlar da el-Melikü'r-Rahîm'e sığındılar. Hezâresb b. Bengîr bu olaydan korktu, çünkü o, yukarıda zikrettiğimiz gibi, el-Melikü'r-Rahîm'e muhalifti. Bu yüzden el-Melikü'r-Rahîm'e haber göndererek yalvarıp yakardı, onunla yakınlık kurdu, ayrıca Fûlâd'a, komşularına iyi davranmasını da emretmesini İstedi. Hezâresb'in bu isteği kabul edildi.[61]

Aynı tarihlerde Sultan Tuğrul Bey'in hasta vaziyette İsfâhân'a geldiği görülüyor. Hatta öldüğüne dair şayialar giderek kuvvet kazandı, fakat sonra iyileşti. Yukarıda zikrettiğimiz gibi el-Melikü'r-Rahîm Basra'yı istilâ edince eski Basra hâkimi Melik Ebû Kâlîcâr'ın oğlu Emîr Ebû Ali ile annesi İsfâhân'da bulunan Tuğrul Bey'in yanına vardılar. Tuğrul Bey onu iyi karşıladı. Mal verdi ve akrabalarından bir kadınla evlendirdi. Cerbâzâkân'a bağlı bir şehri ona iktâ etti. Aynı şekilde

61 İbnü'l-Cevzî, XV, s. 336; İbnü'l-Esîr, IX, s. 449 vd.; Sıbt İbnü'l-Cevzî, bu olaylardan takriben bir yıl evvel Errecân ve Ahvâz'da büyük bir zelzele ve her tarafın harap olduğunu kaydediyor. Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 483.

İzec hâkimi Hezâresb b. Bengîr de Tuğrul Bey'in yanına gelip, onu ziyaret etti, çünkü el-Melikü'r-Rahîm Basra ve Errecân'ı istilâ edince korkmuştu. Tuğrul Bey her ikisini de iyi karşıladı, ihsan ve ikramda bulundu ve yardım vaat etti ve ileride anlatacağımız gibi bu vaadini de yerine getirdi.[62]

Sa'dî'nin Irak'a vardığını ve amcasını esir aldığını anlatmıştık. Amcası esir düşünce oğlu Bedr b. Mühelhil, Sultan Tuğrul Bey'in yanına gitti, babasını serbest bırakması için Sa'dî ile nasıl irtibat kuracaklarını konuşup görüştüler, bunun üzerine Tuğrul Bey Sa'dî'nin kendi yanında rehin tuttuğu oğlunu ona teslim etti, ayrıca onunla beraber bir de elçi gönderdi ve ondan Sa'dî'ye şöyle demesini istedi: "Eğer elindeki esir için kurtuluş akçesi istiyorsan, işte oğlunu geri gönderdim. Şayet kabul etmez, muhalefet etmeye ve halktan ayrılmaya kalkışırsan biz de senin bu eylemine karşılık veririz." Bedr ve Tuğrul Bey'in elçisi Hemedân'a varınca, Bedr biraz geride kaldı ve elçi Sa'dî'nin yanına gidip bu sözleri aktarınca Sa'dî'nin çok zoruna gitti, içerledi ve Tuğrul Bey'e muhalefet edip Hulvân'a giderek zapt etmek istedi, fakat mümkün olmadı. Rûşenkûbâd ile el-Beredân arasında gidip geldi, sonra el-Melikü'r-Rahîm'e mektup yazıp ona itaat arz etti; bunun üzerine Tuğrul Bey'in ordusundaki önde gelen iki adamı İbrahim b. İshâk ve Saht-Kemân, Bedr b. el-Mühelhil'in askerleriyle beraber Sa'dî'nin üzerine yürüdüler, hücum edip, ona ağır bir darbe indirdiler. Sa'dî ve adamları mağlûp oldu, Oğuzlar da onlardan ayrılıp Hulvân'a döndüler. Bedr bir Oğuz taifesiyle birlikte Şehrizûr'a, Sa'dî de Rûşenkûbâd Kalesi'ne gitti.[63]

Amîdüddîn Ebû Nasr b. ez-Zâhir adlı biri Emîr Ebû Sa'd ile beraber devlet içinde önemli bir mevkie gelmiş ve yönetime ortak olmuştu. Askerleri de yanından uzaklaştırmış ve onları küçümsemişti. Bu durum Emîr Ebû Sa'd'ı davet edip onu melik yapan İstahr Kalesi hâkimi Ebû Nasr b. Hüsrev'i de endişeye sevk etmişti. Amîdüddîn Ebû Nasr bu şekilde davranınca onlar da ona karşı birleşip iş birliği yaptılar. Ebû Nasr b. Hüsrev, Emîr Ebû Mansûr Fûlâd Sutûn'u

62 İbnü'l-Esîr, IX, s. 446, 450.

63 İbnü'l-Esîr, IX, s. 450 vd.

yanına getirtti ve Amîdüddîn'e karşı birlikte hareket etmesi için çalıştı. Askerlerin büyük bir çoğunluğu Amîdüddîn'i sevmedikleri için Ebû Nasr b. Hüsrev'e katılarak onu destekledikleri ve Amîdüddîn'i yakalayıp tevkif ettiler, Emîr Ebû Mansûr Fûlâd Sutûn lehinde tezahürat yaptılar ve ona itaat arz ettiler. Emîr Ebû Sa'd'ı ise yanlarından uzaklaştırdılar, o da az sayıdaki bir grupla Ahvâz'a döndü. Emîr Ebû Mansûr Fûlâd Sutûn da 445 yılı Şevvâl ayında (Ocak-Şubat 1054) Şîrâz'ı zapt ederek şehre girdi, kardeşi Emîr Ebû Sa'd da Şîrâz'dan ayrıldı. Fûlâd Sutûn burada hutbeyi sırasıyla Tuğrul Bey, el-Melikü'r-Rahîm ve kendi adına okuttu.[64]

445 yılının Şevvâl ayında (Ocak-Şubat 1054) Kürtler ve Araplardan, müteşekkil toplulukların Oğuzları bahane ederek muhtelif şehirlerde bozgunculuk yaptıkları, yol kesip köyleri yağmaladıklarına dair haberler Bağdat'a ulaştı, bunun üzerine el-Besâsîrî bir süvari birliğiyle üzerlerine yürüdü ve el-Bevâzic'e kadar onları takip etti. Bedevî Araplar ve Kürtlere mensup çok sayıda topluluğa hücum edip ağır darbe indirdi, bazılarını öldürüp mallarını yağmaladı, bir kısmı ise geri dönüp kaçarak el-Bevâzic yakınlarında Zap Suyu'nu geçtiler, bu sebeple el-Besâsîrî onlara yetişemedi. Onları yakalamak maksadıyla nehri geçmek istediyse de bedevî Araplar ve Kürtlerin nehrin öbür yakasında bulunmaları suyun ise taşkın akması sebebiyle nehri geçemediler, böylece onlar da kurtulmuş oldular.[65]

Türklerin el-Melikü'r-Rahîm'in vezirinden büyük bir yekûn tutan ulufe alacakları kalmıştı. 446 yılı Muḥarrem ayında (Nisan-Mayıs 1054) haklarını ısrarla istediler, bunun üzerine vezir halîfelik sarayına saklandı. Türkler divâna başvurup haklarını istediler ve alacaklarını geciktirdiği için de şikâyetçi oldular, fakat vezirin divâna çıkması için yaptıkları teklifler kabul edilmedi, bunun üzerine de vezirden şikâyetçi olmaktan vazgeçip divândan şikâyetçi oldular ve: "İdareciler sarayda oturup para alıyorlar, biz aradığımız zaman huzurumuza bile çıkmak istemiyorlar. Vezir ile halîfe de bizi onların yanından uzaklaştırmak için karşımıza dikiliyorlar. Biz

64 İbnü'l-Esîr, IX, s. 451.

65 İbnü'l-Esîr, IX, s. 451 vd.

mahvolduk." dediler. Onlar bu konuda mektup yazmaya, vezir de cevap vermeye devam etti. Nihayet isyan ettiler. Ertesi gün halîfelik sarayını muhasara etmeye karar verdikleri duyuldu. Halk buna çok üzüldü ve mallarını sakladı. el-Besâsîrî Hilâfet Sarayı'na gelip vezir hakkında bilgi edinmek istedi, fakat hiçbir şey öğrenemedi. Bu defa hem kendi evi ve hem de onunla iş birliği yapmakla suçlananların evleri arandı, bu evlere baskınlar düzenlendi, fakat yine de hakkında bilgi edinilemedi. Bunun üzerine Türklerden bir grup Rumların evlerine gidip yağmaladılar, kilise ve manastırları yaktılar, bu arada el-Besâsîrî'nin veziri Ebû'l-Hasan b. Ubeyd'in evini de yağmaladılar. Nehrü'l-Mu'allâ, Bâbü'l-Ezc ve diğer bazı yerlerin ahalisi Türklere mani olmak maksadıyla geçitleri tuttular. Ortalık kızıştı, Türkler de Bağdat'a gelen herkesin malını yağmaladılar. Bu yüzden fiyatlar arttı, yiyecek maddeleri tükendi. Halîfe onlara haber gönderip bu hareketlerden vazgeçmelerini istedi, fakat onlar yağmacılığa son vermediler; bunun üzerine halîfe Bağdat'tan ayrılmak istediğini bildirdi, fakat buna rağmen yağmacılık yapmalarına mâni olunamadı. el-Besâsîrî onların yaptıklarına razı değildi. Kendisi halîfelik sarayında oturuyordu. Vezir ortaya çıkıncaya kadar bu işler devam etti. Sonunda el-Besâsîrî onların geri kalan paralarını kendi malından, hayvanlarını satıp elde ettiği paradan ve diğer şeylerden karşıladı, fakat yine de zulüm ve haksızlıklarını sürdürdüler. Bu arada bedevî Araplar ve Kürtler de eskisinden daha büyük bir hırsla yağmacılığa döndüler, soygun ve talan yapıp adam öldürmeye başladılar. Şehirler harabe haline geldi. Sakinleri de muhtelif yerlere dağıldı. Kureyş b. Bedrân'ın adamları da yağmacılık niyetiyle Musul'dan yola çıkıp Kâmil b. Muhammed b. el-Müseyyeb'in obalarına saldırdılar. Kâmil b. Muhammed'in obaları el-Beredân'daydı, orayı yağmaladılar. el-Besâsîrî'nin atları ve iyi cins develeri de buradaydı, hepsini gasp ettiler. Bu haber Bağdat'ta duyuldu, halk ayak takımından ve Türklerden daha çok korkmaya başladı. Bu arada Büveyhî saltanatının nüfuz ve hâkimiyeti de tamamen sarsıldı.[66]

66 İbnü'l-Esîr, IX, s. 453 vd.; ez-Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, XXX, s. 15; Krş. Faruk Sümer, "Arslan el-Besâsîrî", s. 102 vd.

Tuğrul Bey'in Azerbaycan ve Anadolu Seferi

Yukarıda bahsettiğimiz Kutalmış'ın 1053 yılındaki Kars Seferi'nden sonra bu kez 446 (1054-1055) yılında Tuğrul Bey'in Azerbaycan ve Ermenistan üzerine sefer yaptığı görülüyor. Anadolu'ya Türklerin başlayan ilgisi sürüyordu. *Vîs u Râmîn*'de Tuğrul Bey'in Arrân ve Ermenistan üzerine kumandanlarını gönderdiği ve bunların Bizans ülkesinde ağıt yaktırdıkları kaydedilmektedir.[67] Bizans kaynaklarından Skylitzes, Sultan Tuğrul Bey'in İstanbul'a İmparator Konstantinos Monumakhos'a gönderdiği elçinin isteklerinin karşılanmaması ve küçümsenmesi sebebiyle bütün güçlerini harekete geçirdiğini ve Romalılara ait topraklara doğru yürüdüğünü kaydetmektedir. Aynı kaynağın ifadesine göre Monomakhos, muhtemel Selçuklu taarruzu sebebiyle Doğu Anadolu'daki kaleleri tahkim ederek, bölgeye takviye askerî birlikler sevk etmişti.[68] Çamiçyan ise Tuğrul Bey'in Monomakhos'un ölüm haberini aldıktan sonra Ermenistan'ı işgal ettiğini yazmaktadır. Ancak Claude Cahen, Tuğrul Bey'in Monomakhos'un ölümünden birkaç ay önce Ermenistan'a bizzat sefer başlattığını yazıyor.[69]

Bu seferlerin yapılmasında, Doğu Roma'nın Tuğrul Bey'in isteklerine evet dememesinin yani yukarıda zikrettiğimiz gibi yıllık haraç ödemeyi kabul etmemesinin rolü olmuş olabilir. Ancak her durumda Tuğrul Bey'in amacı Kuzeybatı İran'daki küçük emîrliklere egemenliğini kabul ettirmek, Azerbaycan'daki Türkmenler üzerinde otoritesinin devamını sağlamaktı.

Bunların yanı sıra Tuğrul Bey'in bu sefere çıkmasındaki asıl amacının Fâtımîler üzerine yürümek olduğu ve Bizans imparatorundan bu hususta izin almak için 443 (1051-1052) elçi gönderdiği hakkında görüşler de mevcuttur. Fakat Bizans imparatoru, Mısır Fâtımî halîfesi el-Mustansır ile aralarındaki dostluğu ileri sürerek müsaade vermemişti.[70]

---

67 Fahreddîn Gürgânî, s. 22.

68 Skylitzes, s. 426, 430-432.

69 Chamicii, s. 142; Claude Cahen, "La Dıplomatıe Orıentale De Byzance Face À La Poussée Seldjukıde", *Byzantion*, 1965, Vol 35, No 1, s. 11-14.

70 Makrizî, II, s. 214; Krş. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 57; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, I, İSAM Yayınları, İstanbul 2018, s. 99. Özgüdenli

Netice itibarıyla Tuğrul Bey anılan tarihte Azerbaycan'a gitti ve Tebriz üzerine yürüdü. Şehrin hâkimi Emîr Ebû Mansûr Vahsûdân b. Muhammed er-Ravvâdî Tuğrul Bey'e itaat arz edip adına hutbe okuttu, onu hoşnut edecek hediyeler gönderdi ve oğlunu da rehin bıraktı. Bu tarihten itibaren Vahsûdân'la ilgili kaynaklarda hiçbir haber yer almıyor. Sadece 450 (1058-1059) yılında Tuğrul Bey'in Vahsûdân'ın oğlu Mamlân'ı pederinin yerine Azerbâycan'da hükümrân olarak bıraktığına dair bir kayıt vardır. Buna göre Vahsûdân bu tarihlerde ölmüş olmalıdır.[71] Mamlâm Muhammed'in Kürtçe versiyonudur. O, Tuğrul Bey'e itaat arz etmesine rağmen Oğuzların Azerbaycan bölgesinde tahrip ve talana devam ettikleri anlaşılıyor, zira 454 (1062) tarihinde Mamlân Türkmenleri şikâyet etmek üzere Bağdat'a Halîfe el-Kâim'e arka arkaya mektuplar yazmıştır. Halîfe de Tuğrul Bey'e onların bu davranışlarını durdurmaları ve ülkeye zarar vermemeleri için mektuplar yazmıştır. Ancak bu mektup teatilerinin Türkmenleri durdurmaya yetmediği anlaşılıyor.[72]

Tuğrul Bey Tebriz'den sonra yukarıda Bizans imparatoruna tâbi olmak zorunda bırakılmış bulunduğundan söz ettiğimiz Gence'deki Şeddâdî Emîri Ebû'l-Esvâr Şâvur üzerine yürüdü. O da aynı şekilde itaat arz edip Tuğrul Bey adına hutbe okuttu. O yöredeki diğer şehirlerin hâkimleri de Tuğrul Bey'e haber gönderip itaatlerini bildirdiler ve adına hutbe okuttular. Askerler ona boyun eğdiler, Tuğrul Bey de onları yerlerinde bıraktı.[73] Ayrıca kaynakların bildirdiğine göre Ebû'l-Esvâr Şâvur da Tuğrul Bey'e rehineler ve diğer bölge emîrleri de asker göndermişlerdi.[74]

Katrân-ı Tebrizî'nin şiirlerinde övdüğü Nahcivân'daki Arap asıllı Şeybânî Emîri Ebû Dûlef b. es-Sakar'ın, Ebû'l-Esvâr Şâvur ile

bu eserinde Tuğrul Bey'in Bizans imparatoruna gönderdiği, orijinali Berlin Kütüphanesi'nde bulunan bir mektubu da yayınlamıştır.

71 İbnü'l-Esîr, IX, s. 454; el-Azimî, Yay. A. Sevim, s. 13; ez-Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, XXX, s. 19; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 28; Müneccimbaşı, I, s. 18 vd.; Kesrevî, s. 218.

72 Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 168 vd.

73 İbnü'l-Esîr, IX, s. 454; Ebû'l-Fidâ, I, s. 528.

74 en-Nüveyrî, XXVI, s. 166.

Vahsûdân'ın çağdaşı olduğu, dolayısıyla yukarıda Tuğrul Bey'e tâbi olan emîrler arasında bulunduğu anlaşılıyor.[75] Esed-i Tûsî adındaki şair *Gerşâspnâme* adlı eserini tamamlayıp Ebû Dûlef'e 1066'da ithaf ettiğine göre bu emîr bu tarihlerde henüz hayatta bulunuyordu.[76]

Bu şekilde Tuğrul Bey'in sefere çıkmadan önce, Azerbaycan'da hâkim iki Müslüman hükümdârı Vahsûdân ile Ebû'l-Esvâr'ı tâbi duruma getirmek sûretiyle arkasını emniyete alması, onun bu sefere ne kadar ehemmiyet verdiğini göstermektedir.[77]

Tuğrul Bey, kuşatmaya Van Gölü'nün kuzeydoğu köşesinden başladı. Sultan, büyük bir ordu, filler, arabalar, atlar, kadın ve çocuklar ile birlikte geldi ki, seferde kadın ve çocukların bulunduğu kayıtları Türkmen göçlerine delâlet eder. Önce Hoy yoluyla tarihi ticaret ve ulaşım yollarının kontrolünü sağlamaya müsait bulunan ve bir süre önce Bizans tarafından Müslümanlardan istirdad edilmiş olan Bergri (Muradiye) Kalesi'ni zapt ve halkını esir etti. Sonra Erciş üzerine gitti. Ercişliler yüklü bir fidye karşılığında teslim oldular.[78] Bu olay hakkında Mateos'un ifadesi şöyledir: "(8 Mart 1054-7 Mart 1055) tarihinde Ermenistan üzerine zehirli ve öldürücü bir rüzgâr esti. İran Sultanı Tuğrul, payitahtından hareket edip deniz kumu kadar çok olan askerlerle beraber Ermenistan'a yürüdüler. Sultan, Bergri şehrine gelip burasını hücumla zapt etti ve oranın ileri gelenlerini, zincirle bağlı oldukları halde esir olarak götürdü. O, diğer şehirleri de kılıçla tahrip etti ve halkı öldürdü. O, ateş fışkıran kara bir bulut gibi hareket edip öldürücü bir dolu sağanağı ile birlikte Erciş denilen şehrin üzerine geldi. Bu şehre karşı sekiz gün şiddetli bir muharebe yaptı. Düşman askerlerinin çokluğuna karşı aciz bir vaziyete düşen şehir halkı, altın, gümüş, at ve katırlardan ibaret birçok hediyeleri hâmilen sultana itaat etmeye koştular. Halk, bu sûretle ve yalvarmaları sayesinde dostluk ve sulh akdetmeye muvaffak oldu

75 Katrân-ı Tebrizî, *Divân*, Tashih: Muhammed Nacûvânî, Çâphâne-i Ferdîn, Tahran 1362, s. 120.

76 Orhan Bilgin, "Esed-i Tûsî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XI, 1995, s. 370.

77 Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 57.

78 Aristakes, s. 93.

ve: 'Ey cihangir sultan! Git Malazgirt şehrini zapt et, biz ve bütün Ermenistan sana tâbi olalım' dediler. Sultan Tuğrul bu sözlerden çok memnun kaldı. Ordusuyla beraber hareket etti ve her türlü fenalıklarla dolu bir yılana benzeyen Malazgirt şehrine geldi."[79]

Tuğrul Bey, Van Gölü'nün kuzeyindeki Erciş ve Bergri kalelerini kolaylıkla fethettikten sonra, Anadolu'nun kilit noktalarından biri olan Apahunik bölgesinde Malazgirt yakınlarında Karaklukh (Taşbaşı) denilen yerde karargâh kurdu. Ertesi gün, şafakla birlikte sultan, hücum borusunun çalınmasını emretti. O gün, Malazgirt şehri kuşatılınca Hristiyanlar için korkunç bir manzara hâsıl oldu. Çünkü, boru sesleri aksedince bütün ordu tarafından yükselen bağırışlar şehrin surlarını sarstı. Onlar, tek bir insan gibi müttefikan hareket edip şiddetli hücumlara mukavemet ettiler. Şehrin Bizanslı kumandanı, Abukab'ın oğlu Vasil idi. Vasil'in babası bir Ermeni, annesi de bir Gürcü idi. Aslen Tayk eyâletinden olan Vasil, İmparator Monomakhos tarafından Malazgirt'e vali tayin edilmişti. Tecrübeli bir asker olan Vasil, şehrin her tarafını tahkimle gerek kadın gerekse erkek bütün cesur insanları vazifelere tayin etti. O, her birine, imparator namına mevki ve rütbeler vaat etti ve bütün halka gece gündüz durmadan cesaret telkin etti. Selçuklu askerleri, günlerce hiç durmadan hücumlarına devam ettiler. Onlar, şehri içinden zapt etmek için yeraltı geçitleri kazdılar. Bunu haber alan şehirliler de aksi istikametten toprağı kazmaya başladılar ve düşman lağımcılarını kâmilen esir ettiler. Şehirliler, esirleri surun üzerine çıkardılar ve orada öldürdüler. Bunu gören sultan son derece kederlendi. Pağeş'e (Bitlis) adam gönderip İmparator II. Basileios'un yaptırmış olduğu on beş çemberli korkunç ve hayret verici mancınığı getirtti. Bu mancınık kurulunca şehir kâmilen dehşet içine düştü, ilk vuruluşta üç muhafız öldü ve en ileri mevkide bulunan bir asker şehrin içine atıldı. Bunun üzerine şehir halkından bir rahip ortaya çıktı, mancınığa karşı acilen bir makine kurdu ve attığı ilk taşla mancınıka isabet ettirip onun baş tarafını kırdı. Dehşete kapılmış olan şehir halkı, bunu görünce tekrar cesaret aldı. Fakat Selçuklular, birkaç

79 Mateos, s. 100.

gün içinde mancınığı tahkim edip hiçbir taraftan yanaşılmaz bir hale getirdiler ve şehrin surunu çok büyük taşlarla dövmeye başladılar. Bütün şehir, dehşet içinde sarsılmaya başladı. Bunun üzerine Vasil, bütün şehre hitaben: "Mancınığı yakmaya muktedir olan herhangi bir adama, birçok altın, gümüş, at ve katırlar vereceğim, imparator tarafından da ona rütbe ve mevki verilecektir. Şayet bu adam Müslümanlar tarafından öldürülürse mükâfat onun oğullarına veya akrabasına verilecektir" diye ilân etti. Bunun üzerine bir Frank[80] ileri atılıp: "Ben dışarı çıkıp o mancınığı yakacağım. Bugün ben, kanımı bütün Hristiyanların uğuruna dökeceğim, çünkü yalnızım ve benim için ağlayacak ne karım ne de çocuklarım vardır" dedi. Adam, kuvvetli ve süratli bir at istedi. Zırhını giyip miğferini başına geçirdi, mızrağının ucuna bir kâğıt geçirdi ve koynuna üç şişe neft yerleştirdi. O, bu vaziyette, bir postacı tavrını takınıp yola çıktı. Adam, Hristiyanların dualarına ve Allah'a karşı olan itimadına güvenip Müslüman karargâhına doğru ilerledi. Müslüman askerleri, mızrağın ucundaki kâğıdı görünce, onun bir postacı olduğunu zannettiler ve hiçbir şey sormadılar, öğle vakti idi ve hava çok sıcaktı. Herkes çadırına çekilmiş uyuyordu. Frank, mancınığın önüne gelince durdu. Düşman askerleri, onun, mancınığı temaşa edip hayret ettiğini zannettiler. Fakat o, derhal, şişenin birisini çıkarıp mancınığın üzerine attı. Sonra bir kartal süratiyle mancınığın etrafını dolaşıp diğer şişeyi de attı. Adam, üçüncü şişeyi de aynı sûrette attı. Mancınık aniden ateşle sarıldı, Frank da kaçtı. Müslüman askerleri, yapılan işi görmüş olup Frankın arkasına düştüler fakat o sağ ve sâlim olarak şehre girdi. Mancınık kâmilen yandı. Hristiyanlar büyük sevinç duydular ve şehir halkı Frankı bolca mükâfatlandırdı. Sultan kendisi de Frankın bu işine hayran oldu ve Vasil'e, bu cesur adamı mükâfatlandırmak için görmek istediğini söyledi, fakat Frank bunu reddetti. Bundan çok öfkelenen Sultan, suru devirmek üzere dibini tekrar kazmak emrini verdi. Şehirliler, onun bütün makinelerini hiçe sayarak cesaretle mukavemet ettiler. Onlar, demir çengeller

80 Bizans ordusunda, Avrupa'nın muhtelif memleketlerinden gelmiş Franklar ve bilhassa Normanlar bulunuyordu.

yaparak toprağı kazanları, bunlarla tutup yukarı çıkarıyorlar ve öldürüyorlardı. Bunu gören Sultan, işi durdurttu ve çok mahcup bir vaziyete düştü. Bunun üzerine şehirliler, mancınığa bir domuz koyup onu sultanın ordusunun içine fırlattılar ve hep bir ağızdan: "Ey sultan, bunu kendine karı yap, biz de Malazgirt şehrini cihaz olarak sana veririz" diye bağırdılar.[81]

Malazgirt kuşatmasındaki başarısızlık Tuğrul Bey'i hiç yıldırmamıştı. Buradan birliklerini yağmalamak üzere bütün bölgeye; Birinci kol, kuzeyde Abhaz Kalesi ve Kafkas sınırlarında Parhar Dağı'na, batıda Canit'e (Lazistan) ve güneyde Sim (Antitoroslar) Dağları'na kadar gönderdi. Bunlar kolayca tüm ülkeyi ele geçirdiler. Aristakes, Tercan ve Ekegheac kazaları üzerine yapılan akınları ise hiç kimse tarif edemez demektedir.[82]

İkinci Selçuklu kolu Tayk bölgesine girdi ve Çoruh denilen büyük nehre kadar ulaştı. Selçuklular nehir vadisi boyunca ilerleyip, Xaghteac (Khaldia[83]) arazisine girdi. Buradan ganimet ve esir alarak dönerken Baberd (Bayburt) olarak adlandırılan müstahkem kalenin önüne geldiler. Orada, Vrhanglardan (Frank) oluşan ücretli bir Bizans tugayı ile karşılaştılar. Bu Franklar, Selçukluları bozguna uğratıp reislerini öldürdükleri gibi, bütün ganimeti geri aldılar ve Ermeni esirlerini de kurtardılar.[84]

Üçüncü kol Vanand'da, Kars hükümdârı II. Gagik'in mukavemetiyle karşılaşarak iki taraf da kayıplar verdi. Selçuklular Ermenistan'da

81 Mateos, s. 102; Chamicii, s. 142-145; Tuğrul Bey'in Malazgirt kuşatması sırasında Nasrüddevle İbn Mervân da ona hediyeler göndermişti. Zebihullah Safâ, *Târîh-i Edebiyat Der İran*, II, Çâphâne-i Keyhânek, Tahran 1369, s. 373.

82 Aristakes, s. 93-97; Krş. Honigmann, s. 180; Yusufeli-Artvin arasındaki Barkhal (Barkar) nahiyesi adıyla Trabzon-Rize ile Çoruk Irmağı arasındaki sıradağlara verilen ve yukarıda adı geçen Barkhar/Parkhar ve Bulgar Dağı bu dönemden hatıra kalmıştır. Kırzıoğlu, s. 146.

83 Doğu Karadeniz bölgesine Rumca bu ad veriliyordu. Trabzon Dukası Theodor Gabras döneminde Bizans İmparatorluğu toprakları 29 eyalete bölünmüş ve her birine "thema" adı verilmiştir. Khaldiya da bunlardan biri olup merkezi Trabzon şehri idi. Bkz. Anna Komnena, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, çevirenin notu s. 95.

84 Aristakes, s. 97.

rastladıkları herkesi öldürüp, esir edip, yağmalayarak geri döndüler. Vanand sınırlarına ulaştıklarında Gagik onları karşıladı ve orada büyük bir çarpışma oldu. Ama Selçuklulara yardım kuvveti geldi ve savaşın ortasındaki Ermenilere hücum etti. Savaş uzadığından ve Ermenilerin atları yorgun olduğundan Selçukluların ablukasını yaramadılar. Selçuklular şiddetle hücum edip, Azatlardan[85] otuz kişiyi öldürdüler ve Azatlardan kudretli bir savaşçı olan Tatul'u yakalayıp sultanın önüne getirdiler. Tatul, Arsuban adlı bir Türk emîrinin oğlunu ciddi bir şekilde yaraladığı için sultan onu görünce şöyle dedi: "Eğer Arsubanoğlu yaşıyorsa seni serbest bırakacağım, aksi takdirde seni onun için kurban edeceğim." Tatul "Eğer onu ben yaraladıysam hiç şansı yok, fakat bir başkası yaraladıysa onun sağlığı için bir şey diyemem" diye karşılık verdi. Sultan, Arsubanoğlu'nun öldüğünü duyunca, Tatul'u idam ettirdi, sonra sağ kolunu kestirerek teselli olmak üzere şu sözlerle oğlunu kaybetmiş olan Arsuban'a gönderdi: "Oğlun zayıf bir kol tarafından öldürülmedi."[86]

Sultan Tuğrul Bey, Anadolu gazâsında büyük işler başardı. Bizanslıların mallarını yağmalamak, adamları öldürmek ve esir almak sûretiyle onlardan pek çok şey elde etti ve maksadına nail oldu. Fakat, kış bastırınca Malazgirt'i zapt edemeden Azerbaycan'a döndü. Kış geçinceye kadar Azerbaycan'da kalacağını ve gazâlarını tamamlamak gayesiyle tekrar Anadolu'ya geleceğini ilân etti. Daha sonra Rey'e hareket etti ve 447 (1055) yılına kadar orada kaldı. İleride zikredeceğimiz gibi, oradan Irak tarafına döndü.[87] Lâkin Irak ahvâli, İbrahim Yınal'ın isyanı ve el-Besâsîrî meselesi sultanın bir daha Anadolu Seferi'ne çıkmasına imkân vermemiştir.

İki gün sonra sultan ordusuyla yola çıkıp geri dönerken Bznunik Denizi (Van Gölü) civarında Arcke (Adilcevâz) adında güvenli ve zapt edilemez bir kale ile karşılaştı. Selçuklular şehre girmenin bir yolunu buldular ve şehri yağmalayıp esirler alarak oradan ayrıldılar.[88]

85 Ortaçağ'da Ermeni soylularına verilen isimdir.

86 Aristakes, s. 99; Chamicii, s. 142.

87 İbnü'l-Esîr, IX, s. 453; Abû'l-Farac, I, s. 305; Nüveyrî, XXVI, s. 166.

88 Aristakes, s. 107; Chamicii, s. 146; Ripper, s. 293.

Bütün bu yukarıda verilen malûmatlardan çıkarılan sonuca göre Sultan Tuğrul Bey ile İbrahim Yınal'ın seferlerinin farklı ve ortak tarafları bulunmaktadır. Farklı tarafı Tuğrul Bey'in harekâtının daha geniş bir bölgeyi içerisine alması ve daha önce İbrahim Yınal karşısında aldıkları mağlubiyet dolayısı ile Bizans kumandanlarının doğrudan Tuğrul Bey'in karşısına çıkmamış olmalardır. Bu seferlerin müşterek tarafı ise, Aristakes'in ifade ettiği gibi, Türkmenlerin bu seferinden sonra Mervânî emîrliğinin kuzeyinde kalan Fırat'ın yukarı bölgesinin tamamen insansızlaştırılmış olmasına rağmen herhangi bir sınır değişikliğinin gerçekleşmemiş bulunmasıdır. Yani gerek İbrahim Yınal'ın ve gerekse Tuğrul Bey'in seferleri neticesinde anılan Bizans arazisinde herhangi bir Selçuklu hâkimiyeti tesisine teşebbüs edilmemiştir.

Tuğrul Bey'in Anadolu gazası sıralarında Diyarbekir hâkimi Nasrüddevle b. Mervân da Tuğrul Bey'e pek çok hediyeler ve askerler gönderdi. Yukarıda zikrettiğimiz gibi Nasrüddevle daha önce Tuğrul Bey'e itaat etmiş ve adına hutbe okutmuştu.[89]

Bizans İmparatoru IX. Konstantinos Monomakhos 1055 yılı Ocak ayında ölünce VIII. Konstantinos'un kızı yetmiş yaşındaki İmparatoriçe Theodora onun tahtını tevarüs etmiş ve bir yıl hüküm sürmüştür. Herkes onun hükûmet işlerini ileri gelen asillerden birine bırakacağını düşünüyordu. Fakat bütün bu fikirlerin ve inançların aksine, o, bir Roma hükümdârının görevlerini kendi omuzlarına almıştı. Sultan Tuğrul Bey, ona elçi gönderip, bazı şehirlerle beraber, haraç göndermesini istedi. Ama Theodora bunun yerine ona beyaz at ve katır, birçok hazineler ve mor kıyafetler gönderdi. Sultan bunları memnuniyetle kabul edip, elçiyi kendisiyle birlikte götürdü. Diğer taraftan Theodora da Bağdat'taki halîfeye elçi gönderdi ve kendi nefsi için aldığı vergi ile aradaki sulhu kuvvetlendirdi. Aristakes, aynı yıl sultanın adına Selçuklu birliklerinin Ermenistan'a girdiklerini, ancak bazılarının bunların Dovin ile Gence Emîri Ebû'l-Esvâr'ın askerleri olduğunu söylediklerini yazmaktadır.[90]

89 İbnü'l-Esîr, IX, s. 456.

90 Psellos. 161; Aristakes, s. 109; Zonaras, s. 97 vd.; Abû'l-Farac, I, s. 306; İmparator IX. Konstantinos Monomakhos Dalassa kasabasından idi. Bu kasabanın

Eylül 1056'da Theodora da öldü. Böylece Doğu Roma İmparatorluğu'nda iki yüz yıl civarında sürmüş olup, imparatorluğun en parlak dönemlerinden biri sayılan Makedonya Hânedanı dönemi kapanmış oldu. Bu dönem imparatorlarının büyük bir kısmı asker kökenliydi. Theodora ölmeden önce, kendinden sonra tahtta çıkması için yaşlı bir saray memuru olan Mikhael Stratiotikos'un seçilmesini sağlamıştı. Mikhael Stratiotikos, VI. Mikhael adı ile imparator oldu.[91]

Anlaşıldığına göre uzun süreden beri Bizans tarafından baskı altında tutulan Ebû'l-Esvâr Şâvur, Tuğrul Bey'in Ermenistan'da yarattığı tahribattan cesaret alarak bizzat ordusuyla 1055-1056'da Ani üzerine bir baskın düzenlemiş, esir ve ganimet alarak geri dönmüştür. Bunun üzerine Bizans yönetimi, hadımağası Nikephorus kumandasında bir orduyu misillemeye göndermiş ve Cedrenos'a göre, Nikephorus Gence'ye kadar girmiş ve Ebû'l-Esvâr'ı Bizans'a karşı vassallık antlaşmasını yenilemeye ve yeğenini rehine olarak vermeye mecbur etmiştir.[92] Fakat Ebû'l-Esvâr'ın, Selçuklular yeniden ortaya çıkar çıkmaz saf değiştireceği kesindir.[93]

Tuğrul Bey'in Bağdat'a Gitmesi

Şartların Olgunlaşması

Musul hâkimi Emîr Ebû'l-Meâlî Kureyş b. Bedrân 446 yılı Şaban ayında (Kasım-Aralık 1054) Enbâr'ı kuşatıp zapt etti, burada ve sahip olduğu diğer yerlerde Tuğrul Bey adına hutbe okuttu, ayrıca el-Besâsîrî

Malatya yöresinde olduğu biliniyor; belki Dalanda/Darende ile aynıdır. Bryennios, s. 32.

91 Zonaras, s. 99 vd.; Süryani Mihail, s. 24; Schlumberger, III, s. 770; Theodora ile Makedonya hânedanının son ferdi de ölmüş oluyordu. Taht için belli bir aday yoktu. Bunun üzerine sivil partinin gücünü elinde tutan Theodora'nın başbakanı Leon Paraspondylos ile yakın grubu, yaşlı bir hiç olan Mikhael Stratiotikos'u imparator yaptılar ve Mikhael'e sivil partinin istek ve tavsiyeleri dışında hiçbir şey yapmayacağına dair yemin ettirdiler. Mikhael Stratiotikos, sivil parti taraftarı olarak tanınmış Bringas ailesine mensuptu. Psellos, 167.

92 Cedrenos, s. 593.

93 Grousset, s. 586.

ve diğerlerine ait ne varsa yağmaladı. Onun adamlarının el-Hâlis'te bulunan obalarını yağmaladılar ve bendlerini açtılar. el-Besâsîrî buna çok içerledi, büyük bir ordu toplayıp, ileride zikredeceğimiz gibi, Enbâr ile Harbâ üzerine yürüyerek her ikisini de geri aldı.[94]

446 yılının Ramazan ayında (Aralık 1054) halîfe ile el-Besâsîrî arasında anlaşmazlık baş gösterdi. Çünkü Kureyş b. Bedrân'ın iki adamı Ebû'l-Ganâim b. el-Muhallebân ile Ebû Sa'd b. el-Muhallebân gizlice Bağdat'a girmişler, el-Besâsîrî ise onları yakalamak istemiş ise de bu imkânı bulamamıştı. el-Besâsîrî, Musul Meliki Kureyş'in Enbâr şehri ve yöresine hücumunun halîfenin teşviki veya tasvibi üzerine yapıldığı görüşünde idi. Fakat o, halîfenin adını ağzına almıyor ve bunu yapan halîfenin veziri Reisürrüesâ'dır diyordu. el-Besâsîrî sadece bu sözleri söylemekle yetinmeyip halîfenin, Reisürrüesâ'nın ve saray görevlilerinin maaşlarının da darphaneden ödenmesine son verdi. Benû Muhallebân'ın evlerini de yıkmak istedi, fakat buna mâni olundu, bunun üzerine "Ben sadece şehirleri harabeye çeviren ve Oğuzlarla haberleşerek onları tahrik eden Reisürrüesâ'dan şikâyetçiyim" dedi. Bu vaziyet Mart 1055'e kadar devam etti. el-Besâsîrî bu tarihte Enbâr'a gitti, Dummâ ve el-Fellûce yörelerini ateşe verdi. Ebû'l-Ganâim b. el-Muhallebân Enbâr'da idi, daha önce Bağdat'tan buraya gelmişti. Nûrüddevle Dübeys de muhasaraya yardım etmek üzere el-Besâsîrî'nin yanına geldi. el-Besâsîrî mancınıklar kurup şehrin bir burcunu tahrip etti, neft yağı atarak şehir halkının kendisine karşı savaşmak üzere hazırladığı araç ve malzemeleri yaktı, zor kullanarak şehre girip Hafâce kabilesinden yüz kişiyi esir aldı. Bu arada Ebû'l-Ganâim de esir düştü. Ebû'l-Ganâim kendini Fırat Nehri'ne atarak kurtulmak istediyse de yakalandı. el-Besâsîrî Enbâr'ı yağmaladı, şehir halkından beş yüz kişiyi esir aldı ve Bağdat'a döndü. Bir deveye binmiş olan Ebû'l-Ganâim de onun önünde geliyordu. Üzerinde kırmızı bir gömlek, başında bir kavuk ve ayaklarında da zincir vardı. el-Besâsîrî onu ve yanındaki diğer esirleri asmak istedi, Nûrüddevle ise bu işi dönünceye

94 İbnü'l-Cevzî, XV, s. 344; İbnü'l-Esîr, IX, s. 454; İbn Kesîr, XII, s. 165; İbn Haldûn, III, s. 825.

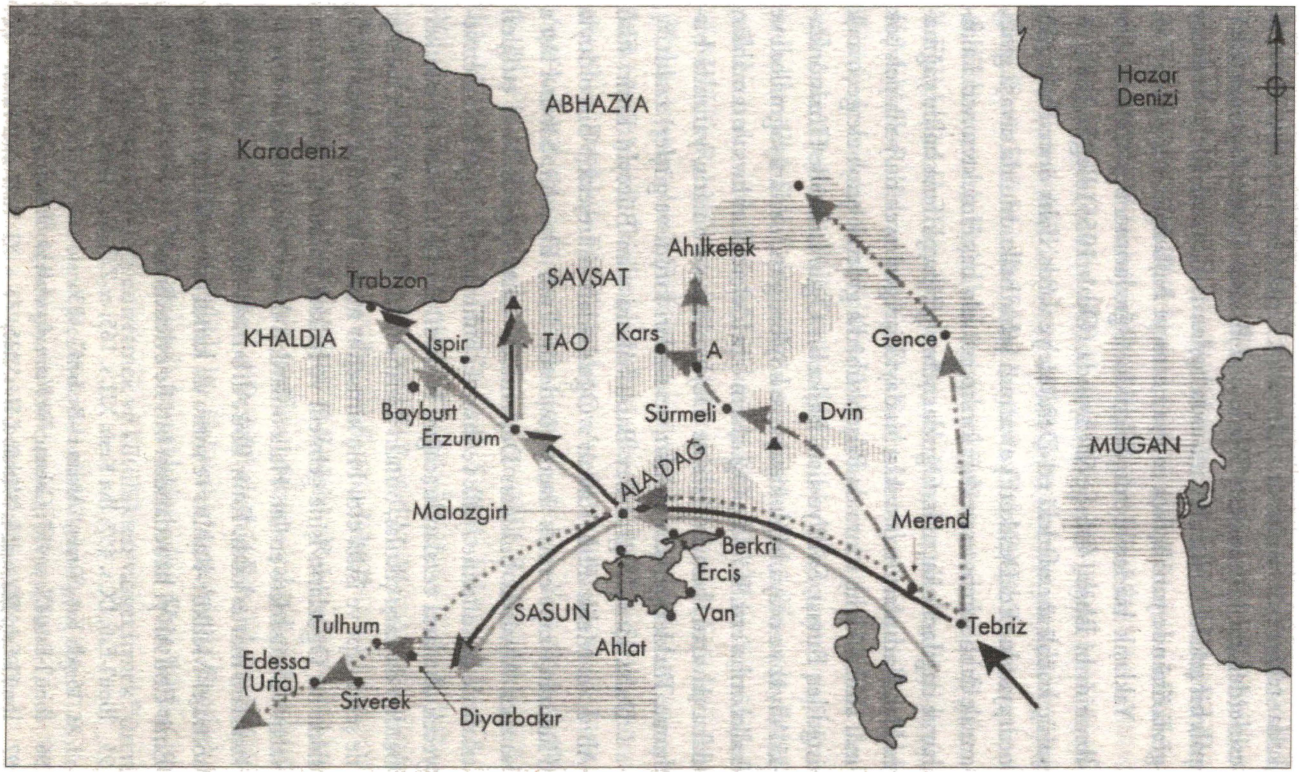

Tuğrul Bey'in Anadolu seferi (A. C. Spencer Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*'ndan alıntıdır.)

kadar tehir etmesini istedi. el-Besâsîrî, Ebû'l-Ganâim'i asmadı ise de esirlerden bir kısmını astı. Böylece el-Besâsîrî ile vezir -gerçekte kapalı bir şekilde halîfe ile- arasında başlamış olan mücâdele, herkesin gözü önünde yani açıkça cereyan etmeye başladı.[95]

Yaklaşık bu tarihlerde Selçuklu Oğuzlarının beylerinden olan İbrahim b. İshâk, 446 Şevvâl ayında (Ocak 1055) Bağdat'a iki veya üç konak mesafedeki ed-Destkere'ye vardı, daha önce Hulvân'da oturuyordu. Ed-Destkere'ye varınca şehir halkı onunla savaşa girdi, ancak daha sonra cesaretleri kırılıp onunla baş etmekten aciz kaldılar ve dağılarak kaçtılar. Oğuzlar şehre girip çok fena halde yağmaladılar. Kadınları ve çocuklarını dayaktan geçirerek bu yolla pek çok mal aldılar, daha sonra da Rûşenkûbâd'a giderek orayı ele geçirmek istediler. Burası, Sa'dî'ye aitti. Başka bir Oğuz taifesi de Hûzistân'daki Ahvâz ve oraya bağlı kasaba ve köylere gitti, oraları yağmaladı ve halkı imha etti. Böylece Oğuzların o beldelere olan hırs ve tamahları daha da arttı, bunun üzerine Deylemliler ve onların yanında bulunan Türkler perişan oldular, cesaretleri kırıldı ve güçleri azaldı.[96]

Daha sonra Tuğrul Bey Basra hâkimi olan Büveyhî Emîri Ebû Ali b. el-Melik Ebû Kâlîcâr'ı Oğuzlardan müteşekkil bir orduyla Hûzistân'ı zapt etmek üzere gönderdi. Emîr Ebû Ali, Sâbûr-Hâst'a varınca Ahvâz'da bulunan Deylemlileri itaate çağırdı, itaat ettikleri takdirde kendilerine iyilik ve ihsanda bulunacağını, eğer kabul etmeyecek olurlarsa cezalandıracağını bildirdi. Bir kısmı itaat arz ederken bazıları da karşı çıktılar, bunun üzerine Emîr Ebû Ali, Ahvâz'a hareket ile şehri zapt ve istilâ etti. Hiç kimsenin malına mülküne saldırmadı, fakat bu Oğuzların işine gelmedi ve halkın malına el uzatıp, yağma, talan ve müsadere ettiler. Halk onlardan dolayı birçok haksızlık ve sıkıntılara maruz kaldı. Emîr Ebû Ali burada hutbeyi önce Tuğrul Bey, sonra el-Melikü'r-Rahîm ve sonra da kendi adına okuttu. Tuğrul Bey, Emîr Ebû Ali'yi hânedandan biri ile evlendirdi.[97]

95 İbnü'l-Esîr, IX, s. 457; İbn Kesîr, XII, s. 165; ez-Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, XXX, s. 15 vd.; Krş. Sümer, "Arslan el-Besâsirî", 103.

96 İbnü'l-Esîr, IX, s. 457; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 8.

97 İbnü'l-Esîr, IX, s. 458; Mîrhând, II, s. 325.

Yukarıdaki olaylardan Deylemliler ve onlar ile birlikte olan Türk memlûk askerlerinin hiçbir yerde Oğuzlara karşı ciddi bir mukavemet gösteremedikleri anlaşılıyor. Bu münasebetle Deylemliler ile Büveyhîlere bağlı Türk hassa askerinin nüfuzlarının ve itibarlarının kırıldığı ve ehemmiyetlerinin azaldığı söylenebilir.

İstahr Kalesi hâkimi Fûlad adında Deylemli büyük bir kumandan Muharrem 447'de (Nisan 1055) Şirâz üzerine yürüdü ve şehre girip, Emîr Ebû Mansûr Fûlâd Sutûn b. Ebû Kâlîcâr'ı oradan çıkardı. Daha sonra da Fîrûzabâd üzerine yürüdü ve orada kaldı. Deylemli Fûlâd, Şirâz'da Tuğrul Bey adına okunmakta olan hutbeyi kesip, el-Melikü'r-Rahîm ve kardeşi Ebû Sa'd adına okutmaya başladı. Her ikisine de mektup yazarak kendilerine itaat arz ettiğini bildirdi. Ancak onlar Deylemli Fûlâd'ın kendilerine bir hile ve oyun yaptığını anladılar. Ebû Sa'd Errecân'dan onun peşine düştü. Yanında da büyük bir ordu vardı. Ebû Sa'd ve kardeşi Emîr Ebû Mansûr kardeşleri el-Melikü'r-Rahîm'e itaat arz ettikleri sırada aralarında kararlaştırılan şartlara uygun olarak Şirâz üzerine yürüyüp, şehri muhasara etmeye karar vermişlerdi. İkisi yanlarındaki askerlerle beraber Şirâz'a müteveccihen Deylemli Fûlâd'ı muhasara ettiler. Muhasara erzak bitinceye kadar devam etti, bu sırada fiyatlar çok arttı. Yedi ölçek (rıtl[98]) buğday bir dinar ediyordu. Halk açlıktan öldü. Şehirde yaklaşık iki bin kişi vardı. Deylemli Fûlâd'ın artık Şirâz'da kalması çok zordu. Yanındaki Deylemlilerle beraber el-Beyzâ yöresine ve İstahr Kalesi'ne gitti, bunun üzerine Emîr Ebû Sa'd ile Emîr Ebû Mansûr askerleriyle Şirâz'a girdiler ve şehri zapt edip, orada oturdular.[99]

Yukarıda bahsettiğimiz gibi el-Besâsîrî, Reisürrüesâ'yı itham ederek Bağdat halkını kendi tarafına çekmeye çalışırken bizzat el-Kâim de şehrin Sünnî halkını el-Besâsîrî aleyhinde harekette bulunmaya kışkırtıyordu. Karşılıklı bu faaliyetler neticesinde Bağdat'ın doğu yakasındaki halk arasında karışıklıklar çıktı. Sünnîlerden bir grup ayaklanıp, "iyiliği emretmek ve kötülükten vazgeçirmek" üzere

98 Bağdat'taki rıtl şer'i olarak geçerliydi. Bir hukuk okuluna göre, değeri 128 dirhem, diğer hukuk okuluna göre de 130 dirhemdi. Hinz, s. 38.

99 İbnü'l-Esîr, 1987, IX, s. 459; ez-Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, XXX, s. 20.

harekete geçtiler. Divân'a çıkıp bu hususta divân erbâbından da üstün tutulmalarını istediler. Bu istekleri kabul edildi, fakat bundan dolayı birçok fenalıklar zuhur etti.[100]

Daha sonra el-Besâsîrî'nin adamı olan Hristiyan Ebû Sa'd, Rebiülâhir 447'de (Temmuz 1055) Vâsıt'ta bulunan el-Besâsîrî'ye göndermek üzere bir gemiye altı yüz şarap yükledi. İbn Sükkere el-Hâşimî ve ileri gelen diğer bazı zevat bu mesele için geldiler, çok sayıda insan da onları takip etti. Divân adına da Bâbü'l-Merâtib'in hâcibi geldi ve hep birlikte şarap yüklü geminin üzerine yürüdüler, şarap küplerini kırıp şarapları yere döktüler. el-Besâsîrî bu haberi duyunca çok zoruna gitti, bu işleri Reisürrüesâ'nın yaptığını iddia etti, böylece aralarındaki anlaşmazlık tekrar yenilendi. el-Besâsîrî, Hanefî fukahâsından Hristiyan bir adamın malı olan şarap küplerini kırıp, şarabı yere dökmenin vacip ve caiz olmadığına dair fetva aldı ve bu fetvaları onlara bildirdi. Bu konudaki konuşma ve atışmalar devam etti. Böylece her iki taraf birbirlerinden daha da nefret etti. Sonunda Reisürrüesâ Bağdatlı Türkleri el-Besâsîrî'yi bu hareketinden dolayı ayıplamak ve kötülemekle görevlendirdi. Aleyhlerinde cereyan eden her türlü şeyin onun parmağından çıktığını söyledi; bunun üzerine Türkler onu hedef aldılar. Bu meselede Reisürrüesâ'nın istediğinden daha fazlasını yaptılar. Ramazan ayına kadar günler bu şekilde geçti. Ramazan'da Hilâfet Sarayı'na geldiler ve el-Besâsîrî'nin evlerine hücum edip yağmalamak için izin istediler. Halîfe de onlara izin verdi. Bu Bağdatlı Türkler azad edilmiş eski askerler olup şimdi çoğu şehirde esnaflık yapıyorlardı. Vâsıt'da bulunmasını fırsat bilip derhal el-Besâsîrî'nin evlerine hücum edip, yağmaladılar ve ateşe verdiler, çoluk çocuğunu ve nâiblerini başkalarına ibret olacak şekilde cezalandırdılar; hayvanlarını ve Bağdat'ta sahip olduğu her şeyi yağma ettiler. Reisürrüesâ da el-Besâsîrî'yi kötülemek için ağzına geleni söyledi. Bir taraftan da Mısır Fâtımî halîfesiyle mektuplaştığı ve Abbâsî halîfesine karşı düşmanca hisler beslediği propagandasını yaptı. Halîfeyle olan ilişkilerini de ıslahı mümkün olmayacak ölçüde bozdu. Bunun üzerine halîfe "el-Besâsîrî'ye ne yapalım?" sorusunu

100 İbnü'l-Esîr, IX, 461; Ebû'l-Fidâ, I, s. 528; Hândmîr, II, s. 485.

sordu. Vezir de ona "Onun şimdi öldürülmesi uygun olmaz" cevabını verdi. Ayrıca el-Melikü'r-Rahîm'e de mektup yazıp el-Besâsîrî'yi uzaklaştırmasını istedi. O da onu uzaklaştırdı.[101]

Tuğrul Bey'in Bağdat ve Musul Harekâtı

Yukarıda nakledilen olaylardan anlaşıldığına göre halîfe bu gibi tedbirler ve teşebbüslerle el-Besâsîrî'yi mevkiinden düşürmenin imkânsız olduğunu anlamıştır. Bunun sebebi memlûk ve asker sıfatına haiz olan Türklerin el-Besâsîrî'ye tam bir bağlılık göstermeleri idi. Ayrıca oldukça kalabalık bulunan Esed aşiretinin lideri durumundaki Mezyedî Nûrüddevle ile el-Besâsîrî arasında hısımlık vardı. Bundan başka el-Besâsîrî, Bağdat ve Vâsıt halkı tarafından da seviliyordu. Hatta onun sarıklılar (erbâbü'l-amâyim) arasında da dostları olduğu biliniyor. el-Besâsîrî'den nefret eden bir zümre ise ayyârlar olup Türk kumandanı bu merhametsiz soyguncular Bağdat ve Vâsıt'ta nefes aldırmamıştı. Kaynaklarda bu esnada Vâsıt, Basra gibi birçok yerlerde el-Besâsîrî adına hutbe okunduğu bildirilir. Şartların bu şekilde oluşması dolayısıyla askerî bir gücü bulunmayan Halîfe el-Kâim'in, Selçuklu Tuğrul Bey'den yardım almaksızın iktidârını sürdürebilmesinin imkânının kalmadığını anlamasının ona müracaat etmesinin asıl sebebini teşkil ettiği muhakkaktır. Açıkça anlaşıldığına göre, Halîfe el-Kâim, el-Besâsîrî'nin tahakkümünden kurtulabilmek üzere, hâkim bulunduğu sahalarda asayiş ve emniyet bakımından istikrar gösteren Selçuklu sultanından medet ummaya karar vermişti. Elçileri vâsıtasıyla Tuğrul Bey ile yaptığı mektuplaşmalardan edindiği kanaat halîfenin vermiş bulunduğu bu kararda etkili olmuş görünmektedir.

el-Besâsîrî'nin kuvvet ve otoritesi büyüdükçe ürkütücü ve korkutucu olmaya başlamıştı. Çok geçmeden onun adına Irak, Ahvâz ve yörelerinde hutbe okunmaya başlandı. Halîfe onsuz herhangi bir şeye karar veremezdi. Fakat bir süre sonra kötü niyetli olduğu ve Bağdat'taki memlûk Türklerin onunla iş birliği yaptıkları tespit edildi. Çok geçmeden o, Vâsıt'ta bulunduğu sıralarda Hilâfet Sarayı'nı

101 İbnü'l-Esîr, IX, 461 vd.; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 347; Ebû'l-Fidâ, I, s. 528; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 29.

yağma ve halîfeyi yakalama planları yapmaya başladı. Bunun üzerine halîfe Rey'de bulunan Tuğrul Bey'e mektup yazıp, onu Irak'a gelme hususunda teşvik eyledi. Halîfenin bu teşebbüsünü öğrenen el-Besâsîrî'nin taraftarlarından büyük bir bölümü ondan ayrılıp Bağdat'a döndüler ve Harîmü'z-zâhirî'nin yakınında bulunan Derb-ü Salih adıyla bilinen yerdeki el-Besâsîrî'nin oturduğu yere saldırarak buradaki binaları ateşe verip, moloz yığını haline getirdiler.[102]

Tuğrul Bey'e gelince, Anadolu gazâsından döndükten sonra o taraftaki gelişmeleri gözden geçirmek maksadıyla Rey'e gittiğini daha önce anlatmıştık. Rey'deki işlerini tamamladıktan sonra da 447 yılı Muharrem ayında (Nisan 1055) Hemedân'a döndü. Hac etmek, Mekke yolunu düzene koyup Suriye ve Mısır'a gitmek ve Şiî Fâtımî halîfesi el-Mustansır'ı oradan uzaklaştırmak istediğini ilan etmesi ise halîfeyi oldukça sevindirmiş görünüyor.[103]

Tuğrul Bey, halîfeye bir mektup göndererek şu sözleri bildirdi: "Peygamber'e hizmetle şeref kazanmak için gelmek istiyorum ve Mekke'ye gidip orada dua ve ibadette bulunmak emelindeyim. Hacıların geçtikleri bütün yolların emin olmasını diliyorum. Yollarda eşkıyalık eden Maaddîleri (göçebeleri) ortadan kaldıracağım. Sonra Suriyeli asilerle ve yanlış yol tutan Mısırlılarla Allah'ın izniyle harb edeceğim." Halîfe, istememekle beraber, zarurete boyun eğerek cevap yazdı. Onun dinî gayret ve hamiyetini överek Bağdat'a gelmek hususunda gecikmemesini rica etti. Bağdat'ta bulunan Deylemliler ve Türklerle bunların reisleri halîfenin bu davetine şiddetle itiraz ettiler ve "Oğuzların Bağdat'a gelmelerine imkân yoktur. Gelecek olurlarsa kılıç çekmeye hazırız" dediler. Fakat bunların bu hareketleri fayda vermedi.[104]

Tuğrul Bey, Dinever, Karmîsîn, Hulvân ve diğer yerlerdeki adamlarına mektup yazıp erzak ve yem tedarik etmelerini emretti. Bu haber Bağdat'ta büyük çalkantı ve karışıklıklara sebep oldu. Halkın moralini bozdu ve kuvvetini zayıflattı. el-Besâsîrî'ye bağlı olan

102 İbnü'l-Cevzî, XV, s. 348.

103 İbnü'l-Esîr, IX, 462; Nüveyrî, XXVI, s. 166.

104 Abû'l-Farac, I, s. 306.

Türkler Bağdat'ta olay çıkarttılar ve halîfelik divânına saldırdılar. Bu sırada Sultan Tuğrul Bey, Hulvân'a vardı. Adamları da Horasan yolu üzerinde her tarafa yayıldılar. Halk korkup Bağdat'ın batı yakasına çekildi, Türkler de çadırlarını Bağdat'ın dışına kurdular.[105]

Bağdat'a yaklaşınca Tuğrul Bey'in elçisi aşağı yukarı otuz Oğuzla birlikte hilâfet divânına gitti ve Tuğrul Bey'in mektubunu hilâfet mensuplarına teslim etti. Mektupta "Halîfe hazretlerini görmek ve ondan inayet istemek için geleceğini daha sonra da yollarını onartmak için hacca gideceğini, buradan da Suriye halkı ve doğru yoldan sapıp direnişe geçenlerle mücâdele edeceğini" bildiriyordu.[106]

el-Melikü'r-Rahîm, Tuğrul Bey'in Bağdat'a yaklaştığını duyunca Vâsıt'tan Bağdat'a giderken el-Besâsîrî yolda ondan ayrıldı ve Fırat Irmağı kıyısındaki Râhbe'ye[107] gitti. Çünkü el-Kâim Biemrillâh, el-Melikü'r-Rahîm'e el-Besâsîrî'nin itaatten çıktığını ve düşmanlarla yani Mısırlılarla mektuplaştığını bildirmişti. Halîfenin el-Melikü'r-Rahîm'e, el-Melikü'r-Rahîm'in de halîfeye ahitleri vardı. el-Melikü'r-Rahîm eğer el-Besâsîrî'yi tercih edecek olursa aralarındaki anlaşmayı bozmuş olacak, onu uzaklaştırıp Bağdat'a gidecek olursa da divânın işlerini deruhte edecekti. Bu sebeple el-Melikü'r-Rahîm ve beraberindekiler: "Biz divânın emirlerine saygılıyız ve el-Besâsîrî'den ayrılmış bulunuyoruz" dediler. Böylece el-Besâsîrî onlardan ayrılıp, aralarındaki hısımlık sebebiyle Nûrüddevle Dübeys'in yanına el-Melikü'r-Rahîm de Bağdat'a gitti. Tuğrul Bey ise halîfeye elçi gönderip itaat ve kullukta elinden geleni yapacağını bildirdi. Ayrıca Bağdatlı Türklere de ihsan ve iyilik vaadinde bulundu. Türkler bunu yadırgadılar ve bu mesele hakkında halîfeye elçi gönderip: "Biz el-Besâsîrî'ye şunları şunları yaptık, o halîfenin emriyle bizim büyüğümüz ve kumandanımızdır. Emîrü'l-Mü'minîn bu hasmı (Tuğrul Bey) bizim

105 İbnü'l-Esîr, IX, 462; Ebû'l-Fidâ, I, s. 529; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 29; Nüveyrî, XXVI, s. 166.

106 İbnü'l-Cevzî, XV, s. 348.

107 Buranın kurucusunun Mâlik b. Tavk olduğu söylenir. Râhbe, Irak bölgesinin en güzel şehridir, Şam (Suriye) bölgesine de sınırdır. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, II, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 921.

yanımızdan uzaklaştıracağını vaat etmişti. Şimdi görüyoruz ki o bize yakın bir yere gelmiş, gelmesine de mâni olunmamış" dediler ve geri dönmesi için emir vermesini istediler. Bunun üzerine askerlere karışık ve oyalayıcı cevaplar verdiler. Reisürrüesa Tuğrul Bey'in gelmesini ve Büveyhîler Devleti'nin yıkılmasını istiyordu. el-Melikü'r-Rahîm 15 Ramazan 447'de (8 Aralık 1055) Bağdat'a vardı ve halîfeye bağlılığını arz etti. el-Melikü'r-Rahîm, Sultan Tuğrul Bey ile şartların gerektirdiği şekilde bir anlaşma yapma işini halîfeye bırakmış, yanındaki kumandanlar da aynı şeyi söylemişlerdi. Bunun üzerine askerlerin çadırlarını Bağdat dışından şehrin içine getirip orada kurmalarının ve Tuğrul Bey'e bir elçi gönderip, itaat arz ettiklerinin ve adına hutbe okutacaklarının bildirilmesinin daha doğru olacağı söylendi. Onlar da kabul edip, çadırları şehrin içine kurdular. Tuğrul Bey'e elçiler gönderdiler. Tuğrul Bey de onların isteklerini kabul etti. Onlara ihsan ve yardım vaadinde bulundu. Halîfe hatiplere Bağdat camilerinde hutbeyi henüz şehre girmemiş bulunan Tuğrul Bey adına okutmalarını emretti. Bunun üzerine 22 Ramazan 447 (15 Aralık 1055) Cuma günü önce Tuğrul Bey'in sonra da Büveyhî Hükümdârı el-Melikü'r-Rahîm'in adlarına hutbe okundu.[108]

Tuğrul Bey, halîfeye haber gönderip, Bağdat'a girmek için izin istedi, o da kabul etti. Tuğrul Bey, en-Nehrevân'a kadar geldi; Vezir Reisürrüesâ, kadılar, nakîbler, eşrâf, şahitler, hizmet erbâbı ve devletin ileri gelen simalarından müteşekkil büyük bir alayla ve bayraklarla Tuğrul Bey'i karşılamaya çıktı. el-Melikü'r-Rahîm'in önde gelen kumandanları da ona refakat ettiler. Tuğrul Bey onların kendisini karşılamak üzere yola çıktığını öğrenince, onları karşılamak maksadıyla kumandanlarını ve veziri Kündürî'yi gönderdi. Bunun üzerine vezir, katırından inip ata bindi. Bundan sonra, debdebeli ve haşmetli büyük alayla, Amîdülmülk Kündürî vezire karşı geldi ve vezirin gözükmesini bekleyerek durakladı. Amîdülmülk, veziri görünce atından inmek istedi. Vezir inmesine müsaade etmedi at

108 İbnü'l-Esîr, IX, s. 463; Makrîzî, II, s. 233; İbnü'l-Adim, Çev. Ali Sevim, s. 2; Nizâm el-Hüseynî, *el-'Urâzâ*, s. 38; Râvendî, I, s. 104; Zahîreddîn Nîşâbûrî, s. 18 vd.

üzerinde kucaklaşıp birbirine sarıldılar ve iki alayı birbirine kattılar. Reisürrüesâ, Tuğrul Bey'in yanına varınca halîfenin mektubunu ona takdim etti ve halîfe namına sultana nasihatlarda bulunarak askerlerinin Bağdat'ta tahribat yapmalarına karşı gelmek istedi ve "Burası Arap milletlerinin taht merkezidir ve şeriatın payitahtı burasıdır" dedi. Sultan bu sözleri sevgi ile karşıladı ve bu nasihati kabul edeceğini bildirdi. Selçuklu hükümdârı kendisini Nehrevân'da karşılamaya gelen halîfelik vezirine de halîfenin yüksek emrine uyarak geldiğini, ona yaklaşmak sûretiyle diğer Horasan meliklerinden daha imtiyazlı olacağını, onun düşmanlarından intikam alacağını, Suriye'yi fethedeceğini ve hac yolunu ıslah eyleyeceğini tekrarladı. Bunun üzerine Reisürrüesâ, sultana "Yüce Tanrı sana bütünüyle dünyayı verdi, bu nedenle bu nimeti iyi kullan, Tanrı'nın sana vereceği ahiret mekânını arzu et" dedi. Reisürrüesâ'nın bu sözleri hükümdârın devleti yönetme salâhiyetini Tanrı'dan aldığına dair eski Türk hâkimiyet telâkkisini de yansıttığı göz önünde tutulursa halîfenin dünyevî salâhiyetlerini Tuğrul Bey'e devretmesi hukukî bakımdan özel bir mânâ ve önem taşımaktadır. Tuğrul Bey yoluna devam edip, 25 Ramazan 447 (18 Aralık 1055) Pazartesi günü Bağdat'a girdiğinde Bâbu's-Semmâsiye'de konakladı ve Dicle üzerindeki İzzüddevle'nin güzel heybetli olan su bendi yanına indi. Kaynağın ifadesiyle askerine yeryüzü dar geliyordu, bayraklarının püsküllleri semaya uzanmışlardı. Ordusu Nehrevân'a kadar dört fersahlık mesafeye kadar uzanıyordu. Musul hâkimi Kureyş b. Bedrân da Tuğrul Bey'in yanına geldi. Yukarıda zikrettiğimiz gibi, Kureyş daha önce Tuğrul Bey'e itaat arz etmişti.[109]

Tuğrul Bey'in ordusu Bağdat'a girdiğinde İbnü'l-Adim'e göre sayıları yüz yirmi bin kişiye ulaşıyor, bu ordu Türklerden, Oğuzlardan, Acemlerden, Kürtlerden, Deylemlilerden ve diğerlerinden teşekkül ediyordu.[110] Bu sayıdan ve zikredilen etnik grupların adlarından

109 İbnü'l-Cevzî, XV, s. 348; İbnü'l-Esîr, IX, 462 vd.; Abû'l-Farac, I, s. 306; Bondârî, s. 7; Ahmed b. Mahmud, I, s. 39; el-Azimî, Yay. A. Sevim, s. 13; Tuğrul Bey'in bayrakları (râyât-i Tuğruliyye) için bk. Bâherzî, s. 238.

110 İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, Neşr. Sehîl Zekâr, s. 1348.

Tuğrul Bey'e tâbi bulunan emîrlerin veya yerel hükümdârların bu orduya yardımcı kuvvetler gönderdikleri anlaşılmaktadır. İbnü'l-Ümrânî'nin, *el-İnbâ* adlı eserinde ise bu ordunun sayısı elli bin olarak verilmiştir.[111]

Böylece, Bağdat'a giren Selçuklu ordusunun esas itibarıyla hür göçebe Oğuzlarla gûlâm Türklerden ve tâbi emîrliklerin gönderdiği muhtelif etnik gruplardan meydana geldiği bu iki kaynaktan anlaşılmaktadır. Hatta, başlangıçta sayı bakımından ordudaki hür Türkmenlerin gûlâm Türklerden çok daha fazla oldukları görülmektedir.

Sultan Tuğrul Bey Bağdat'a varınca askerleri yiyecek aramak ve halktan istedikleri şeyleri satın almak maksadıyla şehre girdiler. Halka İyi davranmadılar. Ertesi gün yani Salı günü bazı askerler Bâbû'l-Ecz'e gelip halktan birini saman istemek için götürdüler. Adam askerlerin ne dediğini anlamıyordu. Bu sebeple halktan yardım istedi. Bunun üzerine herkes askerlere bağırıp, çağırmaya başladı ve onları taşa tuttular ve böylece halkı askerlerin aleyhinde tahrik ettiler. Halk bu feryatları duyunca el-Melikü'r-Rahîm ile askerlerinin Tuğrul Bey ile savaşa girdiklerini zannetti. Şehrin her tarafında çalkalanmalar oldu, halk her taraftan koşuşup, gelmeye başladı. Bağdat'ın içinde buldukları Oğuzları öldürüyorlardı. Ancak Kerh ahalisi Oğuzlara saldırmadığı gibi, onları bir araya toplayıp, muhafaza ve müdafaa ettiler. Tuğrul Bey, Kerh halkının adamlarını himaye etmek için yaptıklarını öğrenince, onlara iyi davranılmasını emretti. Vezir Amîdülmülk, Alevîlerin nakîbi Adnan b. er-Radî'ye haber gönderip, huzura gelmesini emretti. Adnan da geldi. Vezir ona Tuğrul Bey adına teşekkür etti. Sultanın emriyle kendisi ve mahalleyi korumak amacıyla bir süvari birliğini onun yanında Kerh'te bıraktı. Bağdat halkına gelince onlar yaptıklarıyla yetinmediler, bazı askerlerle beraber Bağdat'ın dışına çıktılar, Tuğrul Bey'in ordusuna saldırmak niyetindeydiler. el-Melikü'r-Rahîm ve askerleri de ardlarından gelecek olsalardı muradlarına ereceklerdi, fakat onlar geç kaldılar, el-Melikü'r-Rahîm'in önde gelen adamları halîfelik sarayına girdiler ve töhmet altında kalmamak için orada durdular. Bu davranışlarının kendilerine bir

111 İbnü'l-Ümrânî, s. 189.

yarar sağlayacağını zannediyorlardı. Tuğrul Bey'in askerlerine gelince, onlar halkın yaptıklarını ve şehirden çıktıklarını görünce çatışmaya girdiler. İki taraftan çok sayıda insan öldü, sonunda Bağdat halkı mağlup olup, geri kaçtı. Bir kısmı yaralandı, birçok kişi de esir düştü. Oğuzlar Derb-i Yahya ve Derb-i Selîm'i yağmaladılar. Reisürrüesa ile aile efradının evleri de oradaydı. Her taraf yağmalandı, bu arada er-Rusâfe ve halîfelerin türbeleri de yağmaya uğradı. Buralardan sayısız mal aldılar, zira o yöre halkı oranın kutsal bir yer olduğuna inandıkları için mallarını oraya nakletmişlerdi. Yağmacılık Nehrü'l-Muallâ çevresine kadar yayıldı. Halk büyük bir felakete maruz kaldı ve panik içinde mallarını Bâbü'n-Nûbî'ye, Bâbü'l-Amm'e ve Saray Camii'ne nakletti. İzdiham sebebiyle Cuma namazları kılınamadı. Tuğrul Bey ertesi gün halîfeye haber gönderip ona serzenişte bulundu. Vuku bulan hadiseleri el-Melikü'r-Rahîm ile askerlerinin yaptığını iddia ederek "Eğer hemen gelirlerse kendilerini temize çıkarırlar, huzura gelmekte geç kalırlarsa işte o zaman bütün bu olayları onların kundakladığına kesin olarak inanırım." dedi. Tuğrul Bey, el-Melikü'r-Rahîm ve onun ileri gelen adamları için emân verdi, bunun üzerine halîfe onlara Tuğrul Bey'in yanına gitmelerini emretti, onlar da ata binip Tuğrul Bey'in yanına gittiler. Halîfe onlarla beraber sultanın zihnini bulandıran bu işlerle onların hiçbir ilgileri olmadığını söylemek üzere bir de elçi gönderdi. Sultanın çadırlarının bulunduğu yere varınca Oğuzlar onları yağmaladılar, aynı şekilde halîfenin elçisini de yağmalayarak atlarını ve elbiseleri dahi aldılar. el-Melikü'r-Rahîm sultanın çadırına girdiğinde Tuğrul Bey onun ve maiyetindekilerin tevkif edilmesini emredince, Ramazan'ın son günü (23 Aralık 1055) hepsi hapsedildiler. Bağdat'taki hâkimiyeti altı yıl on gün sürmüş olan el-Melikü'r-Rahîm daha sonra es-Sîrevân[112] Kalesi'ne gönderildi. Böylece Melikü'r-Rahîm Büveyhîlerin son hükümdârı olmuştur. Amîdülmülk bir taraftan Bağdat'ın idaresini tamamen ele geçirirken, bir taraftan da eski nizâmın kalıntılarını

112 Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye göre el-Melikü'r-Rahîm önce es-Sirevân Kalesi'ne sonra Rey Kalesi'ne son olarak da Taberek Kalesi'ne gönderilerek hapsedilmiştir. Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 501.

temizlemekle meşgul oluyordu. Aralık ayında el-Besâsîrî'nin veziri İbnü'l-Hasan Saîd b. Nasr en-Nasrânî tutuklandı, Hilâfet Sarayı ve diğer yerlerdeki mal ve hazinesi mühürlendi. Amîdülmülk Kündürî, Melikü'r-Rahîm'in veziri olan Ebû Sa'd'ı tevkif etti. Sonra, iktidarlı ve temiz namuslu olduğunu görünce hayatta bıraktı, Irak'a nezaret etmeyi, bunun uhdesine tevdi etti. Kureyş b. Bedrân ve yanındaki Araplar da aynı şekilde yağmalandı. Kureyş'in malları soyulup gasp edildikten sonra kendisi kurtuldu ve Bedr b. el-Mühelhil'in çadırına sığındı. Üzerine battaniye atarak onu Oğuzlardan sakladılar. Sultan Tuğrul Bey daha sonra bunu duydu ve ona elçi gönderip hil'at verdi, teskin etmek amacıyla da obasına ve adamlarının yanına dönmesini emretti. Halîfe, Sultan Tuğrul Bey'e haber gönderip, el-Melikü'r-Rahîm ile adamlarının tevkif edilmesi ve Bağdat'ın yağmalanmasını yadırgadı: "Onlar benim emrim ve emânımla senin yanına gittiler. Ya onları derhal salıverirsin ya da ben Bağdat'ı terk ederim; çünkü ben seni emr-i şerife olan saygının artacağını, aile mahremiyeti ve mesken masuniyetine saygı duyulacağını düşünerek çağırmış ve tercih etmiştim. Halbuki şimdi olayların bunun tam aksine cereyan ettiğini görüyorum." dedi. Bunun üzerine Tuğrul Bey onların bir kısmını serbest bıraktı. el-Melikü'r-Rahîm'e ait iktâların hepsine el koydu, onlara kendi erzaklarını temin etmek üzere çalışmalarını emretti. el-Melikü'r-Rahîm'in askerleri de el-Besâsîrî'nin yanına giderek onun emrine girdiler. Böylece el-Besâsîrî'nin adamlarının sayısı arttı. İşte bu sırada el-Besâsîrî Mısır Fâtımî halîfesi el-Mustansır Billâh ile mektuplaşıp "Kendisine itaat halinde bulunduğunu ve Irak'ta adına hutbe okutacağını" bildirdi. Bunun üzerine Mısır halîfesi ona para yardımında bulundu ve onu Râhbe emîrliğine tayin etti.[113]

Mısır Fâtımî Devleti'nde divânü'l-inşânın başkanlığını yapan Dâi'd-Duât (baş propabandacı) el-Mü'eyyed fi'd-Dîn'in *Divân* adlı eserinde bizzat kaydettiğine bakılırsa Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesi

113 İbnü'l-Cevzî, XV, s. 348 vd.; İbnü'l-Esîr, IX, 464 vdd.; Abû'l-Farac, I, s. 307; Bondârî, s. 8; s. 13; İbnü'l-Adim, s. 4; Krş. Hainz Halm, *Die Kalifen İn Kairo Die Fatımiden In Aegypten 973-1074*, Verlag C. H. Beck OHG, München 2003, s. 387.

üzerine el-Mü'eyyed, Mısır Fâtımî halîfesini el-Besâsîrî'nin desteklenmesi konusunda iknâ etmişti. Akabinde el-Besâsîrî'ye bir mektup göndererek para, mal ve silah yardımında bulunmayı vaat etmiştir. el-Besâsîrî, el-Mü'eyyed'in gönderdiği mektuba olumlu cevap vermek sûretiyle Fâtımîler ile ittifak kurmayı kabul etmiştir.[114]

Esasen el-Besâsîrî Râhbe'ye kaçtığında Halîfe el-Mustansır'dan Kahire'ye gelmesine izin vermesini talep etmişse de halîfe herhalde Tuğrul Bey'den çekindiği için, bu talebi reddetmiş, ancak ona hil'at tevcih etmekle yetinmiştir. Bunun üzerine el-Besâsîrî, el-Mustansır'dan askerî yardım istemiş, Bağdat'ı almayı, Musul, Şâm ve Diyâr-ı Rebîâ'da camilerde onun adına hutbe okutmayı, böylece Abbâsîleri ortadan kaldırmayı taahhüt etmiştir. Böylece el-Mustansır, el-Mü'eyyed aracılığıyla el-Besâsîrî'ye yardım edebilmek üzere Fâtımî hazinelerini boşaltmıştır.[115]

el-Besâsîrî'nin desteklenmesi kararı Fâtımîlerin yıllardan beri süren Irak'a nüfuz politikalarının bir devamı olduğundan olaylar artık Fâtımî-Selçuklu çekişmesine dönüşmüştü. el-Mü'eyyed fi'd-Dîn daha önce Irak'ta Fâtımîlerin temsilcisi olarak bulunduğu sıralarda Abbâsîlerle Selçuklular arasında anlaşmazlık çıkarmak amacını gütmüş olup, Selçuklu Veziri Amîdülmülk'e gönderdiği mektup bunu doğrulamaktadır. Bu mektupta el-Mü'eyyed fi'd-Dîn, Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişinin Reisürrüsâ'nın marifetiyle olduğunu, Tuğrul Bey'in Mısır üzerine yürüyeceğine dair mektupların her tarafa

114 el-Mü'eyyed fi'd-Dîn, *Divânü'l-Mü'eyyed*, Tahkik: Muhammed Kâmil Hüseyin, Dârü'l-Kitâbü'l-Mısriyye, Kahire 1949, s. 40. 1056 yılı geldiğinde İsmâilî daisi Mü'eyyed Suriye'deki emîrlikleri tek tek ziyaret ederek, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat hâkimiyetini ele geçirmesine mani olmak üzere aralarında ittifak kurmaya uğraşıyordu. el-Mü'eyyed kendi biyografisini bizzat yazarak, dâîlik faaliyetlerini anlatmıştır. O, evvelce Şîrâz'da Büveyhî Ebû Kâlîcâr'ın sarayında vazifeliyken Bağdat'ın baskısı ile 1037 tarihinde görevinden uzaklaştırılınca, Suriye'de on yıl dolaşarak, Bağdat'a karşı Fâtımîlerin lehine propaganda çalışmaları yaptı. 1047 yılında Fâtımî sarayında, Suriye ve Doğu işleri müşâviri olarak görev yaptı. Yukarıdaki tarihlerde de tekrar Suriye'ye gelip, Selçuklular aleyhine çalışıyordu.

115 İbnü'l-Ümrânî, s. 190.

dağıtıldığını ve bu durumun Fâtımî halîfesi el-Mustansır'ın kulaklarına gelip göğüslerini daralttığını belirtmektedir.[116]

Diğer taraftan Tuğrul Bey Bağdatlı Türklerin mallarının alınmasını da emretti. Ayrıca Nûrüddevle Dübeys'e haber gönderip, el-Besâsîrî'nin oradan uzaklaştırılmasını da emretti. O da bu emre uyarak el-Besâsîrî'yi oradan uzaklaştırdı. Nûrüddevle de ülkesinde Tuğrul Bey adına hutbe okuttu. Selçuklulara bağlı Oğuzlar Bağdat'ın köy ve kasabalarına dağıldılar. Tekrit'in batı yakasından Nil'e, doğu yakasından da en-Nehrevân'a kadar olan yerleri ve daha aşağıdaki kasaba ve köyleri yağmaladılar. Yağmacılıkta çok aşırı gittiler. Bu sebeple Bağdat'ta bir öküzün fiyatı beş-on kırata, bir merkebin fiyatı da iki-beş kırata kadar çıktı. Bu arada Bağdat'ın etrafındaki mahalle ve köyleri (sevâd) de tahrip ettiler. Halk korkudan yurtlarını terk etti. Sultan Tuğrul Bey Kerh ahalisine de camilerinde sabah ezanının Sünnîler gibi "es-Salâtu hayrun mine'n-nevm" (namaz uykudan daha hayırlıdır) şeklinde okumalarını ve hükûmet konağını (emîrlik sarayı) tamir etmelerini emretti. Hükûmet konağı tamir edildi ve bazı ilaveler yapıldı.[117] Adûdiye sarayının onarımı sırasında halk, Türklerin evlerini ve Bağdat'ın batı yakasındaki birçok yerlerde bulunan tahtaları yağmaladılar ve bu tahtaları ekmekçilere, ahçılara ve başkalarına sattılar.[118]

Kündürî, Tuğrul Bey adına Hezâresb b. Bengîr b. İyad el-Kürdî'yi o yıl için üç yüz bin altın (dinar) karşılığında Buveyhî Devleti'ne ait olan Basra, Ahvâz, Hûzistân ve bunlara bağlı yerlerin vergi tahsiline (mülhakat) atadı, ona ayrıca Errecân da iktâ edildi ve bütün bu memleketlerde halîfe ve sultanın adlarından sonra kendi adına hutbe okutmasına izin verildi. Fakat bununla birlikte Hezâresb'in anlaşmalar dışına çıkarak başta Basra olmak üzere, kendisine verilen bütün iktâların vergi dışındaki gelirlerine el koyması üzerine Basra ve Hûzistân'daki Deylemliler, Sultan Tuğrul Bey'in katına

116 Seyfullah Korkmaz, *Arslanü'l-Besâsîrî ve Zamanı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 1997, s. 91.

117 İbnü'l-Cevzî, XV, s. 348 vd.; İbnü'l-Esîr, IX, 464 vdd.; Abû'l-Farac, I, s. 307; İbnü'l-Adim, s. 4; Bondârî, s. 8; el-Azimî, el-Besâsîrî'nin veziri ile Nurüddevle Dübeys b. Mezyed'in öldürüldüğünü kaydediyor. el-Azimî, Yay. A. Sevim, s. 13.

118 İbn Kesîr, XII, s. 169.

çıkarak "Hezâresb'in bu tutum ve davranışlarından dolayı sıkıntıya düştüklerini ve dolayısıyla son derecede üzüldüklerini" arz ettiler. Fakat sultanın onlara "Hezâresb, uygun gördüğü fiilleri yapar" demesi üzerine onlar, üzüntüyle ve ümitsizce sultanın katından ayrıldılar. Deylemlilerle birlikte gelmiş bulunan Emîr Ebû Ali b. Ebû Kâlîcâr'a da Karmîsîn ve ona bağlı yerleri iktâ etti.[119]

Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi, Selçuklu vezirleri tâbi devlet kurmaya, vergi tahsildârları tayin etmeye ve iktâ dağıtmaya salâhiyetli idiler. Şüphesiz tâbi devletlerin tâbilik şartları gereğince ödemeye mecbur oldukları yıllık vergiler Selçuklu Devleti'nin en önemli gelir kaynaklarından birini teşkil ediyordu. Bu konuda yukarıda verilen bilgiler önemli bir örnektir. Tuğrul Bey'in Bâğdâd'a girdiğinde valiler ve mültezimler tayin etmek sûretiyle Selçuklu teşkilâtını kurması, Irak'ta Selçuklu hâkimiyetini tesis etmek maksadıyla geldiğini göstermektedir. Tuğrul Bey, hâkim olduğu her eyâlete vali, şahne, sahibü's-şurta, reis, kadı, hatib ve kale muhafızları atamak sûretiyle Selçuklu teşkilâtını oluşturuyordu. Tuğrul Bey valiler ve vergi tahsildarları tayin etmek ve hâkimiyetin el değiştirdiğini gösteren gerekli teşkilâtı kurmakla kalmadı, Oğuzlar gümüş ve altın paralarını sultan namına bastılar. Böylece Tuğrul Bey hâkimiyetini resmen tescil etmiş oluyordu.

Tuğrul Bey, Deylemlilerle Türklerin hâkim oldukları sırada halîfeye verdikleri tahsisata elli bin dinar ile beş yüz kor buğday ilave etti. Sultan yemin ederek dedi ki: "Araplığa yardım eden askerlerim bu kadar çok olmasaydılar, Türklerin evvelce halîfeden almış oldukları her şeyi kendisine geri verirdim." Halîfe bu sözlerden çok memnun oldu.[120]

Tuğrul Bey 2 Şevvâl (25 Aralık) günü yanında sekiz fil bulunduğu halde Dârü'l-Memleke'ye[121] (sultanlık sarayı) girmiş, Şevvâl 447'de (Aralık 1055-Ocak 1056) Kerh'e gitmiş ve askerleri de Bağdat'taki

119 İbnü'l-Esîr, IX, s. 466; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 496. Tuğrul Bey, Ebû Ali'nin kız kardeşiyle evliydi; Basra'da 449 (1057-1058) yılında Tuğrul Bey adına para basılmış olduğunu görüyoruz. Stanley Laane Poole, *Catalogue Of Oriental Coins In The British Museum*, III, s. 30.

120 Abû'l-Farac, I, s. 308.

121 Dârü'l-Memleke aynı zamanda Selçuklu hâkimiyet alametlerinden biri sayılıyordu.

Türklerin evlerine dağılıp yerleşmişlerdir. Sultan Tuğrul Bey, Bâğdâd'da bulunan Türklerin Horasan'a gitmelerini emretti. Bu emri kendileri için çok ağır bulan Türkler, bunu geri alması için sultana yalvarıp yakardılarsa da sultan, bundan vazgeçmedi; bunun üzerine onlar, bu emre uyum gösterdiler, bu nedenle sultan onlara hoş davranıp güzel sözlerle iltifatta bulundu. Burada söz konusu edilen Türkler el-Besâsîrî ile iş birliği yapıp Bâğdâd'da hâkim duruma geçen Türk gûlâm askerleridir. Tuğrul Bey bu kararıyla Bâğdâd'da sükûnu sağlama amacını gütmüştür.[122]

Bundan yaklaşık beş hafta sonra 10 Zilkâde 447 Salı günü (31 Ocak 1056) İbn Mâkûlâ'nın vefat etmesi nedeniyle Ebû Abdullah ed-Dâmegânî Kâdı'l-Kudâtlık görevine atandı ve ona hil'at giydirildi, önünde borular ve davullar çalındığı halde evine döndü. 1 Şubat Çarşamba günü de Tuğrul Bey'e hil'at giydirildi. Tuğrul Bey, Horasan'a bir mektup yazarak Bağdat'a girdiğini bildirip cereyan eden olaylar hakkında bilgi verdi (Muharrem 448/Mart/Nisan 1056). Bu arada Vezir Amîdülmülk Kündürî, tâbii sultan adına, Ebû'l-Ganâim İbn Fesâncis'i Vâsıt ve yörelerine vali olarak atadı; o da oraya gidip görevine başladı.[123]

Yukarıdan beri verilen tafsilattan anlaşıldığına göre halkın ve Büveyhîler Devleti hizmetindeki gûlâm Türklerin, Selçuklu ordusu ile savaşacak kadar ileri gitmeleri Tuğrul Bey'in, bu hareketlerden sorumlu tuttuğu el-Melikü'r-Rahîm'i tevkif ederek, Büveyhîler Devleti'ni ortadan kaldırması el-Kâim ile Tuğrul Bey'in arasının bozulmasına yol açmışsa da sultanın halîfelik tahsisatını arttırması neticesinde sonradan durum düzelmiştir. Tuğrul Bey'in şehre girişi ile birlikte Bağdat'ta Sünnî siyâsî güç hâkim duruma gelmiştir. Bilindiği gibi Bağdat ve çevresinde yaklaşık yüz on yıldır sürüp giden meselelerin başında Büveyhîlerin marifetiyle Sünnî kesimin arka

122 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 497.

123 İbnü'l-Cevzî, XV, s. 349; İbnü'l-Esîr, IX, 466; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 497; Bondârî, s. 8; İbn Kesîr, XII, s. 167; 448 tarihli Tuğrul Bey adına Ahvâz'da kesilen bir sikke onun buraya da hâkim olduğunu göstermektedir. Stanley Laane Poole, *Catalogue Of Oriental Coins In The British Museum*, III, s. 30.

plana atılması gelir. Fakat şimdi Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişiyle birlikte Sünnîlerin, artık tekrar siyasette aktif olabilmelerinin önünde hiçbir mâni kalmamıştır. Bu münasebetle halîfe meşru Sultan Tuğrul Bey'e dayanarak Şiîlere yönelik daha emin ve daha keskin kararlar alabilme imkânına kavuşmuştur. Bununla birlikte Sünnî mezhep mensupları arasındaki ihtilâflar da sürüp gidiyordu.

İbnü'l-Esîr'in kaydına göre Tuğrul Bey'in Bağdat'a girdiği aynı yıl içerisinde Bağdat'ta Şâfiî fukahâsıyla Hanbelî fukahâsı arasında anlaşmazlık çıktı ve bazı olaylar zuhur etti. Hanbelîlerin lideri Ebû Ali b. el-Ferrâ ve İbnü't-Temîmî idi. Halktan da büyük bir kalabalık onlara tâbi oldu. Namazda besmelenin açıktan (cehren) okunmasına karşı çıktılar. Ezan okunurken "Eşhedü en lâilahe illallah ve eşhedü enne Muhammeden Resûlullah" cümlelerinin tekrar edilmesine ve sabah namazında kunut duasının okunmasına mâni oldular. Halîfelik divânına gittiler, fakat meseleye bir çözüm bulunamadı. Hanbelîler Bâbü'ş-Şaîr'deki mescide gelerek imâmın besmeleyi açıktan okunmasını yasakladılar, bunun üzerine imâm bir mushaf getirerek: "Besmeleyi mushaftan çıkarın ki, ben de okumayayım" dedi.[124] Reisürrüesâ, özellikle Şiî Türklerin oturdukları Kerh mahallesine Sünnî simgesi siyah bayrakların[125] çekilmesini emretti (12 Safer 448/1 Mayıs 1056 Çarşamba). Bu emir üzerine korku ve endişeye kapılan halkı, Reisürrüesâ zulmedip öldürmek istediyse de Amîdülmülk, kendisine engel oldu.[126]

124 İbnü'l-Esîr, IX, 466; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 349.

125 Meselâ Abbâsî halîfesinin bayrağı kara renkte olurdu. Abbâsîler, Hâşimîlerden şehit edilen kimselerin hâtıraları için kaygı ve hasret çektiklerini bildirmek ve onları öldürdüklerinden dolayı Emevîlere olan dargınlıklarını izhar etmek üzere kara bayraklar kullanmışlardır. Bundan dolayı Abbâsîler "Müsevvide" adıyla anılmışlardır. Hâşimîler arasında tefrika husule gelerek Ebû Taliboğulları onlara muhalefetle her tarafta ve her yüzyılda Abbâsîlere karşı harekete geçtiklerinde, Talibîlerden, başka deyimle, Alevîlerden olan Ubeydîler hüküm sürerken beyaz bayraklar kullandıktan için "Mübeyyize" adıyla anıldılar. Doğuda Tâberistân ve Sa'de'de Alevîlere biate çağıran Şiîler veyahut Karamita ve başkaları gibi Râfizîlerin bid'atlerine çağıranlar hep beyaz bayrak kullanırlardı. İbn Haldun, *Mukaddime*, II, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB, İstanbul 1996, s. 6 vd.

126 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 499.

Sultan Tuğrul Bey, el-Besâsîrî'nin halîfelik makamına baskısı dolayısıyla Bağdat'a geldiği zaman çevre hükümdârlarının da şeref duyup memnun olacağı bir akrabalık tesis etmek amacıyla Halîfe el-Kâim Biemrillâh ile ilişki kurmak istiyordu. Sonunda bu konuda anlaşmaya varılıp halîfenin oğlu Zahîretüddîn ile Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'un evlenmesi kararlaştırılıp söz kesildi. Fakat Zahîretüddîn'in ölümü üzerine, bu kez, bu söz kesiminin halîfeye dönüştürülmesi hususu, ortaya atıldı ve bunun gerçekleştirilmesi için de halîfenin isteğini kapsayan birkaç mektup sultana gönderildi. Halîfenin bu isteğini birkaç kez mektuplaşmadan sonra kabul eden sultan, Selçuklu emîrleriyle birlikte kadılar, şâhitler, bilgin ve tacirleri saraya davet etti ve içinde, çehizlerin bulunduğu süslenmiş odaları onlara gösterdi.[127]

Halîfenin sarayına (6 Şaban 448/19 Ekim 1056) nakledilen, bir benzeri daha olmayan çehizler arasında şunlar vardı: Üzerlerinde genç kızların bulunduğu yük taşıyan develer, katırlar, mal (para), mücevherat, yakutlar, altın ve gümüş kaplar, üzerlerinde halis ipek kumaştan yapılmış kaftanlar ve mücevher kemerler, altlarında nakışlarla benek yapılmış atlar ve Rum katırları olan bakire kızlardan sekiz câriye, üzerlerinde, mücevher işlenmiş kaftanlar bulunan katırların üstünde altı genç kız vesaire. Bir süre sonra Reisürrüesâ İbnü'l-Müslime, sultanın katına çıkarak halîfenin "Hiç şüphesiz Tanrı, size, emanetleri ehline teslim etmenizi emreder"[128] mesajını arz etti; Sultan da "Halîfenin şerefli emirlerinin başının üstünde olduğu" cevabını verdi. Daha sonra halîfenin annesi, bir çektiriyle Dicle yoluyla Sultan Sarayı'na giderek "Halîfenin eşi olan gelinin, kendisine teslim

127 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 496; İbnü'l-Ümrânî, s. 190; Türkler, ipekle süslenmiş gelin odasına "münderü" adını veriyorlardı. Bu münasebetle ayrıca şunu da belirtmek gerekiyor ki, gelin giderken yabancılara görünmemesi için yüzüne "didek" adlı bir örtü duvak örtülüyordu. Kaşgarlı Mahmûd, I, s. 408, 529. Kaşgarlı Mahmûd'un yaşadığı bu dönemlere geldiğimizde, Batı Türkmenistan'ın tümüyle Türkleşmesi daha tam olarak bitmemişti. İsfiçab, Taraz, Balasagun'da hem Türkçe ve hem de Soğd dili konuşuluyordu. Ancak, artık Soğdlular Türk gibi giyinmeye ve davranmaya başlamışlardı.

128 en-Nisâ, 58.

edilmesi" hususunda sultanın eşi Altuncan Hatun'a haber gönderdi. Bunun üzerine hatun, halîfenin annesine gelini bizzat götürmeyip birisiyle gönderdi.[129]

İbnü'l-Esîr'in de tafsilâtıyla anlattığı bu evlilik münasebetiyle Halîfe el-Kâim Biemrillâh, Muharrem 448'de (Mart-Nisan 1056) kabul resmî (bâr-ı âmm) vermiş ve bu toplantıya Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk, Ebû Ali b. el-Melik Ebû Kâlîcâr, Hezâresb b. Bengîr b. İyâd el-Kürdî ve İbn Şevk ile Tuğrul Bey'in ordusunda görevli Türk kumandanlar katılmışlardır. Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk elinde topuzla ayağa kalktı. Daha sonra Reisürrüesâ kıza dünür oldu ve Arslan Hatice Hatun ile nikâh merâsiminde bizzat hazır bulunup evet diyen halîfe ile nikâhı kıyıldı. Nikâh törenine Nakîbünnükebâ Ebû Ali b. Temmâm, Alevîlerin nakîbi Adna b. eş-Şerîf er-Radî, Akda'l-Kudât el-Mâverdî ve diğer bazı şahıslar katıldılar. Hatice Arslan Hatun aynı yılın Şaban (Ekim-Kasım) ayında halîfeye takdim edildi. Halîfenin annesi geceleyin gidip, Hatice Arslan Hatun'u teslim aldı ve saraya getirdi.[130] Sultan, halîfenin sarayının yanında büyük bir saray (Dârü's-Saltana) inşa ettirdi. Halîfe ona kıymetli taşlarla işlenmiş altın bir taht göndererek bu saraya yerleştirdi. Sultan bu tahtın üzerinde oturuyor ve eşrâf ona giderek hürmetlerini arz ediyorlardı.[131]

İki taraf arasında gerçekleştirilen bir evlilik hakkında verilen bu bilgiler diplomatik seremoninin işleyiş tarzını ve buradaki ihtişamı yansıtmaktadır. Bu evlilik vâsıtasıyla kurulan akrabalık bağı neticesinde, Tuğrul Bey Türk-İslâm âleminde önemli bir saygınlık elde etmiş ve rakiplerine karşı da üstünlüğünü kuvvetlendirmiştir. Aşağıda ayrıntısıyla ele alınacağı gibi bu evlilik münasebetiyle halîfe, Tuğrul Bey'e yedi hil'at giydirmiş, boynuna gerdanlık ve bileğine bilezik takmış ve zapt ettiği yerlerde halîfelik hukuku hariç olmak üzere istediği gibi hüküm sürmesine izin veren bir fermân yazmış ve kendisine

129 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 496-498.

130 İbnü'l-Esîr, IX, s. 468; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 498; İbnü'l-Kalânisî, *Zeyl-i Târîh-i Dımaşk*, Neşr. H. F. Amedroz, Catholic Press, Beyrut 1908, s. 86; el-Hüseynî, s. 13.

131 Abû'l-Farac, I, s. 308.

Sultanü'l-meşrik ve'l-mağrîb (Doğu'nun ve Batı'nın Hükümdârı) diye hitap etmiştir. Bunun üzerine heybeti büyümüş, şevketi çoğalmış ve memleketi genişlemiştir.

Sultan Tuğrul Bey, bundan sonra Bağdat'ta imar faaliyetlerine girişerek korunması gereken kimselerin kadın, çocuk vs. içine yerleştirileceği kendi sarayı ile Dârü'l-Fil'in çevresine uzun bir sur inşa edilmesini emretti; ayrıca o, Dârü'l-Memleketi'l-Adûdiyye'nin yenilenip üzerine burçlar yapılması, Bağdat'ın doğu kesimindeki Dârü'l-Memleke'ye yakın olan ev, mahalle ve çarşıların yıkılması ve Bağdat'ın batı kesimindeki ahşap Türk evlerinin sökülüp Dârü'l-Memleke'ye nakledilmeleri için ustalar görevlendirdi.[132] Saray hâkimiyet alameti sayılıyordu, bu nedenle Tuğrul Bey, Bağdat'a geldiği zaman bu şehrin çehresini değiştirerek, el-Mukarrim'de Tuğrul Bey şehrini (Medinetu Tuğrul Bey) bina ettirmişti. Surla çevrili olan bu şehir müteaddit sarayları ihtiva ediyordu. Tuğrul Bey Bağdat'a girdiğinde bu şehirde nehir kıyısı boyunca yüz yetmiş saray bulunmaktaydı ve bunlar 455'de (1063) yıktırılmıştır. Bağdat'taki bu değişikliklerin incelenmesi, o zamanın siyâsî sahnesinin anlaşılması ve özellikle Bağdat'ın Selçuklular tarafından kontrolü bakımından önemlidir.[133]

Ayrıca Sultan Tuğrul Bey, Bağdat'ta ibadetlerde, muâmelâtta, rüsûmda ve âdetlerde Buveyhîler zamanında geçerli olan vergilerin hepsini kaldırdı. Tuğrul Bey, Bağdat'ta girişti̇ği imar faaliyeti dışında, sosyal hayata dair bazı değişiklikler de yaptı. Bunlardan biri de Bağdat'ta zimmîlerin renkli sarık ile giyâr (ehl-i zimmet nişanı olarak keçe külah) giymesini emretmesidir. Tuğrul Bey ayrıca, zımmîlerin hesaplarının Ebû Mansûr b. Nasr es-Siyârî tarafından kontrol edilmesini emretti, ancak eşi Altuncan Hatun'un müdahalesi ile bu emirler kaldırılmış ve muhtesib de bu uygulamadan menedilmiştir.[134]

132 İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 4; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 498.

133 George Makdisi, "The Topography of Eleventh Century Bagdād: Materials and notes (II)", *Arabica*, September 1959, T. 6, Fasc. 3, s. 281; Jacob Lassner, *The Topography of Baghda in The Early Middle Ages*, Wayne State University Press, Detroit 1970, s. 272, 295; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 76.

134 İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 6; İbn Kesîr, XII, s. 171; Müneccimbaşı, I, s. 20.

Buraya kadar anlatılan olaylar esnasında en dikkat çeken aktörlerden biri olan el-Besâsîrî, Vâsıt'ta bulunduğu sıralarda, el-Melikü'r-Rahîm'den Mukbil b. Bedrân için bir hil'at aldıktan başka onun kardeşi Kureyş'in yönetimindeki Musul'un güney yörelerinde bulunan (el-Bilâdu'l-ulyâ) toprakları alıp Mukbil'e verdi. Bu nedenle el-Besâsîrî ile Kureyş arasında bir gerginlik ve düşmanlık ortaya çıktı. Fakat öte yandan Sultan Tuğrul'un Bağdat'a yaklaşması üzerine el-Besâsîrî Basra'ya çekilirken Mukbil de kardeşi Kureyş'ten korkup endişeye kapılarak onunla barış yapmak zorunda kalmışsa da yine de ona karşı saldırıya geçmekten kendini alamamıştır. el-Besâsîrî'nin Râhbe'ye çekilmesi sonucunda Kureyş ve Nûrüddevle b. Mezyed, memleketlerini yağma ve tahripten korumak amacıyla Sultan Tuğrul Bey'e tâbi olmayı yeğlediler. Bu durum karşısında Mukbil, kardeşi Kureyş'e Arap ileri gelenlerinden birkaçını gönderip şunları bildirdi: "435 (1043/1044) yılında, adamlarımızı ve çocuklarımızı öldürüp topraklarımızı yağmalayan bu Oğuzlar değil miydi? Onlardan kanlarımızın öcünü almak boynumuzun borcudur. Eğer biz, onların grubuna girecek olursak can, mal, aile ve memleketlerimizi onlara teslim etmiş oluruz." Kureyş ise kardeşine gönderdiği cevapta şöyle demiştir: "Sizler, sözlerinizde haklı olabilirsiniz; ancak beraberinde pek çok asker bulunan Tuğrul Bey, son derecede güçlü kuvvetlidir. Bu nedenle bizler, onlarla birlik olmadıkça memleketlerimizi tahrip ve mallarımızı yağmadan kurtaramayız. Onları bu topraklardan çıkarmaya güç ve kudretimiz yetmez; en iyisi, onlara iyi davranıp hizmet etmektir. Çünkü biz, kesinlikle eza ve cefadan uzaklaşıp süratle güven ve selamete kavuşmalıyız." Bununla birlikte kardeşi ve yandaşlarının büyük bir kısmı, Kureyş'in bu öneri ve tavsiyesini kabule yanaşmadılar. İşte tam bu sırada Mısır Fâtımî halîfesinden el-Besâsîrî'ye para geldiği, onun da bunları Kureyş'e bağlı Araplar arasında bölüştürüp dağıttığı haberi etrafa yayılmıştı. Paraları alan Araplar, Kureyş'ten ayrılıp el-Besâsîrî'ye katıldılar. Bununla birlikte Mısır Fâtımî halîfesi, Kureyş'e yakınlık gösterip onu, kendi sırtında taşıdığı bir denk olarak görüyordu. Bu bakımdan Fâtımî veziri Ebû Muhammed el-Hasan el-Yâzûrî, Kureyş'e mektup yazıp onu yumuşatmak istiyordu. Ona gönderdiği

mektubun başlığı şoyle idi: "en-Nasır Li'd-din, Gıyâsü'l-Müslimîn, el-Ecell, el-Evhâd, el-Mekin, Seyyidü'l-Vüzerâ ve Tâcü'l-Asfiyâ ve Kâdı'l-Kudât ve Dai'd-duat, Âlemü'l-mecd, Halil-u Emîri'l-Mü'minîn ve ona sadık Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali b. Abdurrahim'den, el-Emîr Mustafaüddevle ve devletin en faziletlisi Ebû'l-meali Kureyş b. Bedran'a, Tanrı, onun selamet, saadet ve nimetini devam ettirsin." Bu başlıktan sonra mektup şöyle devam etmektedir: "Sen, kesin olarak halîfenin yandaşları ve ehl-i beyti -selamet üzerlerine olsun- için sevgi ve muhabbetle nâib yapıldın, böylece onların kalb ve sevgilerini kazandın, onların ruh ve bedenlerine intisap ile bağlandın. Çünkü Devletu'n-Nebeviyye (Fâtımî Devleti) -Tanrı, onu iyi düşünce ve fikirleri sayesinde daim kılsın- senin yanındadır. Fakat senin, ordu komutanı durumunda olan el-Besâsîrî'den ayrılıp başka bir yere gitmen, şaşılacak bir şey olmuştur. Eğer bu yer, iman edenlerin güvenli bir sığınacak yeri ise o zaman seninle onun arasında, iki doğu ve iki batı arasındaki uzaklık kadar mesafenin bulunması vacib olur." Diyarbekir Mervânî Emîri Nasrüddevle b. Mervân ise Rebiülevvel 448'de (Mayıs Haziran 1056) renkli giysiler, atlar, yiyecek taşıyan üç kayık ve daha birçok şeylerden oluşan hediyeleri Tuğrul Bey'e ulaştırdı.[135]

448 yılı Rebiülevvel ayının son günlerinde (Mayıs 1056) el-Kâim, Tuğrul Bey'den Dımaşk bölgesine bir sefer düzenlemesini ve işe Râhbe'den başlayıp, el-Besâsîrî'yi etkisiz hale getirmesini, ayrıca bu bölgelerde halîfe adına propaganda yaptırmasını talep etti. Tuğrul Bey de askerlerine memleketlerinden çadırlarını, hayvanlarını,

135 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 499 vd.; el-Kâdî Ebû Muhammed el-Yâzûrî'nin, 7 Muharrem 442'de (1 Haziran 1050) Fâtımî Devleti'nin vezâret makamına getirilmesi ve yukarıda mektubunun başlığında zikredilen unvanları kullanması hakkında bk. Makrizî, II, s. 112; Yâzûrî hakkında ayrıca bk. Leila S. al-Imad, *The Fatimid Vizierate, 969-1172*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1990, s. 181-183; Yâzûrî, Mısır Fâtımî Halîfesi el-Mustansır tarafından 449 (1057-1058) tarihinde tutuklanmıştır. Tutuklandığı zaman yanında Bağdat ile yaptığı yazışmalar bulunmuştu. İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 30; Halîfe Yâzûrî'yi tutuklattığında onun devlete üç bin dinar borçlu olduğuna dair yazılı ifadesini almıştı. Bu vezir Hanefî fıkıhçısıydı. İlim ehline ve Mekke-Medine ahalisine ihsanda bulunurdu. İbn Kesîr, XII, s. 175; Yâzûrî 450 (1058) yılında el-Mustansır tarafından öldürtülmüştür. Eymen Fuad Seyyîd, s. 139.

ailelerini getirmelerini isteyip kendisiyle birlikte sefer için hazırlanmalarını istedi. Askerler ise Tuğrul Bey'e şu cevabı verdiler: "Burası harap bir ülke, yiyecek yok. Ulufe yok. Hayvanlarımıza yem yok. Biz atlarımızın sırtında kalmaktan aciz durumdayız. Uzun zamandır ailelerimizden uzak kaldık. Bizim gidip eşlerimizle bir araya gelmemiz lâzım. Biz şimdi bunun için müsaade istiyoruz. Ne yapılacağı planlanınca geri döneriz." Tuğrul Bey bu şekilde yakınan askerlerinden bir grubu ele geçirip, işkence ettirdi. Sonra da bunları bağlatıp, günlerce hapsetti. Sonra da onlara acıdı. Nevrûz bayramından sonra Suriye'ye yürümek için kendilerinden söz aldıktan sonra da bu askerleri serbest bıraktı. Suriye üzerine gidileceği kesinleşti.[136]

Yukarıda naklettiğimiz bilgilerden çıkarılan sonuca göre denebilir ki Selçuklu Devleti'nin kuruluş döneminde kendilerine yeni bir yurt bulma arayışı içinde bulunan Oğuzlar, Bağdat ve çevresinden pek hoşnut kalmamışlardı. Anlaşılan odur ki onların eş ve çocuklarından kilometrelerce uzak bulunmaları, ailelerine gerekli destek ve yardımı yapmak hususundaki endişeleri, kendisine karşı bir kamuoyu oluşmasına rağmen bir bakıma Tuğrul Bey tarafından mazur görülmüştür. Tuğrul Bey gibi bir hükümdâra karşı askerlerin yakınmalarının en büyük nedeni herhalde bu askerlerin Bağdat'a girdiklerinde şehrin yağmalanmasına izin verilmemesi olmuş olabilir.

Şimdi yeniden Suriye meselesine dönersek Fâtımî halîfesi ve veziri tarafından Irak-Suriye bölgesine gönderilen baş dâi el-Mü'eyyed burada bir yıldan daha uzun bir süre el-Besâsîrî ve Fâtımîlerin yanına çekmek istediği çoğu Şiî eğilimli olan diğer yerel emîrlerle yoğun temaslarda bulundu. Bu politika doğrultusunda, On İki İmâmcı Şiîlerin Yedinci imâmı Musa Kâzım'ın türbesini tahrip eden (443/1051) Reisürrüesâ'ya şiddetli biçimde karşı çıktı.[137] el-Mü'eyyed, el-Besâsîrî'ye götürülmesi için Mısır'dan yola çıkarıldığında çok miktarda mal, hil'atler, değerli atlar bir araya getirilmişti.[138]

Bu sıralarda bir Deylemli, Tuğrul Bey'in sarayından Bâbü'l-Merâtib'de hapis bulunan el-Besâsîrî'nin eşine geldi (12 Rebiülâhir

136 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 500 vd.

137 el-Mü'eyyed fi'd-Dîn, s. 169.

138 Makrizî, II, s. 232.

448/29 Haziran 1056, Cumartesi). Buradakiler kendi maişetlerinin kadına verilmesi sebebiyle ona bağırıp çağırdılar ve suçlamalarda bulunup eziyet ettiler. Bunun üzerine Bâbü'l-Merâtib hâcibi, iki bin altın ödeyerek kadını alıp evine götürdü, fakat onu evinde tutmaya maddi gücü yetmeyerek yeniden hapishaneye iade etti. Hapishanede kadına sürekli olarak baskı yapılıp para talebinde bulunulmuştur. Diğer taraftan Bağdat'ta bulunan Selçuklu askerlerinin büyük bir kısmının Horasan'a gitmesi nedeniyle şehirdeki asker sayısı azaldı. Şeybânîler, muhafızlık ücretlerinin kendilerine verilmemesi nedeniyle yağma saldırılarına başladılar. İşte bu sırada bir kısım Arapların el-Besâsîrî'ye katıldığı, dâî Ebû Nasr b. Ebû İmrân'ın pek çok para, hil'at ve lakaplarla Mısır'dan el-Besâsîrî'ye elçi olarak geldiği, el-Besâsîrî'nin, kendisi ve kendisiyle beraber olan Türk, Kürt ve Arapların, el-Mustansır Billâh'ın hâkimiyetlerinin tanındığını içeren beratlarını aldıkları ve onların da Bağdat'a yürüme kararında oldukları konusunda birtakım yalan haberler çoğalıp yayıldı. Sultan Tuğrul Bey, veziri Amîdülmülk'ü halîfeye gönderip şunları bildirdi: "Ordu dağılmış durumdadır ve elimizde çok az asker kalmıştır. Bunlarla da işleri yürütmek mümkün değildir, ancak bunlar da öteki askerlere katıldılar. Böylece Bağdat askersiz kalmıştır. Reisürrüesâ Irak'a geldiğim zaman bana üç yüz bin dinar vermeyi vaat etmişse de ancak onun yüz seksen binini gönderdi. Geri kalanını da almak için onunla konuşmalar yapıldı. O, bu konuda bana, 'Ben, sana vereceğim bu parayı el-Besâsîrî ve adamlarının mal ve paralarından tahsil edecektim. Fakat onlar, Bağdat'tan gittiler. Bununla birlikte ben, şimdilik yirmi bin dinar daha vermeye çalışacağım' dedi." Sultanın bu sözleri üzerine, Reisürrüesâ geri kalan parayı halkı müsadere etmek sûretiyle sağladı ve el-Besâsîrî'nin câriyesi Zühre ile ondan doğan çocuklarını hapse atıp onlardan para istedi. Fakat onların verecek hiçbir şeyleri yoktu. Ayrıca bu sıralarda el-Besâsîrî'nin hapiste olan karısına yeni cezalar verildi.[139]

Yukarıdaki kayıtlardan anlaşıldığına göre Halîfe el-Kâim, Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet ettiğinde, Reisürrüesâ ona tamamı üç yüz

139 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 501.

bin dinar tutan meblağı ödeyeceğini vaat etmiş, fakat bunun ancak yüz seksen binini ödeyebilmişti. Bu meblağın geri kalan yüz yirmi binini ise el-Besâsîrî ve adamlarının mal ve paralarından tahsil edeceğini, fakat bunun gerçekleşmemesi nedeniyle parayı sağlayamadığını söyleyerek özür beyan etmiştir. Tuğrul Bey ise Horasan'a dönen askerlerinden az bir kısmının yanında kaldığını bunları paralı askerlerle takviye etmek gerektiği için söz konusu meblağın tahsili için ısrar etmiştir. Nihâyet uzun müzâkerelerden sonra Vezir Reisürrüesâ yirmi bin dinarı ödemiş geri kalan yüz bin dinarı sağlamak için de teşebbüse geçmiştir. Bu teşebbüste ilk başvurulan kaynağın halk olduğu görülüyor. Aşağıda tafsilâtıyla anlatacağımız gibi, bu tahsilat ve yapılan müsadereler halkın tepkisine neden olmuştur.

Cemâzîyelevvel 448 (Temmuz-Ağustos 1056) tarihinde Sultan Tuğrul Bey'in ordusundan bir grup asker Bağdat'a geldiğinde bu askerler, halka ait evlere yerleştirildiği gibi halk bu askerler için beş yüz dinar vermeye mecbur edildi. Bunun üzerine halk, toplanarak Irak Amîdi'ne gitti. Amîd, onlara "Bu, bizim ülkemizde âdet haline gelmiştir. Ordu buradan uzaklaştığı zaman sizler devlete karşı harekete geçiyorsunuz ve bu nedenle sultan da orduyu yeniden getirtti. Böylece sizden bu parayı almaktadır" dedi. Nihayetinde derhal harekete geçerek Kerh mahallesi ve civarı halkından beş yüz dinar topladılar. Bunun üzerine Kerh ahalisi, topluca Dârü'l-Hilâfe'ye giderek Halîfe el-Kâim Biemrillâh'a, "Yangın ve mallarımızın yağmalanması ortadan kaldırılmışken bu para toplama işi, alışmadığımız bir durumdur" dediler. Bunun üzerine halîfenin Amîdülmülk Kündürî'ye "Durum kötüleşti, fena şeyler işitiliyor. Çirkin ve iğrenç hareketler çoğaldı" şeklinde bir haber göndermesi üzerine muhtemelen Kündürî'nin müdahalesiyle halktan para tahsili durduruldu. Halktan para tahsili durdurulmasına rağmen, diğer taraftan Horasanlı bir grubun el-Harbiye'ye giderek buradaki halktan para istediği görülmektedir. Ancak bölge halkı, "Biz mescitlerimizde ibadetle meşgul olan ve bize getirilen zekât ve sadakalara muhtaç durumda bulunun iffetli kimseleriz" dediler. Fakat onlar, halkın bu sözlerine kulak asmayıp, onları dövdüler ve buldukları mallarını aldılar. Daha sonra

el-Harbiye halkı, tanıdıkları kimselerden topladıkları paraları Horasanlılara verip canlarını kurtardılar. Ardından bu Horasanlı grup, Kasr-ı İsa tarafına gidip, halkı evlerinden çıkararak sokaklara attılar. Bunun üzerine buradaki insanlar, Dârü'l-Hilâfe'nin aşağı tarafına kamıştan kulübeler yapıp burada ikamete başladılar. Daha sonra da aralarında Ehl-i Beyt'ten bir grubun da olduğu halde Bâbü'l-Garâbe ve el-Müsevvâh'a hasırlar serip feryat ve figan ettiler. Bu topluluk, Bâbü'd-dâr tarafından yapılan bir saldırı sonunda yakalandı. Mâlî durumlarına göre bin dinardan on bin dinara kadar müsadere edildiler. Böylece bu Bağdatlılar şiddetli bir belaya uğratılıp soyuldular. Bunların çoğu, vurulan darbelerle ve hapishanelerde öldüler.[140]

Yukarıda Reisürrüesâ'nın vali olarak atadığından bahsettiğimiz Ebû'l-Ganâim İbn Fesâncis Vâsıt'a gitmiş, şehrin ileri gelen bir zümresi de onun yanında yer almıştı. Ancak bir süre sonra Vâsıt'taki Türkler ile birleşerek Sultan Tuğrul Bey'e karşı isyan ettiği haberi Bağdat'a ulaştı. Bunun üzerine onun görevinden azledilip mallarına el konulacağı kendisine bildirildi. Türk, Deylemli ve Kürtlerden oluşan bir grup, İbn Fesâncis'i lider olarak tanıdılar. Bu arada el-Besâsîrî, onlara gönderdiği mektuplarda kendilerine lütuf, ihsan, iktâ ve adalet vaat ediyordu. Diğer taraftan el-Batîha halkı da İbn Fesâncis ile mektuplaşarak kendisi ile mutabık olduklarını bildirdiler. Böylece onların yardımıyla daha da güçlendi. İbn Fesâncis, Vâsıt şehrinin çevresine hendek kazdırmak sûretiyle üzerine demir kapılar yerleştirilen yüksek surlar inşa ettirdi.[141]

Vâsıt'a amîd olarak tayin edildiğinden bahsedilen İbn Fesâncis'in, ehl-i kalem olmasına rağmen asıl görevi olan idârî ve mâlî işlerden başka askerî ve siyâsî meselelerle meşgul olduğunu görüyoruz. İbn Fesâncis'in giriştiği bütün bu teşebbüslerin el-Besâsîrî ile yaptığı belirtilen ittifak hükümleri icâbı olduğu açıktır. Fakat onun, bu teşebbüslerine karşı tedbirler almak ve durumu düzeltmek amacıyla Vezir Kündürî'nin, İbn Fesâncis'e gönderdiği elçiye verdiği cevap hakkında kaynakların naklettiği malumata bakılırsa onlarla

140 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 502.

141 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 502; İbnü'l-Esîr, IX, s. 473.

uzlaşma imkânının kalmadığı anlaşılıyor. İbn Fesâncis ve Türkler, Kündürî'ye şöyle bir cevap gönderdiler:

> Bizler, itaatli hâdimleriz. Sultan'ın beraberinde çeşitli halklardan oluşan kalabalık bir ordunun bulunması nedeniyle bize ihtiyacı yoktur. İşte bu yüzden bizimle hiç ilgilenmemektedir. Dolayısıyla biz, onun askerleri arasında aşağılık bir durumda kalamayız. Biz, bizden daha değerli ve şerefli Bağdatlı kardeşlerimizin başına gelenleri, yani kendi memleketlerinden nasıl çıkarıldıklarını, mal ve kumandanlıklarının nasıl ellerinden alındığını ve nasıl öldürülüp yollara atıldığını gördük. İşte bütün bu olanlardan dolayı kalplerimiz sizlerden nefret etmeye başladı. Eğer bizim başımıza bir Horasanlı emîrin atanmaksızın, halîfe ve sultan adına hutbe okutup, vergi vermememize razı olursanız, o takdirde biz itaat eder ve buyruklarınızı dinleriz. Aksi takdirde itaatinizden çıkar ve başka bir yöne sapmak zorunda kalırız. Biz, ya şerefli yaşar ya da şerefli olarak yok olur gideriz.[142]

Aslında sadece bu cevap bile İbn Fesâncis'in Selçukluların uzlaşma teşebbüslerine imkân vermediğine hükmetmemize yeterli bir delil olmaktadır. Halîfe ve sultan adına hutbe okutmayı şartlı bir şekilde kabul etmeleri ve vergi vermekten imtina ettiklerini bildirmeleri onları asi durumuna düşürmüştür. Nitekim İbn Fesâncis'in verdiği cevap, şimdi yapacağını göreceğimiz fiillerle tezat teşkil etmektedir ve galiba öne sürdükleri şartlara cevap gelmesini beklemeden İbn Fesâncis, Halîfe el-Kâim Bimrillah'a gönderilen gemilerden de vergi aldı. Ayrıca Abbâsî hutbesini keserek Fâtımî halîfesi el-Mustansır Billâh adına hutbe okuttu. Böylelikle Vâsıt'ta Abbâsîlerin otoritesi tamamen ortadan kalktı. Böylelikle İbn Fesâncis'in valilik eylediği bölgede Abbâsî ve Selçuklu hâkimiyetini ihlal ettiği ve yukarıda zikrettiğimiz verdiği cevapta samimi olmadığı anlaşılmış oldu. İbn Fesâncis'in Fâtımîler ile anlaşarak Tuğrul Bey ile savaşı göze alacak kadar ileri gideceğini göreceğiz.

142 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 502 vd.; İbnü'l-Esîr, IX, s. 473.

Bu olaylar üzerine Irak Amîdi Ebû Nasr, İbn Fesâncis ile savaşmak üzere Vâsıt'a gönderildi. Ebû Nasr'ın İbn Fesâncis ile muharebeye tutuştuğunu ve onu mağlûp edip adamlarından birçok kişiyi esir aldığını görüyoruz. Ebû Nasr daha sonra şehri de teslim aldı, adamlarına hendeği doldurtup surları tahrip ettirdi ve ardından Bağdat'a hareket etti. Ebû Nasr, Sultan Tuğrul Bey'in emrini yerine getirdiğine ve Vâsıt'ı ele geçirdiğine dair bir mektup gönderdi. Vâsıt'tan kaçarak yardım sağlamak üzere Batihâ'ya giden (Şevvâl 448/Aralık 1056-Ocak 1057) İbn Fesâncis'in ise mücâdele etmek hususundaki ümidinin kırılmadığını[143] daha sonra ele alacağımız, yaptığı kuvvetli hamlelerden anlamaktayız. Yukarıdan beri yapılan açıklamalar Sultan Tuğrul Bey'in Bağdat'a niçin geldiği, burada hangi askerî, siyâsî ve dinî meselelerle karşılaştığı hususlarında bir fikir vermiştir sanıyoruz. Bu meselelerden birisi de Tuğrul Bey'in Bağdat'taki askerlerinin durumu ile ilgili idi.

Tuğrul Bey'in Bağdat'ta kaldığı süre zarfında askerlerinin halka zarar vermeye başladığını görüyoruz. Askerlerin Bağdat'ta konaklayıp, halkın erzakını zorla alarak gayrımeşru her işi yapması nedeniyle halk bu durumdan rahatsız oldu.[144]

Tuğrul Bey'in ordusunun Bağdat'ta yerleşmesinden sonra Irak'ta halîfelik topraklarında otoritesini neredeyse tamamen yitirmiş bulunan ve devletini toparlamak yolunda bu ordudan istifade etmeye çalışan halîfenin 12 Cemâziyelâhir 448 (27 Ağustos 1056) tarihinde Vezir Reisürrüsâ'yı çağırtıp onu Bağdat'taki asayişsizlik konusunda azarladığı görülüyor. Halîfenin kendisiyle konuşmasından sonra Reisürrüsâ, yaklaşık olarak dokuz aydan beri Bağdat'ta bulunan

143 İbnü'l-Esîr, IX, s. 473; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 506.

144 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 503; İbnü'l-Esîr, hadiseleri biraz farklı anlatmaktadır: "Tuğrul Bey, el-Besâsîrî'nin işini bitirmek amacıyla Musul'a sefer düzenlemeye karar verdi. Ancak malî sıkıntılar ve şiddetli pahalılık yüzünden Halîfe onu bundan vazgeçirmeye çalıştıysa da sultan bunu kabul etmedi ve büyük bir orduyla Musul'a doğru harekete geçti. Ordusunda filler ve mancınıklar da vardı. Askerleri çok olduğundan köyleri ve kasabaları yağmalamaya başladılar. Bazen geçtikleri yerlerde insanların ırzlarına musallat oldular." İbnü'l-Esîr, IX, s. 474.

Kündürî'ye bir elçiyle haber gönderip onu yanına çağırdı ve halîfenin sözlerini ona iletti. Ayrıca halîfe de Tuğrul Bey'e vaaz ve nasihati ihtiva eden bir tevkî gönderdi. Kündürî derhal Sultan Tuğrul Bey'in katına çıkıp kendisine aktarılan halîfenin mesajını iletti. Sultan Tuğrul Bey ise, özür dileyerek halîfeye şu cevabı gönderdi:

> Ben, her türlü durumlarda siz halîfenin itaatli bir hizmetkârıyım. Cereyan eden olayları tam anlamıyla bilmediğim gibi bunlara emîr de vermedim. Böyle şeyler benim töreme aykırıdır. Ancak askerlerin çokluğu sebebiyle onları kontrol ve denetim altında bulundurmaya güç, kuvvet ve kudretim yeterli olamıyor. Gerçekten eğer onlardan kötü eylemler ortaya çıkarsa biz, bunlardan rahatsız oluruz. Bu hususta gerekli buyrukları verip girişimde bulunacağım. Böylece yapılan kötülüklerin açtığı yaralar iyileşir, izleri kalmaz.[145]

Böylece Bağdat'ta devlet büyükleri arasında neler konuşulduğunu ve ne gibi yazışmalar yapıldığını kaynaklardan öğrenmiş bulunuyoruz. Yalnız Tuğrul Bey'in gördüğü, burada tafsilâtına girmeyeceğimiz bir rüya üzerine ve halîfenin uyarısına karşılık, askerlerine derhal halkın evlerinden çıkarılarak adaletli davranmaları konusunda emir verdiği anlaşılıyor. Askerlerinden saklananların da ortaya çıkmasını ve gözaltında tutulan şahısların salıverilmesini emretti. Böylece evlerinden çıkartılan halk, yeniden evlerine dönerek mutlu oldular, dükkânlar açıldı ve tekrar eski düzene geri dönüldü.[146]

Tuğrul Bey'in daha Bağdat'a girmeden evvel adına hutbe okutulduğu nazarıitibara alınırsa bunun kendisine fevkalade bir saygı gösterildiğine delalet ettiği için İslâm dünyasının en büyük sultanı olarak telakki edildiği Bağdat'ta meselelerin halli konusunda gösterdiği muktedirâne tutumu bir kez daha vurgulamak lâzımdır. Bağdat

145 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 503; İbnü'l-Esîr, IX, s. 474, İbn Kesîr, XII, s. 170 vd.; Müneccimbaşı, I, s. 21.

146 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 503; İbnü'l-Esîr, IX, s. 475, İbn Kesîr, XII, s. 171; Müneccimbaşı, I, s. 21. Burada verilen her dört kaynakta da Tuğrul Bey'in görmüş olduğu rüyanın ayrıntıları vardır.

halkına karşı adil ve insaflı davranışı bunun bir örneğini teşkil etmektedir. Bağdat'taki yukarıdaki gelişmelerin yanı sıra asıl meşru sultan olarak Tuğrul Bey'i tanımakla birlikte ülkelerini kendi kuvvetleri ile yönetmeye çalışan Kureyş b. Bedrân ve Nûrüddevle Dübeys'ten gelen mektuplardan anlaşıldığına göre bunlar Oğuzlardan şikâyet ediyor ve her ikisi de el-Besâsîrî'nin hâkimiyetinde bulunduğu anlaşılan Tekrit üzerine gitmek istemiyorlardı.

Bölgede yaşanan gelişmeler karşısında Tuğrul Bey, Selçukluların aleyhinde Suriye ve el-Cezîre'de ortaya çıkabilecek muhtemel tehlikelerin farkına vardığından, her ikisine haber göndererek Amîdülmülk'ü istedikleri kararları tespit için gönderdiğini bildirdi. Bununla birlikte Kureyş ve Nûrüddevle Dübeys, adamlarını toplayıp el-Besâsîrî ile aralarında tespit edilerek kararlaştırılan esaslar çerçevesinde, fitne ve fesat çıkarmak amacıyla güney taraflarına gittiler. Bu nedenle Amîdülmülk, askerlere Ukberâ'ya[147] yürüyüp Bilâdü'l-Müryediyye'yi[148] yağmalamaları emrini verdi. Harekete geçen askerler, Sûrâ,[149] Matîrâbâd[150] ve diğer yerleri yağmaladılar. Askerlerin yaptığı yağmadan dolayı sanki bütün köyler yok olmuştu. Bu köylerdeki halk, nefret duygularıyla ikamet ettikleri yerlerini terk ettiler. Bu arada Kureyş'ten Amîdülmülk'e bir mektup geldi. Mektupta, "Bizim kötü bir niyet ve muhalif bir tutumla buralardan ayrıldığımız hususunda bize, pek iyi olmayan haberler ulaştı. Allah korusun biz, isyana yönelmiyoruz ya da verdiğimiz sözden asla dönmüyoruz. Aksine, ancak ve ancak sultanın itaatli hizmetkârlarıyız" şeklinde ifadelerle sultana sadakat ve bağlılıklarını bildirdi. Bu arada muhtemelen

147 Duceyl'e bağlı olup Bağdat'a 10 mil mesafede bir belde. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, III, s. 705.

148 Hatma oğullarına ait bir şehirdeki kaleye ait topraklar. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, IV, s. 514.

149 Bağdat yakınlarından bulunan bir yer. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, III, s. 278.

150 Sâmerrâ yakınlarında bulunan küçük bir yerleşim merkezidir. Tarih ve biyografi âlimi Ahmed b. 'Alî en-Necâşî'nin (öl. 450/1058) burada vefat ettiği rivâyet edilmektedir. Mustafa Öz, "Necâşî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, 2006, s. 475.

sorunu halletmesi için Ebû'l-Fevâris Kutalmış, Tuğrul Bey tarafından yanına katılan bir grup asker ile eş-Şemmâsiyye'ye[151] gelmişti. Amîdülmülk ise, Kutalmış'a durumun açıklığa kavuşmasına kadar herhangi bir harekâta girişmeyip Ukberâ'da beklemesini bildirdi.[152] Sultan Tuğrul Bey, Kureyş ve Nûrüddevle Dübeys hakkında söylenenleri öğrenince Amîdülmülk'ün, Amîd Ebû'l-Feth Muzaffer b. Muhammed ve bazı ileri gelenleri onlarla görüşmeleri için göndermesi hususundaki emrinin doğru olmadığını düşündü. Fakat, çok geçmeden heyette bulunanlar Kureyş'in çadırında bir araya geldiler. Amîd, "Sultan, Şîrâz'a gitmek niyetindedir, zira Irak onun yükünü çekecek güç ve kuvvete sahip değildir. Bu bakımdan o, kendisinin nâibleri olarak Irak'ta işlerin yürütülmesini ikinize bırakmayı ve bölgede halefleri olmanızı istiyor" dedi. Kureyş, "İşte bu oğlum! Dârü'l-Hilâfe'de rehin kalsın. Nûrüddevle'den de bir rehin isteyin" diyerek cevap verdi. Ancak Nûrüddevle, "Sultan, bundan beni muaf tutmuştu" dedi. Amîd de ona cevap olarak, "İşte bu Kureyş, bize bir rehin verdi. Senin ondan ne üstünlüğün var ki rehin olarak herhangi bir şey vermiyorsun" dedi. Nûrüddevle de ona "Ben, sana bir şey vermem" deyince, Amîd, "Senin çocuklarından birisi ile ileri gelen adamların el-Besâsîrî'nin yanında bulunuyorlar. İşte bunlar, senin suçlanmanı gerektiriyor ve sana olan güveni azaltıyor. Bu Kureyş, her zaman ve her durumda sultanın kölelerinden olup bütün bu olumsuz şeylerden uzak kalmıştır. Senin de aynı şekilde güvenilir kimselerden olmanı gerektiren şey, bize rehineler vermen ve sağlam bir yeminle yemin etmendir. Böylece biz, senin dostluk ve itaatinin doğruluğundan hiç şüpheye düşmeyiz ve sonunda da sen ön plana geçersin" şeklinde son derece anlamlı bir cevap verdi. Amîd'in bu sözleri üzerine Nûrüddevle "Ben, sultana itaati kabul etmeden buradan ayrılmam. Fakat buradan ayrılıp gittikten sonra memleketimi yağmalamak, nüfuz ve kudretimi kırıp beni güç duruma düşürmek sûretiyle kararlaştırdığımız hususlardan dönen sizlersiniz. Durum

151 Bağdat'ın doğusunda Dârü'r-Rûm'a komşu olan bir yer. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, III, s. 361.

152 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 504.

böyle de olunca ben elbette ellerime kelepçe vurmam. Bana mal vermek ve işlerimi rahatlatmak sizlere düşer" dedikten sonra kendisine gönderilen elçiyi azarlayıp atına binerek el-Besâsîrî'nin yanına gitti. Öte yandan Kureyş, Dârü'l-Azîze'de (Halîfenin Sarayı) halîfenin yanında kalır ümidiyle beraberinde, bir at ve bir bedevî bulunan üç yaşındaki oğlu Ali'yi rehin olarak elçiye teslim etti. İşte bundan sonra Araplar, Kureyş'ten nefret ederek Nûrüddevle Dübeys'in fikir ve hareketlerini doğru bulup onu takdir ettiler. Kureyş ise kendisine cephe alan Araplar ve kardeşi Mukbil'den korkup çekinmesi nedeniyle Musul'a gitti. Bir süre sonra (Recep 1048/Eylül-Ekim 1956) Kureyş, el-Besâsîrî'nin kendisine karşı harekete geçmesi üzerine, Bağdat'a haber gönderip askerî yardım ile aşiretine dağıtmak üzere para isteğinde bulundu; bu arada da o, el-Besâsîrî'ye karşı savunma amacıyla beş yüz askerden oluşan bir kuvvet hazırlayarak Hâcib Boztegin ile birlikte Şemmâsiyye Kapısı'nda karargâh kurdu.[153]

Kureyş b. Bedrân'ın Tuğrul Bey'e sadık bir vasal olarak kaldığı halde Nûrüddevle'nin el-Besâsîrî'nin tarafına geçmesinde, baş dâî el-Mü'eyyed fi'd-dîn'in faaliyetlerinin etkili olduğunu biliyoruz. el-Mü'eyyed fi'd-dîn, onları iknâ etmek için her ikisine de Râhbe'den mektuplar göndermişti.[154] Kureyş ile Nûrüddevle Dübeys'i kendi tarafına çekmeye çalışan Halîfe el-Mustansır, Nûrüddevle Dübeys'i Fırat Nehri'nin doğu tarafında ele geçirdiği yerlerin valisi olarak tayin etti. Ayrıca ona konunun önemi dolayısıyla aynen nakletmeyi uygun gördüğümüz "el-Emîr Sultan Mülûki'l-Arab, Seyfü'l-hilâfe, Safiyyü Emîrü'l-Mü'minîn" unvanlarını tevcih etti.[155]

Mısır halîfesi, Nûrüddevle Dübeys'i Bağdat halîfesi ile ittifaktan ayırarak hasımlarının üzerine yürümesini sağlamak maksadıyla ona vereceği unvanları saydıktan sonra Fırat'ın doğusunda kendisini vali olarak tanıyacağını taahhüt ediyordu. Halîfenin gönderdiği mektuptan çıkan sonuca göre o, Bağdat'ta cereyan eden hadiseleri

153 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 505.

154 el-Mü'eyyed fi'd-Dîn, *Sîretü'l-Mü'eyyed fi'd-Dîn Dâi'd-Duât*, Tahkik: Muhammed Kâmil Hüseyin, Dârü'l-Kitâbü'l-Mısrî, Kahire 1949, s. 124 vd.

155 el-Mü'eyyed fi'd-Dîn, *Sîret*, s. 128.

dikkatle takip etmekte, Irak olaylarını göz ardı etmemekte, bilâkis başlangıcından beri bu olayların içinde bulunmaktadır. Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişiyle birlikte Büveyhîler Devleti'ne son vermesi itibarıyla halîfenin, Nûrüddevle Dübeys'e tevcih ettiği unvanları belirten cümleler, kendisine katıldıkları takdirde onlara vereceği mevkileri teminat altına almak istediği anlaşılmaktadır.

Kureyş'in, Musul'a yürümek üzere Habur'da karargâh kuran el-Besâsîrî, Nûrüddevle Dübeys, Mukbil, İbn Verrâm ve İbn Hafâce'ye mektup gönderdiğini Sıbt İbnü'l-Cevzî kaydetmektedir, ancak mektubun içeriği hakkında herhangi bir malumata sahip değiliz. Sadece bunun üzerine Amîdülmülk'ün orduyu geri döndürdüğü bilinmektedir, aşağıda nakledilen olaylardan anlaşıldığına göre Kureyş'in mektubu bir netice vermemiş ve Tuğrul Bey yukarıdaki müttefiklere karşı daha ciddi bir askerî harekât için faaliyete geçmiştir. Halîfe el-Kâim de Vâsıt'a, oradakilerin kalplerini hoş tutmak amacıyla bir mektup gönderdi. Bunun üzerine Vâsıt halkı, "Biz, bulunduğumuz bu durumdan memnun olan itaatli kullarız" diye cevap verdiler. Öte yandan Tuğrul Bey amcasının oğlu Kutalmış'ı beraberinde büyük hâcib ve diğer kumandanlar olduğu halde, Türk, Oğuz ve Türkmenlerden oluşan iki bin atlıyla sevk ettikten başka Kureyş'e de kabilesi Ukayloğulları'na dağıtmak üzere on bin altın, iki yüz giysi, ayrıca kendisine güzel bir hil'at, altın işlemeli bir at ve boncuk, oğlu Müslim'e de aynısını armağan olarak gönderdi. Fakat daha sonra ise "Râhbe'deki müttefiklerin, kardeşi Mukbil'i, Kureyş'e karşı savaş ve Musul'u onun elinden almak amacıyla sevk etme niyetinde oldukları" haberi Bağdat'a ulaştı. Bunun üzerine Kutalmış'a "Derhal Musul'a yürüyüp müttefiklere yönelmesi ve nerede olurlarsa olsunlar onlara karşı harekete geçmesi" hususunda bir mektup yazıldı. Bu mektubun yazıldığı sıralarda Kutalmış'ın ordusuyla birlikte yukarıda zikredilen İbn Fesâncis ile savaşmak üzere Vâsıt yönünde harekete geçmiş bulunduğu anlaşılıyor (9 Şaban 448/22 Ekim 1056), fakat sonra aynı gün askerlere çadırları geri verilmiştir.[156] Olayların akışından çıkan sonuca göre el-Besâsîrî'nin ve müt-

156 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 506.

tefiklerinin Musul üzerine yürümeleri, Kutalmış komutasındaki Selçuklu kuvvetlerinin Vâsıt'tan geri çağrılmasına ve el-Besâsîrî'ye karşı gönderilmesine sebep olmuştur.

Halîfe el-Kâim ve Sultan Tuğrul Bey, daha önce Büveyhî Emîri Celâlüddevle Ebû Kâlîcâr ile iş birliği yapmış bulunan Türklerin hepsini Bağdat'tan çıkarıp Dinever ve Hulvân'a sürmek sûretiyle onları tam anlamıyla parçalayıp dağıttılar, böylece onlardan Bağdat'ta hiç kimse kalmadı (Ramazan 448/Kasım-Aralık 1056). Bağdat'taki söz konusu Türkler dağıtıldıktan kısa bir süre sonra Tuğrul Bey, el-Besâsîrî ile müttefiklerinin üzerine bizzat yürümek istediyse de halîfe ona: "Sen dur, ona karşı asker gönder" tavsiyesinde bulundu.[157]

Tuğrul Bey herhalde bu tavsiyeyi aldıktan sonra yukarıda bahsettiğimiz gibi Kutalmış'ı el-Besâsîrî üzerine yürümekle görevlendirmiştir. Kutalmış, kumandası altındaki Oğuz askerleriyle birlikte Bağdat'tan harekete geçerek Arap memleketlerini yağma edip kadınlarını tutsak aldı, bu nedenle Araplar, el-Besâsîrî'ye katıldılar. Bu sıralarda Tell-Afer'de karargâh kurmuş olan ve yukarıda Tuğrul Bey'e itaat etmiş bulunduğundan bahsettiğimiz Kureyş, Arapların kendisine yaklaşmakta olmalarından korkup endişeye kapılarak onlardan daha uzak yerlere çekildi ve onlarla birleşmedi. Öte yandan Nûrüddevle Dübeys, Kureyş'le beraber olan Ukaylîlere ulaklarla haber gönderip onlara pek çok ihsanlarda bulundu. O, ayrıca "Araplarla Oğuzların ilişkilerinin çözümünün kendisine düştüğünü" bildirip onları tehdit etti. İşte bu sıralarda el-Besâsîrî, Nûrüddevle Dübeys, Mukbil, İbn Verrâm, Arap oymakları, Gılmânü'l-Bağdadiyye (Bağdatlı Türk Memlûkleri), Kutalmış ve Kureyş'ten ancak iki fersah uzaklıkta karargâh kurup savaşa hazır bir duruma gelmişlerdi. Bu arada onlar, Kureyş'e kendileriyle birleşmeleri hususunda mektuplar gönderdilerse de Kureyş, onlara olumlu cevap vermedi; bununla birlikte onlar, Kureyş aleyhine kendi kabilesini (Ukayloğulları) kışkırttılar. Fakat bu girişimlerinden de olumlu bir sonuç alınamayınca el-Besâsîrî'nin atlı kuvvetleri, harekâta başladı (1 Zilkâde 448/10 Ocak 1057); bunun üzerine Kureyş'in kuvvetleri de atlanıp onlara karşı harekete

157 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 506.

geçtiler. İşte tam bu sırada Kureyş'in askerleri, yavaş yavaş el-Besâsîrî ve müttefiklerine katılmaya başladılar; böylece Kureyş'in beraberinde çok az bir kuvvet ve yakınları kalmıştı. Bu durumu fırsat bilen el-Besâsîrî ve müttefik kuvvetleri, Kureyş'e doğru ilerlemeye başladılar. Bu sırada Kureyş'e tesadüfen yaklaşmış olan Nûrüddevle Dübeys'in "canını kurtar" demesi üzerine Kureyş, zırhlarını bırakıp hızlı koşan bir ata binerek kaçmak sûretiyle canını kurtardı. Bu arada kardeşi Mukbil, onun obasını (konak yerini) yağmalamak istediyse de kız kardeşi olan Nûrüddevle Dübeys'in karısı, ona engel oldu. Daha sonra Kureyş, obasına gelip burayı kontrol ve denetim altına aldı ve derhal durumu obada bulunan Oğuzlara bildirdi. Bunun üzerine süratle harekete geçen Oğuzlar, ikindi vaktine değin el-Besâsîrî ve müttefikleriyle savaştılar. Fakat el-Besâsîrî, Nûrüddevle Dübeys ve beraberindeki kuvvetlerle karşı saldırıya geçince Oğuzlar, bozguna uğradılar; bunlardan bir kısmı kaçıp kurtuldu, fakat bir kısmı da öldürüldü; çarpışmalar sırasında Ulu Hâcib de öldürüldü, Kutalmış ise beraberindeki kuvvetlerle kaçıp kurtulmayı başardı. Öte yandan el-Besâsîrî ve müttefikleri pek çok ganimet ele geçirdiler. Savaşta birçok kimseler öldürüldü. Sıbt İbnü'l-Cevzî, el-Besâsîrî'nin iki bin iki yüz kesik insan başını Mısır'a gönderdiğini özellikle kaydetmiştir.[158]

İbnü'l-Esîr'e göre 448 Şevvâl ayı sonunda (29 Aralık 1057) uğradıkları mağlubiyet üzerine Kutalmış ile yanındakiler Sincâr şehrine sığındılar ise de halktan pek kötü muamele gördüler. el-Besâsîrî'nin yanındakilerin eline epey ganimet geçti. İlâveten kazanılan zafer üzerine arkadaşlarına yeniden para ve diğer hediyeler gönderildi. Savaşta yaralanmış bulunan Kureyş, daha sonra Nûrüddevle Dübeys'e sığındı. Nûrüddevle ona Mısır'dan gönderilmiş olan bir hil'at verdi, Kureyş de hil'ati giyip onun tarafına geçti. İkisi birlikte Musul'a gittiler ve orada Mısır Fâtımî halîfesi el-Mustansır Billâh adına hutbe okuttular. Zaten daha önce mektup gönderip ona bağlılıklarını ifade etmişlerdi.

158 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 507; Abû'l-Farac, I, s. 308. Bu kaynakta Oğuzlardan bin iki yüz kişinin maktul düştüğü Oğuzların reisi Kutalmış ile kaçabilen adamlarının Sincâr Dağı'na gittikleri ve Şigar (Sincaroğulları) şehrin kapısını yüzlerine karşı kapayarak bunlarla istihza ettikleri kayıtlıdır.

Halîfe el-Mustansır, el-Besâsîrî, Nûrüddevle Dübeys, Câbir b. Nâşib, Kureyş'in kardeşi Mukbil b. Bedrân, Ebû'l-Feth b. Verrâm, Nusayr b. Ömer, Ebû'l-Hasan b. Abdürrahim, Muhammed b. Hammâd'a verilmek üzere Mısır'dan hil'atler gönderdi. Böylece Musul hâkimi Kureyş de el-Besâsîrî'nin müttefikleri arasında yer aldı.[159]

Bu olayla ilgili olarak Garsûnnime, başka bir rivâyeti, şöyle anlatmaktadır: "el-Besâsîrî, Mısır'dan gelen mal, para ve hil'atleri dağıttıktan sonra 10 Ramazan'da (21 Aralık) Râhbe'den ayrılmıştı." Garsûnnime, Mısır halîfesinin el-Besâsîrî'ye gönderdiği para ve armağanları şöyle sıralamaktadır: Üzerinde çok miktarda altın bulunan güzel hil'atler, renkli sarıklar, altından yapılmış (minyatür) binitler, gümüş ince keten üzerinde bayraklar, baş tarafında altın dizileri olan ve üzerinde Mısır halîfesinin adı yazılı bulunan bir beşik, altın işlemeli, mavi renkli Debiki kumaştan yapılmış örtü. Özellikle Nûrüddevle Dübeys'e otuz bin ve öteki Arap emîrlerine verilmek üzere yine bir o kadar altın gönderildi. Nûrüddevle Dübeys, bu paranın üçte birini Musul'a gönderdi, üçte ikisini de Mukbil'e verdi. Nûrüddevle Dübeys, el-Cezîre'yi Arap emîrlerine iktâ ettikten sonra Habur Irmağı taraflarına gitti; bu sırada Kureyş, kendine bağlı Ukayloğulları kuvvetleriyle birlikte Tell-Afer'de bulunuyordu. Öte yandan Sultan Tuğrul'un Kutalmış aracılığıyla Kureyş'e yardım ettiğini haber alan, bundan son derecede endişeye kapılan el-Besâsîrî, Tell-Afer'e yirmi, Sincâr'a on iki fersah uzaklıkta bulunan Şemmâsiyye'de karargâh kurmuştu. Çok geçmeden o, Kureyşoğulları kabilesinden bazı kimselerle Kureyş aleyhine gizli anlaşmalar yaptı. Böylece her şey tamamlanınca el-Besâsîrî ve müttefikleri harekete geçtiler. el-Besâsîrî, ordunun sağ kanadına Nûrüddevle Dübeys'i, sol kanadına Câbir b. Naşib ve Kürtleri koymuş, merkez hattında da kendisi yer almıştı. Askerlerin önünde câriyeler def çalıyor ve savaşı konu alan şiirler okuyorlardı. Böylece iki taraf kuvvetleri, karşılıklı olarak savaş düzeni almışlardı. Öte yandan Kureyş, on bin atlının başında bulunuyordu. Sultanın

159 İbnü'l-Esîr, IX, s. 474; Bu olaylar cereyan ederken el-Mü'eyyed fi'd-Dîn'in Kureyş b. Bedrân ve Nûrüddevle Dübeys ile yazışmaları hakkında bk. el-Mü'eyyed fi'd-Dîn, *Sîret*, s. 161-166.

askerleri ise bunlardan aşağı-yukarı bir fersah uzaklıkta yer almışlardı. İşte bu sırada Kureyş'in atlılarından iki yüz kadarı, birbiri ardından ortaya çıkıp mızraklarını ters çevirerek karşı taraftan aman dilediler. Bunun üzerine Kureyş'in geri kalan öteki askerleri de aynı şekilde hareket edip karşı tarafa katıldılar; böylece Kureyş, yalnız başına kaldı. Bu durumu haber alan Sultan Tuğrul Bey, anne bir kardeşi İbrahim Yınal'a bir mektup gönderip "Kuvvetleriyle birlikte Kureyş'e yardıma gitmesini" bildirdikten başka Amîdü'l-Irak Ebû Nasr Ahmed el-Müstevfî'ye[160] de bir mektup yazarak onu Vâsıt'tan çağırttı. Sultan, hiç vakit kaybetmeksizin Deylem ve diğer milletlerden oluşan askerlerini teftiş ettikten sonra onlara mal, para ve silah dağıttı; böylece el-Besâsîrî ve müttefiklerine karşı harekâta hazırlanmış oldu. İşte bu sıralarda el-Besâsîrî'nin Musul'a girip Mısır halîfesi adına Şiî hutbesi okuttuğu ve şehir halkının güvence altında olduğu ve el-Besâsîrî'nin Bağdat'a yürüme niyetinde bulunduğu haberi, Bağdat'ta bulunan sultana ulaştırıldı. Bunun üzerine sultan, ordusuyla birlikte Şemmâsiyye Kapısı'na gitti (Zilkâde 448/Ocak-Şubat 1057). Böylece sultan, bu haber nedeniyle el-Besâsîrî'yle birlik olan Araplara karşı mücâdele etmek amacıyla Horasan'a dönmeyip Irak'taki ikametini uzatmış oluyordu. Fakat öte yandan Halîfe el-Kâim Biemrillâh ise sultana haber gönderip "Bizzat harekete geçmeyi durdurmasını ve böylece işlerin kolaylaşacağını" bildiriyordu. Buna rağmen Tuğrul Bey, el-Besâsîrî ve müttefiklerine karşı harekât hazırlığını durdurmadı. Sincâr olayından bir aydan fazla bir zaman geçmesine rağmen, oradaki askerlerden herhangi bir haber alınamadı, bu nedenle de onların akıbetlerinden kuşku duyulmaya başlandı; bu arada da Bağdat'a "el-Besâsîrî 'nin Musul'da karargâhını Bağdat yönünde kurduğu" haberi gelmişti. Bu haber üzerine halîfe, sultana "Musul'a yürümesi" haberini gönderdi

160 Devletin kuruluş aşamasında Tuğrul Bey, mülkî idare kadrolarını daha ziyade İranlılardan teşkil ediyordu. Mülkî teşkilat kadrolarına tayin edilecek olanlarda, liyakatin esas alındığına dair mühim tayinlerden biri Irak Amîdliğine (vali) Ebû Nasr Ahmed Müstevfi'nin atanmasıdır. Bu husus bizzat Amîdülmülk Kündürî tarafından misal olarak verilmiştir. Garsûnnime Ebî'l-Hasan Muhammed Hilâlü's-Sâbî, *el-Hefevatü'n-Nâdire*, Neşr. Sâlih el-Eşder, Matbûat Mecmuai'l-Lugati'l-Arabiyye, Dımaşk 1387, s. 294 vd.

ve daha sonra da ona "Nasıl uygun görüyorsan onu yap" şeklinde bir haber daha yolladı. Bununla birlikte el-Besâsîrî tehlikesini ciddi biçimde sezen halîfe, bu kez Reisürrüesâ İbnü'l-Müslime'yi, bu sırada otağında bulunan Sultan Tuğrul'a gönderip ona "Emîrü'l-Mü'minîn senin Bağdat'tan ayrılmanı istemiyor; sen, burada kalır, eğer ordu el-Besâsîrî ve müttefiklerine karşı harekâta girişecek olursa o zaman senin kuvvet, kudret ve azametin daha çok etkili olur" şeklindeki mesajını verdi. Fakat buna karşılık sultan, Reisürrüesâ'ya, "Askerim çok, kuvvet ve kudretim yerindedir, bu nedenle el-Besâsîrî ve müttefiklerine karşı orduyla bizzat harekete geçmem, doğru ve yerinde olurdu. Fakat ben, bundan menedildim; bana, halîfe tarafından burada kalıp onlara karşı asker sevk etmem tavsiye ediliyor. Böylece artık olanlar oldu, onlar çoğalıp kuvvetlendiler. Bu nedenle durumun daha da ciddileşip kötüleşmesinden önce onlara karşı harekete geçmem gereklidir" dedi. Sultan, ayrıca Reisürrüesâ'ya çok sert bir biçimde "Bunları, yani cereyan eden şeyleri sizler yaptınız" dedi. Sultanın bu sözlerini çok ağır bulan Reisürrüesâ, onun kendilerine olan duygu ve güveninin değiştiğini zannetti, korku ve endişeye kapılması nedeniyle de sultana hiçbir şey söylemeden huzurdan ayrılarak gelip bunları halîfeye arz etti; bu durum, halîfeye de çok ağır gelmişti. Daha sonra (6 Zilkâde 448/15 Ocak 1057) Sultan Tuğrul, âdet edindiği halde, halîfeyle buluşmaksızın, beraberinde hazineleri ve kuşatma araçları olduğu halde, on üç ay, on üç gün kaldığı, Bağdat'tan çıkmamakla beraber halîfeyi görmediği Bağdat'tan ayrıldı. Bunun üzerine onun emri ile çadırları şehir dışına götürüldü. Askerleri toplanarak Bağdat'ın şark tarafındaki binaları yıktılar ve buradaki köprüleri müstahkem mevki gibi kullandılar. Bu arada el-Besâsîrî'nin Bâbü'l-Merâtib'deki hapishanede olan kızı, sultanın adamlarına teslim edildi, onlar da bunları hapsedilmek üzere Cebel'deki bir kaleye gönderdiler. Amîdü'l-Irak Ebû Nasr Ahmed, Bağdat'tan ayrılmayıp sultanın sarayında (Dârü'l-Memleke) kalmıştır.[161]

161 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 508 vd.; İbnü'l-Esîr, IX, s. 475; Bondârî, s. 9; Abû'l-Farac, Kutalmış'ın mağlubiyeti üzerine bizzat harekete geçmek isteyen Tuğrul Bey ile halîfe arasında geçen haberleşme hususunda yukarıda aktarılanlara benzer şekilde şunları aktarıyor: Tuğrul Bey hadiseden haber alınca, için için

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Amîdü'l-Irak Ebû Nasr Ahmed Vâsıt'tan ayrılınca, İbn Fesâncis kumandası altındaki Türk ve Deylemli askerlerle birlikte Vâsıt'a gelerek Halîfe el-Kâim'e ait köylerden biri olan Abdullah köyünü[162] yağmalayarak halkını öldürdü. Ayrıca halîfenin buradaki bütün gemilerine de el koydu. Sonrasında Vâsıt Camii'nin duvarlarını Şiî simgesi olan beyaz rengine boyattı. Yine caminin kıble tarafında yazılı bulunan Abbâsîlerin lakaplarını sildirdi ve minberin üzerine iki beyaz sancak (liva) koydurdu. Daha sonra da Cuma günü hutbeyi tekrardan Fâtımî halîfesi el-Mustansır Billâh adına okuttu. Ayrıca el-Mustansır Billâh'ın adını dinar ve dirhemlere yazdırdı. Sonrasında ise her mahalle halkına da surların kendilerine yakın olan kısmını tamir etmelerini emretti. İbn Fesâncis, Vâsıt'ın yanı sıra Kûfe'de de Fâtımî halîfesi adına hutbe okuttu. Meşhed'deki mal ve paraları Alevîlere dağıtarak buradaki caminin duvarlarını beyaza boyatıp Halîfe el-Kâim'in adını sildirerek yerine Fâtımî halîfesinin adını yazdırdı. İbn Fesâncis'in bu işleri Nûrüddevle Dübeys'in kardeşi Bedr vasıtasıyla icra ettirdiği, başka bir rivâyette ise Mahmûd el-Ahrem el-Hafâcî'ye yaptırdığı söylenmiştir.[163]

Yukarıda tafsilâtıyla zikrettiğimiz gibi Kutalmış'ın Sincâr'daki mağlubiyeti iki önemli sonuç ortaya çıkarmış gibi görünmektedir. Bunlardan birisi İbn Fesâncis'in Vâsıt ve Kûfe gibi şehirleri hâkimiyeti altına alarak Fâtımîler adına hutbe okutması, ayrıca Meşhed'de ele geçirdiği malları da Alevîlere dağıtmasıdır. Diğeri ise hem Sincâr mağlubiyetinin hem de Fâtımîlerin göndermiş olduğu mektupların Kureyş'in onlara olan itimadını kuvvetlendirmiş olması neticesinde daha önce Tuğrul Bey'e itaat ettiği halde, Nûrüddevle Dübeys

hiddetlendi ve Musul'a gitmek istedi. Halîfe gitmesini arzu etmeyerek, ona şu haberi gönderdi: "Bu sırada gitmeniz doğru değildir. Askerlerin İran'dan gelip toplanmasını bekleyiniz." Sultan daha fazla hiddetlenerek şu cevabı verdi: "Bize karşı niyetlerinizin samimi olmadığını artık anlıyorum. İlk önce bize gitmeyiniz, fakat asker gönderiniz diye nasihat ettiniz. Biz de kabul ettik. Askerlerim helak olunca da aynı nasihatı veriyorsunuz." Abû'l-Farac, I, s. 308 vd.

162 Vâsıt'ın 5 fersah güney tarafında büyük bir camii bulunan ve iskân yeri geniş olan bir köy. Yakut, IV, s. 85.

163 İbnü'l-Esîr, IX, s. 473; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 509.

ile temasa geçerek Fâtımîlerle ittifak kurmasıdır. Nitekim Kureyş, daha önce düşman durumunda olduğu Nûrüddevle Dübeys'in yanına gidip onu ziyaret etmiş (Zilkâde 448/Ocak/Şubat 1057), onu son derecede iyi karşılayan Nûrüddevle Dübeys, kendisiyle kardeşi Mukbil ve el-Besâsîrî arasındaki düşmanlığı kaldırma hususunda çaba göstereceğini ona söylemiştir. Bu arada Kureyş, Mısır halîfesinden kendisine özel olarak gönderilen hil'ati giymiş ve yine Mısır'dan gelen paraları almıştır.[164]

İşte bu sıralarda (14 Zilkâde 448/23 Ocak 1057) Tuğrul Bey, daha önce zikredildiği gibi Selçuklu askerlerinin yağmalayıp halkını kaçırttığı Ukberâ'dan Tekrit'e yöneldi. Sultan, ordusuyla Tekrit'e yürüyüp, şehir önlerinde karargâh kurduğunda şehir hâkimi İsa b. Hamîs'e bir ulak gönderip ondan para ve yiyecek maddeleri isteğinde bulunmuş, İsa bu isteği kabul etmişse de sultanın elçisi şehre geldiği zaman mevcut yiyecek maddeleri şehir halkına dağıtılmıştı. Bu arada halk, çok ağır sözlerle hakarette bulunarak ona: "Bu memleket el-Besâsîrî'nindir. Biz bedevîlere mensubuz. Bunların kumandanı olan el-Besâsîrî emretmedikçe size hiçbir yardımda bulunamayız." demişlerdi. Elçinin dönüp durumu Tuğrul Bey'e arz etmesi üzerine sultan hiddetlenip, derhal harekete geçerek şehri kuşatıp savaşmaya başladı. Sıkışık duruma düşen halkın büyük bir kısmı kaçıp kaleye sığındı ve bir kısmı da bu karışıklıklar sırasında hayatlarını kaybetti; birçok kimseler tutsak alındığı gibi, birtakım yağmalar da yapıldı. Böylece şehrin kuşatması sürüp gitmekte iken kent hâkimi, sultana "Canının bağışlanması karşılığı olarak üç bin altın (kurtuluş akçesi) vermesi ve burasının halîfenin ve sultanın hâkimiyetine geçtiğinin alâmeti olarak kaleye çekmek üzere siyah bayraklar göndermesi" şartlarıyla barış önerisinde bulundu. Bu öneriyi kabul eden sultan, Tekrit'te tutsak alınan üç binden fazla kadını ailelerine iade etti. Böylece Tekrit, Selçuklu yönetimine yeniden geçmiş oldu (16 Zilhicce 448/24 Şubat 1057).[165]

164 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 509.

165 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 509 vd.; İbnü'l-Esîr'de Tekrit şehrinin hâkiminin adı Nasr b. Ali b. Hamîs olarak zikredilmekte ve Tuğrul Bey'in Tekrit'ten

Tekrit'in fethinden sonra Tuğrul Bey, Musul'u da kurtarmak amacıyla Bevâzic'e hareket etti ve buranın halkından yardım gördü. Kuvvetleriyle kendisine yardıma gelmekte olan İbrahim Yınal'ı beklemek ve Musul'a karşı yürümek üzere 449 (1057-1058) yılına kadar burada ikamete başladı. Tuğrul Bey, burada ikamet ettiği sırada kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Alp Sungur Bey Yakutî,[166] Anadolu'da gazâ yapmak için askerlerle yanına geldi. Bu sıralarda sultanın şehre gelmekte olduğunu haber alan Musul halkının büyük bir bölümü şehirden ayrıldı, içeride ancak yoksul ve düşkünler kalmışlardı; bu arada şehri elinde tutan el-Besâsîrî ve beraberindekiler de Musul'dan ayrılıp 7 fersah uzaklığa çekildiler. Tuğrul Bey Musul sarayında birkaç gün kaldığı sırada Beled şehrini daha önce adından bahsedilen Kürt Emîri Hezâresb b. Bengîr'e iktâ etti. O yöre halkı korkularından yurtlarını terk edip, Beled'e gitmişlerdi. Askerler onları yağmalamak istediler, fakat Tuğrul Bey onlara mâni oldu ve "Hezâresb'in şehri Beled'e saldırmanız caiz değildir" dedi. Ancak onlar ısrar ederek: "Orada ikamet etmek istiyoruz" dediler. Bunun üzerine Tuğrul Bey Hezâresb'e şunları söyledi: "Bunlar orada ikamet edeceklerini ileri sürüyorlar. Beled ahalisini canlarını korumak için kendi kışlana gönder. Hazinelerimizin boş olduğunu beraberimizde olan kimselerin aç kalmak yüzünden bizi tazyik ettiklerini ve yağmacılıktan başka bir sûretle yiyecek bulmanın imkânsız olduğunu görüyorsunuz. Bu akşam gidiniz ve şehrin büyük, küçük halkını getirerek evlerinden ne almak mümkün ise hepsini alınız." O da kabul etti, onları kendi yanına aldı. Oğuzlar da bu şekilde şehre girdiler ve yağma ettiler. Hezâresb, şehir halkını Musul'a gönderdi. Bunlar kadın ve çocuklardan başka on bin kişi idiler ve bunların yolda himaye edecek

ayrılmasından sonra vefat ettiği belirtilmektedir. İlâveten bu konuyla ilgili şu bilgiler vardır: Nasr b. Ali'nin annesi Emine, Garîb b. Makn'ın kızıydı, şehre kardeşi Ebû'l-Gaşşâm'ın sahip olmasından korktu ve onu öldürüp Musul'a giderek Nûrüddevle Dübeys'in misafiri oldu. Kureyş b. Bedrân onunla evlendi. İbnü'l-Esîr, IX, s. 475; Abû'l-Farac, I, s. 309.

166 İbnü'l-Esîr (IX, s. 475) ve Bondârî (s. 10), hatalı bir şekilde Yakutî'yi Tuğrul Bey'in kardeşi olarak zikretmişlerdir. Oysa Yakutî bilindiği üzere Tuğrul Bey'in yeğeni yani Çağrı Bey'in oğludur.

adamları da gönderilmişti. Beled bir saat içinde boşaldı. Hezâresb onlara mal dağıttı, yürüyemeyecek durumdaki insanlar hayvanlara bindi ve emin olsunlar diye onları Mısır'a gönderdi. Sultan Tuğrul Bey'in el-Besâsîrî ve yandaşlarına karşı sürdürmekte olduğu askerî harekât sırasında, Muhammed b. el-Ahrem el-Hafâcî, Kûfe, Hille, el-Ayn, Şefâsâ, Savârâ ve el-Vakf'da, İbn Fesâncis de Vâsıt ve buna bağlı bütün yörelerde Mısır Fâtımî halîfesi adına Şiî hutbesi okutmakta idiler. Böylece Bağdat dışındaki bütün Irak'ta Şiî hutbesi okutulmakta idi. Suriye'ye kaçarak Mısır halîfesine iltica eden el-Besâsîrî müstesna olmak üzere Bedevîlerin ileri gelenleri Oğuzlara karşı gelemeyeceklerini anlayarak elçiler gönderip barış isteğinde bulundular. Tuğrul Bey bunları kabul ederek iltifatta bulundu ve bunlara şeref hil'atleri giydirdi. Kendisi Diyarbekir memleketine gitmek istiyordu. Fakat Bedevîlerin eşrafı rica ettiler, onun da kendileri gibi hata ettiğini kendilerini affettiği gibi onu da affetmesini dilediler. Sultan da şu cevabı verdi: "Siz hatanızı itiraf ettiniz ve affolundunuz. O da hatasını itiraf ederse affedilir."[167]

Bu sıralarda yani 1056/1057'de Halîfe el-Kâim tarafından, Şiîlerin ezan okurken "Hayya alâ hayri'l-amel" demeleri men ve sabah ezanında "Hayya ale'l-felah"dan sonra iki kez "Esselâtu hayrün mine'n-nevm" demeleri emredildi. Alevîlerin kasidehanları gelip Basra'dan Kerh kapısına kadar sahabîleri metheden kasideler okudular. Çünkü artık, daha önce onları koruyan Büveyhîlerin devleti sona ermişti. Onlardan sonra gelen Selçuklu Türkleri ise Ehl-i Sünnet'i koruyor, seviyor ve şanlarını yüceltiyorlardı. Sultan Tuğrul Bey ve halîfenin gücünden korkan Şiî halk, bu emirlere uyarak hem Şiî ezanından vazgeçti hem de mescitlerindeki ibareleri silmek zorunda kaldı. Selçuklulardan destek alan Reisürrüesa, Sâhibü'ş-Şurta İbnü'n-Nesevî'ye Bâbü't-Tâk'taki Şiîleri aşırı şekilde savunan Şeyhü'l-Bezzâzîn (kumaş tâciri) Ebî Abdillâh b. Cellâb'ı öldürmesini emretti. Bunun üzerine Ebî Abdillâh dükkânının kapısına asıldı. Diğer taraftan Şiî fakîhi ve tefsir müellifi Ebû Ca'fer

167 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVII, s. 510; İbnü'l-Esîr, IX, s. 476; Abû'l-Farac, I, s. 309; Bondârî, s. 10.

et-Tûsî ise kaçarak kendini kurtardı, fakat evi tamamen yağma ile tahrip edildi.[168]

Ca'fer et-Tûsî'nin, Bağdat'tan kaçmak mecburiyetinde kalması da bölgede Selçuklu hâkimiyetiyle birlikte meydana gelen değişmelerin nasıl gerçekleştiğini gözler önüne sermektedir. Tuğrul Bey, gördüğümüz gibi Bağdat'ı el-Besâsîrî'nin baskısından kurtararak burasını Sünnî Hanefîlere teslim ettiği halde daha sonra el-Besâsîrî'nin Bağdat'ı işgali (6 Zilkâde 450/25 Aralık 1058) ile el-Kâim Biemrillâh'ın yaklaşık bir yıl devam eden sürgün hayatı boyunca Abbâsî topraklarında Fâtımî halîfesi adına hutbe okunmuştur. 451/1060 yılında hilâfet makamına tekrar dönen el-Kâim Biemrillâh'ın ilk icraatı, bir yıllık işgal sürecinde Mansûr Camii'nde Şiî Halîfe el-Mustansır Billâh el-Alevî adına hutbe okuyan Ebû'l-Hasan b. Ahmed b. el-Muhtedî'yi görevinden alıp, yerine Ebû Ali el-Hasan b. Abdülvedûd b. el-Muhtedî'yi tayin etmek olmuştur. Ardından aynı yıl içerisinde Şiî halk için ayrı bir önem taşıyan Berâsâ Camii, Cuma camileri arasından çıkartılmıştır.[169]

Tuğrul Bey'in el-Besâsîrî ve müttefikleriyle mücâdele için görevlendirdiği sâdık emîrlerden biri de şüphesiz İbn Fesâncis ile mücâdeleyi sürdüren Irak valisi Ebû'l-Fazl Hemedânî idi. Yukarıda el-Besâsîrî ve müttefiklerinin, Kutalmış'ı Sincâr şehri önünde mağlup ve Musul şehrini işgal etmelerinden sonra yeniden Vâsıt'a döndüğünden bahsettiğimiz İbn Fesâncis bu arada her mahalle halkına da surların kendilerine yakın olan kısmını tamir etmelerini emretmişti. Öte yandan el-Cezîre hâkimi Şihâbüddevle Ebû'l-Fevârîs Mansûr b. el-Hüseyin el-Esedî de el-Medâr'a gitti ve Bağdat'a haber gönderip yardım istedi, bunun üzerine Irak amîdi ve Reisürrüesâ

168 İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 8; İbn Kesîr, XII, s. 170; İbnü'l-Esîr, IX, s. 479.

169 İbnü'l-Esîr, X, s. 28; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 32; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 65; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, Neşr. Sehîl Zekâr, s. 1352; Hândmîr, *Târih-i Habibüs-Siyer*, II, s. 484 vd.; Şebânkâreî Bağdat'ın el-Besâsîrî tarafından işgali münasebetiyle Tuğrul Bey'e, halîfenin el yazısıyla yazılmış şöyle bir mektup ulaştığını naklediyor: "Allah Allah, ey emîr, niyetlerini açıkça ortaya koyan ve Müslümanları kahreden zındıkların ve Karmatîlerin elinden bir Müslümanı kurtar!" Şebânkâreî, s. 90; Krş. Halm, s. 390 vd.

ona mektup yazıp İbnü'l-Heysem ile birlikte Vâsıt'a gitmelerini ve şehri muhasara etmelerini emretti. Onlar da maiyetlerindeki askerleri ile beraber Vâsıt üzerine yürüyüp şehri karadan ve denizden kuşattılar. Muhasara sebebiyle şehirde büyük bir kıtlık baş gösterdi; hurma, ekmek ve işkembenin her birinin beş ölçeği (rıtl) bir dinara satılmaya başladı. Eğer bulabilirlerse ebe gümecinin yirmi ölçeğini (rıtl) bir dinara satıyorlardı. Daha sonra Vâsıt halkı muhasaradan usanıp güçsüz duruma düştü. İbn Fesâncis savaşmak için dışarı çıktı, fakat tutunamadı ve adamlarından bir grup öldürüldü. Surların yanına geri çekildiler. Vâsıtlılardan bir kısmı Mansûr b. el-Hüseyin'den aman dilediler. İbn Fesâncis ve İbn Yânis ise Vâsıt'ta tutunamayarak oradan ayrılıp Kasr İbn Ahdâr'a gittiler (13 Muharrem 449/22 Mart 1057). Böylece Vâsıt, tekrardan Selçukluların eline geçti. Şehre hâkim olunması ile birlikte burada tekrar Halîfe el-Kâim adına hutbe okutulmaya başlandı. Diğer taraftan Selçukluların Irak Amîdi Ebû'l-Fazl Hemedânî, İbn Fesâncis'in Vâsıt'tan ayrılmasından önce beraberinde, Arap ve Türk (Acem) kuvvetleri olduğu halde, Vâsıt'a yürümek üzere Bağdat'tan ayrılmıştı. O, bir süre sonra (14 Safer 449/22 Nisan 1057 Salı) Busir'de, Vâsıtlı köle askerler (gılmânü'l-Vâsıtiyye), Deylemli, Hafâceoğulları ve yayalardan oluşan kalabalık bir kuvvetin başında bulunan İbn Fesâncis'e rastladı ve derhal onlara karşı saldırıya geçti, bir süre yapılan çarpışmalar sonucunda onları yenilgiye uğrattı; onlardan bir kısmı savaşta hayatlarını kaybettiler. Bu arada İbn Fesâncis, kardeşi ve aile bireyleriyle birlikte esir edildi. Ebû'l-Fazl Hemedânî'nin kuş kanadında bir mektup gönderip durumu Vâsıtlılara bildirmesi üzerine şehirde müjde davulları (duribetü'l-beşâret) vurulup sevinç gösterileri yapıldı. İbn Fesâncis, üzerinde kırmızı bir gömlek, başında boncuklu kırmızı bir şapka olduğu halde, bir deveye bindirilerek Bağdat'a gönderildi (19 Safer 449/27 Nisan 1057). O, beraberinde bulunan ve üzerlerinde Mısır Fâtımî halîfesinin adı yazılı olan gümüşler elinden alınmış ve bunlardan bazıları, bir demet halinde alnına asılmış olduğu halde, Bağdat'ın iki tarafında dolaştırılıp halka teşhir edildi. Halîfe ve Reisürrüesa İbnü'l-Müslime, onu

seyretmek için Halbe Kapısı'ndaki Manzara'ya[170] çıktılar. Bu sırada İbn Fesâncis'in arkasında yürüyen birisi, ona vuruyor ve "Bu, nimete küfredene ve kendisine iyilikte bulunan kimseye kötülük yapana verilen cezadır" diyerek bağırıyordu. Şehrin Necmî semtine getirilen İbn Fesâncis, deveden indirilip buraya dikilen bir darağacına, iki eli başına bağlanmış olduğu halde, getirilip asıldı; başı kesilerek üzerinde Mısır halîfesinin adı yazılı bulunan kendisine ait bir bayrakla (muncûk) birlikte Tuğrul Bey'e gönderildi. Sultan, "Bu bayrağa taktırdığı kesik başın askerler arasında dolaştırılıp gösterilmesini" emretti, cesedi ise köpeklere yedirildi.[171]

Tuğrul Bey, İbn Fesâncis meselesini Ebû'l-Fazl Hemedânî vasıtasıyla hallettikten sonra Zabû'l-Evvel (Büyük Zap Suyu) üzerine bir köprü kurdurup askerleriyle birlikte üzerinden geçerek Mücellâ b. Zer'e ait olan Kûşşâf Kalesi'ni[172] fethetti. Sultan, buradan pek çok yiyecek maddeleri ve diğer çeşitli şeyler ele geçirdi (Rebiülevvel 449/Mayıs/Haziran 1057).[173]

Bu sıralarda Tûs kentinde ikamet etmekte olan Seyfüddevle İbrahim Yınal, Musul'da kendisini beklemekte olduğunu yukarıda zikrettiğimiz kardeşi Sultan Tuğrul Bey'e, onu oyalayıcı ve birtakım kuşkulu teklifleri ihtiva eden ama içeriğini tam olarak bilmediğimiz bir mektup gönderdi. Sultan, bunu okuyunca ona son derecede kızdı ve hatta gazaba bile geldi. İşte bu sıralarda, beraberinde, pek çok kuvvet olduğu halde, sultanın kardeşi Davut Çağrı Bey'in oğlu Yakutî'nin, İbrahim Yınal'ın yerine, Anadolu'da gaza yapmak amacıyla sultanın yanına geldiğini beraberce Musul'a girdiklerini yukarıda İbnü'l-Esîr'den aktarmıştık. Sıbt İbnü'l-Cevzî yukarıda

170 Bâbu'l-Halbe'de bulunan el-Manzaratu'l-halbe isimli yüksek bir yer. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, V, s. 212.

171 İbnü'l-Esîr, IX, s. 473; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 6; Yukarıda belirtilen beşâret davulları gibi, Tuğrul Bey'in yaptığı fetihlerden sonra şenliklerle beraber nevbet de çaldırılıyordu. Fahreddîn Es'ad-i Gorgânî, *Vîs u Râmîn*, Tashih: Magoli A. Todua-Aleksandre Gwakharia, Çâphâne-i Zer, Tahran 1349, s. 14.

172 Musul'a bağlı bir yer. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, IV, s. 275.

173 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 7.

anlatıldığı gibi 448 yılı olaylarında Tuğrul Bey'in Musul'a girişinden bahsettikten sonra 449 yılı olaylarında harekâtın devamı hakkında şunları nakletmektedir: Çok geçmeden sultan, Musul'a yönelince el-Besâsîrî, derhal şehirden ayrılıp on fersah uzaklığa çekilmek zorunda kaldı. Sultanın şehre yaklaşıp Tell-Tevbe'de[174] karargâh kurması üzerine halk, şehirden kaçtı. Çok geçmeden sultan, 4 Rebiülâhir 448'de (10 Haziran 1057 Salı), Musul'a girip Emîrlik Sarayı'na (Dârü'l-Emâre) oturdu, askerler de halkın terk ettiği evlere yerleştirildi; sultan, halîfeye derhal bir mektup yazarak Musul'a girdiğini bildirdi, daha sonra da el-Besâsîrî ve beraberindeki Şezioğulları'nın bulunduğu on fersah uzaklıktaki Dekke'ye[175] gelip konakladı ve Musul'u Hezâresb'e iktâ etti; şehri yağma isteğinde bulunan askerlere: "Bu şehir, artık bize itaat ile hizmette bulunmuş olan bir yerdir. Bizim, bu kentin askerlerimize vereceği maaş ve hayvanlarımıza vereceği yeme ihtiyacımız vardır" demesi üzerine askerler: "Ya bize şehri yağma izni verirsiniz, ya da biz sizden ayrılıp gideriz" dediler. Bu arada Hezâresb, sultandan Müslümanların kadın ve mallarının korunmasını diledi. Sultan ise ona: "Ben, onları koruyup himaye ettim, şimdi bu durumda artık gücüm yetmiyor. Askerlere maaşlarını verip ihsanlarda bulunmak elbette gereklidir; ama bende artık para kalmadı. Bu nedenle sen, şehirdeki halkın hayatlarını koruma amacıyla onları ordugâha getir" dedi. Sultanın bu tavsiyesi üzerine Hezâresb onlara bir ulak göndererek durumu bildirdi. Bunun üzerine halk, korku ve endişeye kapılarak mümkün mertebe gece şehirden ayrıldı. Sabah olunca askerler, şehre girdiler, fakat şehrin yağma ile tahrip edilmiş olduğunu gördüler. Askerlerin şehirden hiçbir şey elde edemeden çıkmalarından sonra Hezâresb, halkı şehirdeki evlerine geri döndürdü ve onlara, ihtiyaçları olan mal ve paraları dağıttı.[176]

174 Musul'un karşı tarafında ve Dicle Nehri'nin doğu yönünde bulunmaktadır. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I, s. 866

175 Musul Bekaası tarafında, Nusaybin istikametinde bir belde. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I, s. 571.

176 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 8 vd.

Şimdi Tuğrul Bey'in Musul harekâtına devam edelim. Sultan Beled'i Hezâresb'e iktâ ettikten sonra Nusaybin'e hareket etti. Selçuklu ordusunun Musul ve çevresindeki ikameti uzadıkça askerlerle Arap halkı arasındaki sürtüşmeler sürüp gitmekte idi. Bu durumu önlemek amacıyla Sultan Tuğrul Bey'in katında yüksek bir yeri olan ve çeşitli meselelerin halledilmesinde ona danışmanlık yapmakta olan Hezâresb, sultana "Benim doğudaki Arapların obalarına giderek onlarla görüşüp konuşmam yerinde olacaktır. Böylece bu teşebbüsüm ya barışla neticelenir ya da savaş heyecan ve öfkesi ortaya çıkar. Bizim buradaki ikametimiz oldukça uzamıştır. Ben, seçtiğim bin asker (gûlâm) ile kılıcı çekip savaşa girişeceğim" dedi. Onun bu teklifi üzerine sultan, "Bin asker sana yetmez, üç bin asker al" deyince Hezâresb, "Bin asker yeterlidir, daha fazlası yorucu ve sıkıntılı olur; bu nedenle ben, bin atlıdan oluşan bir askerî birliği sevk edeceğim" cevabını verdi. Böylece Hezâresb Arapların üzerine yürüdü, onlara yakın bir mevkie gelince iki yerde pusu kurdu ve obaların bulunduğu yere doğru ilerledi. Öte yandan Berkâid'e doğru hareket halinde bulunan Araplar onu görünce savaşa girdiler. Hezâresb karşılarında bir saat dayanabildi. Sonra bozguna uğramışçasına önlerinden kaçtı. Araplar da onun peşine düştüler. Bu sırada pusuda bekleyen birlikler Arapların üzerine hücum edip, onları perişan ettiler. Birçok kişi öldürüldü ve esir alındı, bu arada Ukaylîlerden Muhammed b. Mansûr da esir alınmıştı. Harran, Rakkâ ve o yöredeki diğer kasabalara hâkim olan Benû Numeyr de onlara katılmıştı. Esirler sultanın yanına gönderildi. Sultan huzuruna getirilen emîrlere: "Ben sizin toprağınıza ayak bastım mı, herhangi bir şehrinizi aldım mı?" diye sordu. Onlar "Hayır" dediler. Tahtında oturmakta olan Tuğrul Bey bu defa "Peki öyleyse niçin benimle savaşmak üzere geldiniz" diye sordu, sonra esirlerin fillerin ayakları altına atılmasını emretti. Bu arada fil henüz yetişme çağındaki bir çocuğu öldürmek istemedi, bunun üzerine de Tuğrul Bey çocuğu affetti.[177]

Tuğrul Bey görüldüğü gibi Beled'i Hezâresb'e tevcih etmek sûretiyle Musul harekâtını sürdürürken, Arap kabilelerinin kendi

177 İbnü'l-Esîr, IX, s. 476; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 9 vd.

hâkimiyetine karşı güçlükler çıkardığını göz önünde bulundurarak yerinde bir tedbir olarak bu emîri onların üzerine göndermiştir. Böylece o, kendi hâkimiyetine karşı ortaya çıkabilecek tehlikeleri ortadan kaldırmış olmakla kalmıyor, kendisine sâdık bir yerel emîri de harekâta dâhil etmiş oluyordu. Yukarıda verilen bilgiler Tuğrul Bey'in yerel kabilelere karşı yerel bir emîri harekât ile görevlendirmesi -yani Araplara karşı bir Kürt emîrini- onun Irak coğrafyasında hâkimiyetini tesis edebilmek maksadıyla nasıl ince ve dâhiyane bir siyaset güttüğüne dair bir örnek teşkil etmektedir. Tuğrul Bey, bölgede kendisi için tehlike oluşturabilecek ve el-Besâsîrî'ye temayüllü olan Arap kabilelerinin bertaraf edilmesi işini ne Selçuklu kumandanlarına ne de Arap olan bir emîre tevcih etmiş, bunların yerine bir Kürt emîrini bu işe memur etmiştir. Böylece Tuğrul Bey'in fiili otoritesini sağlamak bakımından nasıl bir siyaset izlediğini açıklamış olduk.

Sultan Tuğrul Bey'in idaresinde el-Besâsîrî ve müttefiklerine karşı başarıyla sürdürülen Selçuklu askerî harekâtının etkisiyle daha önce el-Besâsîrî ile ittifak ettiklerinden bahsedilen Kureyş ve Nûrüddevle Dübeys'ten sultana elçiler gelmişti. Bu ikisi sultanla aralarını düzeltmesi için Hezâresb'in tavassutta bulunmasını istemişlerdi. O da aralarını düzeltmek için çaba harcadı ve Sultan Tuğrul Bey'den onları affetmesini istedi. Elçiler "Efendilerinin sultandan af ve özür dilediklerini ve hizmetine girdiklerini, el-Besâsîrî'nin de kendi hüküm ve kararlarını yine kendilerine bıraktığını ve daima kendilerinin yanında olacağını Abbâsî halîfeliği adına Sünnî hutbesi okutacaklarını" bildirdiler. Sultan Tuğrul Bey, bu elçiler vasıtasıyla Kureyş ve Nûrüddevle Dübeys'e "Biz, sizlere yardımcı ve sizlerden bize karşı yapılmış olan kötü hareketler için müsamahalı ve hoşgörülü oluruz. Sizinle olan ilişkilerimizi olumlu yönde sağlama bağlamak üzere, sizleri huzur ve rahata kavuşturacak olan tavsiyelerimizi anlayıp değerlendirebilecek güvendiğiniz birisini, bize gönderin, böylece bizim size olan nimet, lütuf ve ihsanlarımızın nasıl bol bol aktığını göreceksiniz. Fakat el-Besâsîrî'ye gelince, onun affedilmesi hususu, Halîfe el-Kâim'e aittir; o, affederse biz de affederiz ve kendisine seçeceğimiz memleketlerin yönetimini veririz. Onun bizce kabul edilmesini

gerekli kılan yetenek, kuvvet ve kudrete sahip olduğu hususunda bize haberler ulaştırılmıştır" şeklinde bir cevap gönderdi.[178]

el-Besâsîrî'nin bilgisi dâhilinde olup olmadığını bilmediğimiz bu elçilik ve şefaat teşebbüsüne Tuğrul Bey'in verdiği cevaptan anlaşıldığına göre, o, kendisi ile harp halinde bulunan emîrleri affetmekte tereddüt göstermediği halde, el-Besâsîrî'nin affedilmesi meselesini halîfeye havale etmiştir. Zira el-Besâsîrî tarafından zulüm bizzat halîfeye yapılmıştır, dolayısıyla Tuğrul Bey onu affetmeye kendisini sorumlu ve yetkili görmemektedir. Sonra cereyan eden olaylardan anlaşılacağına göre ise halîfe kendi payitahtına giren, vezirini vahşice katleden ve kendisini de tutsak alan el-Besâsîrî'yi affetmeye yanaşmamış, mesele hutbe okutma meselesi olmaktan çıkmış ve Tuğrul Bey el-Besâsîrî üzerine harekâtını devam ettirmiştir. Ayrıca Tuğrul Bey'in verdiği cevapla siyâsî dehasını kullanarak, müttefiklerini ondan ayırmak sûretiyle el-Besâsîrî'yi yalnız bırakma stratejisi takip ettiği de söylenebilir.

Sultana teşekkür ve saygılar sunup huzurdan ayrılan elçiler, geri dönüp efendileri Kureyş ve Nûrüddevle Dübeys'e "Sultan Tuğrul'un tavsiye ve önerilerini karara bağlamak amacıyla Ebû'l-Feth İbn Verrâm'ı derhal sultana göndermelerini" bildirdiler. Rivâyet edildiğine göre el-Besâsîrî, bu yeni siyâsî gelişmeden haberdar olunca beraberinde, genellikle Türk asıllı olan Bağdatlı yandaşları, bir kısım Şeybânoğulları, Kürtler, Mukbil ve daha bazı gruplar olduğu halde, korku ve endişeye kapılıp derhal Râhbe'ye çekildi; iki müttefikinin Sultan Tuğrul Bey'e yaptıkları barış önerisi, kendisine son derecede ağır gelmişti.[179]

Bu hususta, yine Garsûnnime'den naklen, ikinci bir rivâyet de şöyledir: Sultan Tuğrul Bey'in Kureyş ve Nûrüddevle Dübeys'e gönderdiği yukarıda zikredilen mesajın nedeni şudur: Muhammed b. Mansûr, tutsak alındığı zaman Hezâresb'e "Sultan, beni öldürmedi, hayatımı lütfedip bana bağışladı, ben de ona, bu konuda samimi fikir teatisini tavsiye edeceğim; amcaoğullarım, aşiretim ve bütün herkes

178 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 9 vd.; İbnü'l-Esîr, IX, s. 476 vd.

179 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 9 vd.

hakkındaki haberleri toplayıp ona sunacağım. Irak ülkesi harabeye çevrilmiş, mallar yok olmuş, üzerinde savaşın yapıldığı şu dünya helak olmuştur. İşte bu nedenle yapılması gereken en doğru iş, sultanın kendisiyle Arapların arasını bulmamı ve bütün herkesi sultana itaat ve hizmetine döndürmemi ve bazı Arap hükümdârlarının yaptıkları gibi, ellerinde bulunan her şeyi açıklamalarını bana emretmesidir. Eğer Araplar, Selçuklu ordusunun güç ve kuvvetine inanacak olurlarsa o zaman isyan etmezler ve bu kan da akmamış olur; sen de böylece bu olumlu işe aracı olmuş olursun" dedi. Muhammed b. Mansûr'un bu olumlu ve yapıcı sözlerini Hezâresb derhal Sultan Tuğrul Bey'e arz etti; bunun üzerine sultan ona "Onu serbest bırak ve Araplara bizim adımıza elçi olarak gönder" dedi. Hezâresb, sultanın bu emrini Muhammed b. Mansûr'a bildirince o, "Hayır, ben burada kalır, onlarla haberleşirim" dedi. Çok geçmeden Muhammed, bir Arabı, Araplara göndermek sûretiyle işin gerçek yüzünü ve dolayısıyla ciddiyetini onlara açıkladı. Araplar da ona olumlu cevap verdiler. Öte yandan bu siyâsî gelişmeleri haber alan el-Besâsîrî, Kureyş ve Nûrüddevle Dübeys'e son derecede kızıp konak yerinden ayrılarak onlardan bir fersah uzaklıkta bir yere gidip konakladı. Onun bu hareketi üzerine Kureyş ve Nûrüddevle Dübeys, derhal atlanıp el-Besâsîrî'nin yanına giderek ona "Senin yüzünden memleketimiz harap oldu, adamlarımız öldürüldü, kadınlarımız tutsak alındı. Savaş bu, bazen lehte, bazen de aleyhte cereyan eder. Şimdi ne olacağını bilmiyoruz. Bu sultan, şan ve şöhret sahibi bir hükümdârdır. Bizim onlarla başa çıkacak kuvvet ve kudretimiz yoktur. Basra kenti senin olmak şartıyla barış yapılması hususundaki senin hüküm ve kararın, bizim hüküm ve kararımızdır, sultanla bir yazışma yapamayız. Aksi takdirde ülkemiz harap edilir" dediler. Onların bu sözleri üzerine el-Besâsîrî: "Ben, sizlere sultan tarafından yapılmış olan lütuf ve ihsanları araştıracak değilim. Ama yapılmış olan böyle bir teşebbüs, bizim ittifakımızı ve birliğimizi dağıtmaktan başka bir amaç taşımaz. Bu, bizlere karşı düzenlenen bir tuzaktır. Artık durum, bu konuma gelince yani bana verilen görevleri yapamadığım ve duruma hâkim olamadığım için benden uzakta olan efendim Fâtımî halîfesinin yeni bir fikir ve

mütalaası mutlaka gerekecektir; bundan sonra yapacağım işler hususunda kesinlikle onun iznini ve onayını isteyeceğim" dedikten sonra Kureyş ve Nûrüddevle Dübeys'e çok kızdı. Bunun üzerine onlar, el-Besâsîrî'den ayrılıp gittiler.[180]

Görüldüğü üzere, Kureyş ve Nûrüddevle Dübeys'in el-Besâsîrî'den ayrılıp Sultan Tuğrul Bey, yani Selçuklular tarafına dönmelerinin nedenleri, bu ikinci rivâyetle daha da açıklığa kavuşmaktadır. Böylece Garsûnnime'den nakledilen söz konusu her iki rivâyet, birbirlerini tamamlamış oluyor. Kureyş ve Nûrüddevle Dübeys'in elçisi İbn Verrâm'ın ifadesine göre, her ikisinin istedikleri hususlar sultan tarafından tespit edilip karar altına alındı. Bu kararlar doğrultusunda, tutsak ve diğer Araplar serbest bırakıldılar. Ayrıca Hezâresb'in Kureyş ile Nûrüddevle Dübeys'e gönderilmesi ve diğer Arapları temsil edecek vekillerin tespiti ve sultana gönderilmeleri kararlaştırıldı. Kureyş, Ebû's-Sedâd Hibetullah b. Ca'fer'i, Nûrüddevle Dübeys de oğlu Bahâüddevle Mansûr'u gönderdi. Böylece Kureyş ve Nûrüddevle Dübeys'in yanına gelen Hezâresb: "Ben, şu anda sizin yanınızda rehin durumundayım. Sizler, sultanın istediklerini iyice anlayıp nazarıdikkate alırsanız ne ala, aksi takdirde şu canım, çocuklarınız ve aileleriniz için feda olsun" deyince onlar: "Biz sultana itaat etmekteyiz; eğer o, ülkemizi bize bırakıp Irak'a giderse biz de onun şerefli eşiğinin önünde el pençe divân durup huzuruna çıkarız. Bu hususta halîfe de bizim lehimize olarak güvence verir" dediler. Onların bu sözlerine karşılık olarak Hezâresb: "Eğer sizler, sultanın sizlerden yapmanızı istediği şeylere güvenmeyip onu olumsuz buluyorsanız, o zaman ben, istediğiniz şeylerin gerçekleştirilmesini üzerime alırım" şeklinde cevap verip onlara sultanın önerilerini kabul ettirmeye çalıştı. Sonunda onlar, kendilerinin saygı duyduğu kimseler ve ileri gelen kabile mensuplarından oluşturdukları yetmiş atlıyı sultana gönderdiler, kendileri de Hezâresb ve İbn Verrâm'la birlikte sultana gittiler. Öte yandan Amîdülmülk, atına binip onları karşılamaya gitti. Hezâresb, onları kendi oturduğu çadıra yerleştirdi; fakat sultan, onlara izzet ve ikram olsun diye büyük bir özel çadır gönderdi.

180 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 10 vd.

Fakat işler böylece olumlu yönde gelişmekte iken geceleyin, bir Türk gûlâm gelip heyete ait Arap atlarını oka tuttu ve bu arada dört at öldürüldü. Bunu hoş karşılamayarak kınayan sultan, o askeri derhal hapse attırdı. Ertesi gün sultan, huzuruna gelen Arap heyetine izzet ve ikramda bulundu. Heyet mensupları, sultandan özürlerinin kabulünü dilediler. Sultan da onlara iyi ve güzel sözlerle hitap etmek sûretiyle özürlerini kabul etti; sultanın bu hitabı, onların kendisine itaat ile hizmette bulunmaları ve dolayısıyla yakınlaşmalarını sağlamak amacıyla özellikle hazırlanmıştı. Böylece Arap heyeti, sultana güvenip sözlerine inandılar, bu nedenle de gönülleri rahatlamış oldu. İki taraf arasında güven ve anlaşmanın gerçekleşmesi sonucunda Sultan Tuğrul Bey, yönetecekleri memleketlerin kendilerine tahsisi hususunda resmî bir yazı yazılmasını emretti; ayrıca, daha önce onlara tahsis edilmiş olan iktâları, yenileri verilmek sûretiyle artırdı ve daha sonra da İbn Verrâm ve öteki Arap ileri gelenlerine hil'atler verdi. Sultan her ikisine de sahip oldukları yerleri bildiren bir de menşur yazdırdı. Buna göre Nehru'l-Melik, Bâdûriyâ, Hît, Enbâr, Düceyl, Nehr-i Baytar, Ukberâ, Avânâ, Tekrit, Musul ve Nusaybin Kureyş'e ait olacaktı. Böylece Arap heyeti, kendi istekleriyle sultana tâbi olarak memleketlerine döndüler.[181]

Söz konusu edilen Arap heyetiyle gerçekleştirilen bu anlaşmadan sonra ordu mensupları, Sultan Tuğrul Bey'den, Mervânî Emîri Nasrüddevle Ahmed'in itaatten çıkıp el-Besâsîrî'ye yardımda bulunması nedeniyle ceza olarak onun memleketlerinin yağmalanmasını istediler. Nitekim el-Mü'eyyed fi'd-dîn, kendisinin Râhbe'de bulunan el-Besâsîrî'ye yardım götürdüğü sırada yolda kendisine İbn Mervân'dan gelen bir mektupta, Selçuklulardan kendilerine zarar geldiğini bu nedenle de artık onlara tâbi olmak istemediklerini ve el-Besâsîrî'ye yardım etmek istediklerini bildirdiğini zikretmektedir. Dolayısıyla ordu mensuplarının talebini yerinde bulan sultan, yağma hususunda onlara izin verdi. Fakat orada bulunan ve sultanın affına uğramış olan bazı kimseler: "Mervânoğlu bizim gibi hata yapmıştır. Bizim affedildiğimiz

181 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 11; İbnü'l-Esîr, IX, s. 476; ez-Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, XXX, s. 29.

gibi o da affedilsin" diyerek sultandan onun için şefaatte bulundular. Bunun üzerine sultan: "Nasrüddevle İbn Mervân'ın bize itaatten çıkıp isyana başladığını ve bunda kararlı olup olmadığını kesin olarak bilmiyorum" deyince onlar, "Biz Nasrüddevle İbn Mervân'a gidip devlete karşı olan tutumunu göreceğiz" dediler ve sultanın katından ayrıldılar (Cumadelahir ortaları 449/17-18 Ağustos 1057). Her şeye rağmen Sultan Tuğrul Bey, bir önlem olarak Nasrüddevle İbn Mervân'ın yönetimindeki Diyarbekir topraklarının yakın yörelerine gelip karargâh kurdu. İşte bu sıralarda, daha önce sultanın, Hasankale Zaferi'nden sonra Nasrüddevle İbn Mervân vasıtasıyla barış isteğinde bulunan Bizans İmparatoru IX. Konstantinos'a gönderdiği Ebû'l-Fazl Nasr b. İsmail el-Alevî, beraberindekilerle birlikte İstanbul'dan dönüşünde, sultana verilmek üzere pek çok değerli armağan ve Bizans elçisiyle birlikte Nasrüddevle İbn Mervân'a uğramıştı. Nasrüddevle, onlara izzet ve ikramlarda bulunmuş ve "Arapların el-Cezîre'ye yayılmış olmaları nedeniyle yollar tehlikeli bir duruma düşmüştür, bu sebeple benim yanımda kalınız; çünkü ben, başınıza kötü şeylerin geleceğinden endişe ederim" demişti. Onun bu tavsiyesi üzerine onlar, Nasrüddevle'nin yanında kalmışlardı. Öte yandan el-Besâsîrî, Kureyş ve Nûrüddevle Dübeys de Nasrüddevle'ye haber gönderip "Kendilerine yardımda bulunmasını" istemişlerdi; o da onlara yardımda bulunmuştu. Ebû'l-Fazl Nasr el-Alevî, Nasrüddevle'nin, sultanın Araplarla olan ilişkisinin ne sonuç doğuracağını beklemek amacıyla kendilerini gözaltında tuttuğu kanısına varmıştı; böylece o, Arapların sultana karşı üstün duruma gelmeleri halinde onun, beraberindeki armağanlara el koyacağı hissine kapıldı. Bu nedenle Ebû'l-Fazl, sultana bir mektup yazarak durumu arz etti. Bu haber üzerine Sultan Tuğrul Bey, vasalı Nasrüddevle'ye karşı burukluk duymaya başladı. Fakat Araplarla barış yapılması ve dolayısıyla el-Besâsîrî'nin de onlardan ayrılması üzerine Nasrüddevle, sultanın eşi Hatun'a değerli armağanlarla bir hadim gönderip ondan, "Sultandan kendisine bir zarar gelmemesi amacıyla yardım isteğinde" bulundu ve ona "Ben, memleketimin elimden alınması korkusuyla el-Besâsîrî'yi destekledim. Bu iki elçiyi gözaltına almam, onlara şefkatimden dolayıdır. Ben yetmiş yaşını aşkın bir

ihtiyarım. Uç bölgesinde bulunan memleketimi yağma ve tahripten korumaktan başka hiçbir amacım ve emelim yoktur" şeklinde bir mesaj gönderdi. Hatun, bu mesajı sultana arz edip ondan Nasrüddevle için ricada bulundu. Bunun üzerine sultan, eşi Hatun'a, "Ben, Nasrüddevle İbn Mervân'ın beraberindeki hediyeleri almak amacıyla iki elçiyi hapsettiğini, düşmanlarımıza yardımda bulunduğunu ve bize karşı da etrafı gözetleyip önlemler aldığını yakinen öğrendim. Onun bütün bu hareketleri, gerçekten affedilemeyecek nitelikte bir suçtur" dedi. Bu sıralarda Davut Çağrı Bey'in oğlu Yakutî, Nasrüddevle'nin topraklarını yağmalayıp tutsaklar almış idi. Öte yandan Bizans imparatorunun elçisi de Meyyâfârikîn'de (Silvan) gözaltında bulunduğu sırada Hatun'a, "Efendimiz değerli Melike'ye, gururlu, asil ve kerem sahibi Hatun'un ve Bizans ülkesinin aziz ve şerefli hükümdârının kölesinden" başlığını taşıyan bir mektup göndermişti. Elçi bu mektubunda şunları zikretmiştir: "Davut oğlu Yakutî, Bizans memleketlerini tamamen yağma ve talan akınlarına uğratmıştır. Eğer benim aziz hükümdârım, sultan hazretleriyle yaptığı antlaşmalara rağmen, kendi askerleri etraf yörelere yürüyüp yağma etmiş olsalardı, onların derhal akınları durdurup geri çekilmelerini kesinlikle emrederdi." Bu ifadeleriyle Bizans elçisi, özellikle Yakutî'nin Bizans topraklarındaki akınlarını durdurtması için Sultan Tuğrul'a imada bulunmuştur. Sıbt İbnü'l-Cevzî elçinin bu mektubunda, daha pek çok şeyler yazdığını zikretmekle beraber, eserinde bu ayrıntıları kaydetmemiştir. Öte yandan çöllere çekilen Araplardan bir bölümü el-Besâsîrî'ye katılırken, başka bir bölümü de el-Cezîre'ye çekildi.[182]

Yukarıda da belirtildiği gibi, Nasrüddevle İbn Mervân'ın isyankâr tutumu dolayısıyla Diyarbekir bölgesine yakın yörelerde karargâh kurmuş olan Sultan Tuğrul Bey, buradan Arap obalarına yakın bir konumda bulunan Mercü Bagidâ'ya yönelince bura halkı Aynü'l-Bâride'ye kaçtı. Bir kısım Selçuklu askerleri onlara yetişip yüklerini yağma ettiler Bunu haber alan Kureyş ve Nûrüddevle Dübeys derhal Hezâresb'e bir mektup yazıp "Sen, bizimle sultan arasında arabulucu

182 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 11 vd.; el-Mü'eyyed fi'd-dîn, *Sîret*, s. 108; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 29; Krş. Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 26 vd.

olarak bizlerin el-Cezîre'ye güvenli olarak dönmemiz hususunda garanti vermiştin. Buna rağmen sultanın askerlerinden bir grup bizi yağmaladılar; ayrıca İbrahim Yınal'ın bize doğru gelmek üzere Hemedân'a ulaştığını haber aldık" dediler. Fakat kâtip, bu mektubu Vezir Amîdülmülk'e arz edince o, onlara: "Biz, bize verilen imkânlardan daha fazlasını elde etmek istemeyiz. Bizim harekâtımız, bizi güçlendirecek kötü bir amaç için değildir. Ancak biz, Nasrüddevle İbn Mervân'ın memleketine yöneldik. Ben, sultana, sizin memleketinizden çekilmesini söylemek için hiçbir girişimde bulunmam ve buna cesaret de edemem. Fakat Nasrüddevle sorunu çözümlenip sona ererse ancak o zaman ben, sultandan 'Bu toprakların çiğnenip tepelenmesinin hafifletilmesini' dileyebilirim" şeklinde kapsamlı bir cevap gönderdi. İşte bu sıralarda Nasrüddevle, gözaltında tutmakta olduğu iki elçiyi, beş yüz ipek elbise, at vesair armağanlarla sultana göndermişti. Nasrüddevle'nin bu hareketi üzerine Hezâresb, onun için sultandan şefaat diledi. Fakat bununla birlikte sultan, Nasrüddevle'nin gönderdiği armağanları kabul etmeyip geri yolladı.[183]

Yukarıda zikredilen olayların cereyanı sırasında Bağdat'ta yakalanan bir casus, Râhbe'den geldiğini ve el-Besâsîrî'nin Bağdat üzerine yürüme kararında olduğunu söylemişti. Bunun üzerine halk, korku ve endişeye kapıldı. Amîdü'l-Irak Ebû Nasr Ahmed, şehirdeki yakınlarını Dârü'l-Memleke'ye çağırıp güvence altına aldı; ayrıca Dârü'l-Memleke'nin surlarına taş ve neft çıkardıktan başka çeşitli türde taş vs. atan büyük küçük mancınıklar yerleştirdi. Böylece burası sağlam bir kale durumuna getirildi. İşte bu sıralarda Sultan Tuğrul Bey'in karargâhından Seyfüddevle İbrahim Yınal'ın yirmi bin kişilik bir Oğuz kuvvetiyle Hemedân'dan geldiğini bildiren bir mektup ulaştı. Bir süre sonra o, geldi ve halk onu karşıladı. İbrahim Yınal, gözü Vezir Amîdülmülk'e ilişince ona Türkçe olarak: "Araplarla sultanın arasını buldun mu? Onları barışa razı ettin mi? Ancak barış, birbirine eşit kimseler arasında olur. Ne oldukları belirsiz olan bu köpekler de kim oluyor?" dedi. Amîdülmülk, ona: "Ey emîr, durumun neyi gerektirdiğini çok iyi biliyorsun. Araplar,

183 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 15.

büyük bir topluluktur. Onların barış istemeleri, dağınık ve parçalanmış durumda bulunmaları sebebiyledir. Sen, onlardan 'kan akıtılmamış olmaları hususunu' haber aldın. Sen şu anda sultanın nâibi durumundasın; bu nedenle biz, sana tâbiyiz. Böylece sen, uygun gördüğün şeyi yap" cevabını verdi. İbrahim Yınal da ona: "Bugün çadırına git, dinlen ve istirahat et. Yarın sultanla bir araya gelirsin" dedi; o da çadırına gidip istirahata çekildi. İbrahim Yınal ise kendisine takdim edilen armağanları beraberinde bulunan Oğuzlara dağıttı; sadece Amîdülmülk'ün kendisine takdim ettiği mücevher bir gerdanlığı kimseye vermeyip kaftanına koydu. Ertesi gün İbrahim Yınal, Sultan Tuğrul Bey'in katına çıkınca sultan derhal ayağa kalkıp ona doğru yürüdü ve kendisinin elini öpen İbrahim Yınal'ın boynuna sarılıp öptü. İbrahim Yınal, sultanla bir saat konuştuktan sonra çadırına döndü. Bu arada Araplar, Aynü'l-Bâride'den kaçıp uzaklaştılar. Çok geçmeden sultan, el-Cezîre'ye yürüyüp kuşattı. Halk, af dileğiyle sultanın merhametine sığınıp sultana canlarını bağışladığı için bir miktar para takdim ettiler. Selçuklu kuvvetlerinden bir bölümü, Meyyâfârikîn üzerine yürüyüp şehri yağma etmişlerdi. Daha önce, buradan Amîd'e (Eski Diyarbekir) gitmiş olan Nasrüddevle İbn Mervân, İbrahim Yınal'a özel bir ulak gönderip ondan yardım isteğinde bulunmuştu; İbrahim Yınal ise sultandan kendisi için şefaat girişiminde bulunacağını ona vaat etti. Bu arada yirmi Oğuz askeri, içinde dört yüz Nasturî rahibin bulunduğu Silvan'daki Ahmul manastırına girip yüz yirmi rahibi öldürdüler, geri kalanlar ise altı ölçek (makkûk[184]) altın ve gümüş karşılığında canlarının bağışlanmasını sağladılar.[185]

Yukarıdan beri kaynaklardan aktarılan hadiselere göre Tuğrul Bey bizzat Mervânîler üzerine yürümeden önce şartların kendi aleyhine tezahür ettiğini fark eden Nasrüddevle İbn Mervân, yaptığı hatalar

184 10. yüzyılda Irak'ta, özellikle Bağdat'ta ve Kûfe'de 1 makkûk=her biri 600 dirhem olan 3 keylece idi, yani 5,625 kiloluk bir tahıl ağırlığına eşitti. Basra ve Vâsıt'ta 1 makkûk 7,5 mennlik veya her biri 128 dirhem olan 15 rıtllık bir ağırlığa denkti, bu da 6 kg. demekti. Hinz, s. 54.

185 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 15 vd.; İbnü'l-Esîr, IX, s. 477; en-Nüveyrî, XXVI, s. 169; Abû'l-Farac, I, s. 310.

dolayısıyla affedilmesi hususunda sultanın hatununu aracı kılmıştır. Kaynakta adı zikredilmeyen bu hatun büyük bir ihtimalle Tuğrul Bey'in zevcesi Altuncan Hatun idi. Nasrüddevle ayrıca Tuğrul Bey'e kıymetli hediyeler göndermiştir. Hatun, Nasrüddevle'nin affedilmesi için şefaatte bulunmuşsa da el-Besâsîrî ile ilişki kurması ve zikredilen elçileri alıkoyması nedenlerinden ötürü, Tuğrul Bey'in onun özrünü kabul etmediği ve hediyeleri de almadığı görülmektedir. Tuğrul Bey, Nasrüddevle'ye ve Bağdat üzerine yürüme kararında olan el-Besâsîrî'ye karşı İbrahim Yınal'ı ve emrindeki Oğuzları çağırmak ve şehri tahkim etmek sûretiyle her türlü tedbiri almıştır. Şu halde Tuğrul Bey'in el-Besâsîrî'ye karşı bu şekilde tedbirler alması, bizi el-Besâsîrî'nin Selçuklular ve halîfelik için büyük bir tehlike olarak telakki edildiği kanaatine götürmektedir. Diğer taraftan Yakutî'nin emrindeki askerlerin ve ayrıca Oğuz gruplarının bölgede yağma ve tahripte bulundukları anlaşılmaktadır. İbn Mervân'ın sonunda önemli bir miktar para vererek Tuğrul Bey'le barış yapmaya muvaffak olacağını aşağıda göreceğiz.

Yukarıda da zikredildiği gibi el-Besâsîrî'nin Bağdat'a yöneleceği haberi karşısında Vezir Amîdülmülk, münadiler vasıtasıyla Bağdat'ta halka çağrıda bulunarak "Derhal Dârü'l-Memleke'ye gelip yeni surların tamamlanmasına yardımda bulunmalarını" bildirdi. Gerçekten çok geçmeden kadılar, şahitler, tabibler, Abbâsî sülalesine mensup kimseler, tâcirler vs. hep birlikte surların tamamlanması işlerinde büyük çaba gösterip çalıştılar (Şaban 449/Ekim 1057). Bu sıralarda Nûrüddevle Dübeys, kendi memleketi olan Hille'yi teslim almak amacıyla Hit'e geldi; Kureyş ise el-Besâsîrî'yle buluşmak amacıyla Râhbe'ye yöneldi. Oğlu Müslim b. Kureyş de yanındaydı. Fakat o, ayrılmadan önce Nûrüddevle Dübeys'e "Sen Selçuklu askerlerinin bulunmadığı Hille'ye gidiyorsun. Senin orada kalıp şehrin imarıyla uğraşman mümkündür. Fakat benim memleketim harap durumda ve sultan da halen orada bulunmaktadır. Sultanın kalbini hoş tutacak bir niyetimin olduğunu pek sanmıyorum. Bu nedenle, Râhbe'ye gidip el-Besâsîrî ile olan ilişkilerimi yoluna koyacağım" demişti.[186]

186 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 16; en-Nüveyrî, XXVI, s. 169; İbnü'l-Esîr (IX, s. 477), Kureyş ve Nurüdevle'nin İbrahim Yınal'ın uyarısı üzerine Cebel-i

Kureyş b. Bedrân'ın bu sözlerinden anlaşıldığına göre Sultan Tuğrul Bey'in onları affetmesine rağmen o kendisini hâlâ Selçuklularla harp halinde görmekte, el-Besâsîrî ile iş birliği yaptığı takdirde ülkesinde yeniden hâkimiyet kuracağına ve istikrarı sağlayacağına, aksi takdirde sultanın buraları elinden almak üzere harekete geçeceğine inanmaktadır. Şu hâlde Kureyş ile Tuğrul Bey arasında savaş hâlinin devam ettiğini ve onun Selçuklulardan çekindiği için kendi ülkesine gitmemeyi tercih ettiğini görüyoruz. Nûrüddevle Dübeys ülkesine giderken Kureyş, el-Besâsîrî ile birlikte Râhbe'den Haleb Mirdâsîlerine ait Bâlis şehrine çekildiler. Müteakip münasebetlerin nasıl seyredeceğini aşağıda göreceğiz.

Yukarıda değindiğimiz son derecede ciddi siyasal ve askerî olaylar cereyan etmekte iken Selçuklu veziri Amîdülmülk Kündürî, Bağdat'taki Büveyhî hükümdârı Adûdüddevle Ebû Şücâ Fenâhüsrev (977-1012) tarafından inşa edilmiş olan Adûdî Hastahanesi'ne (el-Bimâristânü'l-Adûdî) gidip oradaki faaliyetleri düzenlemiştir. Bu denetleme hakkında Garsûnnime, şu ilginç bilgileri vermektedir: Hastanede ilaç, doktor ve içilecek şuruplar yoktu; hastalar yerlerde yatıyorlardı. Hastanın biri, baş uçundaki soğanı kokluyordu, ötekisi ise su yokluğu nedeniyle susamıştı. Bunu gören Amîdülmülk, hastaya bizzat su getirmek için su küpüne gidince, küpte su yerine, çamur, pislik ve kurtları buldu. Ebû'l-Hüseyin b. el-Muhtedî, hastahane işlerini yürütme görevini, bir Yahudiye vermişti. Yahudi, hastahane gelirlerini sağlayan vakıfların bütün gelirlerine el koyup kendi çıkarları için kullanmıştı. Bu denetleme sonunda, hastahanenin bu kötü durumunu tespit eden Amîdülmülk, hastahane işlerini düzene sokmak amacıyla büyük çaba gösterdi. O, ilk iş olarak hastahane vakıflarının gelirlerine el koyan kimseleri buradan uzaklaştırdı; ayrıca hastahaneye ait olan birçok mal ve mülkleri daha da çoğaltma faaliyetlerini bizzat üzerine aldı ve hastahaneyi onartmaya başlattı.

Sincâr'dan er-Râhbe'de bulunan el-Besâsîrî'nin yanına gittiklerini ancak el-Besâsîrî'nin ikisine karşı soğuk davrandığını, bunun üzerine Nurüdevle'nin Irak'a memleketine döndüğünü Kureyş'in ise el-Besâsîrî'nin yanında kaldığını zikretmektedir.

Garsûnnime, hastahanenin on beş bin tuğladan yapılmış olduğunu, özellikle ifade etmiştir. Onarım sonunda, hastahanenin kapı tarafında, içinde yüz dükkânın bulunduğu çarşı, eski haline getirildi. Amîdülmülk, hastahaneye çeşitli ilaçlar, şuruplar, çok az bulunan ve ilaç yapımında kullanılan değerli bitki kökleri sağladı; hastalar için yatak, yorgan ve çarşaflar, tıbbî kuvvet şurupları, buz, müstahdem, doktor ve hizmetkârlar getirtti. Onun bu çabaları sonucunda, hastahaneye yirmi sekiz doktor, aşçı kadınlar, kapıcılar ve bekçiler sağlanmış, hastahanenin yanında, içinde, çeşitli meyve ve sebzelerin yetiştirildiği bir bahçe düzenlenmiş, düşkün ve yoksul hastaların taşınması için hastahanenin Dicle'ye bakan kapısının önüne kayıklar konulmuştur. Doktorlara gece ve gündüz hastahanede nöbet tuttturularak, hastalar sürekli kontrol altında bulundurulmaya başlanmıştır. Hastahane depolarında, ilaç yapımında kullanılan toz ve kesme şeker, badem ve kayısı (veya zerdali) vs. şeyler için küpler, içinde tıbbî bitki köklerinin bulunduğu kalın Çin kapları, dört sepet Kabil ve Hint karahalilesi, dört sepet demirhindi, zencefil, od ağacı, misk, ağzı geniş çömlekler içinde Çin ve Râvend amberi, tiryak-i Faruki ve her türlü tıbbî bitkiler (veya kökler), hastalar için yeni dikilmiş giysiler ve mendiller bulunan sandıklar, ayrıca kefen sandıkları, büyüklü küçüklü yemek kazanları, çömlek ve tencereler, çeşitli tıbbî aletler, yirmi dört adet yatak, ancak halîfe ve hükümdârların saraylarında bulunabilen güzel eşyalar vardı. Vezir Amîdülmülk, hastahaneye kolayca ve çabucak açılır kapanır bir kapı da yaptırmıştı. Hastahanede, bu yıl içinde, üç yüz çocuk ve seksen bebek sünnet ettirildi. Hastahanede çalışan müstahdemler için her gün bin üç yüz yetmiş rıtl (1 rıtl 300 gram) ekmek çıkarılırdı.[187]

187 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 17; Selçuklular Bağdat'a girdiğinde bu hastahane taciz edilmemiştir. Heribert Busse, *Chalif und Grosskonig*, s. 532; İbn Battûtâ kendi zamanında hastanenin daha önce Moğollar tarafından tahrip edilmiş bulunduğunu şu sözlerle anlatıyor: "Mâristân (Hastane) diye adlandırılan devasa karaltı, Basra Kapısı Mahallesi ile Dicle'ye bakan cadde arasında yer alıyor. Mâristân, muazzam bir binadan geriye kalan köhne izler halinde mevcut şimdi ..." İbn Battûta, I, s. 319.

Bu ünlü Bimâristân (Adûdiye Hastanesi) Kasrü'l-Huld (Sonsuzluk Sarayı) kalıntıları üzerine inşa edilmiştir. Adûdüddevle'nin, Ebû Bekr er-Râzî adlı doktoruna Bimâristân'ın yeriyle ilgili tavsiyelerini sormasıyla alakalı bir hikâye vardır. Bağdat'ın her köşesine bir et parçası konulmuş, sonra, er-Râzî, Adûdüddevle'ye hastanenin etin çabucak değişmediği ve çürümediği bölgeye yerleştirilmesini tavsiye etmiştir. Adûdüddevle tarafından hastanesine hizmet etmek üzere çağrılan yüz doktor arasında, er-Râzî dâhil elli kişi seçildi. Yine, elliden onunu seçti ve er-Râzî hâlâ dâhil edildi. Sonra on kişiden üçünü seçti ve yine de er-Râzî hâlâ dâhil edildi.[188] Bağdat'ın batı kesiminde bulunan bu hastahane üç yüzyıl tıp bilimi okulu olarak da hizmet etti. Bağdat'a gelmeden önce Adûdüddevle, Şirâz'da da bir hastahane kurmuştu.[189] Bu Bimâristân'ın kuruluşundan önce Bağdat'ta da hastaneler vardı, ancak bu bina iyi organize edildi, ancak binası Adûdüddevle'nin ölüm yılı olan 372'de (989) tamamlandı.[190] 466/1074, 554/1159 ve 569/1174 yıllarında bu hastane Dicle taşkınından zarar görmüştür. Bununla birlikte, hasar derhal onarıldı.[191] 580 (1184) yıllında, seyyah İbn Cübeyr, bu hastaneyi ziyaret etmiş ve iki yüz yaşında olmasına rağmen hâlâ çalıştığını yazmıştır.[192] Fakat elli yıl sonra İbn Battûtâ tamamen tahrip olduğunu tespit etmiştir.

Garsûnnime'den nakledilmiş olan yukarıda zikredilen bu son derecede ilginç kayıtlar, Selçuklu devlet adamlarının sosyal kurumlar arasında önemli bir konumu bulunan hastahanelere ne kadar ilgi

188 İbn Ebî Useybia, *Uyûni'l-Enbâ' fi't-Tabakâti'l-Etibbâ'*, Neşr. İmrü'l-Kays b. et-Tahhân, Matbaai'l-Vehbiyye, Kahire 1299, s. 309 vd.; İbnü'l-Kıftî, *Târîhü'l-Hükemâ*, Neşr. Julius Lippert, Dieterichsche Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1903, s. 149 vd.; Zerkûb Şirâzî, *Şirâznâme*, Neşr. İsmail Vaiz Cevâdî, Çâphâne-i Dâverpenâh, İran 1350, s. 51.

189 G. Le Strange, *Baghdad During The Abbâsîd Caliphate*, Oxford University Press, London 1924, s. 319; Ibnu'l-Balkhî, *Farsnâma*, Ed. G. Le Strange-R. A. Nicholson, Cambridge University Press, London 1921, s. 133; Mafizullah Kabir, s. 174.

190 İbnü'l-Cevzî, XIV, s. 289.

191 G. Le Strange, *Baghdad During The Abbâsîd Caliphate*, s. 104.

192 Ibn Jubayr, *Travels of Ibn Jubayr*, Ed. William Wright, Second Ed. M. Je de Gooje, Gibb Memorial Series, Vol. V, Luzac&Co., London 1907, s. 225.

duyduklarını bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır. Yukarıda da değinildiği üzere, Selçuklu Veziri Amîdülmülk'ün, sıkışık ortama rağmen, çalışmaz bir durumda bulunan Adûdî Hastahanesi'ni büyük ilgi ve çaba göstermek sûretiyle halka hizmet verir duruma getirmesi, takdire şayan bir olay olarak görüldüğü üzere, tarih sayfalarına geçmiştir. Vezir Amîdülmülk'ün Bağdat'taki Adûdî Hastahanesi'ni yeniden işler bir duruma sokmak amacıyla giriştiği faaliyetleri sırasında el-Besâsîrî, Râhbe'den Haleb Emîri Atiyye b. Ru'kiliyye'nin yönetimindeki Bâlis'e geldi ve daha önce Haleb emîri bulunan Simâl b. Salih b. Ru'kiliyye'nin adamlarının elinde bulunan Rakkâ'yı ele geçirip Harran hâkimi Meni' b. Vessâb'a verdi.[193] Görüldüğü üzere el-Besâsîrî, Bağdat'a yürümeden önce müttefik durumunda olan yandaşlarını ödüllendirmek sûretiyle onları kendine sıkı sıkı sıkıya bağlama faaliyetlerinden geri kalmamaktadır.

Sultan Tuğrul Bey'in el-Besâsîrî'ye yardımda bulunması nedeniyle memleketini sıkı sıkıya kontrol ve denetim altında tutmayı sürdürmesi ve hatta zaman zaman da yağma akınlarına uğraması üzerine Nasrüddevle İbn Mervân, güçlükle sağladığı yüz bin altını (dinar) sultana verip onunla barış yapmak zorunda kaldı.[194]

Mervânîler ile barış yapmasının üzerinden çok geçmeden Tuğrul Bey, Sincâr'a gitti. Sultanın amcazadesi Kutalmış, geçen yıl mağlûp olduğu zaman Sincâr halkının kendilerine yaptığı işkenceleri Sultan'a anlatıp onlardan şikâyetçi olmuştu. Onlar Kutalmış'ın bazı adamlarını da öldürmüşlerdi, bu sebeple Tuğrul Bey Sincâr halkı üzerine asker sevk etti. Bunun üzerine surlara çıkan kent halkı, ona hakaret ve küfürler yağdırıp "Biz, daha önce, el-Besâsîrî tarafından bozguna uğratılan Kutalmış'a karşı savaştık, şimdi ise size karşı savaşıyoruz" dediler. Daha sonra onlar, bir yıl önce öldürdükleri Oğuzların külâhlarını çıkarıp sultana gösterdiler ve bunları sırıkların üzerinde öylece bıraktılar. Esasen Kutalmış, daha önce burada bozguna uğradığı zaman Sincârlıların yaptıkları bu vahşeti sultana arz edince sultanın onlara karşı kin ve nefreti artmıştı. Çok geçmeden sultan,

193 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 17 vd.

194 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 18; Abû'l-Farac, I, s. 310.

Mücellâ b. Müreccâ'nın emîri bulunduğu Sincâr'ı hücumla fethedip kadın ve çocukları tutsak aldı ve şehirdeki malları yağmalattı. Şehir camiinin ahşap kısımlarını ateşe verdikten sonra yıktırdı; âdeta şehirden eser kalmamıştı. Öldürülenlerin sayısının dört bin, hatta daha fazla olduğu söylenmiştir. Bu harekât üzerine Sultan Tuğrul Bey, şehir içinde konaklamanın güvenli olmaması dolayısıyla şehirden takriben bir fersah uzaklığa çekildi; daha sonra da Tell Afer'e[195] döndü ve burasını, Sincâr'a bağlamaya kesin karar verdi. Bunun üzerine Sincâr halkı, İbrahim Yınal'a bir mektup yazıp "Sultanın bu kararından vazgeçmesini sağlamasını" istediler. Halkın bu isteğini yerinde bulan İbrahim Yınal, kardeşine özel bir ulak gönderip "Ben, Tell-Aferlilerin Sincâr'da ikamet etmeyecekleri hususunda Sincârlılara güvence verdim, onlar da bunu kabul ettiler" şeklinde bir haber gönderdi. Sultan, iki saf halinde dizdiği askerlerine "İçinizden birisi, halktan birisine saldırırsa onu derhal öldürün" talimatını verdi. Daha sonra halk, mal, zahire, kadın ve çocuklarını alıp şehirden ayrıldılar. Sultan, Ebû Ali el-Hâzîn'i Tell-Afer'in idaresine tayin ettikten sonra Musul'a döndü. Kardeşi İbrahim Yınal, sultandan tasarruf edebileceği bir iktâ, hatta daha fazlasını isteyince sultan, ona, "Biz, ancak sana senin fethettiğin yerleri veririz; eğer Râhbe'ye gidersen orası senin olsun" cevabını verdi. Sultanın bu sözleri İbrahim Yınal'ın hoşuna gitmedi ve bunları kendisi için çok ağır buldu. Yiyecek sıkıntısı nedeniyle sultan, askerlerinden bir kısmını Horasan'a gönderdi; kendisi de fikir değiştirip Bağdat'a dönmeye karar verdi. Çok geçmeden o, İbrahim Yınal'a Musul ve ona bağlı yerlerin yönetimi ile birlikte hil'at, at ve yirmi bin altın verdikten sonra Bağdat'a döndü. İbrahim Yınal ise ordugâha bir darağacı kurdurup "Her kim yağma girişiminde bulunursa onu derhal astırırım" dedi. Onun bu sözlerinin etkisiyle hiçbir yağma eylemi olmadı, bu nedenle de halk yurtlarına geri döndü. Halk, İbrahim Yınal'ın kendilerine gösterdiği bu adaletli davranış nedeniyle onu pek çok sevip saydılar. Halktan bir adamın, İbrahim Yınal'a gelip "Ben, devlet

195 Sincâr ile Musul arasında bulunan bir kale. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, II, s. 39.

hazinesine memleketten toplanan vergilerden yüz altın getireceğim" demesi üzerine İbrahim Yınal, kadı ve şehir ileri gelenlerini toplayıp onlara "Bu adam, sizin hemşehriniz olup bana şöyle şöyle söyledi; sizler onun bu hareketine razı mısınız?" diye sorunca onlar, "Eğer sen, bizi vergi olarak genç deve vermekten muaf tutarsan buna razı oluruz" dediler. İbrahim Yınal'ın "Tanrı, bunu size karşılıksız olarak vermiştir. Biz sadece üzümlerin hasadından sonra sizden vergi alıp bununla yetineceğiz" demesi üzerine onlar, kendisine duada bulunup teşekkürler ettiler. İbrahim Yınal, yukarıda zikredilen kararını, münadiler aracılığıyla halka ilan etti. Böylece o, halkı huzur ve rahata kavuşturan bir tutum ve davranış örneği gösterdi.[196]

Tuğrul Bey'in Halîfe el-Kâim ile Görüşmesi

Ordusunu Bağdat'a gönderip halka ait evlere yerleştirmiş olan Sultan Tuğrul Bey, dönüşünde Tekrit Kapısı'nda konakladı. Kerh-i Sâmerrâ'daki[197] kaleyi teslim aldıktan sonra, Tekrit Kalesi'ne, en-Nisây'ı atadı (16 Şevvâl 449/16 Aralık 1057). Amîdülmülk Kündürî, Bağdat'a gelen Bedrân b. Ḍübeys ve Ebû'l-Feth b. Verrâm'ı karşılayıp onlara gerekli geçim giderleri için para tahsis etti. Ertesi gün Reisürrüesâ İbnü'l-Müslime, onları yanına çağırttı ve özellikle İbn Verrâm'ı el-Besâsîrî'ye yakınlaşması nedeniyle azarladı. Bunun üzerine o, "Sizler, bizi el-Besâsîrî'ye muhtaç duruma soktunuz. Çünkü sultan, bu ülkeye geldiği zaman sizler, askerlerin mal, çocuk ve kadınlarını

196 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 18 vd.; İbnü'l-Esîr, IX, s. 478; Abû'l-Farac, I, s. 310; en-Nüveyrî, XXVI, s. 169; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 29; Bondârî yukarıdaki hadise ile ilgili olarak şunları aktarıyor: "Tuğrul Bey, Sincâr ahalisine kin bağlamıştı. Zira bunlar, Kutalmış askerinden harpte maktul düşenlerin kulak, burun ve dudaklarını kesip bunları meydanda bırakmışlar ve başlarını, mızraklar üzerinde teşhir etmişler ve ahaliye elem eriştirmişlerdi. Bundan dolayı Tuğrul Bey Sincâr üzerine yürüdü ve ahalisini helak etti ve köklerini kuruttu. Nihayet İbrahim Yınal, bunlar hakkında af diledi. Tuğrul Bey de yeryüzünden eserlerini giderdikten (sildikten) sonra affetti, kana kana helak ve ifna ettikten sonra elini çekti." Bondârî, s. 10.

197 Sâmerra'ya bitişik, fakat ondan daha eski bir kenttir. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, IV, 256.

yağmalamaları sebebiyle bizleri yurtlarımızdan uzaklaştırmak zorunda bıraktırdınız; bu nedenle bize sığınacak bir yer kalmadı, biz de aile ve mallarımızdan endişe etmemiz nedeniyle yukarı yörelere çekildik" dedi. Onun bu haklı sözleri üzerine Reisürrüesâ, ona güzel sözler söyleyip halîfenin de kendilerine her türlü lütuf ve ihsanı yapacağı vaadinde bulundu. Öte yandan Sultan Tuğrul Bey, Kufs'a[198] geldi (23 Şevvâl 449/23 Aralık 1057). Reisürrüesâ, beraberinde Bedrân, İbn Verrâm, halîfelik ileri gelenleri, emîrler, yedek binitler ve bunların önünde de nefesi kesilmeyip durmadan giden bir deve olduğu halde, sultanı karşılamaya çıkmıştı. Halîfe, sultana verilmek üzere, altından ağaç motifi yapılmış halis ipekten bir cübbe (ferâce), altın işlemeli hasır tolga ve altınla süslenmiş yağız bir atı Reisürrüesâ'ya verdi, Vezir Amîdülmülk de sultanı karşılamaya çıktı. Bütün heyet, üzerinde siyah bir kaftan ve başında samur bir külah olduğu halde, otağındaki tahtında oturmakta olan sultanın huzuruna çıktı. Şüphesiz taht, hâkimiyet alâmetleri bakımından fevkâlâde bir öneme haizdi. Nitekim halîfelik vezirini tahtın üzerinde karşılaması buna bir örnek teşkil eder. Reisürrüesâ, sultana yaklaşınca sultan, diz çöküp ona doğru uzanarak iki eliyle onu bağrına basıp kucaklamış, daha sonra Reisürrüesâ'yı, kendisi için özel olarak konan mücevherlerle işlenmiş altından bir kürsüye oturtmuştu. Reisürrüesâ ayağa kalkıp halîfenin "Sultanın bize yakına gelmesi ve selamette olması dolayısıyla sevinç duyduğunu, çaba ve davranışları sebebiyle teşekkürü" içeren mektubunu sultana takdim etti. Bu takdimden sonra halîfeyi ululamak için sultanın "Yer öpmesi" işaret edildi. Sultan, yer öptü ve sonra da "Ben, bu aziz Hilâfet Sarayı'nın (yani halîfenin) hizmetkârıyım ve ona hizmetle şeref duyarım; buraya gelmekle son derecede sevinçli ve neşeli oldum" dedi ve halîfenin gönderdiği cübbeyi giydi ve tolgayı yastığının üzerine koydu ve atı da yanına getirtti; bu sırada da kendisine, yeniden "Yer öpmesi" işaret edildi. Daha sonra sultan, "Müstahak olmayan bir kimseye arka arkaya ihsanlar edilmiştir" deyince Reisürrüesâ ona, "Senin mü'minlerin emîri olan halîfenin yanındaki yerin,

198 Bağdat ile Ukberâ arasında bir köydür. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, IV, 150.

yüce ve değerlidir. Sen, halîfenin tebaasının yönetiminin naibisin. Tanrı'ya şükürler olsun ki, halîfe için senin gibi, kendisinde ihtişam ve debdebenin bulunmadığı güvenilir kimselerden birisi ortaya çıkmıştır. Mü'minlerin emîrinin ihsan ve nimeti, doğru dürüst, fikir ve güzel inançlara sahip olan kimselere ulaşacaktır" dedi. Sultan da onun bu sözlerine karşılık "Halîfenin bu nazik ve konuksever çehresini ve onun şerefli ve değerli yüzünü görme hususunda şevk ve neşem, çoğalmıştır" demek sûretiyle halîfeyle bir an önce buluşup görüşmek arzusunda olduğunu belirtmiştir. Reisürrüesâ ona, "Bu isteğiniz asla gecikmeyecektir. Siz, halîfe ile artık aynı hânedana mensup sayılırsınız. Çünkü sıhriyet rabıtaları ile bağlandınız. Onun için sizi bu şerefden mahrum bırakacak bir mani kalmadı" cevabını verdi. Bu arada Sultan Tuğrul Bey, İbn Verrâm ve Bedrân'a iltifatta bulundu ve "Nûrüddevle Dübeys nasıldır?" diye sordu. Bunun üzerine her ikisi ayağa kalkıp, sultana hizmet ve tazimde bulundular. Sultan ise Kureyş'i kastederek "Bu, gaddar, yalancı ve hain bir adamdır" dedi; bu konuşmalardan sonra Reisürrüesâ takdiren Nûrüddevle Dübeys'e teşekkür ettikten sonra "Kureyş'in, lanetlenmiş el-Besâsîrî ile anlaşıp ona katılmasına karşılık Nûrüddevle Dübeys'in bunu yapmaması, onun bize olan ahd ve vaatlerine ne kadar rahatlıkla güvenilebileceğini açıkça göstermiştir" dedi. Öte yandan Sultan Tuğrul Bey, buluşma isteğiyle ilgili olarak Halîfe el-Kâim ile birkaç kez mektuplaştıktan sonra onun yanına gitti (25 Zilkâde 449/23 Ocak 1058 Cuma). Genellikle halîfenin devlet adamlarıyla buluşma amacıyla yapılan cülus töreni, herkese açık olurdu. Sahn-ı Selâm'da (selamlık) oturan Reisürrüesâ, nakibleri, kadıları, şâhidleri, hilâfet ileri gelenlerini, Bedrân'ı, İbn Verrâm'ı, Irak Amîdi'ni ve sultanın yakınlarını yanına davet etti. Daha sonra o, Hâşimî ailesinden el-Memûn'un iki oğlunu, hadim ve hâcibleri sultana gönderip onu Hilâfet Sarayı'na (Dârü'l-Hilâfe) davet etti. Sultan, kendisine özel olarak gönderilen halîfenin süslenmiş bir atına bindi ve sultanın hasları da bunun hizasında giden bir nehir gemisi ve karada da iki file binerek ilerliyorlardı; bu kortejin iki tarafında askerler ve halk da onlarla birlikte gidiyorlardı. Bu sırada filin birisi ürküp kaçtı, dolayısıyla çıkan karmaşa nedeniyle sultan,

kendisine takdim edilen halîfenin özel atlarından bir kır ata bindi; sultanın üzerinde, siyah ipekten bir kaftan, başında üçgen şeklinde altın bir tolga vardı. Böylece sultan, önünde Ebû Kâlîcâr'ın iki oğlu Ebû Ali ve Ebû Talib Kâmrev, sultanın amcasının oğlu Kutalmış, ileri gelen komutanlar, Deylemliler ve beş yüze yakın silahsız Türk askeri olduğu halde, Hilâfet Sarayı'na girdi ve Sahn-ı Selâm dehlizinin kapısına ulaştı ve kendisine kapı açılıncaya değin burada atının üzerinde uzun bir süre bekledi; nihayet kapı açıldı ve atından inip yürüyerek içeri girdi; bu sırada da kendisini Reisürrüesâ karşıladı. Halîfe ise selâmlığın üst tarafındaki kapının yakınındaki ipek perde ve örtüleri olan odada bulunuyordu. Sultan, odaya çıkarılınca bir de baktı ki halîfe, ipekle işlenmiş bir minder üzerinde, yerden yüksekliği 7 zira olan bir tahtta, başında iyice yerleştirilmiş bir sarık ve üzerinde, sıkıca giydirilmiş bir gömlek ve arkasında (veya omuzunda) Tanrı'nın elçisi Hz. Muhammed'in -Tanrı'nın salat ve selâmı üzerine olsun- hırkası ve elinde keskin bir kılıç olduğu halde, oturmakta idi. Sultan onu görünce pek çok kez yer öptü. Sultana, halîfenin tahtının yanında bir adam boyu yüksekliğinde özel olarak güzel bir taht hazırlanmıştı. Halîfe, Reisürrüesâ'ya "Sultan Rükneddîn Tuğrul Bey'i kendisine doğru, onun konuşmalarını tercüme ve açıklaması için de Vezir Kündürî'yi onun hemen yakınına oturt" emrini verdi; böylece her ikisi, istenilen şekilde oturdular. Halîfe, Reisürrüesâ'ya "Rükneddîn Tuğrul Bey'e, 'Mü'minlerin emîri, senin çaba ve faaliyetlerine müteşekkirdir ve bu nedenle sana son derecede çok sevgi duymaktadır. Bu bakımdan sana, Yüce Tanrı'nın kendisini (halîfeyi) yönetici olarak atadığı ülkelerin hepsinin yönetimini verdi ve burada oturan kulları gözetme ve koruma işlerini sana bıraktı. Dolayısıyla Tanrı'nın vaki olabilecek cezasından sakın ve onun bu nimetini iyi bil! Ülkenin imâreti ve kulların iyiliği için çaba göster, adalet uygulamasını kolaylaştır ve zulümden geri dur' de" dedi. Amîdülmülk Kündürî, halîfenin bu sözlerini sultana aynen tercüme etti. Bunun üzerine sultan, ayağa kalkıp yer öptü ve halîfenin sözlerine şu cevabı verdi: "Ben, mü'minlerin emîrinin hizmetkârı ve kölesiyim. Onun buyruk ve yasaklarına göre hareket ederim. Ben, onun beni ehil kabul edip

bu işle görevlendirmesiyle şeref duyar ve Tanrı'dan yardım ve tevfik dileğimi hayırlı şekilde yerine getirmesi dileğinde bulunuyorum." Sultanın bu konuşmasından sonra halîfenin, kendisine hil'atler giydirilmesine izin vermesi üzerine sultan, selâmlık tarafındaki odaya girdi ve kendisine daha önce özel olarak hazırlanmış olan hil'atler giydirildi ve geri dönüp halîfenin önüne oturdu. Halîfe ise ona, kılıç kuşatıp "Melikü'l-maşrık ve'l-mağrib"[199] unvanıyla hitap etti; ayrıca halîfe, sultana halîfeliğin sembolü olan üç siyah bayrak verdi ve kendisine getirilen ahidnâmenin sultana verilmesini söyledi ve ahidnâmenin başındaki "Bunun gerektirdiği şeyi yap" yazısı okundu; halîfe "Tanrı'nın yapılmasını buyurduğu şeyleri yapmanı sana emrediyor, yasak ettiği şeylerden de seni menediyorum. Bu, Mansûr b. Muhammed (Vezir Kündürî) bizim, senin yanındaki nâib ve vekilimizdir; onu koru ve gözet, çünkü o, emin ve kendine güvenilir bir insandır. Yüce Tanrı'nın adını, kendine dost, arkadaş ve koruyucu bilerek hareket et" dedi. Halîfenin bu sözleri üzerine sultan, onunla tokalaşma isteğinde bulununca o da elini uzattı. Bunun üzerine sultan da onun elini öpüp iki kez yüzüne sürdü. Bu törenden sonra halîfe, önünde halîfelik ileri gelenleri olduğu halde, dışarı çıktı; bu sırada, kapılara takılıp yırtılmaması için Sahn-ı Selâm'ın ortasına dikilmiş olan bayraklar kapılardan çıkarken kırılmasınlar diye pencerelerden aşağıya indirilmişti. Bütün bunlardan sonra da halîfe, kutlamaları kabul için kürsüsüne oturdu. Öte yandan Sultan Tuğrul Bey Salı günü halîfeye kılıç ve kemerleri takılı at üstünde elli Türk askeri, yirmi beş at, elli bin bin altın (dinar) ve beş yüz çeşit giysi, Reisürrüesâ'ya da beş bin altınla elli giysi gönderdi.[200]

199 Tuğrul Bey adına Bağdat'ta darp edilmiş 455 (1063) tarihli bir sikkede bu unvanı görmekteyiz. Bk. Alptekin, "Selçuklu Paraları", s. 436, 467.

200 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 18-21; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 29 vd.; en-Nüveyrî, XXVI, s. 170; İbn Kesîr, XII, s. 174 vd.; İbn Haldûn, IV, s. 17; İbnü'l-Ümrânî, s. 192; İbnü'l-Esîr, halîfenin umumi bir bâr-ı âmm verdiğini, merasime sultanın önde gelen kumandanlarıyla, şehrin ileri gelenlerinin de katıldığını, sultanın gemiyle geldiğini ve adamlarının da gemilerde onun çevresinde yer aldıklarını ekliyor. İbnü'l-Esîr, IX, s. 480 vd.; Bondârî, halîfenin Vezir Amîdülmülk'ü tercüman olarak tayin etmesinden sonraki olayları şöyle

Türklerin İslâm'dan önce şuurunu taşıdıkları ve gerçekleştirmeye çalıştıkları cihan hâkimiyeti mefkûresi İslâm devrinde de Tuğrul Bey ile tekrar tarih sahnesine çıkıyordu. Böylece Tuğrul Bey İslâm dünyası

anlatıyor: "Sonra Tuğrul Bey rifât makamına ve hil'at giydirilen yere durdu, izzet kuşağını kuşandı öründülenmek hil'atini giydi, başına taç giydirildi, boynuna sinebend (tavk) takıldı ve koluna bilezik geçirildi ve üzerine yakalarının kenarı aynı kordonda olan yedi siyah hil'at sunuldu. Bununla yedi iklim tevcih edildiğine işaret edildi ve bir de sırmalı (altın işlemeli) miski sarıkla şereflendirildi ki bu sûretle Tuğrul Bey'de Arapların ve Arap olmayan kavimlerin tacı cem olunmuş oldu. Bu ikisiyle şerefi yükseldi ve taçlı sarıklı (el-müteveccü'l-muammem) diye tesmiye edildi ve altınla bezenmiş (mühellâ) kılıç kuşatıldı. En güzel heyet ve en heybetli hazırlık üzere hil'at makamından çıktı ve dönüp kürsü üzerine oturdu. Tuğrul Bey, yer öpmek istedi fakat, başındaki tacı hüsrevân mâni oldu. Halîfe ile musafaha etmek talebinde bulundu, bunun üzerine halîfe, iki defa elini uzattı, Tuğrul Bey, halîfenin elini öpüp gözüne koydu. Halîfe ona, önünde duran diğer bir kılıcı kuşattı. İki kılıç kuşatmakla, iki devletin idaresini uhdesine tevdi etmiş olduğundan, Tuğrul Bey'e, şark ve garbın padişahı diye, hitap etti. Ahitnâmesini ihzar ederek "İşte bu, bizim ahitnâmemizdir onu sana, arkadaşımız (sahibimiz) Muhammed b. Mansur bin Muhammed okur, bu, bizim senin nezdinde emanetimizdir ki bunu hıfz ve hıraset (koru) et zira o sikadır (adaletlidir) memûndur (emniyetlidir). Allah'ın vermiş olduğu huzur ve refahiyette mahfuz ve hıfz-ı ilâhi gözüyle melhuz (umut edilen) olarak kalk" dedi. Bondârî, s. 10; Abû'l-Farac, karşılama merasiminde Tuğrul Bey'in şu sözleri söylediğini kaydediyor: "Bu saraydan hoşnutum. Bana birçok iyilikler gösterilmiştir. Yegâne eksiğim Hz. Peygamber'in makamına kâim olan zat tarafından kabul edilmek şerefidir. Artık bu şereften daha fazla mahrum edilmek istemiyorum." Halîfenin emri üzerine köleler sultana boyun bağı tek olan yedi siyah elbise giydirdiler ve altınla işlenmiş siyah bir sarığı başına geçirdiler. Sarığın üzerinde kıymetli taşlardan yapılı iki sümbül ile işlenmiş bir taç bulunuyordu ve her taşın üzerinde harikulade güzellikte on beşer inci ve bunların uçlarındaki iki altın bağ bulunuyordu. Sultan boynuna geçirilen altından yakayı kabul etmedi. Bu da omuzunun üzerine kondu ve kölelerin biri onu önünde taşıdı. Sultan, tekrar eğilmek istediği zaman başının üzerindeki ağır taç yüzünden buna imkân bulamadı. Halîfe ona üstü altından harflerle işlenmiş üç mor sancak takdim etti. Bunlar da onun önüne asıldı. Sonra halîfe ona şahane bir mühür verdi. Abû'l-Farac, I, s. 311 vd.; Râvendî halîfe tarafından Tuğrul Bey'e, Ebû Tâlib ve Yemin-i Emîrü'l-m'üminîn lakaplarının verildiğini kaydediyor. Râvendî, I, s. 104; Sir John Malcolm, *Târîh-i Kâmil-i İran*, Çev. Mirzâ İsmail Hayret, Dünyâ-i Kitâb, Tahran 1380, s. 226.

hâkimiyetini Türklerin eline veriyor ve bu mirası, cihân hâkimiyeti idealini halefleri Selçuklu ve Osmanlı sultanlarına bırakıyordu.[201]

Halîfe ile yaptığı görüşme Musul harekâtından dönen Tuğrul Bey'in zamanının en önemli olaylarından biridir. Garsûnnime'nin içinde bulunması dolayısıyla, metinde tören hakkında son derecede ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Böylece düzenlenen bu törende Halîfe el-Kâim Biemrillâh, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e yukarıda zikredilen unvan ve lakaplardan başka bütün İslâm dünyasının hâkimiyetinin temsil yetkisini resmen vermiş, böylece Abbâsî halîfesi sadece İslâm dünyasının mânevî lideri olarak kalmıştır. Halîfe Tuğrul Bey'e, tüm İslâm dünyasının sultanı unvanını vermekle, yönetimi ona bırakmış oldu. Tuğrul Bey'e taç, sarık ve yedi siyah hil'at giydirdi. Taç ile sarık, Arap olsun olmasın tüm kavimlerin yönetim yetkisi demekti. Yedi hil'at ise yeryüzünü meydana getiren yedi iklimi sembolize ediyordu. Halîfe, Tuğrul Bey'e hem batıyı ve hem de doğuyu temsilen iki kılıç kuşandırdı. Böylece Tuğrul Bey doğunun ve batının, yedi iklimin, Müslüman olsun olmasın tüm kişilerin sultanı olmuş oluyordu. Böylece Fâtımî Devleti, Kuzey Afrika ülkeleri de Tuğrul Bey'in egemenliği altında sayılır oldular. Şimdi İslâm dünyasında tek olması gereken dinî lidere tek olan bir siyâsî lider de ekleniyordu. Sultan, İslâm İmparatorluğu'nun nizâm ve asayişinden sorumlu ve bunu idareyle yükümlüydü. Din ve dünya işleri, batıdaki papa ve imparator benzeri bir tarzda, birbirinden ayrılmış oluyordu. Durum böyle görülmesine rağmen tam da böyle değildi. Halîfe dinsel bir kişi olarak din ve adalet işleri ile uğraşıyordu. Ancak medeni kanunla, dinin kurallarının birbiri içine girdiği ve iki hukuk sisteminin bulunmadığı İslâm dünyasında halîfe ile sultanın salâhiyet ve idare alanlarının birbirine karışması ve buradan da çatışma çıkması muhtemeldi ki bunun örnekleri daha sonraki Selçuklu Abbâsî münasebetlerinde görülmektedir. Siyaset, İslâm dininin vazgeçilemez bir parçası olduğundan, sultanın yetkileri kutsallaştırılıyor ve dini korumakla yükümlü tutuluyordu. Böylece saltanat

201 Bk. Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.

müessesesi dinî bir kuruma tahvil edilmiş oluyordu. Ancak her ikisi de dinîleştirilen bu müesseselerden, meşruiyetin kaynağı olarak halîfelik görülüyordu. Yani saltanat müessesesinin meşruluğu ancak halîfenin tevcihi ile gerçekleşebiliyordu. Sultan sözü Arapçada soyut bir hâkimiyet anlayışını ifade ediyordu. Sultan hem hükümdâra hem de siyâsî iktidar sahiplerine deniyordu. Yani, vezire, valiye de sultan denirdi. Ancak zamanla, tayinle işbaşına gelen iktidar sahibi ile bağımsız hâkimlerin birbirinden ayrılmasını ifade edebilmek için, bağımsız hâkimlere sultan denmeye başlandı. Tuğrul Bey'in, sultan unvanını, muhtevası ve siyâsî sonuçları ile birlikte alması ile sultan unvanı resmiyet kazanmıştır. Halîfenin dinsel üstünlüğüne paralel bir şekilde İslâm dünyasının yüksek siyasal hâkimiyetini de ifade eder olmuştur. Uygulama sahasında sultanın iktidarı, Fâtımîlerin varlığı nedeniyle bölünmüş oluyordu. Fâtımîler, Sünnî Müslümanların Tuğrul Bey ile ele geçirmiş oldukları üstünlüğü yıkmak zorundaydılar. Abbâsî halîfesine bağlı eskisi gibi gevşek yapılı bir konfederasyon, tabii ki gittikçe kuvvetlenen merkezî bir yapıdan daha fazla işlerine geliyordu. Hele en fazla işlerine gelen tamamen yıkılmış bir Bağdat halîfeliğiydi. Fâtımî halîfesi, el-Besâsîrî ve Dâi el-Mü'eyyed, Tuğrul Bey'e karşı İbrahim Yınal kozunu oynamayı planladılar. İbrahim Yınal zaten epeydir, ilk isyanından beri, Tuğrul Bey'e güvenmiyor ve kendine daha uygun çözümler arıyordu.

ALTINCI BÖLÜM

SULTAN TUĞRUL BEY'İN ÖLÜMÜNE KADAR UĞRAŞTIĞI MESELELER

Resûltekin ile Fûlâd'ın İsyanı

Tuğrul Bey'in, Basra, Errecân, Hûzistân ve Şîrâz'ı Hezâresb b. Bengîr'e iltizâma verdiği daha önce belirtilmişti. Bunun üzerine Hûzistân'da bulunan Arslan Yabgu'nun oğlu Resûltekin ile Fûlâd silahlanıp süratle Hezâresb'e karşı harekete geçtiler ve Errecân'a gidip şehri yağmaladılar. Resûltekin Selçuklu ailesindendi, Hezâresb ise Selçuklu vassalıydı, böylece görüntü olarak bile olsa Fars Selçuklu sınırları içinde kalıyordu. Daha önce zikredildiği gibi Hezâresb o sırada Tuğrul Bey ile birlikte Musul ve el-Cezîre'de bulunuyordu. Resûltekin'in bu hareketi onun Hûzistân'da isyan ettiği anlamına geliyordu. Sultan Hezâresb'i ülkesine gönderdi ve ona Resûltekin ve Fûlâd ile savaşmasını emretti. Hezâresb de doğruca Basra'ya gitti. Tâceddîn b. Sahta, el-Alevî ve Yahudi İbn Semhâ'dan yüz yirmi bin dinar müsadere edip, Fûlâd ve Resûltekin ile hesaplaşmak üzere hareket etti. İkisiyle karşılaşıp, çok çetin bir çarpışmaya girdi. Sonunda Fûlâd öldürüldü, Resûltekin de esir alındı (449/1057-1058). Hezâresb onu yanında tuttu. Resûltekin sonra Hezâresb'den, Tuğrul Bey'in kendisini bağışlaması için halîfenin şefaatçi olmasını istemek üzere Hilâfet Sarayı'na göndermesini istedi, o da kabul etti. Resûltekin, Hezâresb'in adamlarıyla beraber Bağdat'a vardı. Önce Reisürrüesâ'nın evine uğradı ve hücum edip, eve girerek saygısızlık olmasın diye önce yemek istedi. Halîfe bunu duyunca Amîdülmülk'ün huzura çağrılıp, meseleyi Tuğrul Bey'e arz etmek için Resûltekin'in durumu hakkında bilgi

vermesini emretti. Amîdülmülk gelip bu mesele hakkında kendisine sorulunca: "Sultan onun hiçbir hak ve hürmete layık olmadığını söylüyor ve 'O benim ihsanıma isyanla karşılık verdi, bu sebeple halkın benim mevkiimi anlaması, heybet ve azametimin artması için Resûltekin'in bana teslim edilmesi lâzımdır' diyor" dedi. Görüşmelerden sonra Resûltekin'in zincire vurulması kararlaştırıldı. Halîfenin tevkiî de şu şekilde sadır oldu: "Rükneddîn Tuğrul Bey'in bizim katımızdaki mevki ve itibarı başkalarına yapmadığımız böyle bir işi yapmamızı gerektirdi; çünkü bizim geleneğimizde bir şahsın halîfelik sarayında (ed-Dârü'l-Azîze) zincire vurulup bağlanması şeklinde bir âdet yoktur. Ne yapılacağı, nasıl hareket edileceği hususunda onun rızasını almak zorundayız." Bunun üzerine Reisürrüesâ Tuğrul Bey'e elçi gönderip, rızasını aldı. Büveyhîler devrinde halîfelik sarayı onlardan korkup kaçan vezir, Amîd ve diğerlerinin sığınağı haline gelmişti. Selçuklular zamanında ise bu usûl değişti. Onların yaptıkları ilk iş budur. Bu arada Nûrüddevle Dübeys ve Mahmûd b. el-Ahram el-Hafâcî, Sultan Tuğrul Bey ile aralarını düzeltip anlaştılar. Bunun üzerine Nûrüddevle Dübeys ülkesine döndü (449/1057-1058).[1]

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin daha sonraki kayıtlarından anlaşıldığına göre ise Resûltekin daha sonra Tuğrul Bey tarafından affedilmiş ve serbest bırakılmıştır. Zira Alp Arslan ile Kutalmış arasındaki mücâdelede (456/1063-1064) Resûltekin'in kardeşi Kutalmış'ın yanında savaştığı görülüyor.[2] Bu haberden anlaşıldığına göre ileride ayrıntısıyla ele alacağımız gibi daha Tuğrul Bey'in sağlığında Kutalmış'ın isyanına Resûltekin de katılmıştır.

1 İbnü'l-Esîr, IX, s. 481 vd.; Krş. M. Halil Yinanç, s. 46, 51; Zerkûb Şîrâzî (s. 57), 448 yılında (1056-1057) Şebânkâre Emîri Fazlûye'nin askerini hazırlayıp Şîrâz üzerine yürüyerek Fûlâd ile savaştığını ve onu yenerek esir aldıktan sonra kalede hapsettiğini, Fûlâd'ın o kalede öldüğünü kaydediyor; Mîrhând (Friedrich Wilken, *Mirchond's Geschichte Der Sultane Aus Dem Geschlechte Bujeh*, Druckerei Der Königlichen Akademie Der Wissenschaften, Berlin 1835, s. 56) ve Hândmîr (*Târih-i Habibü's-Siyer*, II, s. 437) de Fûlâd'ın kalede hapsedilmesini ve ölümünü 448 tarihinde veriyorlar; Fakat Benâketî, Fûlâd Sutûn'un 448'de esir alınarak kaleye hapsedildiğini, ancak 459'de (1066-1067) öldüğünü kaydediyor ki gerçeğe en yakın haber bu olsa gerektir. Benâketî, s. 219; Krş. Harold Bowen, "The Last Buwayhids", s. 241 vd.

2 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 160.

1057-1058 yılında Bağdat ve Irak'ta kıtlık oldu. Fiyatlar arttı; öyle ki bir denk (kâre) ince un on üç dinara, bir denk arpa sekiz dinara satılıyordu. Halk leş köpek vs. eti yedi. Veba salgın halini aldı. Bu yüzden halk ölüleri defnetmekten aciz kaldı ve cesetleri toplu mezarlara gömdüler. Veba salgını Buhârâ ve çevresinde de yaygın hale geldi ki, bir günde sekiz bin kişinin öldüğü ve bu eyâlette bu salgından dolayı toplam bir milyon altı yüz bin kişinin hayatını kaybettiğini kaynaklar kaydetmiştir. Aynı şekilde Azerbaycan, Ahvâz ve Buvât bölgelerinde de veba salgını meydana gelmiştir.[3]

Tuğrul Bey'in Irak harekâtı öncesinde Doğu Roma İmparatorluğu ile bazı diplomatik münasebetlerde bulunduğuna daha önce değinilmişti. Onun Irak'ta bulunduğu sıralarda Doğu Roma İmparatorluğu'nda güçlü bir iktidarın bulunmadığını belirtmeliyiz. Kaynaklardaki bilgileri değerlendirerek verdiğimiz bu hükmü bu devlette yaşanan hadiselerden teyid etmek mümkündür. Askerler Mikhael Stratiatikos'un imparator olmasından hiç memnun değildiler. Haziran 1057 tarihinde, Paflagonya'da askerler İsaakios Komnenos'u imparator ilan ettiler ve bütün Anadolu onun peşine takıldı. O, kısa sürede ordusu ile İznik'e geldi ve üzerine merkezden yollanan orduyu yendi. Bu sırada başını Patrik Mikhael Kerullarios'un çektiği bir muhalefet başkentte başladı. VI. Mikhael bir yıl hükümdârlıktan sonra tahttan düştü ve halktan bir birey olarak az bir zaman daha yaşayıp öldü. İmparatorluktan çekilerek, manastıra kapanmak zorunda kaldı. İstanbul'a giren İsaakios Komnenos'a 1 Eylül 1057 yılında patrik tarafından taç giydirildi.[4]

---

3 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 17; İbnü'l-Esîr, IX, s. 483; İbn Kesîr, XII, s. 173; İbn Tağrîberdî, V, s. 60; Fasih, Mısır ve Ahsâ'da da veba salgını olduğundan bahsediyor. Fasîh-î Hâfî, II, s. 173; 446-448/1054-1057 yıllarında Fâtımî ülkesinde etkili olan ve Devâdârî tarafından doğudan inerek Mısır'a ulaştığı belirtilen kıtlık ve veba, Bağdat'tan Mısır'a kadar yayılmış durumdaydı. Belki de abartılı bir şekilde yalnızca Bağdat'ta günde elli binden fazla insan ölüyordu. İbn Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ü'l-Ğurer*, VI, Tahkik: Selahâddîn el-Münecced, Lagnat et-Telif, Kahire 1380 (1961), s. 369.

4 Yüksek rütbeli papazlar İmparator Mikhael'e patriğin söz iletisini getirdiklerinde, o, sordu: "Peki bana hükümdârlığın devredilmesi karşılığı olarak ne vereceksiniz?" O zaman berikiler şöyle karşılık verdiler: "Göklerdeki hükümdârlığı."

Doğu Roma imparatorlarının esas dertlerinden biri büyük toprak sahipleriydi. Aslında bu mücâdele merkezî devlet ile feodaller arası güç ve yetki mücâdelesinden başka bir şey değildi. Anadolu'nun güçlü aileleri, ufak köylü mülklerine el koyarak, savaşçılar da devletin verdiği toprağı sahiplenerek, güçleniyorlardı. Büyük toprak sahipleri özel ordular kurdular. Bu eğilim imparatorluğun askerî ve mâlî gücünü azaltıyordu. İşte bu nedenle imparator, geleneksel olarak, büyük arazi sahiplerine karşı küçük arazi sahiplerini destekliyordu. İsaakios Komnenos'un, saray erkânına pek sempatisi yoktu. Her konuda tasarrufa geçildi. Bu tür davranıştan önce manastırlar zarar gördü, birçok asil aile servetinden ve toprağından feragat etmeye zorlandı. Mevki sahibi kişilere verilen belli ödenekler kesildi. Vergiler ağırlaştı, hatta insafsız oldu. Yabancı hükümdârlara ödenen bağışlar da verilmedi. İmparator, Anadolu'nun askerî aristokrasisine dayanıyordu. Büyük arazi sahiplerinin ve kilisenin topraklarına el koyarak, hazineyi güçlendirmeye çalıştı. İmparator olduktan bir süre sonra onun imparator olmasında rolü bulunan patrik ile bozuştu. Bu bozuşmayı fırsat bilen sivil bürokrasi hemen bir muhalefet cephesi oluşturdu. Patrik ayaklanma hazırlıklarına girişti. Durumu fark eden imparator, patriği sürgüne yolladı. Ancak karşısındaki muhalefet gittikçe kuvvetleniyordu. İmparator İsaakios Komnenos, ünlü bilgin Psellos'un öğütlerine uyarak tahtı terk edip, Studios Manastırı'na (İmrahor İlyas Bey Camii) çekildi (Aralık 1059) ve burada bir yıl yaşadıktan sonra öldü. Kilise ile sivil bürokrasi aralarında anlaşarak mâliyeci olan X. Konstantinos Dukas'ı imparator ilan ettiler (1059-1067).[5] Konstantinos Dukas zamanında mâliyeye büyük önem verildi. Ama askerî sorunlarla ilgilenilmedi. Konstantinos Dukas, merkezin sivil bürokrasisinin, Anadolu'nun askerî hegemonyasına bir tepkisi olarak imparator olmuştu. Ordu karşısında imparatorun tavrı, ordunun zayıflaması sonucunu doğurdu. Devletin yönetimi Psellos'un ellerine teslim edildi. İmparator, Psellos'un

Bunun üzerine o da hemen orada hükümdârlık alametlerini çıkarıp yere attı ve saraydan çıkıp gitti. Zonaras, s. 103-109; Krş. Psellos, 176-192.

5 Psellos, s. 194-208; Zonaras, s. 111-115; Bryennios, s. 35 vd.

isteği ile eski Patrik Kerullarios'un bir yeğeni olan Eudokia Makrembalitissa ile evlendi.[6]

Anadolu'da ise Selçuklu ilerlemesi devam ediyordu. Türklerin çeşitli kollar halinde Kızılırmak havzasına kadar ilerlediğini görmüştük. Türkler, kısa bir süre için bile olsa Sivas'ı da almışlardı. Bir yıl sonra İmparator Konstantinos Dukas'ın kuvvetleri Selçuklular tarafından perişan edilmişti.

İbrahim Yınal'ın İkinci İsyanı

İbrahim Yınal'ın 449'da (1057) Musul'dan ayrılıp el-Cibâl bölgesine gittiğine dair haberler Bağdat'a ulaşınca Abbâsî başkentinde endişeli bir hava ortaya çıkmıştı. Rivâyete göre, İbrahim Yınal Musul'da bulunduğu sırada el-Besâsîrî ve Kureyş b. Bedrân'a bir elçi yollamıştır. Elçi, her iki emîrle Bâlis'te görüşmüştür. Bu görüşmelerde, Selçuklu tahtını ele geçirebilmek adına onların kendisine yardım etmesini ve el-Mü'eyyed fi'd-dîn ile görüşüp onun aracı olarak Mısır'dan kendisine mal, hil'at ve unvanlar göndermelerini istemiştir. Tüm bunlara karşılık olarak da Selçuklu ülkesinde Fâtımîler adına hutbe okutacağını belirtmiştir. Daha sonra İbrahim Yınal'ın elçisi, Haleb'de bulunan el-Mü'eyyed fi'd-dîn ile de görüşmüştür. Bu görüşmeler sonucunda İbrahim Yınal'ın talep ettiği mal, hil'at ve unvanları kabul edilmiştir.[7]

Tuğrul Bey ise onun el-Cibâl'e gittiğine dair söylenenleri isyan kabul ediyordu. Çünkü bu, feodal devlet anlayışına göre, şehzâdelerin Tuğrul Bey'in merkeziyetçi siyâsetine karşı harekete geçtiklerine delâlet ediyordu. Bununla birlikte Sultan Tuğrul Bey, Has Hadimi Savtekin'i, halîfenin verdiği sık altın işlemeli ipek bir ferace, yine altın işlemeli bir Mekke sarığı ve işlemeli bir atı armağan olarak, Musul'da bulunan kardeşi İbrahim Yınal'a gönderdi ve "bu giysileri giymesini ve süratle Bağdat'a gelmesini" emretti (Muharrem 450/Şubat/Mart 1058). Bir süre sonra (Safer 450/Mart/Nisan 1058), Bağdat'a, el-Besâsîrî'nin, yıllık vergi geliri seksen bin altın (dinar)

6 Psellos, s. 213; Vasiliev, s. 405; Ostrogorsky, s. 316.

7 el-Mü'eyyed fi'd-dîn, *Sîret*, s. 175 vd.

olan Râhbe'yi ileri gelen bir adamına iktâ ettiği, Mısır halîfesinden, her yıl kendisine, kumandasındaki Bağdatlı askerlerin maaşlarını karşılaması için altmış bin altın gönderileceğinin vaat edildiği, Mısır halîfesinin, barış veya savaş (düşmanlık) konusundaki fikir ve görüşü, kendisine bildirilinceye kadar Fırat Irmağı'nı geçmemesi ve Irak topraklarına saldırıda bulunmaması hususunda bir mektup gönderildiği haberi ulaştı. İşte bu sırada da İbrahim Yınal, sultanın emri uyarınca Musul'dan Bağdat'a gelmişti (Muharrem sonu/Mart sonları). Safer'de (Mart/Nisan) de geldiği rivâyet edilmiştir.[8]

Bu haberlerin doğru olup olmadığını ve doğuracağı sonuçları ileride göreceğiz. Şimdilik üzerinde durulması gereken önemli nokta, muhtelif istihbarata göre İbrahim Yınal ve Mısır hilâfeti ortak gayeleri olan Tuğrul Bey'i bertaraf edebilmek için tek çıkar yolun ona karşı ittifak yapmak olduğuna karar vermiş olmaları dolayısıyla bu Selçuklu şehzâdesinin Fâtımî-el-Besâsîrî gölgesine sığınmış olduğuna dair rivâyetlerin gerçeği yansıttığının ortaya çıkmış bulunmasıdır.

İbrahim Yınal ile Halîfe el-Mustansır'ın ittifak ettiklerine dair söylentileri duyan ama bu haberlerin doğruluğundan henüz emin olmayan Halîfe el-Kâim, Reisürrüesâ'yı Sultan Tuğrul Bey'in sarayına göndererek şu mesajı bildirdi: "Ey sultan, İbrahim Yınal'ın sana karşı isyanı, onun aleyhine olarak kötü ve aslı olmayan haberlerin ortaya çıktığı sırada, sana mektup yazıp İbrahim Yınal hakkında söylenen sözlerin doğruluğunu kabullenme ve onun aleyhine herhangi bir karar vermede acele etme, çünkü kendi çıkarları doğrultusunda, bu uydurma haberleri sana ulaştırıyorlar."[9]

Aynen nakledilen bu çok önemli mesajdan çıkarılan sonuca göre halîfe Irak'ta kendi aleyhlerinde cereyan eden hadiseleri dikkatle takip etmektedir. İbrahim Yınal'ın bu hadiseler içinde bulunduğuna dair haberler alındığını ama bunlardan emin olamadığına dair kanaat taşıdığını belirtmektedir. Son cümlesine bakılırsa tavsiye

8 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 56; İbnü'l-Esîr, IX, s. 484; en-Nüveyrî, XXVI, s. 170; Burada adı geçen Savtekin hakkında yapılan müstakil bir çalışma için bk. Erdoğan Merçil, "Emîr Savtegin", *Makaleler (Selçuklular)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s. 70 vd.

9 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 57.

mahiyetinde Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'a karşı henüz harekete geçmemesi gerektiği ifade edilmektedir.

Halîfenin bu iyi niyetli mesajına cevap olarak Tuğrul Bey: "Mü'minlerin emîri, eğer emir buyururlarsa İbrahim Yınal'ı hizmetine gönderirim" dedi ama şunları da ekledi: "Ben, ona güvenip yetki (işlerin yularını) verdiğim halde o, açıkça isyana kalkıştı; bu nedenle ben, ona karşı harekete geçip başarı kazandım, bununla birlikte ona, iyi ve yumuşak davrandım. Eğer şu anda onun yeniden isyan ettiği söylentisi doğru ise kesinlikle ona karşı bizzat harekete geçeceğim ve onu, ensesinden yakalayacağım. Çünkü ben, onunla mücâdele etmekten asla çekinmem. Düşman el-Besâsîrî fırsatı ganimet bilip sizlere üstün gelerek tahakküm etmemesi için bizler burada kalırız" dedi.[10]

Sultan Tuğrul Bey böylece kardeşinin daha önce de isyana kalkıştığını ifade ederek, onu affetmiş olduğunu belirtiyor, ancak yeniden isyana kalkıştığı takdirde bu tehlikeyi bertaraf edeceğini ve onu şiddetle cezalandıracağını taahhüt ediyordu. Yine halîfenin mesajından Sultan Tuğrul Bey ile aralarında, meseleleri istişare yoluyla halletmek hususunda tam bir uyum olduğu anlaşılmaktadır. Kaynakların ifadesine göre o sırada halledilmesi gereken önemli meselelerden biri de Selçuklu askerlerinin Bağdat'taki durumudur.

Nitekim halîfenin mesajından sonra Reisürrüesâ'nın, Selçuklu askerlerinin huzursuzluk ve karışıklık çıkarmalarından sultana şikâyette bulunması üzerine sultan: "Bu konuda iş, sana düşüyor, uygun gördüğün şeyi yap! Sen bana gelmeden önce, Amîdülmülk'e, adamlarımıza ve hâciblere 'Her kim, benim Horasan'a döneceğim hususunda karıştırıcı haberler yayarsa onu ağır şekilde cezalandırırım' dedim. Ben, aziz halîfeye hizmet dolayısıyla bu yüksek dereceye ulaşmak amacıyla âdeta yeryüzünü katettim; böylece bu dünyadaki arzu ve isteğimin sonuna gelmiş bulunuyorum. Horasan'da ülkem için endişe duyduğum hiç kimse kalmadı. Yöresel hükümdârların hepsi, benim verdiğim hil'ati giyerek bana itaat ettiler. Yaz mevsiminin geçip mihricânın girmesinden sonra benim Şam'a karşı ani bir harekâta girişmem gerekli olup kaçınılmaz bir duruma gelmiştir" dedi.[11]

10 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 57.

11 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 57.

Öyle görünüyor ki sultan, ordusunun çıkardığı huzursuzlukların halledilmesinin tamamen onun yetki ve nüfuzu dâhilinde olduğunu söyleyerek Reisürrüesâ'ya tam yetki vermiştir. Ayrıca ordusuyla Bağdat'a halîfeye hizmet amacıyla binlerce kilometre ötelerden gelmiş olduğunu belirtmek sûretiyle Reisürrüesâ'nın mevzuubahis ettiği şikâyetin yersiz olduğunu âdeta yüzüne vurmuştur. Tuğrul Bey'in sözlerinin, Fâtımîlere karşı bir hazırlık aşamasında olduğu anlaşılan kısmına gelince, sultana göre böylesine güç gerektiren bir harekât artık kaçınılmaz duruma gelmiştir ve sonraki olaylardan anlaşılacağı üzere İbrahim Yınal'ın isyanı dolayısıyla ertelenen böyle bir harekâtın sonuçları Bağdat için vahim sonuçlar doğurmuştur.

Yukarıda aktarılan karşılıklı konuşma ve fikir teatilerinden sonra Reisürrüesâ sultanın huzurundan ayrıldı ve derhal İbrahim Yınal ile buluştu ve ona: "Mü'minlerin emîri, senin Bağdat'a gelmen ve selâmette olmanla huzur ve sükûna kavuştu ve senin itaatte olduğuna dair aldığı habere de çok sevindi" deyince İbrahim Yınal, derhal ayağa kalkıp yer öptü ve "Ben, Dârü'l-Hilâfe'nin hizmetkârıyım ve ona yardım hususunda kanımı bahşederim. Senin, halîfenin huzuruna çıkmam hususundaki mektubun ve emrin bana ulaştığı zaman, bu şerefli mahal ile şereflenmek ve bu güzel davete icâbet etmek amacıyla emir ve fermânlara canımı adamış olduğum halde, son derecede acele ettim" dedi. Onun bu sözleri üzerine Vezir Reisürrüesâ, ona teşekkür edip duada bulundu.[12]

Reisürrüesâ ile yaptığı görüşmede İbrahim Yınal, sultana ve halîfeye itaatkâr bir şehzâdenin davranışını sergilemiş olduğu izlenimini uyandırmış görünmektedir. Ancak İbrahim Yınal'ın, el-Besâsîrî ve Fâtımîlerle ittifak kurduğuna dair ortaya çıkan haberlerin zıddı ifadelerini, şüphesiz onun isyan hazırlıklarını tamamlamak ve zaman kazanmak yolunda tedbirler aldığı ve kendini kamufle

12 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 57; İbnü'l-Esîr, IX, s. 484; en-Nüveyrî, XXVI, s. 170; KrşCihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *Türkiyat Mecmuası*, Güz 2013, C. 23, s. 135; Süleyman Genç, "Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fatımi Arkaplanı", *DEÜİFD*, 2010, XXXI, s. 36.

ettiği şeklinde yorumlamak lâzımdır. Bu onun tam olarak deşifre olmadan önce aldığı ilk önlemdir.

Bu hadiseler cereyan ederken yukarıda adları zikredilmiş olan Şefâse ile Hafâceoğulları Emîri Mahmûd b. el-Ahrem'e ait olan ve içinde Hafâcelerin kalesi bulunan Kal'atü'l-Ayn ahalisi, Sultan Tuğrul Bey'e kale ve şehri kendisine teslim ettiklerini bildirdiler; sultan, buraları eşi Altuncan Hatun'un Hârezmşâh'tan olan oğlu Enûşirvân'a verdi; o da adamlarını gönderip buraları teslim aldı (Safer 450/Mart/Nisan 1058).[13]

Bu sıralarda el-Besâsîrî ve Kureyş b. Bedrân'ın, beraberlerinde bir kısım Bağdatlı askerler ve Kürtler olduğu halde, Fırat Irmağı'nı geçip el-Cezîre topraklarında yağma ve zulüm hareketlerinde bulunmaları üzerine Humartaş, bir miktar askerle Enbâr'a, Hâcib Bartekin ve Hâcib Yaruhtekin de Musul'a gönderildiler. Bu sırada Bağdatlı askerler el-Besâsîrî'ye karşı gelip "Râhbe, Mısır halîfesi tarafından sana iktâ edildi. Kendimize destek olacak hiçbir şeyimiz yok" diyerek huzursuzluk çıkardılar. Bunlardan bir bölümü, el-Besâsîrî yandaşlığından ayrılıp Dımaşk'a gittiler. Bu olaydan bir süre sonra (Rebiülâhir başları 450/Haziran başları 1058) el-Besâsîrî ve Kureyş, Tell-Afer'e gelince Sultan Tuğrul Bey'in buradaki nâibi İnanç Bey, şehirden ayrılıp Musul'a gitti. Bunun üzerine Tell-Afer'i ele geçiren el-Besâsîrî ve Kureyş, bu kez Musul üzerine yürüyüp şehre karşı karargâh kurdular. Bunun üzerine sultanın askerleri, şehirden çıkıp onlarla savaştılar ve onları yenilgiye uğrattılar. Öte yandan bu ciddi durumu haber alan Sultan Tuğrul, bir yandan Cibâl'e ulaklar gönderip haylbaşlar (atlı birlikler) isterken, bir yandan da hâciblerin komutasında, el-Besâsîrî ve Kureyş'e karşı altı yüz asker sevk etti. İşte bu sırada Sultan b. Dübeys, beraberindeki askerlerle sultana yardım amacıyla Bağdat'a geldi. Vezir Amîdülmülk tarafından karşılanan Sultan b. Dübeys, Tuğrul Bey'in katına çıkıp yer öptü. Bu olaylardan kısa bir süre sonra İbrahim Yınal, İnanç Bey'e yardım için Bağdat'tan Musul'a hareket etti. Esasen sultan, bizzat Musul'a gitmek

13 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 58; Enûşirvân hakkında bk. Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devlerinde Hanedan Evlilikleri*, s. 21.

istemişse de halîfe, kendisine engel olmuş ve İbrahim Yınal'ı kendi yerine gönderip, ortaya çıkan buhranı önlemesini kendisine tavsiye etmişti. Böylece sultan, halîfenin bu tavsiyesine uyarak İbrahim Yınal'a kendi özel giysilerinden güzel bir hil'at ve para verdikten başka halîfe de ona hil'atler, kendi binek atlarından bir at verdi ve ayrıca ona son derece güzel bir mektup da yazıp gönderdi. Böylece İbrahim Yınal, Bağdat'tan Vâsıt'a gittiği zaman, halk onu görünce süratle kaçtı. Daha sonra İbrahim Yınal, Erbil hâkimi İbn Musek'e gitti, fakat hasta olarak geri döndü. Askerler ve kumandanlardan bir grup vebaya yakalanmışlardı; bunlar da tekneyle Bağdat'a gönderildilerse de ölümden kurtulamadılar. Bu arada Amîdülmülk'ün son derecede sevip güvendiği Humartaş da öldü ve tabutu Horasan'a gönderildi. Sultan Tuğrul Bey, 450 yılı Receb ayı başlarında (1058 yılı Ağustos sonları) Perşembe günü, halîfeden askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak için gizlice miktarı bilinmeyen para aldı ve derhal Musul'a hareket etti. Hareket edildiği sırada, sayıları iki bin kadar olan askerleri az bulan sultanın canı çok sıkıldı. Öte yandan el-Besâsîrî'nin baskısı ve halkın kendileriyle sürekli mücâdeleleri nedeniyle Musul Kalesi'nde bulunan bir kısım Selçuklu askeri, buradan kaçtı (4 Receb 450/27 Ağustos 1058), bu nedenle kalede çok az sayıda asker kalmıştı. Bir süre sonra Musul'a gelen el-Besâsîrî, Emîrlik Sarayı'na çıkıp oturdu. Bununla birlikte o, kendini güvencede hissetmediği için geceleri Musul'dan çıkıp yöredeki ordusunun bulunduğu karargâha giderdi. Öte yandan Tuğrul Bey, Cibâl'den gelen askerlerle birlikte Musul'a yöneldi (Receb'in bitimine 4 gün kala/18 Eylül Cuma); şehre yaklaşınca şehirde bulunan el-Besâsîrî, Kureyş b. Bedrân ve daha önce birçok Selçuklu askerini öldürmüş olan halk, derhal Musul'dan kaçtılar. Bütün askerlerini, şehirden ayrılan halkın evlerine yerleştiren sultan, şehir kalesini tamamen yıktırdı. Askerler, mevsimin kış olması nedeniyle birçok evin tahtalarını kırıp yaktılar, böylece evlerin çoğu da tahrip edilmiş oldu. Musul'da çok kalmayan sultan, Nusaybin'e yöneldi. Şehre bir gecelik mesafeye yaklaşılınca şehir ileri gelenleri, halktan topladıkları otuz bin altını, ordu masraflarının karşılanması için sultana takdim ettiler; fakat sultan,

"Daha az miktarı orduya yeterli olmaz" diyerek onlardan yüz bin altın istedi. Geceyi son derecede kötü ve sıkıntılı bir biçimde geçiren Nusaybin halkı, 13 Ramazan 450'da (3 Kasım 1058), sultan ve askerlerinden hiç kimseyi görememişlerdi.[14]

Bunun nedeni Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından şöyle anlatılmaktadır: Sultan aleyhine el-Besâsîrî ile gizlice iş birliği yapması nedeniyle İbrahim Yınal, sultandan korkup kaçmıştı. Rivâyet edildiğine göre el-Besâsîrî, gizlice mektuplaştığı İbrahim Yınal'ı, "Selçuklu ülkesine tek başına hâkim olabilmesi için kendisine yardım edeceğini, bunu gerçekleştirebilmesi için de sultana karşı isyan etmesi gerektiğini" bildirip kışkırtmıştı. Fakat Reisürrüesâ, el-Besâsîrî ve Mısır halîfesinin İbrahim Yınal'a gönderdikleri mektupları, bunu getiren casusu yakalatıp ondan almış ve İbrahim Yınal'ın gönlünü almak amacıyla da bu casusu öldürmeyip salıvermişti. Fakat serbest kalan casus, derhal İbrahim Yınal'a gidip durumu ona anlattı. Bu gizli girişiminin böylece açığa çıkması üzerine endişeye kapılan İbrahim Yınal, ordusunun büyük bir kısmıyla gece, gizlice Hemedân'a kaçtı. Sultan, İbrahim Yınal'dan oldukça uzakta bulunması nedeniyle onun bu hareketini sezip anlayamamıştı. Fakat çok geçmeden durumu haber alan Tuğrul Bey, onun kendisinden önce Hemedân'a giderek oradaki Türkmen obalarına hâkim ve sahip olup onlardan asker sağlamasından ve şehirdeki sultanlık hazinelerini, mal ve silahları ele geçirmesinden endişelenmesi nedeniyle hiç vakit kaybetmeden derhal onun arkasından hareket etti.[15]

Yukarıdaki kayıtlardan anlaşıldığına göre Tuğrul Bey ordusu ile fesadı ortadan kaldırmak üzere Musul'dan başlayarak Suriye üzerine yürümüş, o sırada Musul'da bulunan el-Besâsîrî ise sultanın ordusu gelmeden geri çekilmiştir. Bunun üzerine sultan, Musul'dan geçip, Nusaybin üzerine yürümüştür. Bu sırada, İbrahim Yınal da Tuğrul Bey'in hazine, silah ve yiyecek depolarının bulunduğu Hemedân üzerine yürüyordu. İbrahim Yınal'ın Hemedân'a doğru gittiğini öğrenen sultan hemen geri dönerek hızla Hemedân'a gitmiştir.

14 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 58; Nüveyrî, XXVI, s. 171; İbnü'l-Esîr, IX, s. 484, 488.

15 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 58 vd.

Bu arada da eşi Altuncan Hatun, veziri Amîdülmülk Kündürî, Altuncan Hatun'un oğlu Enûşirvân ve hatta yanından hiç ayırmadığı doktoru ve müneccimine haberler gönderip "Kendisinin bizzat atlı olarak İbrahim Yınal'ın peşinden gitmekte olması nedeniyle kendilerinin hiç vakit kaybetmeksizin süratle Bağdat'a dönmelerini" emretti. Daha sonra da onlara "durumu gerektiren önlemleri alıp işleri yürütmelerini" mektuplarla bildirdi. Tuğrul Bey'in talimatını alan Altuncan Hatun, oğlu, vezir, doktor ve müneccim, son derecede büyük çabalar göstererek Bağdat'a döndüler (4 Şevvâl 450/24 Kasım 1058). Öte yandan Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'dan önce 21 Şevvâl 450 (11 Aralık 1058) Perşembe gecesi Hemedân'a ulaştı. Sultandan sonra Türkmen obalarına ulaşan İbrahim Yınal, onlara, "Kardeşi Sultan Tuğrul ile asla barış yapmayacağı, sultan olduğu takdirde kendilerine yurtlarını bırakıp Irak ya da başka yerlere gitmelerini emretmeyeceği, kendilerinin fikir ve görüşlerini almadan vezir atamayacağı" hususunda ant içti; Türkmenler de kendisine inanıp güven duydular. Sultan ise halkının fiilen kendisiyle savaşmakta olduğu Hemedân Kalesi'ne sığındı.[16]

Demek ki Tuğrul Bey Hemedân'a girdiğinde, İbrahim Yınal'ın ona karşı aldığı tedbir o civardaki muharip Türkmen obaları ile görüşerek, kuvvetlerinin sayısını arttırmak ve Tuğrul Bey'i yalnız bırakmak çabası olmuştur. Bu tedbir İbrahim Yınal ile Türkmenler arasında yapılan müzakereler sırasında Türkmenlerin İbrahim Yınal'ın sultanlığını desteklemek için bazı şartlar ileri sürmelerine yol açmıştır. Türkmenler şart olarak bundan sonra Mezopotamya'ya seferler yapılmasını durdurmak istemektedirler. Anlaşıldığına göre bundan önce Irak'a yapılan seferler çok yorucu olmuş ve Türkmenlerin eline de fazla ganimet geçmemişti. Türkmenlerin diğer bir şikâyeti de mevcut İranlı vezirlerin çok güçlü kişiler haline gelmiş olmalarıydı. Güçleri öyle artmıştı ki, artık pek çok Selçuklu şehzâdesinden ve tüm Türkmen beylerinden daha kudretliydiler. Türkmenler vezir atanırken kendilerine sorulmasını ve Türkmenlerin isteği doğrultusunda vezir atanmasını istiyorlardı. Böylece vezirler

16 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 59.

onlara tepeden bakmayacak, dertlerini anlayıp, bu dertlerle ilgileneceklerdi. Türkmenlerin İbrahim Yınal'dan isteklerinin üçüncü ve sonuncusu ise İbrahim Yınal ile Tuğrul Bey'in hiç barışmamasıydı. Tuğrul Bey Türkmenlere dayanarak bu noktaya gelmişti. Ama devlet örgütlendikçe, Tuğrul Bey de köle askerleri yanında tutar olmuştu. Tabii İranlı vezirlerin bu tercihte önemli bir payı vardı. Yani Tuğrul Bey yanında asker olarak köle askerleri tutuyor, sıkıştıkça da Türkmen kabile savaşçılarına başvuruyordu. Türkmenler ise yeni devletten hiç memnun değillerdi ve Tuğrul Bey'e karşı da herhangi bir vefa hissi beslemiyorlardı. Belli ki Türkmenler, Selçuklu hânedanı ile münasebetleri hususunda ananevi eski statülerini devam ettirmek istiyorlardı. İbrahim Yınal, Türkmen isteklerini kabul etmiştir.

Öte yandan sultanın, "Kendisini takviye etmek için beraberindeki askerlerle derhal kendisine gelmelerini" içeren mektupları Amîdülmülk ve Altuncan Hatun'a ulaşınca hatun, derhal eşine gitmek istediyse de halîfe, Selçuklu ordusunun Bağdat'tan ayrılması dolayısıyla ülkenin askersiz kalacağı için korku ve endişeye kapıldı, bu nedenle Altuncan Hatun'un Bağdat'tan ayrılmasına engel oldu. Amîdülmülk, hatuna, "Kim bizi, İbrahim Yınal tarafından kuşatılmış durumda olan Hemedân'a ulaştırabilir? Eğer İbrahim Yınal bizi yakalayacak olursa bu durum, senin ve sultanın aleyhine son derecede büyük bir zaafiyet olur" diyerek onu Hemedân'a gitmekten vazgeçirdiği gibi, Reisürrüesâ da onu zorlayıp bu gitme fikrinden vazgeçirmeyi başardı. Bu arada sultanın İbrahim Yınal karşısında durumunu pek iyi görmemesinden dolayı olsa gerek Amîdülmülk, Altuncan Hatun'un Hârezmşâh'tan olan oğlu Enûşîrvân'ı sultanın yerine geçme hususunda gizlice ümitlendirip hazırlamaya başladı. Bu sırada Bağdat'taki Selçuklu askerlerinin masraflarını karşılayabilmeleri için para istemeleri üzerine, Amîdülmülk, Altuncan Hatun ve Enûşirvân'a bir miktar para verildi; ayrıca Halîfe el-Kâim ve Bağdat halkı da onlara yardımda bulundular. Vezir Amîdülmülk, Selçuklu başbuğlarına, cereyan eden olaylar karşısında yapmak istediği şeyleri bildirdikten başka Selçuklu kumandanları İnanç Bey ve Ömer'i de bunlardan haberdar etti. Bunun üzerine İnanç Bey ve

Ömer "Enûşirvân'ı kendilerine yakın görmedikleri için onun hakkındaki plan ve fikirleri kabul etmediklerini" Amîdülmülk'e bildirdiler; vezir, onların bu tutum ve davranışları nedeniyle Enûşirvân'ı saklayıp koruma altına aldı. Çok geçmeden Selçuklu başbuğları Dârü'l-Memleke'de bir araya gelip bir durum değerlendirmesi yaptılar. Amîdülmülk, Ömer'e "Neden sultan aleyhine fitne ve fesat çıkarıyorsun? Ona karşı niyetin niçin dostça ve dürüst değildir? Bizler, karşımızda el-Besâsîrî gibi bir düşman varken 'Senin, askerleri kışkırtıp aralarına fitne ve fesat soktuğun ve onları halîfeden ayırmaya zorladığın' bana bildirildi" dedi. Vezirin bu sözleri üzerine Ömer, ona kendisini göstererek, "Sen kimin fesat çıkarmada çaba gösterdiğini bilirsin. Fakat benim seninle birlikte olmamı asla istememiştin. Ben, senin aksine sultana tâbiyim" dedi. Onun bu sözlerine son derecede kızıp nefret eden Amîdülmülk, onu tutuklamak amacıyla ayağa kalkarak üzerine yürüdü, fakat bunu sezen Ömer, derhal dışarı çıkarak kılıcını çekti ve atına binip evine gitti. Amîdülmülk'ün adamlarından bir grup onun yolunu kestilerse de yakalayamadılar. İnanç Bey ise Amîdülmülk'ten korkusu nedeniyle Ömer'in arkasından vezirden ayrılıp gitti. Ömer de hiç vakit kaybetmeksizin silahlı ve kılıçları çekili asker ve haslarının başında olduğu halde, Cibâl'e yönelip gitti. Bu arada Altuncan Hatun, Reisürrüesâ'ya durumun daha çok kötüye gitmemesi ve İnanç Bey'in Ömer'e katılmaması amacıyla İnanç Bey'le Amîdülmülk'ün arasının düzeltilmesi hususunda bir mektup göndermişti. Mektubu alan Reisürrüsâ, İnanç Bey'i yanına çağırtıp ona halîfe, sultan ve Amîdülmülk'e bağlılık ve sadakat hususunda ant içirdi; ayrıca onun gönlünü alıp ululamak amacıyla ona halîfe tarafından bazı güzel giysiler tahsis ettirmeyi sağladı. Kendisine gösterilen bütün bu ilgi ve ihtimama rağmen İnanç Bey, yatsı vakti Reisürrüsâ'nın sarayından çıkıp kendisine divânda ant içirilmesine hiç aldırış etmeksizin derhal Ömer'in arkasından gidip ona katıldı. Öte yandan vergi tahsili amacıyla Vâsıt'ta bulunan Amîdü'l-Irak Ebû Nasr Ahmed, durumun kendi aleyhine gelişmesi dolayısıyla sultanın Cibâl'e girmesinden sonra Bağdat'a gelmişti (Şevvâl 450/Kasım-Aralık 1058). Biraz önce ifade edildiği

üzere, İnanç Bey ve Ömer'in, isyankâr bir tavır ve tutum almaya başlamaları üzerine, Bağdat'ta bulunan bir kısım Türkmen ve Türk, onlara katıldılar ve içlerinden hiçbirisi, Enûşirvân'ın hükümdâr atanmasına taraftar değildi. Öte yandan Amîdülmülk, Enûşirvân'ın hükümdârlığının açıklanması hususunda halîfeyle konuşmuştu. Bu konuşma sırasında halîfe, "Bu, gizlenmesi gereken bir husustur. Bu arada Sultan Tuğrul Bey'in ölümü hakkında birtakım asılsız haberler ortaya çıkmıştır. Eğer biz, Enûşirvân'ın hükümdârlığı hususunda bir açıklama yapacak olursak halk, sultanın ölümü hakkında ortaya atılmış olan yalan sözlere inanacaktır; ayrıca el-Besâsîrî ve müttefikleri de bize göz dikmeye başlayacaklardır. Bu nedenle şu anda ivedilikle yapılması gereken şey, memleketin boş kalmaması amacıyla askerler için hiç zaman kaybetmeden birtakım önlemler alıp onları iyi bir şekilde yönetmek olacaktır" diyerek Amîdülmülk'e tavsiyelerde bulundu. Bu arada Reisürrüesâ da el-Besâsîrî'ye karşı bir önlem olarak Nûrüddevle'ye haber gönderip onu Bağdat'a gelmesi hususunda teşvik etmekte idi. Reisürrüesâ'nın bu çağrısını kabul eden Nûrüddevle Dübeys, yüz atlıyla Bağdat'a gelerek halîfenin sarayının karşı tarafındaki Necmî'de karargâh kurdu (2 Zilkâde 450/21 Aralık 1058 Pazartesi) ve halîfeden "Namaz vakitlerinde çadırının kapısının önünde davul vurulması" hususunda izin istedi, ancak "Bir namaz vakti" için kendisine izin verildi. İki gün sonra (Çarşamba) Amîdülmülk ve Enûşîrvân, yüz askerle ansızın Dicle'yi geçip bu sırada çadırında bulunan Nûrüddevle Dübeys'in yanına izin almadan girdiler. Birdenbire korkuya kapılan Nûrüddevle Dübeys, onların bu gelişlerini fena bir şey sanmıştı. Çok geçmeden onlar, kendilerini yakalatıp tutuklatmak isteyen sultanın eşi Altuncan Hatun'dan kaçtıklarını Nûrüddevle Dübeys'e bildirdiler. Böylece rahatlayan Nûrüddevle Dübeys, özel bir çadır kurdurup onları oraya yerleştirdi. Söylendiğine göre hatun, el-Besâsîrî'nin Bağdat'a saldıracağından korkuya kapılarak sultana gitmek niyetinde idi; ayrıca sultanın çok yakınlık duyup sevdiği Ebû Kâlîcâr'ın kızıyla evlenip gerdeğe girdiği haberi de kendisine ulaştırılmıştı. Bunlardan başka hatun, sultanın, Enûşîrvân ve Amîdülmülk'ün kendi aleyhine olan düşünce ve

kararlarını bildiğinden dolayı endişe etmekteydi. Halbuki sultan, çoğu zaman onların görüş ve düşüncelerinin kendisi için olumlu ve iyi olduğunu bilir ve bunu daima fark ederdi; işte bütün bu nedenlerden dolayı hatun, onları yakalatıp tutuklattırmaya karar vermişti. Yine söylendiğine göre sultan, her ikisinin tutuklanması hususunda hatuna bir mektup göndermişti. Hatun, sultanın bu mektubunu onlara bildirdi ve sultan aleyhine girişimlerinden vazgeçmeleri tavsiyesinde bulundu. İşte bu nedenle Amîdülmülk ve Enûşîrvân, Dicle'yi geçip Nûrüddevle Dübeys'e sığınmış, terk ettiği evleri ise yağma edilmişti. Hatun, Haylbaşiyye, Türkmen ve sultanın adamlarını yanına çağırtıp onlara bu durumu bildirdi ve kendisini sultana gitmekten alıkoymaları nedeniyle Amîdülmülk ve Enûşîrvân hakkında kötü sözler söyledi, hatta onları kurtardığına pişman olduğunu da açıkça ifade etti. Çok geçmeden hatun, bir grup askere Hemedân'a hareket emri verdi, kendisi de 5 Zilkâde 450 (24 Aralık 1058) günü yola koyulmuştu ki bu sırada halîfe, kendisine gitmemesi hususunda özel bir ulakla haber gönderdi; fakat bu ulak kendisine gelmeden önce hatun, hareket etmişti. Bununla birlikte o, halîfenin asaletiyle gereksiz yere uğraşmaktan çekiniyordu. Hareketlerini gizlemek için beraberindekiler, eşyalarını kuyulara atmışlardı. Öte yandan Reisürrüesâ, onların gitmelerini engellemek amacıyla şehrin çıkış yerlerindeki kapılara muhafızlar diktirdi; bunlar sabaha kadar nöbet tuttular. Hatunla birlikte olan Oğuzlar, harekete geçip Dârü'l-Memleke'deki silah ve malları yağmaladılar. Öte yandan Amîdülmülk, ikindi vakti, çadırından çıkıp Beytü'n-Nûbî'ye giderek Reisürrüesâ ile görüşüp konuştu ve halkının el-Besâsîrî'ye ne derece ilgi duyduklarını tespit için şehrin doğu kesimine gidilmesini kararlaştırdılar; bu hususla ilgili olarak Nûrüddevle Dübeys'in şehrin doğu kesimine gitmesi için onunla mektuplaştılar ve sonunda Nûrüddevle Dübeys, 6 Zilkâde (25 Aralık) günü oraya gitti. Bu sırada Bağdat'a yürüme fırsatını kolaylıkla kullanabilmek amacıyla el-Besâsîrî ve Kureyş'in Hit'e gelip karargâh kurdukları hususunda sürekli olarak haberler ortaya çıkmakta idi. Vezir Amîdülmülk, kendi yakın askerleri dışında, beraberinde hiçbir kuvvet kalmaması

nedeniyle Hûzistân'a gitmek üzere, Deyrü'l-Akûl'a hareket etti. Yolda rastladığı ve kendisini Bağdat'a çağırmış olan Hezâresb, Altuncan Hatun'un orduyla birlikte gelmekte olduğunu kendisine bildirince, bu kez Amîdülmülk, yolunu değiştirip onunla birlikte Ahvâz'a gitti. Enûşîrvân ise annesine katılmak üzere Bağdat'tan ayrıldı.[17]

Yukarıdaki hadiselerden çıkarılan sonuca göre; Tuğrul Bey, halkının fiilen kendisiyle savaşmakta olduğu Hemedân Kalesi'ne sığındığında kendisine yardıma gelmelerini içeren mektupları Amîdülmülk ve Altuncan Hatun'a ulaşınca hatun, derhal eşine gitmek istediyse de halîfe, Selçuklu ordusunun Bağdat'tan ayrılması dolayısıyla şehir askersiz kalacağı için korku ve endişeye kapılarak, bu nedenle hatunun Bağdat'tan ayrılmasına engel oldu. İşin garip tarafı, Amîdülmülk, hatun gibi sultanın emrine uyarak onunla birlikte yardıma koşacak yerde, halîfenin safında yer aldı. Ancak o, doğrudan doğruya Tuğrul Bey'e yapılacak yardıma aleyhtar duruma düşmemek için, İbrahim Yınal'ın ordusu Hemedân'ı kuşatmış bulunduğundan, Altuncan Hatun'un ve kendisinin Hemedân'a ulaşamayacaklarını ileri sürdü. Böylece hatun, üç muhalifin karşısında tek başına kaldı. Bu arada Tuğrul Bey'in, İbrahim Yınal karşısında durumunu pek iyi görmemesinden dolayı olsa gerek Amîdülmülk, hatunun Hârezmşâh'tan olan oğlu Enûşirvân'ı Tuğrul Bey'in yerine geçme hususunda gizlice ümitlendirip hazırlamaya başladı. Meselenin bu safhasında teşebbüsü öğrenen İnanç Bey ve Ömer adlı iki Selçuklu kumandanı, Enûşirvân'ı Selçuklu tahtına layık bulmadıklarını açıkça söylemekten çekinmedikleri gibi, Tuğrul Bey'e yardım için hemen yola çıktılar. Bağdat'ta bulunan Türkmenlerin bir kısmı da onlara katıldılar. Diğer taraftan hatun, el-Besâsîrî'nin Bağdat'ı

17 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 58-61; Nüveyrî, XXVI, s. 171; İbnü'l-Esîr, IX, s. 484, 488; el-Besâsîrî ile Kureyş b. Bedrân'ın Musul'u dört ay şiddetli bir şekilde kuşatması hakkında bk. Makrîzî, II, s. 237; el-Mekîn Circis, s. 272 vd.; Aynı şekilde Anonim *Selçuknâme* de Musul'da Tuğrul Bey'in iki kumandanı Erdem ve Yayla Tekin'in bulunduğunu ve Musul Kalesi'ni Tuğrul Bey'in değil el-Besâsîrî'ni muhasara ederek dört ay şiddetli savaştan sonra yıktığını kaydediyor. Anonim, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, Çev. Feridun Nafiz Uzluk, Örnek Matbaası, Ankara 1952, s. 6.

işgal etmesinden korktuğu gibi, oğlu Enûşirvân ile Amîdülmülk'ün aleyhine çalıştıklarını Tuğrul Bey'in duymasından korkuyordu. Zira hatuna göre, sultan her halde oğlunun tahta geçirilmesi bahis mevzuu olduğu için onlarla iş birliği yaptığı fikrine kapılabilirdi. Hatun, sultanın muhtemelen bu suçlamasından kurtulmak için, teşebbüslerini duyan Tuğrul Bey'in, kendisine yazdığı mektupta ikisinin de yakalanmasını emrettiği için, oğlu Enûşirvân ile Amîdülmülk'ü yakalatmak istedi. Dicle'yi geçerek kaçan oğlu ile vezirin saraylarını yağma etti; sonra da Bağdat'ta kalmış olan Selçuklu ordusu mensuplarını toplayarak, durumu onlara bildirdi. Hatunun emrindeki Oğuzlar ile Bağdat'ı terk etmesi, görüldüğü şekilde, halîfeliğin kaderini değiştirdiği gibi, aynı şekilde hatunun, kocası Tuğrul Bey'in muhasara altında bulunduğu Hemedân önünde görülmesi de Selçuklu Devleti'nin kaderini değiştirdi.

Yukarıda belirtildiği gibi Altuncan Hatun'un ordu ve hazinelerle gelmekte olduğunu öğrenen İbrahim Yınal ise, onu yakalamak için büyük bir askerî birlik gönderdi. Altuncan Hatun'un yanında bulunan hazineleri yağma etmek için İbrahim Yınal'ın ordusunu teşkil eden Türkmenlerin çoğu muhasarayı kaldırarak, birliğin peşine takıldılar. Fakat sultanın kuvvetleriyle yapılan çarpışmalarda İbrahim Yınal bozguna uğrayıp geri çekilmek zorunda kaldı. Bu bozgun üzerine başkent Rey'e gelen Tuğrul Bey'e eşi Altuncan Hatun da katılmıştı. Hatunun beraberinde elleri bağlı halde oğlu Enûşirvân[18] da bulunuyordu. Fakat onun bu haline acıyan Tuğrul Bey, bağlarını çözdürüp onu serbest bıraktırdı. Öte yandan İbrahim Yınal'ın

18 Enûşirvân annesinin ölümünden sonra isyan edip kaçtı. Bunun üzerine Aytekin onu yakalayıp tutsak olarak Rey'e götürdü. Bu sırada Enûşirvân'ın 'Beni bırakın, annemin mezarını ziyaret edeceğim' demesi üzerine ona izin verildi. Annesinin türbesine gelip 'Ben, buradan asla ayrılmam' deyince, onun bu hareketine çok üzülen Aytekin bu sırada Hemedân'da bulunan Sultan Tuğrul'a haber gönderip 'Ne yapması gerektiğini' sordu. Sultan da birisini göndererek Enûşirvân'ı bağlattıktan sonra kabirden alıp Rey'e on fersahtan biraz fazla uzaklıkta bulunan bir kaleye hapsettirdi. Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'âtü'z-zaman fî Tarihi'l-âyan* adlı eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I Sultan Tuğrul Bey Dönemi", s. 83.

böylece yenilgiye uğraması sonucunda kendisine bağlı Türkmenler, geri dönüp obalarına geldikleri zaman sahip oldukları bütün mal ve sair şeylerinin tamamen yağma edilmiş olduğunu gördüler. İbrahim Yınal, Tuğrul Bey karşısında bozguna uğrayıp Hemedân'dan ayrılınca kardeşi Ertaş'ın iki oğlu Muhammed ve Ahmed'e mektup gönderip onlardan yardım istedi. Bunun üzerine onlar, otuz bin kişilik bir kuvvetle İbrahim Yınal'a katıldılar. Böylece biraz daha kuvvetlenen İbrahim Yınal, Rey'e yirmi fersah uzaklıktaki Kazvîn'e gidip karargâh kurdu. Onun hareketini izleyen Tuğrul Bey, onunla savaşa tutuştu ise de yenilerek Rey'e dönmek zorunda kaldı. Böylece İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'e karşı üstün bir duruma gelmiş oldu. Bunun üzerine Tuğrul Bey, kardeşi Davud Çağrı Bey'in oğulları Kirmân hâkimi Kavurd Bey ile kardeşleri Yakutî ve Alp Arslan'a kendisine yardıma gelmeleri için mektup yazdı. Bu yardım çağrısı üzerine adı geçen şehzâdeler mühim kuvvetlerle birlikte süratle gelip sultana katıldılar. Böylece daha güçlü bir duruma gelmiş olan Tuğrul Bey, derhal İbrahim Yınal'a karşı harekâta girişti ve Rey yakınlarında yapılan savaşta, askerlerinin büyük bir bölümü öldürülen İbrahim Yınal ile iki yeğeni Ahmed ve Muhammed tutsak alınıp sultanın huzuruna getirildiler. İbrahim Yınal'ın, el-Besâsîrî ve yandaşlarıyla halîfe aleyhine giriştiği hareketlerin kesinleşmesi üzerine, İbrahim Yınal, sultanın huzurunda 9 Cemâziyelâhir 451'de (23 Temmuz 1059) yayının kirişiyle boğdurulmak sûretiyle öldürüldü. Yeğenleri Muhammed ve Ahmed de yine sultanın emriyle öldürüldüler. Daha sonra Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın nakiblerini, durumu açıklığa kavuşturmaları için bu sırada Vezir Amîdülmülk Kündürî'nin de yanında bulunduğu Ahvâz'da ikamet eden Hezâresb'e gönderdi. Daha sonra Hezâresb, Amîdülmülk'ten altın ve giysilerle bir at alıp sultanın katına çıkmak üzere Ahvâz'dan ayrıldı.[19]

19 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 72, 82; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 45; İbnü'l-Esîr, IX, s. 489; İbnü'l-Kalânisî, s. 87-90; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, Çev. Ali Sevim, s. 4-7 ve 13; İbnü'l-Ümrânî, s. 195 vd.; en-Nüveyrî, XXVI, s. 171; el-Azimî, Yay. A. Sevim, s. 15; Aybek es-Safedî, s. 98; Hândmîr, *Hulâsâtü'l-Ahbâr*, Ayasofya 3190, vr. 321 a; Fasih-î Hâfî, II, s. 173; Reşîdüddîn Fazlullâh, Neşr. A. Ateş, s. 22, 27 vd.; Makrizî, II, s. 256; el-Hüseynî (s. 14) bu mevzuda şunları

Hükümdârlık ailesi içerisinde hatunların yalnız saray hayatında değil genel olarak devlet hayatında ne kadar mühim rol oynadıklarına dair örnek teşkil edebilecek bir hadiseyi burada nakletmiş olduk. İşte örnek davranışlarıyla tarihsel roller oynayan Altuncan Hatun'un değeri tam da bu noktada yatmaktadır. Onun cesaret ve fedakârlığı Tuğrul Bey'in saltanatının devamına işlerlik kazandıran, devletin menfaatlerini koruyan ve kollayan davranışlar üzerine yoğunlaşmıştır. Bu sayede Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ile onu tercih eden Türkmenleri saf dışı ederek, saltanatının devamını sağlayabilmiştir. Altuncan Hatun, devletin bekası için kendi öz oğlunu zincire vurdurup, Tuğrul Bey'e teslim etmekten de geri durmamıştır.

Çağrı Bey'in Ölümü

Arslan el-Besâsîrî'nin Selçuklulara karşı mücâdeleye girişmesini, yani Selçuklularla halîfeliğin yakınlaşmasını intâc eden muazzam tarihi hadiseyi zikretmeden evvel Selçuklular Devleti'nin kuruluşunun ana eksenini ve Tuğrul Bey'den sonra soyu hânedanın devamını sağlayan tarihi şahsiyet olan Çağrı Bey'in ölümünü bütün yönleriyle ele alalım. Bu sûretle Tuğrul Bey'den sonra Büyük Selçuklu

kaydediyor: "Melik Alp Arslan Sicistân'da idi. Amcası Sultan Tuğrul'un mektubu kendisine geldi. Mumaileyh bu mektubunda 'Kardeşim hakkımı almak, saltanatıma halel vermek istiyor, bana mutlaka yardımda bulunmalısın' diyordu. Bunun üzerine Alp Arslan Sicistân'dan hareketle çöl yolunu tutarak yirmi günde Irak hududuna geldi. Sultan Tuğrul'a mülaki oldu o gece sabahladılar, ertesi günü 451 yılında askerleri silahlandırdılar. Alp Arslan İbrahim Yınal'ı esir ederek amcası Sultan Tuğrul'un yanına getirdi. Bundan sonra Alp Arslan sâlimen ve muzafferen Irak'ı terk ile Horasan'a geldi. Mezkûr İbrahim 451 yılı Cemâziyelâhirinin 19. Çarşamba günü katledildi; el-Hüseynî'nin Tuğrul Bey çağırdığında Sicistân'da olduğunu kaydettiği Alp Arslan Fasih'e göre 449 yılında Herât'ı Musa Yabgu'dan almış ve hutbeyi kendi adına okutmuştur; Anonim, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*'nde (s. 6) Çağrı Bey'in oğulları Alp Arslan, Kavurd ve Yakuti'nin, İbrahim Yınal'ı "Heftâd Pulân" da bozguna uğratıp yakalayarak öldürdükleri kaydediliyor. Bondârî (s. 13 vd.) de savaşın Heftâd Pulân'da vuku bulduğunu zikrediyor; Krş. M. A. Köymen, "Selçuklularda Devlet", *Belleten*, LI, Aralık 1987, Sayı 201, s. 1367 ve n. 33; Ripper, s. 107.

tahtına çıkan Alp Arslan'ın durumunu anlamanın kolaylaşacağı kanaatindeyiz. Çağrı Bey, yaşlılığı ve hastalığı nedeniyle Horasan bölgesinin idaresini oğlu Alp Arslan'a vermişti. Kaynakların verdiği malûmattan çıkarılan sonuca göre onun son faaliyeti, yukarıda tafsilâtıyla zikredildiği gibi oğulları Alp Arslan, Kavurd ve Yakutî'yi İbrahim Yınal İsyanı dolayısıyla zor duruma düşen Tuğrul Bey'e yardıma göndermiş olmasıydı. Selçuklu Devleti'nin kurucularından biri olan Çağrı Bey, bu yardımdan sonra vefat etmiştir.

Şimdi kaynakların oldukça farklı tarihlerde vermeleri bakımından son derece ilginç olan Çağrı Bey'in vefat hadisesini incelemeye çalışalım. Çağrı Bey'in 450 (1058-1059) senesinde Belh'te öldüğünü kaydeden bazı müelliflerin[20] verdikleri tarihin, aşağıda adlarını vereceğimiz müelliflerin verdikleri tarihle neden örtüşmediğini tespit edemiyoruz, ancak şu hususu belirtmekle iktifa edeceğiz; yukarıdaki kaynakların İbrahim Yınal'ın isyanında Tuğrul Bey'in yardım istemek için 451 yılında Çağrı Bey'e mektup yazdığını söylemiştik. Bu durumda Çağrı Bey'in 451 yılında henüz sağ olduğu anlaşılıyor. Bu nedenle Çağrı Bey'in Receb 451'de (Ağustos-Eylül 1059) öldüğünü yazan diğer bazı müelliflerin[21] daha doğru tarihler vermiş olduğu kanaatindeyiz. Yine bazı müellifler Çağrı Bey'in Safer 452'de (Mart-Nisan 1060) Serahs'ta vefat ettiğini ve Merv'e götürülerek defnedildiğini kaydetmektedirler.[22] Ayrıca Çağrı Bey'in 453

20 İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 39; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 73; Bondârî, s. 26; Abû'l-Farac, I, s. 314; İbn Kesîr'e (XII, s. 186) göre Çağrı Bey Serahs'ta ölmüş ve Merv şehrinde gömülmüştür.

21 Ebû'l-Fidâ, I, s. 536; Nüveyrî, XXVI, s. 171; İbnü'l-Verdî, I, Arapça Neşr., s. 353; İbn Hallikân, V, s. 70; ez-Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, XXX, s. 303; Aybek es-Safedî, XI, s. 132; İbnü'l-Esîr (X, s. 6) 451 tarihini vermekle beraber Çağrı Bey'in Safer 452'de öldüğünün rivâyet edildiğini de ekliyor; Cüzcânî, I, s. 132; Kadı Ahmed Gaffârî-i Kazvînî, *Târîh-i Cihânârâ*, Kitâbfuruşî, Tahran 1342, s. 107.

22 el-Hüseynî, s. 20; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb*, Çev. Ali Sevim, s. 21; Ali Ertuğrul, *Anadolu Selçukluları Devrinde Yazılan Bir Kaynak: Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü'ş-şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk'i*, Cilt I, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 2009, s. 521; Hasan-i Yezdî, vr. 182 b; Ahmed b. Mahmud, I, s. 49; Fasîh-î Hâfî, II, s. 175.

ve hatta daha geç bir tarihte öldüğünü beyan eden kaynaklardan bazıları da aşağıdaki dipnotta zikredilmiştir.[23] Bütün bu tarihlerin tartışması araştırma eserlere de konu olmuş bulunup, bu tarihlerden doğru olmaya lâyık olanı 451 tarihi olarak kabul görmüştür, nitekim nümizmatik verilere dayanarak yapılan bir araştırmanın sonucuna göre de bu tarih en isabetli tarih olarak ortaya çıkmaktadır, zira bu araştırmada Çağrı Bey'in adının geçtiği, evlatlarının hâkim bulunduğu bütün bölgelerdeki paralar tafsilâtıyla incelenmiştir.[24]

Kaynakların ittifakla belirttiğine göre Davud Çağrı Bey vefat ettiğinde yetmiş yaşındaydı. Horasan hâkimi olan Çağrı Bey, Sebüktekinoğulları'yla (Gazneliler) mücâdele etmiş ve onları Horasan'dan uzaklaştırmıştır. Kaynaklarda Gazneli hükümdârı Ferrûhzâd'ın ölümü (16 Safer 451/3 Nisan 1059) ve ondan sonra tahta çıkan İbrahim b. Mesûd ile Çağrı Bey arasında yapılan barış antlaşmasının tarihi 451 (1059) yılı olarak kaydedilmektedir.[25] Dolayısıyla Çağrı Bey'in bu antlaşmanın yapıldığı 451 tarihinden önce öldüğüne dair bilgi veren kaynakların görüşü tutarsız kalmaktadır. Zira kaynakların ekserisi Çağrı Bey'in vefatının bu antlaşmanın hemen ardından vuku bulmuş olduğunu ittifakla kabul etmişlerdir. Ayrıca aşağıda verilen kaynakların hepsinde Çağrı Bey ile Gazneli Sultan İbrahim arasında sulh ve sükunun temin edildiği meselesi zikredilmektedir. Böyle bir durumda Çağrı Bey, 451 yılından önce vefat etmiş olamaz.

23 Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, Neşr. Abdülhüseyin Nevâî, Müessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1381, s. 430; Şemseddîn Muhammed Mûsevî, *Essahü't-Tevârîh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Hatice Sultan, Nr. 224, vr. 310 a; Yahya b. Abdüllatîf el-Hüseynî el-Kazvînî, s. 105; Râvendî, s. 114; Şebânkâreî, s. 100.

24 Geniş bilgi için bk. Osman G. Özgüdenli, "Selçuklu Paralarının Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Tarihi Meselesi", *A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2004, XXII/35, s. 164-166.

25 İbnü'l-Esîr, X, s. 25; Ahmed b. Mahmud, I, s. 33; İbnü'l-Verdî, I, Arapça Neşr., s. 353; Ebû'l-Fidâ, I, s. 436; ez-Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, XXX, s. 312; Cüzcânî, I, s. 102 vd.; Mahomed Kasım Ferishta, I, İng. Çev. John Briggs, s. 136; Badaoni, I, s. 51. Bu kaynakta Ferrûhzâd'ın ölümü H. 450 yılı olarak verilmektedir. Çağrı Bey ile Gazneliler arasında yapılan barış anlaşmasının da müellif Beyhakî'nin elinden çıktığı anlaşılmaktadır.

Bundan sonraki tarihler ise paralardan anlaşıldığına göre mübalağadır. Onun ölümü üzerine Horasan'a oğlu Alp Arslan hâkim oldu. Çağrı Bey birkaç tane erkek evlât bırakmıştır. Bunlar arasında Alp Arslan'ı, Yakutî'yi, Süleyman'ı ve Kavurd Bey'i sayabiliriz.

Çağrı Bey, hayırsever, adaletli, güzel ahlâklı, Allah'ın kendine verdiği nimetleri itiraf eden ve bunlardan dolayı Allah'a şükreden bir insandı. Çağrı Bey'in Serahs Kadısı Abdüssâmed vasıtasıyla kardeşi Sultan Tuğrul Bey'e gönderdiği mektup da buna bir misal teşkil eder. Çağrı Bey ölüm döşeğinde iken, idare tarzını tenkit etmek için Tuğrul Bey'e yazdığı mektubunda şöyle diyordu:

> Feth ve zapt ettiğin şehirleri tahrip ettiğini, halkını oradan uzaklaştırdığını haber aldım. Allah'ın kullarına ve şehirlerine karşı yaptığın bu işlerle O'nun emirlerine muhalefet ettiğin aşikârdır. Sen de bilirsin ki, bu tür hareketler kötü bir intiba bırakmana ve halkın senden soğumasına sebep olur. Bilirsin biz otuz kişiyle üç yüz kişilik düşman karşısına çıktık ve onları mağlûp ettik. Biz üç yüz kişiyle onların üç bin kişilik ordusunu yendik, üç bin kişiyle ise onların otuz bin kişilik ordularını defettik. Daha dün Şâh-Melik ile karşılaştık. Çok kalabalık bir orduya sahip olduğu halde onu bozguna uğrattık ve Hârezm'deki ülkesini ele geçirdik. Önümüzden kaçıp bulunduğu yerden beş yüz fersah uzaklara gitti, fakat yine de ona galip geldik ve esir alıp öldürdük. Horasan, Taberistân ve Sicistân ülkelerini istilâ ettik. Başlangıçta küçük ve tâbi bir cemaat iken şimdi kendilerine tâbi olunan hükümdârlar olduk. Allah'ın bize verdiği bunca nimete böyle nankörce karşılık vermek gerekmez.

Tuğrul Bey de elçiden kardeşine şu cevabı götürmesini istedi:

> Ey kardeşim! Sen Horasan'ı zapt ettin. Orası bayındır bir ülke olduğu halde sen tahrip ettin; Oraya yerleşir yerleşmez Horasan'ı mamur hale getirmen gerekir. Ben ise benden öncekiler tarafından tahrip ve imha edilmiş bir ülkeye geldim. Düşmanlar tarafından çember içine alınmış bir ülkeyi mamur hale

> getirmem mümkün değildir. Zaruretler şehirlerin askerler tarafından basılmasına sebep olmaktadır. Şehirleri bu zararlardan korumak da mümkün değildir.[26]

Bu rivâyetten şunları anlıyoruz: Çağrı Bey, kardeşi Tuğrul Bay'in fethederek hâkim olduğu ülkelerde tahribat yaptığına, adaletten saptığına, askerlerinin halkı yağmaladıklarına inanmış, bu nedenle etnik kökeni oldukça farklı olan bu bölgelerde yeni Türk devletinin halka benimsetilmesi bakımından bu tür davranışlardan vazgeçilmesini tavsiye etmiş, Tanrı'nın kendilerine vermiş olduğu bu hükümranlık nimetine nankörlük etmemeleri gerektiğini ısrarla vurgulamıştır ki bu ifade Orhun yazıtlarında Bilge Kağan'ın da zikrettiği eski Türk hükümdârlık anlayışıyla da örtüşmektedir. Bununla birlikte mektuplardaki ifadeler büyük olasılıkla sonradan ilâve edilmiş de olabilir, ama her halükârda Tuğrul Bey'in, istese bile askerlerinin zikredilen yağmalarını önleyebilmesi pek mümkün görünmemekteydi. Yukarıda çeşitli vesilelerle ifade edildiği gibi Tuğrul Bey bunu müteaddit defalar halîfelik makamına da ifade etmişti. Tuğrul Bey'in ordusunun ana unsurunu oluşturan Oğuz-Türkmenler geleneksel hayat tarzları olarak eğer yaptıkları savaşların karşılığını ganimet ve otlak olarak alamadıklarını düşünürlerse, hemen Selçuklu merkezî idaresiyle bağlarını kesip başka bir gruba, örneğin Irakiyye Türkmenlerine iltihak edebiliyorlardı ki bunun örnekleri sıkça görülmüştür.

Yukarıda zikredilen ve İbnü'l-Esîr'in tarih vermediği örnek mektubun muhteviyatından anlaşıldığına göre bu mektubun tarihi Çağrı Bey'in Horasan hükümdârlığının son zamanlarına rastlamaktadır. Fakat buradaki ifadeleri ile tezat teşkil eden ve aynı müellifin daha erken bir tarihle tarihlendirdiği başka bir rivâyet daha vardır: 1038 yılında Selçuklular Nîşâpûr şehrini ilk ele geçirdiklerinde Davud Çağrı Bey, Tuğrul Bey'e şehri yağmalamak istediğini söylediyse de Tuğrul Bey Ramazan ayında bulunduklarını öne sürerek bunu uygun bulmadı, o da Tuğrul Bey'in fikrini kabul etti. Davud Çağrı Bey, Ramazan ayı çıktıktan sonra yağmaya kesin karar verdi, ancak Tuğrul Bey bu defa

26 İbnü'l-Esîr, X, s. 25.

da halîfenin elçilerinin ve mektubunun geldiğini ileri sürerek yine mâni olmak istedi, fakat Çağrı Bey onun sözlerine kulak asmadı ve yağmacılık azmi kuvvet kazandı. Bunun üzerine Tuğrul Bey bir bıçak çıkardı ve: "Allah'a yemin ederim ki, eğer en ufak bir şey yağma edersen kendimi öldürürüm." dedi. Çağrı Bey de bunun üzerine yağma fikrinden vazgeçti ve halktan taksitle haraç almaya razı oldu. Nîşâpûr halkının ödemesi gereken haracı yaklaşık otuz bin dinar olarak tespit ettiler ve bu meblağı toplayıp adamlarına dağıttılar.[27]

Sikkelere bakarak Büyük Sultan Tuğrul Bey ile Horasan hükümdârı ağabeyi Çağrı Bey arasında, hükümdârlık alâmetleri ve icraat hususlarında mücâdele değil ama bir rekabet yaşandığını söylemek mümkündür. Yukarıda tafsilâtıyla zikrettiğimiz gibi Çağrı Bey, Ertaş ve Musa Yabgu gibi hânedanın diğer üyeleri de Herât ve Sistân konusunda rekabet içinde olmuşlardır.

Selçuklu beylerinin inançlarıyla ilgili olarak ipucu mahiyetindeki kayıtlara, Beyhakî'de rastlıyoruz. Beyhakî'nin anlattığı Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu'nun, Dandanakan Muharebesi'nden önce Mollazâde bir müneccim ile olan hikâyesini yukarıda anlatmıştık. Her ne kadar ilm-i nücûm (astroloji) ile Müslümanlar da ilgilenseler de Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu'nun zafer mutluluğuyla aşırı şekilde müneccimi ödüllendirdikleri görülmektedir. Bunun mânâsı şudur ki, müneccimin kehâneti tutmuş, adı geçen Selçuklu beyleri müneccimin söylediği gibi zaferi kazanıp, hükümdârlık makamına

27 İbnü'l-Esîr, IX, s. 350; Bondârî, İbnü'l-Esîr'in naklettiği bu rivâyeti âdeta tekrar etmiş, bu konuda şunları zikremiştir: "Çağrı Bey, sözünde ısrar etti ve bıçağını çıkararak ya beni bırakırsın (bana yağmaya müsaade edersin) yahut elimle kendimi öldürürüm dedi. Bunun üzerine Tuğrul Bey'in kalbine rikkât geldi ve Çağrı Bey'i yatıştırıp, müsaade eder gibi göründü. Şehir ahalisi üzerine tarh ettiği kırk bin dinarla Çağrı Bey'i razı kıldı. Bu meblağın büyük bir kısmını şehir ahalisi verdi, kalanını Tuğrul Bey kendi malından ödedi." Bondârî, s. 5. Dipnotun başında yer alan, İbnü'l-Esîr'in kaydıyla Bondârî'nin kaydı aslında aynı olayı anlatmakla beraber, birinde "kendimi öldürürüm" diyen Tuğrul Bey, öbüründe Çağrı Bey'dir; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, s. 97, d. 91; Abû'l-Farac (I, s. 296), bu meblağın beş yüz bin zuze olduğunu kaydediyor. Buradaki meblağı Bondârî'nin dinarla Abû'l-Farac'ın ise zuze ile ifade etmesi ise ayrı bir soru işaretidir.

sahip olmuşlardır. Şüphesiz böyle bir kehânetin tutması, münecci-mi ödüllendirmelerinden de anlaşılacağı gibi Selçuklu beylerinde nücûma olan inancı kuvvetlendirmiştir denebilir. Görüldüğü gibi İbnü'l-Esîr'e göre Selçuklu beylerinden bizzat ilm-i nücuma vâkıf olan da vardı, fakat müellif bu durumu İslâm inancı bakımından hoş karşılamadığını da ifade etmiştir: "Tuhaftır ki Kutalmış Türk olduğu halde ilm-i nücûma vâkıftı ve bu ilmi mükemmel derecede biliyordu. Kutalmış bu ilimden gayrı başka ilimlere de vâkıftı. Onun ölümünden sonra çocukları da (yani Anadolu Selçukluları) eskilerin bu ilimlerini (el-'ulûmü'l-evveliye) tahsil etmeye, bu ilmin üstadlarını yanlarında barındırmaya devam ettiler, bu sebeple de dinlerine zarar verdiler." Elbette ki seçkin ulemânın öğrenmek için büyük çaba gösterdiği bir bilim dalına hayatı bozkırlarda savaşta geçmiş olan Kutalmış'ın gerçekten hâkim olduğuna inanmak çok zordur. Bu koşullardan hareketle anlaşılıyor ki, Kutalmış, ilm-i nücûm ve bazı bâtınî konularda geleneksel Türk inançlarından kaynaklanan bazı bilgilere pekâlâ sahip olmuş olabilir. Zira inanışa göre Şamanların görevlerinden biri de öbür dünyadan gelen bilgileri yorumlamaktı.[28]

Tuğrul Bey-Arslan el-Besâsîrî Mücâdelesi

Bağdat'ı ele geçirmek için müsait şartların oluşmasını beklemekte olan ve Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal İsyanı dolayısıyla şehirden uzakta bulunmasının yarattığı boşluktan istifade eden el-Besâsîrî'nin Bağdat'a yaklaşmakta olduğu haberi, gittikçe yayılmakta idi. Nitekim yukarıda zikredildiği gibi halîfenin, Altuncan Hatun ile Selçuklu askerlerinin Bağdat'tan ayrılmasının doğuracağı tehlikelere işaret etmesi onun bu konuda haklı çıktığını göstermektedir. el-Besâsîrî'nin harekâtı üzerine el-Kâim ve veziri Reisürrüesâ son derecede korku ve ümitsizliğe kapıldılar. Bağdat'tan ayrılmış olan kimselerin, özellikle halîfenin yakın adamları, yeniden şehre dönmeye başladılar; halîfe, bir beyanat vererek "geri dönmek isteyenler, dönsünler, kendisinin şehrin dışında olacağını" açıkladı. Halîfenin bu açıklaması üzerine

28 A. C. S. Peacock, s. 147.

halk, Bağdat'taki mal, kadın ve çocuklarını Dicle kıyısına çıkardı; halîfenin yakın adamları durumunda olan Türkler, bütün mallarını teknelere koymuşlardı. Bu arada el-Besâsîrî'nin Bağdat'a ulaştığını, aldığı haberlerle kesin olarak tespit eden Nûrüddevle Dübeys, Reisürrüesâ'ya, "Bu Türklerden burada kalanlar, şehri el-Besâsîrî'ye karşı savunurlar. Bana göre, ben, sen ve bize bağlı olan yakınlarımız Bağdat'tan ayrılıp Dicle yoluyla düşmanlarımızdan emin olan daha aşağı memleketlere gitmeliyiz" dedi. Nûrüddevle Dübeys'in bu önerisini olumlu bulan Reisürrüesâ, bu konuda halîfeyle birkaç kez konuştu. Halîfe, ona olumlu cevap verdi ise de sarayından ve sahip olduğu şeylerden ayrılıp uzaklaşmak, kendisine oldukça güç gelmekteydi; ayrıca annesi, kendisine Bağdat'tan ayrılmaması hususunda inandırıcı ve cesaret veren sözler söylemişti. Böylece Reisürrüesâ'nın, halîfenin Bağdat'tan ayrılması hususundaki çabaları da boşa gitmiş oldu. Bu durum karşısında Nûrüddevle Dübeys, "Ben, daha önce fikrimi açıkladığım gibi, Deyâlâ Irmağı[29] tarafına gidiyorum; eğer siz, kabul ederseniz sizin hizmetinizde olarak sizinle istediğiniz yere giderim, yok eğer durum başka türlü olursa o zaman Tanrı sizi korusun" dedi ve derhal Deyâlâ'ya gidip orada halîfenin gelmesini ümitle bekledi; fakat halîfe gelmemişti. Oğuz askerleri, kendisine güvenmedikleri için Nûrüddevle Dübeys'le birlikte gitmemişlerdi. Esasında halîfe, irade ve kararından değil de istemeyerek Bağdat'ta kalmıştı. Bu arada o, mallarıyla birlikte teknelere yerleşmiş bulunan Türklerin oradan çıkartılmalarını emretti; Amîdü'l-Irak Ebû Nasr Ahmed de Dicle yoluyla gitmek için Bağdat'tan ayrılmak üzere idi; halîfe, kendisiyle görüşmek istediyse de o, bunu kabul etmedi. Kendisine katılan takriben yüz atlı ve bin yaya ile birlikte olan halîfe, Bağdat'ın batı kesimi halkına şehrin doğu kesimine geçmelerini, ayrıca fitne ve fesatçıların başları durumunda olan İbnü'l-Beden ve İbnü'l-Müzehheb'e şehrin doğu kesimine, Hârim'e[30]

29 Bağdat yakınlarında bir ırmak. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, II, s. 638.

30 Bağdat yakınlarında bulunan ve halîfeye has olarak etrafı surlarla çevrili, Hârimu Dâri'l-Hilâfe adı verilen yer. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, II, s. 254 vd.

gitmelerini emretti. Reisürrüesâ ve Irak Amîdi, Dârü'l-Memleke'ye gittiler ve oradaki sert ve dayanıklı tahtadan parmaklıkların işe yarayanlarını alıp geri kalanlarını da ateşe verdiler. Esasında Irak Amîdi, Reisürrüesâ'ya savaştan uzak durmasını tavsiye etmişti. O Tuğrul Bey'in yapacağı faaliyetleri beklemek maksadıyla ve Şiîlerin mezheb taassubu, Sünnîlerin ise Türklerin kendilerine yaptığı zulüm ve haksızlıklar sebebiyle halkın tamamının el-Besâsîrî'ye mütemâyil olduğunu görerek, savaştan uzak durmanın zaman kazanmak ve oyalamanın daha doğru olacağını düşünüyordu. Bu sıralarda (6-7 Zilkâde 450/25-26 Aralık 1058 Cuma), el-Besâsîrî'nin yandaşları olan on Bağdatlı gûlâm, Kerh mahallesinden geçerek şehrin batı kesimine girdiler. Kerh mahallesi halkı da onlara katılıp yardımlarda bulundu. Bu arada el-Besâsîrî ve Mısır halîfesine dualar edildi ve övgü dolu sözler söylendi. Kerh halkı ve onlara katılanlar, Reisürrüesâ'yı tutsak aldılar. Şehrin batı kesiminde bir evde hapis bulunan Ebû Kâlîcâr'ın oğlu Ebû Tâlib Kâmrev'i buradan çıkardılar ve onun için bir direğe iliştirdikleri bir bayrağı Dârü'l-Memleke'nin karşısına diktiler. Bu davranışları Şiîlerin hâkimiyetinin yeniden tesis edilmesini istemelerinden ileri geliyordu.[31]

Eylemlerini sürdüren bu halk topluluğu, el-Besâsîrî'ye özel bir ulak göndererek "Bağdat'a girip giriştikleri eylemleri, kendilerine katılmaları hususunda halkı teşvik ve tahrik ettiklerini" bildirdiler. Bu eylemci grup, Kâmrev'i Akrakûf köyüne götürdüler. Öte yandan el-Besâsîrî, onlarla birleşmek amacıyla süratle harekete geçti. Söylendiğine göre, Mansûr Camii'nde Cuma namazını kılmayan halk, ancak sadece öğle namazını hutbe okunmaksızın kıldı. Ertesi günü (Cumartesi) Akrakûf'a gelen el-Besâsîrî'yi Kâmrev karşıladı. el-Besâsîrî ve Kâmrev'in yanında, ancak kendilerini sevmeyip sever görünen riyâkâr insanlardan başka hiç kimse yoktu. Nihayet el-Besâsîrî, 8 Zilkâde (27 Aralık 1058) Pazar günü yani Altuncan Hatun'un

31 Fâtimî dâisi el-Mü'eyyed fi'd-dîn, el-Besâsîrî'nin Bağdat'a girişini halkın Selçuklu (Türkmen) zülmünden kurtulduğu, onları Irak'a davet etmiş olan Vezir Reisürrüesâ'ya kin besleyenlerin yüreğine su serptiği ve ayrıca halkın minberlerde el-Mustansır'a hutbe okutmak için el-Besâsîrî'yi destekledikleri şeklinde değerlendirmektedir. el-Mü'eyyed fi'd-dîn, *Siret*, s. 180.

Bağdat'tan ayrılmasından yaklaşık iki gün sonra yanında son derece fakr u zaruret içinde dört yüz gûlâm ve Vezir Ebû'l-Hasan Abdürrahim ile birlikte Bağdat'a girdi ve ancak Kerh mahallesi halkı onu karşılayıp kendilerine katılması dolayısıyla ona dua ve niyazda bulundular. Kerh mahallesine giden el-Besâsîrî'nin üzerine halk altın ve gümüşler saçtılar. el-Besâsîrî'nin üzerinde, Attâbî kumaştan yapılmış bir cübbe ve başında da ipek bir sarık (ya da tolga) vardı; esasında o, daima güzel ve değerli giysileri seçip giyerdi. el-Besâsîrî'nin sağında Ebû'l-Hasan Abdurrahim, solunda da az sayıda Bağdatlı askerler yer almıştı. el-Besâsîrî'nin başında hurma salkımından yapılmış on tanesi gümüşle bezeli yirmi saç bölüğü bulunuyordu; ön tarafında hurma salkımından yapılmış takriben yirmi parça kamış sepet, üzerinde dokuz tane küçük Saklatun ok (ya da mızrak) bağlanmış altın ve gümüşle "el-İmâm el-Mustansır Billâh, Ebû Temîm, Maaddu Emîrü'l-Mü'minîn" yazılı on elbise, ayrıca her biri üzerinde el-Mustansır'ın altınla işlenmiş beyaz bayrağının bulunduğu on kırmızı ipekten elbise de vardı. Böylece el-Besâsîrî, Meşreâtu'r-revâyâ'ya gelip karargâh kurdu; Kureyş de Ukaylîlerin başında olarak takriben iki yüz atlı ile şehrin Basra Kapısı'na (Bâbü'l-Basra[32]) ait Meşreâ'ya gelerek karargâh kurdu. Bunun üzerine Amîdü'l-Irak Ebû Nasr Ahmed, Hilâfet Sarayı'na ait kimseler, beraberlerinde sultanın, Çağrı Bey'in kızıyla gerdeğe girdiği vakit halîfeye getirdiği küçük fil bulunan silahlı askerler, Hâşimî ailesi, Alevîler ve halk tabakasının başında olarak, Bağdat'ın doğu kesiminden hareket etmişti. Bu sırada el-Besâsîrî'nin yandaşları, öğleye değin davul ve zurnalar çalarak ve bağırıp çağırarak onlara protestolarda bulundular, daha sonra da onlardan uzaklaşıp gittiler; fakat el-Besâsîrî'nin askerlerinden hiçbirisi, bu eylemcilere tek bir kelime söylemedikleri gibi, herhangi bir müdahalede de bulunmadılar. Kâdı'l-Kudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'nin şehrin batı kesimindeki evi yağma edildi ve birçok sicil ve hukuk kitabı telef olup gitti; ayrıca halîfe ve Selçuklulara ait evler de yağma edildi. Ancak evlerinde oturup el-Besâsîrî ve yandaşlarına karşı herhangi bir eylemde

32 Bağdat'ta bulunan Sünnî mahallelerinden biri olup, halkı da Hanbelî mezhebindendir. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, IV, s. 448

bulunmamış olan kimselerin evleri yağma edilmedi. Bütün bunlarla birlikte el-Besâsîrî, askerlerine "Herhangi bir yağma eyleminde bulunmayıp halkla iyi geçinmeleri ve onlara iyi davranmaları" tavsiyesinde bulunmuştu; buna rağmen halkının büyük bir bölümünün Dârü'l-hilâfe'ye gidip sığındığı Basra Kapısı, ateşe verilerek tamamen yağma edildi; el-Besâsîrî, buna engel olmak istediyse de başarılı olamadı; çünkü Kerh mahallesi halkı, onlara karşı içlerinde büyük bir kin besliyorlardı. Bura halkının geri kalanları, beraberlerinde kadın ve çocukları olduğu halde, çıplak olarak yollara dökülüp boş buldukları dükkânlara girip oturmuşlardı; özellikle kış mevsimi dolayısıyla artan soğuktan bunların birçokları öldü. Öte yandan Kerh mahallesi halkı, okuttukları ezanlara Şiî simgesi olan "Hayya alâ hayri'l-amel" cümlesini yeniden koydular; vaktiyle çektikleri korku ve şimdiki mutluluklarını her fırsatta açığa vurmakta idiler; ayrıca beyaz bir bayrak üzerine Mısır Fâtımî halîfesi el-Mustansır'ın adını yazıp Kerh mahallesinin ortasına diktiler. Bu arada el-Besâsîrî, Dicle'ye geçişleri durdurmak amacıyla Bâbü't-Tâk'taki[33] köprüyü kapattı ve Irak Amîdi ile çarpışmalara girişti. Bu arada o, avam tabakası ile Kerh mahallesi halkını toplayıp onlara Dârü'l-Hilâfe'yi yağmalamalarını bildirdi. Bu sırada da birçok fesatçılar ve Bağdat'ın batı kesiminden gelenler, davul ve zurnaların eşliğinde, el-Besâsîrî'ye hil'at giydirdiler. Ayrıca hatipler, Şîa alameti olan beyaz elbiseler giyerek Mansûr Camii'nde Şiî hutbesi okudular ve müezzinler de ezanlarına yine Şiî simgesi olan "Hayya alâ hayri'l-amel" cümlesini ilave ederek okudular. Buna karşılık Irak Amîdi ise Rusâfe Camii'ne giderek, âdet olduğu üzere, Halîfe el-Kâim adına Sünnî hutbesi okuttu. O, Bâbü't-Tâk köprüsü dolaylarında yapılan çarpışmalar sona erince (16 Zilkâde 450/4 Ocak 1059, Pazartesi) Zâhir semtinde el-Besâsîrî yandaşlarıyla savaştı ise de yenilgiye uğradı, bu çarpışmalarda otuz Deylemli öldürüldü. Bu arada el-Besâsîrî, kuvvetleriyle birlikte Bâbü't-Tak'taki köprüyü geçtikleri sırada Irak Amîdi, beraberindeki Hâşimîler ve diğer kuvvetlerle onlara karşı saldırıya geçti ve Nehrü'l-muallâ'dan Bâbü'l-Ebrez'e

33 Bağdat'ın doğusunda bulunan büyük bir mahalle. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I, s. 308.

kadar hemen hemen her gün onlarla savaştılar. Bu arada Mansûr Camii'nden sonra Rusâfe Camii'nde de İbn Şuayb el-Errecânî tarafından Cuma namazında Şiî hutbesi okundu; bu hatib, her iki camide de halîfe ve Reisürrüesâ'ya âdeta sövüp saydı. Öte yandan Irak Amîdi, Reisürrüesâ, İbnü'z-Züheyrî, İbnü'l-Beden, İbnü'l-Müzehheb ve beraberindeki bir halk topluluğu, Bâbü'n-Nûbî'de, el-Besâsîrî ve yandaşlarıyla savaşıyorlardı. Çarpışmalar sırasında Reisürrüesâ, "Onları bulduğunuz yerde öldürün"[34] âyetini okuyarak onlara moral verip savaşa teşvik etmekteydi; bu arada kadınlar, ellerinde defler olduğu halde savaşmakta idiler. el-Besâsîrî'nin saldırısına bir önlem olmak üzere halîfenin sarayının çevresine hendek ve kuyular kazıldı. Halbe[35] tarafından getirilen savaşçılar, Bâbü'n-Nûbî'nin korunmasıyla görevlendirildiler. Fakat öte yandan el-Besâsîrî, Bâbü'n-Nûbî tarafından halîfenin sarayına yürürken (29 Zilkâde/17 Ocak 1059) yandaşları olan halk tabakası da Bâbü'l-Ezc ve Bâbü'l-Halbe'nin savunmasız olduğunu görünce, derhal Bâbü'l-Ezc'e saldırıp buradaki duvarları yıkarak evleri ateşe verdiler. Bunun üzerine el-Besâsîrî'nin askerleri de onlara katılarak Bâbü'l-Ezc'i yağmaladılar. Bu arada Irak Amîdi'nin kuvvetleri, çok az bir kuvvetle kalan el-Besâsîrî'ye saldırıya geçerek askerlerinden birisini öldürdüler, bunun üzerine geri çekilmek zorunda kalan el-Besâsîrî, insanlık dışı cereyan eden bu olaylara son derecede kızıp öfkelenerek askerlerine ve yandaşlarına "Yağma yapanların kanlarının helâl olacağını" münadiler vasıtasıyla ilan etti. Ertesi gün, Halbe'de iki taraf arasındaki çarpışmalar yeniden başladı. Çok geçmeden el-Besâsîrî'ye galip duruma gelen Irak Amîdi, Bâbü'l-Ebrez'de durmakta idi. Reisürrüesâ, işi sürüncemeye sokacak olan onun önerisini dinlemeyip Bâbü'l-Halbe'ye gitti. Onun bu hareketi üzerine Hemedânlı Kadı Ebû'l-Fazl, ona cesaret vermek amacıyla "Bana kapıyı aç, gidip şu köpeğin ensesinden yakalayayım" demişti. Bunun üzerine savaşı sürdüremeyen ve bu hususta deneyimi olmayan Reisürrüesâ, kapıyı açtı ve Ebû'l-Fazl, Irak Amîdi'nin askerleri, bunlarla

34 2/el-Bakara, 191.

35 Bağdat'ın doğu kesiminde bulunan büyük bir mahalle. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, II, s. 316.

beraber olan hadimler, haslar, Hâşimîler ve halk tabakası, Halbe'ye girip etrafa yayıldılar; bu sıralarda Irak Amîdi, Reisürrüesâ'nın kapısında durup askerlere ok dağıttığı Bâbü'l-Ebrez'de bulunuyordu. Öte yandan el-Besâsîrî, hile ile geri çekilip onları Halbe'nin sonuna değin üzerine çektikten sonra onlara ani bir saldırıda bulundu. Bunun üzerine onlar, bozulup geri çekilmek zorunda kaldılar; bu sırada yapılan çarpışmalarda bazı hadim ve haslardan başka Hâşimî ailesinden Nakib Ebû Ali b. Ebû Temmâm ve daha birçok kimseler öldürüldü, bazıları ise aman dileyip teslim oldular. Halk tabakasından birçok kimseler de Bâbü'l-Halbe'de birbiri üzerinde sıkışıp kalmaları nedeniyle hayatlarını kaybettiler, öyle ki kum yığınları bunların cesetleriyle doldu. Ölenler arasında Hemedânlı kadı Ebû'l-Fazl da bulunuyordu. Bu karmaşa sırasında halîfenin veziri Reisürrüesâ, Dârü'l-Hilâfe'ye kaçtı, el-Besâsîrî ise ordugâhına döndü. Bir grup avam tabakası ve diğerleri, kadınlarını alıp halîfenin haremini yağma ettikten sonra Dârü'l-Hilâfe'den şehrin batı kesimine geçtiler. Bunun üzerine Reisürrüesâ, Bâbü'n-Nûbî'ye giderek Irak Amîdi'nden yardım istedi ve ona "Bâbü'l-Amme'yi koru ve Dârü'l-Hilâfe'nin savunma görevini de üzerine al" dedikten sonra hadim ve hasların koruduğu halîfenin yanına gitti. Halîfe, ona "Bu durumda yapılması gereken şey nedir" diye sorunca o da halîfeye "Surlar üzerinde savaşarak sarayı korumaktır; biz Tanrı'dan güzel takdir bekliyoruz" cevabını verdi. Onun bu sözleri üzerine Hâşimî ailesinden birisi, ona "Ey Reisürrüesâ, Abbâsî Devleti'yle kumar oynadın ve onu yendin" şeklinde onu itham eden bir ifade kullandı. Bu sırada onları dinleyen saraydakiler, "İmdat!" diyerek feryat figan etmekte idiler. Onların bu feryatları üzerine Reisürrüesâ, onlara "Ne oluyor yahu!" deyince onlar, "el-Besâsîrî'nin askerleri ve avam takımı, saraya girerek Divânü'l-Hâs ile hadim ve hâsların binitlerini yağma ettiler" diye bağırdılar, halîfeye de halkın kendisini görmesi için atına binmesini, daha sonra ise ya geri dönüp gelmesini ya da Kureyş'in himayesine girmesini tavsiye ettiler. Bunun üzerine Halîfe el-Kâim, üzerinde siyah bir giysi, omuzunda aba, elinde kınından sıyrılmış bir kılıç, başında inci, çevresinde Hâşimîler, beraberlerinde ince keten bezi üzerinde birer Kur'ân, açık

başlarındaki saçlarını dağıtmış olan câriyeler, önünde kılıçları çekilmiş hadimler olduğu halde, atına bindi. Bu sırada Bâbü'l-Firdevs'te karşılaştıkları bir grup yağmacıyı öldürdüler. Halîfe, Irak Amîdi'ne gitmek amacıyla Bâbü'l-Hamme'ye geri döndü ve burada onun askerlerinin büyük bir kısmının silahlarını atıp Kureyş b. Bedrân'a teslim olduklarını görünce el-Besâsîrî ve Kureyş'in Halbetü'l-Kebîr mahallesinde bulunduklarını bildiği için Halbetü's-Sağîr mahallesine dönüp gitti; daha sonra da kendisine ait olan Manzara'ya çıktı. Bu sırada burada bulunan Reisürrüesâ, aşağı tarafta bulunan Kureyş'e "Ey Âlemüddîn Kureyş, Emîrü'l-Mü'minîn, senin buraya yaklaşmanı istiyor" diye seslendi. Derhal Manzara'nın alt tarafına gelen Kureyş'e Reisürrüesâ, "Tanrı, sana, senin gibi hiçbir insanın elde edemediği bir rütbe ve senin gibi hiçbir insana helâl kılmadığı bir dereceyi ihsan edip versin. Emîrü'l-Mü'minîn, kendi canı, ailesi ve yakınları için Yüce Allah ve onun elçisi Hz. Muhammed -Tanrı'nın salat ve selamı üzerine olsun- ve Arap milletinin kefaletiyle senin himayene girmek istemektedir" dedi. Ona cevap olarak Kureyş, "Tanrı, halîfeyi himayesine almıştır" dedi. Kendisi ve halîfenin beraberindekilerin bu himaye dışında olduğunu anlayan Reisürrüesâ, "Ben ve halîfenin beraberinde olanlar, bu himaye içinde midirler?" diye sorunca Kureyş, sarığının altındaki külahını halîfenin ve bastonunu da Reisürrüesâ'nın kefaleti için ona verdi. Bunun üzerine, kapı açıldı; halîfe ve Reisürrüesâ, aşağı inip Kureyş'in himayesine girdiler; Kureyş, halîfeyi ululamak amacıyla yer öptü. Bu sıralarda Reisürrüesâ İbnü'l-Müslime, surdan çıkmıştı. Bunun üzerine Kureyş, derhal aşağı inip durumu el-Besâsîrî'ye bildirdi. el-Besâsîrî, ona "Seninle yerine getirilmesini aramızda kararlaştırıp uygulanması hususunda ant içtiğimiz hususlar ortada iken sen, halîfe ve Reisürrüesâ'ya şefaat edip onları himayene mi almak istiyorsun?" dedi. Esasen el-Besâsîrî ve Kureyş, Irak'a karşı harekâta başlamadan önce, birbirlerinden asla ayrılmayacakları ve Irak'ın aralarında eşit olarak bölüşülmesi hususlarında karşılıklı olarak ant içmişlerdi. Kureyş, el-Besâsîrî'ye "Ben, aramızda ant içilip kararlaştırılan hususlardan birisi olan Reisürrüesâ'nın sana teslîminden kesinlikle dönmüyorum. Sen, onu al, ben de halîfeyi alırım"

cevabını verdi, el-Besâsîrî de buna itiraz etmedi. Böylece Reisürrüesâ ve Mansûr b. Mezyed, el-Besâsîrî'ye gönderilip teslim edildi. el-Besâsîrî, Reisürrüesâ'yı görünce ona, "Merhaba devletleri yıkıp milletleri, ülkeleri ve içindeki insanları mahveden" diye hitap etti, Reisürrüesâ ise ona "Ey ulu insan! Sahip olduğun kuvvet ve kudret dolayısıyla beni affet" dedi. Onun bu sözüne cevap olarak el-Besâsîrî de "Sen, sancak sahibi halîfenin taciri, yani onu satan bir kimse durumunda bulunduğun sıralarda kuvvet ve kudret sahibi olmuştun, işte o zaman sen, kadın, çocuk, mal ve mülk sahiplerini asla affetmeyip onlara acımadın. Ben ise bu durumda bir hükümdâr olarak seni nasıl affedebilirim? Halkın malını, mülkünü gasp edip onları ceza olarak başka kalelere sürerek orada hapse attırdın, onların yandaşlarını öldürttün, evlerini yakıp yıktın. Beni Bağdat'tan sürüp uzaklaştırdın. Bütün bu kötü ve acımasız eylemleri yapan sensin. İşte bütün bunlar, senin kötü kusurlarından, eksik ve ilerisini göremeyen aklından hâsıl olmuştur" dedi. Bu sırada onun çevresinde toplanan halk da Reisürrüesâ'yı lanetleyip ona küfürler ederek suçladılar. Halkın lincine uğramaması için el-Besâsîrî, onu kolundan kendi tarafına çekti ve sürekli olarak onu azarladı; Reisürrüesâ ise ondan özür dilemekte ve canına acıyarak kendisini korumasını istemekte idi. Reisürrüesâ'nın bindiği atın üzengisini tutan adam, onu yere düşürmek amacıyla hayvanın burun kıskacını çözdü, halk da ona yardım etmekte idi. Çok geçmeden Reisürrüesâ, yere düştü; derhal atından inen el-Besâsîrî, onu kendi atına bindirip otağına götürdü. İşte bu sırada Bağdatlı Türklerden birisi, Reisürrüesâ'nın üzerindeki giysiyi çıkarıp bir gömlek giydirdi ve başına da Şiî alameti olan beyaz bir sarık geçirdi. Daha sonra el-Besâsîrî, el-Merdûşî, Kâdı'l-Kudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî, Hibetullah b. el-Me'mûn, Ebû Ali b. eş-Şirvânî ve büyük tâcirlerden kendisine düşman olan ve sahip olduğu mal ve nimetlerin elinden alınmaması nedeniyle halîfenin sarayında ikamet eden Ebû Abdullah b. Abdülmelik'i yakalatmıştı, ayrıca o, Çağrı Bey'in kızı Halîfe el-Kâim'in eşi Hatice Arslan Hatun'u da ele geçirdi ve ona son derecede iyi davrandı, daha sonra onu kendi adamı Ebû Abdullah b. Cerâde'ye teslim etti. Öte yandan Kureyş, halîfe,

Irak Amîdi, Ebû Mansûr b. Yusuf ve iki oğlunu ele geçirmişti. Kureyş, halîfeyi üzerinde kara bir giysi, kolunda abası, elinde kınından sıyrılmış bir kılıç ve önünde bir sancak olduğu halde, ata bindirerek ordugâhına götürüp ona son derecede saygı gösterdi ve güzel bir otağa yerleştirdi. Halîfenin beraberinde, has hadimlerinden Reyhân, Muvaffâk ve Afif bulunuyordu. Kureyş, halîfenin kaldığı otağı kendi yakın adamlarına emanet etti. Bu duruma düşmesine çok üzülen halîfe, hazımsızlığa yakalanması nedeniyle yemeden içmeden kesilmişti. Halîfenin bu haline üzülen Kureyş, ticari işlerden başka hiçbir şeyle meşgul olmayıp kendini yormayan tacir Ebû Abdullah b. Cerâde'yi de himayesine aldı; Ebû Abdullah, Kureyş'e evini ve içindeki ticari malları koruduğu takdirde on bin altın verme taahhüdünde bulunmuştu. Bu nedenle Kureyş, evi ve dolayısıyla içindeki malları koruması altına aldı. Kureyş, ayrıca Ebû Mansûr b. Yusuf ile iki oğlunu otağına alıp onlara izzet ve ikramda bulundu ve onun el-Besâsîrî ile olan düşmanca durumunu düzeltti. Bu arada avam tabakası, Salı günü, Kerh mahallesi ile diğer yerlerden geçerek Nizâmiye Medresesi'nin kapı yönünde bulunan Ebû Sâ'id es-Sûfî Ribâtı'nı ateşe verdikten sonra halîfenin sarayına çıkıp içeri girerek pek çok mal, cevahir, giysiler, kap, yakut, altın ve gümüş süs eşyaları ve değer biçilemeyen diğer bütün şeyleri yağmalayıp götürdüler. Bu nedenle Kerh mahallesi halkı, Araplar ve köleler zengin olmuşlardı. Fakat ertesi gün (Çarşamba) el-Besâsîrî, sarayda hâlâ yapılmakta olan yağmayı durdurup geri kalan bütün malları dışarı çıkarttı. Daha önce yapılan antlaşma gereğince bunlar, el-Besâsîrî ile Kureyş arasında eşit olarak paylaşıldı. Bu arada İbnü'l-Müzehheb el-Kas, Bâbü'n-Nûbî'de öldürüldü, İbnü'z-Züheyrî ile İbnü'l-Beden ise kurtarıldılar. Esasında bunların üçü de halkın işlerini yapmadıkları gibi, onları tehdit edip korkutuyordu; işte bu bakımdan halkın kalbinde, onlara karşı bir nefret ve hiddet duygusu oluşmuştu. Öte yandan el-Besâsîrî, Reisürrüesâ'yı içine yerleşip kapısına bir fil bağlattığı İbn Tâhir Evi'ne götürüp demirle bağlattı, ayakları şişinceye dek eliyle şiddetle vurdu, daha sonra da bağlarını çözdürdü, böylece o biraz rahatladı ise de el-Besâsîrî onu yeniden bağlattırdı; el-Besâsîrî, ayrıca kadı ve daha bazı kimseleri tutuklatıp

işkence yaptırdı; bu arada da Kureyş'ten, halîfeyi kendisine teslim etmesini istedi ise de o, onun bu isteğini yerine getirmeyip halîfeyi ona vermedi; sonunda halîfenin muhafazası hususunda ortak yetkiye sahip olmaları ve halîfenin her ikisinde de kalmayıp Hadîse Emîri Muhâriş b. Mücellâ en-Nedvî'ye[36] gönderilerek orada hapse atılması hususlarında anlaştılar. Onların bu kararını öğrenen halîfe, her ikisinin kendisine karşı bir tuzak hazırlamasından endişeye kapıldı; bu nedenle o, Kureyş'e kendisine iltica etmek istediği haberini gönderdi ise de o, bunu kabul etmedi. Bunun üzerine halîfe, derhal Kureyş'in otağına gidip eteğine yapışarak "Benim senden uzaklaştırılma haberini aldım. Ben canımı, ancak senin vefalı kefaletini bana verdiğin zaman sana teslim ederim. Tanrı'ya ant olsun ki sana, şu canım için son bir kefalet istemek amacıyla geldim. Eğer sen, beni el-Besâsîrî'ye teslim edersen beni yok etmiş olursun, bu davranış ise Arapların törelerine asla uygun değildir" dedi. Bunun üzerine Kureyş ona "Sana, herhangi bir kötülük yapılmayacak ve hiçbir zulme uğratılmayacaksın. Ancak bu çadır, senin ikametine uygun bir yer değildir. el-Besâsîrî, senin bu ülkede kendisiyle birlikte kalmanı istemez, çünkü sana olanlar oldu. Bu nedenle ben, seni Hadîse'ye götürüp zühd ve takva sahibi olan amcaoğlum Muhâriş'e teslim edeceğim, korkma! Benim himayeme güven ve şimdi yerine dön!" dedi. Böylece Kureyş'ten istediği yerine getirilmeyince halîfe "Benim bu başıma gelen hal, Tanrı tarafından bana ulaştırılan bir şeydir" diyerek kalkıp kaldığı yere geri döndü. el-Besâsîrî'nin Halîfe el-Kâim'i Kureyş'in korumasına bırakmasına razı olması, baş rakibinin tutsak olarak Kahire'deki sarayına gönderilmesini bekleyen el-Mustansır için büyük bir hayal kırıklığı oldu. Bununla birlikte, el-Besâsîrî, Abbâsî halîfelik sembollerini Fâtımî sarayına gönderdi. Daha sonra (9 Zilhicce 4/27 Ocak 1059 Çarşamba gecesi) Kureyş, Bağdat'ın batı kesimine geçip Mansûr Camii'nin yakınına çadırını kurdu ve halîfeyi de Mekâbir-i Kureyş'teki[37]

36 Muhâriş, Kureyş b. Bedrân'ın amcasının oğlu olup, dindar ve mürüvvetli bir kişiydi. İbn Kesîr, XII, s. 184.

37 Bağdat'ta ünlü bir makber ve buradaki mahallenin adı. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, IV, s. 587.

Meşhed'e nakletti. Halîfeye "Geceyi burada geçireceksin" denilince "Düşmanım olan bu Alevîler, bana saldırırlar" diyerek burada kalmayı kabul etmedi. Bunun üzerine kendisine ağır sözler söylenen halîfe, bunlara aldırış etmeyip Meşhed'deki bir eve giderek geceyi orada geçirdi. Esasında halîfenin Meşhed'e nakledilmesinin nedeni, buranın çok sıcak olması, İbnü'z-Züheyrî ve İbnü'l-Beden'in kendisine karşı olan kötü tutum ve davranışları, dolayısıyla da kendisinin böylece aşağılanması idi. Daha sonra el-Besâsîrî ve Kureyş'in adamları, halîfeyi kaldığı evden alıp bir deveye bindirerek Hâdise'ye götürdüler. Halîfe, Enbâr'a gelince üşüdüğünü söyleyip sırtına geçirmek üzere bir şey istedi ise de verilmedi. Çok geçmeden Enbâr ileri gelenlerinden İbn Mehdûye, halîfeye, içinde kolsuz gömlek ve çarşaf bulunan bir hırka gönderdi. Halîfe, Enbâr'dan Bağdat'a geri döndürmeleri ve kendisine dostluk gösterip ihsanda bulunmaları ve kendisine ait olan bütün yerlerin korunması hususlarında ciddi bir ant içmelerini bildirdi. Fakat onun bu isteklerine hiç aldırış edilmediği gibi, kendisine bir cevap da verilmedi. el-Besâsîrî, önünde Mısır halîfeliği bayrakları olduğu halde, Bağdat'ın doğu kesimindeki Musallâ'ya gitti (10 Zilhicce 450/28 Ocak Perşembe); beraberinde bulunan yedi yüz askerden büyük bir bölümü Türk idi. el-Besâsîrî, beyaz bir elbiseyle üzerine Mısır halîfeliği bayraklarını çektirdiği bir tekneyle şehrin karşı tarafına geçerek oradaki bir camide bayram namazı kıldı. Teknenin ön tarafında, halîfenin inşa divânı görevlisi olup bütün bunları, bugün kayıp bulunan eseri *Uyûnü't-tevârîh*'e kaydeden Garsûnnime, öbür tarafında ise halîfenin hâcibi Ebû Mansûr b. Bekrân ilerliyorlardı. el-Besâsîrî, el-Mustansıriyye adıyla, bir yüzünde "Tanrı'dan başka hiçbir ilah yoktur, Muhammed onun peygamberidir", öbür yüzünde de "Tanrı'nın kulu ve onun yakını (dostu) el-İmâm el-Mustansır Billâh, Ebû Temîm, mü'minlerin emîrinin önde geleni" ibareleri yazılı bulunan altın (dinar) paralar bastırdı; böylece o, Şiî Mısır halîfeliğine tâbi olduğunu resmen ilân etmiş bulunuyordu.[38]

38 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 64-71; İbnü'l-Esîr, IX, s. 487; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 31-34; Fasih-î Hâfî, II, s. 174; İbn Kesîr, XII, s. 184; İbn Hallikân, I, s. 192; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, Neşr. Sehîl Zekâr, s. 3; Türkçe Çev. *Biyografilerle*

Öte yandan Deyâlâ'da bulunan Nûrüddevle Dübeys, yukarıda belirttiğimiz gibi el-Besâsîrî ve adamlarının duruma hâkim olduğunu haber alınca derhal Bağdat'a hareket etti (12 Zilhicce450/30 Ocak 1059 Cumartesi). el-Besâsîrî ve Kureyş, Nûrüddevle Dübeys'le aralarını düzeltmek amacıyla, beraberlerinde el-Merdûşî ve diğer bazı yakın dostları olduğu halde, onu karşıladılar. Nûrüddevle Dübeys'in davete icâbet ederek gelişinin ve el-Besâsîrî'nin hâkimiyetini kabul ettiğini göstermesinin el-Besâsîrî'yi oldukça memnun ettiği

Selçuklular Tarihi, s. 2; ez-Zehebî, *Siyeru Âlâmi'n-Nübelâ*, Neşr. Ekrem el-Bâşiyyâ, XVI, Müessetü'r-Risâle, Beyrut 1417, s. 139; Makrizî, II, s. 252 vd.; Nîşâbûrî, s. 19 vd.; el-İsfâhânî, *Kitâb-i Devlet-i Al-i Selçuk*, İhitisar el-Bondârî, Mısır 1900, s. 14 vd.; İbn Dihye, *Kitâbü'n-Nibrâs fî Târîhi Hulefâ-i Beni'l-Abbâs*, Neşr. Abbâs Azzâvî, Bağdat 1947, s. 139-141; el-Mustansır adına el-Besâsîrî tarafından basılan Dinar 450 h. tarihlidir; "Bismillahirrahmanirrahim duribe ed-dinar bi-Medinet Resûlullah Zilhicce sene hamsin ve erbaa mie." Diğer yüzünde "el-İmâm Ma'add Ebû Temîm el-Mustansır Billâh Emîrü'l-Mü'minîn" ibareleri yer almaktadır. Ağırlığı 3.28 gramdır. Auction 92 26 April 2018; Rivâyete göre el-Besâsîrî halîfeyi hapsedince o, hikâyesini yazıp Mekke'ye gönderdi ve bu Kâbe duvarına asıldı. Şöyle diyordu: "Miskin olan kulundan büyük olan Allah'adır. Allah'ım sen gizlilikleri bilen içte olanlara muttali olansın. Allah'ım sen beni insanlara bildirmekten ve yaratıklarına haber vermekten ilminle yeterlisin. Bu adam nimetlerime küfredip şükretmedi. Senin ilmin onu azdırmış, bize karşı haddini aşarak karşı geldi, azgınlığıyla bize kötülük etti. Allah'ım yardımcılar azaldı ve zâlim de izzet buldu. Ona karşı senden yardım diliyoruz, ondan sana kaçıyoruz. Halbuki o mahluklarla bize karşı üstün geldi. Biz ise seninle izzet ve üstünlük istiyoruz. Onu sana dava ettik, ondan hakkımızı almak için sana tevekkül ettik, bu haksızlığımızı senin haremine ilettik, bunun kalması için keremine güvendik aramızda hakkıyla sen hükmet, çünkü sen hükmedenlerin en hayırlısısın." es-Süyûtî, s. 496; Cemâleddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Mansûr Zâfir b. Hüseyin el-Ezdî, II, Tahkik: Asâm Mustafa Hezâyme-Muhammed Abdülkerîm Muahfaza, s. 430; Verena Klemm, *Memoirs of a Mission The Ismaili Scholar, Statesman and Poet al-Mu'ayyad fi'l-Din al-Shirazi*, The Institute of Ismaili Studies I. B. Tauris Publishers, London 2003, s. 85; Farhad Daftary, *İsmaililer Tarih ve Öğretileri*, Çev. Erdal Toprak, Ufuk Matbaası, İstanbul 2005, s. 308; Aksarâyî, ayrıntıya girmeden halîfenin Tuğrul Bey'e gizlice bir elçi göndererek ondan yardım istediğini belirtmektedir. Aksarayî, *Musâmeretu'l-Ahbâr*, Türkçe Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000, s. 10.

anlaşılmakla beraber, el-Besâsîrî, Surat'a gelip konan Nûrüddevle Dübeys'in adamlarından bu grubu gece yakalayıp muhtemelen tekrar döneklik yapmasınlar diye onları tehdit ile korkuttu. el-Besâsîrî'nin bu hareket tarzından aralarında yapılan görüşmede Nûrüddevle Dübeys'in sadakatinden emin olmadığı sonucu çıkmaktadır ki sonraki olaylarda bu husus açıkça görülmektedir. Bu sırada da Vâsıt'taki bir kısım Türkler, el-Besâsîrî'ye gelip katıldılar; o da onları hizmetine kabul ederek onları memnun eden davranışlarda bulundu. Bu arada el-Besâsîrî, Halîfe el-Kâim'in sarayındaki Harem'i boşaltmış, ancak burada çok az sayıda kimse kalmıştı; buradaki odalar, diğer oturulacak yerler ve sokaklar tamamen tahrip edilmişti. el-Besâsîrî, Sultan Tuğrul Bey'in Musul'dan dönüşünde bir kısım askerlerini yerleştirmiş olduğu Tekrit'i, hizmetinde bulunan Haydar adlı bir Türk'ü gönderip kuşattırdı; ayrıca o, kendisini öldürmeyi planlayanlardan bir grup Türk'ü, fesat çıkaran bazı kimseleri ve bunlar arasında bulunan ve kurtulma girişiminde bulunan İbnü'z-Züheyrî'yi öldürttü. Bu arada öldürülmesi kararlaştırılan İbnü'l-Beden, el-Besâsîrî'nin adamlarının elinden kaçıp kurtulmuştu. Büyük bir ihtimalle Tuğrul Bey tarafından gönderilen bir atlı, Bağdat'a gelerek sultanın hâciblerinden adı belirtilmeyen birisine gelip "Sultanın Hemedân'da İbrahim Yınal tarafından kuşatılmış olduğu" bilgisini içeren bir mektup verdi (Zilhicce 450/Ocak 1059). Daha önce el-Besâsîrî tarafından tutsak alınan Tuğrul Bey'in Hâcibi Yaruhtekin'in Altuncan Hatun'la beraber bulunan eşi, sultandan "Eşinin, tutsak olan el-Besâsîrî'nin eşi ve çocuklarına karşılık kurtarılmasını" istedi. Onun bu önerisini olumlu karşılayan Sultan Tuğrul Bey, Bedr b. Mühelhil'e bir mektup gönderip "Yaruhtekin'i teslim alarak el-Besâsîrî'nin çocuklarını teslim etmesini" bildirdi. Kaynaklardaki bu kayıtlardan yukarıda el-Besâsîrî'ye karşı Musul'a gönderilmiş olduğu belirtilen Hâcib Yaruhtekin'in esir düşmüş olduğu anlaşılıyor. Bu arada el-Besâsîrî'nin kayınbabası İbnü's-Simnânî, ödemeyi üzerine aldığı üç bin altın karşılığında Kâdı'l-Kudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'yi serbest bıraktı (Zilhicce 450/Ocak 1059). Yukarıda Hâdise'ye ikamet için yola çıktığı belirtilen Halîfe el-Kâim buraya ulaştı ve bura hâkimi Muhâriş kendisini

son derecede saygıyla karşılayıp ona bizzat hizmette bulundu. Nûrüddevle Dübeys, Bağdat'ın el-Besâsîrî ve müttefikleri tarafından işgali ve burada cereyan eden insanlık dışı olaylara kızgınlık ve nefret duygularıyla buradan ayrılıp Sarsar'a[39] giderek konakladı (2 Muharrem 451/18 Şubat 1059 Perşembe). Nûrüddevle Dübeys'in buraya geldiğini haber alan el-Besâsîrî, onunla görüşüp konuşmak istiyordu. Kendisine karşı düşmanca amaçlarının olduğunu öğrenen Nûrüddevle Dübeys ise konuk etmeksizin onunla ayakta görüşmeyi yeğledi, daha sonra da memleketine döndü (4 Muharrem 451/22 Şubat 1059). Bunun nedeni şuydu: Nûrüddevle Dübeys, Tuğrul Bey'in el-Besâsîrî ve müttefiki Kureyş'e karşı bir ittifak yapmakta olduğunu bildiği için el-Besâsîrî'ye yardım amacıyla Bağdat'a gitmekten çekinmekteydi. Fakat o, el-Besâsîrî'nin Bağdat'ı işgal etmesi üzerine ve ayrıca Kureyş'in halîfenin sarayından alınan değerli mallardan ve topraklarından hisse aldığını öğrenince Bağdat'a bir an önce gitmediğine âdeta pişman olmuştu. el-Besâsîrî, Nûrüddevle Dübeys'in el-Merdûşî ve halîfenin diğer yakınlarının can güvenliğini sağlayıp onların evlerine geri dönmeleri hususunda görüşmeler yapması nedeniyle onu ayıplayıp kırmıştı. Esasen el-Besâsîrî, Cebel'de hapis bulunan câriyesi ile iki çocuğunun kaçıp kurtulmalarına engel olup onları Reisürrüesâ'ya teslim etmesi nedeniyle el-Merdûşî'yi ağır bir dille suçlayıp tehdit etmişti. el-Besâsîrî'den özür dileyip suçunu inkâr eden el-Merdûşî, el-Besâsîrî'ye "Sen onları kuvvet kullanarak aldın" demişse de özrü kabul edilmemiştir. Bu arada Nûrüddevle Dübeys, Tuğrul Bey'den "Yönetimi kendine ait olan iktâyı vermesini" istemişse de sultan, onun olumsuz davranışları nedeniyle bunu kabul etmemiştir. Böylece sultana kırgın ve kızgın bir hale gelen Nûrüddevle Dübeys, işte bu nedenle memleketine dönüp gitmiştir. el-Besâsîrî ise, Bağdat'ın önde gelenlerinden büyük bir intikam aldı. Kendisine düşmanlık gösterenlerin bir kısmını da boğdurdu. Taraftarlarına da bolca erzâk dağıtarak, adaletli olduğu izlemini verdi. Fıkıh tahsil eden kız öğrencilere mezhep ayrımı yapmaksızın maaş bağladı. Daha

39 Bağdat banliyölerine yakın olup Aşağı ve Yukarı Sarsar olmak üzere iki bölümden oluşan bir yerdir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, III, s. 381.

sonra da el-Kâim'in Ermeni bir câriyeden olup doksan yaşında bulunan annesi Katru'n-Nedâ, gözaltında tutulduğu yerden el-Besâsîrî'ye bir mektup gönderip "Kendisine eziyet edildiğini" bildirdi, bunun üzerine el-Besâsîrî onu Harem'e getirterek iki câriyeyi ona hizmetle görevlendirip, kendisine her gün 12 rıtl (takriben 480 dirhem[40]) ekmek ve 4 rıtl (takriben 160 dirhem) da et verdirtmiştir. el-Besâsîrî idârî işlere de el atarak Mahmûd b. el-Ahrem'i Kûfe ve Sakyü'l-Fırat'a emîr olarak atadı. Kureyş ise, beraberinde Hatice Arslan Hatun ve Amîdü'l-Irak Ebû Nasr Ahmed olduğu halde Tekrit'e gitti. Bu arada el-Besâsîrî, Amîdü'l-Irak hakkında ona haber gönderip "Bu adamdan sana bir hayır gelmez; onu bana teslim et, götürüp Reisürüesâ'nın yanına asayım, buna karşılık sana beş bin altın veririm" dedi. Gerçekten son derecede cimri olan Kureyş, el-Besâsîrî'nin bu para önerisi karşısında oldukça yumuşama göstermişti. Öte yandan el-Besâsîrî'nin kendisi hakkındaki bu teklifini haber alan Amîdü'l-Irak Ebû Nasr Ahmed, Kureyş'e "Ben, senin adına Tekrit Kalesi'ni alır ve sana pek çok para veririm" şeklinde bir öneride bulundu. Bu durum karşısında Kureyş, derhal harekete geçen el-Besâsîrî'ye "Kendisine karşı daha olumlu bir tavır alması halinde ben, kaleyi alır, Amîdü'l-Irak'ı da sana teslim ederim, sen de onu öldürürsün" haberini gönderdi. Böylece her ikisi arasında bu hususta bir antlaşma olunca Kureyş, derhal Tekrit'e yürüdü, fakat hileyle de olsa kaleyi ele geçirecek bir güce sahip değildi. Bu nedenle Kureyş Amîdü'l-Irak Ebû Nasr Ahmed'e "Ben, bildiğin gibi senin canını el-Besâsîrî'den korumuştum. Bu nedenle daha önce vaat ettiğin üzere, kaleyi teslim alabilecek kimseleri kaleye gönder" dedi. Bunun üzerine Amîdü'l-Irak Ebû Nasr Ahmed, derhal harekete geçip Türklerden oluşan birkaç kişiyi Tekrit Kalesi'ne gönderip "Kalenin bunlara teslim edilmesini" bildirdi. Bu birkaç Türk, kalenin önlerine geldikleri sırada içerdekiler, surlar üzerine çıkarak Kureyş'e küfürler savurup lanetlediler ve "Ey

40 Ağırlık ölçüsü olarak dirhemin Irak için standart değeri 3,125 gram idi. İran'da miskal ve dirhem ağırlıklarının tesbiti oldukça zordur. Ortaçağ'ın sonlarına kadar miskal ağırlığı 4,3 gramlık Sasanî gümüş ağırlığına tâbiydi. İran'da Ortaçağ'da kullanılan dirhem ağırlığı ağırlığı 3,2 gram dolayında belirmişti. Hinz, s. 6 vdd.

melûn! Başlarına kötülük ve belâların geldiği halîfe ve Reisürrüesâ'ya verdiğin himaye sözü ve güvence nerede kaldı?" diye tekrar tekrar onu lanetlediler. Öte yandan kendisine karşı yöneltilen bu kötü hareketlerin Amîdü'l-Irak Ebû Nasr Ahmed tarafından yaptırıldığı kanısına varan Kureyş, Amîdü'l-Irak'ı el-Besâsîrî'nin Türk memlûkü Asuhtekin'e teslim ettikten sonra Musul'a gitmek üzere Tekrit önlerinden ayrıldı (30 Mart 1059 Pazartesi). Çok geçmeden Amîdü'l-Irak Ebû Nasr Ahmed, bir tekneye bindirildi ve elleri bağlanıp suya atılmak sûretiyle öldürüldü. Bu olaydan hemen sonra, aynı gün el-Besâsîrî, Kadı'l-kudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî, Ebû Mansûr b. Yusuf, Hatib Ebû'l-Hasen el-Hâşimî ve Abbâsî ileri gelenlerini Hilâfet Sarayı'nda toplayıp, kendisi de halîfenin kürsüsüne oturarak, onlara, Mısır halîfesi el-Mustansır'ı resmen tanıyıp ona bağlılıkları (biat) hususunda ant içirdi. Böylece artık Abbâsî Hilâfeti'nin başkenti Bağdat'ta resmen Şiî Mısır halîfeliği hâkim duruma getirilmiş oluyordu. Bu arada el-Besâsîrî, tâbi olduğu el-Mustansır'ı da ihmal etmeyip memlûku Hantekin ve Ebû Tâlib Kâmrev'i, bir mektup ve küçük fillerle Mısır'a gönderdi. Esasen el-Besâsîrî, Fâtımî Veziri Ebû'l-Ferec b. el-Mağribî'ye karşı pek iyi duygular beslemiyor ve ondan ciddi biçimde çekiniyordu; çünkü vezir, kendisiyle yaptığı yazışmalarda, ihmali, birtakım olumsuz hareketleri ve gönderdiği elçileri azarlaması gibi, kendisi hakkında pek iç açıcı olmayan davranışlarda bulunmakta idi; hatta vezir, bir kez el-Mustansır'a "Bu el-Besâsîrî, mal ve paraları alıp birçok memleketleri istila ve tahrip etmiştir. Bu tür hareketleriyle o, iki amaç peşindedir. Birincisi, Fâtımîlere karşı hâkim duruma geçip başkalarına yaptığı kötü şeyleri bize de yapmak, ikincisi, Horasanlı Türk askerlerini Suriye'ye de hâkim olmak üzere, oraya sevk etmek. el-Besâsîrî, şimdiye dek yaptığı bütün işlerin doğruluğuna inanan ve her yere hâkim olmak amacıyla büyük çabalar göstermekten korkup çekinmeyen bir kimsedir. Ancak o, bizim kuvvet ve kudretimizden çekinir" sözleriyle halîfeye onun aleyhine birtakım olumsuz telkinlerde bulunmuştu. el-Besâsîrî ise, el-Mustansır'a gönderdiği mektupta şunları yazmıştı: "Tanrı, ulu kişimiz ve efendimiz, Mü'minlerin Emîri, İmâm el-Mustansır Billâh'a iyilik ve

selamet ihsan etsin. O, temiz maddelerden (unsur) seçilmiş, büyük öğünme sahibi bir şeyh, bütün milletlerin itaat ettiği, dinin korunması için Tanrı tarafından seçilmiş, parlak olarak doğmuş bir yıldız, kutsal yerlerin -Tanrı nurlarını artırsın ve yardımcılarını aziz kılsın- hükümdârlarının en önde gelenidir." el-Besâsîrî, mektubuna bu dua bölümünü daha da uzattıktan sonra şöyle devam etmektedir: "Tanrı, Irak'a yürüyerek gururlu insanlardan öç alma ve yerle gözün birleştiği ufukta, şerefli adınıza hutbe okutma hususunda amacıma erişme fırsatını mümkün kıldı. Zaman zaman bereketli ve şerefli yerlerin dualarının karşılığı, erkenden ve güzel kokusuyla her yere yayıldı. Artık bundan sonra barış ve buna sadakat hususunda size ant içiyorum." el-Besâsîrî'nin Fâtımî halîfesi el-Mustansır'a gönderdiği mektupta ayrıntılı olarak şu bilgiler yer alıyor: Kendisinin, 2 Zilkâde 450 (10 Aralık 1059) Pazar günü, tahrip olmuş bulunan Bağdat'a girdiği, halkının da zulüm, fesat ve çeşitli kötülüklere göğüs germiş olup sanki mezarlardan çıkarılmışlar gibi bulunduğu, özellikle kaydedilmiştir. Daha sonra kendisinin Bağdat'a girişinin, kent halkını üzüntü, elem ve hastalıktan kurtarıp şifa bulma durumuna getirdiği belirtiliyor ve kent halkının, onu esenlik rüzgârını koklamışçasına, gam bulutlarının açılmasını bekleyen bir çocuğun babasını beklediği ve isteğini arayan bir kimsenin arzusuna kavuştuğu gibi karşıladığı, kaydedilmiştir. Böylece şehre hâkim olan kendisinin halka mütevazi bir kalple iyi davranan soylu bir insan olduğu, ayrıca belirtilmiştir. Bu ifadelerden sonra da Bağdat'taki icraatı anlatılıp şehrin batı kesiminde, Mısır Fâtımî halîfesi el-Mustansır adına Şiî hutbesi okutmaya başlattığı, bir köprü yaptırıp burasını kentin doğu kesimine bağladığı, kaydedilmiştir. Ayrıca kendisinin kentin orta kesiminde bulunan ve suçluların hapsedildiği ez-Zâhir'de karargâh kurduğu, belirtilmiştir. Bu arada halîfe ve sultanın yandaşları olduğu anlaşılan Türkler, Hâşimîler, câriye ve kölelerden oluşan ve sayıları on binden fazla olan bir grubun dar bir yerde toplanıp kendilerini bu baskı ve zulümden kurtaracak düşmanlarını dağıtıp çekilmeye mecbur edecek Horasan'dan bir kurtarıcının gelmesini beklemekte ve her an savaşa hazır durumda oldukları ve hiçbir atlı ve yayanın kendilerine

yaklaşamadıkları, kaydediliyor. Onların bu bekleyişleri, Zilkâde'nin sonuna (Aralık ortaları, Pazartesi) dek sürüp gitti. Daha sonra onlar, şehir kapılarından birisini ok atmak sûretiyle ele geçirdiler. Bunun üzerine kendisinin yandaşlarının derhal harekete geçerek onlara saldırdıkları, ancak bir saat süren bir çarpışma sonunda onların dağılıp kaçtıkları ve bu topluluktan ancak sekiz yüz kişinin kurtulduğu belirtilmiştir. Kurtulanlar arasında Hâşimîlerin nakibi, Amîdü'l-Irak Ebû Nasr Ahmed'in asi nâibi, İbnü'l-Memûn vs. bulunuyordu. Halîfe, Amîdü'l-Irak Ebû Nasr Ahmed, Kâdı'l-Kudât, hâcibler, ileri gelen kimseler ve yüksek makam sahiplerinin yer aldığı balık gibi ağa takılan bu insanların evlerinin yağmalanıp tahrip edildiği ve pek çok malları, mücevheratı, yakutları, giysi ve atlarına el konulduğu, halîfenin ise kendisi hakkında uygun ve şerefli bir karar çıkıncaya dek Hadîsetü Âne'ye götürülüp gözaltına alındığı, veziri Reisürrüesâ'nın ise çeşitli ağır işkenceler yapıldıktan sonra asılmak sûretiyle öldürüldüğü kaydedildikten sonra "Bizim onlara uyguladığımız bu cezalar, ibret alacaklara ibret ve akıl sahiplerine de vaaz ve nasihat olsun diye verilmiştir" cümlesiyle mektup sona ermektedir. el-Besâsîrî, el-Mustansır'a gönderdiği bu mektubunda, görüldüğü üzere, Bağdat'ı işgali ve daha sonra da burada giriştiği eylemleri, halîfeye birer birer anlatmış, böylece tâbi olması dolayısıyla ona yaptığı işler hakkında bir tür hesap vermiştir. Reisürrüesâ'ya gelince, el-Besâsîrî onu Zilhicce ayı sonunda el-Harîmü't-Tahirî'de bağlı bulunduğu hapishaneden çıkardı. Üzerinde yünlü elbise, kırmızı keçeden yapılmış bir kavuk, boynunda da deve derisinden yapılmış bir gerdanlık vardı. Reisürrüesâ: "De ki: Allah'ım, mülkün asıl sahibi sensin. Sen mülkü dilediğine verir, dilediğinden çekip alırsın"[41] meâlindeki âyet-i kerîmeyi okuyordu. Kerh ahalisi de aralarından geçerken onun yüzüne tükürdüler, çünkü onlara karşı düşmanca davranmıştı. en-Necmî sınırına kadar götürülüp, dolaştırıldıktan sonra el-Besâsîrî'nin karagâhına gönderildi. Onu idam etmek için bir darağacı dikilmişti. Deveden indirilip üzerine öküz derisi geçirildi, boynuzları da başına takıldı. Topuklarına da demirden iki kanca bağlandı ve bu şekilde asıldı.

41 3/Âl-i İmrân, 26.

Akşama kadar sallandıktan sonra öldü. Daha sonra el-Besâsîrî, Rebiülevvel 451 (Nisan-Mayıs 1059) ayında Necef ve Kerbelâ'yı (Meşhedeyn) ziyareti sırasında Matîrâbâd'da bulunan Nûrüddevle Dübeys'in kendisini daveti üzerine ona gidip konuk oldu. Nûrüddevle Dübeys, el-Besâsîrî'den el-Merdûşî'nin affedilmesi hususunda ricada bulundu ise de el-Besâsîrî, ona "Bu konuda konuşmaktan kendisini affetmesini" söyledi, daha sonra da el-Merdûşî'ye karşı olan olumsuz duygu ve düşüncelerini ona açıkladı. Bu konuşmalardan sonra her ikisi, aralarında Vâsıt'a gidip bu sırada Basra'da bulunan Hezâresb b. Bengîr'e karşı barış ya da savaş yoluyla önlem alınması hususunda bir anlaşma yaptılar. Böylece daha önce el-Besâsîrî nezdinde umduğunu bulamayıp Bağdat'tan ayrılmış olan Nûrüddevle Dübeys tekrar onunla anlaşmış oldu. Buradan Medâyin'e dönen el-Besâsîrî, askerlerini beklemek amacıyla burada ikamete başladı; bu arada da el-Kâim'in halîfeliğinin artık resmen hükmünün kalmadığı hususunda birtakım girişimlerde bulunmak üzere, birisini görevlendirdi; çok geçmeden de o, halîfenin şeriflik görevlerini iptal ettiyse de kendisine "Şeriflik, halîfe için hiçbir anlam taşımayan, şeylerdendir; senin bunu iptal etmende yarardan daha çok zarar ve hatta suç vardır" denilmesi üzerine o, bundan vazgeçti. Bu arada Fâtımî Veziri Ebû'l-Ferec b. el-Magrîbî'den el-Besâsîrî'ye gönderilen mektuplarda, Bağdat'ı işgaliyle kendisine herhangi bir hürmet ve saygı duyulmadığı özellikle belirtilmiştir.[42]

42 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 78-82; Reisürrüesâ 370 yılı Şaban ayında (Şubat-Mart 981) doğmuştu. 414 yılında (1023-1024) İbn Mâkûlâ'nın yanında şahitlik yaptı. Güzel Kur'ân okurdu, çok iyi derecede Nahiv bilirdi. İbnü'l-Esîr, IX, s. 486 vd.; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 44 vd.; Reisürrüesâ önceleri Ebû Ahmed el-Farâdî'den ve diğerlerinden hadis dinledi. Sonra cerh ve ta'dîl ehli kimselerden oldu. el-Kâim Biemrillâh onu nakibliğine aldı. Sonra vezir tayin etti. Ona Reisürrüesâ, Şerefü'l-Vüzerâ, Cemâlü'l-Vüzerâ lakabını taktı. Doğru görüşe ve yüksek bir ahlâka sahip olmakla birlikte birçok ilimlere de vâkıftı. On iki sene bir ay müddetle vezirlik yaptı. Ölürken elli iki yaşından beş ay almıştı. İbn Kesîr, XII, s. 185, 188 vd. Bu kaynakta ve İbnü'l-Cevzî'de el-Besâsîrî'nin biât töreninden sonra, "Dârü'l-Hilâfe'nin tâcının bulunduğu yerin yıkılmasını emrettiği, onun emriyle Dârü'l-Hilâfe'nin bazı balkonlarının yıkıldığı, daha sonra yaptığı bu işte faydadan çok zarar bulunduğunun ve bunun suç sayıldığının

Sultan Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'ın isyanı sebebiyle Bağdat'tan ayrılmasından sonra Şiî Mısır Fâtımî halîfeliğinin büyük ölçüde maddi yardımlarıyla Bağdat'ı işgal ve Halîfe el-Kâim'i tutsak olarak Hâdisetü Âne'ye gönderip gözaltına alan el-Besâsîrî'nin Bağdat ve diğer Irak kentlerindeki icraatı böylece ayrıntılarıyla izah edilmiş bulunuyor.

Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından, Yaruhtekin'in bir kölesinin Bağdat'a gelip "el-Besâsîrî'nin karısının Şehrizûr'da Bedr b. Mühelhil'in yanında bulunduğunu, ayrıca Sultan Tuğrul Bey'in giriştiği savaş sonunda İbrahim Yınal ile kardeşi Ertaş'ın iki oğlu Ahmed ve Muhammed'i tutsak aldığını, yanına getirttiği İbrahim Yınal'ı yayının kirişiyle boğdurtmak sûretiyle, iki yeğenini de normal yollarla öldürttüğünü, daha sonra sultanın başkent Rey'e gelip eşi Altuncan Hatun'la buluştuğunu söylediği" kaydedilmiştir. Arslan el-Besâsîrî, hâcibi Anûştekin'i "Halîfenin eşi Hatice Arslan Hatun'u Sultan Tuğrul Bey'e göndermesini" bildirmek için Kureyş'e yolladıktan sonra Hezâresb sorununu çözmek amacıyla Vâsıt'a gitti (Rebiülâhir 451/ Mayıs/Haziran 1059). Esasen sultan, Kureyş'e özel bir haber gönderip ona "Hatice Arslan Hatun'u kendisine göndermesini, ayrıca halîfenin, sarayına iadesini, el-Besâsîrî ve diğer bölge hâkimlerinin, ancak sultan adına para bastırdıktan, yani resmen tâbiyet arz ettikten sonra Irak'ta kalabilmelerinin mümkün olduğunu" bildirmişti. el-Besâsîrî, yolculuğu sırasında sarf etmesi için Hatice Arslan Hatun'a üç bin altın göndermişse de o, bu miktarı az bulup "Bu, ancak bir günlük masrafları karşılar" diyerek parayı el-Besâsîrî'ye geri göndermiştir. Kureyş, Tuğrul Bey'in ve el-Besâsîrî'nin emir ve istekleri doğrultusunda, Hatice Arslan Hatun'u sultana göndermek için hazırlıklar yaptı. Bu cümleden olarak o, Hatice Arslan Hatun'a güzel kumaşlarla işlenip süslenmiş prenslik başörtüsü, halis ipek kumaşlar, giysiler, at, katır ve altınlar hazırlatıp gönderdi, böylece o, yolculuğa hazır bir duruma gelmişti. Bu arada Amîdülmülk, sultana bir mektup yazıp "Bağdat'ta cereyan eden olayların İnanç Bey ve Ömer

kendisine belirtilmesi üzerine bu faaliyetlerinden vazgeçtiği" kayıtlıdır; Krş. el-Mü'eyyed fi'd-dîn, *Siret*, s. 182; el-Besâsîrî'nin Bağdat'ı işgali ve burada yaptıklarının hoş karşılanmadığı İbnü'l-Adîm tarafından da teyid edilmektedir. İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 9-10.

yüzünden olduğunu, çünkü onların, gerekli önlemleri almadıkları gibi, orduyu dağıttıktan sonra korkup çekildiklerini" bildirmişti. Bu arada el-Besâsîrî'nin, Hatice Arslan Hatun'u sultana göndermesi talimatını vermesi için Kureyş'e gönderdiği hâcibi Anûştekin, Musul'dan Bağdat'a dönmüştü. O, bu seyahati sırasında haber aldığı olayların seyrini şöyle anlatmaktadır: "Sultan Tuğrul Bey'den Kureyş'e, beraberinde, giysiler, Hatice Arslan Hatun'un parası ve bir mektup bulunan Zirek adlı bir hadim geldi. Sultanın mektubu, Kureyş'in Hatice Arslan Hatun'a gösterdiği ilgi ve dostluğa teşekkürü, halîfenin başına gelen olayların dehşetini, onun sarayına iadesini, Sünnî hutbenin yeniden onun adına okunmasını, el-Besâsîrî'nin hizmet amacıyla halîfenin sarayında bulunmasını ve sultanın Irak'a gelmesini uygun gördüğü zamana değin ülkesinde kalacağını ihtiva etmektedir." Kureyş ise sultanın bu mektubuna cevap olarak şunları yazmıştır: "Ben, size hizmet eden bir kulunuzum. Irak'ta Aziz ve Celil olan Tanrı'nın kaza ve kaderinden başka hiçbir şey cereyan etmemiştir. Reisürrüesâ'nın yaptığı olumsuz işler, onun yanılgı ve tedbirlerinin azlığından ileri gelmiştir. Bu nedenle ülke yıkılıp yok olmuştur. Irak'ta onun aleyhine herhangi bir amaç olmadığı gibi, ona, kötü nazarlarla bakan bir göz de yoktu. Ne zaman bir olay çıksa o, derhal Bağdat'tan ayrılıp Irak'ın öteki kentlerine gitmeye hazırlanıyordu. Ben, şahsen halîfenin başına kötü bir şey geleceğine inanmam. Biz, sana karşı durup seninle savaşacak değiliz, bununla birlikte senden uzaklaşacağız. Ben şahsen el-Besâsîrî'den gelebilecek bütün isteklere aracılık yaparım vesselâm." Bu mektuptan sonra Kureyş, Anûştekin'le el-Besâsîrî'ye haber göndererek demiştir ki: "Sultan Tuğrul Bey, seni, halîfe ve kendisine karşı çıkanları istemiştir. Biz, onunla aramızda altı yüz fersah uzaklık olmasına rağmen ona hizmette bulunmuştuk. Biz, onunla tahmin edilemeyen iyi işler yaptık. Irak'ı ele geçirmemizden itibaren altı ay geçtiği halde, Mısır halîfesinden bize hiçbir mektup ve haber gelmedi ve bizi takdir etmedi. Bizim ona gönderdiğimiz elçiler, bir yıl sonra geri döndüler, fakat Mısır'dan bize mâlî yardımdan başka hiçbir şey gelmedi. Ne zaman bir sorun çıksa Mısır halîfesi zahmet çekmez, ancak zahmeti

sen ve ben çekeriz; benden ve senden başka hiç kimse taleb edilmiyor. Bu nedenle bizim yapacağımız en doğru iş, barış yapıp halîfenin güven duyduğu bir kişi aracılığıyla ona mektup yazdırarak makamına geri dönmesini sağlamak, onu ölümden kurtarmak, mal ve mülkünü korumaktır. Böylece biz, geri kalan ömrümüzü, huzur, güven ve sükûnet içinde geçiririz vesselâm." Bu mektuptan anlaşılacağı üzere, Mısır halîfesinin emirlerini yerine getirip Irak'ı ele geçiren el-Besâsîrî ve Kureyş, onun kendilerine karşı olan tutum ve davranışlarından memnun olmamışlardır; bu nedenle hatalarını düzeltmek amacıyla sultan ve halîfeye "Bir barış dönüşü" yapmak istemektedirler. Fakat onların bu dönüş hareketlerinin esas nedeni, İbrahim Yınal'ın isyanını bastıran Sultan Tuğrul Bey'in Irak'a döneceği hususundaki kararlı tutumu olmuştur. Kureyş'in yukarıda zikredilen mektubunu alan el-Besâsîrî, beraberinde Nûrüddevle Dübeys, Sadaka b. Mansûr ve İbn Verrâm olduğu halde, Vâsıt'tan Ahvâz'a gitmek üzere hareket etti (4 Haziran); önce Basra'dan başlayarak şehre girmeden buraya askerlerini yerleştirip düzene soktu. Bu arada Deylemli, Türk ve Araplardan oluşan kalabalık bir topluluk kendisine katılmıştı. Öte yandan Hezâresb, Nûrüddevle Dübeys'e bir mektup gönderip "Ben, el-Besâsîrî'ye herhangi bir şey için karşı çıkmıyorum. Ancak benim topraklarım ile sultanın ülkesi arasında sınır ve komşuluk vardır. Eğer ben, ona itaat etmezsem, o takdirde o, bana inanıp güvenmez ve ondan bana gücümün yetmeyip dayanamayacağım kötü şeyler gelir. Aynı şekilde sizlerle olan ilişkim, hiçbir zaman savaş olmayacaktır. Ancak benim yapacağım doğru iş, sizden uzaklaşıp sultanla barış halinde olmaktır. Eğer benden yapmam için bir şey istenecek olursa o da halîfenin sarayına iade edilmesi olacaktır" diyerek sultan, halîfe, el-Besâsîrî ve müttefikleri hakkındaki fikir, görüş ve kararını açıkça belirtmiştir. Bu arada Kureyş, Sultan Tuğrul Bey'e bir mektup yazarak "Kendisine yardımda bulunacağını ve el-Besâsîrî konusunda işleri kolaylaştıracağını" arz etmiştir. Böylece el-Besâsîrî dolayısıyla sultanla açılan arasını düzeltme yolunu izleyen Kureyş, Hatice Arslan Hatun'u özel bir ekip ve yol emniyetini sağlayacak bir Türk birliğinin himayesi altında

süratle amcasının yanına Rey'e göndermiştir. Onun, çok rahat bir yolculuk yapabilmesi için her türlü tedbir alınmış ve kafile sanki gelin alayı şeklinde ve şenliklerle yola çıkarılmış, hatta bizzat kendisi de onlarla birlikte Musul'a kadar gitmiştir. O, ayrıca görünüşte kendisine teşekkür eden, fakat gizlice şikâyetçi olan Amîdü'l-Irak Ebû Nasr Ahmed'in eşi ve çocuklarını da Hatice Arslan Hatun'la birlikte göndermiştir (Cemâziyelevvel 451/Temmuz 1059).[43]

el-Besâsîrî'nin Bağdat'ı henüz işgal etmeden önce Mısır halîfesine, mâlî yardım isteğiyle Râhbe'den gönderdiği elçisi, bir yıl sonra (Cemâziyelâhir 451/Temuz-Ağustos 1059) herhangi bir maddi yardım almaksızın geri dönmüştü. Rivâyet edildiğine göre, Halîfe el-Mustansır'ın yakın adamlarından birisi, elçiyle yalnız kalıp ona şunları söylemiş: "Biz, Bağdat'ın alındığını öğrendiğimiz halde, senin efendin el-Besâsîrî'den, durumu bildiren bir mektup bize gelmedi. Ancak biz, bunu, Suriye'deki nâiblerimizden öğrendik. el-Besâsîrî'nin bu davranışı, geleneklerimize uygun değildir. Bu adam bize sığındığı vakit biz de ona acıyıp yardım ettik, destekledik ve ihsanlarda bulunduk. Öğrendiğimize göre, asker ve Irak'taki halk, kendisinden şikâyetçi ve kaçmakta imiş. Çünkü o, Irakeyn yolunda, onlara yalnız kendi fikir ve görüşleri doğrultusunda zulüm ve esef verici şeyler yapmış. Biz, kendisine bu tür zulme varan hareket ve davranışlara girişmemesi hususunda mektup yazıp onu uyardık. Fakat o, bizim bu uyarılarımıza aldırmayıp bildiğini yapmaktan geri kalmadı ve bize hiçbir cevap göndermedi. Bizden herhangi bir izin almaksızın Musul'a yöneldi; o zaman biz, kendisine 'Sana yeni

43 İbnü'l-Esîr'de (IX, s. 489) Tuğrul Bey'in el-Besâsîrî ile Kureyş'e haber gönderip halîfenin sarayına iade edilmesi halinde Irak'a girmeyeceğini, adına hutbe okutulması ve sikke basılmasıyla iktifa edeceğini bildirmesine rağmen el-Besâsîrî'nin bunu kabul etmediği; bunun üzerine Tuğrul Bey'in de Irak'a hareket ettiği kayıtlıdır; Krş. Bondârî, s. 14; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 82-84; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 45; Abû'l-Farac, I, s. 314; Nüveyrî, XXVI, s. 291; İbn Kesîr, XII, s. 188 vd.; el-Hüseynî, s. 14. İbn Kesîr (XII, s. 188), Tuğrul Bey'in Kureyş'e halîfeyi geri göndermediği takdirde başına büyük belâlar getireceğini söyleyerek onu tehdit ettiğini kaydetmektedir; ez-Zehebî, *Siyeru Âlâmi'n-Nübelâ*, XV, s. 140; es-Süyûtî, s. 496; Mîrhând, II, s. 666.

bir emir verinceye değin Irak halkıyla barış halinde ol' dedikse de o, uyarımıza da aldırış etmeyip Irak'a yürüdü ve sonra da Abbâsî halîfeliği mallarının ve Irak halkının yiyecek kalesi durumunda bulunan başkent Bağdat'ı işgal etti, halîfeliğin ve halkın mal ve mülklerine kendi şahsı için el koydu; böylece o, rıza gösterilemeyecek, doğru ve hoş olmayan işler yaptı. Daha da ileri giderek Abbâsî halîfesi el-Kâim'i tutuklayıp hapse attırdı. Bizim, bütün bu hususlarda hiçbir emrimiz ve parmağımız yoktur. O, ayrıca, halîfenin yakın adamlarını, bizden emir ve izin almaksızın acımadan asarak öldürdü. Bizim tarafımızdan kendisine gönderilen mal ve paralardan bir bölümünü, bize haber vermeksizin geri gönderdi. Biz, daha önce, kendisine memleketler fethetmesi amacıyla pek çok mâlî yardımda bulunmuştuk, daha sonra o, bu gönderdiğimiz paraların bir katını daha istedi. Böylece onun bize karşı olan bütün bu hareket, tavır ve davranışları, bize karşı bir isyan niteliği taşır ve bizim birleştirmeye çaba gösterdiğimiz dost ve yakınlarımıza olan tutum ve davranışlarımızın dışında kalmaktadır. el-Besâsîrî'nin elçisi İbn Hantekin'in bize geleceğini haber aldık; o, gelince biz, el-Besâsîrî'ye onunla cevabımızı göndeririz, ama sen, burada kalma, ya da gitme hususunda serbestsin." Bunun üzerine elçi, ona "Benim eşim ve çocuklarım Irak'tadır, bu nedenle benim oraya, aileme dönmem daha iyi olacaktır" dedikten sonra oradan ayrılıp Irak'a dönmüştür.[44]

Halîfeye yakın olan bu kimsenin yukarıdaki sözleri, Fâtımî Veziri Ebû'l-Ferec b. el-Mağribî'nin daha önceki ifadeleri, yukarıda da değindiğimiz üzere, el-Besâsîrî'nin tâbi gibi görünse de bütün hareketlerinde Fâtımîleri dinlemediğini, kendi fikir, düşünce ve kararları doğrultusunda hareket ettiğini, açık ve kesin bir şekilde göstermektedir. el-Besâsîrî, Bağdat'ı ele geçirdiği zaman Kureyş, ona "Artık bu askerlere ihtiyacımız kalmadı, onları serbest bırak" demişse de o bunu yapmamıştı. Bütün bu kayıtlardan anlaşıldığına göre el-Besâsîrî'nin, Bağdat'ı işgali ile halîfe, yakınları ve özellikle Sünnî halkın mallarına el koymasına rağmen kendisinin başarıya ulaşmasında büyük yardımları olmuş bulunan yakınlarına ve özellikle

44 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 85.

ordusunu oluşturan ırktaşları Türk askerlerine hiçbir maddi çıkar sağlamadığı, ortaya çıkmaktadır. Ayrıca el-Besâsîrî, daha önceki kayıtlarda da görüldüğü gibi, bütün giriştiği askerî ve siyâsî hareket ve davranışlarında, Fâtımî halîfesini de dinlememiş, ancak kendi fikir ve kararları doğrultusunda hareket etmiştir.

Bu hususu şu kayıtlar da desteklemektedir: el-Besâsîrî, Bağdat'ın alındığını bildiren bir mektubu elçisi İbn Hutikin'le[45] Mısır halîfesine göndermişti. Bir süre sonra Yaruhtikin, Mısır'dan Bağdat'a el-Besâsîrî'ye birkaç mektup göndermişti. İbn Hutikin, Bağdat'a yolladığı mektubunda el-Besâsîrî'ye "Fâtımî Veziri Ebû'l-Ferec b. el-Mağribî, söz konusu işlerin tamamını durduruyor" demiştir. Aslında Vezir Ebû'l-Ferec b. el-Mağribî, olumsuz fikirler beslediği el-Besâsîrî'den kaçarak Mısır'a gelmiş ve burada vezir olmayı başarmıştı. İbn Hutikin, Besâsîrî'ye gönderdiği mektubunda Fâtımî vezirinin kendisini huzuruna getirtip şunları söylediğini yazmıştır: "Senin efendin, şunları şunları yaptı. Halîfeye yalan olarak şöyle şöyle dedi. el-Besâsîrî, pek çok mal ele geçirmesine rağmen, bundan Fâtımî hazinesine hiçbir şey göndermemiştir. Ayrıca o, Abbâsî halîfesini bana göndermek yerine Hadîsetü Âne'de hapse attırdı. Ülkeyi kendi mülkü gibi ittifak yaptığı Kureyş ile arasında paylaştı. İbnü'l-Müslime'yi bizden herhangi bir izin ve emir almaksızın astırdı. Böylece işleri bittikten sonra da bize mektup yazıyor. Yemin olsun ki onun bu tutum ve davranışı, bu ülke töresine göre, el-Mustansır Billâh'ın emrini bir tarafa atmak sûretiyle isyana kalkışmak sayılır. Abbâsî halîfesinin durumuyla ilgili olarak cereyan eden olaylar, onun için pek iyi bir akıbet sayılmaz. Suriye'ye Selçuklu askerlerinden bir kuvvetin gelmesi halinde onları durdurmak mümkün olamayacağı gibi, senin de Irak'tan vazgeçmen gerekecektir. Bu durumda el-Besâsîrî'ye bir tek harf bile cevap verilmemesi gerekir." Bu mektubun göze çarpan en önemli tarafı, Fâtımî halîfesinin el-Besâsîrî'ye kızgınlığının esas nedenini açıklıyor olmasıdır. Mektupta, el-Mustansır Billâh, Abbâsî Halîfesi el-Kâim Biemrillâh'ı

45 Bu isim Sıbt'ta aynı sayfada bir satırda Hutikin başka bir satırda ise Yaruhtikin olarak geçmektedir. Fakat ikisi de aynı şahıstır. Bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 85.

kendisine göndermediği için el-Besâsîrî'ye kızgın olduğu kayıtlıdır. Esasında el-Besâsîrî, Kureyş'le bir anlaşma yapmamış olsaydı, Abbâsî halîfesini Mısır Fâtımî halîfesine gönderecekti.[46]

Selçuklularla harp halinde bulunan el-Besâsîrî'ye askerî ve mâlî yardım yapan Mısır Fâtımî halîfeliğinin esasında bu tarihlerde iktisâdî ve askerî durumunun pek iç açıcı olmadığı anlaşılmaktadır. Fâtımî Halîfesi el-Mustansır zamanında devletin sıkıntıya düşmesinin en temel sebebi muhtelif milletlerden oluşan Mısır ordusunun kendi içinde vuku bulan çatışmalardı. Fâtımî ordusu bu dönemde başlıca üç gruptan, Türkler, Mağribliler ve Zencilerden müteşekkildi. Mağribliler Vech el-Bahrî'ye, Zenciler es-Sa'îd'e ve Türkler de Kâhire ve Fustât'a hâkimdiler.[47]

---

46 Sıbt'ın kaydına göre 450 (1058-1059) yılında Ebî Nasr b. Ebî İmrân ed-Dâî el-Mü'eyyed Bağdat'ın alınarak burada Fâtımîler adına hutbe okutulmasından sonra Haleb'de idârî düzenlemeler yaparak Mısır'a dönmüştür. Kahire'ye vardığında Ebû'l-Ferec b. el-Mağribî'nin vezir olarak atandığını gören el-Mü'eyyed, Fâtımîlerden beklediği ilgiyi göremediği gibi büyük bir hayal kırıklığı yaşamış ve kimse tarafından karşılanmamıştır. Bu olumsuzluklara rağmen el-Mü'eyyed 451 (1058) senesinde Kahire'de dâi'd-duât olarak tayin edilmiş, daha sonra da "İsmetü'l-Mü'minîn ve safiyyi Emîrü'l-Mü'minîn ve Veliyihi" unvanlarına layık görülmüştür. el-Mü'eyyed'in Mısır'a dönmesinden sonra Fâtımîlerin Irak ve el-Cezîre'de yaşanan hadiselere karşı duyarsız kaldıkları anlaşılmaktadır. Mısır'da propaganda faaliyetlerini durdurmayan el-Mü'eyyed Bağdat'ta elde edilen başarının devamını sağlamak için Fâtımîlerin el-Besâsîrî'ye yardım etmelerini tavsiye etmesine rağmen talebine karşılık bulamamıştır. Şam'dan ayrılırken Mısır'a ulaştığında mal ve para gönderme vaadinde bulunan el-Mü'eyyed'in çabalarının neticesiz kalmasından hemen sonra 451 (1059-1060) yılında el-Besâsîrî, Fâtımî Veziri Ebû'l-Ferec b. el-Mağribî'ye Hutekîn adında bir elçi aracılığıyla göndermiş olduğu mektupta, yardım talebinde bulunmuş, ancak herhangi bir cevap alamamıştır. Buradan da anlaşılacağı gibi el-Mü'eyyed'in Suriye ve el-Cezîre'deki gayretlerine Fâtımî devlet ricâli hak ettiği değeri vermemiştir. Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 85 vd.; İbnü'l-Esîr, IX, s. 488; Krş. Ömer Tokuş, "Arslan El-Besâsîrî ve İbrahim Yınal İsyanlarının Gizli Kahramanı Fâtımî Dâîsi el-Mü'eyyed Fî'd-Dîn Hibetullah Eş-Şîrâzî", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2016, XXXI/2, s. 586.

47 İbn Müyesser, s. 58; Makrizî, II, s. 299-300; Geniş bilgi için bk. Nihat Yazılıtaş, "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2005, S. 18, ss. 189-210.

Kaynaklardaki ifadelerden anladığımıza göre el-Mustansır ordusunda ve devlet kademelerinde Türkler ile Berberîlere önem veriyordu. Bir süre sonra Berberîler ile Türkler arasında büyük huzursuzlukların baş göstermesinin yani askerî ve etnik gruplar arasındaki çatışmanın iç huzursuzluğun temel nedenini oluşturduğu görülüyor. Nitekim el-Mustansır'ın annesi es-Seyyîde Rasad himayesindeki siyahî köleler ile Nasrüddevle b. Hamdân'ın liderliği altında olan Türkler ve onlarla birlikte hareket eden Mağribliler arasında bir iktidar mücâdelesi başlamıştı.[48] Mısır'daki iç kargaşanın ekonomik sıkıntılara neden olması itibarıyla uzun vadede Fâtımî siyaseti üzerinde derin izler bıraktığını kestirmek güç değildir. İktisadi vaziyet hakkında kaynaklardaki kısa malûmat bile el-Mustansır'ın devletin mâlî durumunu düzeltmek için yeni vergiler hatta halkın mal ve mülküne el koymaya başlamasının nedenini açıklamak için kâfidir. Bilhassa bu icraatlar huzursuzluğun iyice artmasına neden olmuştur denebilir. Yiyecek sağlamak üzere sadece halk değil zenginler de değerli eşyalarını satmak zorunda kalırken, iktisâdî bunalımı kendi sarayında da güçlü bir şekilde hisseden Halîfe el-Mustansır'ın, üzerinde oturduğu hasırın dışında her şeyini, hatta babasının mezarındaki süsleri bile sattığı rivâyet ediliyor.[49]

Selçuklu tarihi bakımından bizi asıl alakadar eden mesele Fâtımîlerin yaşadığı, ekonomik kriz sonucunda karşı karşıya kaldıkları ciddî siyâsî sarsılmaların Irak cephesine tesirleridir ki bunu Tuğrul Bey-el-Besâsîrî mücâdelesinde açıkça göreceğiz. Hicrî 440'lı (1048) yıllarda, ortaya çıkan bilhassa askerî gruplar arasındaki mücâdelelerin

48 Halîfe el-Mustansır'ın annesi siyahi bir câriye idi. Nüveyrî, XXVIII-XXIX, s. 137 vd.; Makrizî, II, s. I, s. 265-266; İbn Müyesser, s. 31-32; İbn Tağrîberdî, V, s. 21-22.

49 Cemâleddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Mansûr Zâfir b. Hüseyin el-Ezdî, *Ahbârü'd-Düvelü'l-Münkatia*, Ex Bibliotheca Mss. Coisliniana, Source gallica.bnf.fr/Bibliothèque nationale de France, s. 76 vd.; Eymen Fuad Seyyîd, s. 140 vd.; Krş. Mustafa Alican, "Fatımî Halifesi El-Müstansır Billâh Döneminde Mısır'da Yaşanan Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Buhran Üzerine Bir İnceleme", *Tarih Dergisi*, 2014/1, Sayı 59, s. 1-26; Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, TTK, Ankara 2018, s. 310-315.

Fâtımîler Devleti'nin askerî ve siyâsî bakımdan güç kaybetmesinin sebebini oluşturduğunu tahmin etmek zor değildir. Bütün bu şartlara mukabil Arslan el-Besâsîrî vasıtasıyla bir yıla yakın bir süre Bağdat'ı vekâleten işgal altında bulunduran Fâtımîler, yukarıda ayrıntılarıyla sözünü ettiğimiz gibi Selçukluların Sünnî merkezli siyasetinin karşısında gerilemeye yüz tutmuşlardı. Mısır'da iktisâdî buhran yaşanırken, Mu'izz b. Bâdîs'in 1048 yılında tamamen Halîfe el-Mustansır'ın itaatinden çıktığını, hatta ülkesinde Fâtımî taraftarlarına baskı uygulayıp, bazılarını sürgün ettiğini yukarıda zikretmiştik.

Mu'izz b. Bâdîs'in bu davranışının Bağdat ve Kahire gibi iki siyâsî merkezde, birincisinde müspet ikincisinde menfi siyâsî tesirler bıraktığını kaynaklardan açık olarak öğrenmek mümkündür.[50]

Kaynaklardaki ifadelerden anlaşıldığına göre Fâtımî halîfeliği, el-Besâsîrî'ye Irak harekâtında yardım ve destek sağlamakla beraber, yukarıda zikredildiği gibi onun bazı davranışlarını kuşkuyla karşılayıp, tasvip etmiyordu. Ancak anladığımıza göre asıl sebep ekonomik, askerî ve siyâsî bakımdan yaşanan bunalımdı. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ise el-Besâsîrî'nin yaptıklarına karşı derhal harekete geçme azminde idi. Tuğrul Bey'in takip ettiği siyaseti vurgulamak gerekirse diyebiliriz ki, o evvelâ Fâtımîler ve el-Besâsîrî ile iş birliği yapan kardeşi İbrahim Yınal'ı ortadan kaldırmak sûretiyle arkasını emniyete aldıktan sonra el-Besâsîrî'yi bertaraf edip Irak'tan uzaklaştırmak, halîfeyi tutsaklıktan kurtarıp yurduna ve makamına döndürmek, hayatını koruyup kanının akıtılmasına engel olmak üzere, Irak'a yönelmek amacıyla Hemedân'dan İsfâhân'a gelmiştir. Daha sonra da Hâzım'ın kızı, el-Besâsîrî'nin eşi ve iki oğlunun annesi olan câriyesi Zühre Bağdat'a gelmişlerdir (9 Cumadelâhir 451/2 Ağustos 1059). Bu sıralarda el-Besâsîrî'nin oğlu Ebû'l-Berekât, Hâcib Yaruhtekin'i serbest bırakıp ona hil'at giydirerek, birkaç at vermiş ve hâcib beraberinde Bağdat'ta kalan Türkler olduğu halde, şehirden ayrılmıştır. el-Besâsîrî ise Bağdat'tan Vâsıt'a gitmek üzere Me'muniyye[51] yakınlarına

50 Makrîzî, II, s. 216 vd.

51 Bağdat'a bağlı eni-boyu çok uzun bir mahalledir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, IV, s. 399.

gelip burada konakladığı sıralarda Hezâresb, "Para karşılığında, Hûzistân'la barış yapması ve askerlerinin bu ülkeye dağılmalarını önlemek için onları geri göndermesini" içeren bir mektupla kendisine gelmişti. Bunun üzerine el-Besâsîrî ona: "Ülkesinde, yani Hûzistân'da, Mısır halîfesi adına hutbe okutup para bastırmaları durumunda, bu isteklerinin yerine getirileceğini" sert bir dille ifade etti ise de durum kendisine bildirilen Hezâresb bu teklife yanaşmadı. Bunun üzerine el-Besâsîrî'nin eski dostu olan Hezâresb, Nûrüddevle Dübeys'e karşı askerî harekâta başladı ve kuvvetlerini gönderip onun Ahvâz'daki mallarına el koydurdu ve bir daha oraya dönmedi. Her iki taraf kuvvetleri aç ve susuz bir halde Me'mûniyye'ye ulaşmakta oldukları sırada Hezâresb, daha atik davranarak Ahvâz'ın aşağı taraflarındaki köprüye ulaşıp burada karargâh kurdu; daha sonra gelen el-Besâsîrî de onun karşı tarafında karargâh kurdu. Her ikisinin arasında iki ırmak bulunuyordu. Birisinin kıyısında savaş düzeni almak çok güç idi, ötekisine ise el-Besâsîrî'nin askerleri hâkim olmuşlardı. Bir süre sonra iki taraf arasında altı ay süreli (Zilhicce'nin sonuna kadar/Şubat başları 1060) bir barış yapmak üzere, karşılıklı olarak elçiler gidip geldiler. "Taraflardan birisi, ötekinin memleketine saldırıda bulunmaması, Muharrem (452) ayının başına (Şubat başları 1060) kadar olan süre içinde Hezâresb'in el-Mustansır adına hutbe okutması ve sultanın askerlerine karşı kötü niyetini açıklaması ve her ikisi arasında savaş yapılmaması" hususları, aralarında müzakere edilmişti. Fakat bununla birlikte her iki taraf kuvvetleri arasında bir ok atımı mesafesinde bir ırmak kalmıştı; bu yakınlığı iki taraf askerleri bilmiyorlardı. İki taraf arasında barış için kesin bir anlaşmanın uygulama safhasına henüz konmamış olması nedeniyle iki taraf kuvvetleri, bir hafta süreyle savaştılar. Bir süre sonra Enûşirvân'ın Hezâresb'e Sultan Tuğrul Bey'den askerî yardım getirmesi üzerine, el-Besâsîrî çarpışmayı bırakıp süratle Vâsıt'a döndü. Bu arada el-Besâsîrî'nin askerlerinden büyük bir bölümü Ahvâz'ı yağmaya gittilerse de kent halkı tarafından öldürüldüler; bu nedenle el-Besâsîrî, yeniden asker toplayıp Hezâresb'le savaşmak amacıyla Vâsıt'ta kalmayı yeğledi; fakat beraberindeki Nûrüddevle Dübeys, İbn Verrâm,

Ebû Mansûr ve öteki emîrler, kendisinden ayrılıp memleketlerine döndüler. Bunun üzerine el-Besâsîrî, Kureyş'e bir mektup gönderip ona kendisini yalnız bırakan Nûrüddevle Dübeys ve öteki emîrleri şikâyet etti ve "Hezâresb'e karşı önlem alınması için Vâsıt'a gelmesini" bildirdi ve "Ne zaman Hûzistân'da fetihler yapmaya kalksam burası, aramızda daima ikiye bölünüyor" dedi. Bu arada el-Besâsîrî, Râhbe'de bulunduğu sırada, kendisine kızıp Haleb'e çekilmiş bulunan ve kendisine hep sadık kalmış olan Bağdatlı Türklere kâtibi Ebû Ali b. Fadlan ile haber gönderip kendisine gelip katılmalarını istedi; fakat onlar, bunu kabul etmeyip "el-Besâsîrî, Bağdat'ı alıp içindeki malları yağmaladı. Artık onun Sultan Tuğrul'dan korku ve savaştan başka yapacağı hiçbir şey kalmamıştır. Biz, ondan ihtiyacımız olan mal ve paraları istiyoruz" şeklinde haber gönderdiler.[52]

Tuğrul Bey, İbrahim Yınal İsyanı'ndan sonra siyâsî bir tavır takınmıştır. el-Besâsîrî meselesinde de şeklen bir defa barış teşebbüsünde bulunmakla yetinmiş olmakla birlikte, yukarıda da belirtildiği gibi halîfeyi konağına iade edip ona itaat gösterdikleri, yeğeni Hatice Arslan Hatun'u kendisine yolladıkları ve adına sikke kestirdikleri takdirde el-Besâsîrî ile müttefiklerinin, eskiden olduğu gibi, mevkilerini koruyabileceklerine dair tekliflerine, el-Besâsîrî'nin hiç inanmadığı anlaşılıyor. Gerçekten el-Besâsîrî de Hatice Arslan Hatun'un gönderilmesini Kureyş'den istedi ise de Tuğrul Bey'e karşı takındığı muhalif tavırlarda herhangi bir değişikliğin meydana gelmediğini, Tuğrul Bey'in tâbilerinden Hûzistân hâkimi Hezâresb'e Fâtımî halîfesinin metbûluğunu kabul ettirmek için kuvvet kullanmaktan çekinmediğinden anlıyoruz. Ancak Tuğrul Bey'in gönderdiği askerlerin yardıma gelişi, hele Arapların kendisini terk etmesi ve son ümidi Kureyş'in de yardıma gelmemesi el-Besâsîrî için tam bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Daha önce bahsettiğimiz gibi Fâtımî halîfeliği de çeşitli nedenlerle kendisinden yüz çevirmişti.

Öte yandan Sultan Tuğrul'un Irak'a gitmek üzere askerî hazırlıklara başlaması üzerine yukarıda Şehrizûr'da bulunduğundan

52 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 86; İbnü'l-Esîr, IX, s. 488; Krş. F. Sümer, "Arslan el-Besâsîrî", s. 112.

bahsettiğimiz Bedr b. el-Mühelhil, el-Besâsîrî'ye bir mektup yazarak sultanın Irak'a gelmekte olduğunu bildirip "O, senden halîfeyi Bağdat'taki makamına iade etmeni, senin de bizzat kendisinin huzuruna çıkmanı ve nihayet Irak'ı istilâ etmemeni istemişti. Fakat sen, benim işlerime müdahale ile oğlumu sana rehin olarak vermeme rağmen sultanın isteğini yerine getirmedin" dedi. Gerçekten kendisini suçlu görmesi nedeniyle olsa gerek el-Besâsîrî, onun bu mektubuna cevap vermemiştir. Anlaşıldığına göre el-Besâsîrî'nin bu ve daha sonraki tutum, davranış ve kendi görüşleri doğrultusunda aldığı kararları uygulaması, Tuğrul Bey ve Selçuklu tabii bazı Arap emîrlerinin son derecede düşmanlığını kazandığı gibi, kendisinin ancak görünüşte tâbi bulunduğu Mısır Fâtımî halîfesi ve devlet ileri gelenlerini de memnun etmemiştir.[53]

Yukarıda cereyan eden olaylardan sonra (Şevvâl 451/Kasım/Aralık 1059) Kureyş'in, Hatice Arslan Hatun'la sultana gönderdiği temsilcisi, beraberinde, İbn Fûrek adıyla tanınan Ebû Bekr b. Ahmed b . Eyyûb ve sultanın Kureyş'e yazdığı bir mektupla hadimi Zirek olduğu halde, Kureyş'e geri döndüler. Baş tarafında Tuğrul Bey'in bizzat el yazısıyla "Hasbiyallah (Tanrı, bana yeter)" cümlesi yazılı bulunan mektubun başlığı şöyle idi: "Ulu Şâhlar Şâhı (Şahinşâhü'l-muazzam), Doğu'nun ve Batı'nın Hükümdârı (Melikü'l-Maşrık ve'l-Mağrîb), Müslümanlara yardım edip aman veren (Gıyâsü'l-Müslimîn), Tanrı ülkelerinin (yani dünyanın) sultanı, Tanrı kullarının yardımcısı (Muğisu İbadillâh), Mü'minlerin emîri olan Tanrı halîfesinin sağ kolu (Yeminu Halîfetillâh Emîri'l-Mü'minîn) olan Ebû Tâlib Tuğrul Bey b. Mikâil b. Selçuk'tan Mü'minlerin Emîrinin kölesi (Mevlâ Emîri'l-Mü'minîn) Kureyş b. Bedrân'a." Bu oldukça uzun başlıktan sonra Sultan Tuğrul'un mektubu şöyle devam etmektedir: "Bizim mektubumuz, Tanrı, şanını ve kudretini her zaman kolaylaştırmayı daim kıldığı ve emîrliğinin devamlılığını uzattığı Âlemüddîn'edir ki, böylece Tanrı'nın bize olan nimet ve ihsanları görünür ve sürekli olsun. Âlemüddîn'in mektubu geldi ve biz, onun muhtevasına vâkıf olduk; biz, bunun, onun için Tanrı'nın

53 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 86 vd.

bir nimeti ve büyük bir ihsanı olduğunu kabul etmekteyiz. Elçilerin güzel ifadeleri, Âlemüddîn Kureyş'in bize olan hizmetindeki sağlam ve güvenilir inancından ve bize itaatindeki niyet ve düşüncesinin doğruluğundan ileri gelmektedir; biz, bunu, esasen daha önce de anlamıştık. Biz, Irak'a gelince, buradaki vilâyetlerin işlerini, şerefli hizmette ve kutsal yerlerde kendi başına hareket etmesi için Âlemüddîn'e mutlaka verilmesi niyetinde idik. Fakat daha sonra birçok kötü ve istenmeyen olaylar cereyan edip birçok engeller ortaya çıktı; fakat Tanrı'ya şükür olsun ki, senin kötülükten beri olan inancından ve doğru yol ve törelerinden, gerçeğin yok edilmesinde etkili olan herhangi bir şey ortaya çıkmamıştır. Aksine, büyüğümüz ve efendimiz imâm, Emîrü'l-Mü'minîn el-Kâim Biemrillâh'a -Tanrı, varlığını uzatsın, yardımcılarını ve velilerini aziz kılsın- hizmette, vefada ve Arap törelerinin korunmasında sen örnek bir kimsesin; işte senin bu meziyetin, bize ve bütün Müslümanlara minnetleri büyük olan ve bizim nazarımızda, soyluluğu yücelten bir nitelik taşır. Eğer sen, ele geçirdiğin bütün şeyleri bize vermiş olsaydın sana, kesinlikle darılıp gücenir ve seni küçük ve aşağılık bir kimse olarak görürdük. Biz, Doğu (Selçuklu) atlılarıyla büyüğümüz ve efendimiz halîfenin hizmetine, düşmanlarımızı ve bizi çekemeyenleri bertaraf ettikten sonra bir saat bile geç kalmadan gelmek isterdik. Bunda iki amacımız vardır: Birincisi, büyüğümüz ve efendimizi (yani Halîfe el-Kâim'i) hilâfetinin başkenti olan Bağdat'a getirip makamına oturtmayı taahhüt etmek ve böylece hilâfetini resmen yeniden temsile başlamasını sağlamaktır ki, bu, bizim esas amacımızdır; çünkü o, bütün Irak'ın yönetimi ile bu ülkenin deniz ve karalarındaki su kaynaklarının (yollarının) temizlenmesi görevinde bulunmuş olan bizim halîfemizdir. İkincisi ise, ulu efendimiz halîfemizin şahsını, kendisine hizmete ulaşıncaya ve Hâdisetü Âne Kalesi'nden nakledinceye kadar korumaktır. Böylece o, bizim önerimizle yetinmek ile, istediği yerde kalma arasında karar verecektir; Irak'ın yönetimini kendisine verip şerefli kapısında hizmet ederiz; gözlerimizi de Doğu memleketlerine ve hepsi bizim kardeşlerimiz olup himayemizde bulunan aşiretlere çevirirriz; böylece onların kalblerine bizim tarafımızdan hiçbir korku

ve endişe gelip girmez, ayrıca bize mensup olan bütün askerlerimiz de halîfenin hizmetinde olacaktır. Biz, Irak'ta cereyan etmiş olan kötü olaylara karışan Tanrı ve Resûlünün düşmanı el-Besâsîrî dışındaki bütün suçluları affedeceğiz. el-Besâsîrî'ye bizim tarafımızdan hiçbir af sözü ve aman asla verilmeyecektir. O, Tanrı'nın dinine (İslâmiyet'e) karşı büyük suç ve günah işlemiştir; bu nedenle o, nerede bulunursa inşaallah orada yakalanacaktır. Çünkü onun yaptığı kötü işler, onun kötü inanç ve çirkin niyetini bütün açıklığıyla ortaya koymuştur. O, dünyada nereye kaçsa bu bizim mesajımız kendisine ulaştırılacaktır, kaçmadığı takdirde bile hakkında verilen hüküm elbette canına mal olarak kendisine ulaştırılacaktır. Biz, halîfenin kendilerine güvenip sözlerini dinleyeceği bilgin üstad İbn Fûrek, -Tanrı, onun şanını devam ettirsin- ve bizim de güvendiğimiz Şeyh Ebû'l-Vefâ Zirek'i, mesajlarımızı ulaştırmak ve güzel şeyleri halîfeye bildirmek ve efendimiz ve ulu kişimiz olan halîfenin meclisinde bizim adımıza hizmette bulunmak ve zor günler geçiren zatına bütün ülke ve kalelerinin kendi emrinde olduğu müjdesini götürmekle görevlendirdik." Adları geçen bu iki elçiyle birlikte sultandan halîfeye kırk çeşit giysi, ayrıca on kat da özel olarak dikilmiş giysi ve beş bin altın, eşi Hatice Arslan Hatun tarafından da beş kat özel dikilmiş giysi gönderilmiştir.[54]

Sultan Tuğrul Bey'in Kureyş'e gönderdiği bu mektubun en dikkate değer tarafı, İbrahim Yınal'ın öldürülmesinden sonra yeni bir harekâta girişirken sultanın el-Besâsîrî'ye karşı tedbir olmak üzere onun Irak'taki en önemli müttefiki olan Kureyş'i bu ittifaktan ayırmaya teşebbüs etmesidir. Sultanın aşağıda ayrıntılarıyla anlatacağımız ikinci Irak harekâtının öncesinde el-Besâsîrî'nin diğer müttefiklerini de affedeceğini bildirmesi, onun bilhassa bu ittifak cephesini dağıtmayı amaçladığını açıkça göstermektedir. Aksi takdirde Irak'a yeni bir sefer tertip etme arefesinde olan Tuğrul Bey'in Kureyş'e mektup göndermesinin mânâsını anlamak güç olurdu. Nitekim şimdi ele alacağımız gibi, müttefiklerinin kendisine destek ve yardım sağlamaması üzerine korkuya kapılan el-Besâsîrî'nin Tuğrul

54 İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 36; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 87 vd.; İbnü'l-Kalânisî, s. 89.

Bey'in doğrudan hedefi olmamak için Bağdat'tan uzaklaşması, mektubun amacına ulaştığı hakkında delil sayılabilir.

Sultan Tuğrul Bey'in kalabalık bir orduyla Hemedân'dan, Hâdîsetü Âne'de bulunan halîfeyi kurtarmak için harekete geçme niyetinde olduğu haberi geldiği zaman bütün bu hadiselerde oynadığı önemli rollerini gördüğümüz Kureyş Bağdat'ta bulunuyordu ve bu haberi duyar duymaz esas hedefin kendisi olmadığını bildiği halde, herhalde korkup endişeye kapılarak birkaç adet deve satın aldı, birçok evi de onardı. Ayrıca su kuyularının ıslahı için kuyuların bulunduğu yerlere adamlar ve her ihtimale karşı kendisi için oturabileceği bir mekân yaptırmak için adamlarından birisini çöle gönderdi. Diğer taraftan el-Besâsîrî'ye bir elçi ile mektup gönderdi ve elçiye de mektubun cevabını ivedilikle getirmesini söyledi. Bunun yanı sıra Kureyş, Tuğrul Bey'e de gizli bir mektup göndererek fikrini değiştirip yönetimi altındaki ülkelerde el-Besâsîrî'ye karşı kendisine tâbi olup itaat ettiğini bildirdi. Kureyş'in mektubunu alan el-Besâsîrî, Tuğrul Bey'in Bağdat'a yaklaşması üzerine binitlerini, mal ve silahlarını alarak Bağdat'tan uzaklaşıp Vâsıt'a çekildi. Onun taraftarlarına yolladığı mektupta söylediği ve fevkalade önemli olan sözler şöyledir: "Tuğrul Bey'in, Irak'a gelmemesi halinde ben, harekete geçip sizleri yanıma alırım." Bu sözlerden onun hâlâ sultanın bu seferden vazgeçeceğine dair ümit beslediği ve müttefiklerinin kalplerini hoş tutarak onları rahatlatmak istediği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Kureyş'in el-Besâsîrî'ye gönderdiği elçisi de geri döndü. Elçi, "el-Besâsîrî'nin Sultan Tuğrul Bey'in adının Bağdat'ta hutbelerde zikredilmemesini uygun gördüğünü ve sultanın Bağdat'a yaklaşmakta olduğu haberinin huzursuzluk yarattığını, Hulvân'da sultan tarafından vergiler konduğunu" bildirdi. el-Besâsîrî ayrıca bir öküzün derisinin yüzülüp içine Reisürrüesâ'nın kemiklerinin konmasını, öküzün boynuzunun derinin baş tarafına geçirilmesini ve onun üzerine de kırmızı bir külah konmasını emretmişti. Esasında Tuğrul Bey mektubunda "Reisürrüesâ'nın kemiklerinin kendisine teslim edilmesini" emredercesine istemişti. Bu arada el-Besâsîrî'nin oğlu Ebû'l-Berekât, babasına bir mektup yazıp ona "Ne yapması gerektiğini" sordu, o da ona bir

mektupla "Oturup sebat etmesini" bildirdi. Öte yandan Tuğrul Bey'in ordusunun öncülerinin Kasr-ı Şirin'e ulaşması üzerine el-Besâsîrî'nin eşi, çocukları, yakın adamları ve bunlarla ilgisi bulunan bütün herkes, Bağdat'tan Vâsıt'a gittiler (5 Zilkâde 451/13 Aralık 1060 Salı); bunların arkasından da genellikle el-Besâsîrî'nin yandaşlarının oturduğu Kerh mahallesi halkı da Bağdat'tan ayrılıp Sarsar'a gittiler, bu arada bunlardan büyük bir kısmı helâk oldu. Bu sırada da işsiz, güçsüz, sefil ve perişan durumda olan ayak takımı insanlar, onları yağmaladılar, ayrıca Arap Şeybânî kabilesi mensupları da onları yağmaya tâbi tuttular ve onların birçoğunu öldürdüler, tutsak aldıkları kadınları da suda boğmak sûretiyle öldürdüler. Bu arada Hâşimîler ve Basralılar, Kerh mahallesine yürüyerek yağmaladılar, sokakları, evleri ve geçit yerlerini ateşe verdiler. Bunun sonucunda her birinin üç bin altın değeri olan bin iki yüz ev yakıldı; ayrıca yıkılan evler arasında her birinin değeri otuz bin altın olan evler de vardı.[55] Bu son

55 1059'da Kerh halkı el-Besâsîrî tarafından konulan ağır vergileri ödemek zorunda kaldı. Tuğrul Bey yaklaşırken Kerh ahalisi ve Bâbü'l-Basra'da yaşayan Sünnîler iyice yağma fırsatı buldular. Oradaki en güzel caddelerden biri olan Darb ez-Zaferân yakıldı ve Şâpûr b. Ardaşîr medresesi alevler içinde kaldı. Busse, *Chalif und Grosskonig*, s. 430 vd.; Şâpûr b. Ardaşîr'in 383 (993/994) yılında vakıf olarak tesis etmiş olduğu bu binadaki kitaplık Tuğrul Bey'in el-Besâsîrî İsyanı nedeniyle Bağdat'a girdiği zaman, şehirde çıkan bir yangın sırasında yandı, içindeki bir kısım kitap da yandı, geri kalanlar ise yağma edildi, bunların büyük bir kısmı ise Horasan'a götürüldü. Böylece Kerh mahallesindeki bu bilim merkezi de yok olup gitti. Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 106; Bu konuda İbnü'l-Esîr (X, s. 27) şunları kaydediyor: "451 senesinde Bağdat'ta yangın çıktı. Kerh ve diğer yerlerle iki sur arasındaki saha yandı. Bu arada Vezir Ardaşîr tarafından vakfedilen kütüphane de yandı. Kitapların bir kısmı yağmalandı ve Vezir Amîdülmülk de gelip en değerli kitapları seçti. Kütüphanede muhtelif ilim dallarına dair on bin dört yüz elli kitap vardı. Bunlardan yüz tanesini İbn Muklî'nin ahfadı tarafından yazılmış mushaflar teşkil ediyordu. Yangın sırasında halk kitapların bir kısmını yağmalamıştı. Amîdülmülk onları uzaklaştırıp, içinden dilediği kitapları seçti. Bu davranışı onun ahlâkının kötülüğüne ve iradesinin, niyetinin bozukluğuna yoruldu. Medreseler yaptıran, bütün İslâm âleminde ilmin tedvinine çalışan, kitaplar ve benzeri şeyler vakfeden Nizâmülmülk'ün yaptıklarıyla Amîdülmülk'ün bu davranışı arasında ne kadar büyük fark var."; İbnü'l-Cevzî (XVI, s. 62), Garsûnnime'nin

olaylardan, yani el-Besâsîrî ve yandaşlarının sultanın Bağdat'a yaklaşması üzerine Bağdat'tan ayrılmalarından sonra Hadisetü Âne hâkimi Muhâriş el-Ukaylî, "Halîfe el-Kâim'in canını koruyacağı ve onu, düşmanı el-Besâsîrî'ye teslim etmeyeceği" hususunda kendisine ant içmişti. Esasen Muhâriş, kendisine verdiği, fakat pek yararını görmediği birtakım ihsanlardan dolayı el-Besâsîrî'ye karşı fikrini değiştirmişti. Bu arada Kureyş, Ebû'l-Hasan b. el-Müferric'i, Muhâriş'e göndererek ona: "Biz, Halîfe el-Kâim'i, senin dine ve emanete bağlılığına güvendiğimiz ve ülkemiz, canımız ve kabilelerimize herhangi bir Oğuz saldırısını engellemek için senin yanına emanet olarak gönderdik. Fakat onlar, şimdi yeniden dönüp buraya geldiler ve bize yüksekten bakıyorlar. Şayet Oğuzlar, sana yönelip kalende seni kuşatarak halîfeyi senden alacak olurlarsa o zaman onu, senin eşin ve oğlunla birlikte derhal bana gönder. Çünkü Oğuzlar, halîfenin bizim elimizde olduğunu öğrenirlerse, onun canının güvencede kalması amacıyla bize karşı harekete geçmezler. Eğer onlar, halîfeyi bizden isterlerse onlara memleketimize ve kabilelerimize saldırmamalarını, ayrıca istediğimiz kadar para ve memleketleri bize vermelerini, şart koşarız. Fakat bununla birlikte onların, halîfeyi bizim elimizden zorla almamaları için onun, senin yanında kalması daha doğru olacaktır" dedi. Bunun üzerine Muhâriş, elçiye "Kureyş'e şunları söyle: el-Besâsîrî, sözünde durmayıp bana verdiği ahdi bozarak ihanet etti ve verdiği para, bana hiçbir yarar sağlamadı. Böylece benim boynumda, sizler için hiçbir borç ve ant kalmamıştır. Esasen ben, daha önce, sana bir ulak gönderip 'Benim yanımda bulunan efendimiz halîfeyi aldır' demiştim. Fakat Kureyş, bunu yapmadı. Halîfe, benim boynumun borcu olan anttan kurtulduğumu anlayınca bana, kendi canı için ant içirdi" dedi. Muhâriş'in bu sözleri üzerine Kureyş'in elçisi İbnü'l-Müferric, hiçbir şey elde edemeden geri döndü. Daha sonra Muhâriş, halîfeye "Bizim buradan çıkıp Bedr b. Mühelhil'in obasına gitmemiz, yerinde olur, çünkü orası, bizim canımızın güvencede olduğu bir yerdir. Aksi takdirde el-Besâsîr, gelip burada bizi kuşatırsa onu

Bağdat'ın batı kesimindeki Ebû Avf sokağında bulunan kitaplığa yaklaşık bin kitabını vakfettiğini kaydediyor; Krş. İbn Kesîr, XII, s. 195.

buradan uzaklaştırmaya gücümüz yetmeyecektir" dedi. Onun bu teklifi karşısında halîfenin "Bildiğini yap" demesi üzerine, her ikisi Hadisetü Âne'den çıkıp Dicle Irmağı'nı geçerek Tell-Ukberâ'ya[56] gittiler (11 Zilkâde 451/19 Aralık 1059 Pazar). Bu arada Tuğrul Bey Bağdat'a girdi. Yolda iken yukarıda zikri geçen İbn Fûrek'i Kureyş'in yanına gönderip, halîfeye yaptığı yardımdan ve Hatice Arslan Hatun'u korumasından dolayı teşekkür etti ve İbn Fûrek'i halîfeye hizmet etmek ve Hatice Arslan Hatun'u getirmek üzere görevlendirdiğini bildirdi. İbn Fûrek, Kureyş'ten ayrıldıktan sonra Bedr b. Mühelhil'in obasına varıp kendisini Muhâriş'in yanına götürmesini istedi, bu sırada bir köylü gelip, halîfe ile Muhâriş'i Tell-Ukberâ'da gördüğünü söyledi. Bedr buna çok sevindi ve İbn Fûrek ile birlikte onu karşılamak üzere yola çıktılar ve ona hizmet ettiler. Bedr, halîfeye birçok şey götürdü. İbn Fûrek de Tuğrul Bey'in mektubunu ve gönderdiği birçok hediyeyi halîfeye ulaştırdı. Çok geçmeden hep birlikte kaleye çıkıldı. Bedr halîfe için özel çadırlar kurdurdu, halîfe de buraya gelip yerleşti. İbn Fûrek, yanında bulunan para ve giysileri halîfeye verdi. Öte yandan Tuğrul Bey, Bağdat'a girip kentin batı kesimindeki en-Necmî'de konakladı. Bu sıralarda İbn Fûrek, sultana bir mektup yazıp durumu bildirdi ve kendisinden halîfe için çadırlar, otağ ve yatak isteğinde bulundu. Sultan, bu mektup üzerine halîfeye derhal üç yüz askerle birlikte oğulluğu Enûşirvân'ı, veziri Kündürî'yi, yetenekli bulduğu hâcibleri, üzerlerinde pek çok otağ, birkaç çadır ve halîfeye özel otağlar ve araç, gereçler, pek çok yatak bulunan Horasan develeri ve yine üzerlerinde kap kacak, giysiler ve başka şeyler bulunan katırlar ve ayrıca üzerlerinde siyah ipek kumaş örtülmüş beşik ve el yapımı altın arabalarla üç at ve bir katır gönderdi. Emîr Enûşirvân ve Amîdülmülk, halîfenin izni üzerine çadırına giderek yer öptüler. Amîdülmülk, sultanın mesajını (mektup) sunduktan başka halîfenin kurtulması dolayısıyla duyduğu sevinci ve Muhâriş'in kendisine olan tutum ve davranışları için müteşekkir olduğunu ifade etti. Halîfenin böylece sultanın gönderdiği otağ ve çadırlara yerleştirilmesinden

56 Bağdat-Duceyl arasında bulunan Ukberâ'da bir yer. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I, s. 868.

sonra vezir Amîdülmülk, sultana bir mektup yazarak durumu arz etti; o, bu mektubunun baş tarafına halîfenin el yazısını koymak istedi ise de halîfenin yanında hokka-kalem (divit) yoktu; bu nedenle Amîdülmülk, üzerinde bin yedi yüz miskal altın bulunan giysideki cepte duran diviti getirdi ve onu, süslenmiş bir kılıçla birlikte 'Bu, Mansûr b. Muhammed'in (yani Kündürî) bir hizmetidir' diyerek halîfenin önüne koydu. Bunun üzerine halîfe, ona teşekkür etti ve kalemle mektubun üzerine, 'İki gün sonra Nehrevân'a gittik ve 24 Zilkâde (1 Ocak 1060) Pazar günü de buraya (Tell-Ukberâ'ya) ulaştık' cümlesini yazdı. Öte yandan sultan, halîfeyi karşılamaya çıkmıştı; halîfenin otağını görünce derhal atından inip halîfeye yaklaşıncaya dek yaya yürüdü. Daha sonra halîfenin otağına girip onun önünde yedi kez yer öptü. Bunun üzerine halîfe ona: "Ey Rükneddîn! Senden sonra başımıza neler geldi" dedi ve yastıklarından birini alıp sultanın önüne attı ve "Bunun üzerine otur" dedi. Sultan da yastığı alıp öptü ve sonra da üzerine oturdu, daha sonra kaftanının kuşağından, vaktiyle Büveyhîlere ait olan örülmüş kırmızı yakutu[57] çıkarıp öptü ve sonra da halîfenin önüne attı; bunu takiben de on iki büyük ve değerli, sekizer köşeli incileri çıkartıp "Bunlar, Hatice Arslan Hatun'un armağanıdır; o, bunları benimle size gönderdi ve Emîrü'l-Mü'minîn'e, bunları tespih yapmasını bildirmemi, benden istedi" dedi. Sultan, bunları Amîdülmülk'e Türkçe söylüyordu. Sultan, kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanı nedeniyle kendisini kurtarmada geç kaldığı için halîfeden özür diledi ve dedi ki: "İbrahim Yınal, birkaç kez isyan etti, fakat onu affettim; ancak Emîrü'l-Mü'minîn'e, onun bu isyanı nedeniyle zarar geldiği için onu tutsak aldıktan sonra yayının kirişiyle boğdurup öldürttüm ve kendilerinden yardım istediği kardeşinin iki oğlunu da öldürtmek sûretiyle bertaraf ettim. En büyük kardeş Davut Çağrı Bey'in ölümü üzerine İbrahim Yınal'ın çocuklarının canlarını bağışlayıp onun yerine yerleştirmede büyük çaba gösterdim. Benim esas niyetim, sizin şerefli canınızı kurtarmak

57 Yirmi sekiz miskal ağırlığında ankâ kuşu başlıklı bu yakutu, Büveyhî Ebû Ali b. Ebû Kâlîcâr, Tuğrul Bey'in Bağdat'a ilk girişinde, onun teveccühünü kazanmak için hediye etmişti. İbn Zübeyr, s. 78 vd.

için derhal hizmete gitmek idi. Fakat Tanrı'nın ihsanıyla canınızın kurtulduğu ve Muhâriş'in doğru ve sâdık inançlı olmasıyla sizin kurtuluşunuza yaptığı hizmet haberi bana ulaştı. Ben, el-Besâsîrî'nin arkasına düşüp onu yakalayacağım ve daha sonra da Suriye'ye yönelip el-Besâsîrî'ye yaptığı yardım dolayısıyla Mısır hükümdârının cezasını vereceğim." Bunun üzerine halîfe, ona duada bulunup teşekkür etti ve sultanın beline kılıç kuşattı ve "Sarayımdan ayrıldıktan sonra Muhâriş'ten başka hiç kimse benimle dost olmadı, ben ondan daima iyilik gördüm" dedi. Bunun üzerine sultan, yer öpüp kalktıktan sonra askerlerin kendisini görüp hizmette bulunabilmeleri için halîfeden izin istedi, o da buna izin verdi. Daha sonra halîfenin otağında bulunan büyük çadır açıldı ve askerler, içeri girip halîfeyi gördüler ve onu ululamak amacıyla yer öptüler, daha sonra da çadırdan çıkıp gittiler. Bundan sonra halîfe: "Sultanın çadırlarının yanına benim çadırımı kursunlar, çünkü Tanrı'nın bu lanetlenmiş el-Besâsîrî hakkında hükmünü verinceye değin ben, sultanla birlikte olmak istiyorum" dedi, fakat bunu pek uygun görmeyen sultan: "Halîfenin bu isteği, doğru değildir. Biz, savaşı, seferi, hücumu ve tehlikeli olabilecek işleri Emîrü'l-Mü'minîn'siz yaparız. Eğer o, bizzat sefere çıkmak isterse o zaman bize düşen bütün hizmet ve hükümleri yerine getiririz. Ama doğru olan şey, halîfenin çadırına girip oturmasıdır" dedi. Sultanın bu tutum ve davranışı üzerine halîfe: "Lânetlenmiş el-Besâsîrî'nin şerrinden korkuyorum" diyerek istemeye istemeye sultanın önerisini kabullendi. Bütün bunlardan sonra Tuğrul Bey, halîfeye yaptığı hizmetlere karşılık Muhâriş'e on bin altın vermeyi kabul etti; bunun yedi bini Ahvâz'dan alınan vergiden, geri kalan üç bine karşılık da ona Hit verilecekti. Fakat Muhâriş, buna razı olmadı. Daha sonra halîfenin Bağdat'a dönüp makamına oturması için hazırlıklara başlanmıştır. Halîfe el-Kâim Biemrillâh, çevresinde Selçuklu askerleri, önünde Selçuklu melikleri ve büyük komutanları, develere yüklenmiş eşyası, üzerinde siyah giysi ve elinde kınından çekilmiş bir kılıç olduğu halde, atına bindi ve Bağdat'a hareket etti. O, 25 Zilkâde 451'de (2 Ocak 1060) Bağdat'a girdiği sırada halkın, el-Besâsîrî'nin zulmü ve bütün mallarına el koyması sonucunda

şehirden kaçmaları nedeniyle kendisini, şehir kadısı Ebû Abdullah ed-Dâmegânî, noter ve hukuk işlerini yürüten şuhûddan oluşan ancak üç kişi karşılamıştı. Sultan, daha önce Bağdat'a gidip hâciblerin bulunduğu yer olan Bâbü'n-Nûbî Dekkesi'ne yerleşti. Esasında halîfe, Nehrevân'dan sultanın önünde gitmek istedi ise de sultan bunu kabul etmedi. Bir süre sonra sultan, Bâbü'n-Nûbî'ye gelen halîfeyi ululamak için ayağa kalkıp yer öptü ve onun binitinin yularını tutup böylece Hücretü'l-Hâss'ın kapısına değin yürüdü. Bunu takiben de halîfe, sultan tarafından büyük yatak takımlarıyla döşetilen yerlere kadar katırıyla gitti. Sultan, bu takımların azlığı nedeniyle halîfeden özür diledi ve sonra da yer öpüp ondan el-Besâsîrî'nin peşine düşmek için izin istedi. Halîfenin izin vermesi üzerine de sultan, hiç vakit kaybetmeksizin Necmî'ye geçip el-Besâsîrî'ye yönelmek amacıyla askerî hazırlıklara başladı.[58]

Tuğrul Bey'in Hemedân'dan halîfeyi kurtarmak için Bağdat'a azmetmeye karar verdiğinde bu meseleden dolayı mesuliyet duyan Kureyş'in ilk işi Tuğrul Bey'e bağlılığını bildirmek olurken, Muhâriş de halîfeyi serbest bırakmaya karar vermiştir. Bu iki Arap emîri el-Besâsîrî'den ayrılıp halîfeyi makamına iade etmek azim ve kararı ile harekete geçerken Tuğrul Bey de Bağdat'a girmiş, en-Necmî'de karargâhını kurmuş ve yaptığı ilk iş İbn Fûrek'i elçi tayin etmek ve oğulluğu Enûşirvân ile veziri Amîdülmülk'ü halîfenin yanına göndermek olmuştur. Yukarıda kaynaklardan naklettiğimiz haberlere göre dikkat çeken diğer bir nokta el-Besâsîrî meselesinin bu aşamasında muhalif

58 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 88-92; Cemâleddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Mansûr Zâfir b. Hüseyin el-Ezdî, II, Tahkik: Asâm Mustafa Hezâyme-Muhammed Abdülkerîm Muahfaza, s. 431; Nahcûvânî, s. 253-256; Rivâyete göre o yıl kurak geçmiş, halk yağmur yüzü görmemişti. Halîfenin Bağdat'a geldiği gece yağmur yağınca şairler bunu sultan ile halîfeye atfederek onları tebrik ettiler. Soğuklar otuz küsür gün daha devam etti. Açlık ve işkence sebebiyle sayılamayacak kadar çok insan öldü. İbnü'l-Esîr, IX, s. 490 vd.; İbn Kesîr'de "Tuğrul Bey'in Bağdat'a girdiği gün, cidden görülmeye değer muazzam bir gündü. Yalnız olumsuz bazı davranışlar da görülmüştür. Askerler Dârü'l-Hilâfe dışında kalan şehrin bütün mekânlarını yağmalamış ve ayrıca tüccarlardan çoğu yakalanıp mallarına el konulmuştur. Daha sonra da Dârü'l-Mülk'ün imarına başladılar" şeklinde bir kayıt vardır. İbn Kesîr, XII, s. 188-191.

ittifakın dağıldığı, müttefiklerin her birinin müstakil hareket ettikleri ve yaklaşan Selçuklu tehlikesi karşısında güçlerini birleştirmeye tevessül etmeyerek el-Besâsîrî hariç âdeta teslimiyetçi bir havaya girmiş olduklarıdır. Görülmektedir ki Tuğrul Bey İbrahim Yınal meselesini hallettikten sonra halîfeyi kurtarmak ve el-Besâsîrî gailesini halletmek üzere kararlılıkla harekete geçmiş ve bütün tedbirleri almıştır. Diğer taraftan Kureyş'in müesses devlet nizâmına sahip bulunan Selçuklulardan nasıl korkup, telâşa kapıldığı da kaynaklar tarafından açıkça zikredilmektedir. Nitekim çok güçlü bir düşman karşısında bulunduğunu idrak eden Kureyş, Tuğrul Bey'in isteği doğrultusunda halîfenin serbest bırakılması için Muhâriş'le uzlaşmak için derhal teşebbüse geçmiştir. Kaynakların bu ikisi arasında elçilerin gidip geldiğini ifade etmelerine yani Muhâriş'in halîfeyi serbest bırakmayı kabul ettiğine bakılırsa el-Besâsîrî'nin ittifakına pek güvenmediği ve onunla uzlaşmaya itimat etmediği anlaşılmış olur. Muhâriş'in halîfeyle ilgili davranışı Tuğrul Bey'in çok hoşuna gitmiş olacak ki ona on bin altın vermeyi teklif etmiştir. Burada yeri gelmişken el-Besâsîrî'nin ittifak cephesini oluşturan üyelerden biri olan ve hâdiselerde önemli bir rolünün bulunduğundan bahsettiğimiz Kureyş hakkında birkaç söz söylemeyi gerekli görüyoruz.

Sıbt tarafından Kureyş b. Bedrân felâket yaratan, cimri, kan dökücü, her şeyi inceden inceye araştıran, gaddar, hırslı ve dinî yönü az olarak tanımlanmaktadır. el-Besâsîrî'nin, son derecede cimri olması nedeniyle kendisini sevmeyip ayıplayan Arap askerlerinin bu tutumu nedeniyle Kureyş'le dost olmak istemediği, ayrıca onun, Kureyş'e, ele geçirdiği halîfenin mülk ve iktâlarını, memleketlerini ve ganimetlerini yarı yarıya verme, buna karşılık Kureyş'in, kendisine herhangi bir şey için söz, güvence ve para vermemesi hususunda ona ant verdiği, ayrıca bu hususta yazılı taahhütte bulunduğu belirtilmektedir. el-Besâsîrî ile Bağdat'a giren Kureyş'in halîfeye ait iktâ ve mülkleri, bizzat teslim aldığı, halîfenin adamlarını, küçük köylere sürdüğü, ayrıca şehir halkının mallarına el koyduğu, bunu takiben de onun el-Besâsîrî ile birlikte halîfenin sarayına girip içindeki değerli mal, mücevherat, kumaş, elbise ve atları alıp aralarında

bölüştükleri özellikle belirtilmiştir. Bütün bunlarla yetinmeyen Kureyş'in Bağdat askerlerinin ve diğer kimselerin boşalttığı iktâ arazilerinin yarısının kendisine verilmesini el-Besâsîrî'den taleb ettiği, fakat onun bunu kabul etmediği, ancak daha sonra bunların üçte birleri üzerinde anlaştıkları kaydedilmiştir.

Tuğrul Bey'in Irak'a gelmesi üzerine Kureyş sultandan korku ve endişeye kapılması sonucunda Musul'da ölmüştür, yerine oğlu Ebû'l-Berekât künyeli Müslim Musul yönetimine geçmiştir. Tuğrul Bey, onun kanını helâl kılmış ve hatta onun hakkında: "Bu yalancı, gaddar ve halîfenin mallarına el koyan Kureyş'in, benim nazarımda hiçbir güvenilir tarafı yoktur" demiş ve nihayet sultanın bu sözlerinin kendisine ulaştırıldığı zaman da derhal korkusundan ölmüştür.[59]

Şu hâlde Tuğrul Bey Bağdat'a girdiği zaman el-Besâsîrî üzerine yapacağı askerî harekât için bütün şartların müsait bulunduğuna hükmolunabilir. Diğer taraftan Tuğrul Bey'in halîfe ile karşılaşınca derhal atından inip halîfeye yaklaşıncaya dek yaya yürümesi ve daha sonra halîfenin otağına girip onun önünde yedi kez yer öpmesinin zamanın hâkimiyet telâkkisi gereği bir merasim şeklinden ibaret olduğunu belirtmek gerekir. Böylece Tuğrul Bey üzerine almış olduğu görevi başarıyla sona erdirmiş ve dinî reis sıfatıyla halîfeye hürmetini ve itaatini göstermiş oluyordu. Halîfe de ona dinin direği anlamına gelen Rükneddîn diye hitap ederek karşılık vermiştir.

Halîfe ayrıca, Bağdat'a gelişiyle birlikte el-Besâsîrî'ye karşı elde edilen zaferi müjdelemek üzere dönemin Horasan Meliki Alp Arslan ile Gazneli Hükümdârı İbrahim'e kâtip Emînü'd-Devle İbnü'l-Mûsalâyâ tarafından kaleme alınan birer mektup göndermiştir.[60]

59 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 102 vd.; Kureyş'in 453'de (1061) öldüğü de iddia edilmektedir; Kureyş'in Musul'daki işlerini Câbir b. Nâşib yürütüyordu. Diyarbekir Mervânî Emîri Nasrüddevle onu Müslim'in kız kardeşiyle Müslim'i de Nasr b. Mansûr'un kız kardeşiyle evlendirmişti. İbnü'l-Esîr, X, s. 33 vd.; İbn Hallikân (V, s. 267) Kureyş'in ölüm tarihini H. 453 olarak belirtmiştir.

60 Emînü'd-Devle İbnü'l-Mûsalâyâ, *Risâle-i Emînü'd-Devle İbnü'l-Mûsalâyâ*, II, Tahkik: Asâm Mustafa Abdülhâdî Akle, Yayed Center For Heritage And History, 1424 (2003), s. 401, 312.

Yukarıda zikredildiği gibi Halîfe el-Kâim Biemrillâh, bulunduğu yerden şehrin karşı tarafındaki sarayına gittiği zaman Tuğrul Bey de el-Besâsîrî'ye karşı harekâta başlamak amacıyla Dicle üzerinden Necmî'ye gelip karargâh kurdu. İşte tam bu sırada Hafâce'den Serâyâ b. Meni, kendisine gelip "Ey sultan! el-Besâsîrî'nin Suriye'ye yönelmesini önlemem için beni iki bin gûlâm askerle göndermenin yerinde olacağı görüş ve kanaatindeyim; böylece sen de daha sonra benim arkamdan gelirsin, bu sûretle hiç zaman kaybetmemiş oluruz" dedi. Tuğrul Bey, onun bu fikir ve önerisini yadırgamamasına rağmen kabul etmedi; bununla birlikte ona takdiren hil'at giydirip yedi bin altın verdi. Gece yarısı uykudan uyanan sultan, Humartekin et-Tuğraî'yi yanına çağırıp ona "Gecenin bir vaktinde gördüğüm rüyada, güya el-Besâsîrî'yi yakalayıp öldürmüşüm. Senin, Serâyâ b. Meni'in bana önerdiği gibi, el-Besâsîrî'ye karşı Kûfe yolundan asker sevk etmen, yerinde olacaktır; bu nedenle yanına iki bin asker al ve derhal git" dedi; Humartekin de ona "Baş üstüne" diyerek cevap verdikten hemen sonra askerleri hazırlamaya başladı. Bu arada oğulluğu Enûşirvân, sultanın katına gelip Humartekin ve askerlerle birlikte kendisinin de gitmesi hususunda ondan izin istedi. Kendisine bu izin verilen Enûşirvân'la birlikte Yaruhtekin, Hâcib Savtekin, Arap kuvvetlerinden bir grup ile Muhammed b. Mansûr el-Ukaylî de onlara katıldılar.[61]

Böylece bu Selçuklu kuvvetleri el-Besâsîrî'nin üzerine yürümek için hareket ettikten sonra Tuğrul Bey de Dicle yoluyla Vâsıt'a gitti. Tuğrul Bey'in Bağdat'a el-Besâsîrî meselesini halletmek için geldiği malûmdur, fakat seferi bizzat idare etmemesi de dikkat çekmektedir, buna mukabil gönderdiği kumandanların arkasından Vâsıt'a gitmesi herhangi bir aksi durumun meydana gelmesine mâni olmak üzere ihtiyârî tedbir mahiyetini haiz olduğu anlaşılıyor.

Sultanın Bağdat'tan ayrılması üzerine onun adamları, şehri tahribe başlayarak sokakları ve karşı kıyıya geçit yerlerini yaktılar, birçok kimseleri yakalayıp onlara işkence yaptılar ve ölüleri mezardan çıkardılar. Onların bu yağma yapma, yangın çıkarma ve insanları öldürme

61 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 95.

fiilleri, Bağdat'ın tahrip edilmesi ve şehrin iki yakasının âdeta yerle bir olmasına kadar sürüp gitti. Bu nedenle Hilâfet Sarayı'ndaki harem ile içindekilerden ve birkaç insandan başka şehirde hiçbir şey ve kimse kalmadı. Soğuktan ve açlıktan yollarda ölenlerin cesetlerini köpekler yemeye başladı, birçok kimseler de kuduz olmuştu.[62]

Burada söz konusu edilen yağma ve tahribin daha önce şehri geniş ölçüde yakıp yıkan el-Besâsîrî yandaşlarının oturdukları yerlerde yapılmış olması mümkündür. Çünkü aksi takdirde artık sarayına yerleşmiş bulunan halîfe ve öteki halîfelik ileri gelenlerinin bu olaya seyirci kalacakları düşünülemez. Bağdat'ta bu olayların cereyan ettiği sıralarda Selçuklu kuvvetlerini hiç önemsemeyen el-Besâsîrî, hurma ve çeşitli ürünlerin toplanmasını sağlamak amacıyla Vâsıt'ta ikamet etmekteyken, ancak halîfe ve sultanın geldiklerini haber aldıktan sonradır ki buradan kaçmaya niyet etmiştir. Bu arada toplattırdığı hurma ve öteki ürünleri ne yapacağı hususunda şaşkınlığa düşmüş, bu sıkışık durum karşısında Bağdat'ı aldığı sıralarda kendisine karşı pek iyi olmayan tutum ve davranışlarından ve özellikle sultandan çekinmesi nedeniyle kendisiyle buluşmayan Nûrüddevle Dübeys'in yanına gidip kendini onun önüne atmış ve ondan yardım istemiştir. Bu sırada, beraberinde toplanan Araplarla Hille ile Vâsıt arasındaki Fırat Irmağı kıyılarında bulunan Nûrüddevle Dübeys, mal ve paralarını Ebû Nasr b. el-Heysem'in yönetimindeki Batihâ'ya göndermişti; aralarında Ebû Abdullah el-Merdûşî ve Bağdat ehlinden daha başka kimselerin de bulunduğu bir grup da Batihâ'ya gitmişlerdi. Nûrüddevle Dübeys'in adamları da aileleriyle beraber oradan uzaklaşmaya ve sonrasında Türkler de onları takip ederek bölgeden ayrılmaya başladılar. el-Besâsîrî ve Nûrüddevle Dübeys, Tuğrul Bey'in kuvvetlerine bağlı bir birliğin Kûfe'yi yağmaladıktan sonra 8 Zilhicce 451 (15 Ocak 160) tarihinde Kûfe yoluyla onların yanına varmasına kadar durumdan haberdar olmadılar. Öte yandan Tuğrul Bey'in sevk ettiği kuvvetler, Nûrüddevle Dübeys'e ait obalara ulaşıp buraya yakın bir yerde karargâh kurdular. Bunun üzerine el-Besâsîrî, Nûrüddevle Dübeys'e haber gönderip "En iyisi, onlara gece saldırmaktır; çünkü

62 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 95; Bondârî, s. 17.

onlar ve atları yorgundurlar" dediyse de Nûrüddevle Dübeys, onun bu önerisini kabule yanaşmadı ve sadece "Yarın savaşırız" demekle yetindi. Bu arada Enûşirvân'ın Nûrüddevle Dübeys'e haber gönderip kendisiyle buluşmak istemesi üzerine Nûrüddevle Dübeys, onun yanına gitti. Onu selâm vererek karşılayan Enûşirvân, ona "Ben, senin iyi, güçlü ve yararlı bir durumda olduğunu, sultana inandırıp kabul ettirdim, ayrıca ona itaat ettiğini de açıkladım. Bu nedenle senin el-Besâsîrî'yi sultana teslim etmen gerekir; esasında sultan, senden, el-Besâsîrî'den başka bir şey istemiyor, çünkü o, büyük günah ve suç işlemiştir. Eğer sen, bunu yapmazsan o zaman Arap ırkına, onların kefâletine ve sana olan saygı ve sevgilerine karşı gelmiş olursun ve dolayısıyla onlar da senin çevrende toplanmazlar; o takdirde onlardan ve bizden ayrıl" dedi. Onun bu sözlerine karşılık Nûrüddevle Dübeys de ona, "Ben, ancak ve ancak sultanın hadimi ve onun, Arapların hüküm ve kefâleti dışına çıkmadıkça buyruklarını ve planlanmış işlerini dinler ve onlara uyarım. el-Besâsîrî, benim yanıma gelip sığınmıştır; bu, benim isteğimle olmamıştır; esasında ben ondan hoşlanmayıp yüz çevirmiştim. Daha önce, sen ve Amîdülmülk, bana gelip sığındığınız zaman, sizlere nasıl davrandığımı görmüştün. Ben, sizlere iyi bir şekilde hizmet ederken sizleri, nasıl olur da düşmanlarınıza gönderebilirdim? Bence doğru olanı, el-Besâsîrî'nin sultanla arasını süratle düzeltme hususunda çaba göstermendir; sen, bu hizmeti ona yapmalısın, çünkü bu, eşi bulunmayan mânevî bir zenginliktir. Aksi takdirde kazanılan şeyler, kaybolmuş olur. Tanrı, geçmişte olan kötü şeyleri affeder" dedi. Bunun üzerine Enûşirvân da ona "Bizim fikir, düşünce ve önerimiz şudur: Biz, birbirimizin yoluna girmemek ve dolayısıyla birbirimizi görmemek için sizden bir konak geri çekileceğiz, sizler de aynı şekilde bizlerden uzaklaşacaksınız. Sultan ise şu sıralarda Nu'mâniyye'ye[63] ulaşmıştır. Ben, söz ve vaade aykırı hareket etmedikçe, senin ve onun hakkında sultanla mektuplaşacağım" dedi. Bununla birlikte Nûrüddevle Dübeys, kendini güvencede görmediği için sultanın kuvvetleri yaklaşıncaya kadar kendisine

63 Bağdat'la Vâsıt arasında bir küçük belde. Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, IV, s. 796.

bağlı kabile kuvvetleriyle çöle yöneldi ve el-Besâsîrî'nin kendisinden uzaklaşmasını emretti. Bu arada Enûşirvân, Nûrüddevle Dübeys ve beraberindekileri oradan uzaklaştırıp çöle yayılmaları için harekete geçti ve onların gitmekte olduklarını görür görmez de onları izledi ve savaş hazırlıkları yapmakla meşgul olmaya başladıkları sırada da onları bastırdı, fakat onlara karşı gerçek bir saldırıya da geçmedi. Bu arada Nûrüddevle Dübeys'in el-Besâsîrî'ye gidip durumu bildirmesi üzerine el-Besâsîrî ona, "İşin çözümü sana aittir, senin uygun gördüğünü, ben de uygun görürüm. Benden bir şey bekleme, sen uygun gördüğünü yap" dedi. 11 Zilhicce 451 (18 Ocak 1060) gününün gecesini uykusuz geçiren Nûrüddevle Dübeys ve el-Besâsîrî'nin Selçuklu askerlerine karşı harekete geçmeleri üzerine, onları izleyip gözetlediğini gizleyen Enûşirvân da karşı harekâta geçip onları bastırdı. Bir süre direnen el-Besâsîrî, Nûrüddevle Dübeys'e "Hata yaptığını" açıklayıp Arapları geri çekilmeye iknâya çalıştı ise de onlar, kendisine yüz vermediler. Bu nedenle el-Besâsîrî, oğlunu ve eşini atının arkasına alıp onların canlarını kurtarmakla meşgul oluyordu. Çok geçmeden Nûrüddevle Dübeys bozguna uğradığı halde el-Besâsîrî, direnip savaşmayı sürdürüyordu. Fakat sayıları, onun kuvvetlerinden çok üstün olan Selçuklu askerleri, Hille Emîri İbn Verrâm'ı tutsak aldılar, fakat onun kendileri için yararlı şeyler yapmasını isteyen Enûşirvân, onu salıverdi. Fakat Tuğrul Bey, bunu öğrenince çok canı sıkıldı; ayrıca Nûrüddevle Dübeys'in oğulları Mansûr, Bedrân ve Hammâ da tutsak alınmıştı. Hâlâ çarpışmayı sürdüren el-Besâsîrî, kendini çeviren Selçuklu askerleri arasında son derecede güç bir duruma düştü; bu sırada kendisine bir ok isabet etti; zırhını kesmekle meşgul olduğu sırada kendisini hiç tanımayan bir Selçuklu askeri gelip yüzüne kılıçla vurdu. Kısa bir süre sonra el-Besâsîrî'yi tutsak alan Amîdülmülk'ün divitçisi Gümüş Tekin, tutsak alma hususunda Hâcib Erdem'le anlaşmazlığa düştü, fakat çok geçmeden Gümüş Tekin, yanına getirilen el-Besâsîrî'nin başını kesip Tuğrul Bey'e götürdü (18 Zilhicce/25 Ocak 1060).[64]

64 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 95-97; İbnü'l-Kalânisî, s. 89 vd.; İbnü'l-Esîr, IX, s. 491; Bondârî, s. 17; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1417, s. 155; Kalkaşendî, *Mâserü'l-Enâfet*

Savaş zaferle neticelenip, el-Besâsîrî'nin öldürülmesini Selçukluların Iraklı Şiîlere karşı girişti̇ği ağır baskılar izledi. Böylece Bağdat'ı bir yıl için Fâtımî hâkimiyetine sokmuş olan Arslan el-Besâsîrî dönemi ve onunla birlikte Irak'a yönelik Fâtımî emel ve hevesleri son bulmuş oldu. Bütün Türk askerleri, yük taşıyan binitleriyle birlikte Bağdat'a girip Arap ileri gelenlerinin bütün mallarını, çocuk ve kadınlarını alıp götürdüler. Tutsaklar arasında el-Besâsîrî'nin kadınları, erkek ve kız çocukları, eşi Zühre, Nûrüddevle Dübeys'in iki kız kardeşi ve iki kızı da bulunuyordu. Namuslu kadınlara uygun olmayan muameleler yapıldı. Beraberinde mal, para ve ailesi olmaksızın yalnız başına olan kimseler, ancak atlarıyla kaçıp kurtulabildiler. Çok sayıda öldürülen Araplar, fitne ve fesat çıkarmışlardı, Türkler ise hiçbir fitne ve fesat çıkarmayıp sadece şehirdeki para ve malları almışlardı. Bu arada sultanın huzuruna getirttiği bir grup insan, el-Besâsîrî'nin kesik başını görünce tanıdılar. el-Besâsîrî'nin cebinde bulunan beş altını sultan, onun başını kesip beynini çıkaran adama verdi. Çok geçmeden sultanın Bağdat'a gönderdiği (Zilhicce ortaları 451/Ocak sonları 1060) bu kesik baş, su kanalı yoluyla, önünde nevbet (debâdib ve bûkât) vurulmak sûretiyle şehrin her tarafında dolaştırıldı. Bir süre asılı tutulan kesik baş, Başlar Hazinesi'ne (Hızânetü'r-Rüûs) götürülüp konuldu. Öte yandan Nûrüddevle Dübeys, beraberinde el-Besâsîrî'nin oğlu Ebû'l-Berekât ve iki küçük

Meâlimü'l-Hilâfet, I, Tahkik: Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1980, s. 341; es-Süyûtî, s. 496; İbn Hallikân, I, s. 192; el-Azimî, Yay. A. Sevim, s. 15; Şebânkâreî, s. 99; Hasan-ı Yezdî, *Câmi'ü't-Tevârîh-i Hasenî*, Fatih 4307, vr. 182 b.; Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I, s. 312 vd.; Reşîdüddîn, Neşr. A. Ateş, s. 22-24; Makrîzî, II, s. 252-258; İbn Tağrîberdî, V, s. 65 vd.; el-Hüseynî, s. 15; Râvendî, I, s. 108; Abdülcelîl el-Kazvînî, s. 139; Tuğrul Bey, el-Besâsîrî'nin kesik başının Bağdat'a gönderilmesini, bir mızrağın ucuna geçirilerek kavallar, davullar ve zurnalar eşliğinde her tarafta dolaştırılmasını, insanların çıkıp onu seyrederek ferahlamasını emretti. İbn Kesîr, XII, s. 192; el-Besâsîrî'nin ölümüne üzülenlerin olduğu da şüphesizdir. Meselâ onun ölümü üzerine kaleme alınan bir mersiye için bk. İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, s. 7-10; Abû'l-Farac (I, s. 315) el-Besâsîrî'nin kesik başının sultanın huzuruna getirildiği zaman onu bir kamışa sapladığını ve saray kapısına astırdığını kaydediyor.

kardeşi -anneleri Zühre ve kız kardeşinin olduğu da söylenir- olduğu halde, Batihâ'ya kaçtı. Bedevîler onların mallarını yağmaladıklarından dolayı kendilerine hiçbir şey kalmamıştı. Sultan Tuğrul Bey, Vâsıt'a gelip askerlerinin şehri yağma ettiklerini görünce buna çok üzülüp canı sıkıldı. Buna izin vermiş olan Erisıgı'yı[65] azarladı. Daha sonra o, Batayih'e yakın olan Vâsıt'ın doğu tarafına gitti. Bu sırada kendisine, Nûrüddevle Dübeys ve beraberindekilerin durumu hakkında arabuluculuk yapmak amacıyla Hezâresb gelip "Birlikte Bağdat'a gitmek isteğini" bildirdi; aynı şekilde Sadaka b. Mansûr da sultanla birlikte Bağdat'a gitme isteğinde bulunmuştu. Nûrüddevle Dübeys'in, çocukları ve tutsak kız kardeşlerinin görüşme isteklerini reddeden sultan, Bağdat'a gitmeden önce, halîfenin annesi Katrû'n-Nedâ ile torunu Uddetüddîn Ebû'l-Kâsım'ın annesi Urcuvân'ı ve Visâl el-Kahramane'yi[66] Vâsıt'tan Bağdat'a gönderdi. Bunların arkasından da Bağdat'ın işgali sırasında el-Besâsîrî'nin tutsaklığında olan ve onunla birlikte bulunan kalabalık bir Bağdatlı halk topluluğu da Bağdat'a gitmişlerdir.[67]

65 Kurtçu da denen Erisıgı, Erbasgan, Elbasan, Ertaşgun, Erisghen veya daha ziyade Arisighi diye okunmaya çalışılan bu Türk adının herhalde, hem ortograf, hem de Türklerde ad verme kaidesine uygun tarzda Ersığun=Ersığın (sığun; yaban sığırı, dağ keçisi) okunması lâzım geldiği anlaşılıyor. Bizans kaynaklarında Khrysoskub, Ermeni kaynaklarında Guedric adı ile zikredilmekte ve kendisinin Selçuklu hükümdâr ailesine mensubiyeti belirtilmektedir. Erısıgı Çağrı Bey'in kızı Gevher Hatun'un eşi yani Sultan Alp Arslan'ın eniştesi idi. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, s. 157; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, XIII, 1958, s. 129 vd.; M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1944, s. 65.

66 Kahramane, Hilâfet Sarayı'nda bütün kadınlarla ilgili işleri yürüten makamda bulunan hanımefendiye verilen makam unvanıdır. Abbâsî Hilâfeti'nde kadınlar için ihdas edilmiş üst seviyede önemli resmî devlet makamlarından biri idi. Hilâfet saraylarının girdisi çıktısı, halîfenin haremi de dâhil saraydaki kimselerin bütün masrafları hep bu el-Kahramane makamına getirilen hanımefendiden sorulurdu. Bk. Zekeriya Kitapçı, *Abbasî Hilâfetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1994, s. 126.

67 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 98; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 55; İbnü'l-Esîr, IX, s. 492; İbn Kesîr, XII, s. 192.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi el-Kâim Biemrillâh'ın ilk icraatı olarak bir taraftan Fâtımî hutbelerine son verildiği gibi, bir taraftan da tıpkı Abbâsî halîfesinin yaptığı gibi, Fâtımî yandaşlarının da mezhepsel faaliyetlerde bulunduğunu görüyoruz. Sonraki olaylardan el-Besâsîrî'nin öldürülmesiyle birlikte Fâtımî taraftarlarının faaliyetlerinin sona ermediği ortaya çıkmaktadır. Nitekim Arap Mirdâsoğulları ailesinden Bâlis hâkimi Esedüddevle Atiyye b. Salih'in Râhbe'ye yürüyüp burayı ele geçirdiği ve halkına iyi muamelelerde bulunduktan sonra buradaki camilerde Halîfe el-Kâim ve Sultan Tuğrul Bey adlarına okutulmakta olan Sünnî hutbeyi değiştirip Mısır Fâtımî Halîfesi el-Mustansır adına Şiî hutbesi okutmaya başlattığı görülmektedir. Esasen bu sıralarda Fâtımîler, hemen bütün Suriye ve komşu memleketlere hâkim durumda idiler.[68]

Biraz yukarıda halîfeyi kurtarıp Bağdat'taki makamına iade eden Tuğrul Bey'in birkaç gün sonra Vezir Amîdülmülk'ü çağırıp, onunla birlikte halîfeye şu haberi göndermek istediğini görüyoruz: "Kaç zaman ve günden beri beher vakit mülk ve din işleri için Bağdat'a gelmem gerekiyordu. Benim askerim pek çoktur. Onların masraflarını karşılamak gerekir. Bağdat ve civarından bana muayyen bir dirlik (arpalık) fermân buyurun ki bizim ihtiyaçlarımızı karşılasın. O zaman küçük ve önemsiz olaylar Dîvân-ı Azîz'in başını ağrıtmaz." Bunun üzerine vezir, Tuğrul Bey'e "Halîfenin bizzat bu iltiması sizden istemesi uzak değildir ya da size bir nahiye vermeyi kabul etmez. Ama emrinize uyup buyurduğunuz gibi gideyim" dedi. Emre itaat eden Amîdülmülk vazifesini icra için Dârü'l-Hilâfe'ye giderken yolda halîfenin veziri ile karşılaştı. Halîfenin veziri "Sultana bir haber götürüyorum" dedi. Amîdülmülk ise, nereye gittiğini ve ne arz edeceğini söylemeden halîfenin veziri ile birlikte geri döndü. Sultanın huzuruna gelip "Halîfenin veziri bir haberle gelmiştir. Bendenizin zannı odur ki halîfe için bir nânpâre isteyecektir. Eğer

68 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 103; Yeğeni Mahmûd tarafından Haleb'den kovulmuş olan Atiyye, 1060 ilkbaharında Râhbe, Azaz, Menbic ve Bâlis'in hâkimi olarak kalmıştı. Halebensibus Cemaleddini, *Histıoria Merdasidarum*, Latince Çev. Ioane Iosepho Mueller, Typis Petri Neusseri, Bonnae (tarihsiz), s. 59; İbn Kesîr, XII, s. 195.

bu mânâda bir söz söylerse 'Minnettarım, çünkü ben de aynı düşüncede idim. Hâceye söyleyeyim gerekli düzenlemeyi yapsın' diye cevap verin" dedi. Halîfenin veziri, Tuğrul Bey'in huzuruna çıkınca Amîdülmülk'ün tahmin ettiği gibi halîfenin sultandan nânpâre istediğini haber vermiştir. Bunun üzerine sultan, vezirinin kendisine tavsiye ettiği cevabı vererek bu işi vezire havale etti. Daha sonra da 'Amîdülmülk, kâtipleri çağırıp Kânûn-i Bağdat'ı (Bağdat Kanunu) istedi ve halîfenin nânpâresini bu kanuna göre tayin etti. Böylece Bağdat yönetimiyle ilgili her şeyi kendi kaleminde topladı.[69]

Yukarıda Vâsıt'a gitmiş bulunduğundan bahsedilen Tuğrul Bey Irak'ta tam bir hâkimiyet kurabilmek için idârî düzenlemeler yaparak bu şehri iki yüz bin dinar karşılığında Ebû Ali b. Fazlân'a, Basra'yı da yine belirli bir meblağ karşılığında el-Ağarr Ebû Sa'd Sâbûr b. el-Muzaffer'e iltizama verdi. Vâsıt'tan dönüşünde Tuğrul Bey 22 Mart 1060 Çarşamba günü beraberinde, Hezâresb, İbn Verrâm, Nûrüddevle Dübeys, Sadaka b. Mansûr, Ebû Ali b. Ebû Kâlîcâr ve daha başkaları olduğu halde, Vâsıt'tan Bağdat'a geldi. Yukarıda kendisiyle görüşme isteğini reddeden Tuğrul Bey'in, Hezâresb'in tavassutuyla Nûrüddevle Dübeys'i daha sonra affedip hizmetine aldığı, Bağdat'a girdiğinde Nûrüddevle Dübeys'in de onun yanında bulunmasından anlaşılıyor. Tuğrul Bey, daha sonra Dicle'yi geçerek, Bağdat'ın doğu yakasına, oradan da Batihâ yakınlarına kadar gitti. Askerler bu sırada Vâsıt, Basra ve Ahvâz arasındaki yerleri yağmaladılar.[70]

Halîfe el-Kâim, 21 Safer 452 (27 Mart 1060) Pazartesi günü, Tuğrul Bey için düzenlediği özel bir toplantıda ona, altın işlemeli ketenden yapılmış güzel bir tolga (veya sarık) ve yine altınla işlenmiş halis ipek kumaştan yapılmış bir cübbe giydirdi. Halîfe, ayrıca, sultan için el-Besâsîrî'nin şerefelerini söktürüp aldığı, fakat daha sonra yeniden şerefeler konan Dicle Irmağı'na nazır Revşenü'l-Muktefî'nin revâkında, büyük bir şölen verdi. Bu şölende hazır bulunan seçkin devlet adamları, halîfe ve sultana itaatleri hususunda ant

69 Râvendî, I, s. 108; Reşîdüdîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh*, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 104 vd.; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvînî, Çev. Mürsel Öztürk, s. 344.

70 İbnü'l-Esîr, X, s. 27 vd.; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 103.

içtiler; bunu takiben halîfe, onlara birer hil'at giydirdi. Böylece halîfe, bu hareketiyle kendisini el-Besâsîrî'den kurtarıp makamına dönmesini sağlayan Tuğrul Bey'e bir kez daha teşekkürlerini sunmuş oldu. Tuğrul Bey, 2 Rebiülevvel'de (6 Nisan) el-Cibâl'e gitmek üzere Bağdat'tan ayrıldı. Bu arada vezir Amîdülmülk, halîfenin katına çıkarak ona saygı ve tazimde bulundu, Halîfe ise kendisine güzel sözlerle hitap edip Amîdülmülk lakabına ilave olarak Seyyidü'l-Vüzerâ (Vezirlerin Efendisi) lakabını verdi; bu nedenle biraz geciken vezir, daha sonra Bağdat'tan ayrılıp sultana katıldı. Tuğrul Bey Bağdat'tan ayrılmadan evvel Emîr Porsuk'u Bağdat'a şahne olarak tayin etti. Ayrıca Bağdat'ı Ebû'l-Feth el-Muzaffer el-Hüseyin'e dört yüz bin dinar karşılığında üç yıllığına iltizama verdi. Amîd Ebû'l-Feth, şehrin yer iki tarafının onarımına başladı ve halka son derece iyi davrandı. Kerh mahallesini ve çarşılarını onardı. O, özellikle çarşıların onarılmasına kadar Kerh mahallesi halkının Hârim ile şehrin doğu yakasına mümkün olduğu ölçüde az geçmeleri için yasal tedbirler aldı. Gittikçe bu yapı işleri çoğaldı ve böylece buranın sadece çarşı olarak kalması nedeniyle buradaki hanlar ve evler kaldırıldı. Onun bu olumlu çabaları sonucunda o yıl, Bağdat'tan yüz bin altın, daha sonraki yıllarda da üç yüz bin altın vergi tahsil edilmiş oldu.[71]

el-Besâsîrî Bağdat'a girdiğinde kendisine en büyük düşman olarak gördüğü Abbâsî Veziri Reisürrüesâ'nın eşi ve çocuklarını her yerde arıyordu. Diyarbekir el-Besâsîrî İsyanı sırasında sığınacak yer arayanlar için güvenilir bir liman vazifesi görmüştür. Her ne kadar Mervânîler isyancılara sempati duyuyor olsalar da onların rakiplerine sığınma hakkı tanıyorlardı. Böylece belki isyanın başarısızlıkla sonuçlanma ihtimaline karşı, kendilerini güvence altına almaya çalışıyorlardı. Bu nedenle Sıbt İbnü'l-Cevzî halîfenin küçük torununun Abbâsî ailesi ve taraftarlarından başka kimseler ile birlikte Harran'a kaçışına dair bir nakle atıfta bulunmaktadır. Bu rapor

71 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 103; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 62; İbn Kesîr, s. 194 vd.; İbnü'l-Esîr'de (X, s. 28) bu olaylar 451 yılı itibarıyla anlatılmaktadır; Bondârî (s. 17) yukarıda bahsedilen altın işlemeli sarığın Tuğrul Bey'e has olduğuna, bunun Arapların ve Acemlerin hükümdârı anlamına geldiğine işaret ediyor ki buna yukarıda da değinmiştik. Krş. Busse, "Iran Under The Buyids", s. 217.

bizzat Ebû'l-Ganâim İbn Muhallebân tarafından nakledilmiştir. Ebû'l-Ganâim İbn Muhallebân Abbâsî ailesinin isyancıların işgali altındaki Bağdat'tan kaçışını planlayan kişidir.

İsyancılar Hilâfet Sarayı'nı bastığı esnada evine gittiğinde vezirin ailesini karşısında görünce "Siz kimsiniz?" diye sordu. Buna karşılık vezirin karısı "Ben, Vezir Reisürrüesâ'nın eşiyim. Vaziyet bu iken bu halde ne yapacağımızı ve nereye gideceğimizi kestiremiyorduk. Eşim ile yaptığımız istişare sonucu 'Kime gidelim?' dedik. Buna karşılık eşim 'Bizim için hayırlısı olan Ebû'l-Ganâim'e sığınmaktır' dedi, 'Çünkü onun himayesi altında güven içinde oluruz.' Bu nedenle biz de muhafaza etmeniz maksadı ile size geldik." dedi. Buna karşılık Ebû'l-Ganâim İbn Muhallebân da "Kalplerinizi hoş tutun, sizin canınız, benim canımdır" demek sûretiyle onları teskin etti ve onları aile efradının yanına alıp Dârü'l-Hilâfe'ye yerleştirdi.[72]

Reisürrüesâ idam edildikten sonra Ebû'l-Ganâim İbn Muhallebân, onun ailesini Bağdat'tan çıkarıp, bunlar hayatlarından kaygılandığım ailemdir diyerek, güveninden endişe etmediği Vekil Ebû'l-Fazl Muhammed b. Amir'e emanet etmek sûretiyle onları Meyyâfârikîn'e gönderdi. Bu arada el-Besâsîrî ve Müslim b. Kureyş[73] de Bağdat'tan çıkmaktaydılar. Fakat onları görmemeleri sayesinde herhangi bir sorunla karşılaşmadan Bağdat'tan ayrıldılar. Ebû'l-Ganâim İbn Muhallebân hikâyeye şöyle devam ediyor: "Bir süre sonra onları teslim ettiğim Vekil Ebû'l-Fazl Muhammed b. Amir, bana gelip şu ilginç sözleri söyledi: Uddetüddîn,[74] halîfenin kızı ve annesinin, ikamet edenlerle birlikte bir yerden bir yere nakledilmek sûretiyle mescitlerde

72 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 104; İbnü'l-Esîr, X, s. 29; Krş. Ripper, 205.

73 Mısır'daki Fâtımî halîfesine bağlıydı. Bu bağlılığı dolayısıyla Selçuklulara tâbi olmasına rağmen Tuğrul Bey'in Bağdat Seferi sırasında babası gibi el-Besâsîrî'ye katılmakta tereddüt göstermemiştir.

74 es-Süyûtî, s. 501; Abbâsî halîfesi el-Kâim Biemrillâh'ın oğlu olan ez-Zahiretüddîn vefat etmiş ve halîfelik nesebini devam ettirecek kimse kalmamıştı. el-Kâim Biemrillâh'ın oğlunun ölümünden sonra başka oğlu olmamıştır. Ancak Ercuvan'ın kocası ez-Zahiretüddîn'in 448'de ölümünden altı ay sonra Uddetüddîn'i doğurması, başta halîfe olmak üzere toplumda bir sevinç havası yaratmıştı. İbnü'l-Ezrâk, s. 503; İbn Kesîr (XII, s. 194, 234) Bağdat'a döndüğü sıralarda Veliahd Uddetüddîn'in dört yaşlarında bulunduğunu zikrediyor.

gecelemek ve çıplak oldukları halde yalnız ekmekle karınlarını doyurmakta olduklarını gördüm. Onlar, Reisürrüesâ'nın ailesine yaptıklarını ve benim seninle birlik olduğumu öğrenince çok sevindiler ve bizimle huzur bulup rahatladılar, durumları hakkında bana bilgi verdiler ve bu hususta seninle konuşmamı istediler. Bu sırada el-Besâsîrî, onları ele geçirmek maksadıyla casus göndermiş. Onlar hakkındaki haberler, karışıktır ve pek iyi bilinmemektedir'. Bunun üzerine ben, ona 'Karımı onlara gönderinceye değin, onları falan mescide gönder' dedim; onun da bu dediğimi yapması sonucunda onlar, benim evime gelip kurtuldular; onlara, derhal iyi giysiler ve kisveler götürdüm. Vekile 'Onların halîfeden ne kadar aylık almakta olduklarını' sor dedim ve halîfeden aldıkları miktarın bir katı kadar aylıklarını artırdım. Böylece Uddetüddîn'i ve yanındakileri, evimde sekiz ay en iyi bir biçimde ağırladım. Bu arada Sultan Tuğrul Bey'in ordusunun Bağdat'a gelmekte olduğu haberi ortaya çıkınca onlar, korkularından bana haber gönderip 'Selçuklu ordusunun buraya gelmesi durumunda biz, bu çocuk veliaht (Uddetüddîn) nedeniyle el-Besâsîrî tarafından tehdit edilmiştik; aynı şekilde Selçuklular da bizi bu nedenle korkutup tehdit etmişlerdi. Zira gerçekten el-Besâsîrî tehlikesi dolayısıyla sıkışık durumda olan Hatice Arslan Hatun, Uddetüddîn'in kurtulmasını pek istemiyor. Bu nedenle senin bizi, güvendiğin birisiyle canlarımızın güvenli olabileceği bir yere yollamanı ve orada serbestçe yaşamamızı istiyoruz' dediler. Onların bu isteği üzerine ben, onların kim olduğunu söylemediğim bir adama 'Bunlar benim ailemdir; el-Besâsîrî'den korkum nedeniyle onları buradan göndermek istiyorum. Onlar için develer satın aldım, onları Sincâr'a bağlı Hayal köyüne göndermek istiyorum' dedim. Fakat çok geçmeden Selçuklu askerlerinin Bağdat'a girmeleri üzerine onları Harran'a götürdüm. Fakat halîfenin Bağdat'a gelip makamına oturması üzerine onları Harran'dan alıp Bağdat'a getirerek halîfeye teslim ettim."[75]

75 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 104 vd.; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 61; İbn Kesîr, XII, s. 194 vd.; İbnü'l-Esîr, X, s. 29. Bu kaynakta Ebû'l-Ganâim İbnü'l-Muhallebân'ın Harran hâkimi Ebû'z-Zimâm Menî' b. Vessâb en-Numeyrî ile birlikte Râhbe'ye gittiği, Karkisîyâ'yı fethettiği, bu arada Uddetüddîn ile Menî'in kızının nikâhlarını kıydığı, sonra da Bağdat'a gittiği bilgileri ilâve edilmektedir.

İbnü'l-Ezrâk ise el-Kâim'in oğlu ez-Zahîretüddîn'in halîfenin karısı es-Seyyîde ile birlikte kaçıp Meyyâfârikîn'e geldiklerini iddia eder. Mervânî Nasrüddevle onları görkemli bir şekilde karşılayarak Amîd vilâyet konağında ağırlamıştır. Orada çok güçlü bir konumda olan Kadı Ebû Ali İbnü'l-Bagal, Nasrüddevle'ye bunların masraflarını kendi servetinden karşılaması için baskı yapınca, emîr bu isteğe olumlu cevap vermiştir. Böyle kadı, misafirlerin geçimi ve iaşesi için her gün elli Romanos ödemiştir. Tuğrul Bey isyanı bastırdıktan sonra Nasrüddevle'ye haber gönderip misafirlerin Bağdat'a gönderilmelerini isteyince, emîr kendilerini uğurlamış ve ayrılırlarken de iki yüz bin dinar değerinde armağanlar vermiştir.[76]

Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre el-Besâsîrî'nin Bağdat harekâtında onunla birlikte hareket eden Kureyş ve Nûrüddevle Dübeys'in aksine Nasrüddevle, halîfe ile ailesine ve adamlarına sadakatle hizmette tereddüt göstermemiş, Abbâsoğulları hânedanının ortadan kalkmasına sebep olacak yukarıdaki hadiselerde takdire şayan bir tutum takınarak, yegâne veliahdı muhafaza etmek sûretiyle en değerli hizmeti ifa etmiştir denebilir. el-Besâsîrî'nin kuvvetlerinin bozulmasından ve kendisinin öldürülmesinden sonra bu davranışından ötürü İbnü'l-Ezrâk'ın Nasrüddevle'nin şanının ve itibarının yüceldiğini kaydetmesi tesadüfi değildir.

İbnü'l-Ezrâk'ın eserinde yer verdiği bu bilgilere Sıbt İbnü'l-Cevzî de Ebû'l-Ganâim İbn Muhallebân'ın naklettiği bilgileri tamamlayacak şekilde değinmektedir. Fakat İbnü'l-Ezrâk, Meyyâfârikîn'e kaçanın ez-Zahîretüddîn değil de onun dört yaşındaki oğlu el-Muktedî olduğu izlenimini verecek şekilde aktarmıştır ki doğru olan da budur, zira yukarıda açıkladığımız gibi el-Muktedî babasının ölümünden sonra doğmuştur. ez-Zahîretüddîn veya el-Muktedî'nin kaçışlarına ilişkin farklı anlatımların ortaya çıkması, onlara refakat eden kişilerin, Abbâsî ailesinin himâye edilme sürecinde muhtemelen kendi paylarını anlatarak hikâyenin yayılmasını sağladıklarıyla açıklamak mümkündür. Yani İbnü'l-Bagal ile ilgili hadise hemşehrisi İbnü'l-Ezrâk'ın

76 İbnü'l-Ezrâk, s. 496.

eserinde yer alırken, İbn Muhallebân'ın hikâyesi de Bağdat'ta yaşayan Garsûnnime üzerinden Sıbt tarafından aktarılmıştır.

el-Kâim Biemrillâh'ın daveti üzerine Tuğrul Bey'in Bağdat'a bu davete icâbet etmesiyle el-Besâsîrî tehlikesi, ortadan kalkmış oluyordu. Bu sebeple hayati tehlikede bulunan Veliahd Uddetüddîn'in artık kaçıp gizlenmesine gerek kalmamıştı. Uddetüddîn 9 Cemâziyelâhir 452 (11 Temmuz 1060) Salı günü hizmetkârları, iki amcası, halası, babaannesi ve Ebû'l-Ganâim İbn Muhallebân'la beraber Bağdat'a geldi. Bağdat'ta onu yukarıda Tuğrul Bey'in Bağdat Amîdi olarak tayin ettiğinden bahsedilen Ebû'l-Feth el-Muzaffer el-Hüseyin, hâcibler ve bölgenin ileri gelenleri karşıladı. Halk özellikle Emîr Uddetüddîn'in dedesi olan el-Kâim Biemrillâh'a olan saygılarından ötürü halîfenin torununu karşılamaya çıktı. Ebû'l-Ganâim İbn Muhallebân'ın yanında oturan veliahd bir gemiyle gelmişti. Ebû'l-Ganâim'e Bâbü'l-Garâbe'de bir at hediye edildi. O da Emîr Uddetüddîn'i omuzlarına kaldırıp ata bindirerek Dârü'l-Hilâfe'de halîfenin huzuruna girdi. Halîfe bu yaptıklarına karşılık ona ödül olarak para ve hil'atler vermek istedi. Ancak Ebû'l-Ganâim halîfeye Uddetüddîn'i teslim etmekten başka hiçbir şey istemediğini söylemek sûretiyle verilen hediyeleri kabul etmedi. Halîfe yaşanan bu gelişmeler karşısında olup biteni izlediği esnada Ebû'l-Ganâim İbn Muhallebân halîfeden izin alarak huzuruna çıktı. Burada ilk önce yeri öptü sonrasında Uddetüddîn'i halîfeye teslim etti. Bunun üzerine el-Kâim Biemrillâh, Ebû'l-Ganâim'e bu yaptıkları için ayrı ayrı teşekkür etti. Ebû'l-Ganâim daha sonra oradan avdetiyle gemiyle, Bâbü'l-Merâtib'de kendisine ayrılan eve gitti. Bundan sonra halîfe, Ebû'l-Ganâim'i yüksek bir makama getirmiştir.[77]

el-Besâsîrî'nin isyanı, Arap Bedevî kabilelerinin hânedanları açısından Irak ve el-Cezîre'deki Selçuklu nüfuz ve hâkimiyetini püskürtebilecekleri muhtemelen son fırsat idi. Söz konusu mücâdeleler esnasında belirleyici bir rol oynayan Musul'daki kudretli Ukaylîler, ilerleyen yıllarda bile Selçuklulara karşı yürütülen yerel direncin en önemli unsurunu oluşturmakta idiler.

77 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 104 vd.; İbnü'l-Esîr, X, s. 29; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 61; İbn Kesîr, XII, s. 194 vd.

Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, Ukaylî Emîri Kureyş'in, Tuğrul Bey'in kendisini cezalandırmasından korkarak öldüğü iddia edilmektedir. İsyanın sona ermesinin ardından Harran ve Rakkâ'daki Numeyrîler dahi hutbelerini Tuğrul Bey adına okutarak Selçuklu hâkimiyetini tanımışlardır.[78]

Fâtımî hâkimiyetindeki Kuzey-Suriye'nin önemli bir kenti olan Haleb ise, Kilaboğulları emîrlerinden Mahmûd b. Şiblüddevle er-Rukiliyye tarafından kuşatılıp sıkıştırıldı. O, Araplardan kalabalık bir grupla iş birliği yapıp Haleb'i muhasaraya devam etti, fakat şehri fethedemedi ve oradan ayrıldı. Daha sonra geri dönüp tekrar kuşattı ve sonunda şehri silah zoruyla ele geçirdi (Cemâziyelâhir 452-Temmuz 1060), fakat kale ona teslim olmadı. Kalede bulunanlar, Mısır ve Dımaşk hâkimi Halîfe el-Mustansır Billâh'a haber gönderip ondan yardım istediler, o da Dımaşk Emîri Nâsırüddevle Ebû Muhammed'e yanındaki askerlerle Haleb'e gitmesini ve şehri Mahmûd b. Şiblüddevle'ye karşı korumasını emretti, bunun üzerine Nâsırüddevle de Haleb'e hareket etti. Mahmûd b. Şiblüddevle onun yaklaştığını duyunca Haleb'den çıktı, Nâsırüddevle'nin askerleri şehre girdi ve yağmaladılar. Daha sonra Mahmûd b. Şiblüddevle ile Nâsırüddevle Haleb dışında savaşa tutuştular. Aralarında Funeydik'te çok çetin bir savaş cereyan etti. "Vak'atü'l-Funeydik" adıyla bilinen bu savaş çok meşhurdur. Bu münasebetle şairler Mahmûd'u methetmişlerdir. Böylece burada adı geçen Mahmûd b. Şiblüddevle tarafından Mirdâsoğulları Emîrliği kurulmuştur.[79]

Tuğrul Bey 452'de (1060) daha önce adı geçen Mahmûd el-Ahrem el-Hafâcî'ye hil'atledi, Benû Hafâce emîrliğinin yanı sıra, Kûfe

78 Ripper, s. 108.

79 İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 159; İbnü'l-Esîr, X, s. 30; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 106; İbnü'l-Cevzî, s. 64; İbn Kesîr, XII, s. 195; İbnü'l-Verdî, I, Arapça Neşr. s. 355; el-Azimî, Yay. A. Sevim, s. 18; Halebensibus Cemaleddini, s. 59; Ali Ertuğrul, s. 486; Haleb'de kurulan ve Fâtımî hutbesi okutan bu emîrlik, Sultan Alp Arslan döneminde 1071'te Sünnî hutbesi okutup Selçuklu tâbileri arasına katılacaktır. Ayrıntı için bkz. Erdoğan Merçil, "Mirdâsîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXX, 2005, ss. 149-151; Krş. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, TTK, Ankara 2001, s. 25.

valiliğini ve Sakyü'l-Fırat'ı tekrar ona verdi. Sultanın oradaki yakın adamları her yıl dört bin dinar ödenmesine kefil oldular. Bu arada sultan, Receb b. Meni'i oradan uzaklaştırdı. Hafâce Emîri Mahmûd el-Ahrem, Ramazan 455'de (Ağustos-Eylül 1063) öldürüldü. Emîr Mahmûd, iktâlarının gelirinden elde ettiği paradan bir miktarını halîfeye Bağdat'a gönderiyordu. Ayrıca Tuğrul Bey tarafından kullanılan Fırat'n sularına ait ödenmesi kararlaştırılan parayı da yolluyordu.[80]

Sultan Tuğrul Bey, Bağdat'tan ayrılıp girişilen yağmalardan yakılıp yıkılan ve dolayısıyla halkının açlık nedeniyle çok zor durumda bulunduğu Tebriz'i kuşattı, fakat bastıran ağır kış şartları nedeniyle kuşatmayı bırakıp bir yerde konakladı ve askerlerine, "Kış mevsiminin geçip karın eriyerek ortadan kalkmasından sonra kuşatmayı sürdürmelerini" emretti. Fakat bununla birlikte asker ve binek hayvanlarına yiyecek bulmanın son derecede güç bir duruma gelmesi üzerine ordu ileri gelenleri (hüccâb ve gılmân), askerlerden bir fersah uzaklığa gidip oturdular ve buradan sultana bir adam gönderip şunları bildirdiler: "Sen, bizi helâk edecek ve dolayısıyla düşmanlarımızın amaçlarına yardımcı olacak bir iş yaptın, çünkü burası, bize ve hayvanlarımıza yiyecek bulamadığımızdan dolayı bizim için yararlı değildir. Burada kaldığımız takdirde üzerimize kar ve buz yağar, biz de ölürüz. Bu nedenle bizim Rey'e dönüp kışı orada geçirmemiz ve Nevrûz gelince de istediğimiz yere gitmemiz yerinde olacaktır." Onların bu sözlerine son derecede üzülen Tuğrul Bey, onları tehdit etti. Bunun üzerine onlar, sultandan âdeta nefret ettiler ve ona "Sana darılıp harekete geçmeyiz, bununla birlikte biz, Bağdat'a gidip şehir ve yörelerine dağılarak oralardaki mal ve

80 İbnü'l-Esîr, X, s. 30; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 150 vd.; Ukayl, Numeyr, Kilâb ve Hafâce gibi kabileler, İslâmiyet'in Arap yarımadasının dışına yayılmasından sonra el-Cezîre ve Şam arasına, Fırat kıyılarına doğru göç etmeye başlamışlardı. Bu göçler esnasında Ukaylîler Musul ve Hâbûr'un yukarı bölgelerine, Numeyrîler Harran ve Ruhâ'ya, Kuşeyr kabilesi ise Devser (Câber) Kalesi'ne yerleşmiştir. Bk. Tokuş, s. 251; Hafâceler bölgedeki Ukaylîler ve Mezyedîlerle bazen barış, bazen de savaş halinde bulundular. Büyük Selçuklular, Büveyhîler, Abbâsîler ve Fâtımîlerle ise daha ziyade menfaate dayanan bir siyâsî ilişki içindeydiler. Hüseyin Algül, "Benî Hafâce", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XV, 1997, s. 70.

paraları ele geçireceğiz. Çok az sefer yapıldığı için bizler, âdeta oturup dinleniyoruz, işte bu nedenle seni terk ediyoruz. Fikir ve karar sana aittir" haberini gönderdiler. Böylece onların gizli fikir ve düşünceleri ortaya çıkmış oldu. Onların kendisine karşı olan bu tutum ve davranışları karşısında son derecede üzülen sultan, onları bir kez daha tehdit edip korkuttu. Bununla birlikte o, onlara "Sizler, benim evlatlarımsınız. Ben, size nazım geçtiği düşüncesiyle bunları söyledim. Eğer sizler, Rey'e gitmeyi biraz geciktirirseniz ben de beş gün sonra Rey'e gidip otağımı (sürâdık) kent yakınlarında kuracağım" şeklinde oldukça yumuşak ve yapıcı bir haber gönderdi ve bu hususta onlara ant içti. Onlar da sultanın olumlu buldukları bu önerisini kabul ile ona ant içtiler. Çok geçmeden sultan, Enûşirvân ve İnanç Bey'i Tebriz yörelerinde bırakıp Rey'e hareket etti (Şaban 452/Eylül 1060). Sultanla ordunun ileri gelenleri arasındaki bu anlaşmazlığı, orduyu düzenlemekle görevli bulunan Humartekin et-Tuğraî çözmüştü. Onun bu başarısı üzerine sultan, ona hil'at giydirip iyi davranışlarda bulundu ve onunla arasında eski bir düşmanlık bulunan Vezir Amîdülmülk'ten "Onunla barışması için ant içmesini" istedi. Humartekin et-Tuğraî Tebriz'de sultan ile ordu ileri gelenlerinin arasını düzeltmesinden sonra, Tuğrul Bey, ordu ayanının arzusuna uyarak, payitaht Rey şehrine doğru hareket edeceğini göstermek üzere sürâdıkı Tebriz dışında Rey nahiyesine doğru kurdurmuştu.[81]

Kutalmış'ın Saltanat Davası

Reşîdüddîn Fazlullah Tuğrul Bey'in Tebriz'e indikten sonra Kutalmış'ı Musul, Diyâr-ı Rebi'a ve Dımaşk'ı ele geçirmesi için bu bölgelere gönderdiğini ve Taberistân ve Mâzenderân padişahlığını ona verdiğini kaydediyor.[82]

81 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 108 vd.; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 62; Râvendî, I, s. 109; Saray kadar saltanat çadırı (sürâdık) da hâkimiyet alameti sayılabilir: Saltanat çadırının hazineden çıkarılıp kurulması, sefere çıkma işareti idi ve ne tarafa sefer yapılacaksa, saltanat çadırı o tarafa kurulur ve ordu onun etrafında toplanmaya başlardı. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 77.

82 Reşîdüddîn, Neşr. A. Ateş, s. 25.

Reşîdüddîn Fazlullah'ın burada kastettiği herhalde Tuğrul Bey'in birinci Irak harekâtında Kutalmış'ı bu bölgelerde görevlendirmesi ile ilgilidir. Muhtemelen Tuğrul Bey daha sonraları Tebriz'e geldikten sonra onu Hazar Denizi'nin güney kıyılarındaki bölgelere tayin etmiştir. Kaynaklarda Kutalmış'ın Sincâr yenilgisinden sonra aşağıda ele alacağımız isyanına kadar tafsilât bulunmamaktadır. Kaynaklarda Kutalmış'ın Tuğrul Bey'e karşı isyan ettiğine dair haberler bulunmakla birlikte ayaklanma sebepleri hakkında açık bir malûmata rastlanmaz.

Ancak Tuğrul Bey'in, kısa bir süre önce ağabeyi Çağrı Bey'in ölümünden sonra onun dul kalan karısı ile evlenerek, bu hatunun oğlu Süleyman'ı veliaht ilân etmesi[83] Kutalmış'ın taht müddeisi olarak sahneye çıkmasının bir sebebi olarak düşünülebilir. Zira Selçuklu tahtına geçmek hususunda en az diğer hânedân üyeleri kadar hak sahibi bulunan Kutalmış, kendi evlâdı olmayan Tuğrul Bey'in kendisinden sonraki saltanat adayını bizzat tanzim etmesine karşı çıkmıştır. Bütün saltanatı boyunca amcasının oğlu olan Tuğrul Bey tarafından kendisine büyük selahiyetlerle büyük görevler verilen Kutalmış, babası Arslan Yabgu'nun meşru varisi sıfatıyla muhtemelen kendisini tahtın hakiki sahibi gibi görüyordu.[84]

Bu nedenle İbrahim Yınal ile anlaşan Kutalmış'ın, onun Tuğrul Bey tarafından mağlup edilmesinden sonra kardeşi Resûltekin ile birlikte mücâdeleye devam etme azminde olduğu görülüyor. Burada ilk hedef İbrahim Yınal ile birlikte Tuğrul Bey'in saltanatını devirmekti, fakat bu gerçekleşmeyince kardeşi Resûltekin ile birlikte bizzat bu işe girişmiştir.

Tuğrul Bey, ileride ele alacağımız gibi Abbâsî halîfesinin kızı Seyyîde Hatun ile nikâhlanıp, gelini almak için Bağdat'a doğru harekete geçeceği sırada Kutalmış'ın isyanı ile karşılaştı. Hatta o, Kutalmış'ın isyanı ile uğraştığından bir süre Bağdat'a gidemedi. Kutalmış, daha önce isyan etmiş ve affedilmiş olan kardeşi Resûltekin ile birlikte harekete geçerek on bin kişilik bir ordu topladı. İran'ın Cibâl bölgesinde

83 İbnü'l-Esîr, X, s. 26; Öztuna, I, s. 478; M. H. Yınanç, "Çağrı Bey", *İslâm Ansiklopedisi*, III, MEB, İstanbul 1993, s. 327.

84 Bu konuda bk. Enverî, s. 7.

Dâmegân yakınlarındaki daha önce ele geçirdiği Girdkûh Kalesi'ni de mücâdelesinin üssü haline getirerek isyanını başlattı. Rebiülâhir 453'de (Nisan-Mayıs 1061) Tuğrul Bey, devlete isyan ile Girdkûh Kalesi'ne çekilip direnişe geçen Kutalmış'a karşı ordu hazırlayıp harekete geçti. Türk ve Türkmenlerin kendisine katıldığı Kutalmış, azimle savaşıp sultanın askerlerini yenilgiye uğrattı.[85]

Tuğrul Bey'in, Hemedân Kapısı'ndan çıkıp şehri, Kutalmış'a karşı koruması amacıyla Humartekin et-Tuğraî'yi bir öncü kuvvetiyle Rey'e sevk ettiği (Cumadelâhir 453/Haziran 1061) ve esasında sultanın Kutalmış'ı Girdkûh Kalesi ve yörelerinde kuşatma amacıyla bizzat ona karşı harekâta karar vermiş olduğu, fakat daha sonra Humartekin'i Kutalmış'ın üzerine gönderdiği Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından özellikle belirtilmiştir. Fakat Girdkûh Kalesi'nde Kutalmış'ı kuşatmakta olan Humartekin et-Tuğraî bozguna uğrayarak buradan kaçmıştır (12 Şaban 453/31 Ağustos 1061). Humartekin et-Tuğraî'nin kaçışı şöyle anlatılmaktadır: Sultan Tuğrul Bey, ona yöneltilen her kötülüğü engelleyecek kadar onu severdi, hatta eşinin yatağına bile onsuz girmezdi. Sultanın ona gösterdiği bu davranışları nedeniyle hâcib ve emîrler, onun önünde hep ayakta dururlardı, fakat Vezir Amîdülmülk, onun sultana olan bu yakınlığını kıskanırdı. Humartekin, Tebriz'den döndüğü sırada, hâcib ve sultanın yakın adamları (gılmân), sultanı onun aleyhine kışkırtmakta idiler. Bunu öğrenen Humartekin, derhal sultanın huzuruna çıkıp onların bu kışkırtmalarını etkisiz hale getirmeyi başarmıştı; bunun üzerine onun aleyhinde olanlar sinip dağıldılar. Bu arada sultana "Onlar, bu girişimleri Humartekin ile uyum sağlamak amacıyla yapmışlardır" denildi. Bu olaydan hemen sonra sultan, Humartekin'i hil'atleyip onun iktâlarını, kararlaştırılmış olan miktardan fazla olarak, Karmîsîn ile bir köyü ilave etmek sûretiyle artırdı. Böylece Humartekin, sultanın kendisi hakkındaki fikir ve kanaatini öğrendi. Bütün bunlardan sonra o, Karmîsîn'e gitti. Buraya yakın kalelerde Sa'du Hakkan adlı bir Kürt vardı. Bu Kürt, yolları kesip yolculara dehşet saçardı; hatta sultanın adamlarından bir grubu da öldürmüştü; bu nedenle sultan, onun hakkında pek iyi

85 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 114.

şeyler düşünmemekteydi. Üstünde Rumî bir gömlek olup başı açık bulunan Sa'du Hakkan, kendisine yaklaşan Humartekin'i küçümseyip ona saldırdı, böylece vuruşmaya başladılar. Kavgada Humartekin'e üstün bir durumda bulunan Sa'du Hakkan'a Humartekin'in attığı oluklu bir ok isabet etti; bundan yararlanan Humartekin derhal onun boynunu kesti. Bunun üzerine Humartekin, Sa'du Hakkan'ın adamlarına ve kalelerine saldırıya geçip ele geçirdi, onun kesik başını da Tuğrul Bey'e gönderdi; böylece Humartekin, iktâ sahibi olarak onun yönetimindeki yerlere hâkim oldu ve koruması altına aldı. Öte yandan sultanın Bağdat'a gönderdiği Vezir Amîdülmülk, yolu üzerindeki Humartekin'e uğrayıp ona "Benim ondan ayrılıp Bağdat'a gitmem dolayısıyla sultan, kendisine yakın bir kimseden yoksun kalmıştır, benim de geri dönmem uzayabilir, bu nedenle senin ona gidip hizmetinde bulunman gerekir" dedi. Böylece her ikisi, bu hususta ant içerek anlaşmaya vardılar. Bunun üzerine Amîdülmülk, Bağdat'a, Humartekin de sultanın yanına gitti. Vezir Amîdülmük, Bağdat'a gelince kendisine "Humartekin ile halîfenin yakın adamı Ebû Tûrâb b. el-Esîrî arasında mektuplaşmalar olduğu, bu mektuplaşmalarda Humartekin'in sultanın, halîfenin hoşuna gitmeyecek herhangi bir şeye etki yapmadığı, ancak Amîdülmülk'ün sultana yakınlaşmak amacıyla bunu yaptığını söylediği" açıklandı. Amîdülmülk, bir süre sonra 26 Cemâziyelâhir'de (7 Temmuz 1062) Bağdat'tan ayrılıp sultanın yanına geri dönünce bu hususu, kendisine bildirdi; dolayısıyla "Humartekin'in İbnü'l-Esîrî'ye gönderdiği mektuplardaki ifadelerinin, halîfenin, Tuğrul Bey'in kızıyla evlenmesine olumlu bir cevap vermesine engel olduğunu" açıklamış ve bunun doğru olduğunu belirten kanıtları, birer birer ortaya koymuştu. Amîdülmülk'ün Humartekin aleyhindeki bu faaliyetleri üzerine hilâfet divânından Humartekin et-Tuğrâî'ye bir mektup yazılıp Amîdülmülk'ten şikâyetçi olundu, Humartekin de cevabî mektubunda Amîdülmülk'e karşı yumuşaklık ve nezaketle muamele edilmesini tavsiye etti. Halîfe de bunun üzerine Amîdülmülk'e mektup yazıp: "Biz işi senin reyine bırakıyoruz ve bu hususta senin diyanet ve doğruluğuna güveniyoruz." dedi. Öte yandan daha önce zikredildiği gibi Kutalmış'ın içinde bulunduğu

Girdkûh Kalesi'ni kuşatan Humartekin, Amîdülmülk'ün söz konusu açıklamaları üzerine, "Sultanın kendisi hakkında fikir, kanaat ve tutumunun artık değişmiş olduğu" bilgisi kendisine ulaştırılınca beraberinde, kendisine yakın olup güvendiği altı adamıyla camuz ve atlar olduğu halde, derhal kuşatmayı bırakıp kaçtı (Şaban 453/Eylül 1061). Onun bu hareketi üzerine Tuğrul Bey, derhal İnanç Bey'i arkasından gönderdi ve "Humartekin'in isyan durumuna geldiğini, ondan sakınmalarını ve onu yakalayanlara mükâfat verileceğini" Selçuklu ülkesinin her tarafına mektuplar gönderip bildirdi; bu durum, ayrıca Reisü'l-Irakeyn'e de yazıldı. Vezir Amîdülmülk, onun kaçışına İbnü'l-Esîrî'nin[86] neden olduğu ve bunu halîfenin de bildiği kanısın-

86 Sürgünde olduğu sırada Hâdise'de iken halîfenin işleri ile Ebû Tûrâb el-Esîrî ilgilenmişti. Aslında, sürgünde olduğu 451-452 yılları arasında el-Kâim'in veziri yoktu. Ebû Tûrâb halîfenin Bağdat'a dönüşünden sonra halîfe tarafından kendisine Hâcibü'l-Hüccâb 'İzzü'l-Ümme (saray nazırı ümmetin yücesi) unvanı verildi. Halîfe Bağdat'a dönünce Ebû Tûrâb el-Esirî'yi inhâ işlerinde (muhâberât), türen alaylarının hazırlanmasında görevlendirdi. İbn Dârest daha önce Hadîse'de ona hizmet etmiş ve onun yakınları arasına girmişti. Şeyh Ebû Mansûr b. Yûsuf, Ebû'l-Feth Mansûr b. Ahmed b. Dârest'in vezirliğe tayinini teklif etti ve bunun üzerine Şeyh Ebû Mansûr'un teklifi kabul edildi, İbn Dârest Ahvâz'dan Bağdat'a getirilerek 15 Rebiülâhir 453 (9 Mayıs 1061) günü vezaret hil'ati giydirildi ve vezaret makamına oturtuldu. Şairler ona medhiyeler yazdılar. İbn Dârest ilk zamanlar Melik Ebû Kâlicâr adına ticaretle uğraşıyordu. İbn Dârest, İbn Allan adlı bir Yahudi ile birlikte gelmiş ve halîfenin hâs arazisi olan, vükelâya ait kasaba ve şehirleri altı bin ton (kürr) hububat ve yüz bin dinar para ödemek şartıyla ona iltizama vermiş ve kefil olmuştu; fakat bu topraklardan sadece iki bin ton hububat ile otuz bin dinar para gönderilmiş, geri kalanı ödenmemişti. Bu meseleden dolayı İbn Dârest'in aczi ve zaafı anlaşıldı ve azledildi (4 Zilkâde 454/9 Kasım 1062). İbn Dârest Ahvâz'a döndü ve 467 (1074-1075) yılında orada öldü. Fahrüddevle Ebû Nasr b. Cüheyr, Nasrüddevle b. Mervân'ın veziriydi. Haber gönderip vezirliğe talip oldu ve pek çok mal vermeyi vaat etti; bunun üzerine teklifi kabul edildi. el-Kâim Mervânî Emîri Nizâmeddîn'e haber göndererek İbn Cüheyr'i bu makama getirmek istediğini bildirdi. Nizâmeddîn birçok hediyelerle vezirini Bağdat'a yolladı. 9 Zilhicce 454'de (14 Aralık 1062) vezirlik makamına oturan İbn Cüheyr'e Müeyyidüddîn Fahrüddevle lakabı verildi ve şerefü'l-vüzerâlıkla taltif edildi. İbnü'l-Esîr, X, s. 32, 39; İbnü'l-Ezrâk, s. 507; İbn Hallikân, v, s. 127-133; İbnü'l-Verdî, Türkçe Çev., s. 105; İbn Cüheyr 483 yılında (1090-1091) vefat

da idi. Bu konuda sultan, Reisü'l-Irakeyn'e bir mektup gönderdi. O, bu mektubunda "Bütün bunlar, halîfeden kaynaklanıyor; oysaki ben, onun hizmetinde olarak kardeşimi (İbrahim Yınal) öldürdüm, onun başarısı uğruna pek çok para sarf ettim; ona olan saygı ve sevgim dolayısıyla haslarımı, yakın adamlarımı ve askerimi helak ettim. Fakat o, bütün bu yaptıklarıma karşılık olarak benim yetiştirmem (memlûk) olan Humartekin'le iş birliği yapmak sûretiyle benim idare düzenimi bozdu ve böylece de bana yapacağını yaptı" şeklinde halîfeye ağır serzenişlerde bulunmuştur. Sultan, mektubunda ayrıca ve özellikle Reisü'l-Irakeyn'e "Halîfenin ve yakın adamlarının bütün iktâlarına el koymasını ve Halîfe el-Kâdir dönemindeki yerleri terk etmesini ve özellikle Humartekin'le ilişki kurmuş olan Ebû Türâb'ı kendisine teslim etmesini halîfeden istemesini" emretti. Sultanın bu emir ve talimatı üzerine Reisü'l-Irakeyn, derhal Beytü'n-Nûbî'ye gidip sultanın emirlerini halîfeye arz etti. Bunun üzerine halîfe "Hem elimizdeki iktâlar, hem de Ebû Türâb öyle mi? Ebû Türâb'a atfedilen şeylerin aslı yoktur, gerçek de değildir" dedi ve bu arada da Kâdı'l-Kudât'ı getirtip "Kendisinin bu suçlamalardan beri olduğu" hususunda ant içirdi; daha sonra sözlerine devam eden halîfe, "Haslarımızın, yakın adamlarımızın ve güven duyduğumuz kimselerin bizden istenmesi, yerine getiremeyeceğimiz şeylerdendir" dedi ve "Atının hazırlanmasını" emretti ve "Biz bu beldeden çıkıyor ve burayı sizler için boşaltıyoruz" dedi. Bunun üzerine oradakiler, telaşlanıp korkuya kapıldılar; onların bu durumu karşısında halîfe, duraklamaya başladı; öte yandan Reisü'l-Irakeyn de sultanın emir ve talimatını böylece yerine getirmiş oldu. Sultanın emri üzerine İnanç Bey'in kendisini izlediği Humartekin, yürünmesi elverişsiz bir yola girince beraberindeki camuz ve atlar telef oldu, bu nedenle o, tek bir at ve iki adamıyla kaldı ve böyle bir durumda Berûcird[87] yakınlarına kadar geldi. Bu-

etmiştir. Hindûşâh b. Sancar Nahcûvânî, s. 256 vd.; Halîfenin vezirleri hakkında bk. E. De Zambaur, *Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour l'Histoire de l'Islam*, Orient-Buchhandlung Heinz Lafaire, Hannover 1927, s. 8.

87 Hemedân ile Kerec arasında bir belde, Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I, s. 596.

rada vaktiyle kendisini dövüp elini kestiği yaşlı ve bitkin bir hâdim vardı. Humartekin, iki adamına "Gidin o hâdimden bana bir at satın alın" dedi ve düz bir yerde uzanıp uyudu. Bu iki kişiyi görüp derhal tanıyan hâdim, "Burada ne yapmak istiyorsunuz?" diye sorunca onlar, verdikleri cevapta çelişkiye düştüler; bunun üzerine hâdim, onlardan birisini öldürdü ötekine de "Bana doğruyu söyle, yoksa seni de onu gönderdiğim yere yollarım" deyince o, "Biz, Humartekin ile beraberiz" diye cevap verdi ve bunun doğruluğunu ispatlamak için onu Humartekin'in yanına getirdi. Hâdim, yanında bulunan bu adamı da öldürdükten sonra Humartekin'i bağladı. Öte yandan Humartekin'i izlemekte olan İnanç Bey, zikredilen olayın cereyan ettiği gün, Berûcird'e gelip Humartekin'i alarak sultana götürdü. Humartekin'i gören İbrahim Yınal'ın çocukları, ayağa kalkıp, "İşte babamızı öldüren budur, onun bize teslim edilmesini istiyoruz" dediler. Amîdülmülk'ün işareti üzerine Humartekin, onlara teslim edildi; onlar da onu öldürüp başını, sultana götürdüler. Tuğrul Bey onun yerine Savtekin'i tayin etti. Humartekin, öldürüldüğü zaman yirmili yaşlarda idi.[88]

Öte yandan Humartekin'in Girdkûh önlerinden kaçışından sonra taht müddeisi Kutalmış'a karşı mücâdele etmek üzere Amîdülmülk'ün bizzat harekete geçtiğini görüyoruz. Doğudan Bağdat'a gelen bir mektupta (Cumâdelâhir 455/Haziran 1063) yer alan haberde, Kutalmış'ın isyanı hakkında bazı bilgilere yer verilmektedir. Buna göre Vezir Amîdülmülk, kuvvetleriyle birlikte Rey'den çıkarak kırk bin savaşçı askerle güçlü bir şekilde Girdkûh Kalesi'nde bulunan Kutalmış'ı kuşatmaya başladı. Bu kale, gerçekten çok sağlam surlara sahip, bu nedenle de ulaşılması âdeta imkânsız gibiydi. Ancak bu kale, yiyecek maddelerinin ve özellikle suyun çok az ve yetersiz olması -zira halk, sarnıçlarda topladıkları yağmur sularını içmekte idi- nedeniyle, ancak müdafilerin teslim olmaları durumunda alınabilirdi. İki taraf arasında yapılan barış görüşmelerinde Kutalmış:

88 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 122-124; İbnü'l-Esîr, X, s. 34, 38; Claude Cahen, "Qutlumush et ses fils avant l'Asie Mineure", S. 39, s. 23; Yukarıda bahsedilen Tuğrul Bey'in iktâlara el koydurması hadisesi, İbnü'l-Mûsalâyâ tarafından kaleme alınan ve Vezir Amîdülmülk'e gönderilen 453 (1061) tarihli mektupla ilgili olsa gerektir. İbnü'l-Mûsalâyâ, s. 266-268.

1- Önerilerinin kabul edilmesi durumunda isyanı bırakıp kaleden ineceği,

2- Sultanın kendisini bağışlayıp bu hususta ant içmesi,

3- Bu isyan hareketi nedeniyle kendisinden herhangi bir tazminat istenmemesi,

4- Çağrı Bey'in oğlu Emîr Süleyman'ın kız kardeşiyle evlenmesi (yani buna engel olunmaması),

5- Kendisine iyi bir vilâyetin yönetiminin verilmesi önerilerinde bulundu.

Buna karşılık ona, "Kendisinin can güvenliği ile bir vilâyet yönetiminin verilebileceği, fakat evlenme ve ant içme hususlarını içeren önerinin, sultana yapılmasına asla cesaret edilmemesi gerektiği" cevabı verildi. Buna karşılık Kutalmış, "Bunların, sultana önerilmesine cesaret gösterilmediği ve içimi rahatlatacak ve kalbimi hoş tutacak can güvenliğime garanti verilmediği takdirde ben, nasıl olur da kendimi size teslim edebilirim" cevabını gönderdi. Bu nedenle bu barış görüşmeleri durmuş oldu.[89]

Sultan Tuğrul Bey'in Halîfe el-Kâim'in Kızı Seyyîde Hatun ile Evlenmesi

Tuğrul Bey'in zevcesi Altuncan Hatun, nihayet vücudunda su birikmesi (istiska) hastalığından Zencân'da öldü (452/1060). Eşinin ölümüne çok üzülen sultan, eşinin tabutunu beraberinde Rey'e götürdü ve orada toprağa verdirdi. Altuncan Hatun, ölmeden biraz önce eşi Tuğrul Bey'e "Dünya ve ahiret şerefine nail olman için halîfenin kızıyla evlenme hususunda çaba göster" demiş ve "Bütün mal ve parasının halîfenin kızına verilmesini" vasiyet etmişti. Tuğrul Bey'in onun sözünü dinlediği hatta kendisine karşı yumuşak başlı olduğu, devlet işlerinin onun aklına ve fikrine bırakıldığı bilinmektedir. Sıbt İbnü'l-Cevzî, Altuncan Hatun'a duyduğu hayranlığı itiraf etmekten çekinmemiştir: "Hârezmşâh'ın eski karısı olup ondan olan Enûşirvân adlı bir çocuğun annesi ve Sultan Tuğrul'un eşi Altuncan Hatun, çok dindar, aklın ve dinin hoş gördüğü belirli bir görüş ve niyet sahibi idi; yoksullara pek

89 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 149 vd.

çok sadaka verir ve çok yararlı ve iyi işler yapardı. İyi fikirli ve azimli olup ihtiyatlı idi. Bu nedenle eşi Sultan Tuğrul, birçok iş ve sorunlarda onun fikrini alır ve bunların çözümlerini kendisine bırakırdı."[90] Gerçekten de Altuncan Hatun'un kahraman Türk kadını tipine iyi bir örnek teşkil ettiği kaynakların ifadesinden anlaşılmaktadır.

el-Besâsîrî'nin Bağdat'ı işgali sonrasında esir düşenlerden biri olan halîfenin zevcesi Hatice Arslan Hatun'un, bir müddet esir olarak kaldıktan sonra Musul Emîri Kureyş tarafından Tuğrul Bey'in yanına Rey'e gönderildiği yukarıda zikredilmişti. Halîfe, esaretten kurtulduktan sonra eşi Hatice Arslan Hatun'un 452 (1060-1061) yılında Dârü'l-Hilâfe'ye geri gönderilmesini istemiş, eşini getirmesi için de kahyası Kahramane Salef, hâdimi Muvaffak ile birlikte Rey Kadısı Ebû Yahya Sa'd b. Sâ'id'i Rey'e göndermişti. Ancak Rey Kadısının Bağdat'a dönüşünün ertelenmesi nedeniyle Salef ve Muvaffak Hatice Arslan Hatun'u almadan Bağdat'a döndüler. Hatice Arslan Hatun daha sonra aşağıda tafsilâtıyla anlatılacağı gibi Vezir Amîdülmülk ve bir grup hâcib ile birlikte, Tuğrul Bey'in halîfenin kızı ile evlenmesi işini yoluna koyup gerçekleştirmek amacıyla gerekli mihr ve çehizlerle birlikte Bağdat'a gelip Hilâfet Sarayı'na çıktı.[91]

Halîfe el-Kâim Biemrillâh ile Hatice Arslan Hatun'un evliliğinin bir süre sonra halîfenin eşine kötü davranması nedeniyle bozulduğu görülmektedir. Halîfenin bu tavrı takınmasında muhtemelen, Tuğrul Bey'in halîfenin kızı Seyyîde Hatun ile evlilikte ısrar etmiş olmasının tesir ettiği anlaşılmaktadır. Tuğrul Bey, evlilik münasebetleriyle dostluklar ve ittifaklarla devletin temellerini sağlamlaştırmaya dayalı politikasını kararlılıkla sürdürmeye devam etmiştir. Halîfe el-Kâim ile Hatice Arslan Hatun'un evlenmesi ile Abbâsî ve Selçuklu hânedanları arasında akrabalık kurulmuştu. Şimdi sıra halîfenin kızı ile Tuğrul Bey'in evlenmesine gelmişti. Böylece

90 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 110; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 65; İbnü'l-Esîr, X, s. 36-38; Abû'l-Farac (I, s. 314), Altuncan Hatun'un ölümünü 455 (1063) yılında gösterir. Krş. Zekeriya Kitapçı, *Abbasî Hilâfetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, s. 57-64; Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, s. 25.

91 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 112, 114.

Ortaçağ imparatorluk mantığının karakteristik özelliklerinden biri olan, hânedanın dinî otoriteyi kullanarak nüfuzunu arttırması geleneğini Tuğrul Bey de devam ettirmiştir. Tuğrul Bey'in kendi sözleriyle bundaki amacı "Halîfe vasıtasıyla Hz. Peygamber (s.a.v)'in sülâlesiyle akrabalık tesis etmek" idi.[92]

Ayrıca Tuğrul Bey'in bu evlenme teşebbüsünde, yukarıda belirtildiği gibi Altuncan Hatun'un ölmeden önce Tuğrul Bey'e yaptığı vasiyetin de müessir olduğu söylenebilir. Böylece Tuğrul Bey'in bu evliliği gerçekleştirmek üzere bunca ısrarda bulunmasının mânâsı daha iyi anlaşılmış olur.[93]

Evlenme meselesinin amacına ulaşması için Tuğrul Bey'in tatbik ettiği baskı tedbirleri ve halîfenin bunlara direnmesi dikkate değer hadiselerdir. Kaynaklara göre yukarıda adı geçen Rey Kadısı Ebû Yahyâ Sa'd b. Sâ'id, ilk defa 453 (1061-1062) yılında Bağdat'a dönerek Sultan Tuğrul Bey'den Halîfe el-Kâim Biemrillâh'a, "Kızı Seyyîde Fâtima el-Betül Hatun ile evlenme" isteğini içeren mektubunu getirip takdim etti; fakat bu durum, halîfenin son derecede ağırına gitmişti. Esasen bu evlenme işini, Kahramane Salef'in sultana arz edip bu konuda onu umutlandırmış olduğu rivâyet edilmiştir. Beytü'n-Nûbî'de halîfenin huzuruna çıkan Rey Kadısının, bu evlenme işinin yerine getirilmesi hususunda biraz tehditkâr konuşması üzerine halîfe, ona bu işin bozulması konusunda gurur ve tahakkümle karışık bir cevap verdikten sonra "Böyle bir âdet, hiçbir halîfe ile Rüknüddevle Adûdüddevle Tuğrul Bey ve diğer hiçbir devlet adamı arasında vâki olmamıştır. Bu durum, bizim isteklerimize uygun düşmediği gibi, bizim görevlendirdiğimiz, yani hükümdârlığını onayladığımız Tuğrul Bey'e de uygun olmaz" dedi. Fakat bununla birlikte halîfe, sultanın bu teklifini uygun görüp kabul edinceye kadar oldukça tereddüt etti, sonunda o, "Vâsıt ile halîfenin eşi Altuncan Hatun'a ait olan bütün bölgelerdeki mülk ve gelirlerinin kendisine

92 İbnü'l-Esîr, X, s. 36; el-Mekîn Circis, s. 275; Krş. Kitapçı, *Abbasî Hilâfetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, s. 48; A. mlf., "Asrın Olayı Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Halife el-Kâim'in Kızı Seyyide İle Evlenmesi ve Bazı Tarihi Gerçekler", *SÜTAD*, 1, 1994, s. 18.

93 Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, s. 25.

bırakılması, mihr olarak üç yüz bin altın verilmesi ve sultanın hiç ayrılmamak üzere Bağdat'ta oturması" şartlarıyla bu evlenme işini kabul etti. Bunun üzerine Tuğrul Bey'in atamış olduğu Irak Selçuklu Amîdi Ebû'l-Feth el-Muzaffer el-Hüseyin, "Rey Kadısı Ebû Yahya Sa'd ile görüşüp konuşma, Bağdat'ta yapılabilir, fakat halîfenin mihr ve öteki istekleri, iki kat dahi olsa, sultan adına, benim tarafımdan cevaplandırılmış olacaktır. Eğer sultan, bu evlenme sorunundan vazgeçirilirse o zaman her şey yerli yerinde olacaktır" dedi. Kadı Ebû Muhammed Rızkûllâh b. Abdülvehhâb et-Temimî ve Nakibü'l-Haşimîyyin el-Kâmil Ebû'l-Fevâris Tırâd b. Ebi Temmâm ve Kureyş'in yakın arkadaşı Ebû Nasr Ganâim, "Sultanın mektubunun cevabı gönderildi ve eğer her şey yolunda giderse, yani sultan bu evlenme isteğinden vazgeçirilecek olursa bu, iyi bir sonuç olacaktır, aksi takdirde bundan üzüntü duyulduğunu söylemeleri" ayrıca onlara, "Bu hususta Vezir Amîdülmülk'ten yardım istenmesi" de emredildi. Halîfenin mektubunda, "Sultanın Kureyş'i affetmesi, kendisinden alınan yerlerin iade edilmesi, üç bininin derhal olmak üzere, halîfeye on bin altın verilmesi, halîfenin, sultanın iyi niyetine inandığı hususunda yemin ettiği, geçmiş olaylar nedeniyle ona müsamaha gösterilip bunların affedilmesi" kaydedilmiştir. Halîfe, ayrıca sultana hil'atler ve armağanlar da göndermiştir.[94]

Bütün iyi icraatlarına rağmen Ebû'l-Feth el-Muzaffer, Bağdat amîdliği görevinde uzun süre kalamadan Tuğrul Bey tarafından, Rebîülâhir 453 (Mart-Nisan 1061) tarihinde azledildi. Tuğrul Bey, onun yerine Reisü'l-Irakeyn lakabı verdiği Ebû Ahmed b. Abdülvâhid b. el-Hıdr en-Nihâvendî'yi bu göreve tayin etti.[95]

94 İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 65; İbnü'l-Esîr, X, s. 36; Bondârî, s. 18; İbn Kesîr, halîfenin "bu işten kurtulmak istercesine çok miktarda eşya çeyiz talebinde bulundu" şeklinde bilgi de vermektedir ki bu görüşünde isabetli olduğu kanaatindeyiz. İbn Kesîr, XII, s. 196; George Makdisi, "Tuğrul Bey'in Evliliği", Türkçe Çev. Mustafa Alican, *Tarih Okulu*, İlkbahar 2009, S. III, s. 147. Suyûtî, bu olayı kendi dönemi ile karşılaştırarak şunu söylemiştir: "Bugünlerde çağımızın halîfesi, sultan bir tarafa, sultanın memlûklarından biri ile kızını evlendirebiliyor." es-Süyûtî, s. 497.

95 Bu zamana kadar tayin edilen valiler sadece Amîdü'l-Irak, yani Irak-ı Arab valisi olarak görev yaptıkları halde, tayin sisteminde yapılan değişiklikle

Tuğrul Bey'in zaferi müteakip Irak'a ait meseleleri tanzim etmek üzere birtakım teşebbüslerde bulunduğunu yukarıda belirtmeye çalışmıştık. Ancak burada söz konusu edilen görev değişikliğinin ne sebepten ortaya çıktığını bilmiyoruz, fakat Tuğrul Bey'in halîfenin kızıyla evlenme teşebbüsünde Ebû'l-Feth el-Muzaffer'in olumsuz bir davranışını görmesi buna sebep olmuştur diye tahmin edilebilir. Sultanın adı geçen temsilcisi, evlilik konusunda halîfeyi desteklemiş ve sultana olan sadakati konusunda kendisinden kuşkulanılmış olabilir. Anlaşılan o ki, Ebû'l-Feth'in azledilmesi, sultanın özellikle evlilik meselesiyle ilgili olarak halîfeye karşı sürdürdüğü politikanın yürütülmesiyle ilgiliydi. Tuğrul Bey'in daha sonra Ebû Ahmed'e, Ebû'l-Feth Muzaffer'in tutuklanması için izin verdiği görülüyor. Bunu öğrenen Ebû'l-Feth el-Muzaffer, Dârü'l-Hilâfe'ye sığınmak sûretiyle tutuklanmaktan kurtulabilmiştir.[96]

Göreve atandıktan bir ay sonra (Rebiülâhir/Nisan-Mayıs) Reisü'l-Irakeyn, Bağdat'a gelerek görevi gereği herhalde Ebû'l-Feth el-Muzaffer'i tutuklamak için Hilâfet Sarayı'na girmek istedi ise de içeri alınmadı. Bunun üzerine o, Dârü'l-Memleke'nin alt tarafındaki çadırlarda konaklamak zorunda kaldı. Halka izin verildiği halde, onun adamlarının şehrin batı kesimine geçmeleri engellendi. Bu sert davranışlar üzerine Reisü'l-Irakeyn, halîfe ve diğerlerine ait iktâlara el koymaya başladı. Haşîmîlerden bazıları iktâlarını almaya gelen Reisü'l-Irakeyn'in iki askerini geri çevirdi, bunun üzerine bu iki asker, Tâc'a[97] iki ok attıktan başka içinde arpa bulunan halîfeye ait bir tekneye de el koydular. Bu olay üzerine halîfe ve halk, endişelenip kaygıya düştüler. Reisü'l-Irakeyn, halîfeye karşı çok ağır davranışlarda bulundu, halîfe ise bu duruma sessiz kalmayı yeğledi.[98]

Nihâvendî iki Irak yani Irak-ı Arab ve Irak-ı Acem'e vali olarak tayin edilmişti. Tuğrul Bey'in kendisine tevcih ettiği Reisü'l-Irakeyn lakabının da bu sebeple verildiği anlaşılmış oluyor. Bk. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 99.

96 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 114.

97 Halîfenin ünlü ve büyük saraylarından birisidir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I, s. 806 vd.

98 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 114; George Makdisi, "Tuğrul Bey'in Evliliği", s. 157.

Yukarıda kaydedilen iki olaydan da anlaşıldığı üzere, Halîfe el-Kâim, İslâm âleminin maddi kuvvet ve kudretini temsil eden Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in devlet görevlilerini atamasına âdeta karşı koymuştur. Bu nedenle Selçuklu görevlileri, görevlerini yapamaz bir duruma düşmüş oluyorlardı. Şu hâlde halîfeyi el-Besâsîrî'nin ağır tahakkümünden kurtarmış olmakla birlikte aradan henüz birkaç ay bile geçmeden Tuğrul Bey'in idârî ve mâlî düzenlemelerine ve hâkimiyetine karşı ilk fiili itirazların vuku bulduğunu fakat bunların başarısızlıkla sonuçlandığını görüyoruz. Aşağıda Kutalmış'ın isyanı vesilesiyle Reisü'l-Irakeyn'in oynadığı role tekrar değinilecektir.

Daha önce, sultanın ölen eşi Altuncan Hatun'un sultana vasiyetini, bu nedenle halîfenin, İbn Sâ'id'i, beraberinde, Kadı el-Kâmil Ebû'l-Fevâris et-Temimî, Kureyş'in yakın adamı Ebû Nasr Ganâim ve İbn Muavvic olduğu halde, sultana göndermiş olduğunu zikretmiştik. Bu sırada İbn Vessâb'ın itaat ve hizmeti içeren, ayrıca Harran ve Rakkâ'dan başlayarak Mısır Fâtımî halîfesi adına okuttuğu Şiî hutbesini kesip halîfe ve sultan adına Sünnî hutbesini okutmaya başlattığını kapsayan mektupları sultana gelmişti. Halîfenin sultana gönderdiği heyetin başkanı İbn Sâ'id, Tuğrul Bey'in bulunduğu Hemedân'a gelip halîfenin mektuplarını ona takdim ettiler; et-Temimî de işlemeli ipek kumaştan yapılmış cübbe, altın dokumalı ferâce, altınla işlenmiş tolgadan (veya sarık) oluşan halîfenin armağanını sultana takdim etti ve o da ferâceyi hemen sırtına geçirdi. Sabah olunca heyet, Dârü'l-Memleke'ye (Sultanın Sarayı) gelip orada hazır bulundular. İstenilen bu değerli cübbe, halîfenin kızı için acele hazırlanan çehizlerdendi. Esasen hazırlanan çehizler arasında, ön cephesi işlenmiş ve içinde sembol resimler (timsaller) bulunan bir ev vardı. Vezir Amîdülmülk, "Bunun kıratı, dört yüz bin miskalden fazladır" dedi. Yine çehizler arasında, sincaba benzeyen bir ev -değerinin yüz bin altın olduğu söylenmiştir-, ayrıca bukalemuna benzeyen samur derisinden yapılmış bir ev ve yine bu türden yapılmış birkaç ev ile mücevherat ve yakuttan yapılmış birçok şeyler vardı. Öte yandan Dârü'l-Memleke'de hazır bulunanlar, buradan ayrıldılar, sadece Ebû Muhammed et-Temimî, Vezir Amîdülmülk

ile yalnız baş başa kalmıştı. et-Temimî, vezirle "Buraya niçin geldiği hakkında" görüşmelerde bulunduktan sonra halîfenin "Sultanın bu evlenme işinden vazgeçmesi" hususunu içeren bir tezkireyi ona arz etti. Bunun üzerine Amîdülmülk: "Bu risâle ve tezkirenin arz edilmesi, yani sultanın isteğinin reddedilmesi, iyi olmaz. Daha çok para ve gelirleri için daha fazla memleket istendikten, yani bu evlenme işinin olumlu bulunmasından sonra bundan yeniden vazgeçilmesi, asla iyi olmaz. Sultan, bunu işitip daha başka şeylere rağbet edilmek istendiğini anlar. Esasen sultan, bu evlenme hususunda kendisinden istenilenlerden daha fazlasını verir ve vermektedir" dedi. Bunun üzerine Temimi "Ben, işin çözümünü sana bırakıyorum. Çünkü senin yapacağın her şey doğrudur" dedi; onun bu sözleri üzerine vezir, önerisinin kabul gördüğünü anladı ve evlenme teklifine olumlu cevap verildiğini sultana bildirdi. Buna sevinen sultan, Selçuklu Devleti'nin ileri gelenlerini ve yüksek makam sahiplerini toplayıp onlara durumu bildirdi. Vezir Amîdülmülk de onlara "Sultan, Tanrı'nın, Emîrü'l-Mü'minîn'in kızıyla yapılacak olan evliliği nedeniyle verdiği nimeti ve bunun kendisine erişmiş olduğunu ve böyle bir nimeti kendisinden önce hiçbir kimseye vermediğini ifade etmektedir" demiştir. Bunun üzerine onlar, bu habere son derecede sevindiler.[99]

İki taraf mümessillerinin büyük dikkat sarf ettikleri anlaşılan görüşmelerde halîfe ve sultan adlarına bir anlaşmaya varılabilmişse de yine de bu noktada halîfenin durumunun müphem kaldığı söylenebilir. Halîfenin temsilcisi hiçbir münakaşaya girişmeden sultanı temsil eden Selçuklu vezirinin kararına iştirak etmiştir. Vezirin halîfe tarafına üstünlüğünü kabul ettirmesinin halîfe tarafından nasıl karşılanacağını aşağıda göreceğiz. Bu görüşmelerden çıkacak sonuç hakkında halîfenin beklentisiyle, sultanın ve vezirin verdikleri karar arasında derin bir fark olduğu vezirin Bağdat'a gittikten sonra halîfenin şiddetle nikâha karşı çıkmasından ve âdeta sultanla mücâdeleye girmesinden anlaşılmaktadır ki, bu mücâdele hakkında ileride malumat verilecektir.

99 İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 66; İbnü'l-Esîr, X, s. 36; Bondârî, s. 18; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 114 vd.

Yukarıda anlatıldığı gibi iki taraf arasında yapılan görüşmelerden alınan olumlu sonuçtan sonra Tuğrul Bey, Amîdülmülk'e "Halîfenin eşi Hatice Arslan Hatun ve Hâdimü'l-Has Ferrûh ile birlikte nikâh işlerini yürütmek üzere Bağdat'a gitmesini" emretti. Sultan, onlarla halîfenin kızının mihri olarak yüz bin altın, altın ve gümüş mücevherat gönderdi ve ayrıca "Eğer halîfe, bunları almayıp kızına verilmesini isterse o zaman Ferrûh'u hizmette bulunmak üzere halîfenin kızının evinin kapısında durmakla görevlendirmesini" emretti. Sultan, ayrıca ileri gelen devlet adamlarından bazılarını, yukarıdaki heyetle birlikte Bağdat'a gitmeleri için hazırlattı. Daha sonra sultan, Amîdülmülk'e, "et-Temimî'nin evlenme konusundaki yazısını alıp getirmesi" hususunu bildirdi ve "Senin bu evlenme konusunda bildiğim hizmetlerin için sana müteşekkirim; bu hususun bilinmesi için bunu kendi elinle yazmanı istiyorum. Böylece bu hususdaki hizmetlerin gerçek olarak anlaşılır ve bunun karşılığı, yalnız sana ait ve özge olur. Ben, bu buyruğumu açıkça belirtiyorum" dedi. Fakat Amîdülmülk, sultanın bu emrini yerine getirmedi. Bunun üzerine sultan, "Tezkirenin kapsadığı şeyi yerine getirmeye icâbet etmeyen bir kimse -ki şimdiye değin hiç vuku bulmamıştır- bu emri yerine getirmemiş olur" dedi ve bunu, bizzat kendi eliyle yazdı. Sultanın bu hareketi, vezirin çok ağrına gitti. Esasen bu evlenme işinde Amîdülmülk ve beraberindeki kimselerin kusurları, bu hususdaki sorunun çözümünde büyük bir eksiklik oluşturmuştur. Çünkü Amîdülmülk, halîfeye karşı dargın ve kızgın bulunuyordu. Esasında vezir, halîfe için, elinde bir yetki bulunmadığını ve buna delil olabilecek bir yazıyı yazmaması nedeniyle bu evlenme isteğinin yerine gelmeyeceğini biliyordu, böylece o, aciz bir duruma düşüp evlenme sorununun çözülmesi yetkisi kendisinde kalmayacaktı; bu nedenle de Bağdat'a pek gitmek istemiyordu ve dolayısıyla Bağdat'a gitme hususunda oyalanmaya başladı. Bunun üzerine sultan, ona "Bağdat'a gitmesi" emrini verip dedi ki: "Ben Hezâresb'e yüz bin altın hazırlamasını ve bundan başka devlet hazinesinden hiçbir şey almamasını ve kendisini beklemekte olduğumu yazmıştım." Daha sonra sultan, ona "Başka hiçbir şey yapma! Hazineden gerekli parayı

al! Bu evlenme işi için sarf ettiğimiz para hazinemizden çıkmaz ise o zaman bize çok ayıp olur" dedi. Böylece bu sorun çözülmeyince kendilerine Bağdat'a gitmeleri emredilen hâcib ve emîrler, duruma müdahalede bulunup sorunu çözmeye çalıştılar. Çok geçmeden de sultana haber gönderip "Bu Amîdülmülk, sadece bizi nikâh hususunda halîfeye göndermek istiyor. Esasında bu davranış, kıza ve onu bize teslim edecek olan halîfeye karşı uygun olmaz. Bu yapılmadığı takdirde biz de geri dönmek durumunda kalırız, böylece istenilen amaca erişmemiş oluruz, bu da bizim için çok ayıp olur ve suç sayılır" dediler. Bunun üzerine sultan, onlara "İstenilen yapılırsa bu doğru ve iyi olur, yok eğer yapılmayacak olursa o zaman siz de geri dönünüz. Eğer sonuç olumsuz bir duruma gelirse o zaman bizim bu işten vazgeçmemiz gerekir. Çünkü biz, halîfenin bizim hakkımızdaki fikir ve kanaatini ve onun nazarındaki yerimizi biliyoruz, bu nedenle bu sorunu, elçilerimize bırakmayı yeğliyoruz" dedi. Çok geçmeden bu fikirden vazgeçilerek ilk öngörülen fikir, olgunlaştırılıp tamamlandı ve elçilerin kendi arzu, istek ve görüşleri doğrultusundaki şeyleri yapmamaları, sorunun çözümü sırasında kendilerine hâkim olmaları ve ancak Bağdat'ta bir gün ortaya çıkmaları hususları kendilerine bildirildi.[100]

Böylece Vezir Amîdülmülk, Selçuklu emîrleri, hâcibleri, Hatice Arslan Hatun, kadılar ve şâhidler Bağdat'a geldiler. Halîfenin yeni veziri İbn Dârest daha önce Nehrevân'a gidip Amîdülmülk ve hizmetkârlarını karşılamıştı. Amîdülmülk, Arslan Hatun'u Bağdat'ın Rey kapısında karşılayıp evine bıraktıktan sonra Dârü'l-Memleke'ye gelip ikamete başladı. Divân toplantısından haberdar edilmeyen Amîdülmülk, bu sırada Hilâfet Sarayı'nda bulunan Amîd Ebû'l-Feth'e derhal haber gönderip, kendisinin Dârü'l-Memleke'de olduğunu bildirdi. Amîdülmülk, derhal yanına gelen Ebû'l-Feth'i şiddetle azarlayıp "Hilâfet Sarayı'na sırtını dayayıp Bağdat'ın vergi gelirini bir yıl yedin ve devlet hazinesine bir altın dahi vermedin" dedi ve onu, bunu derhal ödemekle görevlendirdi. Fakat halîfe ve Arslan Hatun'un ona arka çıkmaları sonucunda, ödeme işi birkaç

100 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 115 vd.

gün geri kaldı. Fakat çok geçmeden Ebû'l-Feth, dövüldükten sonra eli ve ayağı bağlanarak hapse atıldı. Nihayet o, kendi yerine Sürhâb'ın bin altın ödemesi üzerine hapisten çıkarıldı. Bu olaydan sonra Amîdülmülk, Selçuklu heyetiyle Vezir İbn Dârest'in bulunduğu Beytü'n-Nûbî'ye geldi ve beraberindeki heyetle, "Halîfe ve adamlarının, evlenme konusunda müzakere yapılması hususunun halîfeye arz edilmesini" istedi ise de vaktin geçmiş bulunması nedeniyle bundan vazgeçildi ve toplantı, başka bir güne bırakıldı. Bu arada İbn Dârest, Amîdülmülk hakkında birtakım incitici davranışlarda bulunmuştu. Amîdülmülk, bu evlenme konusunda Arslan Hatun'la konuşmalar yapmıştı. Amîdülmülk, et-Temimî ile kararlaştırılan şartları, öneri ve görüşleri açıkladı ve bu konuda uzun konuşmalar cereyan ettiyse de yazılı bir karar alınamadı; sonunda et-Temimî, halîfenin "Eğer beni bu nikâh işinden kurtaramazsanız, o zaman ben bu memleketten (Bağdat'tan) çıkar giderim" dediğini açıkladı. Bunun üzerine Amîdülmülk, gök gibi gürleyip şimşek gibi çakan ses ve gözlerle son derecede sert konuşup tehditler savurdu ve "Eğer bu evlenme işini istemiyor idiyseniz bunu ilk önce bildirmeniz gerekirdi; artık bundan vazgeçmek olmaz. Sizin bu vazgeçmeniz, sultan katında, benim kanımı akıtmak için gösterilen bir çabadır" dedi. Daha sonra Amîdülmülk, kızgınlık ve hiddet gösterdi ve Bağdat'tan ayrılmak amacıyla Nehrevân'a kendisi için bir çadır gönderip kurdurdu. Bunun üzerine Ebû Mansûr b. Yusuf ve Kâdı'l-Kudât, kendisinden "Bağdat'ı terk etmemesini" istediler ve derhal halîfeye bir mektup yazarak onu ciddi biçimde uyarıp korkuttular. Nihayet söz konusu nikâh işi, Amîdülmülk ve Rey Kâdı'l-Kudâtı'nın "Dört yıla kadar herhangi bir şekilde daha başka şeylerin taleb edilmemesi" hususunda kesin söz vermeleri şartıyla olumlu görülüp kabul edildi. Bunun üzerine Hanefîler, "Evlenme akdinin şeriatça doğru, fakat bu hususta herhangi bir şartın şeriatta yer almadığı", Şâfiîler ise "Böyle şartlı bir nikâh akdinin şeriat bakımından geçersiz olacağı" hususlarını içeren fetvalar verdiler. Bunun üzerine halîfe tarafından nikâh hususunda olumlu bir cevap verilmekten vazgeçildi. Bu sonuç üzerine Amîdülmülk, derhal halîfenin katına çıktı. Halîfe,

kendisine, artık bu nikâh hususunda ısrar etmemesi için nasihatte bulundu ve ona "Bu işi, senin fikir, görüş ve dinî inancına bırakıyorum. Bu hususta Abbâsoğulları'na kuşku duyulduğunu yakinen bilmekteyim; esasında Abbâsoğulları'nda böyle bir töre şimdiye değin görülmemiştir" dedi. İşte tam bu sırada Tuğrul Bey'in mektubu Amîdülmülk'e ulaştırılmıştı. Sultan, mektubunda ona "nikâh akdi dolayısıyla halîfeye yumuşak davranmasını, ona ancak güzel sözlerle hitap etmesini" emretmekte idi. Böylece halîfe, sakinleşip tatmin oldu. Bunun üzerine Amîdülmülk, sultana bir mektup yazıp "nikâh sorunu dolayısıyla yapacağı işler hususunda" ondan izin istedi; bu arada da bağırıp çağırıyor ve halîfeyi tehdit etmeyi sürdürüyor, halîfe ise bunlara katlanıyor ve hiç ses çıkarmıyordu. Kâdı'l-Kudât ed-Dâmegânî ve Ebû Mansûr b. Yusuf, durumu düzeltmek adına aracılık yaparak halîfenin Amîdülmülk'e bir mektup yazmasını sağladılar. Halîfe, mektubunda Amîdülmülk'e "Biz, bu evlenme işinde seni vekil atamıştık ve bu hususta girişimlerinden, özellikle Rükneddîn ve bizim rızalarımızı sağlamandan dolayı seni takdir etmiştik. Bu nedenle sen, isabetli ve başarılı fikirlerini ve duruma göre zamanında hareket ve davranışlarını ayarla ve şu iki şeyden birisinin olmasını bekle: Ya bu evlenme işinden sultanın vazgeçmesini ya da bu işin tamamlanmasını ondan iste."[101]

Çok geçmeden (Cumâdelâhir 453/Haziran-Temmuz 1061) halîfe, Amîdülmülk, kadılar ve diğerlerinin hazır bulunduğu divâna geldi. Amîdülmülk, halîfeye hitaben, "Efendimiz Emîrü'l-Mü'minîn'in, saf, temiz ve sadık kulu Rükneddîn'in gönderdiği kimseleri dinlemesi ve istediği şeyi (nikâh) yerine getirmesi, ona şeref verecektir" dedi. Bunun üzerine halîfe, "Biz Abbâsoğulları insanların hayırlısıyız. Hilâfet ve imâmlık, kıyamete değin bizim üzerimizde kalacaktır. Bize tutunanlar doğru yoldadır ve hidayete erer; bizden ayrılıp bize düşman olanlar ise doğru yoldan ayrılarak sapıtırlar" dedi. Halîfenin bu sözleri üzerine, nikâh hususunda, perde açılmış ve halîfenin gerçek fikir ve düşüncelerinin olumsuz olduğu ortaya çıkmıştı. Bu durum

101 İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 67 vd.; İbnü'l-Esîr, X, s. 37; Bondârî, s. 19 vd.; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 117 vd.

karşısında Amîdülmülk, kızgın ve üzgün olarak 26 Cumâdelâhir (18 Temmuz) tarihinde, Hemedân'a gitmek üzere Bağdat'tan ayrıldı. Bunun üzerine herkes korku ve endişeye kapıldı.[102]

Halîfenin, her şeyin iyiye doğru gittiği bir sırada böyle son derece talihsiz bir konuşma yapması ne yazık ki divânda buz gibi soğuk bir havanın esmesine sebep olmuştur. Bu hususlarda genel bir yorum yapan M. A. Köymen'in de işaret ettiği gibi böylece o, ihtiyar Selçuklu hükümdârının mensup olduğu hânedanı, Abbâsî hânedanı ile akrabalık kurmaya, lâyık bulmadığını, dolayısıyla ifade etmiş oluyordu. Nitekim kaynaklardan Ebû'l-Ferec, halîfenin ırk ve aile bakımından yabancı olan bir kimseye kızını vermek istemediği için böyle davrandığını belirterek bu hususu açıkça vurgulamıştır. Yukarıdaki kayıtlarda söz konusu edilen evlenme sorununun, böylece olumsuz bir sonuca ulaştırılmış olduğu görülüyor.

Tuğrul Bey'in mihr olarak gönderdiği armağanların listesi şöyle idi.

1- Yüz bin altın (Dinar).

2- Çeşitli cinsten yüz giysi.

3- İki bin iki yüz elli parça mücevher.

4- Her birinin ayarı bir-üç miskal arasında bulunan yüz yirmi inci.

5- Altı yüz kırk parça kırmızı yakut ve pembe Bedehşân süsü (Balhaş).

6- Elli sekiz parça firuze.

7- Yirmi sekiz parça büyük sim şeritli zümrüt.

8- On iki parça saf cam.

9- On dört parça süs (zinet) eşyası. Bunlar arasında: işlenmiş taç, bilezikler, kulak halkası, yüzükler, yakut işlemeli ayak bileziği, eyer ve minyatür taşıtlar (araba vs.), yemek kapları, sini, tepsi, altın kâseler -bunların hepsi işlenmiştir-, taslar, ibrikler ve bunlara benzer şeyler.

10- Yer ve yatak yaygıları, yorgan ve çarşaf örtüleri, ibrişim halı ve benzerleri.

---

102 İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 68; İbnü'l-Esîr, X, s. 37; Bondârî, s. 20 vd.; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 117 vd.; Krş. Kitapçı, *Abbasî Hilâfetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, s. 72; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, Ankara, s. 192; Abû'l-Farac, I, s. 315.

11- Her biri at üzerinde resmi elbiseli ve altın gerdanlıklı otuz beş câriye, yirmi hizmetçi.

12- Seksen at ve katır.

13- Yüz kişilik askerî birlik ve pek çok çadır.

Yüz bin altın para dışındaki bu armağanlar, Tuğrul Bey'in eşi olacak hatunun yüz bin altın tutarındaki çehizi olarak hazırlanmıştı.

Receb 453 (Temmuz-Ağustos 1061) tarihinde Sultan Tuğrul Bey'in evlilik meselesiyle ilgili yolladığı mektupta "Halîfe, bize olumlu cevap vermediği takdirde Hatice Arslan Hatun'un vezire teslimi ile kendisine gönderilmesini" bildirmiştir. Tuğrul Bey, Kutalmış'ın isyanını sona erdirdikten sonra bizzat Bağdat'a geleceğini de bildirerek gönderdiği çeyizlerin Bağdat'ta bırakılmasını da emretti. Bu mektup, Amîdülmülk tarafından bir elçi vasıtasıyla Bağdat'ta bulunan Ebû Nasr'a gönderildi. Ancak halîfe, veziri ile yolladığı sultanın mektubuna cevap vermedi. Vezir, bu meselenin halledilmesine kadar Hatice Arslan Hatun'un Dârü'l-Memleke'ye nakledilmesi için bu elçiyi görevlendirmişti. Bu sırada Reisü'l-Irâkeyn halîfeye karşı olumsuz bir tavır takınmaya başladı. O, Dârü'l-Hilâfe'ye birkaç kez yürümüş, buraya sığınanları ve halîfenin el-Enbâr'a gönderdiği İbn Mehdûye'yi yakalatmıştı. Hatta halîfeye ait bazı yerleri satın aldı ve böylece halîfeyi bir nevi cezalandırmış oldu.[103]

Bu olaylar üzerine el-Kâim, Mansûr b. Yusuf'u Reisü'l-Irakeyn'e gönderip "Cereyan eden olayları çok yadırgadığını" bildirdi ve kendini, onun elinden kurtarmak amacıyla Reisü'l-Irakeyn'e nazik ve yumuşak davranmaya başladı. Fakat Amîdü'l-Irakeyn, sultanın emriyle daha da ileri giderek halîfe ve yakın adamlarının iktâlarına el koydu ve bunların gelirlerini onlardan istedi. Bundan etkilenen Bağdat banliyölerinde oturanlar, Tâc Sarayı'nın aşağı tarafına gelerek halîfeden yardım istediler ve ona "Ya senden taleb edilen şeyleri yaparsın, ya da aldığın şeyleri geri verirsin" dediler. Onların bu hareketini iyi karşılayan ve onları buradan götüren Reisü'l-Irakeyn, şikâyetleri dinlemek amacıyla divân-ı mezâlime oturdu. Böylece

103 İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 69; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 119.

durum sakinleşti, Bağdat ve yörelerindeki yollar, muhafızlar konmak sûretiyle güvence altına alındı. Reisü'l-Irakeyn'in bu önlemleri sonucunda kadın, erkek herkes, gece-gündüz Bağdat sokaklarında istedikleri gibi serbestçe dolaşmaya başladılar; ticaret kervanlarının rahatça gelmesi üzerine, şehirde yiyecek maddeleri bollaştı.[104]

Yukarıda bahsedildiği gibi Humartekin'in ortadan kaldırılmasından sonra, Tuğrul Bey, Reisü'l-Irakeyn'e bir mektup yazıp (Zilkâde 453/Kasım-Aralık 1061) "Halîfe hakkında kötü şeylerin yapılmasını, onun ululuk ve kutsallığına halel getirilmesini, haşmetinin yok edilmesi hususunda çaba gösterilmesini ve Hatice Arslan Hatun'a da kendisine gönderilinceye kadar Hilâfet Sarayı'ndan Saltanat Sarayı'na gitmesini" emretmiştir. Bu arada Reisü'l-Irakeyn, halîfenin yakın adamlarını oturdukları saraydan almaya ve mallarına el koymaya başlamış ve yıllık geliri bin beş yüz altın olan ve halîfenin iktâları arasında bulunan toprakları da ellerinden almıştır. Onun bu hareket ve icraatına çok üzülen ve bunları son derecede ağır bulan halîfe, yakın adamı Ebû Mansûr Yusuf'u, Reisü'l-Irakeyn'e gönderip "Sultanın bu iktâları ve gelirlerini elimizden alması, şeriat kurallarına göre caiz değildir" dedi. Bunun üzerine Reisü'l-Irakeyn, Ebû Mansûr'a "İşte ben, burada halîfenin hizmetinde olarak sultana ait işler için kendi canımı tehlikeye atıyorum; benim aleyhime sultana asılsız haberler gönderen düşmanlarım arkamdadırlar. Ancak ben, halîfe hakkında yapılması gereken şeyleri yapmak durumundayım. Esasında ben, bana yapılması emredilen şeylerin iyi bir biçimde yapılmasını istiyordum; fakat gördüğüm şey, işlerin büyütülüp huzursuzluğun artırılmaya çalışılmasıdır ve sultana gelen mektuplar da bu hoşnutsuzluk, nefret ve kötülükleri artırmaktadır" dedi. Reisü'l-Irakeyn'in bu içten konuşması üzerine Ebû Mansûr, ona "Sen, bizden uzaklaş git, böylece biz, bu evlenme konusunda yapılması gereken işler üzerine olumlu bir biçimde eğiliriz" dedi. Onun bu yapıcı sözleri üzerine Reisü'l-Irakeyn, "Pek iyi, anlaştık, işte oldu" anlamına gelecek şekilde elini yukarı kaldırdı.[105]

104 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 120.

105 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 123; Bondârî, s. 20.

Yukarıda söylediğimiz gibi Tuğrul Bey, kendisine olumsuz cevap verilmesi üzerine halîfeyi tehdit, tedip ve itibarsızlaştırma hareketine girişmeden önce halîfenin yakın çevresinde kendi lehine bir kamuoyu oluşturmak amacını gütmüş ve görüldüğü gibi hedefine erişmiştir. Bu sıralarda Selçuklu devlet adamları arasında mevki ve makam mücâdelelerinin bulunduğu yukarıdaki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim Tuğrul Bey'e bir mektup yazan Kâdı'l-Kudât bu istenmeyen sonuçlardan dolayı bir nevi özür dilemişti. Bundan sonra Tuğrul Bey, Abbâsî halîfesini yola getirmek için uzun zamandır tasarladığı geniş planını uygulama safhasına koymaya başlamıştır. Sultan önce Reisü'l-Irakayn'e, halîfe ve yakın adamlarına kendisi tarafından verilen bütün iktâ arazilerine el konulmasını, iktâ mallarının müsadere edilmesini emretmiştir. Böylece Tuğrul Bey'in bütün hükümdârlık haklarını ve salâhiyetlerini, halîfenin hak ve salâhiyetlerini nazarıdikkate almaksızın kullandığı görülmektedir. İktâ arazilerine el konulması, halîfenin, sarayının bütün gelirlerinin bir anda kesilmesi demek anlamına geliyordu. Devrin şartlarına göre halîfenin bu uygulamaya direnmesine imkân ve ihtimal yoktu. Sultan bununla da iktifa etmeyerek halîfenin kızıyla evlenmesine mâni olmaya çalışan Ebû Türâb b. el-Esîrî'nin de kendisine teslim edilmesini istemiştir. Yukarıda bahsedildiği gibi bütün teşebbüslere rağmen Selçuklu devleti ileri gelenleri, söz konusu nikâhtan artık ümitlerini kesmişler ve hayal kırıklığına uğramışlardı. Böylece konuyla ilgili müzakere ve konuşmalar, itaat yasasına ve hizmetin gerektirdiği esaslara uygun düşmeyen bir duruma gelmiş ve dolayısıyla halîfe-sultan arasındaki yazışmalar kesilmişti.

Nihayet Tuğrul Bey'den Kâdı'l-Kudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'ye bir mektup gelmişti. Mektubunda sultan, şunları söylüyordu: "Kâdı'l-Kudât'ın bütün zamanı bilim ve fıkıh öğretimine tahsis edilmiştir. Bu nedenle, bu alanda yetkili olması bakımından o, anlaşmazlığı gidermeye ve yararlı nedenleri hazırlamaya çağrılmıştır. Değerli ve büyük insan Amîdülmülk, huzurumuza döndüğü zaman, işleri iyi ayarlayıp doğru yola sevk ettiğini ve bizim güvenimizi artıran konuşmalar yaparak isteklerimizi idrakte kollarını sıvadığını bize açıkladı.

O, bu evlenme işinin öyle sertlikle olmayacağını ve halîfeye bizim gösterdiğimiz çeşitli ihtimam, ihsan ve alçak gönüllülükleri -biz, bunları Ulu Tanrı'ya yakınlaşmak amacıyla yaptık- çok yakından bilir. Fakat bütün yaptığımız güzel şeyler, dünya ve ahirette aleyhimize sanki bir vebal olarak döndürülmeye çalışıldı. Bütün bu olumsuzluklara rağmen bizler, Tanrı'ya güvenen kimseleriz ki, o, bizim yaptığımız iyilikleri asla zayi ettirmez ve içlerinde, bizim hakkımızda kötülük saklayanların kötülüklerini görür." Bu mektupta ayrıca birçok tehdit ve korkutma ifade eden sözler de yer almıştır. Bu mektup üzerine yakın adamları, halîfeye bu evlenme işinin telafisi için uyarıda bulundular, "Aksi takdirde istenilen amaçtan uzaklaşılacak ve anlaşmazlık mesafesi daha da büyüyecektir" dediler. Bunun üzerine Ebû'l-Ganâim İbnü'l-Muhallebân, sultana gidip gönlünü alarak yumuşatmakla görevlendirildi. Bunun üzerine İbnü'l-Muhallebân "Eğer bu evlenme işinden sultanın istediği sonuç hâsıl olmayacaksa, yani biz, buna 'evet' demeyeceksek gitmem bir yarar sağlamaz, aksine öfke ve kızgınlığı artırır" dedi. Bunun üzerine evlenme konusunda halîfenin kesin cevabı beklendi, bu nedenle de Ebû'l-Ganâim'in sultana gidişi ertelendi. Bu arada Reisü'l-Irakeyn, halîfe ve yakın adamlarının aleyhine olan tutum ve davranışlarını artırarak sürdürmekte idi. Halîfelik kadı ve ileri gelenleri, daha önce ifrata kaçılmış olan hususların düzeltilip telafi edilmesi konusunda halîfeyi uyardılar.[106]

Halîfe nihayet onlara, öneri ve tavsiyeleri doğrultusunda olumlu cevap verdi. Çok geçmeden Kâdı'l-Kudât Ebû Abdullah ed-Dâmegânî ve Ebû Mansûr b. Yusuf, halîfenin evlenme konusunda söylediği kabulüne tanık oldular. Halîfe, Amîdülmülk adına bir vekâletnâme yazarak Ebû'l-Ganâim İbnü'l-Muhallebân ile gönderdi. Onun başkanlığındaki heyet, 19 Safer 454 (4 Mart 1062) tarihinde halîfenin söz konusu nikâha muvafakatiyle birlikte Sultan Tuğrul Bey'e gitmek üzere Bağdat'tan ayrıldı. Ebû'l-Ganâim İbnü'l-Muhallebân başkanlığındaki heyetin sultana gitmek üzere Bağdat'tan ayrılmasından beş gün sonra özel bir atlı, sultanın "Halîfenin iktâlarının geri verilmesini, cereyan eden tatsız olaylardan dolayı özür

106 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 128 vd.; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 72.

dilediğini ve Ebû Nasr b. Sâ'id'in armağanlar, hoş ve güzel sözler getirmiş olduğunu" içeren bir mektubunu getirdi. Bunun üzerine gönüller neşelendi ve her tarafa müjdeler gönderildi; gelen atlıya hil'at giydirildi ve önünde davullar vurulup borular çalındı. Bu arada Reisü'l-Irakeyn de el koyduğu iktâları halîfenin vekillerine teslim etti. Tuğrul Bey'in teklifini reddederek bu yüzden onun uyguladığı yaptırımlar yüzünden aylardır, maddi ve mânevî sıkıntılar içinde çaresiz kalan halîfe ve yakın çevresi için sultanın bu mektubu ve onun hilâfet çevrelerinde uyandırdığı sevincin tarifsiz boyutta olduğu görülüyor. Bu sevinçin sadece halîfe ile sınırlı kalmadığı, Bağdat halkının dahi nerede ise bayram ettiği mektubu getiren ulağa halîfe tarafından hil'atler giydirilmesinden, günlerce süren şenlikler yapılmasından anlaşılıyor. Nikâh sorununun böylece olumlu bir duruma gelmesi üzerine Amîdülmülk, Reisü'l-Irakeyn'e bir mektup gönderdi. Mektupta şunlar kaydedilmiştir: "İşler, görüldüğü üzere, en iyiye doğru yönelmiştir; bu nedenle ben, Peygamber'e ait kutsal ve değerli sarayın -Tanrı, onu, Efendimiz İmâm Emîrü'l-Mü'minîn el-Kâim Biemrillâh'ın bekasıyla mamur kılsın- vekilleriyle ilgili olarak onlara gösterilen bütün bu yakışıksız şeylerin, hiçbiri aracı olmaksızın, Efendimiz sultanın, Abbâsî halîfeliğinde cereyan eden şeyler ve bir düşmanın kötülüğünden, ya da hain Humartekin'in isyanı ve kendisinden beklenen yardımı yapmamasıyla ortaya çıkan fesat sözlerden korunmak amacıyla, âdeti olduğu üzere, iyi ahlâkı, seciyesi, ihsanı ve korumacılığı sayesinde, ortadan kalkmış olduğunu, bu kelimelerle müjdelemeye âdeta koştum. Tanrı, Humartekin'in ruhunu cehennemde ateşe atmayı çabuklaştırmıştır. Dârü'l-Azîze'nin (Hilâfet Sarayı) uyarısıyla onun yaptığı kötü şey, ortaya çıktı. Tanrı, onun yaptığı kötülükten bizleri korumuştur." Daha başka şeylerin de ifade edildiği mektubun sonunda Amîdülmülk, Reisü'l-Irakeyn'e hitaben şunları yazmıştır: "Senin yerine getirmekle yükümlü olduğun şeyleri, aynı şekilde Irak'taki öteki ileri gelen yöneticilere de bildirmem gerekir. Selçuklu Devleti'nin her şeye hâkim olan kahredici bayrakları da Irak'a doğru yönelmiştir. Nîşâpûr Reisi Ebû Nasr b. Sâ'id de halîfeye hizmet ve yakınlığı içeren bir mektupla

Bağdat'a gelecektir. Benim bu mektubum Cürcân'dan gönderilmiştir. Vesselam." Halîfe el-Kâim, Amîdülmülk'ün bu mektubu üzerine, Şehrizûr'da bulunan İbnü'l-Muhallebân'a bir mektup yazarak "Amîdülmülk'ün mektubunun kapsamını görüp soyumuza yakışır cevabı göndermek amacıyla İbn Sâ'id gelinceye dek hareket etmeyip beklemesini" bildirdi. Mektubu alan İbnü'l-Muhallebân, Bedr b. Mühelhil'in memleketinde oturup bekledi. Bu sırada onun baldırında, sert bir şeyin batması sonucunda bir yara çıkmış, bu nedenle de atına binemez bir duruma gelmişti.[107]

Sultan Tuğrul Bey'in halîfenin kızıyla evlenme sorunu böylece olumlu bir çözüme ulaşmış olduğu sıralarda sultanın, Şemirân'daki[108] (Semirân) henüz Selçukluların eline geçmemiş olan kalelerden olan Germ Kalesi üzerine yürüdüğü haberi, Cürcân'dan Bağdat'a ulaşmıştı (Rebiülâhir 454/Nisan/Mayıs 1062). Bu kale hâkimi Cestân b. el-Merzûbân'ın kendisinden endişelenen karısı, çok güvendiği oğlu Müsâfir b. İbrahim'e kocası hakkında şikâyette bulundu: "Kaleyi teslim alması ve ava çıkınca babasıyla savaşması" hususunda onunla karşılıklı olarak antlaştılar. Cestân, ava çıkınca karısı, derhal kalenin kapısını kapatıp başka bir yerde oturmakta olan oğluna haber gönderdi. Çok geçmeden kaleye gelen oğlu Müsâfir, kendisine uzatılan bir zenbille kaleye çıkıp babasının makamına oturdu. Böylece kaleye hâkim duruma geçen ana-oğul, sayıları oldukça fazla olan tutsak ve rehineleri hapisten çıkarıp bunlardan bir gruba hil'at giydirdiler. Öte yandan avdan dönüp kaleye girmek isteyen Cestân'a hiç kimse yüz vermedi. Bunun üzerine makamına yeniden oturmak hususunda ümitsizliğe kapılan Cestân, Sultan Tuğrul Bey'e gidip başına gelenleri anlattı ve ona kaleyi kendisine teslim edeceği hususunda güvence verdi ve "Kalede bulunan eşim ve oğlum Müsâfir'i yakala" dedi. Bunun üzerine sultan, harekete

107 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 128 vdd.; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 72. Bu kaynakta İbn Mühallebân başkanlığındaki heyetin Bağdat'tan ayrılış tarihi olarak 1 Safer 454 (14 Şubat 1062) verilmektedir; İbnü'l-Esîr, X, s. 38; Krş. Kitapçı, *Abbasî Hilâfetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, s. 75 vd.; Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, s. 26; G. Makdisi, Türkçe Çev. s. 159.

108 Tarem'in bölgelerinden birisidir. Nâsır-ı Hüsrev, s. 162.

geçerek kaleyi kuşattı ve askerler de kaleye ait yerleri tahrip ettiler; buna rağmen ana-oğul, kaleyi sultana teslime yanaşmadılar, böylece kuşatma da uzayıp gitti. Fakat öte yandan kalede bulunanlar, sultana haber göndererek yüz bin altın ve bin giysi vereceklerini bildirip, buna karşılık kuşatmayı kaldırması hususunda onunla anlaştılar ve çok geçmeden sultan, isteği yerine getirilince kuşatmayı bırakıp çekildi. Müsâfir, annesini, kaleden çıkarıp ailesine gönderdi, fakat kendisi de kalede öldürüldü.[109]

Halîfe ile sultanın ilişkileri tam yoluna girmişken nikâh arefesinde meydana gelen bazı münferit hadiseleri de burada zikredelim. Reisü'l-Irakeyn Ebû Ahmed en-Nihâvendî, bilmediğimiz bir sebepten dolayı görevinden affını dilemek amacıyla Tuğrul Bey'in huzuruna çıkmak istemiştir. Bunu öğrenen Irak-ı Arab ve Acem halkı, son derecede üzüntüye düşmüşlerdi. Çünkü Ebû Ahmed en-Nihâvendî'den daima iyi davranış ve lütûf görmüşlerdi; onlar, onun istifasına kızmamakla birlikte üzüntülerinden ağladılar. Halîfe el-Kâim, ona, "Zü'l-Kifâyeteyn" (iki yetenek, iktidar sahibi) lakabını vermişti. Bu arada Reisü'l-Irakeyn'in istifa mektubunu alan Tuğrul Bey, onun gelip katına çıkmasına izin vermişti. Öte yandan İbnü'l-Muhallebân'ın yağmur ve kar nedeniyle hareket edemeyip oyalanması ve ayrıca da yaralanmış olması nedeniyle Şehrizûr'daki ikameti uzayınca, onun bu gecikmesinin halîfenin tahrikiyle olduğunu düşünen sultan, Hatice Arslan Hatun'a Câbir b. Saklâb ile birlikte bir mektup gönderip "Hilâfet Sarayı'ndan ayrılıp Saltanat Sarayı'na gitmesini, daha sonra da çok hoşlandığı Rey'deki saraya gelmeye hazırlanmasını" bildirdi. Bunun üzerine Hatice Arslan Hatun, bu hususu, halîfeye haber gönderip bildirdi ise de halîfe, "Buna sebep nedir?" diyerek onun Saltanat Sarayı'na gitmesine engel oldu. Bu arada halîfeye, "Buna sebep, İbnü'l-Muhallebân'ın sultana gitmede geç kalmış olmasıdır"

109 Sıbt bu konuyla ilgili değişik rivâyetleri de naklediyor. Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 131; İbnü'l-Esîr de 454 (1062) yılında Tuğrul Bey'in Târum Kalesi'ne bir sefer düzenlediğini ve Müsâfirî melikine yüz bin dinar ve bin elbise vergi koyduğunu söyler ki, buradaki Melik Cestân b. İbrahim olmalıdır. İbnü'l-Esîr, X, s. 39; Krş. Kesrevî, s. 68; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 166; C. E. Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, Çev. E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul 1980, s. 10 vd.

denildi. Halîfe ise "Biz, onu özel bir amaçla değil, ancak İbn Sâ'id'in bize gelmesi ve getirdiği mektuba cevap göndermek için geciktirdik. Fakat onlar, korku ve endişelerini içlerinde gizlemeye kalkınca biz de İbnü'l-Muhallebân'a işleri tamamlayıp bitirmesi emrini verdik" dedi. Daha sonra da halîfenin özel bir mektupla "Derhal sultana gitmesini" bildirmesi üzerine İbnü'l-Muhallebân, sultana gitmek üzere Şehrizûr'dan ayrıldı ve Tuğrul Bey'e gitti.[110]

Nihayet nikâh meselesinde olumlu ilerleme kaydedilip 13 Şaban 454 (22 Ağustos 1062) Perşembe günü, Tebriz kenti dışında, Sultan Tuğrul Bey'in Halîfe el-Kâim Biemrillâh'ın kızıyla nikâhı dört yüz dirhem ve bir dinar karşılığında kıyıldı.[111] Bu münasebetle büyük bir sofra kuruldu. Sofra, ok atan bir adam büyüklüğünde olan şeker heykelleriyle (tatlılar) doluydu. Halîfenin elçisi Ebû'l-Ganâim İbnü'l-Mühallebân, melik ve emîrler burada hazır bulundular. Bu arada filler ise yağmadan korumak amacıyla sofranın iki tarafına yerleştirilmişti. Fakat şölenden sonra sofra, han-ı yağma[112] gelene-

110 İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 74 vd.; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 132 vd.

111 İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 75; İbnü'l-Esîr, X, s. 38; Bondârî, s. 21; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 134; İbn Hallikân, V, s. 66; Râvendî, I, s. 109; İbnü'l-Ümrânî, s. 198; Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî, s. 345; Ahmed b. Mahmud, I, s. 45; Reşîdüddîn Fazlullâh, Neşr. A. Ateş, s. 26; Mehirin ne kadar olduğu konusunda kaynaklarda muhtelif rakamlar vardır. Ancak bazı kaynaklarda dört yüz bin dinar kayıtlıdır. İbn Kesîr, XII, s. 198; Abû'l-Farac (I, s. 315) ise yüz bin dinâr, yüz elli bin zuze ve en pahalı kumaşlardan dört bin balya olarak kaydetmektedir. Şebânkâreî (s. 100), gelinin mihrini, Resûlullâh'ın kızı Fâtıma'nın mihri gibi dört yüz dirhem gümüş ve bir miskal altın olarak belirleyerek nikâh kıydıklarını yazar; el-Hüseynî (s. 15) mehir miktarını yüz bin dinâr olarak vermektedir. Şemseddîn Muhammed el-Musevî, *Esahhü't-Tevârîh*, Turhan Valide Sultan 224, vr. 311 b; Krş. M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 43-46; G. Makdisi, "The Marriage of Tughril Beg", *International Journal of Middle East Studies*, 1970, S. I/3, s. 227-259; Ayrıca bk. Kitapçı, "Asrın Olayı Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Halife el-Kâim'in Kızı Seyyide ile Evlenmesi ve Bazı Tarihi Gerçekler", s. 27.

112 Türk hükümdârlarının geleneklerinden biri de halkını doyurması ve beslemesi idi. Hükümdârların verdiği bâr-ı amm devrin telâkkisine göre han-ı yağmayı işaret ediyordu. Selçuklu devletlerindeki örnekleri için bk. Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdârlık Alâmetleri*, TTK, Ankrara 2007, s. 9-12.

ğine uygun olarak yağmaya bırakıldı. Daha sonra halîfenin elçisi ile beraberindekiler sultanın huzuruna alındılar. Tuğrul Bey heyeti hâkimiyet alâmeti olan bir tahtta oturarak karşıladı. Tuğrul Bey'in üzerinde çok değerli kumaştan yapılmış bir cübbe (ferace) ve tolga, bunun altında da (pantolon türünden) altlık vardı. Melikler ve emîrler, tahtın çevresinde derecelerine göre duruyorlardı. Ebû'l-Ganâim İbnü'l-Mühallebân sultanı selamladıktan sonra oturdu. Amîdülmülk, onu kendine doğru yaklaştırıp hoş geldin dedikten sonra elçi, ayağa kalkıp halîfenin vekâlet mektubunu orada bulunanların ayağa kalkmalarından sonra tahtın önünde okudu. Elçi, orada bulunanlar, Amîdülmülk ve sultan, hep birlikte secdeye kapandılar. Daha sonra dört yüz dirhem ve bir altın (dinar) olan mihr açıklanınca halîfeye yüksek sesle dua edildi ve ululandı. Bu arada Mesûd el-Horasanî adlı bir zat, ayağa kalkıp bir konuşma yaptı. Bundan sonra Amîdülmülk, sultanın tahtının önünde her birinin ayarı on miskal olan dinarlar (altın) saçtı ve bu arada da sultanın otağının kapısının önüne altın ve gümüşler saçıldı. Elçi, bundan sonra halîfenin mektubunu sultana takdim etti, bu nedenle ona teşekkür ve dua edildi; daha sonra elçi heyeti hep birlikte ayağa kalktılar, bu sırada önünde saçılan saçılardan elçiye hüsrevânî büyük bir kadeh verdiler, fakat bunu kaldıramayınca onlar, onu bizzat bulunduğu yere kadar getirdiler, bu büyük kadehin içerisinde bin altın ve bir o kadar da gümüş para vardı; bu arada elçiye, her yıl masraflarının karşılanması için on bin altınlık bir tevkî verildi. Nikâhtan sonra Türk âdeti gereğince yapılan para saçma işi böylece tahtın önünde yapılmış oldu.[113]

Böylece kıyılan nikâhın ardından Tuğrul Bey şu sözleri söylemiştir: "Ben, halîfenin halis kulu ve kölesiyim, ömrümün geri kalan kısmında kazandığım bütün şeyler onun şerefli hizmetine ait olacaktır. Üzerimdeki elbiselerden başka hiçbir şeye de sahip değilim." Tuğrul Bey'in bu sözlerinden zamanın hâkimiyet telâkkisine göre şeklen de olsa halîfelik hâkimiyet ve otoritesini kabul ettiği ve askerî ve siyâsî gücünü hilâfetin emrinde kullanacağı mânâsını çıkarmak

113 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 135 vd.; Râvendî, I, s. 109; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 75; Bondârî, s. 21; İbn Kesîr, s. 199; İbnü'l-Verdî, Türkçe Çev. s. 33.

mümkündür. Tuğrul Bey'in halîfenin kızı ile olan evliliğinin bütün tafsilâtının nikâh merâsimlerine bizzat katılmış bulunan Garsûnnime Hilâl b. Muhassin es-Sâbî tarafından kaydedilmiş ve ondan alınarak nerede ise tamamının Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından aktarılmış olduğunu burada belirtmek gerekir. Sıbt İbnü'l-Cevzî mihr konusunda şunları söylüyor: "Garsûnnime Halîfe el-Kâim, mihr için dört yüz dirhem ve bir altın (dinar) almakla Hz. Peygamber'in temiz sünnetine uymuştur' demek sûretiyle gerçeği ifadeden kaçınmamıştır."[114]

Nikâh töreninden sonra halîfenin elçisi İbn Muhallebân, Bağdat'a varmadan önce halîfeye bir mektup yollayarak nikâhta yaşananları anlattı. Tuğrul Bey, elçiye halîfeye götürmesi amacıyla devlet hazinesinden hediye olarak bol miktarda altın, gümüş, mücevher, inciler, giysiler, hizmetkârlar verdi. Nikâhta halîfeyi temsil etmiş bulunan İbn Muhallebân konuyla ilgili şunları söylemiştir: "Nikâhın ertesi günü ben, Hazâinü'l-Mâmure'den (Selçuklu Devlet Hazinesi) mücevherleri, incileri, işlenmiş altınları, giysileri, diğer armağanları, altın, gümüş ve malları, hizmetkârları vs. şeyleri çıkarttırdım. Daha sonra Memlânü'r-Râzî adıyla tanınan Tebriz valisi Ebû Nasr Muhammed b. Vehsûdân, sultanın otağının kapısında hazır oldu ve kendisinin gerekli miktar parayı vermesi kararlaştırıldı; o da bunların büyük bir kısmını bana verdi ve geri kalan miktar için de oğlunu rehin olarak teslim etti. Daha sonra Sultan Tuğrul, Anadolu'ya yakın olan Nahcivân'a gitti; buranın Selçuklu tâbii valisi, Ebû Dûlef b. es-Sakar eş-Şeybânî idi. Sultan, aynı şekilde bu vasal validen ve vasal Ermeniyye valisi İbnü'l-Celîl'den de kararlaştırdığı miktar parayı aldı. Sultan, buradan Müslümanların uç vilayetlerinden olan ve İslâm dininin kuvvetli bir direği durumunda bulunan Hoy kentine geldi; burası şehrin şeyhlerinden birinin eline geçmiş idi; sultan, teslimi reddeden bu şeyhe karşı savaş durumu aldı."[115]

Böylesine muazzam ve parlak bir nikâh merâsiminden sonra, Tuğrul Bey, vakit kaybetmeden düğün ve zifaf için Bağdat'a gitmesi

114 İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 75; İbnü'l-Esîr, X, s. 38; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 136; İbn Kesîr, XII, s. 199.

115 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 136.

gerekirken, devlet düzeninin bozulmaması, emniyet ve asayişin sağlanması için Nahcivân'a yürümüş, orada emniyet ve asayişi temin ettikten sonra Hoy'a inmiş, buralarda sarsılan devlet otoritesini yeniden ihyâ etmiş ve dolayısıyla sultanın, Bağdat'a gelmesi, bir hayli gecikmiştir. Devletin başına arız olan bu gailelere rağmen Tuğrul Bey meselenin bu nazik yönünü de ihmal etmemiş ve kendi namına Selçukluların Bağdat temsilcisi Reisü'l-Irakeyn Ebû Ahmed en-Nihâvendî'nin hemen Bağdat'a dönmesini tavsiye etmiştir. Daha önce bu görevden ayrılmak için aynı yıl içerisinde sultanın katına çıktığı yukarıda zikredilmişti. Muhtemelen sultan, bu istifayı kabul etmeyerek onu tekrardan Bağdat'a gönderdi. Fakat sultan, yola çıkmadan önce onunla bir durum muhakemesi yapmış, halîfenin durumu, izdivaç konusundaki olumsuz tutumu bunun sonucu konulan mâlî ve ekonomik ambargo ve bunun uygulamadaki yeri bir bir gözden geçirilmiş ve ona, yeni yeni tavsiyelerde bulunmuştur. Ayrıca o, sultanın Bağdat'a teşriflerinden önce sultan ve askerlerinin ikametlerini sağlamak, askerlerin Bağdat halkına zarar vermelerini önlemek için gerekli her türlü tedbiri de alacaktı. Reisü'l-Irakeyn'in, Selçukluların yüksek menfaatlerini gözetmek ve halîfe nezdinde yeni yeni teşebbüslerde bulunmak için tekrar Bağdat'a gönderilmesi çok önemli bir konudur. Onun, çok iyi bir diplomat ve fevkalade yetenekli bir devlet adamı olduğu hususunda kimsenin en ufak bir şüphesi yoktur. Halîfe, Seyyîde meselesinde işleri yokuşa sürdüğü ve tutarsız davranışları herkesi usandırdığı bir sırada karşısında yerine göre sert, yerine göre yumuşak ve fakat her halükârda ne istediğini bilen ve bunu elde eden bir kimse bulmuştu. Bu sıralarda halîfe, İbn Muhallebân'ı sultana yollayıp Reisü'l-Irakeyn hakkında şikâyette bulunarak pek çok abartmalar da yapmış ve mutlaka görevinden azledilmesini istemiştir. Oysa sultan, halîfenin bu acı şikâyetlerine hiçbir önem vermemiş, onu tam bir güven ve yeni yetkilerle hilâfet merkezine göndermiştir (Şevvâl 454/Ekim/Kasım 1062). Böylece Bağdat'a gitmeye razı olan Reisü'l-Irakeyn'e Hâcib Savul da refakat etti. Her ikisiyle birlikte Bağdat'a şu armağanlar gönderilmiştir:

1- Otuz Türk askeri.

2- Atlara bindirilmiş otuz câriye ve iki hâdim.

3- Altın ve değerli mücevherlerle süslenmiş bir at.

4- On bin altın.

5- Halîfenin kızı ve Sultan Tuğrul Bey'in eşi için on bin altınla birlikte sultanın ölen eşi Altuncan Hatun'a ait bütün iktâların kendisine verildiğine dair bir fermân (tevkî) ve üzerinde, her birinin ağırlığı bir miskal olan takriben otuz habbe bulunan mücevher bir gerdanlık.

6- Halîfenin eşi için ayrıca otuz bin altın.

7- Halîfenin torunu Uddetüddîn için ise beş bin altın.

Böylece Bağdat'a varışında hilâfet ileri gelenleri ve halktan oluşan bir heyet, şehirden çıkarak rütbelerine göre dizilip Reisü'l-Irakeyn'i karşıladılar. Doğruca Bâbü'n-nûbî'ye gelip yer öpen Reisü'l-Irakeyn, Hilâfet Divânı'na girmedi; ancak o, üç gün sonra atlanıp Hilâfet Sarayı'ndaki halîfenin eşi Hatice Arslan Hatun'un kapısına gidip getirdiği armağanları halîfeye teslim etmesi için ona verdi.[116]

Tuğrul Bey, babalarının ölümünden sonra vasal Mervânîlerin çocuklarının ve vasal Musul Emîri Müslim b. Kureyş'in yönetim işlerini yoluna koymak ve babalarının kendilerine bıraktığı paraları onlardan taleb etmek amacıyla, Meyyâfârikin'e (Silvân), daha sonra da süratle Bağdat'a gitmek üzere hareket etti. Bu arada sultan, yolu üzerindeki Hoy halkından on bin altın talebinde bulundu. Bunun üzerine onlar, "Biz, cihat yapan bir kavimiz, bu nedenle asıl senin bize para ve silah yardımı yapman gerekir" dediler ve ancak sultana dört bin altın gönderdiler. İsteğinin tam olarak yerine getirilmemesi üzerine sultan, onlara karşı küçük bir askerî birlik sevk etti. Bu birlik, onlarla savaştı ise de başarılı olamadı. Bunun üzerine sultan, şehir Reisi Yusuf b. Mengin, Hezâresb ve Hâdimü'l-Hâs Savtekin'e haber gönderip Hoy'a girmelerini bildirdi ise de onların da şehre girmeleri mümkün olmadı ve geri dönmek zorunda kaldılar; bu nedenle her iki taraf arasında Ramazan 454 (Eylül-Ekim 1062) ve Şevval (Ekim-Kasım) aylarında kırk gün süren çarpışmalar yapıldı

116 İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 76; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 136 vd.; Bondârî, s. 21; İbn Kesîr, XV, 785; Türkçe Çev. XII, s. 199; Kitapçı, *Abbasî Hilâfetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, s. 80.

ve iki taraftan da pek çok asker öldürüldü. Durumun aleyhlerine sonuçlanacağını gören şehir ileri gelenleri, Vezir Amîdülmülk'e, Hezâresb vasıtasıyla bir mektup gönderip "Aman" dilediler, Hezâresb ve Savtekin'i şehre davet ettiler. Böylece şehre giren Hezâresb ve Savtekin, onlarla yaptıkları müzakere sonucunda, üç bin altın vermeleri hususunda anlaşmaya vardılar. Bunun üzerine üç gün sonra şehre giren Amîdülmülk, sultana karşı savaşanlardan bir grubu yakalatıp ellerini kestirdi, diğerlerini de öldürttü; ayrıca şehir Reisi Yusuf ve kardeşinin oğlu Musa'yı da tutuklattı, şehir reisliğini de Hoy ileri gelenlerinden Ebû Sâ'id b. Hamâveyh'e verdi. Ebû Sâ'id, aralarında düşmanlık bulunan Yusuf'u on bin altın karşılığında Amîdülmülk'ten teslim aldı ve derhal başını kestirmek sûretiyle öldürttü ve şehir camiine getirttiği bu kesik başı tokatlayıp yumrukladı. Onun bu hareketini haber alan Vezir Amîdülmülk, Ebû Sâ'id'i yakalatıp görevden aldı ve şehir reisliğini eski reis Amr b. Sahtekân'a verdi; bu arada da vezir, Yusuf'un şehirdeki evini, barkını, bahçesi ve diğer sahip olduğu yerleri yıktırıp buraya "Sultan" adlı bir kale yaptırdı. Daha sonra Tuğrul Bey, Yusuf'un kardeşinin oğlu Musa'yı hapisten salıverdikten sonra Urmiye'ye döndü. Sultanın şehirden ayrılmasından bir süre sonra Musa, Hoy kentini ele geçirip sultanın buradaki adamlarından bir grubu öldürttü, geri kalanları da kötü hareketleri nedeniyle şehirden uzaklaştırıp Hoy reisi oldu.[117]

Bu olaylardan bir süre sonra Zilhicce 454'te (Aralık 1062) "Tuğrul Bey'in Urmiye'de ağır hasta olduğu" hususunda Bağdat'a haberler ulaştırıldı, bu nedenle halk, Bağdat'ta heyecanlanıp karışıklıklar çıkardı, fakat sultanın iyileşip ölmediği haberi ulaşınca da şehirde her şey normale döndü. Bu arada gemilerin (tekne), sultanı su yoluyla Bağdat'a getirmeleri için Tekrit'e gelmeleri bildirildi.

117 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 136 vd.; Ripper, s. 235 vd.; Claude Cahen, "L'Iran du Nord-Ouest", *Mélanges D'orientalisme Offerts A Henri Massé*, Imprimerie De L'université Téhéran, Tahran 1963, s. 4 vd.; Tuğrul Bey Bağdat'a gitmeden evvel Tebriz'in, Deylem'in, Hoy ve Nahcivân gibi Doğu Ermenistan şehirlerinin küçük beylerini itaat altına almakla meşguldü. Bu beyler kendisini daha önce tanımışlardı; fakat Tuğrul Bey, bu bölgeleri şimdi doğrudan doğruya kendi otoritesi altına aldı. Bk. Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 17.

Böylece Tuğrul Bey, halîfenin kızıyla evlenmesi dolayısıyla düzenlenecek düğün törenine katılmak amacıyla Hoy ve Urmiye üzerinden 7 Muharrem 455 (10 Ocak 1063) Cuma günü Bağdat'a geldi; halîfe, onu bizzat karşılamaya çıkmak istemişse de çevresindekiler, onu bundan vazgeçirdiler; onun yerine Vezir Fahrüddevle İbn Cüheyr, Amîdülmülk aracılığıyla sultanı karşılayıp saygı ve hizmette bulunduktan sonra halîfenin "Yakınımıza gelmiş olması dolayısıyla sultanın ünsiyet, afiyet ve selametine duyduğu sevinci" kapsayan bir risâlesini sultana arz etti; halîfe, sultana ayrıca cübbe (ferâce), tolga, giysiler ve kendi binitlerinden bir at göndermişti. Rahatsızlık geçirmesi nedeniyle ayağa kalkması için kendisine yardım edilen Sultan Tuğrul Bey, halîfeye hürmeten yer öptü, daha sonra da Vezir Amîdülmülk, halîfenin gönderdiği cübbeyi sırtına yerleştirdi. Ertesi gün, sultan, halîfenin kendisine özel olarak gönderdiği gemiyle Dârü'l-Memleke'ye gitti. Esasında sultan, Urmiye'de hastalanmış ve hatta ağırlaşmıştı. Bu nedenle askerlerin telaşa kapılmaları üzerine sultan, istemeye istemeye oturtularak askerlerin kendisini görmeleri sağlandı. Bu sırada Tuğrul Bey mühim bir meseleyi görüşmek üzere kurultay mahiyetinde büyük bir toplantı düzenlemiştir. Bu toplantıda sultan, "Eğer ölüm vuku bulursa yerine, İsfâhân'da bulunan ve annesiyle evli olduğu ölen kardeşi Davut Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı tahta geçirmelerini, hiçbir muhalefet yapmaksızın Vezir Amîdülmülk'ün sözlerine uymalarını ve ondan asla ayrılmamalarını" vasiyet etmişti; askerler ve öteki devlet erkânı, sultana "Bu vasiyetine uyup yerine getirecekleri" cevabını verdiler; fakat hâcib Erdem, "Ben, senden sonra yalnız ve ancak kardeşin Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan'a gider ve hizmet ederim" dedi ve bu nedenle de Alp Arslan'ın yanına Horasan'a gitmek üzere derhal sultandan ayrıldı. Amîdülmülk, Hâcib Erdem'in bu hareket ve davranışını Alp Arslan'ın devlet işlerine ve ülkeye hâkim olmasını gerçekleştirmek amacıyla yaptığı, görüş ve kanaatinde idi. Sultanın beraberinde bulunan bir kısım devlet adamları, sultana, "Kar bastırmıştır, Bağdat'a gitmek mümkün değildir, bu nedenle biz, kışı evlerimizde geçirmek istiyoruz" dediklerinde Tuğrul Bey onlara "Peki, gidiniz" demiş,

kendisi de beraberinde veziri Amîdülmülk, Hâcib Porsuk, Emîr Hezâresb, Ebû Ali b. Ebû Kâlîcâr, Bedr b. Mühelhil Ebû Mansûr Ferâmûrz ve diğer kimseler olduğu halde, Bağdat yönüne hareket etmiş idi. Fakat onlar, bir süre sonra yolları üzerinde karla kaplı, bu nedenle de geçilmesi mümkün olmayan bir geçide ulaştılar. Bu güç şartlar altında sultan, omuzlarda bir tahtırevan (mahfe) üzerinde taşınmakta idi. Kar ve aşırı soğuk nedeniyle birçok kimse ve hayvan telef oldu. İşte böyle güç şartlar altında Bağdat'a ulaşıldı. Selçuklu askerleri, kentin batı kesimine geçirilip boşaltılan evlere yerleştirildiler. Askerler, ısınmak için evlerin tahta direklerini söküp yaktılar ve rastladıkları kimselerin sarıklarını alıp başlarına geçirdiler; böylece şehrin batı kesimi halkının huzuru bozuldu.[118]

Öte yandan sultanın bir temsilcisi olarak Hilâfet Sarayı'na gelen Vezir Amîdülmülk, halîfeyle görüştürüldü; vezir, ona, güzel ve hoş sözlerle hitap edip saygı gösterdi ve birkaç parça giysi ile birlikte sultanın, ayarı iki dirhem ve iki habbe olan altın yüzüğünü getirerek halîfenin kızını alıp götürme isteğinde bulundu. Anlaşıldığına göre Tuğrul Bey, Amîdülmülk'ün bu işlerde yetkili bulunduğunun işareti olarak ona yüzüğünü vermişti. Böylece Amîdülmülk herhangi bir şüpheye meydan vermemek için yüzüğü halîfeye göstermiştir. Geceyi Divân'da geçiren Amîdülmülk, ertesi gün bu isteği hususunda halîfeye mektuplar gönderdi. Halîfe, cevap olarak ona "Gelinin şimdiden teslim edilmesi ve senin de bildiğin gibi, birtakım olumsuz şeylerin cereyan etmesi ihtimalinden endişe etmekteyiz. Biz, daha önce İbnü'l-Muhallebân'ı sizlere gönderip sultanla kızımızın bir araya gelmesinin, ancak Hilâfet Sarayı'nda olacağı hususunda, sizinle bir anlaşma karara bağlanmıştı" dedi. Bunun üzerine Amîdülmülk, "Bütün bunlar doğrudur, sultan da bunun böyle olmasını istiyor ve Hilâfet Sarayı'na gitmek niyetindedir. Hüccâb, havâss ve memâlik için başka ikamet yerleri hazırlanmıştır; bununla birlikte bunların

118 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 140, 144 vd.; İbnü'l-Esîr, X, s. 40; İbn Kesîr (XII, s. 200) Selçuklu askerlerinin yolda halka çok eziyet ettikleri, insanların ırzına musallat oldukları ve hatta hamamlarda kadınlara hücum ettiklerini, halkın büyük bir çabadan sonra bunlardan kurtulabildiklerini aktarmaktadır.

sultandan uzak kalmaları mümkün değildir" dedi. Sonunda Seyyîde'nin Dârü'l-Memleke'ye gitmesi, onun Tuğrul Bey'le birlikte Bağdat'tan ayrılmaması ve seferlere onunla birlikte gitmemesi ve Kâdı'l-Kudât'ın bu hususta içtihat üzerine ant içirmesi için hazır olması hususlarında anlaşmaya varıldı; bunun üzerine Amîdülmülk, Hilâfet Divânı'ndan ayrıldı. Bütün bu uzlaşma ve anlaşmalardan sonra mihr karşılığı olarak halîfeye yüz bin altın, yüz elli bin dirhem ve çeşitli cinsten dört bin giysi gönderildi (Safer 455/Şubat 1063).[119]

Yukarıda söz konusu edilen anlaşmalardan sonra halîfenin kızı Seyyîde, sultanla gerdeğe girdi (15 Safer 455/17 Şubat 1063 Pazartesi). Şöyle ki: Dicle Irmağı kıyısından Dârü'l-Memleke'ye dek çadırlar kuruldu. Seyyîde, kendisi için hazırlanan özel bir çadıra girip altın işlemeli bir tahta oturdu, daha sonra sultan da aynı çadıra girip onun önünde yer öptü ve ona saygı ve hizmette bulundu, halîfeye dua etti ve hiç oturmaksızın çadırdan çıktı; Seyyîde ise sultan için hiç ayağa kalkmadığı gibi, yüzündeki peçeyi çıkarıp da ona bakmadı. Öte yandan sultan, sarayının sahanlığına çıkmıştı; bu sırada sultan ile Türk eşrafı ayağa kalkarak kendi âdetlerine göre raks etmişler, sonra diz üstü oturup kalmışlar ve Türkçe şarkılar söylemişlerdi. Hatice Arslan Hatun, Seyyîde'ye çok değerli iki gerdanlık, altından yapılmış hüsrevâni bir kâse ve büyük kırmızı bir parça yakut gönderdi. Sultan, ertesi gün, eşinin çadırına girip yer öptü ve ona hürmet ve hizmette bulundu ve karşısında, bir saat bulunan gümüş bir tahta oturdu, daha sonra da çadırdan çıktı. Çok geçmeden sultan, eşine değerli mücevherât ve boncuklarla işlenip süslenmiş bir ferâce gönderdi. Sultan, her gün aynı şeyi yapar, yani eşi Seyyîde'ye hürmette bulunur ve armağanlar gönderirdi. Böylece sultan, son derecede neşeli ve sevinçli olurken halîfe de aksine çok üzüntülü idi. Sultan, aynı günün sabahı Dârü'l-Memleke'de, veziri Amîdülmülk'ü hil'atleyip

119 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 145; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 79-80; Abû'l-Farac, I, s. 315; İbnü'l-Esîr (X, s. 40) şöyle naklediyor: "Senin yazın şarta bağlıdır ve buna göre vuslattan (bir araya gelme) maksat birleşme değil, şereftir. Eğer maksat bu ise, vuslat Dârü'l-Hilâfe'de olmalıdır denildi." İbn Kesîr'de (XII, s. 200) ise şöyledir: "Siz sadece şereflenesiniz diye kızımı Tuğrul Bey'le nikâhlamak istemiştiniz ama görüyorum ki onu alıp gerdeğe sokmak istiyorsunuz."

onu, altınla süslenmiş bir ata bindirerek süslü bir kılıç hediye etti. Halîfenin kızıyla evlenmesini gerçekleştirmesi dolayısıyla ona yeni lakaplar verdi. Sultan, ayrıca, bütün emîrlere ve yakın adamlarına hil'atler verdi ve günlerce şölen sofraları kurdurdu (20 Safer 455/22 Şubat 1063). Öte yandan Bağdat mültezimliğini yüz elli bin dinar karşılığında Ebû Sâ'id el-Kâyinî'ye verdi, ayrıca Reisü'l-Irakeyn'in kaldırdığı veraset vergisiyle bazı örfi vergileri yeniden koydu. Basra mültezimi olan Sâ'id el-Arabî'yi tevkif ve Vâsıt mültezimliğini iki yüz bin dinar karşılığında Ebû Ca'fer b. Sakalib'e verdi.[120]

Düğün merâsimi bittikten sonra Tuğrul Bey Bağdat'ta fazla kalamamıştır. Onu Bağdat'tan ayrılmaya sevk eden siyâsî meselelerden biri Tuğrul Bey'in gerçek olmayan ölüm haberinin yarattığı huzursuzluklar dolayısıyla Melik Alp Arslan'ın Belh'ten Nîşâpûr'a geldiği haberinin Bağdat'a ulaştırılması idi. Tuğrul Bey ile ilgili bu şayialar, imparatorluk hudutları içinde dalga dalga yayılmış, o kadar ki, sultanın yerine kimin geçeceği bile tartışılır olmuştu. Bu nedenle düğün merâsimi bittikten sonra Amîdülmülk, Tuğrul Bey ve yeğeni Hatice Arslan Hatun'un başkent Rey'e gidip orada birkaç gün kalmaları hususunda halîfeden izin istemek için Hilâfet Divânı'na gitti (9 Rebiülevvel 455/12 Mart 1063). Halîfe, sultana izin verdiği halde eşi Hatice Arslan Hatun'a izin vermedi. Hatice Arslan Hatun Hilâfet Sarayı'nda âdeta bir tarafa atılmış gibi bir hayat sürüyor, halîfe evlendiğinden beri onunla bir araya gelip ilgilenmiyordu. Halîfe ile Hatice Arslan Hatun arasındaki ilişkinin bozulmasında Sultan Tuğrul Bey'in Seyyîde Hatun ile evlenmekte ısrar etmesi ve zorla da olsa bu evliliği gerçekleştirmesinin payı olduğu da söylenebilir. Daha sonra hayatından âdeta ümidini kesercesine ağır hasta olan Tuğrul Bey, halîfenin bütün ısrar ve karşı koymasına rağmen eşi Seyyîde ve Hatice Arslan Hatun ile birlikte Hilâfet Sarayı'ndan ayrıldığı zaman,

120 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 145 vd.; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 81; Abû'l-Farac, I, s. 315; Bondârî, s. 24; İbnü'l-Esîr, X, s. 40 vd.; İbn Kesîr, XII, 201; Medeniyetçe Oğuzlar, millî Türk hayatının özelliklerini korumuşlardı. Oğuzların başbuğları her zaman halk ile birlikte bütün faaliyet ve zaferlere katılıyor ve giyimleri ile de alelade bir Oğuz askerinden pek az ayrılıyorlardı. V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri*, Haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara 2004, s. 97.

kızının saraydan ayrılmasını asla istemeyen halîfe, onları uğurlamaya çıkmamış, sadece yapılması gerekli hizmetleri yerine getirmeleri amacıyla üç kadını göndermiştir. Halîfe ve eşi, kızlarından ayrılmaları nedeniyle son derecede üzüntüye kapılmışlardı.[121]

Çağrı Bey'in oğlu olan Ebû'l-Kâsım Süleyman ve sultanın eşi olan annesi İsfâhân'dan başkent Rey'e geldiler. Tuğrul Bey, Süleyman'ın henüz küçük olması dolasıyla veliahtlığı annesine verdi (Rebiülevvel 455/Mart/Nisan 1063).[122]

Mervânîlerde İktidar Mücâdelesi

Buraya kadar cereyan eden olaylar sırasında Mervânî Emîri Nasrüddevle de 77 yaşındayken 29 Şevvâl 453'de (16 Kasım 1061) öldü. Cenazesi Sidilli Saray'da defnedilmiş olan Nasrüddevle'nin nâşı daha sonra 456 (1064) yılında kızı Sittülmülk tarafından yaptırılan, babasının inşa ettirdiği Meyyâfârikîn Rabadı'nda bulunan Muhdese Camii meydanındaki aile mezarlığına nakledilmiştir.[123] Nasrüddevle'nin ölümü sırasında yanında bulunan veziri Fahrüddevle İbn

121 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 147 vd.; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 81; İbnü'l-Esîr, X, s. 41; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 18; Krş. Kitapçı, *Abbasî Hilâfetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, s. 88.

122 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 148.

123 İbnü'l-Ezrâk, s. 505; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 125-127; İbn Hallikân, I, s. 178; İbnü'l-Esîr (X, s. 34) 80 yaşında vefat ettiğini ve 52 sene emîrlik yaptığını, Nasrüddevle lakabını ona Halîfe el-Kâdir Billâh'ın verdiğini yazmaktadır; Nasrüddevle yarım asırdan fazla süren emîrliği sırasında iyi yönetimi sayesinde Diyarbekir'i bir refah beldesi haline getirmişti. Onun zamanında fiyatlar çok ucuzlamış, halk servet sahibi olmuştu. Şâfiî mezhebini, Nasrüddevle'nin yanına gelen Ebû Abdullah el-Kazerûnî'nin gayretleriyle Diyarbekir bölgesinde yayılmışlardı. Sultan Tuğrul Bey'e de muazzam hediyeler gönderdi. Bunlar arasında Büveyhîlere ait olan bir yakut taşı vardı. Nasrüddevle onu el-Melikü'l-Aziz Ebû Mansûr b. Celâlüddevle'den satın almıştı. Nasrüddevle bu yakuttan başka yüz bin dinar da para göndermişti. İbnü'l-Esîr, IX, s. 67; Çağında Bağdat'ta Büveyhîler, Musul'da Ukaylîler, Harran'da Nümeyrîler, Haleb'de Mirdâsîler, Hille'de Mezyedîler, Mısır ve Suriye'de Fâtımîler gibi Şiî olan devletler sebebiyle Sünnî Müslümanların sığınağı olan Diyarbekir, özellikle Şâfiî mezhebinin merkezi konumuna gelmişti. Tufantoz, s. 102 vd.

Cüheyr, onun oğullarından Nizâmeddîn'i getirterek kendisine biat etti. Böylece 453 Zilkâde ayı başında (17 Kasım 1061) Nizameddin'in Mervânî emîrliği başlamış oluyordu.[124]

Nizâmeddin'in kardeşi Sâ'id evvelâ biat etmiş fakat bir müddet sonra taht için mücâdele etmeye başlamıştı. Bu mücâdelede Sâ'id, Tuğrul Bey'e sığınarak, kardeşi ile olan anlaşmazlığını kendisine bildirdi ve yardımını istedi. Tuğrul Bey de maiyetindeki komutanlardan Sâlâr-ı Horasan idaresinde beş bin süvari ile büyük bir orduyu emrine vererek kendisini Meyyâfârikîn'e gönderdi. Emîr Sâ'id bu askerleri alarak başkent Meyyâfârikîn'i kuşatınca Vezir Fahrüddevle İbn Cüheyr yanına gelerek onunla görüştü ve "Bu ailenin ortadan kalkması senin elinle olmasın" dedi. Ayrıca kendisini hem tehdit etti hem de ona pek çok para ve iktâ vermeyi teklif etti. Sâ'id de bu şartları kabul edince iki kardeş arasında bir antlaşma yapıldı. Bu antlaşmaya göre Sâlâr-ı Horasan'a ise elli bin dinar verilerek kuşatmadan vazgeçilmesi sağlandı.[125]

Bizim için asıl önemli olan husus İbn Cüheyr'in tavassutuyla Emîr Nizâmeddîn'in Meyyâfârikîn emîri olarak tanınmış olmasıdır. Sefer masrafı olarak elli bin altın aldıktan sonra Meyyâfârikîn önlerinden ayrılan Sâlâr-ı Horasan'ın Bizans kaleleri üzerine hücuma geçtiğini Urfalı Mateos ve diğer kaynaklardan yukarıda aktarmıştık. Sâlâr-ı Horasan'ın bu akınlarda elde ettiği esirleri Emîr Sâ'id'in isteği üzerine getirip Diyarbekir'de satması, Sâ'id'in daha önce Selçuklularla yapmış olduğu anlaşmanın devam ettiğine delalet eder.

Yeniden Mervânî emîrliğine dönersek, yukarıda bahsettiğimiz gibi, İbn Cüheyr'in halîfenin vezirliğine tayin edilmesinden sonra boşalan vezâret makamına Emîr Nizâmeddîn daha önce Ukaylî Karvâş'ın veziri olan ve bir yıldır Meyyâfârikîn'de bulunan, el-Ecell Ebû'l-Fazl İbrahim b. Abdülkerîm b. el-Enbârî'yi getirdi.[126]

124 Nasrüddevle yirmiden fazla erkek çocuk bırakmıştı. Üçüncü oğlu Nizâmeddîn'i veliahd tayin etmişti. İbnü'l-Ezrâk, s. 505 vd.

125 İbnü'l-Ezrâk, s. 506 vd.; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 127; İbn Şeddâd, III, s. 366-370; Krş. Tufantoz, s. 104 vd.; Ripper, s. 238.

126 İbnü'l-Ezrâk, s. 507; İbn Şeddâd, III, s. 370.

Mervânî Emîri Fahrüddevle'nin ölümünden yaklaşık iki yıl sonra 455 (1063) yılında Meyyâfârikîn hâkimi olan Nizâmeddîn, Amîd'e de sahip olabilmek için şehrin hâkimi Sa'düddevle'yi zehirlemiştir. Fakat Amîd halkı Nizâmeddîn'i kabul etmeyip, onun küçük yaştaki oğlu el-Meskûnâ'yı Mervânî tahtına oturtmak için davet ettiler, bu çocuk tahta çıktıktan sonra Kadı Ebû Ali b. el-Bagal, emîrlik işlerini yürütmekle görevlendirildi. Kadı Ebû Ali b. el-Bagal, bu sıralarda bu yörelerde bulunan Oğuz Emîri İbn Han'ı (ya da Hanoğlu Harun[127]) yardıma çağırdı ve iktidârını güçlendirdi. Buna karşılık Nizâmeddîn, el-Meskûnâ'nın annesini para vererek ve evlenme vaadinde bulunarak kendi tarafında çekti. İkisi Kadı Ebû Ali b. el-Bagal'ı tutuklatma konusunda anlaşmaya vardılar. Kadı, her zamanki gibi el-Meskûnâ'nın yanına gittiği bir sırada annesi onu yakalatıp, emîri bu durumdan haberdar etti. Amîd halkı ise İbnü'l-Bagal'ın evini yağmalamakla meşgul iken Nizâmeddîn Amîd'e doğru harekete geçti ve dolayısıyla onun Amîd'e yaklaşması üzerine, Hanoğlu Harun buradan geri çekildi. Nizâmeddîn, Bâbü'l-Huvve kapısından şehre girip Kadı Ebû Ali b. el-Bagal'ı tutuklattı ve ona otuz bin dinar ceza verdi. Hanoğlu Harun ise çekilmekte iken bu sırada, Arap Temimoğulları kabilesinden bir grup kendisine saldırıp tutsak aldı. Temimoğulları Hanoğlu Harun ve atlılarını Mardin'e

127 Kemâleddîn İbnü'l-Adîm'in (*Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, I, Neşr. Sâmî ed-Dahhân, Dımaşk 1951, s. 294 vd.) Hanoğlu Harun'un adını belirtmediği babası olan Türk hükümdârının adının, başkentleri Semerkant olan Karahanlı Devleti'nin batı kolu hükümdârlarından Ebû İbrahim Tamgaç Han b. Nasr (1058-1067/1068) olması düşünülebilir; Harun, babasına kızarak bin süvariyle Karlukların yaşadığı Uç (Ûş) şehrinden ayrılıp Mâverâünnehir, Horasan ve Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya geldi. Önce Diyarbekir yöresindeki sugur bölgesinde Bizans'a karşı akınlara girişti. Ali Sevim, "Hârûn b. Han", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVI, 1997, s. 258; Yinanç, s. 53; Harun b. Han (Hakan), buyruğu altındaki Oğuz atlılarıyla Suriye'ye ilk giren (1063) Türk emîridir. İbn Han'ın Anadolu ve Suriye'deki faaliyetleri hakkında özel bir araştırma için bk. A. Sevim, "Kuzey-Suriye'de Görünen İlk Türk Emiri: Hanoğlu Harun", *Belleten*, Nisan 1979, XLIII/170, s. 365-380; Sedat Bilinir, "Mirdâsî Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne Tâbi Hale Getirilmesi Sürecinde Bölgedeki Türkmen Faaliyetleri", *Asia Minor Studies*, Temmuz 2017, C. 5, S. 10, s. 49.

götürüp Hanoğlu Harun'u Mardin Kalesi'nden aşağı atmak sûretiyle öldürdüler.[128]

Yukarıda anlatılan hadisede Sıbt İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr, İbnü'l-Verdî, Ebû'l-Fidâ gibi müverrihler Amîd hâkiminin Sâ'id olduğunu ve onun ölümü üzerine bu olayların cereyan ettiğini yazıyorlar.[129] Fakat, İbnü'l-Ezrâk'ın verdiği malûmat bunlardan farklıdır. Yukarıdaki müelliflerin Emîr Sâ'id'in H. 455'te öldüğüne dair verdikleri bilgiye karşılık İbnü'l-Ezrâk onun ölümüyle ilgili 464 (1071-1072) tarihini vermektedir.[130] Bu farklı tarihler Emîr Sâ'id hakkında karar vermek için tereddüt geçirmemize sebep oluyorsa da bilhassa kitabeler burada dikkat çekmekte ve konuya aydınlık kazandırmaktadır. Buna göre kaynaklar arasındaki bu farklılık, İbnü'l-Ezrâk'ın dışındaki müelliflerin Sâ'id ile Nasrüddevle'nin bir diğer oğlu Sa'düddevle'yi karıştırmış olmalarından kaynaklanmaktadır. Diyarbekir surlarında 54. burçta yer alan bir kitabe Sa'düddevle Ebû'l-Hasan Muhammed'in 437 (1045-1046) yılında burada valilik yaptığına delâlet etmektedir.[131] İlâveten Nâsır-ı Hüsrev'in 1046 yılında Amîd'deki idarecinin ismini vermeden Nasrüddevle'nin oğlu olduğunu söylemesi de bunu teyit etmektedir.[132] İbnü'l-Ezrâk'ın, Nasrüddevle'nin ölümünden sonra oğullarını zikrederken kaydettiği Ebû'l-Hasan künyeli kişinin yukarıda bahsedilen kitabede aynı künyeli Sa'düddevle olduğuna şüphe yoktur. Ebû'l-Hasan, Nasrüddevle'nin en büyük oğlu olup Amîd valisi olarak tanıtılmaktadır ki bu bilgi kitabedekiyle örtüşmektedir.[133]

128 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 149; Mateos, s. 116; Krş. Ripper, s. 239 vd.

129 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 149; İbnü'l-Esîr, X, s. 44; İbn Kesîr, XII, s. 202; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1417, s. 358; Ebû'l-Fidâ, I, s. 541.

130 İbnü'l-Ezrâk, s. 512.

131 J. Sauvaget-G. Wiet, *Pepertoire Chronologue*, Imprimerie de l'Institut Français d'Archeologie Orienthale, Kahire 1936, s. 76; Max Van Berchem-Josef Strzygovski, *Amîda*, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg 1910, s. 26; Ayrıca bk. Canan Parla, "Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi", *ODTÜ MFD*, 2005/1, s. 66.

132 Nâsır-ı Hüsrev, s. 12.

133 İbnü'l-Ezrâk, s. 506.

Dolayısıyla H. 455'te ölen Amîd hâkiminin Sâ'id değil Sa'düddevle olduğu ortaya çıkmaktadır.

Diğer taraftan aynı olayla ilgili olarak adı geçen Hanoğlu Harun'un akıbeti hakkında da bazı tereddütler bulunmaktadır. Yukarıda da değindiğimiz gibi Sıbt İbnü'l-Cevzî, Hanoğlu Harun'un Temimoğulları'na esir düştükten sonra Mardin Kalesi'nde surlardan aşağı atılıp öldürüldüğünü yazmakta ise de bu olayın hemen ardından onun kumanda ettiği gruplardan birinin Diyarbekir'i terk edip, Suriye'ye ilerlediğine ve Mirdâsî Emîri Esedüddevle Atiyye'nin daveti üzerine bin okçu ile birlikte 456'da (1063-1064) Haleb dolaylarına ulaştığına dair kayıtlar vardır. İbnü'l-Adîm'e göre onların Haleb kapısı önüne gelmesiyle ilk kez bir Türk boyu Suriye'ye ayak basmıştır.[134] Görülüyor ki, Hanoğlu Harun'un faaliyetleri Mardin Kalesi'nden atıldıktan sonra da devam etmektedir. Bu konunun kaynaklarda verilen bilgilerle tezat teşkil etmesinin sebebini maalesef bilmiyoruz. Fakat muahhar bilgilerden çıkardığımız sonuca göre, Hanoğlu Harun ya surlardan atıldıktan sonra hayatta kalabilmiş veya tutsaklıktan kurtulmuş, ya da ölmüş ve aynı unvanla anılan (İbn Han) kardeşlerinden birisi Suriye yönünde yukarıda anılan faaliyetleri gerçekleştirmiştir.

Tuğrul Bey'in Ölümü ve Tarihi Kişiliği

Tuğrul Bey, Rebiülevvel 455'te (Mart-Nisan 1063) Bağdat'tan Cibâl bölgesine hareket etmişti. Halîfenin eşi Hatice Arslan Hatun da onunla birlikte idi. Hasta olan sultan hava çok sıcak olduğundan serinlemek amacıyla Rey'in kuzeybatısındaki Kasrân-ı Bîrûnî'nin Tecreşt (bugün Tecriş) köyünde konakladı. Burun kanaması hastalığına tutuldu ve burnunun kanaması hiçbir ilaçla kesilmedi. Yaklaşık altı ay süren hastalıktan sonra Tuğrul Bey, bulunduğu Kasrân'dan hasta olarak Rey'e getirilip saraya girildiği zaman 8 Ramazan 455 (4 Eylül 1063) tarihinde yetmiş yaşında iken hayata gözlerini yumdu. İşte tam

134 İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târihi Haleb*, I, s. 294 vd.; Ancak el-Makrizî'ye göre de daha 447'de (1055-1056) Türkmenler Haleb önlerinde toplanmışlardı. Makrizî, II, s. 230.

bu sırada Amîdülmülk, Girdkûh Kalesi'nde Kutalmış'ı kuşatmakla meşgul idi. Sultanın ölüm haberini götüren ulak Cuma günü akşamı Rey'den hareketle Pazartesi günü kuşluk vaktinden önce, Amîdülmülk'e ulaştı. Amîdülmülk yukarıda bahsedildiği gibi Kutalmış'ı kuşatmakta olduğundan yetmiş fersah uzaklıkta bulunuyordu ve kuşatmayı kaldırıp, vefat haberini duyduktan iki gün sonra Rey'e ulaştığında Tuğrul Bey'in nâşı henüz defnedilmemişti. Ölen kardeşi Çağrı Bey'in eşi ve Süleymân'ın annesi olan karısı ve Ferrûh el-Hatunî, cenâzenin yıkama işlerini bizzat yürütmüşlerdir. Sultan Tuğrul Bey, eşi olan halîfenin kızı Seyyîde ile gerdeğe girmesinden altı ay, yirmi gün sonra ölmüştür.[135]

Sultanı, Süleyman'ın annesi olan karısı hatun kendisi kefenledi ve defnetti. Her halde bu saraya yapılan geçici defin idi. Zira, onun sonradan türbesine nakledildiğini biliyoruz.[136]

---

135 İbnü'l-Esîr, X, s. 41; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 157; Râvendî, I, s. 110; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 82; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, s. 430; Ahmed b. Mahmud, I, s. 50; Nîşâbûrî, s. 21; Bondârî, s. 24; Ebû'l-Fidâ, I, s. 541; Mîrhând, II, s. 671; İbn Haldûn, IV, s. 18; İbnü'l-Verdî, Türkçe Çev. s. 33; Reşidüddîn Fazlullâh, s. 26; el-Hüseynî, s. 15; Kalkaşendî, I, s. 341 vd.; Cüzcânî, I, İng. Çev. Raverty, s. 125 n. 1; Fasîhî-i Hâfî, II, s. 178; Nüveyrî, XXVI, s. 174. Bu kaynakta Tuğrul Bey'in öldükten sonra Merv'e nakledildiği ve sonra da ağabeyi Çağrı Bey'in yanına defnedildiği yazıyor. Aynı bilgi İbn Hallikan (V, s. 67) tarafından da verilmiştir, fakat her iki kaynağın hilâfına Tuğrul Bey'in türbesinin bugün Tahran yakınlarında (Rey) olduğu bilinen bir gerçektir; Abû'l-Farac, I, s. 316; el-Mekîn Circis, s. 276; ez-Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, XXX, s. 281; İbnü'l-Ümrânî, s. 199; Hândmîr, II, s. 486; Şebânkârei, s. 100. Şebânkârei Sultan Tuğrul Bey'in ölümü ile ilgili olarak şu yorumu yapmaktadır: "Bu, Resûlullâh'ın mûcizelerinden biridir; çünkü Resûlullâh evlâdının inci kutusunun incisinin zâlim Türkmenlere ulaşmasına izin vermedi." Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, Neşr. Câfer Şiâr, Çâphâne-i Behmen, Tahran 1348, s. 230. Bu müellif Tuğrul Bey'in 442 Hicrî yılda öldüğünü yazıyorsa da diğer kaynaklarla karşılaştırıldığında on üç sene hatalı olduğu anlaşılmaktadır; İbnü'l-Kâlânisî (s. 91) Tuğrul Bey'in ölümünü H. 454 yılı olayları arasında zikretmektedir. İbnü'l-Ezrâk (s. 509), hatalı olarak Tuğrul Bey'in H. 509'da İsfâhân'da öldüğünü kaydediyor. el-Azimî, Yay. A. Sevim, s. 18. Burada da H. 454 yılı verilmektedir; Ayrıca bkz. Edward G. Browne, *A Literary History of Persia*, II, Cambridge University Press, Cambridge 1956, s. 173; Sir John Malcolm, s. 227.

136 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 157; Krş. M. A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 152.

Asker ve diğer saray görevlileri, sultan afiyette imiş gibi işlerin normal olarak yürütülmesi gerektiği düşüncesiyle kalkıp görevlerini yaptılar, bu arada da âdet olduğu üzere, saray kapısında nevbet çaldırmışlardı. Sultanın ölümünden sonra İnanç Bey, hâciblere, haylbaşılara ve yanında bulunan öteki devlet görevlilerine, sultanın daha önce, kendisinden sonra tahta geçmesini bildirdiği, künyesi Ebû'l-Kâsım ve lakabı Müşeyyidü'd-devle olan Davut Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ın Selçuklu tahtına geçirilmesi hususunda ant içirdi. Böylece sultanın ölüm haberini alan Amîdülmülk, derhal askerleri ve öteki görevlileri toplayıp haberi onlara bildirdi ve "Sizler, biliyorsunuz ki ben ve sizler, Sultan Tuğrul Bey'in beraberinde ve hizmetinde bulunuyorduk; fakat şimdi o, artık ölmüştür. Sultanın bana ve size olan ahdı, 'Selçuklu tahtına, kardeşinin oğlunun çıkarılması' şeklinde idi. Bu nedenle ben, sizinle birlikte olurum. Eğer bana yardımcı olursanız işlerinizi ve isteklerinizi yararlı bir biçimde yapar ve yerine getiririm" dedi. Bunun üzerine onlar, "Biz, senin kullarınız; senin alacağın bütün önlemlerden dışarı çıkmayız" demek sûretiyle vezire olan sadakat ve bağlılıklarını bildirdiler. Böylece askerlerin kendisine tam desteğini alan vezir, orduda bulunan para, binit, giysi ve diğer şeyleri, önündeki divite varıncaya kadar her şeyi ordu mensuplarına dağıttı; kendisine, bindiği attan başka hiçbir şey kalmadı. Daha sonra da o, ordu mensuplarıyla birlikte başkent Rey'e hareket etti ve 16 Ramazan 455 (12 Eylül 1063) Cumartesi günü Rey'e ulaştılar. Derhal Dârü's-Saltanat'a giden Amîdülmülk, sultanın tabutunun bulunduğu yere gidip ağladı, son derecede üzüldü ve giysilerini yırtıp parçalamak isteyen, emîr ve hâciblere "Artık sultan vefat etmiştir, bu nedenle işin doğrusu, başka şeylerle meşgul olmaktır" dedi ve Süleyman'ı Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturttu ve onun için, ordu ve sivil devlet adamlarından yeniden ant aldı; hemen bundan sonra da Rey Kalesi'ndeki yedi yüz bin altını ve iki yüz bin altın değerinde olan on altı bin çeşitli giysi ve silahları getirtip ordu mensuplarına dağıttı; bu nedenle onlar, vezire teşekkür edip dualarda bulundular. Daha sonra Amîdülmülk onlara, "Bize muhalefetinden korkulan Horasan hâkimi Alp Arslan'dan başka hiç

kimse kalmadı. Ben, ona haber gönderip 'Sultan Tuğrul'un, biraz senin kanından olan (zira babaları her ikisinin bir, anneleri ayrı idi) Süleyman hakkındaki vasiyetini biliyorsun. Eğer ülkelere sahip olmak istiyorsan Hârezm, Nîşâpûr ve bunlardan başka daha bazı yerler, sultanın ölümü üzerine yönetim bakımından boş durumdadır, buralar senindir. Eğer bizden para da istersen Rey Kalesi'nde bulunan paradan seni razı edecek miktarda göndeririz; ayrıca hutbelerde Süleyman'ın adından sonra senin adını da okuttururuz; böylece iki hutbe bir olur, anlaşma sağlanır, ülke bölünmekten korunmuş ve böylece kan da akıtılmamış olur. Yok eğer Sultan Tuğrul Bey'in kurmak istemiş olduğu bu yönetim düzenine karşı bir tutum ve davranış içine girmeye çalışırsan, sen bize saldırmadan önce mazur olarak biz, sana saldırırız. İşte o zaman seninle bizim aramızdaki hükmü Tanrı verecektir." dedi. Rivâyet edildiğine göre Vezir Amîdülmülk, kendi eliyle Alp Arslan'a bu mektubu yazıp onu şiddetle tehdit ederek korkutmuştur; bunun da nedeni, esas isteği olan ülkeyi huzur içinde yönetmek idi.[137]

Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Amîdülmülk'ün, Seyyîde'den sultana ait olan ve çok büyük değerdeki mücevherleri geri istediği, fakat Seyyîde'nin bu mücevherlerin kendisinde olmadığını bildirmesi üzerine Amîdülmülk'ün onun iktâlarına el koyduğu haberinin Bağdat'a ulaştığı Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından ifade edilmiştir.[138]

Sultan Tuğrul Bey, yiğit, cömert ve yumuşak huylu bir hükümdâr idi; kendisine karşı isyan edenleri affeder ve onları cezalandırmazdı. Sultanın haslarından birisi, Ebû Kâlîcâr'a bir mektup gönderip "Sultanın kâtiplere kötü davranışlarda bulunduğunu" bildirmişti, Amîdülmülk de o hası tutuklatmıştı. Onun bu şikâyeti, sultanın değerinden hiçbir şey eksiltmemiştir. Sultan Tuğrul Bey'in hükümdârlık süresi yirmi beş yıl idi; otuz yıl olduğu da söylenmiştir; ömrü de yetmiş yıl idi; seksenini geçtiği de rivâyet edilmiş ise de birincisi daha doğrudur. Vezir Amîdülmülk, sultan hakkında şunları söylemiştir:

137 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 157 vd.; İbnü'l-Ümrânî, s. 199; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 143 vd.

138 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 156.

Sultan, bana dedi ki: 'Ben, rüyamda, sis ve duman içinde hiçbir şeyi göremediğim halde, güzel bir koku koklamakta iken semaya çekildim. Bana, 'Sen, Aziz ve Celil olan Tanrı'nın yakınındasın, arzu ve ihtiyaçlarını ondan iste!' şeklinde nida edildi. Ben de kendi kendime 'Uzun bir ömürden daha iyi ne olur!' dedim. Bunun üzerine bana 'Yetmiş yıl yaşa!' denildi. Daha sonra uykudan uyandım.' Gerçekten ben (Amîdülmülk), sultanın ömür süresini hesapladım, o, tam yetmiş yaşında idi; sultan, çeşitli hastalıklara yakalandı; zaman zaman ona sıtma nöbetleri de gelirdi; asla perhiz yapmaz ve ilaç içmezdi, bu nedenle de o, kuvvetten düşmüştü; kan kaybetmesi üzerine sedye ile Dârü's-Saltanat'a götürüldü ve orada vefat etti.[139]

Daha önce de belirtildiği üzere Tuğrul Bey, Altuncan Hatun'un oğlu Enûşirvân'ı Rey'e on fersahtan biraz fazla uzaklıkta bulunan bir kalede hapse attırmıştı. Sultanın hastalığının artması üzerine kale muhafızı ona, sultan öldüğü takdirde kendisini hapisten salıvereceği vaadinde bulunmuştu. Bir süre sonra sultanın ölümü üzerine Enûşirvân, ondan kendisi hakkındaki vaadini yerine getirmesini istedi ise de kale muhafızı, bunu yapmayıp durumu Vezir Amîdülmülk'e bir mektupla bildirdi. Tahta geçme amacıyla herhangi bir sorun çıkarabileceği endişesiyle vezir, Enûşirvân'ın salınmasına izin vermedi. Akli dengesi biraz bozuk olan Enûşirvân, bir gün kale valisini, hapis tutulduğu hücreye çağırıp onunla satranç oynamaya başladı. Fakat bir ara o, ansızın valinin üzerine atlayıp onu öldürdü. Bunun üzerine kaledekiler, derhal harekete geçip Enûşirvân'ın bulunduğu hücreden kaçmaması için etrafını çevirdiler. Enûşirvân, bu durumda, çok sevdiği câriyesine "Sen, şu pencereden aşağıdaki düzlüğe atıl ve orada beni bekle!" dedi. Asıl maksadı câriyesinin kendisinden önce ölmesini temin etmekti. Fakat, câriye aşağıya atlayınca bu sırada çıkan bir rüzgâr, câriyenin elbisesine girip onu, hiçbir şey olmadan oradaki bir dağın yakınlarına kadar uçurdu. Böylece ölümden kurtulan câriyenin sadece kolu kırıldı. Câriyeden hemen sonra kendini aşağıya atan Enûşirvân, parçalanarak can verdi; cesedi bir tabuta konularak getirilip annesinin Rey'deki mezarının yanına gömüldü.[140]

139 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 157.

140 Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 439 vd.

Devletin adını almış olduğu Selçukluların atası olan Selçuk Bey'in birkaç çocuğu vardı. Bunların sayıları ve adları hususunda müellifler arasında ihtilâf vardır. Hamdullah Müstevfi-i Kazvînî'ye göre Selçuk'un adları İsrail, Mikâil, Musa ve Yunus adında dört oğlu vardı ki burada zikredilen Yunus aslında Yusuf'dur. Ebû'l-Fidâ ve İbnü'l-Esîr ise yalnız üç isim veriyorlar: Arslan, Mikâil ve Musa. Mîrhând Mikâil, Musa ve Arslan Yabgu diye saymakta ve genç yaşta ölen başka bir oğlundan da bahsetmektedir ki bu da Yusuf adlı dördüncü oğludur. Bondârî ve el-Hüseynî'ye göre de Selçuk'un dört oğlu olup, dördüncüsü Yınal unvanlı Yusuf'dur. Keza Reşîdüddîn Fazlullah ve İbnü'l-Cevzî de Yusuf'u zikretmişlerdir. Bu itibarla Selçuk'un üç oğlunun mevcudiyeti muhakkak oluyor. Gördüğümüz gibi bazı kaynaklarda Selçuk'un dördüncü oğlu olarak Yusuf Yınal zikredilmektedir. Yınal veya İnal, aslında şahıs adı olmayıp, hânedana mensubiyeti gösteren tegin (şehzâde, melik) anlamında bir unvandır. Anlaşıldığına göre Yınal'ın asıl ismi Yusuf'dur. Yusuf bilhassa, aynı unvanı devam ettiren oğlu İbrahim dolayısıyla bilinmektedir. İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in amcasının oğlu ve aynı zamanda ana bir üvey kardeşi idi. Demek ki, Türklerdeki eski bir gelenek uyarınca ya Tuğrul Bey'in annesi, Mikâil'in ölümünden sonra Yusuf ile evlenmiş, ya da Yusuf'un ölümünden sonra Mikâil ile evlenerek zikredilen kardeşler dünyaya gelmiştir. Bunlardan hangisinin büyük olduğu bilinmediğinden, hangi ihtimalin daha doğru olduğu da kesin değildir. Yukarıda verilen malûmata göre Dukak'ın oğlu Selçuk'un oğullarından Mikâil, Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in babasıdır. Mikâil, babası Selçuk'un hayatta olduğu zamanda yapılan bir savaşta hayatını kaybetmiştir. Mikâil'in öldüğü bu savaş Selçukluların Oğuz Devleti'ne tâbi olduğu bir dönemde meydana gelmiş olup, Selçuk Bey'in oğlunu kaybetmesi üzerine çok üzüldüğü İbnü'l-Esîr tarafından rivâyet edilmektedir.[141] Bütün bu

141 Hamdullah Müstevfi-i Kazvînî, Neşr. Abdülhüseyin Nevâî, s. 427; Ebû'l-Fidâ, I, s. 516; İbnü'l-Esîr, IX, s. 362; Mîrhând, II, s. 653; Bondârî, s. 6; el-Hüseynî, s. 12; Reşîdüddîn Fazlullâh, Neşr. A. Ateş, s. 5; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 283; İbn Hallikân, V, s. 63-64; Geniş bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1958, C. XIII, s. 117-118; Krş. Mevdûdî, s. 73.

bilgilere göre Tuğrul Bey'in yetmiş yaşında vefat ettiği nazarıitibara alınırsa 383 (993) yılında dünyaya geldiği anlaşılır. Doğum yeriyle ilgili olarak Cend[142] şehrinin adı geçmektedir.[143] Buna göre, Tuğrul Bey'in babası Mikâil'in Cend döneminde hayatını kaybettiği tahmin edilebilir. Tarihi kaynaklar, Selçukluların, gayrimüslim Oğuzlarla, Müslüman Karahanlılar ve Samanîler arasında siyasal bakımdan temayüz etmeye başladıklarını kaydetmektedirler. Sözgelimi Samanîlerin, Karahanlılara karşı, hudutları üzerinde, Buhârâ-Semerkant arasında, Selçuklulara bir yurt verdiğini, fakat Selçuk Bey'in bu yurda göçmeden önce, takriben yirmi-otuz yıllık bir mücâdele hayatından sonra, Cend'de öldüğünü ve orada defnedildiğini aktarmaktadırlar.[144] İbnü'l-Esîr'e ve diğer bazı kaynaklara göre Selçuk Bey, tahminen 1009 yılında 107 yaşında Cend'de ölüp, orada toprağa verildikten sonra, geride kalan oğullarından Mîkâil gayrimüslim Türk ülkelerine cihada

142 Cend kasabası Yengikend (Dîh-i Nev) yakınlarında idi. 10. yüzyılda Oğuz yabgusunun kışlak merkezi olmuştur. Savran suyunun Seyhun'a döküldüğü yerden iki günlük uzaklıkta olan Cend'in kalıntıları Cankend adıyla bilinen mevkide görünmektedir. Anonim, *Hudûdü'l-Âlem*, İng Çev. Minorsky, London 1937, s. 122, 312; Cend şehri önemli fetihlerin hareket merkezi olarak uzun dönem etkinliğini korumuş bir şehirdir. Selçuklular ve onlardan sonra bölgeye hâkim olmak isteyen devletler bu şehri ellerinde tutmayı amaçlamışlardır. Ayrıntılı bir açıklama için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Cend", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VII, İstanbul 1993, s. 359-360.

143 İbn Hallikân, V, s. 63; Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXXI, İstanbul 2012, s. 344.

144 İbnü'l-Esîr, IX, s. 362; el-Hüseynî, s. 2; Ahmed b. Mahmud, I, s. 5; Zahîrüddîn Nîşâpûrî, s. 11; Reşidüddîn Fazlullah, *Câmi'ü't-tevârîh (Selçuklu Tarihi)*, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Günes, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 72; Mîrhând, II, s. 653; Şebânkâreî, s. 96; Kaynakların Sultan Alp Arslan'ın Türkistan Seferi esnasında Cend'e kadar varıp, dedesi Selçuk'un mezarını ziyareti hakkındaki kayıtlarına göre, Selçuk Bey'in Cend'de medfun bulunduğu kesinleşmiş olmaktadır. Ergin Ayan, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", s. 110; Cend şehri Selçuklular nezdinde geleneksel bir değer kazanmış ve Sultan Sancar'ın "Menşûr-u Vilâyet-i Cend" başlıklı bir münşeât belgesinde, Cend için "Devletimizin başlangıcı ve mebdei, aziz belde" *sıfatları kullanılarak bu husus ifade edilmiştir.* Bahâeddîn Muhammed b. el-Mü'eyyed el-Bağdadî, *et-Tevessül ile't-Teressül*, Neşr. A. Behmenyâr, Şirket-i Semâmî-i Çâp, Tahran 1315 hş., s. 14-16.

çıkarak bizzat kendisi savaşa girmiş ve Allah yolunda şehit düşmüştür.[145] Çocuk yaşta babaları Mikâil'i kaybeden Tuğrul ve Çağrı beyler, dedeleri Selçuk Bey tarafından itinalı bir şekilde yetiştirilmişlerdir. Tuğrul Bey'in doğumundan Selçuk Bey'in ölümüne kadar olan sürede dede-torun sürekli olarak birlikte olmuşlar, Mîrhând'ın *Meliknâme*'ye dayanarak verdiği bilgiye göre Selçuk Bey, Tuğrul ve Çağrı'nın terbiyelerine ve lider olarak yetişmelerine özel bir dikkat ve itina göstermiştir. Mîrhând bu konuda ayrıca şunları ekliyor:

Selçuk, rüşd ve ikbâl alametlerini, Mikâil'in oğullarının alnında gördü ve Allah'ın rahmetine kavuşuncaya kadar tabakât-ı haşem (ordu tabakaları) ve sâir ümmetin işlerinin bağlama ve çözme dizginini onların rey ve görüşüne verdi bağladı. Selçuk'un vefatından sonra, hüsn-ü tedbir, lütf-u takdir, kemâl-i şecaat ve yiğitliğin fazlalığı bakımından emsal ve akranlarından üstün olan Tuğrul ve Çağrı, dostların zaferinde ve düşmanların zilletinde güzel işlere öncelik verdiler. Sonunda iş öyle bir yere vardı ki, onların kudretinin artmasından Mâverâünnehr ve Türkistan meliklerinin yüreğini büyük bir korku kapladı.[146]

Burada tafsilâtına giremeyeceğimiz siyâsî hâdiselerde Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmûd tarafından tevkif edilmesinden (1025) sonra Selçukluların başına Tuğrul ve Çağrı beylerin geçmesi, yukarıdaki kaynağın da ifade ettiği gibi, Selçuk Bey'in görüş ve icraatında ne kadar isabetli olduğunu göstermektedir. Mîrhând'ın ifadelerine bakarsak, Selçuk Bey'in ufkunun esasen sonraki hadiselerden anlaşıldığı kadarıyla ne kadar değerli olduğu görülmektedir. Selçuk Bey'in torunlarını yetiştirmekle, onlara askerî ve idârî eğitim vermekle ve bu konularda tecrübe kazandırmakla sınırlı kalmadığı, onlara İslâmî

145 İbnü'l-Esîr, IX, s. 362; İbn Kesîr, XII, s. 138; Nüveyrî, XXVI, s. 155; Mîrhând (II, s. 653), İbnü'l-Esîr'in hilâfına olmak üzere henüz Selçuk Bey'in sağlığında, Karahanlı İlig Han'ın kaçışından sonra bir kaleyi kuşatırken Mikâil'in bir ok isabetiyle şehid olduğunu söylüyor ki bu da 992'den önceki bir tarihe tekâbül etmektedir. Mehmet Altay Köymen'e göre, Mîrhând'ın verdiği bu bilginin doğru olması mümkün görünmemektedir. Tafsilât için bk. Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 31 vd., n. 1.

146 Mîrhând, II, s. 653.

dinî terbiye de verdiği açıktır. Bunu kaynakların ifade ettikleri gibi Tuğrul Bey'in samimi bir dindar olmasından anlamaktayız. Tuğrul ve Çağrı kardeşler şüphesiz Cend'de başlayan gazâ ruhu ile yetişmişlerdi. Tuğrul Bey'in çocukluk ve gençlik yılları küçük bir topluluk olan Kınık boyunun Cend gibi Müslümanlarla bir sınır kasabasında var olma savaşı içerisinde geçmiştir. Meselenin asıl nazarıdikkati celbeden yönü, evvelce gayrimüslim Oğuz Yabguluğu'nun hâkimiyeti altında bulunan Cend'in, Selçukluların bu havaliye göç etmeleri ve İslâm'a girmeleri ile birlikte gazâ ve cihâd sahasına inkılâb etmiş olmasıdır. Bu şartlar altında yetim olarak büyümesi Tuğrul Bey'in mücâdeleci lider vasfını kazanmasında son derece tesirli olmuştur denebilir. İlâveten Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin beraber büyüyüp yetişmeleri hâli Karahanlılar ve Gazneliler gibi iki büyük Türk devletine karşı girişilen mücâdelede daima birlikte hareket etmelerine ve devletleşme davasına büyük hizmet etmiştir. Örneğin yaklaşık aynı dönemde yaşayan müellif Beyhakî, sürekli olarak Musa'ya Yabgu diye hitap etmekte ve birbirlerine yakın statülerde olduğu sanılan Musa, Çağrı ve Tuğrul'un, birlikte hareket ettiklerini belirtmektedir.

Tuğrul Bey, merhametli, asil davranışları olan, sabırlı, cömert, dürüst, cesur, dindar, çok sadaka dağıtan bir hükümdârdı. Her beş vakit namazı camilerde cemaatle eda ederdi. Haftanın her Pazartesi ve Perşembe günleri oruç tutardı. Çok sayıda hayır işi yaptı, camiler inşa ettirdi ve şöyle derdi: "Kendime bir saray yaptırıp da yanında bir cami inşa ettirmezsem utanırım." Âlimlere ve din adamlarına sevgi ve saygı gösterir onları himâye ederdi.[147]

İbn Hassûl'un *Tafdilü'l-Etrâk* adlı eserinde Tuğrul Bey hakkında söylediği şu sözler aslında çok şey ifade etmektedir: "Bu zatın gözümüz ile gördüğümüz ve kulaklarımız ile işittiğimiz adl ve ihsanının asarını ve Allah'ın rızasının nerede olduğunu araştırmasını ve hiddet ve sükûn hallerinde Tanrı'nın kullarına merhamet ve şefkatini

147 İbn Hallikân, V, s. 66; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 85; Sübkî, III, s. 389-391; Cemâleddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Mansûr Zâfir b. Hüseyin el-Ezdî, II, Tahkik: Asâm Mustafa Hezâyme-Muhammed Abdülkerîm Muahfaza, s. 432; Yahya b. Abdüllatîf el-Hüseynî el-Kazvînî, s. 104.

ve kendisinden evvelki hükümdârlar nazarında ehemmiyetli sayılan mal ve akaret istihkârını aşağıda zikredecek ve bunları temellük, riya, kizb ve tahminden ari olarak söyleyeceğiz. Çünkü bizim bir havi ve tamaımız ve riyâkârlığa bir ihtiyacımız yoktur. Maksadımız zati itibarıyla matlup olan sıtk-u saadet ve hakk-u hakikat yoluna gitmek ve bu padişahın eyyâmında nail olmuş olduğumuz rahata teşekkür etmiş ve bu nimetin hakkını ödemiş olmaktır. Türkler bu padişahın şahsında adli yeryüzüne şamil olmuş ve ünü doğu ve batıyı tutmuş ve kendisinden sonra hiç kimsenin liyakat kesb edemeyeceği bir mülk kendisine verilmiş ve kendisinin yüceliği nisbetinde kendisinden evvel hiçbir hükümdâr görülmemiş ve her Müslime taati taayyün etmiş ve gizli ve açık onun dostluğundan ayrılmamak ve gece ve gündüz onun nusrete mazhar olması duasını dilden düşürmemek farz olmuş bir zat bulmuşlardır. Tuğrul Bey, merhamet ve şefkat konularında diğer hükümdârlardan ayrılmakta, hiç kimseyi boş çevirmemeye çalışmakta ve mal ve akarete önem vermemekteydi. Peygamberin: 'Tanrı bir kişi hakkında hayır murad ederse ona sadık bir vezir ve müşavir ihsan eder ki o vezir, o kişi unutacak olursa -herhangi bir nesneyi- ona hatırlatır ve hatırladıklarını yapmakta ona yardım eder.' hadisi Veziri Amîdülmülk Kündürî'de yerini bulmuştur. Tuğrul Bey'in gerek cürüm ve kabahat irtikap edenlere karşı gösterdiği hilm ve gerek lütf-u kerem ve eli açıklık ve büyük memurları tevkiri ve asil aileleri görüp gözetmesi ve şüpheli işlerden kendisini uzak ve yüksek tutması gibi güzel hareketleri ve takdire şayan halleri hep Kündürî onun hizmetiyle şerefyap olalı vaki olmuştur." İbn Hassûl şöyle devam etmektedir: "Bu sultanın hükümdârlığının daimî olacağına ve bu hükümdârlığın esaslarının payidar kalacağına ve hiçbir zaafa uğramayacağına bence kat'i delil teşkil eden; gözümle gördüğüm vera ve takvasındandır ki: Emîr Züreyr b. Alâüddevle, Cerbâzâkân valiliğine tayin olunduğu vakit kendisine büyük mezuniyet verilmiş ve iktidarı tahdit olunmamak ve bu verilen salâhiyet geri alınmamak şart edilmiş idi. Ben bu hükümdârın; kendisine bu büyük mezuniyet ve salâhiyeti verdiği vakit teşkil olunmuş olan yüksek mecliste hazır idim. Hükümdâr; derhal ahaliye zulüm ederse ve bir mülkü kabz ve gasb

eylerse bu mezuniyet ve salâhiyet elinden alınır ve bu hareketlerine karşı ses çıkarılmamak olmaz' dedi ki mecliste hazır bulunan kadılar, vezirler, kâtipler ve erbâb-ı adil ve hakkaniyetten hiçbir kimsenin bu istisna aklına gelmemiş ve hükümdârdan başka hiçbir kimse bu şerefli sözü söyleyememiş idi."[148]

Bu ifadelerden Tuğrul Bey devrinde memuriyete tayinlerin bir nevi kurultay kararıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Sultan bilhassa ahaliye zulüm yapmamak ve mülkünü gasb etmemek noktalarına işaret ederek, aksi şekilde davrananların memuriyetlerinin elinden alınacağını vurgulamıştır. Elbette yukarıda Tuğrul Bey'in işaret ettiği hususların temini, ilgili memuriyet ve mansıblara liyakatli ve ehliyetleri kişilerin tayini ile mümkündü. Buna bir misal olmak üzere el-Hüseynî'nin zikrettiği Horasan Amîdi Muhammed b. Mansûr en-Nesevî gösterilebilir:

> Horasan Amîdi gençliğinde Sûkü'l-Asker'de kasap idi. Ahûrsâlâr Sultan Rükneddîn Tuğrul'un nedimlerinden idi. Ahûrsâlâr öldükten sonra Amîd Muhammed bu vazifeyi üzerine aldı. Ahırı süpürmek, sulamak, hayvanların çullarını, yem torbalarını düzeltmeye, tamir eylemeye memur edildi. Sultan bunun hayrete şayan hizmetini her gün görür ve taaccüp ederdi. Nihayet meşalecilerin amirliğini kendisine verdi.[149]

Peki tarihte benzeri görülmedik bu hükümdâr hakkında İbn Hassûl'un yukarıdaki güzel sözlerinden başka ne söylenebilirdi? Aslında bu Tuğrul Bey'in siyasetinin nitelik ve niceliği ve kurduğu devletin teşkilatlanmasıyla ilgili bir sorudur. Zira, şu temel soruya yanıt aramak ihtiyacını duyduk: Selçuklular üç güçlü devletin -Samanîler, Karahanlılar, Gazneliler- arasında sıkışmış, tazyik ve baskıya maruz kalmış, sabit bir yurdu bulunmayan göçebe kabileler toplumundan bir cihan imparatorluğu haline nasıl gelebilmiştir? Bu soruyu Türk tarihinin karakteristik özüyle ilişkilendiren şey, bize kadar intikal

148 Abbâs Azzâvî, "İbn Hassül'ün Türkler Hakkında Bir Eseri", Çev. Şerafettin Yaltkaya, *Belleten*, Ankara 1940/1994, C. IV, S. 14-15, s. 265 vd.

149 el-Hüseynî, s. 22.

eden yazılı kayıtların, Selçuklu hükümdârlarının adalet ve nizâm-ı âlem anlayışları açısından birbirini teyit etmeleridir.

İbn Hassûl'un yukarıdaki ifadelerini teyid eden başka kaynaklar da vardır. Bunlardan biri de Tuğrul Bey'den doksan yıl kadar sonra eserini yazan, Şiî müellif Abdülcelîl el-Kazvînî'dir ki eserinin birçok yerinde ondan, Tuğrul-i Kebir, Tuğrul-i Bozorg diye bahsetmiştir. Bundan anlaşılmaktadır ki, Tuğrul Bey Sünnî olmasına rağmen, yıllar sonra Şiîler tarafından bile takdir edilmeye başlanmıştır.[150] Fahreddîn Gorgânî ve İbn Hassûl da eserlerini Tuğrul Bey'e ithaf etmişlerdi.

Tuğrul Bey'in idaresinin hâkimiyeti altına aldığı bölgelerin ahalisi tarafından benimsenmesinde, şüphesiz onun merhametli, hoşgörülü ve affedici olması en önemli sebeplerdendir denebilir. Buna örnek, kendisine karşı savaşan Liparit'i affederek serbest bırakması ve el-Besâsîrî gibi türlü cürümler işlemiş bir asiyi, her şeye rağmen halîfe cevaz verdiği takdirde affetmeye hazır olduğunu bildirmesidir. Ayrıca yukarıda gördüğümüz gibi kendisine karşı direnen İsfâhân halkını da affetmişti.

Tuğrul Bey'in bütün siyâsî icraatından çıkarılan neticeye göre onu siyâsî bakımdan devlet idaresinde oldukça sabırlı olarak tanımlamak mümkündür. Ancak bu tanımlamayı siyâsî hayatının ve şahsiyetinin bütününe bakmak sûretiyle yapmak doğru olabilir. Şüphesiz bu görüşü bir iki misalle teyid etmek mümkündür. Meselâ yukarıda Tuğrul Bey'in, halîfenin davet etmesine rağmen Bağdat'a gitmek üzere uzun bir süre beklemiş olduğunu tafsilâtıyla anlatmıştık. Onun bu sabrını daha başka misallerle, aldığı istihbaratlara rağmen kişileri cezalandırmada aceleci davranmamasında görüyoruz.

Sultan Tuğrul Bey, iyi sofra kurmak ve türlü türlü yiyecekler hazırlatmak hususuna son derece itina buyururdu. Öyle ki o, erkenden atlanıp gezintiye veya ava gitti ise, deştde bir şeyler yemek üzere yirmi katır yükü yiyecek onunla birlikte giderdi. Sahrada o kadar yiyecek (ortaya) korlardı ki, bütün emîrler ve Türkler bu işten hayretler içinde kalırlardı. Türkistan hanlarının saltanat düzeni

150 Abdülcelîl el-Kazvînî, s. 140, 219, 380, 580; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 138.

hep böyledir. Zira, hizmetkârların elinde ve mutfakta bol yiyecek bulunurdu.[151]

Nizâmülmülk'e öre, Tuğrul Bey zamanında hiçbir Zerdüştînin, Hristiyanın, Râfızînin Sahra'ya gelmeye veya bir Türk'ün huzuruna çıkmaya cüret ve cesaretleri yoktu. Bütün Türklerin kedhüdâlığı, memur (mutasarrıf) ve zanaatkârları (pişegân) temiz Hanefî veya Şâfiî mezhebine mensup Horasanlı insanlardan olurdu. Ne kâtipler ne de gûlâmlar, Irak'ın kötü mezheplileri için kendilerine gelmelerine yol verirlerdi. Türkler de onlara meşguliyet verilmesine meydan bırakmazlar veya izin vermezlerdi; "Bunlar hep Deylemlilerle aynı mezheptendirler ve onların destekleyicisidirler. Onlar işlerde ayaklarını sağlamlaştırdıkları ve ayaklarını bir yere koydukları zaman, Türklerin işlerini ziyana uğratırlar, Müslümanları da sıkıntılara sokarlar. Düşmanların aramızda olmamaları daha iyi" derlerdi. Bunun neticesi olarak onlar, başlarına bir afet gelmeksizin yaşadılar. Bugün işler o dereceye varmıştır ki, dergâh ve divân onlarla (kötü mezheplilerle) dolmuştur ve Türk'ün kuyruğunda on ve yirmi kişi koşar ve bu Horasanlıları, onların dergâha ve divâna geçerek orada ekmek yemesine bırakmamanın tedbiri içindedirler. Türklerin onların fesatlarından haberdar olmalarının tam zamanı. Divân Horasanlı kâtiplerden ve memurlardan hali kaldığı zaman, bendelerinin sözleri hatırlanır. O zamanda bir kimse kedhüdâlık, ferrâşlık veya rikâbdarlık için bir Türk'ün katına geldiği zaman, "Sen hangi şehirdensin; hangi vilâyettensin; hangi mezheptensin, hangi millettensin?" diye sorarlardı. Eğer, Hanefî veya Şâfiî veya Horasanlı, mezhebe taalluk etmeyen Mâverâünnehrli ise onu kabul ederlerdi; eğer o, "Şiîyim; Kûm, Kâşân, Âve, Sâve, Rey'denim" derse, kabul etmezlerdi; "Biz yılanı öldürürüz, beslemeyiz" derlerdi. Her ne kadar birçok para (mal), nimet hediye eder idiyse de fayda etmezdi ona kendilerine ulaşmaya yol vermezlerdi. Eğer Sultan Tuğrul ve Alp Arslan, emîrin veya bir Türk'ün bir Râfızî'yi kendilerine ulaşmaya yol vermiş olduklarını hiç işitmeye görsünlerdi; onu azarlar ve ona kızarlardı.

151 Nizâmü'l-Mülk, s. 89.

Bunun neticesi olarak, onların padişahlığı düzen ve mutluluk üzere idi ve başa hiçbir belâ gelmezdi.[152]

Nizâmülmülk'ün Tuğrul Bey'e ve onun emri altındaki Türklere dair verdiği bilgilere muvafık olarak Tuğrul Bey'in samimi bir Sünnî Müslüman olduğunu ifade eden kaynakların kayıtlarını yukarıda müteaddit defalar kaydetmiştik. Bu münasebetle acz ve zaaf içerisinde bulunan Sünnî İslâm dünyasında Tuğrul Bey'in ve onun şahsında Türklerin âdeta bir kurtarıcı olarak addedildiğini kabul etmek lâzımdır. Osman Turan'ın ifadesiyle İslâm'ın talihinin tersine döndüğü, iç ve dış buhran ve istilalar ile ümitsizlik hüküm sürdüğü bu devirde Türklerin (Oğuz ve Karlukların) İslâm dinini kabullerine dair gelen haberler Müslümanlar için bir teselli kaynağı teşkil ediyordu.[153]

10. asır Arap coğrafyacıları Türkler hakkında şunları yazıyor: Bütün Mâverâünnehr hudutları dâr-ı harptır. Hârezm'den İsfîcâb'a kadar Oğuzlar, İsfîcâb'tan Fergana'nın ucuna kadar Karluklar hudududur. Türklerden daha çetin dâr-ı harp olmadığı İslâm dünyasında meşhurdur. Mâverâünnehr halkı onları Dar-ı İslâm'dan defederler. Bütün Mâverâünnehr huduttur. Düşmanın akınları onlara ulaşır. Türkler halîfelerin cesaret, cüret, atılganlık bakımından diğer milletlere tercih ettikleri askerleriydi. Onlardan bir cemaat Bağdat'a halîfelerin yanına gelip onların kumandanları, maiyeti ve itimad ettikleri kişiler oldular: Dârü'l-Hilâfe'nin subaşısı olan Ferganalılar ve Türkler gibi.[154]

İşte cesaret ve savaşçılık bakımından emsalsiz olarak tavsif edilen Türk kavimlerinin Müslüman olmaları ile halîfelik topraklarının doğu sınırlarında asayiş ve huzurun korunması ve Türklerin İslâmiyet'e hizmetleri ile ilgili ümitler doğmuştu. Nitekim doğu tarafından gelecek olan Türklerin İslâmiyet'i kurtaracağına dair birtakım hadisler de yayılmıştır.

---

152 Nizâmü'l-Mülk, s. 115.

153 Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 173.

154 Ebû İshâk Fârisî el-İstahrî, *Kitâb Mesâliku'l-Memâlik*, Ed. M. J. De Gooje, Lugduni-Batavorum, Brill 1928, s. 290; İbn Havkal, *Kitâb Sûretü'l-Arz*, Münteşirât Dâr Mektebetü'l-Hayat, Beyrut-Lübnan 1992, s. 387; Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, V, 46 vd.

Mukaddesî'nin naklettiği bir hadise göre Hz. Peygamber şöyle demişti: "Horasan topraklarından, benimle aynı adı taşıyan güzel yüzlü, feylesof, âlim biri çıkacak, Horasan'dan Dervâzât kapısına kadar fetihler yapacak, Büveyhîlerin tahakkümüne son verecek, karşısında tek bir silahlı kalmayıncaya kadar kılıcını bırakmayacak, Horasan, Fars, Irak, Medine ve Mekke minberlerinde adına hutbe okunacak."[155]

Tuğrul Bey zamanından önce yaşamış bulunan Mukaddesî'nin Tuğrul Bey Muhammed'e işaret eden böyle bir hadis rivâyetini naklettiğine bakılırsa anılan coğrafyalardaki halkın 10. yüzyılda Büveyhîlerin tahakkümü altında baskı ve zulüm gördüğü anlaşılmış oluyor. Böyle bir durumda bir kurtarıcı beklentisi içinde olunduğu ve bu kurtarıcının Tuğrul Bey'de tezahür ettiği şüphesizdir. Zira Selçuklu Devleti'nin Horasan bölgesinde ortaya çıkması Tuğrul Bey'in İslâmî adının Muhammed olması, Büveyhî Devleti'ne son vermesi tarihen vârid olmuştur.

Bu hadisin İbn Haldun tarafından nakledilen bir kehanetle teyid edildiğini görüyoruz; "Me'mûn, Zuban'ın büyük bir hâkim olduğunu ve hikmetini takdir etti. Abbâsîlerin ne kadar hüküm süreceklerini ondan sordu. Hakîm, halîfeliğin Me'mûn'un oğullarından kardeşinin oğullarına geçeceğini, Deylemîlerden olan Acemlerin halîfeliğe tagallüp ederek elli yıl hüküm süreceklerini, Tanrı'nın kaza ve kaderi yerini bulacağını, bundan sonra Deylemlerin hallerinin kötüleşeceğini, kuzeydoğudan gelerek Türklerin galebe çalacaklarını, Şam'a, Fırat'a ve Seyhun'a kadar olan ülkelere sahip olacaklarını ve çok geçmeden Rum ülkesini ele geçireceklerini ve bu yolla Tanrı iradesinin yerini bulacağını söyledi. Me'mûn: 'Sen bu sözleri neye dayanarak söylüyorsun?' diye sorduğunda Hakîm: 'Satrançı ihtira etmiş olan Hintli Hakîm Daher b. Sasa'nın koyduğu kaide ve hükümlerden ve hakîmlerin eserlerinden istifade ederek söylüyorum' diye cevap verdi. Ben diyorum ki: Hakîm'in zuhuruna işaret ettiği Türkler Selçukoğullarıdır."[156]

155 el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Akâlîm*, Ed. M. De Gooje, Lugduni Batavorum, Brill 1906, s. 472.

156 İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 207 vd.

Yukarıda nakledilen rivâyetlerin sahih olup olmadıklarına karar verecek durumda değiliz, ancak görülüyor ki İbn Haldûn'un naklettiği bu kehanet ile yukarıda Mukaddesî'nin rivâyeti bazı noktalarda örtüşmektedir. Bu noktalardan biri Mukaddesî'nin yaşadığı devirde ve Selçukluların İslâm'a girdikleri ve devlet haline geldikleri 11. yüzyılın ortalarında Büveyhîlerin Abbâsî Halîfeliğine tahakküm ettiklerine dair pek çok tarihi kaynağın ifade ettiği gerçek, diğeri ise devrin sosyal ve siyasal şartlarında Türklerin bir kurtarıcı olarak görülmesidir. Gerek Mukaddesî'nin gerekse İbn Haldûn'un rivayetlerini nakletmemizin ve aralarında bir bağlantı kurmamızın esas gayesi budur.

Kaşgarlı Mahmûd, eserini yazıp 1074'te bitirdiğine göre Karahanlı kültür çevresinde yaşamış olmasına rağmen Tuğrul Bey devrini de görmüş ve yaşamış bir âlim olarak şunları söylüyor: "İmdi, kul Mahmûd İbn el-Hüseyin İbn Muhammed el-Kaşgarî der ki: Talih Güneşi'nin Türklerin burcunda doğduğunu ve Ccnâb-ı Hakk'ın Türk hakanlarını göğün felekleri arasına yerleştirdiğini, onlara 'Türk' dediğini ve egemenlik verdiğini, onları çağın hakanları yapıp dünyaya hükmetmenin dizginlerini ellerine verdiğini, onları tüm beşeriyete memur ettiğini, doğruluğa yönelttiğini, onlara katılanları ve onlar adına çabalayanları güçlendirdiğini böylece istedikleri her şeyi elde ettiklerini ve çapulcuların rezilliğinden kurtulduklarını idrak ettim. Anladım ki akıl sahibi her insan onlara katılmalıdır; aksi halde onların ok yağmuruna maruz kalır. En iyisi gönüllerini almak, kulaklarına eğilmek sûretiyle onlara yanaşmak ve onlarla kendi dillerinde konuşmaktır. Hasımlarımdan birisi onların tarafına geçerse, onu diğerlerinin hışmından korurlar: başkaları da onunla birlikte iltica edebilir ve böylece kötülüğe maruz kalma konusundaki tüm korkular bertaraf olur. Buharalı imâmlar arasındaki güvenilir bir kaynaktan ve Nîşâpûr imâmından işittim. Her ikisi de aşağıdaki hadisi aktardı ve ikisinin de isnat zinciri Resûlullâh'a (Allah'ın salât ve selâmı onun üzerine olsun) dayanıyor. Kıyamet alâmetlerinden, ahir zaman azaplarından ve Oğuz Türklerinin ortaya çıkışından söz ediyordu. Dedi ki: 'Türklerin lisanını öğrenin, çünkü onların

saltanatları uzun sürecektir.' Bu hadis sahih ise Türkçeyi öğrenmek dinî bir vecibedir. Eğer sahih değil ise, marifet bunu gerektirir."[157]

Çağrı ve Tuğrul beyler beraberce, İslâm dünyasında yeni bir tarihi devir açmışlardı. Emevîler ve Abbâsîlerden sonra ortaya Selçuklu İmparatorluğu çıkmıştı. Müslüman dünyasında Türk dönemi başlamış ve 21. yüzyıla kadar sürmüştür. Tuğrul Bey'in kurmuş olduğu devlet, zamanının en büyük ve en güçlü devleti idi. İran'ı, Irak'ı, Azerbaycan'ı, Ermenistan'ı, Horasan'ı, bütün Afganistân'ı, Türkmenistan'ı, Karakalpakistân'ı ve Kızılkum çölünü içine alıyor ve 3.600.000 kilometrekareye erişiyordu.

Tuğrul Bey'in Ölümünden Sonra Halîfeliğin Durumu

Halîfenin kızı Seyyîde Hatun tarafından gönderilen Tuğrul Bey'in ölüm haberi 24 Ramazan 455 (20 Eylül 1063) tarihinde Bağdat'a ulaştı. Bu sıralarda Hemedân'da başıboş serseri taifesi fitne ve fesad çıkarıp şehir amîdi ile beraber şehir şıhnesinin ileri gelen adamlarından yedi yüz kişiyi öldürdüler. İşveli oynak kadınları davul ve nefesli sazlarla yanlarına getirdiler ve ölüler karşısında yiyip, içtiler. İstedikleri birisini de amîdin yerine tayin ettiler. Onların bu hareketleri ay sonuna değin sürdü.[158]

Sultan Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Selçuklu merkezî hâkimiyetinin kısa bir süre de olsa boşluk göstermesi sonucunda özellikle Irak'ta vasal devletlerin emîrlerinin tedirginliklerine işaret eden bazı olaylar çıkmıştır. Araplar Bağdat'ın dış taraflarına ve yakın yerlere dağılıp yolları kestiler ve Bağdat'a bağlı Zâhir ve yörelerindeki halkın elbiselerini aldılar. Akrakûf'tan da değeri binlerce altın olan camuzları sürüp götürdüler. Bu arada halk Müslim b. Kureyş'in Bağdat'a girip Dârü'l-Memleke'yi yağmalamasını konuşup durdular. Müslim'in halîfeliğe bağlı bütün yerlere saldırması, buradaki halkı para ödemeye zorlaması, karşı koyanları yağmalaması halkı

157 Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lugati't-Türk*, Çev. Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurteser, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 11.

158 İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 82; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 156; İbn Kesîr, XII, s. 201.

Tuğrul Bey Kümbeti (Fotoğraf: Seda Muratoğlu)

son derecede huzursuz ve rahatsız etti. Ancak o herhangi bir riske girmemek için ziraatle ilgili yerleri yağmalamaktan çekindi. Bağdat dışında oturan halk, Ebvâbü'l-Azîze'den sık sık yardım istemeye başladı. Bu arada askerlerin Müslim'e karşı harekete geçmeleri üzerine o özür dileyip, "Ben halîfenin hâdimiyim. Amîdülmülk halîfelikte bulunan sultana ait değerli mücevherleri askerlerine sarf etmek gereği duyup istemiştir" diyerek halîfeye haber gönderdi. Fakat onun bu sözleri nazarıdikkate alınmadı. Bağdat yörelerinde oturan halk direnişe geçti ise de bastırıldı.[159]

159 İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 82.

Sultan Tuğrul Bey'in ölümünü haber alan Halîfe el-Kâim Biemrillâh ise bu beklenmedik durumun icâbı olarak derhal faaliyete geçmiştir. Onun bu şekilde hareket etmesinin sebebi kolayca anlaşılır bir keyfiyettir. Zira Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Irak'ta halîfelik topraklarında bir otorite boşluğunun ortaya çıkacağı muhakkak gibi görünmektedir. Muhtemelen siyâsî gücünü yeniden elde etmeyi, ayrıca topraklarında sulh, sükûn ve istikrarı sağlamayı amaçlayan Halîfe el-Kâim Biemrillâh, Sultan Tuğrul Bey'in ölümü üzerine ona tâbi bulunan çevre emîrlerinin kendi başlarına hareket etmelerine mâni olmak zorundaydı. Bu münasebetle Müslim b. Kureyş, Nûrüddevle Dübeys, Hezâresb, İbn Verrâm'ın çocukları Ebû'l-Feth ve Ebû'n-Necm ile Bedr b. Mühelhil'e mektuplar yazarak ortaya çıkan yeni durumu görüşmek üzere Bağdat'a sarayına çağırdı. Halîfenin bunu yapmadığı takdirde karşılaşabileceğini tahayyül ettiği manzara, bu teşebbüsünde ne kadar haklı olduğunu göstermektedir. Adları geçen bu emîrler, yapılması gereken işler hakkında, kendi aralarında fikir alış-verişlerinde bulundular. Müslim, kendisine halîfe tarafından gönderilen hil'ate memnun oldu.[160]

Amîd Ebû Sâ'id el-Kâyinî'ye de haberler gönderilip durum bildirildi. Fakat amîd, kendisinin cevabı beklenmeden Bağdat ve çevresinde emniyet ve asayişi sağlamak üzere görevliler tayin edilmesi nedeniyle muhalefet yapmaya başladı ve galiba bu durum halîfenin planlarını tam olarak tatbik etmesine engel teşkil etmiştir. O, "Beni korkutup dehşete düşüren şey, sultanın ölüm haberinin bütün ülkeye yayılmış olmasıdır. Halbuki bu haberin, ülkenin yağmaya uğratılmaması için gerekli önlemlerin alınmasına kadar gizli tutulması, çok doğru ve isabetli olurdu. Ben, Hilâfet Sarayı'na ancak huzur ve sükûn sağlandığı takdirde giderim. Ben, Vezir Amîdülmülk'ün gûlâmıyım, eğer bana ondan herhangi bir emir mektubu gelecek olursa ona uyarım" dedi ve halîfenin çağrısını yerine getirmeyip Bağdat'a gitmedi. Ebû Sa'îd el-Kâyinî, halîfenin davranışları karşısında, Acemleri (Türk) toplayıp, Kasr-ı İsa çevresinde savunma

160 İbnü'l-Esîr, X, s. 41; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 151.

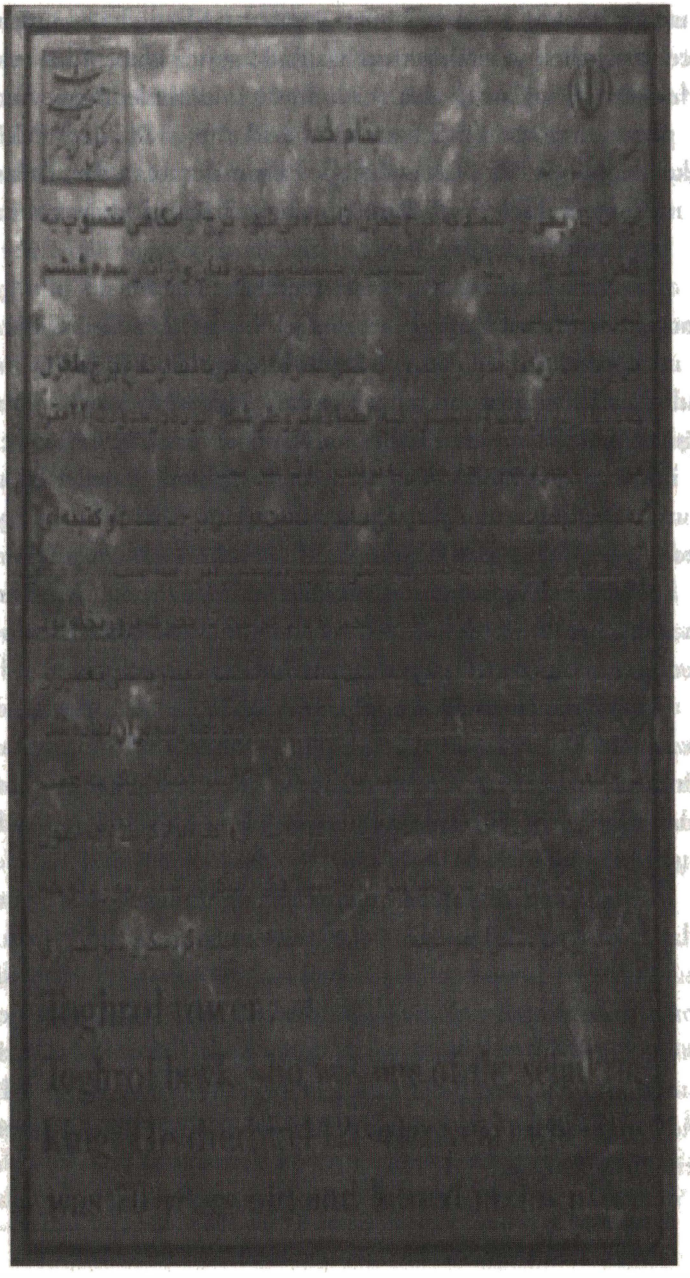

Tuğrul Bey Kümbeti'nin günümüzdeki kitabesi (Fotoğraf: Seda Muratoğlu)

amacıyla buranın kapısına bir sur yaptırmaya başladı ve buraya yiyecek maddeleri ve silah getirip hazırladı; ayrıca Ukberâ'dan teknelerle getirttiği sağlam satıhları savunma için düzenledi ve çevredeki Araplara sultanın ölüm haberi için hazırlanıp gönderilen tevkîlere el koydu, ayrıca Dârü'l-Memleke'de çalınmakta olan davulları susturmadı ve özellikle "Sultanın ölüm haberinin pek doğru olmadığını" açıkladı.[161]

Sadece başkentte değil, eyâlet merkezlerinde de sultanın gıyabında nevbet (dârü't-tabl) çalınıyordu. Ebû Sa'îd el-Kâyinî'nin sultanın ölümü kendisine resmen bildirilmediği için Bağdat'ta nevbet çaldırmaya devam etmesi buna bir örnek teşkil etmektedir. Anlaşıldığına göre, yukarıdaki emîrler halîfenin davetine icâbet etmekle, yeni durumda halîfenin istek ve iradesi dâhilinde hareket edeceklerinin işaretini vermiş olmakla beraber, Amîd Ebû Sâ'id el-Kâyinî verdiği cevapta halîfeye karşı muhalif bir tutum takınmıştır. Amîd, yukarıda adları geçen emîrlerin kendisinin muhalif olduğunu anlayınca halîfeye sadakatlerinin delili olarak onu yakalamaya teşebbüs edeceklerini düşünerek savunma hazırlıklarına girişmiştir.

Öte yandan halîfelik Veziri Fahrüddevle İbn Cüheyr, 26 Ramazan 455 (22 Eylül 1063) Salı günü, Sahnü's-Selâm'da sultanın ölümü dolayısıyla bir taziyet toplantısı düzenledi. Taziyet günü o kadar kalabalık idi ki, sanki sultanın Bağdat'a 447 (1055) yılındaki gelişi gününü andırıyordu.[162]

Halîfe, Amîd Ebû Sâ'id'in kendisine takındığı tavır ve davranışlarını çok ağır bulmuştu, fakat onun istediği "aman" yazısının yazılmasını ve bunun kendisine bildirilmesini emretti. Kendisiyle yapılan uzun konuşmalardan sonra ancak Bâbü'l-Garâbe'ye gelen Amîd Ebû Sâ'id, halîfeye saygı gösterip duada bulundu ve taziyet yerine gidip taziyette bulunmaksızın oradan ayrıldı. Böylece Ebû Sâ'id'in yakın adamları, onun selâmette bulunması sevinciyle gemicilere hil'atler attılar.[163]

161 İbnü'l-Esîr, X, s. 42; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 152.

162 İbnü'l-Esîr, X, s. 41; Bondârî, s. 26; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 152.

163 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 152.

Diğer taraftan Hilâfet Divânı'ndan hatiplere "Sultan Tuğrul'un adının hutbelerden çıkarılması" hususunda bir buyruk gönderildi; bunun üzerine sultanın adı, hutbelerden çıkarıldı (30 Ramazan 455/26 Eylül 1063).[164] Ancak Tuğrul Bey'in yerine hutbede hiç kimsenin adı da okutulmadı. Halîfenin ortaya çıkmış bulunan yeni şartlar muvacehesinde Selçuklu tahtında meydana gelecek yeni gelişmelere göre vaziyet almak için beklemeyi tercih ettiği açıktır.

Amîd Ebû Sâ'id'in halîfenin tutum ve davranışlarını tasvip etmediği ve ona düşman olduğu müteakip vekâyiden anlaşılmaktadır. Amîd görüldüğü gibi halîfeliğe ait iktâ ve diğer gelirlere el koydu. Bu sûretle Amîd, halîfenin iktisâdî vaziyetini bir müddet için zayıflatarak, onun siyâsî kudretini ve otoritesini de sarsma gayesi gütmüştür denebilir. Bu durumun farkında olan halîfelikçe kendisinin bundan vazgeçmesi hususunda birtakım girişimlerde bulunuldu ise de o bu kararından dönmedi. Amîd'in bu hareketi üzerine halîfe vergi toplama işinde görevli olan Selçuklu memurlarının yerine kendi adamlarını atadı, kadı ve fakihleri toplayıp 'Onun öldürülmesi' hususunda bir fetva çıkarttı, bunun üzerine Amîd Ebû Sâ'id halîfeye haber gönderip özür diledi, daha sonra da yaptıklarının hesabını vermek amacıyla Hilâfet Haremi'ne gitti. Onun buradan kaçmaması için birtakım önlemler alınmasına rağmen korkuya kapılan Amîd Ebû Sâ'id buradan Beytü'n-Nûbî'ye gitti. Bu arada Kâdı'l-Kudât, onun topladığı vergilere karşılık otuz bin altın ve altı yüz kürr (ölçek) ürün vermesi karşılığında güvencede olacağı hususunda hüküm verdi, fakat Amîd bunu veremeyince hapse atıldı ve nihayet halîfe "Bir hadim ve bir grup insanla onun divânda kalmasını" söyledi.[165]

Şimdi cereyan eden bu hadiselerde dikkat çeken noktalardan biri şüphesiz Amîd Ebû Sâ'id'in vergi ve iktâ hususlarındaki davranışlarını kendi iradesi ile mi yoksa Amîdülmülk'ün istek ve emirleri doğrultusunda mı gerçekleştirmiş olduğudur. Kaynaklar bu konuda sessiz kalmakla beraber, iki ipucu ile konuya açıklık getirmeye çalışalım. Bunlardan birincisi, Amîdin yukarıda zikredildiği gibi kendisinin Vezir

164 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 152.

165 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 153.

Amîdülmülk'ün gûlâmı olduğunu ve ondan gelecek emirlere göre hareket edeceğini söylemiş olmasıdır. Bu bize amîdin halîfeye karşı davranışında Amîdülmülk'ün rolü bulunduğunu göstermektedir. İkincisi yine yukarıda zikredildiği gibi Şerefüddevle Müslim b. Kureyş'in sarf ettiği sözlerdir. Müslim, Amîdülmülk'ün Tuğrul Bey'e ait değerli mücevherleri askerlerine sarf etmek gereği duyup istediğini söyleyerek Bağdat bölgesinde yaptığı yağmaları mazur göstermek istemişti. Bundan da anlaşılmaktadır ki Amîdülmülk Veliahd Süleyman'ı tahta çıkarabilmek gayesiyle, askerlere dağıtacağı para vs. için lüzum hâsıl olunca Bağdat tarafına bu hususta emir ve direktifler yağdırmıştır.

İşte Tuğrul Bey'in ölümünü müteakip ortaya çıkan meselelerde ön planda gördüğümüz figürlerden biri olan ve daha önce de değinildiği gibi, halîfenin gönderdiği hil'at ve Bağdat'a davet mektubunu alan Selçuklu vasalı Musul Emîri Müslim b. Kureyş, Bağdat'a gitmek üzere Tekrit'e gelip buradaki Arapların kendisine tâbi olmalarını sağladıktan sonra Erbil[166] ve çevresinde bulunan Ebû Ali b. Mûşek ve Ebû'l-Hasan b. Îsekân b. Gaymî'yi de muhalefet etmelerine rağmen kendine bağladı ve onlara "Ben, Bağdat'a gidiyorum, çünkü halîfe, beni, kendisinin naibi olarak Irak'a emîr olarak atayacaktır" dedi. Bunun üzerine her iki emîr, onunla birlikte Bağdat'a gittiler.[167] Bu iki emîr, muhtemelen değişecek olan siyâsî durum karşısında otoriteyi elinde tutanın tarafında olmak için böyle davranmışlardır.

Bu sıralarda hilâfet veziri İbn Cüheyr, Müslim'den Bağdat'taki Oğuzlara, Acem'e ve Hâcib İlermiş'e para ve memleketler vereceğini bildiren mektuplarla armağanlar getirmekte olan iki Oğuz askerine rastladı ve her ikisini de derhal tutuklatıp hapse attırdı. Bu arada Müslim, kardeşi İbrahim'i de Evânâ'ya gönderip buranın vergi gelirlerini toplatmaya başlatmıştı. Onun bu hareketi üzerine İbn Cüheyr, iki yüz askerle Hâcib İlermiş'i ve aşağı yukarı elli atlı ile Muhammed b. Mansûr ve Muhâriş b. Mücellâ'yı savaşmak amacıyla İbrahim'e karşı sevk etti ve ayrıca halîfeliğe bağlı çevredeki emîrlere

166 Erbil, Musul ve Bağdat yolu ile Anadolu ve İran'dan gelen başlıca kervan yollarının birleştiği askerî ve ticarî açıdan önemli bir noktada yer almaktaydı. Sâmî es-Sakkâr, "Erbil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XI, 1995, s. 272-273.

167 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 153.

de ona karşı harekete geçmeleri hususunda mektuplar gönderildi; bunu haber alan İbrahim, derhal Evânâ'dan kaçtı. Onun adamları Enbâr'ı teslim aldılar, Bedevî Araplar ise ülkenin her tarafına yayılıp, yol kesmeye başladılar.[168]

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Tuğrul Bey'in ölümüyle birlikte Selçuklu sarayında ortaya çıkan çok kısa otorite boşluğu sırasında bilhassa Bağdat ve çevresinde bir türlü nizâm ve asayişin sağlanamamasının mesuliyetini yerel emîrlere, Kürt ve Arap kabilelere yüklemektedir ki bu görüşünde isabetli olduğuna hükmetmek gerekir. Yukarıdan beri verilen izahat, halîfenin bozulan nizâmı yeniden sağlamada çaba gösterdiğini ancak yetersiz kaldığını gösterir mahiyettedir, Düzeni bozan, kendilerini siyâsî çıkarların hevesine kaptıran bilhassa yerel emîrlerdir. Bedevîler ise her fırsatta mutad davranışlarını sergilemektedirler. Asıl dikkate değer husus halîfenin devletin sevk ve idaresinde yer alacak askerî ve sivil erkânın güvenilir ve sâdık kimselerden olmasına bilhassa özen göstermiş olmasıdır. Devleti tâbi emîrler vasıtasıyla idare etmek maksadına muvafık olarak halîfe söz konusu emîrleri Bağdat'a, nezdine davet etmiştir.

Bu cümleden olarak İbn Verrâm'ın iki oğlu Ebû'l-Feth ile Ebû'n-Necm, az bir kuvvetle gelip halîfenin sarayının dışında konakladılar. Biraz tereddütten sonra Nûrüddevle Dübeys de buraya gelerek konakladı ve Vezir İbn Cüheyr onu karşılamaya çıktı.[169]

Öte yandan Müslim, Tekrit valisine haber gönderip kalenin kendisine teslim edilmesini bildirdi. Vali ise ona gönderdiği cevapta "Kaleyi ancak kış çıktıktan sonra sana teslim ederim, çünkü Horasan yolu kar yüzünden geçilmez durumdadır" dedi. Bunun üzerine vali, kaleyi kuşatmaya başlayan Müslim'e bir gece baskını düzenleyerek askerlerinden bir kısmını öldürdü ve atlarını da ele geçirdi; hatta vali, bu baskın sırasında, Müslim'in kendisine vereceğini vaat ettiği Bintü'l-Arca adlı atını da ele geçirmişti. Bu olayın

168 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 154; İbnü'l-Esîr, X, s. 42.

169 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 154; İbnü'l-Esîr, X, s. 42. Bu kaynakta el-Câvâniyye Kürtlerinin reisi olan İbn Verrâm'ın bir süre sonra Bağdat'ta öldüğü ve tabutunun Cercerâyâ'ya götürüldüğü kayıtlıdır.

çevre halkı arasında yayılması, hatta Müslim'in "Bağdat'a gidip Dârü'l-Memleke'ye yerleşerek Hilâfet Sarayı'nı kuşatıp yağmaladığı" doğru olmayan haberinin de çevrede yayılması, ciddi bir huzursuzluk yaratmıştı. Bu arada halîfe ve Bağdat halkı da korku ve endişeye kapılmışlardı. Öte yandan Hâcib İlermiş, Oğuzlar ve diğer askerler, Bağdat'ın batı kesimine geçmişlerdi. Bu hareketler üzerine, güvenliğini sağlamak amacıyla halîfe, Bağdat'taki Arap ve Türklere hil'atler verip bol miktarda para dağıttırmıştır.[170]

Bu arada Tuğrul Bey'in ölümünden yararlanmak isteyen ve Hûzistân, Basra ve çevresine hâkim bulunan Hezâresb Ahvâz'dan halîfeye bir mektup gönderip, kendisine melik unvanı verildiği takdirde yüz bin altın vereceğini bildirmişti. Halîfe bunun üzerine ona bunun mümkün olmadığını, ancak böyle bir işlemin Selçuklular için yapıldığını, kendisinin ülkesini ele geçirmeye çalışan Kirmân Selçuklu hükümdârı Kavurd Bey'le mücâdele etmesinin gerektiğini, ancak bundan sonra bu isteğinin nazarıdikkate alınabileceğini tafsilâtlı bir mektupla bildirdi. Halîfe, Kavurd'u öne sürerek Hezâresb'in ümitlerine set çekmişti. Esasen daha önce, Kavurd Bey de Hezâresb'e, kendisine itaat ile Hûzistân, Basra ve çevrelerinde kendi adına hutbe okutup para bastırması, bunu yapmadığı takdirde de daima tehdit altında tutulacağına dair kapsamlı bir mektup göndermişti.[171]

Müslim ise henüz Bağdat'a muvasalatından evvel Hilâfet Dîvânı'na elçilerle bir mektup gönderdi. Bu ilginç mektup şöyle idi: "Ben, bu hazırlanan topluluk ve askerlerin, ayrıca hil'at ve para dağıtılmasının nedenini, bir türlü anlayamıyorum; eğer bütün bunlar bana karşı ise ben, isyan ile itaatten çıkma taraftarı değilim. Benim Bağdat'a gelmem, sizin mektup ve davetiniz nedeniyledir. Ey vezir, bana gönderilen hil'ati, ben Musul'da şeref duyarak giydim. Ben, her zaman Bağdat'a gelip hizmete hazırım, ama benim size olan bu yakınlığım kötüye yorumlanıp bana karşı askerî hazırlık yapılmasını, doğru bulmam. Ülkemdeki tasarrufuma gelince, burada hiçbir kötü ve olumsuz hareketlerde bulunmuyorum. Bu Esedoğulları'na

170 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 154.

171 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 154; Krş. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 22.

ait topraklar, Sultan Tuğrul Bey dönemi süresince kendi yönetimlerinde idi, hiç kimse bu topraklara el koymak istemedi; onlar, ayrıca Vâsıt topraklarında dahi hâkimiyetlerini sürdürüyorlar; aynı şekilde çevre emîrleri olan Bedr b. Muhelhil, Hezâresb ve İbn Verrâm da beldelerinin hâkimi olarak durmaktadırlar. Fakat biz Ukayloğulları, sultan döneminde, iktâlarımızda bir tarafa itilmiş olarak korku içinde idik ve iktâlarımızın gelirini bizden başkaları aldı. Fakat sultanın ölümü ve dolayısıyla bizim de endişemizin ortadan kalkması üzerine biz, ülkemize geri döndük. Bizim baba ve dedelerimiz için verilmiş olan güven garantisini bize de vermeniz yerinde olacaktır. Tanrı, bu tür istekte bulunanlara kesinlikle yardım eder. Bu tür güvenceler verildiği takdirde çevre emîrleri de size itaat ile kendi yönetim bölgelerine geri dönerler; böylece ben de onlar gibi size itaat eder ve Bağdat'a Hilâfet Sarayı'na hizmette bulunurum."[172]

Bu mektubun muhtevası, Müslim'in Bağdat ve çevresinde cereyan eden hadiselerden nasıl memnuniyetsizlik içerisinde olduğunu açıkça göstermektedir. O açıkça Sultan Tuğrul Bey döneminde bağımsızlıklarını yitirdiklerini ve kendilerine iktâları ve hâkimiyetleri hususunda güvence verildiği takdirde halîfeye itaat edeceklerini belirtmektedir. Ancak mektup Nûrüddevle Dübeys ve yakın adamları üzerinde olumsuz bir etki yapmış, bu nedenle onlar, Müslim'i desteklemeyi sakıncalı görmüşler ve bunu, halîfeye bildirmişlerdir.

Bu durum karşısında halîfe, onlara şöyle bir cevap göndermiştir: "Müslim'in bahsettiği şeylerin gizliliğini ayıplamam ve onu bundan yasaklamam. Fakat o, bize karşı olan isyan durumunu gizlemeye çalışmışsa da bunun belirtileri ortaya çıkmış bulunuyor; bu nedenle onun bize gönderdiği mektuba cevap vermek, bizim nazarımızda mümkün olmayan bir husustur, bu nedenle onunla savaşıp onu buradan uzaklaştırmaktan başka çare kalmamıştır." Halîfe, bu mektubunda ayrıca Müslim'in bu ülkeden kovulması, bu nedenle onun Necmî'ye geçişi ve Remle'den uzaklaştırılması hususunda onlara emir verdi. Halîfenin bu mektup ve emrini alan Nûrüddevle Dübeys ve yakın adamları, kendisine itaat ve hizmet edeceklerini

172 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 154 vd.

bildiren bir cevap gönderdiler; ayrıca onlar, yönetimleri altındaki memleketlere haber gönderip Arap, Deylemli ve diğer topluluklardan olan halklara savaş hazırlıkları yapmalarını bildirdiler. Öte yandan halîfelik veziri İbn Cüheyr, Müslim'in elçilerine "Siz, zahiren halîfeye itaat bildiren bir mektupla geldiniz, fakat hareket ve davranışlarınız bu mektubunuzun kapsamına aykırı oluyor. Sizlere yazılan hususlar, öteki emîrlere yazılanlar gibidir, yani itaatli olup hizmette bulunmaları, onlara ve size yazılıp bildirilmiştir. Fakat sizden bunun aksi tezahür etmiştir. Eğer siz, bize sadık iseniz aşiretinizin ve emîrlerinizin ileri geleni olan Ba'bes b. İsa'yı derhal bize gönderiniz, biz, onunla sorunun çözümünü belirleyen esasları tespit edelim, diğer emîrler de buna uyarlar" dedi.[173]

Öte yandan Müslim, Bağdat'a üç fersah uzaklıktaki Ecmetü'z-Ziyâde'ye ulaşmıştı. Bunun üzerine Hâcib İlermiş, Nûrüddevle Dübeys, Verrâmoğulları, Bedr b. Mühelhil ve askerler, Bağdat'ın batı kesimine geçip Necmî, Bâbü'ş-Şam ve Bâbü't-Tibn'de konakladılar. Bu arada Ba'bes, "Adları tespit edilmiş olan yerler bana verildiği takdirde ben halîfeye itaat ve hizmet ederim" dedi ise de istediği bazı yerler kendisine verilmesine rağmen bir türlü ikna olmadı ve Bağdat'tan ayrıldı. Böylece emîrlerin halîfeyle anlaşmazlığa düşmeleri üzerine Nûrüddevle Dübeys'e Müslim'e (ya da Ba'bes) karşı savaşması emredildi, fakat o, bunu kabul etmeyip 'Halîfenin benimle göndereceği ve beraberinde, gereken kimselere dağıtılacak yeterli para bulunan bir kumandana ihtiyacım olacaktır' dedi. Bu sırada, beraberinde, Esedoğulları'ndan bir grup, Deylem, Vâsıt ve Bağdat Türkleri bulunan Nûrüddevle Dübeys'in oğlu, Vâsıt'tan Bağdat'a gelmişti; ayrıca Receb b. Meni, Hafâceoğulları ve Bedr b. Mühelhil'in memleketinden bir cemaatle Bağdat'a ulaştı. Bütün bu gelenlere hil'atler ve masraflarını karşılamaları için paralar verilerek memnun edildiler. Halîfe, bu gelenlerin hizmetinde bulunup yardımcı olması için kendi has hâcibi Muvaffak'ı onlara gönderdi ve onlar için Necmî'de nevbet davulları çaldırttı; fakat bu sırada, birçok avam tabakası ve bir kısım halk, silahlarıyla harekete geçip Moncuk'un kendilerine teslimini ve

173 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 155.

onu herkesin önünde öldüreceklerini bildirdiler, sokakları kapatıp davullar çalmaya başladılar, hatta askerlerle çatışmaya bile giriştiler; böylece onlar, Bağdat'ta ciddi bir huzursuzluk çıkartmışlardı. İşte bu sırada Müslim, halîfeye bir elçi gönderip özür diledi ve "Ben, suçlu bir kafirim, bana verilecek emirlere asla karşı çıkmaksızın uyacağım" demesi üzerine anlaşmazlık ortadan kalktı ve dolayısıyla Bağdat'ta huzur ve sükûn hâsıl oldu.[174]

Sultan Tuğrul Bey'in ölümünü izleyen günlerde Selçuklu merkezî hâkimiyetinin kısa bir süre zafiyete uğraması nedeniyle Irak'ta ortaya çıkan söz konusu huzursuzluklar, Sultan Alp Arslan'ın Selçuklu tahtına çıkmasına değin sürüp gitmiştir. Böylece halîfelik, gerçekten ciddi boyutta sıkıntılı ve buhranlı günler geçirmiştir.

174 Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, s. 155 vd.; İbn Hallikân, V, s. 267-269; ez-Zehebî, *Siyeru Âlâmi'n-Nübelâ*, XVIII, s. 482-483; Gülay Öğün Bezer, "Müslim b. Kureyş", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVI, 2006, s. 94; Tuğrul Bey'in ölümünden sonra halîfenin aldığı vaziyet hakkında bk. Yüksel Arslantaş, "Alp Arslan ve Melikşah Dönemlerinde Selçuklu-Abbasî Münasebetleri", *Türk* Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi, Kasım 1999, Sayı 155, s. 17.

SONUÇ

Sultan Tuğrul Bey'in evlâdının olmayışı ve ölümünden evvel Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliahd ilan edişi kısa bir süre de olsa Selçuklularda taht kavgalarına yol açmış, sonunda Alp Arslan bu mücadeleyi kazanarak Selçuklu tahtına çıkmış ve bunu Abbâsî halifesine onaylatmıştır. Tuğrul Bey, 23 senelik saltanatı devrinde Horasan, İran, Irak ve Anadolu'nun bir kısmını içine alan büyük bir devlet kurmuştu. Bu devlet, içerisinde kendisine tâbi pek çok yerel emîrlik, çeşitli din, mezhep ve etnik grupları muhtevi olduğundan bir imparatorluk vasfı taşımaktaydı. Devlet kuruluşundan itibaren heterojen bir yapıya sahip olup, Selçuklu bünyesine katılmış olan ve bazıları hânedânın diğer mensupları tarafından idare edilen büyük eyâletler arasında iktisadî, sosyo kültürel, dinî ve diğer unsurlar bakımından birlik bulunduğu söylenemez.

Tuğrul Bey zamanının siyâsî tarihi; birincisi Selçuklu yayılması karşısında, varlıklarını sürdürebilmek için başlangıçta direnip, sonra tâbi olan yerel hükümetlerle; ikincisi Abbâsî Halîfeliği'ni tahakküm altına almış olan Büveyhîlerle ve Şiî Fâtımîlerle; üçüncüsü gâzâ ve cihât alanı olan Doğu Roma İmparatorluğu ile mücadele şeklinde tavsif edilebilir. Tuğrul Bey'in hükümdârlığı sürekli ve kesif savaşlarla doludur. Belki de kendi yurtlarından ve ailelerinden uzak diyarlarda yapılan savaşlar ve geçirilen uzun süreler, gördüğümüz gibi zaman zaman askerin mırıldanmasına bile yol açmıştır. Türkmenler, Horasan'da, İran'da ve Irak'ta etnik veya dinî-mezhebî farklılıklara

dayanan şiddetli çatışmaların kol gezdiği, çok parçalı yapılarla karşılaşmışlardı.

Selçuklu Devleti'nin kuruluşu, yani Tuğrul Bey döneminde yaşanmış olan mûdil süreçte, Horasan'ın kuzeyi ile Batı Türkistan'ın güney kısımları önce Çağrı Bey'in sonra oğlu Alp Arslan'ın hâkimiyeti altına girmişti. Tuğrul Bey ise hep batıya yönelmişti. Doğu, Mâverâünnehir ve Türkistan'a yakın olduğundan şüphesiz daha fazla sosyal destek alma imkânı vardı. Batıda ise evvelce bu bölgelere gelip üsler kurmuş olan Türkmenler Tuğrul Bey'e destek oluyorlardı. Bu nedenle Tuğrul Bey devrinde doğuda daha ziyade savunma, batıda ise genişleme siyaseti izlenmiştir. Gücünü Oğuzlar sayesinde kendisine tâbi kıldığı emîrliklerden ve göçebe Türkmenlerden aldığı anlaşılan Tuğrul Bey, siyasi dehasını kullanarak kısa bir süre içerisinde hâkimiyet alanını genişletmiş ve hilâfet merkezine girmiştir. Oğuzların ve belki de başka Türk kavimlerinin Türkistan'dan Horasan ve İran üzerinden Anadolu'ya ve Suriye'ye kadar yayılmaları Selçuklu ve genel olarak Türk tarihinde ehemmiyetli bir yere sahiptir.

Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesi, Büveyhîleri ortadan kaldırması, son olarak halîfenin kızıyla evlenmesi onu İslâm dünyasında güç ve nüfuz bakımından zirveye taşımıştır denebillir. Böylelikle "Doğunun ve Batının Hükümdârı"nın vasal hükûmetler ve halk üzerindeki siyâsî otoritesi büyük ölçüde güçlenmiştir. Şu hususu da burada vurgulamak gerekir ki Tuğrul Bey'in yükselişi sıradan bir hükümdârla mukayese edilemez. Sultan bazı şahsî hususiyetleri dolayısıyla, icraatları neticesinde halkın teveccühünü kazanmıştır. Böylece Selçuklu idaresi, eskiye nazaran daha adil ve hakşinas bir düzenin mümessili haline gelmiştir.

Bizim burada bahis mevzuu çalışmadan çıkardığımız neticelerden biri de Tuğrul Bey'in vassalı olan emîrliklerin ekseriyetinin tâbilikten sonra sultana güçlük çıkarmak şöyle dursun, bulundukları bölgelerde tehdit oluşturan Oğuzlara karşı onunla ortak cephe oluşturmaya çalışmış olmalarıdır. Halîfe dahi sultanı Bağdat'a gelmesi için kendisi davet etmiştir. Böylece vassalların Selçukluların genişlemesine mâni değil destek oldukları görülüyor.

Fakat asıl mesele resmî devlet politkası haricinde Tuğrul Bey'in akınlara devam etmelerini istediği Türkmen beylerine karşı izlediği siyâseti tayin edebilmektir. Meselâ Tuğrul Bey'in cesaretlendirmesiyle Türkmenler Diyarbakır'a büyük bir saldırıda bulunmuşlardı. Siyasetini, Türkmensiz yapamayacağı hesabına dayandıran Tuğrul Bey'in ve etrafındaki Türk askerî zümrenin bu siyâsetleri karşısında yerli halkın telaşa kapılmaları tabii görülmelidir. Onların telaşı Tuğrul Bey'in hâkimiyeti altına girdiklerinden değil, başına buyruk beylerin idaresindeki Oğuz Türkmenlerin yağma ve tahriplerine hedef teşkil etmelerinden idi. Türkmenlere karşı sultandan yardım istenmesi tabiatıyla onun yüksek hâkimiyetini kabul etmek anlamına geliyordu. Tuğrul Bey'in uyarılarının Türkmenler üzerinde müessir olmadığı hususu, Tuğrul Bey ve kurduğu teşkilât hakkında çalışmamızda verdiğimiz malûmatlar nazar-ı dikkate alınırsa gayet açık bir şekilde anlaşılabilir. Yararlandığımız İslâm kaynakları Tuğrul Bey'in İran'daki Oğuz Türkmen yağmacılığına müdâhil olduğuna dair en ufak bir imada dahi bulunmazlar. Görülüyor ki Tuğrul Bey, siyâsî bir lider, meşru bir hükümdâr olma hüviyetini muhafaza etmeye bilhassa özen ve itina göstermiştir. Fakat, diğer taraftan İbrahim Yınal'ın emrindeki Oğuzlarla seferlerini çoğunlukla Tuğrul Bey'in talimatlarıyla icra ettiği bilinen bir husustur. Her hâlükârda Tuğrul Bey'in istese bile yağma ve ganimet peşinde koşan Türkmenleri engelleyebilme imkânının bulunmadığı anlaşılıyor. Çünkü Türkmenler savaşçılıklarının karşılığını almadıkları anda Selçuklu yönetimiyle ilişkilerini kesme temayülünde idiler.

Tuğrul Bey'in imparatorluğu kurması İslâm dünyasını tanzim etmesi bakımından büyük bir hadiseydi. Kuruluşundan itibaren devletin mülki idare kısmını İranlı bürokrasinin, askerî teşkilât kısmını ise Türklerin icra ettikleri görülmektedir. Bu nedenle Amîdülmülk Kündürî ile Humartekin örneğinde görüldüğü gibi iki zümre arasında gizli veya açık bir rekabetin yaşandığı söylenebilir. Fakat, her şeye rağmen Selçuklu Devleti, Türklerin hâkim olduğu orduya dayanıyordu. Şüphesiz Türkler askerlik konusunda derin bir tarihî ve ananevî tecrübeye, ayrıca kaynakların sıklıkla ifade ettikleri gibi

cesaret, disiplin ve her türlü zorluğa dayanıklılık gibi vasıflara sahip idiler. Tuğrul Bey'in Selçuklu ordusu rastgele devşirilmiş göçebe Türkmenlerden oluşmuyordu, bu ordu çok güçlü bir emir komuta zincirine ve hiyerarşik düzene sahipti. Ebû'l-Ferec'in, Tuğrul Bey'in Nişabur'u son aldığında "askerlerinin, saygılarını sunmak için huzuruna bölük bölük geldiklerini, her bölüğün iki bin adamdan oluştuğunu" belirtiğini yazmıştık. Çalışmamızdaki pek çok misalde görüldüğü gibi, göçebe Oğuz Türkmenler, resmî olarak devletin hizmetinde olsalar da olmasalar da başlarında beylerinin buyruğunda sürekli bir askerlik hayatı yaşamakta ve millî davalarının ve menfaatlerinin peşinde koşmakta idiler.

Tuğrul Bey zamanı için ele alınması gereken önemli mevzulardan biri de İslâm tarihi için mezhep çatışmalarının oynadığı rolü tayin etmektir. Bu dönemde çatışma içerisine giren Sünnîlik ve Şiîlik karşısında Selçuklular devlet olarak birincileri desteklemişlerdir. Öyle anlaşılıyor ki, Fâtımîler, Suriye, Irak ve İran'da güçlü bir biçimde Şiî propagandasını sürdürmekteydi. Tuğrul Bey'in bu durumda takip ettiği siyasetin esas gayesi Sünnî İslâm ümmetinin manevî bakımdan lideri olan halifeyi korumak olmuştur. Sünnî-Şiî çatışmaları sadece hilâfetin merkezi olan Bağdat'ta değil, hilâfetin hâkim olduğu diğer şehirlerde de gerçekleşmiştir. Tuğrul Bey ile birlikte Bağdat'ta Sünnî siyasî güç hâkim duruma gelmiştir. Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişiyle birlikte Sünnîlerin, artık tekrar siyâsette aktif olabilmelerinin önünde hiçbir mâni kalmamıştır. Bu dönemin fikrî ortamı, Selçuklu topraklarında yaşayan Sünnî âlimler sayesinde önemli bir ivme kazanmıştı. Gerek fikrî gerekse sosyal yaşamda zaman zaman sertleşen ilâhiyat tartışmaları da olmuştur. Tuğrul Bey siyâsî olarak devleti tehdit eden yapılarla mücadeleyi ön planda tutmuştur. Şiî Fâtımîlerin desteklediği İbrahim Yınal ve Arslan Besâsîrî isyanlarına karşı olan tutumu bunun en açık örnekleri olmuş ve Besâsîrî'nin desteklenmesi Fâtımîlerin yıllardan beri süren Irak'a nüfuz politikalarının bir devamı kabul edildiğinden, olaylar artık Fâtımî-Selçuklu çekişmesine dönüşmüştü.

Anadolu'nun Bizans'tan Selçuklulara geçmesinin başlangıç safhasını teşkil eden ve Tuğrul Bey döneminde gerçekleştirilen seferler,

araştırma konumuzun bir parçasını oluşturduğu için sonuç kısmını kapamadan önce bu meseleye de değinmemiz gerekmektedir. Bu mesele şüphesiz, Anadolu Türk tarihi açısından büyük bir önem taşımaktadır. 11. yüzyılın başlarında doğu ve güney sınırlarında yoğun başarılar kazanmaya başlayan Bizans İmparatorluğu, Selçuklularla ilk karşılaşmasından itibaren gittikçe gerilemeye başlamıştır. Anadolu'nun fethi ve yurt edinilmesi Tuğrul Bey'in Anadolu seferinden sonra neredeyse tamamen Türkmen boyları tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırmamızda Bizans'ın Selçuklular karşısında tutunamamasının sebepleri ekonomik, askerî, stratejik, sosyal bakımlardan kaynaklarda verilen bilgilere dayanılarak izah edilmeye çalışılmıştır. Bu hususta Ermeni ve Süryanî müelliflerin, Bizans'ın doğudaki vassal krallıklara uyguladığı politikaların savunma sistemini çökerttiğini ileri sürdükleri, Bizans müelliflerinin ise genellikle iktisâdî ve sosyal düzenin bozulmasının, iç isyanların yoğun bir şekilde yaşanmasının müessir olduğunu iddia ettikleri görülmüştür. Fakat kanımızca bu noktada Türklerin askerlik ve savaşçılık vasıflarını da göz ardı etmemek gerekir. Nitekim 1048'de İbrahim Yınal komutasındaki Selçuklu ordusu Doğu Anadolu'ya akınlar yapmış, Erzurum ve çevresine kuzeyde İspir, Tao ve Trabzon'a, ayrıca Van Gölü'nün güneybatısındaki Taron'a kadar ilerlemişlerdi.

Oğuz boylarından imparatorluğa evrilen süreçte Selçukluların tarih sahnesine çıkışı, Oğuz Yabgu devlet geleneği doğrultusunda olmuştur denebilir. Bu süreçte yaşanan siyâsî hadiseler Tuğrul Bey'i devlet kurucusu önder irade olarak meydana çıkartmıştı. Bu kitapta ulaşılan sonuçlardan biri de aslında kuruluş devri Selçuklu tarihinin Oğuzların bozkır yaşamından ve geleneğinden bağımsız ele alınamayacağı kanaatidir. Göçebe Oğuzların ihtiyaçları ve yayıldıkları Yakın Doğu coğrafyasının siyâsî şartları, Selçuklu fetihlerinin inkışafının en önemli unsurları olmuştur denebilir. Kazandıkları zaferlerde askerî disiplin ve dayanıklılığın yanısıra göçebe Türkmenlerin en vazgeçilmez silahı olan ok ve yayın rolünü de göz ardı etmemelidir.

Tuğrul Bey'den başlayarak çeşitli örneklerini vediğimiz İslâmî unvan ve lakapları kullanmaları, diğer İslâm hükümdârları gibi para

bastırmaları ve Nîşâpûr, Rey, Bağdat gibi önemli şehir ve merkezlere sahip olmaları Selçuklu hükümdârlarının artık kurumlaşmış bir İslâm devleti hükümdârı oldukları mânâsını taşıyordu. Bunun yanında geleneksel olarak Oğuz boy beyi görev ve misyonunu sürdürmüşlerdir. Kaynaklarda Sultan Tuğrul'un ve Çağrı'nın Bey, Musa'nın Yabgu diye anılması Hazar'ın doğusu ile bağlantılarının hâlâ mühimsendiğini, Kök-Türklere kadar çıkan bozkır siyasal geleneğini yaşattıklarını gösteriyor.

BİBLİYOGRAFYA

Abbâs Azzâvî, "İbn Hassül'ün Türkler Hakkında Bir Eseri", Çev. Şerafettin Yaltkaya, *Belleten*, Ankara 1940/1994, C. IV, S. 14-15, ss. 250-266.

Abbas Hamdani, "A Possible Fâtimid Background To The Battle Of Manzikert", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 1968, Sayı 10.

Abbâs İkbâl, *Vezâret Der Ahd-i Selâtîn-i Bozorg-i Selcûkî*, Çâphâne-i Dânişgâh, Tahran 1337.

Abdülcelîl el-Kazvînî, *Nakz*, Çaphâne-i Zer Encâm Pezîreft, Tahran 1358 Şemsî.

Abdülgâfir b. Muhammed el-Fârisî, *el-Müntehab min es-Siyâk li Târîh Nîşâbûr*, Tahkik: Muhammed Ahmed Abdülazîz, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1409.

Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. H. D. Andreasyan, TTK, Ankara 1987.

Agacanov, S. G., *Oğuzlar*, *Çev.* E. N. Necef-A. Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2002.

Agacanov, S. G., *Selçuklular*, Çev. Ekber N. Necef-Ahmet T. Annaberdiyev, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2006.

Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, Haz. E. Merçil, Tercüman Yayınları, İstanbul 1977.

Ahmed Kesrevî, *Şehryârân-i Gum Nâm*, Müessese-i İntişârât-i Negâh, Tahran 1385.

Akkuş, M.-Zeki, İ., "Târîh-i Beyhakî'ye Göre Selçuklu-Gazneli İlişkileri ve Selçuklu Algısı", *USAD*, Güz 2016, S. 5.

Akkuş, S., "Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'nîn Bir Risâlesi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, S. 2.

Akoğlu, M., *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*, Avrasya Yayınları, Ankara 2008.

Aksarayî, *Musâmeretu'l-Ahbâr*, Türkçe Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000.

Algül, H., "Benî Hafâce", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XV, 1997.

Alî b. Zeyd el-Beyhakî İbn Funduk, *Târîh-i Beyhak*, Neşr. Ahmed Behmenyâr, Çâphâne-i İslâmiyye, Tahran 1361 hş.

Alican, M., "Fatımî Halifesi el-Müstansır Billâh Döneminde Mısır'da Yaşanan Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Buhran Üzerine Bir İnceleme", *Tarih Dergisi*, 2014/1, Sayı 59.

———, "Selçuklu Veziri Amîdülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 2014.

Al-Imad, L. S., *The Fatimid Vizierate, 969-1172*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1990.

Alptekin, C., "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971.

Al-Utbî, *The Kitâb-i Yamînî*, Transl. James Reynolds, *Oriental Translation Fund Of Great Britain And Ireland*, London 1858.

Anna Komnena, *Alexiad*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.

Anonim, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, Çev. Feridun Nafiz Uzluk, Örnek Matbaası, Ankara 1952.

Anonim, *Hudûdü'l-Âlem*, İng Çev. Minorsky, London 1937.

Arıkan, A., "Nizâmülmülk'ün Eş'arilere Destekleri ve Diğer Sünnîlerle İlişkileri", *İslâmî Bilimler Dergisi*, 2011, C. 6, S. 2.

Aristakes, *Aristakes Lastivertci's History*, İng. Çev. Robert Bedrosian, New York 1985.

Arslantaş, Y., "Alp Arslan ve Melikşah Dönemlerinde Selçuklu-Abbasî Münasebetleri", *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Kasım 1999, Sayı 155.

Atasoy, M., *Süyuti'nin "Târihu'l-Hulefâ" Adlı Eserinin Abbasiler Kısmının Türkçe'ye Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2006.

Atçeken. Z.-Bedirhan, Y., *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, Eğitim Kitabevi, Konya 2004.

Ateş, A., "Yabgulular Meselesi", *Belleten*, 1965, XXIX.

Ay, Z., "Orta Asya'da Şiîlik: Horasan, Maveraünnehir ve Bedahşan'a İsmaîlîliğin Girişi ve Gelişimi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 2012, S. 62.

Ayan, E., "Büyük Selçuklu Devleti Zamanında Alevî-Sünnî Çatışmaları", *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 2013, Sayı 8.

———, "Büyük Selçuklu Sultânlarının Siyâsî Evlilikleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Mart-Nisan 2008, Sayı 173.

———, "Fatımiler, Selçuklular ve Haçlılar Arasında Kudüs", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, Haziran 2019, C. 2, S. 1.

———, "İslâm Kaynaklarına Göre Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışları", *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2000.

———, "Selçuklu Bünyesinde ve Dağılma Döneminde Oğuzların Yazır Boyu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Kış 2012, C. 5, S. 20.

, "Selçuklu Devleti'nin Temelleri Atılırken Siyâsî Meşruiyet Süreci", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Haziran 2012, Cilt 3, Sayı 5.

———, "Selçuklu Fetihlerinden Önce Bizans'ın Ermenistan Politikası", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

———, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 2009/II.

———, "Selçukluların Şâhmelik ile Macerası ve Hârezm'i Fethi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sonbahar 2014, Cilt 1, Sayı 2.

———, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, I, Trabzon 2007.

———, "Selçuklu Bünyesinde ve Dağılma Döneminde Oğuzların Yazır Boyu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Vol 5/20, Winter 2012.

———, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, Gece Yayınları, Ankara 2017.

Aybek es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, Tahkik: Ahmed el-Arnaût, Dârü'l-İhyâ et-Turâsi'l-Arabî, Beyrut-Lübnan 1420.

el-Azimî, *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538 = 1038/39-1143/44)*, Yay. A. Sevim, Ankara 1988.

Badaoni, *Muntakhabu't-Tawarikh*, Trans. George S. A, Ranking, Atlantic Publishers, New Delhi 1990.

Bahâeddîn Muhammed b. el-Mü'eyyed el-Bağdadî, *et-Tevessül ile't-Teressül*, Neşr. A. Behmenyâr, Şirket-i Semâmî-i Çâp, Tahran 1315 hş.

Bâherzî, *Dumyetü'l-Kasr*, Neşr. Muhammed Râğib et-Tabbâh, Matbaati'l-İlmiyye, Haleb 1348.

Bar Hebraeus, *Chronography*, Trans. A. Wallis Budge, Apa-Philo Press, Amsterdam 1976.

Barthold, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri*, Haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara 2004.

———, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Çev. H. D. Yıldız, TTK, Ankara 1990.

———, "Hârizmşâh", *İslâm Ansiklopedisi*, 5/I, MEB, İstanbul 1993.

———, *Four Studies In History Of Central Asia*, E. J. Brill, Leiden 1962.

Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, Neşr. Câfer Şiâr, Çâphâne-i Behmen, Tahran 1348.

Berchem, M. F.-Strzygovski, J., *Amîda*, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg 1910.

Beygu, A. Ş., *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936.

Beyhakî, *Beyhakî Tarihi*, Çev. Mehmet Necati Lügal (Türk Tarih Kurumu'nda Basılmamış Tercüme), Ankara 1945.

, *Târîh-i Beyhakî*, Haz. Hicabi Kırlangıç, TTK, Ankara 2019.

———, *Târîh-i Beyhakî*, Neşr. Ali Ekber Feyyâz, Kitâbhâne-i Millî-i İran, Meşhed 1383.

Bezer, G. Ö., "Müslim b. Kureyş", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXVI, 2006.

Biçer, B., "Selçuklular ve Kürtler", *The Journal of Academic Social Science Studies*, February 2013, Volume 6, Issue 2.

Bilgin, O., "Esed-i Tûsî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XI, 1995.

Bilinir, S., "Mirdâsî Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne Tâbi Hale Getirilmesi Sürecinde Bölgedeki Türkmen Faaliyetleri", *Asia Minor Studies*, Temmuz 2017, C. 5, S. 10.

Bondârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev. K. Burslan, TTK, Ankara 1999.

Boshworth, C. E., "Ghaznevid Military Organisation", *Islam*, 1961, Nr. 36.

———, "The Political And Dynastic History Of The Iranian World (A.D. 1000-1217), *Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, London 1968.

———, *İslam Devletleri Tarihi*, Çev. E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul 1980.

Bowen, H., "İlk Selçuklu Vezirlerine Dair Bazı Notlar", Çev. Aliye Toker, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası, 1972, XVII.

———, "The Last Buwayhids", *The Journal Of The Royal Asiatic Society*, 1929.

Brehier, L., *Le Monde Byzantin: Vie Et Mort De Byzance*, Ed. Albin Michel, Paris 1969.

Brehier, L., *Le Schisme Oriental du XI. Siecle et la Chretiente*, Ernest Leroux, Paris 1899.

Brosset, M. F., *Gürcistan Tarihi*, Yayına Haz. E. Merçil, TTK, Ankara 2003.

Browne, E. G., *A Literary History of Persia*, II, Cambridge University Press, Cambridge 1956.

Bulut, Z., "Karşı Mihne Uygulamaları ve er-Risaletü'l-Kâdiriyye (Kâdirî İtikadı)", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2017.

Bury, J. B., "Roman Emperors From Basil II. To Isaac Komnenos", *The English Historical Rewiev*, 1889, Vol. IV.

Busse, H., *Chalif und Grosskonig, Die Buyiden im Iraq (945-1055)*, Ergon Verlag, Beyrut 2004.

Cahen, C., "La Dıplomatıe Orıentale De Byzance Face À La Poussée Seldjukıde", *Byzantion*, 1965, Vol 35, No 1.

———, "L'Iran du Nord-Ouest", *Mélanges D'orıentalisme Offerts A Henri Massé*, Imprimerie De L'université Téhéran, Tahran 1963.

———, "Qutlumush et ses fils avant l'Asie Mineure", *Islam*, 1964.

———, "Qutlumush et ses fils avant l'Asie Mineure", *İslam*, 1964, S. 39.

———, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", Çev. N. Kaymaz, *TAD*, Ankara 1973, VII/12-13.

———, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, Çev. Yaşar Yücel-Bahaeddîn Yediyıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.

Cemâleddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Mansûr Zâfir b. Hüseyin el-Ezdî, *Ahbârü'd-Düvelü'l-Münkatia*, Tahkik: Asâm Mustafa Hezâyme-Muhammed Abdülkerîm Muahfaza, Dârü'l-Kindî li'n-Neşr ve't-Tevzî, Ürdün 1999.

———, *Ahbârü'd-Düvelü'l-Münkatia*, Ex Bibliotheca Mss. Coisliniana, Source gallica.bnf.fr/Bibliothèque nationale de France

Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, Publies par la Societe de l'ecole des Chartes, Paris 1910.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Trans. Gy. Moravcsik-R. J. H. Jenkins, The Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1993.

Coşkun, D., "Musul'da İtaatsiz Bir Zümre; Yabgulular", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Summer 2013, Volume 8/9.

Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, Trans. H. G. Raverty, Gilbert&Rivington, London 1881.

Çelik, A., *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*, TTK, Ankara 2018.

Çevik, A., "XI. Yüzyıl Ortalarında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Oğuz Topluluğu: Irak Oğuzları", *Journal of Turkish Studies = Türklük Bilgisi Araştırmaları, (Şinasi Tekin Hatıra Sayısı)*, 2007, 31/1.

Demirci, M., "Selçuklu Veziri Amîdülmülk Kündüri ve Selçuklu Dini Siyasetindeki Yeri", *SUTAD*, Ağustos 2019, C. 46.

Demirci, M.-Saçar, S., "Selçukluların Nîşâbur'a Girişi ve Gazneli Bürokrasisinin Tepkisi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019, S. 41.

Diehl, C., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. A. Göke Bozkurt, İlgi Yayınları, İstanbul 2006.

Ebu Ishak el Farsi el Isztachri, *Das Buch Der Laender*, Almanca Çev. A. D. Mordtmann, Rauhes Haus, Hamburg 1845.

Ebû İshâk Fârisî el-İstahrî, *Kitâb Mesâliku'l-Memâlik*, Ed. M. J. De Gooje, Lugduni-Batavorum, Brill 1928.

Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Âdâbu'l-Mulûk*, Çev. Sait Aykut, İnsan Yayınları, İstanbul 1997.

Ebû Reyhan El Birûnî, *Maziden Kalanlar (El Âsar el-Bâkiye)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbâru'l-Beşer*, Neşr. Mahmûd Deyyûb, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1317.

Ebülgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, Haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul (tarihsiz).

Efdâleddîn Ebû Hamîd Kirmânî, *Bedâyiü'l-Ezmân fi Vekâyi-i Kirmân*, Neşr. Mehdî Beyânî, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1346.

———, *Bedâyiü'l-Ezmân*, Neşr. Mehdî Beyânî, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1326.

———, *Selcûkiyân-ı Guz Der Kirmân*, Tahrir Mîrzâ Muhammed İbrahim Habîsî-Tashih Bâstânî Pârîzî, İntişârât-i Kurş, Tahran 1373.

Ehrenkreutz, A. S., "Studies In The Monetary History Of The Near East In The Middle Ages II The Standard Of Fineness Of Western And Eastern Dinars Before The Crusades", *JESHO*, 1963.

Ekber Behcet-Sağra Heykelabâdî, *Selçukiyân*, Kitâbhâne-i Millî-i İran, Tebriz 1384.

Emînü'd-Devle İbnü'l-Mûsalâyâ, *Risâle-i Emînü'd-Devle İbnü'l-Mûsalâyâ*, II, Tahkik: Asâm Mustafa Abdülhâdî Akle, Yayed Center For Heritage And History, 1424 (2003).

Emîr Hüseyin Hancî, *Ferzendân-ı Sebüktegin*, www.İrantarikh.com.

Enverî, *Düstûrnâme-i Enverî*, Neşr. Mükremin Halil Yinanç, Devlet Matbaası, İstanbul 1928.

Ersan, M., "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

———, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

Ertuğrul, A., *Anadolu Selçukluları Devrinde Yazılan Bir Kaynak: Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü'ş-şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk'i*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 2009.

Eymen Fuad Seyyîd, *ed-Devleti'l-Fâtımiyye fî Mısr*, Dârü'l-Masriet el-Lübnaniyye, 1413.

Fahreddîn Es'ad-i Gorgânî, *Vîs u Râmîn*, Tashih: Magoli A. Todua-Aleksandre Gwakharia, Çâphâne-i Zer, Tahran 1349.

———, *Vîs-u Râmîn*, Çev. Mehmet Kanar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013.

Farhad Daftary, *İsmaililer Tarih ve Öğretileri*, Çev. Erdal Toprak, Ufuk Matbaası, İstanbul 2005.

Fasîh-î Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, II, Tahkik: Muhsîn Nâci Nasrâbâdî, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1386.

Fidan, A. G., *Hâce İmâm Zahîrü'd-Dîn Nîşâbûrî'nin Selçuknâme'si (İnceleme-Çeviri)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Firdevsî, *Şehnâme*, I, MEB, İstanbul 1994.

Frye, N., "City Chronicles of Khurasan", *Islamic Iran And Central Asia (7th-12th Centuries)*, London 1979.

———, *The Histories Of Nishapur (Kitâbü's-Siyâk)*, Harvard University Press, Cambridge 1965.

Garsûnnime Ebî'l-Hasan Muhammed Hilâlü's-Sâbî, *el-Hefevatü'n-Nâdire*, Neşr. Sâlih el-Eşder, Matbûat Mecmuai'l-Lugati'l-Arabiyye, Dımaşk 1387.

Genç, R., "Karahanlılar Tarihi", *Makaleler 1*, Haz. E. S. Yalçın-U. Ünal-T. S. Birbudak, Berikan Yayınevi, Ankara 2007.

Genç, S., "Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fatımi Arkaplanı", *DEÜİFD*, 2010, XXXI.

———, "Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbâsî İlişkileri", *Türkler*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

George Makdisi, "The Topography of Eleventh Century Bagdâd: Materials and notes (II)", *Arabica*, September 1959.

Georgius Cedrenos, *Historiarum Compendium*, Neşr. ve Latince Çev. Immanuele Bekkero, Akademiae Litterarum Regiae Borussicae, Bonnae 1839.

Gerdîzî, *Târîh-i Gerdîzî*, Neşr. Abdülhay Habîbî, Çâphâne-i Armağân, Tahran 1363 hş.

Gibbon, E., *The History Of The Decline And Fall Of The Roman Empire*, IV, Printed By A. Spottiswoode, London 1846.

Golden, P. B., *An Introduction To The History Of The Turkic Peoples*, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1992.

Gölpınarlı, A., *Tarih Boyunca İslam Mezhebleri ve Şiilik*, İstanbul 1987.

Grousset, R., *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayınları, İstanbul 2006.

Gürbüz, O., "Kalîkalâ-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum'un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler", *İLTED*, Erzurum 2016/2, S. 46.

Halebensibus Cemaleddini, *Historia Merdasidarum*, Latince Çev. Ioane Iosepho Mueller, Typis Petri Neusseri, Bonnae (tarihsiz).

Halm, H., *Die Kalifen In Kairo Die Fatimiden In Aegypten 973-1074*, Verlag C. H. Beck OHG, München 2003.

Hamdullah Müstevfî-i Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, Neşr. Abdülhüseyin Nevâî, Müessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1381.

———, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018.

Hândmîr, *Hulâsâtü'l-Ahbâr*, Ayasofya K. 3190.

———, *Târih-i Habibü's-Siyer*, Muhammed Debîr Siyâkî, Çâphâne-i Haydarî, Tahran 1380.

Hartmann, R, "Cürcân", *İslâm Ansiklopedisi*, III, MEB, İstanbul 1993.

Hasan Enverî, *Istılâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî u Selcûkî*, Şirket-i Ofset Sehâmî-i Âm, Tahran 2535 Şâhinşâhî.

Hasan-ı Yezdî, *Câmi'ü't-Tevârîh-i Hasenî*, Fatih 4307.

Hindûşâh b. Sancar Nahcûvânî, *Tecârîbü's-Selef der Tevârîh-i Hulefâ ve Vüzerâ-i İşân*, Neşr. Abbâs İkbâl, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran 1357.

Hinz, W., *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.

Honigmann, E., *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çev. F. Işıltan, İstanbul 1970.

Huart, CL., "Ebû Kâlîcâr", *İslâm Ansiklopedisi*, IV, MEB, İstanbul 1993.

———, "Les Mosâfirides de L'Adherbaidjân", *A Volume Of Oriental Studie Presented To Edward G. Browne*, Cambridge University Press, 1922.

———, *Les Ziyârides*, Mémoires de l'Institut National de France, Paris 1922.

Hussey, J. M., "Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio", *The English Historical Rewiev*, April 1952, Vol. 67, No. 263.

Hüseyin b. Muhammed b. Ebî'r-Rızâ-i Âvî, *Tercüme-i Mehâsin-i İsfahân*, Neşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1328 hş.

Hüseyin Kerimân, *Rey-i Bâstân*, I, Silsile-i İntişârât-i Encümen-i Asâr-i Millî, Tahran 1967.

el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Türkçe Çev. Necati Lügal, TTK, Ankara 1999.

Ibn Jubayr, *Travels of Ibn Jubayr*, Ed. William Wright, Second Ed. M. Je de Gooje, Gibb Memorial Series, Vol. V, Luzac&Co., London 1907.

Ibnu'l-Balkhî, *Farsnâma*, Ed. G. Le Strange-R. A. Nicholson, Cambridge University Press, London 1921.

İbn Asâkir, *Tebyînu Kezibi'l-Müfterî*, Matbaatu't-Tevsîk, Dımaşk 1347.

İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

İbn Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmi'ü'l-Ğurer*, Tahkik: Selahâddîn el-Münecced, Lagnat et-Telif, Kahire 1380 (1961).

İbn Dihye, *Kitâbü'n-Nibrâs fî Ţârîhi Hulefâ-i Beni'l-Abbâs*, Neşr. Abbâs Azzâvî, Bağdat 1947.

İbn Ebî Useybia, *Uyûni'l-enbâ' fi't-Tabakâti'l-Etibbâ'*, Neşr. İmrü'l-Kays b. et-Tahhân, Matbaai'l-Vehbiyye, Kahire 1299.

İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.

———, *Seyahatnâme*, Çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.

İbn Haldûn, *el-İber*, Farsça Çev. Ebdülmuhammed Ayetî, Pejûheşgâh Ulûm-i İnsanî u Mütâlât-i Ferhengî, Tahran 1383.

———, *Mukaddime*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB, İstanbul 1996.

İbn Hallikan, *Biographical Dictionary*, Trans. De Slane, Institut de France, Paris 1843.

———, *Vefeyâtü'l-Ayân fi Enbâi'l-Ebnâü'z-Zamân*, Neşr. İhsan Abbas, Dâru Sadr, Beyrut 1978.

İbn Havkal, *Kitâb Sûretü'l-Arz*, Münteşirât Dâr Mektebetü'l-Hayat, Beyrut-Lübnan 1992.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Türkçe Çev. Mehmet Keskin, İstanbul 1995.

İbn Müyesser, *el-Müntekâ Min Ahbâru Mısr*, Neşr. Eymen Fuad Seyyid, Institut Français D'arheologie Orientale, 1981.

İbn Şeddâd, *el-Alâkü'l-Hatîre fi Zikri Ümerâ'i'ş-Şâm ve'l-Cezîre*, Tahkik: Yahya Abbâre, Vezâretü's-Sekâfe ve İrşâdü'l-Kavmî, Dımaşk 1978.

İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire fi Mülûk Mısr ve'l-Kâhire*, Matbaatü Dârü'l-Kitâbi'l-Mısriyye, Kahire 1353 (1935).

İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fi Târîhi Haleb*, Neşr. Sehîl Zekâr, Dârü'l-Efkâr, Beyrut-Lübnan 1408.

———, *Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Notlar ve Açıklamalar: Ali Sevim, TTK, Ankara 1982.

———, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1417.

İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhü'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Neşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1412-1992.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Çev. A. Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

İbnü'l-Ezrâk el-Fârikî, *Târîhi'l-Fârikî ed-Devleti'l-Mervâniyye*, Neşr. Bedevî Abdüllatîf Avz, Metâbi'i'l-Emîriyye, Kahire 1379 (1909).

———, *Târih-i Meyyâfârikîn*, Ed. Kerim Faruk el-Kholy-Yusuf Baluken, Nûbihâr Yayıncılık, İstanbul 2014.

İbnü'l-Kalânisî, *Zeyl-i Târîh-i Dımaşk*, Neşr. H. F. Amedroz, Catholic Press, Beyrut 1908.

İbnü'l-Kıftî, *Târîhü'l-Hükemâ*, Neşr. Julius Lippert, Dieterichsche Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1903.

İbnü'l-Ümrânî, *el-İnbâ fi Târîhü'l-Hulefâ*, Tahkik: Kâsım es-Sâmrâi', Dârü'l-Mâfâk el-Arabiyyet, Kahire 1419.

İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, Çev. Mustafa Alican, Kronik Kitap, İstanbul 2017.

———, *Târihu İbnü'l-Verdî*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1417.

İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâr-u men Zeheb*, Beyrut (tarihsiz).

el-İsfâhânî, *Kitâb-i Devlet-i Al-i Selçuk*, İhitisar el-Bondârî, Mısır 1900.

İskender b. Keykâvûs, *Kâbûsnâme*, Tashih ve Mukaddime: Emin Abdülmecid Bedevî, Çâphâne-i Ateşgede, Tahran 1335.

John Skylitzes, *A Snopsis of Byzantine History 811-1057*, Trans. John Wortley, Cambridge Universty Press, Cambridge 2010.

Jugie, M., "Le Schisme de Michel Cerulaire", *Echos d'Orient*, 1937, XXXVI.

Kadı Ahmed Gaffârî-i Kazvînî, *Târîh-i Cihânârâ*, Kitâbfuruşî, Tahran 1342.

Kâdı er-Reşîd İbn Zübeyr, *Kitâbü'z-Zehâir ve't-Tuhaf*, Neşr. Muhammed Hamîdullah, Kuveyt 1959.

Kafalı, M., "Ebülgazi Bahadır Han", *Makaleler 1*, Yay. Haz. S. Yalçın-S. Özbek, Berikan Yayınları, Ankara 2005.

Kafesoğlu, İ., "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953.

———, "Kavurd", *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, VI, İstanbul 1993.

———, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, 1958, XIII.

———, *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1988.

Kalkaşendî, *Mâserü'l-Enâfet Meâlimü'l-Hilâfet*, Tahkik: Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1980.

Kamit, M., "Kâim-Biemrillâh'ın Hilâfetinde Sünnî ve Şiî İktidar Mücadelesi", *İSTEM*, 2014, S. 24.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1991.

Kaşgarlı Mahmûd, *Divanü Ligat-it-Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998.

———, *Divânü Lugati't-Türk*, Çev. Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurteser, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.

Katrân-ı Tebrizî, *Divân*, Tashih: Muhammed Nacûvânî, Çâphâne-i Ferdîn, Tahran 1362.

Keleş, N., *Şeddâdîler*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

Kemâleddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, Neşr. Sâmî ed-Dahhân, Dımaşk 1951.

Kitapçı, Z., "Asrın Olayı Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Halife El-Kâim'in Kızı Seyyide İle Evlenmesi ve Bazı Tarihi Gerçekler", *SÜTAD*, 1, 1994.

———, *Abbasî Hilâfetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1994.

Klemm, V., *Memoirs of a Mission The Ismaili Scholar, Statesman and Poet al-Mu'ayyad fi'l-Din al-Shirazi*, The Institute of Ismaili Studies I. B. Tauris Publishers, London 2003.

Koçnev, *Nümizmatiçeskaya İstoriya Karachanidskogo Kaganata (991-1209)*, İzdatelskiy Dom, Sofya 2006.

Konyalı, İ. H., *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, Ercan Matbaası, İstanbul 1969.

Korkmaz, S., *Arslanü'l-Besâsîrî ve Zamanı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 1997.

Köprülü, F., "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları I. Anis al-Kulûb", *Belleten*, Temmuz 1943, VII/27.

———, *Türkiyâ Tarihi*, İstanbul 1923.

Köymen, M. A., "Selçuklularda Devlet", *Belleten*, LI, Aralık 1987, Sayı 201.

———, *Alp Arslan ve Zamanı*, TTK, Ankara 2001.

———, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993.

———, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, TTK, Ankara 1993.

———, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.

———, "Kirmân Selçukluları", *AÜDTCF*, Ankara 1943, II/1.

Kucur, S. S., "A Study On The Coinsof Tughril Beg, The Sultan Of The Great Seljuqs", *XIII. Congreso Internacional De Numismatica Madrid-2003 Actas – Proceedings – Actes*, Madrid 2005.

Kurat, A. N., *Peçenek Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1937.

Kurpalidis, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdari Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Çev. İlyas Kamalov, Red. Sadi S. Kucur, İstanbul 2007.

Lambton, A. K. S., *Lanlord And Peasant In Persia*, Oxford University Press, London-New York-Toronto 1953.

Lassner, J., *The Topography of Baghda in The Early Middle Ages*, Wayne State University Press, Detroit 1970.

Lebeau, *Histoire Du Bas-Empire*, Chez Firmin Didot Freres Libraires, Paris 1833.
M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.
Madelung, W., "The Minor Dynasties of Northern Iran, *Cambridge History Of Iran*, IV, Cambridge University Press, London 1968.
Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad From The Accession of Izz al-Dawla To Its Extinction A. H. 356-447/A. D. 967-1055*, University of London Doktora Tezi, 1953.
Mahomed Kasım Ferishta, *History of the Rise of the Mahomedan Power in India*, I, İng. Çev. John Briggs, R. Cambray &Co., Calcutta 1908.
Makdisi, G., "The Marriage of Tughril Beg", *International Journal of Middle East Studies*, 1970, S. I/3.
———, "Tuğrul Bey'in Evliliği", Türkçe Çev. Mustafa Alican, *Tarih Okulu*, İlkbahar 2009, S. III.
Malamut, E., "L'Image Byzantine Des Petchenegues", *Byzantinische Zeitschrift*, 1995, Vol. 88.
Malcolm, J., *Târîh-i Kâmil-i İran*, Çev. Mirzâ İsmail Hayret, Dünyâ-i Kitâb, Tahran 1380.
Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-nümâ*, I, Yay. F. R. Unat-M. A. Köymen, TTK, Ankara 1987.
el-Mekîn Circis, *Târîhü'l-Müslimîn*, Neşr. Thomae Erpenii, Assvr GoPressa, Lugduni Batavorum 1625.
Merçil, E., "Emîr Savtegin", *Makaleler (Selçuklular)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
———, "Mirdâsîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXX, 2005.
———, "Sipehsâlâr: II. Gazneliler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Aralık 2011, Cilt XXVI, Sayı 2.
———, "Ziyârîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XLVI, İstanbul 2013.
———, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989.
———, *Kirmân Selçukluları*, TTK, Ankara 1989.
, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankrara 2007.
———, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK, Ankara 1975.
Metin, T., "Tarih-i Sistan'da Selçuklular ile İlgili Bilgiler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2014, S. 35.
Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, Çev. Ali Genceli, Hilal Yayınları, Ankara 1971.
Mevsûati'l-Arabiyyeti'l-Müyesseret, el-Mektebetü'l-Asriyye, Lübnan 1431.
Michael Attaleiates, *The History*, Trans. Anthony Kaldellis-Dimitris Krallis, Harvard University Press, London 1912.
Michael Chamicii, *History of Armenia*, Trans. Johannes Avdall, Bishops College Press, Calcutta 1827.
Michaelis Attaliotae, *Historia*, Neşr. İmmanuel Bekkerus, Instituti Gallici Socio, Bonnae 1853.

Michel Le Syrien, *Chronique*, Fransızca Çev. J. B. Chabot, L'Academie Des Inscriptions et Belles-Letres, Paris 1905.

Mikhail Psellos, *Mikhail Psellos'un Khronographiası*, Çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.

Miles, G. C., "Another Kakwayhid Note", *Amerikan Numismatic Society Museum Notes*, 1972, Vol. I.

————, *The Numismatic History of Rayy*, J. J. Augustin, Hamburg 1938.

Minorsky, V., "Merâga", *İslâm Ansiklopedisi*, VII, MEB, İstanbul 1993.

————, *Hudûdü'l-Âlem*, Çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

————, *Studies in Caucasian History*, Taylor's Foreign Press, London 1953.

Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, Neşr. Abbâs Zeryâb, Çaphâne-i Mehâret, Tahran 1358

Muhammad b. Al-Hasan b. Isfandiyar, *Târih-i Taberistân*, İng. Çev. Edward G. Browne, F. J. Brıll Yayını, Leyden-London 1905.

Muhammed Avfî, *Cevâmi'ü'l-Hikâyât ve Levâmi'ü'l-Rivâyât* (V. Bartold, *Turkestan vı Epoxu Mongolskago Haşestvıya Textı*, Stanford Libraries, St. Petersburg 1898.

Muhammed b. Ali el-Azîmî el-Halebî, *Târîh Haleb*, Neşr. İbrahim Zarûr, Dimaşk 1984.

Muhammed Cemâleddîn Sürûr, *Târîhü'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, Dârü'l-Fikrü'l-Arabiyye, Kahire 1995.

Muhammed Kasım Firişta, *Târîh-i Firişta*, Çev. Müşfik Hâce, Lahor 2008.

Muhammed Nazım, *The Life And Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Munshıram Manoharlal, New Delhi 1971.

Muineddîn Muhammed Zamçî İsfizârî, *Ravzâtü'l-Cennât fî Evsâf Medînet-i Herât*, Nâşir-i Çâpî Dânişgâh-i Tahran, İnternet Erişimi: www.Ghaemiyeh.com.

el-Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Akâlîm*, Ed. M. De Gooje, Lugduni Batavorum, Brill 1906.

Mü'eyyeddüddevle Müntecibüddîn Bedi' Atabek el-Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*, Neşr. Muhammed Kazvini-Abbas İkbâl, Tahran 1329 hş..

el-Mü'eyyed fi'd-Dîn, *Divânü'l-Mü'eyyed*, Tahkik: Muhammed Kâmil Hüseyin, Dârü'l-Kitâbü'l-Mısriyye, Kahire 1949.

————, *Sîretü'l-Mü'eyyed fi'd-Dîn Dâi'd-Duât*, Tahkik: Muhammed Kâmil Hüseyin, Dârü'l-Kitâbü'l-Mısrî, Kahire 1949.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi*, Çev. A. Öngül, Akademi Kitaplığı, İzmir 2000.

Müverrih Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", Çev. H. D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul Milli Mecmua Basımevi, 1937.

Nâsıreddîn Münî Kirmânî, *Simtü'l-ulâ*, Tashih: Abbâs İkbâl, İntişârât-i Esâtîr, Tahran 1363.

Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Çev. Abdülvehhab Tarzî, MEB, İstanbul 1994.

Necef, E. N., *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.

Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

Nizâm el-Hüseynî, *el-Urâzâ fî Hikâyeti's-Selcûkiyye*, Neşr. Karl Süssheim, Kahire 1326

Nizami-i Arudi, *Chahar Maqwala*, Trans. Edward G. Browne, Cambridge University Press, London 1921.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, Çev. M. Altay Köymen, TTK, Ankara 1999.

Nuhoğlu, G., *Beyhakî Tarihine Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1995.

en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûnü'l-Edeb*, XXVI, Tahkik: Mustafa Fevvâz-Hikmet Keşliya Fevvâz, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424 hş.

Ocak, A., *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, TATAV Yayınları, İstanbul 2002.

Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. F. Işıltan, TTK, Ankara 1991.

Öntürk, V., "Gaznelilerde Bir Şehzade Düşmanı: Hâcibü'l-hüccâb Tuğrul Bozan", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017, S. 36.

———, "Selçuk Bey'in Oğlu Musa Yabgu'nun Sistân Hâkimiyeti", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017, S. 34.

———, *Târih-i Sistân Adlı Eserin Tercüme ve Tanıtımı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Van 2016.

Öz, M., "Necâşî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul 2006.

Özaydın, A., "Cend", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VII, İstanbul 1993.

———, "Kavurd Bey", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VI, İstanbul 1999.

Özgüdenli, O. G., "Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.

———, "Selçuklu Paralarının Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Tarihi Meselesi", *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2004, XXII/35.

———, *Selçuklular*, İSAM Yayınları, İstanbul 2018.

———, *Turco Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.

Parla, P., "Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi", *ODTÜ MFD*, 2005/1.

Peacock, A. C. S., *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, Çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.

Piacentini, F. V., "Dandânqân (Ad1040): the Pitched Battle Which Opened the Iranian Soil to the Turkic Dominion-Negotiations and Agreements, New Balance of Powers", *II. Uluslararası Türk Uygarlığı Kongresi*, Kyrgyz-Turkish Manas University Publication, Bişkek 2005.

Piyadeoğlu, P., "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *Türkiyat Mecmuası*, Güz 2013, C. 23.

———, *Çağrı Bey*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Poole, S. L., *A History Of Egypt In The Middle Ages*, Methuen & Co., London 1901.

———, *Catalogue Of Oriental Coins In The British Museum*, Order Of The Trusters, London 1877.

———, *The Muhammadan Dynesties*, Libraire Orientaliste, Paris 1925.

Pritsak, O., "Die Karachaniden", *Der Islam*, 1954, Vol 31.

Quatremere, *Memoires Geograhiques Et Historiques Sur L'Egypte*, Schoell Libraire, Paris 1811.

Râvendî, *Râhat-üs Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr*, Neşr., A. Ateş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1957.

Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

———, *Câmiü't-Tevârîh*, Neşr. Ahmed Ateş, TTK, Ankara 1999.

Ripper, T., *Diyarbekir Merwanileri*, Çev. Bahar Şahin Fırat, Avesta Yayınları, İstanbul 2012.

Ross, D., "On three Muhammadan Dynasties in Northern Persia in the Tenth and Eleventh Centuries", *Asia Major* 2, 1925.

Sachau, E., *Geschichte Und Chronologie Von Kharizm*, Adolf Holzhausen Druck, Wien 1873.

Sağlık, M., *Türkiye Selçukluları Devleti'nin Kuruluşuna Dair Meseleler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Saint-Martin, Al J., *Mémoires Historiques Et Géographiques Sur L'Arménie*, De L'Imprimerie Royale, Paris 1819.

Sâmî es-Sakkâr, "Erbil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XI, 1995.

Sauvaget, J.-Wiet, G., *Pepertoire Chronoloque*, Imprimerie de l'Institut Français d'Archeologie Orienthale, Kahire 1936.

Schlumberger, G., *L'Epopee Byzantine Ala Fin Du Dixieme Siecle*, III, Hachette&-Cie, 1905.

Schwarz, P., *Iran Im Mittelalter Nach Den Arabischen Geographen*, I, Otto Harrosowitz Verlag, Leipzig 1896.

es-Sem'anî, *Kitâbü'l-Ensâb*, I, Neşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1408 (1988).

Sevim, A., "Sıbt İbnü'l-Cevzî'ye Göre Navekiyye Türkmenleri", *Prof. Dr. Necati Lugal Hatıra Kitabı*, Ankara 1965.

———, "Hârûn b. Han", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVI, 1997.

———, "Kuzey-Suriye'de Görünen İlk Türk Emiri: Hanoğlu Harun", *Belleten*, Nisan 1979, XLIII/170.

———, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'âtü'z-zaman fî Tarihi'l-âyan* adlı eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, 1997, C. XVIII, S. 22.

———, "Türklerin Anadolu'ya Geçişleri", *Makaleler*, I, Yay. Haz. Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Berikan Yayınevi, Ankara 2005.

———, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

———, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983.

Sevim, A.-E. Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat, Kültür*, TTK, Ankara 1995.

Seyfeddîn Hâci b. Nizâm Hüseynî, *Asârü'l-Vüzerâ*, Celâleddîn Hüseynî Urmevî, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1337.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân fî Târihi'l-Âyan*, Neşr. A. Sevim, TTK, Ankara 1968.

———, *Mirâtu'z-Zamân fî Târîhi'l-'Ayân*, Neşr. Müslim Bârûdî, Şirketü'l-Risâletü'l-âlemiyet, Beyrut/Lübnan 1434.

Sofuoğlu, C., "Gadir-i Hum Meselesi", *A.Ü. İ.F.D.*, Ankara 1983, XXVI.

Stephanos von Taron, *Armenische Geschichte*, Heınr. Gelzer -Aug. Burckhardt, B. G. Teubner Verlag, Leipzig 1907.

Strange, G. L., *Baghdad During The Abbasid Caliphate*, Oxford University Press, London 1924.

Suyûtî, *Târihü'l-Hulefâ*, Çev. Abdullah Gündüz, Asalet Yayınları, İstanbul 2018.

Sümer, F., "Arslan el-Besâsirî", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Haziran 1986, S. 42.

———, "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler I. Reşîdüddîn'in Oğuznâmesi", *AÜDTCFD*, C. XVII, S. 1-2.

———, "Tuğrul Bey", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXXI, İstanbul 2012.

———, "X. Yüzyılda Oğuzlar", *DTCFD*, 1958, C. XVI, Sayı 3-4.

———, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, DTCF Yayınları, Ankara 1972.

Süryani Mihail, *Süryanî Patrik Mihailin Vakainamesi*, Çev. H. D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu'nda Yayınlanmamış Tercüme, Ankara 1944.

Symbat, *Symbat Sparapets Chronicle*, İng. Çev. Robert Bedrosian, Long Branch-New Jersey 2005.

Şebânkâreî, *Mecmâü'l-Ensâb*, Neşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Müessese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1363 hş.

Şemseddîn Muhammed Mûsevî, *Essahü't-Tevârîh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Hatice Sultan, Nr. 224.

Şeşen, Ş., *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1998.

Tâceddîn Ebî Nasr Abdülvahhâb es-Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyyetü'l-Kübrâ*, Tahkik: Mahmûd Muhammed et-Tenâhî-Abdülfettâh Muhammed, Cemiyyeti'l-Hukuki'l-Mahfûzet, Kahire 1918.

Takıyeddîn Ahmed b. Ali el-Makrizî, İtti'azü'l-Hunefâ, Tahkik: Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Metâbi'ü'l-Ehrâmü't-Ticâret, Kahire 1416/1996.

Taneri, A., "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, AÜDTCF, Cilt V, S. 8-9.

————, "Celâlüddevle", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VII, 1995.

Târîh-i Sîstân, Tashih: Melik Şuara Bahâr, Kitâbhâne-i Milli-i İran, Tahran 1381.

Teetley, G. E., *The Ghaznavid And Seljuk Turks*, Taylor & Francis Group, New York 2009.

The Cambridge History of India, Ed. Wolseley Haig, Cambridge University Press, 1928.

The Deeds of Count Roger of Calabria And Sicily And of His Brother Duke Robert Guiscard by Geoffrey Malaterra, Trans. By Kenneth Baxter Wolf, The University of Michigan Press Ann Arbor, Michigan 2005.

Togan, Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1981.

————, *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982.

Tokuş, T., "Arslan El-Besâsîrî ve İbrahim Yınal İsyanlarının Gizli Kahramanı Fâtımî Dâîsi el-Mü'eyyed Fî'd-Dîn Hibetullah Eş-Şîrâzî", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2016, XXXI/2.

Toumanoff, C., "Armenia and Georgia", *The Cambridge Medieval History*, IV, Cambridge 1966.

Tufantoz, A., *Ortaçağ'da Diyarbekir Mervanoğulları/990-1085*, Açа Yayınları, Ankara 2005.

Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2008.

————, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.

Uludağ, S., "Kuşeyrî, Abdülkerîm B. Hevâzin", XXVI, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1999.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

Ümit, M., "Mihne Sürecinde Hanefîler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010/1, C. 9, S. 1.

Vasiliev, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Matbaası, Ankara 1943.

Vryonis, S., *The Decline Of Medievel Hellenism İn Asia Minor And The Process Of Islamisation From The Eleventh Through The Fifteenth Century*, University Of California Press, Berkeley Los Anageles London 1971.

Vullers, J. A., *Mirchond's Geschichte Der Seldschuken*, Verlag Der Ricker'schen Buchhanlung, Giessen 1838.

Wilken, F., *Mirchond's Geschichte Der Sultane Aus Dem Geschlechte Bujeh*, Druckerei Der Königlichen Akademie Der Wissenschaften, Berlin 1835.

Willermus Tyrensis, *Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar*, Çev. Ergin Ayan, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2016.

Wüstenfeld, F., *Geschichte der Fatimiden Chalifen Nach Arabischen Quellen*, Dieterische Verlags, Göttingen 1881.

Yahya b. Abdüllatîf el-Hüseynî el-Kazvînî, *Kitâb-i Lubbü't-Tevârîh*, Neşr. Seyyîd Celâleddîn Tahrânî, Müessese-i Hâver Matbaa-i Millî, Tahran 1315.

Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ el-Antâkî, *Târihü'l-Antâkî*, Neşr. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Cerus-i Burs, Trablus 1990.

Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, Beyrut 1397 (1977).

Yâkût, *Irshâd Al-Arîb Ilâ Ma'rifat Al-Adîb*, V, Ed. D. D. Margoliouth, Luzac&Co., Leyden-London 1911.

Yavuz, Y. Ş., "İbn Fûrek", XIX, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1999.

Yazar, N., "Büyük Selçuklular Zamanında İsfahan'ın Durumu", *Journal of Islamic Research*, 2013, 1 (24).

Yazıcı, T., "Ferîdun", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XII, İstanbul 1995.

Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2009.

Yazılıtaş, N., "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2005, S. 18.

Yıldırım, R., "Halku'l-Kur'an Meselesinin Politik İstismarı", *Milel ve Nihal*, 2011, C. 8, S. 1.

Yılmaz, A. - Gençtürk, C., "Târîh-i Beyhakî'ye Göre Çağrı Bey'in Belh Şehrini Kuşatması ve Gazne Sarayına Yansımaları", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Aralık 2017, Yıl 10, Sayı XXXII.

Yınanç, M. H., "Çağrı Bey", *İslâm Ansiklopedisi*, III, MEB, İstanbul 1993.

———, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1944.

Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, II, Çev. Reşit Rahmeti Arat, TTK, Ankara 1959.

Zahîreddîn Maraşî, *Târîh-i Taberistân u Rûyân u Mâzenderân*, Mukaddime Yakub Âjend, Tahran 1363.

Zahîreddîn Nîşâbûrî, *Selçuknâme*, Neşr. Muhammed Ramazânî, Çâphâne-i Hâver, Tahran 1332.

Zahîreddîn Ruzrâverî, *Zeyl-i Kitâb-i Tecâribü'l-Ümem*, Neşr. H. F. Amedroz-D. S. Margoliouth, London 1921.

Zakhoder, "Dandanakan", Çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, 1954, C. XVIII.

Zambaur, E. D., *Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour l'Histoire de l'Islam*, Orient-Buchhandlung Heinz Lafaire, Hannover 1927.

———, *el-Ensâb ve'l-Esrâti'l-Hâkime*, Arapça Çev. Zeki Muhammed Hasan Beg-Hasan Ahmed Mahmûd, Ekber Behçet, Dâri'l-Raidi'l-Arabî, Beyrut 1400.

Zebihullah Safâ, *Târîh-i Edebiyat Der İran*, Çâphâne-i Keyhânek, Tahran 1369.

ez-Zehebî, *Siyeru Âlâmi'n-Nübelâ*, Neşr. Ekrem el-Bâşiyyâ, Müessetü'r-Risâle, Beyrut 1417.

———, *Târihü'l-İslâm*, Tahkik: Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dârü'l-Kitâbü'l-Arabî, Beyrut-Lübnan 1415.

Zekeriyya el-Kazvînî, *Asârü'l-Bilâd*, Ed. Hamahullah Velede's-Salem, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2013.

———, Farsça Çev. Cihângîr Mîrzâ Kacar, Müessese-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1373.

Zerkûb Şîrâzî, *Şîrâznâme*, Neşr. İsmail Vaiz Cevâdî, Çâphâne-i Dâverpenâh, İran 1350.

Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

DİZİN

A
Aaron 223, 224, 227, 235
Abahunik (Manazgerd) 209
Abbâdân 251
Abbasî 494
Abbâsî Halîfeliği 160, 171, 175, 193, 442, 499
Abbâsîler 98, 169, 171, 339, 475
Abdullah b. Ebû'l-Esvâr 220
Abdullah Köyü 361
Abdurrahman 94
Abdülcebbâr 114
Abdülhamîd 146
Abdürrahim 94
Abdürreşîd 71, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 299
Abdürrezzâk b. Ahmed el-Meymendî 148
Abdüssâmed 30, 39, 415
Abdüsselâm 122
Abhaz 318
Abhazya 207
Abiskûn 28
Abukab'ın oğlu Vasil 316
Accâc 196
Acem 366, 501, 538
Adna b. eş-Şerîf er-Radî 341
Adnan b. er-Râdî 301
Adriyatik 208, 267
Adûdî Hastahanesi 380
Adûduddevle 176
Adûdüddevle Ebû Şücâ Fenâhüsrev 380
Afgan 39, 74
Afganistân 532
Afgan Şâl 39
Afif 427
Afrika 82, 169, 391
Ahlat 121, 267, 269, 271
Ahmed 24, 30, 43, 45, 47, 70, 91, 93, 94, 97, 105, 106, 107, 119, 120, 134, 139, 141, 145, 148, 152, 153, 162, 169, 188, 190, 219, 224, 234, 241, 331, 359, 411, 413, 414, 438, 465, 517, 522
Ahmed b. 'Alî en-Necâşî 352
Ahmed b. Tâhir 144, 145, 146, 190
Ahmedf el-Farâdî 437
Ahmed-i Kutval 146
Ahmul 378
Ahsâ 395
Ahvâz 163, 246, 247, 248, 249, 252, 283, 311, 324, 327, 338, 409, 411, 440, 447, 457, 468, 480, 540
Akrakûf 420, 532
Alan 219
Alanlı Konstantinos 219
Alas 272
Alâüddevle 91, 104, 114, 116, 117, 124, 128, 187
Alâüddevle b Kâkaveyh 114
Alemüddîn 425, 449, 450

Alemüddin Ebû'l-Meâlî Kureyş b. Bedrân b. el-Mukallid 244
Alevîler 64, 164, 301, 421
Ali b. Ebû Kâlîcâr 251
Ali b. el-Kâsım el-Kürdî 190
Ali b. Makn 252
Ali b. Mesûd 148
Ali Dâye 41
Ali Hz. 141, 160, 286, 288, 302, 307
Ali Karib 53
Ali Kuhendîzî 60
Ali Tegin 28, 29, 38, 72, 73, 82
Alp Arslan 79, 107, 117, 139, 141, 144, 251, 412, 413, 415, 474, 508, 519
Alp Sungur 363
Altuncan Hatun 133, 341, 342, 379, 401, 404, 405, 409, 410, 412, 418, 431, 438, 483, 484, 485, 488, 506, 520
Altuntak 93, 94
Altuntaş 30, 36, 38, 133
Amîd 191, 198, 276, 348, 353, 469, 472, 514, 515, 526, 536, 537
Amîd Ebû'l-Feth 353, 469, 491
Amîdüddevle Ebû Sa'd b. Abdurrahim 177
Amîdüddîn Ebû Nasr 310
Amîdü'l-Irak Ebu Nasr Ahmed 377
Amîdülmülk 104, 105, 107, 108, 305, 306, 307, 333, 341, 359, 401, 404, 405, 409, 453, 455, 458, 463, 467, 469, 476, 478, 482, 484, 486, 488, 490, 491, 493, 495, 497, 498, 503, 507, 508, 509, 510, 511, 517, 518, 519, 520, 525, 533, 534, 537
Amîdülmülk Kundurî 104, 105, 404, 525
Amr b. Sahtekân 507
Amrî 156, 301
Amûl 28, 29
Anadolu 122, 127, 192, 199, 200, 203, 216, 217, 219, 224, 225, 226, 232, 238, 240, 243, 245, 253, 254, 256, 257, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 266, 267, 268, 269, 274, 276, 277, 279, 280, 281, 295, 308, 313, 316, 319, 320, 324, 328, 363, 367, 395, 396, 397, 409, 412, 413, 418, 504, 507, 514, 538
Anasıoğlu 119, 191, 196, 198, 222
Anastas oğlu Michail 262
Anberd 220
Ani 200, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 223, 224, 237, 254, 257, 267, 268, 321
Ani Krallığı 207, 212, 220
Annâzîler 181
Anne Porphyrogenete 258
Antakya 171
Antardus 170
Antzevatsik 203, 275
Anûştekin 97, 438
Anûştekin Belhî 94, 97
Apahunik 316
Apirat 214
Apusahl 275
Arap 33, 34, 38, 74, 80, 100, 163, 172, 173, 175, 196, 197, 214, 220, 222, 231, 234, 241, 291, 298, 314, 331, 343, 356, 358, 366, 369, 372, 374, 376, 390, 391, 425, 449, 450, 453, 458, 461, 463, 465, 467, 473, 475, 487, 501, 514, 529, 539, 540, 542
Araplar 33, 70, 120, 196, 244, 245, 247, 248, 249, 284, 311, 312, 334, 343, 354, 356, 369, 372, 373, 377, 378, 427, 465, 532, 539
Aras 201, 219, 224, 229, 255, 257, 267, 269
Arçiş 209
Arçovit/Ardzovid 228
Ardahan 208
Ardaşîr 453
Ardzın 228
Ardzıruni 203, 275
Argın (Ergani) 276
Arisighi 466
Arkadiopolis (Lüleburgaz) 264

Arrân Şeddâdîleri 221, 254
Arslan 50, 91, 92, 93, 107, 117, 126, 139, 140, 141, 143, 149, 152, 153, 154, 175, 178, 192, 243, 251, 254, 255, 256, 281, 294, 299, 300, 340, 341, 393, 394, 411, 412, 415, 418, 426, 433, 438, 444, 446, 448, 449, 451, 460, 466, 471, 474, 477, 484, 490, 491, 495, 496, 501, 506, 508, 510, 511, 516, 517, 518, 520, 521, 522, 523, 528, 543
Arslan b. Selçuk 116
Arslan Câzib 113, 255
Arslan Yabgu 91, 92, 101, 126, 192, 254, 255, 256, 281, 393, 477, 521, 523
Arsuban 319
Arsubanoğlu 319
Arşarunik 229
Asîb 130
Asker-Mükrem 247, 249
Asprakania 205
Asuhtekin 434
Asya 142, 259, 511
Aşod Kaç 205, 210
Aşot 206, 210
Atiyye b. Ru'kiliyye 383
Atom 275
Avânâ 374
Avrupa 82, 212, 259, 317
Ayasofya 133, 265, 411
Ayios Tarasios Manastırı 263
Aynüddevle Muhammed 72
Aynü'l-Bâride 376
Aytekin 410
Azat 219
Azaz 467
Azerbâycân 117, 169, 197, 198, 240, 243, 245, 253, 254, 255, 256, 268, 274, 276, 313, 314, 319, 395, 514, 532

B

Baberd 318
Ba'bes 542
Bâbü'l-Ebrez 423
Bâbü'l-Ezc 312, 423
Bâbü'l-Firdevs 425
Bâbü'l-Garâbe 473, 536
Bâbü'l-Halbe 423
Bâbü'l-Hamme 425
Bâbü'l-Huvve 514
Bâbü'l-Merâtib 166, 225, 289, 326, 345, 360, 473
Bâbü'n-Nûbî 333, 423, 424, 427, 458
Bâbü'ş-Şam 542
Bâbü't-Tâk 364
Bâbü't-Tibn 542
Bâcisrâ 189
Baç 128
Bâd b. Dustek 121
Bâdgis 62, 137, 139
Bâdûriyâ 374
Bagrat 208, 214, 221, 233, 235, 255, 260
Bagratuni 205, 207, 209, 210, 213, 228
Bağdâd 80, 107, 129, 158, 159, 160, 163, 164, 166, 169, 172, 175, 176, 178, 179, 180, 182, 188, 189, 190, 194, 197, 225, 242, 246, 250, 253, 274, 276, 282, 284, 285, 288, 293, 301, 302, 303, 305, 311, 312, 314, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 334, 335, 336, 338, 339, 340, 342, 344, 345, 346, 347, 348, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 359, 364, 365, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 385, 386, 389, 392, 393, 395, 397, 400, 401, 404, 405, 409, 410, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 428, 430, 432, 438, 441, 442, 444, 446, 448, 449, 450, 452, 453, 455, 456, 458, 460, 461, 462, 463, 465, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 475, 477, 479, 480, 482, 484, 485, 486, 487, 489, 490, 491, 494, 495, 498, 500, 504, 506, 507, 510, 511, 516, 519, 527, 532, 534, 536, 538, 539, 540, 541, 542

Bağ-ı Hurremek 46
Bağin 222
Bahâüddevle 163, 176
Bahâüddevle Mansûr 373
Bakâlincâr 63
Bakradun (Bagratlı) 237
Balasagun 135, 340
Balcar oğlu Kegen 261
Balhan 91, 255
Balhankûh 39
Bâlis 380, 383, 397, 467
Balûs 298
Baranî 134
Bardas Phokas 207, 258
Bâriyân Nehri 157
Barstogan 164
Basileios II. 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 257, 258, 259, 266, 275, 316
Basprakania 205
Basrâ 251, 291, 337, 378, 453, 468, 511, 540
Basrâ Kapısı Mahallesi 381
Batayih 466
Bâverd 33, 40, 61, 62, 64, 65
Bayburt 271, 318
Bâzebdâ 119
Bedir Hâcib 54
Bedr 183, 184, 190, 310, 334, 361, 438, 449, 454, 500, 509, 534, 541, 542
Bedrân 244, 358, 385, 464
Bedrân b. Dübeys 385
Bedr b. el-Mühelhil 310
Bedr b. Hasanaveyh 190
Bedr b. Mühelhil 431, 455, 542
Bedr b. Tâhir b. Hilâl 183
Bedros 206, 213, 214, 215, 217, 228, 273
Bedros Kedatartz 206
Begtegin 28
Behender 248, 250
Behrâm b. Leşkersitân 297
Bekin Şevher 148
Beled 363
Belh 28, 29, 37, 38, 39, 41, 50, 51, 52, 73, 87, 88, 93, 94, 97, 132, 133, 139, 250, 413, 511
Belûta 184
Bendkâfirân 51
Benû Numeyr 369
Berâsâ Camii 365
Berâven 156
Berâzûr-Rûz 190
Berberiler 445
Berdesîr 297, 300
Bergiri 209
Bergri (Muradiye) 315
Berkaîd 243
Berûcird 123, 481
Besâsîrî 243, 247, 249, 251, 253, 284, 285, 311, 312, 319, 321, 322, 325, 326, 327, 328, 329, 334, 335, 336, 338, 343, 344, 345, 347, 348, 350, 352, 354, 355, 356, 357, 358, 362, 363, 365, 368, 370, 371, 372, 373, 374, 377, 379, 380, 383, 385, 392, 397, 398, 400, 401, 403, 406, 409, 412, 418, 420, 430, 437, 438, 441, 442, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 451, 452, 453, 458, 460, 461, 462, 465, 467, 468, 469, 470, 472, 473, 484, 488, 527
Beydoğdu 33, 34, 52, 53, 56, 68, 70, 130
Beyhak 47, 81
Beytü'n-Nûbî 408
Beziyân 157
Bik'â 243
Bilâdü'l-Müryediyye 352
Bilge Kağan 416
Bintü'l-arca 539
Birûnc 155
Bîrûnî 112, 161
Bithynia 262
Bizans 121, 122, 169, 170, 171, 179, 192, 194, 197, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 222, 223, 224, 226,

227, 228, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 254, 255, 257, 258, 259, 260, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 281, 313, 314, 315, 317, 318, 320, 321, 375, 466, 513, 514
Bizu 216
Blacherne 260
Boğa 27, 91, 114, 116, 119, 126, 127, 196, 198, 254, 255
Boğaz 263
Böri 144, 152, 158
Börü Tekin 50
Buda 50
Buğra Han 38
Buhârâ 250, 522
Buka 124, 126, 191, 197, 222, 256
Bulgaristan 257, 258, 263, 264
Bulgaroktonus 257
Bulkâsım 46
Bulmuzaffer Cumahî 42, 44
Bûmariyye 196
Bunasr 33, 36, 39, 40, 42, 59, 61
Bunasr-ı Müşkân 36, 39, 42, 61
Burcumî 165
Busehl 33, 42, 43, 63, 64, 67, 69, 71
Busehl-i Zûzenî 33, 71
Busir 366
Bûst 38, 39, 40, 43, 88, 101, 138, 145, 146, 150, 243
Buvât 395
Bûzgân 46, 47, 103, 104
Büveyhî 118, 121, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 176, 185, 186, 195, 243, 282, 288, 294, 300, 312, 324, 330, 335, 356, 380, 456, 530
Büveyhîler 129, 160, 162, 166, 167, 176, 179, 190, 192, 243, 250, 281, 284, 295, 297, 298, 305, 309, 330, 338, 355, 394, 475, 512
Büyük İskender 136

C-Ç

Câbir b. Nâşib 358
Câbir b. Saklâb 501
Câferoğulları 193
Câmedâr Hâcib 64
Câmi' Arabî 34
Canit 271, 318
Cankend 522
Cebel 360, 379, 432
Cebel-i Sincâr 380
Cebriye 163
Celâlüddevle 160, 163, 164, 165, 166, 176, 194, 195, 196, 356
Celile 151
Cemcem (Mıçmıç) 276
Cenâb 282, 297
Cend 87, 130, 134, 140, 522, 524
Cerbâzâkân 309, 525
Cercerâyâ 539
Cestân b. el-Merzûbân 500
Cestân b. İbrahim 501
Cevahet 208
Ceyhun 29, 39, 50, 86, 87, 88, 116, 132, 141, 142, 143, 250
Cezîre 119, 122, 124, 224, 376
Ceziret İbn Ömer 119, 243
Chariopolis 264
Chelidonion 220
Cibâl 42, 52, 66, 78, 118, 119, 124, 180, 242, 279, 289, 397, 401, 406, 469, 477, 516
Ciranis 270
Cizre 120, 121
Cluny 265
Cuma Camisi 157
Curcân 112, 114, 117, 129, 500
Cüheyne 120
Cüveym 250
Cüveyn 155
Cüveynî 103, 146, 302
Cyriacus 272

Çağrı 27, 30, 34, 37, 45, 46, 48, 50, 51, 52, 56, 57, 62, 64, 67, 69, 73, 79, 82, 84, 87, 88, 89, 91, 93, 94, 97, 101, 102, 104, 115, 119, 125, 132, 133, 134, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 148, 149, 151, 153, 154, 158, 159, 186, 192, 199, 200, 202, 239, 250, 254, 276, 281, 299, 340, 363, 367, 376, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 421, 456, 466, 477, 483, 508, 512, 517, 518, 521, 523, 532
Çanestan 228
Çebu-Şabar 277
Çin 124, 136, 290, 381
Çorduanel 230
Çortvanel/Corduvanel/Torduvanel 230
Çoruh 318

D
Daher bin Sasa 530
Dahhâk 38
Dakûkâ 295
Damatrys (Çamlıca) 263
Dâmegân 92, 117, 478
Dana 126, 255, 256
Dandanakan 27, 63, 69, 74, 75, 77, 79, 81, 82, 84, 87, 88, 89, 91, 93, 98, 99, 100, 132, 137, 143, 195, 239, 240, 280, 417
Danişmend Ebû'l-Hasan Kuttan 114
Dârâ 113, 114
Darb ez-Zaferân 453
Dârest 480, 491
Dâr-ı Batan 157
Dâr-ı Kerkûy 144, 147
Dâr-ı Taâm 144
Dâru'r-Rûm 353
Dârü'l-fil 342
Dârü'l-hilâfe 348
Dârü'l-memleke 342
Dârü'l-memleketi'l-Adûdiyye 342
Dârü'l-mülk 458
Dârü's-saltana 341
Daşen 158
Daşir 209, 213
Daşir Bagratuni Krallığı 209
Davit 201, 203, 204, 208, 214, 230
Davit Angogin 210
Davit Anhoğin 213
Davud Çağrı Bey 411
Dayk 267
Debîr Ebû'l Hasan 298
Derbend 53, 193
Dere-i Humâr 150
Derek 155
Derster 262
Deşt-i Levgân 39
Develi 204, 275
Devletâbâd 248
Devser (Câber) 475
Deyâlâ 419, 430
Deylem 117, 124, 127, 128, 160, 301, 359, 507, 542
Deylemîler 52
Deylemli 74, 125, 252, 285, 294, 297, 325, 345, 348, 361, 366, 422, 440, 542
Deyrü'l-akûl 409
Dezdilûye 184
Dicle 183, 189, 196, 197, 226, 251, 257, 276, 331, 340, 368, 381, 382, 407, 410, 419, 455, 461, 468, 510
Digori 237
Dîhistân 28, 30, 32, 37, 66
Dimaşk 341, 344, 559
Dinar 272, 274, 430, 494
Dinever 117, 181, 242, 246, 328, 356
Diriliş Kilisesi 169
Diyarbekir 119, 121, 126, 167, 177, 191, 196, 198, 234, 241, 243, 255, 256, 281, 320, 364, 375, 376, 460, 469, 512, 513, 514, 515, 516
Diyâr-ı Bekir 121
Diyâr-ı Rebi'a 476

Dnyeper 261
Doğu Anadolu 199, 200, 201, 218, 269, 270, 313
Doğu Roma İmparatorluğu 193, 240, 264, 267, 395
Dovin 193, 211, 218, 219, 220, 221, 222, 237, 267, 320
Duceyl 352, 455
Dukak 521
Dûrak 247
Dübeys b. Mezyed 166, 177, 190, 244, 247, 249, 284, 329, 336, 352, 358, 534
Düceyl 374
Dürzi 163
Dzağgots 211

E
Eberkûh 289
Ebher 117, 129
Ebî Abdillâh b. Cellâb 364
Ebî Temmâm 301
Ebû'l-Feth b. Verrâm 185, 358
Ebû Abdullah b. Cerâde 427
Ebû Abdullah b. Mervân 234
Ebû Abdullah ed-Dâmegâni 426
Ebû Abdullah ed-Dâmegânî 308, 338, 421, 431, 458, 497, 498
Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Ali b. Mikâilî 105
Ebû Abdullah el-Kazerûnî 512
Ebû Abdullah el-Kudâî 170
Ebû Ahmed b. Abdülvâhid b. el-Hıdr en-Nihâvendî 486
Ebû Ahmed Dihistânî 105
Ebû Ali 88, 139, 193, 224, 251, 279, 280, 282, 309, 324, 337, 339, 341, 388, 448, 456, 472, 509
Ebû Ali b. Ebû Temmâm 424
Ebû Ali b. el-Bagal 514
Ebû Ali b. eş-Şirvânî 426
Ebû Ali b. Fazlân 468
Ebû Ali b. Mûşek 538
Ebû Ali b. Temâm 341
Ebû Ali ed-Dekkak 304
Ebû Ali el-Hasan b. Abdülvedûd b. el-Muhtedî 365
Ebû Ali el-Hâzîn 384
Ebû Ali Keyhüsrev 282
Ebû Ali Zahid b. Ahmed 304
Ebû Amr b. Ebû Leys 146
Ebû Avf 454
Ebû Bekr er-Râzî 382
Ebû Bekr-i Şâdî 156
Ebû Ca'fer b. Hemdân Derekî 145
Ebû Ca'fer b. Sakalib 511
Ebû Ca'fer et-Tûsî 365
Ebû Dûlef b. es-Sakar 314
Ebû Dûlef el-Câvânî 252
Ebû Harb 118
Ebû Hatem 146
Ebû İshâk 99, 101, 108, 141, 144, 529
Ebû İshâk el-Fukkâî 99, 101, 108
Ebû İshâk İbrahim 141
Ebû Kâlîcâr 114, 115, 118, 123, 129, 163, 164, 165, 166, 176, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 189, 191, 192, 243, 250, 251, 282, 283, 284, 296, 297, 299, 309, 324, 325, 335, 337, 356, 388, 420, 456, 468, 509, 519
Ebû Kâlîcâr Merzûbân 163
Ebû'l-Asker 187
Ebû'l-Berekât 452, 460, 465
Ebû'l-Berekât 446
Ebû'l-Esvâr 211, 213, 214, 218, 219, 236, 315, 320, 321
Ebû'l-Esvâr Şâvur 314
Ebû'l-Fazl 29, 147, 152, 158, 235, 367, 424
Ebû'l-Fazl Hemedânî 365
Ebû'l-Fazl Muhammed b. Amir 470
Ebû'l-Fazl Nasr b. İsmâil el-Alevî 235
Ebû'l-Feth 104, 371, 473, 486, 487, 491, 539

Ebû'l-Feth el-Muzaffer el-Hüseyin 486
Ebû'l-Feth el-Muzaffer el-Hüseyin 469, 473
Ebû'l-Feth Mansûr b. Alımed b. Dârest 480
Ebû'l-Feth Muzaffer b. Muhammed 353
Ebû'l-Feth Râẓî 104
Ebû'l-Fevâris 163, 353, 488
Ebû'l-Gânaim İbn Muhallebân 470
Ebû'l-Gaşşâm 363
Ebû'l Hasan 156
Ebû'l Hasan Abdürrahim 421
Ebû'l-Hasan Ali el-Leşkerî 255, 256
Ebû'l-Hasan b. Abdürrahim 358
Ebû'l-Hasan b. Ahmed b. el-Muhtedî 365
Ebû'l-Hasan b. Îsekân b. Gaymî 538
Ebû'l-Hasan b. Ubeyd 312
Ebû'l-Hasan Irakî 38
Ebû'l-Hasen el-Hâşimî 434
Ebû'l-Heycâ 256
Ebû'l-Heycâ el-Hezbânî 256
Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ali el-Basrî 162
Ebû'l Kâsım 155
Ebû'l-Kâsım Ali b. Abdullah el-Cüveynî 103
Ebû'l-Kâsım Bûzgânî 101, 102
Ebû'l Kâsım Nîşâpûrî 156
Ebûl'l-Feth Muzaffer Nîşâpûrî 292
Ebû'l-Ganâim İbn Muhallebân 470, 472, 473
Ebû'l Muzaffer 154
Ebû'l-Muzaffer Behrâm 282
Ebû'l Muzaffer Hızır 154
Ebû Mansûr 118, 123, 128, 146, 186, 189, 247, 288, 289, 311, 325, 480, 496
Ebû Mansûr b. Bekrân 429
Ebû Mansûr b. Nasr es-Siyârî 342
Ebû Mansûr b. Yusuf 427, 492, 498
Ebû Mansûr Fulâd Sutûn 186
Ebû Muhammed b. Asım 137
Ebû Muhammed el-Hasan el-Yâzûrî 343
Ebû Muhammed Rızkûllâh b. Abdülvehhâb et-Temimî 486
Ebû Nasr 93, 97, 105, 120, 121, 144, 146, 156, 310, 350, 359, 441, 488, 495
Ebû Nasr Ahmed 406, 419, 421, 433, 434, 436, 441
Ebû Nasr b. Ebû İmrân 346
Ebû Nasr b. el-Heysem 462
Ebû Nasr b. Hüsrev 248, 310
Ebû Nasr b. Sa'id 499
Ebû Nasr Ganâim 486, 488
Ebû Nasr Hüsrev Fîrûz 284
Ebû Nasr Kuleki 145
Ebû Nasr Muhammed b. Vehsûdân 504
Ebû Necih Sokağı 193
Ebû'n-Necm 539
Ebû Sa'd 146, 177, 248, 249, 250, 283, 310, 322, 325, 326, 334
Ebû Sa'd Cimertî 146
Ebû Sa'd Hüsrevşâh 282
Ebû Sa'id b. Hamâveyh 507
Ebû Sa'id el-Kâyinî 511, 534
Ebû Sehl 106, 306, 307
Ebû Sehl Muhammed b. Muvaffak 307
Ebû's-Sa'd 177
Ebû's-Sedâd Hibetullah b. Ca'fer 373
Ebû'ş-Şevk 167, 176, 182, 183, 189, 196
Ebû Şücâ 141, 160
Ebû Tâlib Kâmrev 434
Ebû Türâb 479, 480, 497
Ebû Türâb el-Esîrî 480
Ebû Yahya Sa'd b. Sa'id 484
Ebû'z-Zimâm Meni' b. Vessâb en-Numeyrî 471
Ebvâbü'l-azîze 533
ed-Destkere 187, 189, 324
Edirne 260, 264
Eftim 262
Eghnut (Ağnut) 274
Ehl-i Beyt 348
Ehnug 277
Ekegheac 318

el-Âdil 250
el-Ağarr Ebû Sa'd Sâbûr b. el-Muzaffer 468
el-Alevî 393
el-Ayn 364
Elbasan 466
el-Batîha 348
el-Bendenîcîn 252
el-Beredân 310, 312
el-Beşneviyye 120
el-Bevâzic 311
el-Beyzâ 250, 288, 325
el-Cerrâhiyye 244, 245
el-Cevzâkân 181, 242
el-Cezîre 119, 161, 182, 247, 295, 352, 358, 365, 375, 377, 378, 393, 473, 475
el-Ecell Ebû'l-Fazl İbrahim b. Abdülkerim b. el-Enbârî 513
el-Ferec 120, 196
el-Fukkâî 158
el-Furâtî 307
el-Hâkim 121, 169
el-Hamîdiyye 244
el-Harîmü't-Tahirî 436
el-Harûniyye 189
el-Hasaniyye 119
el-Hasbâ 193
el-Hayzerâniye 164
el-Hezbâniyye 244
el-Hızır 244
el-Kaaim 164, 340
el-Kâdir 113, 164, 481, 512
el-Kâmil Ebû'l-Fevâris Tırâd b. Ebi Temmâm 486
el-Kiyâ Ebû'l-Feth el-Hasan b. Abdullah 123
el-Mâverdî 160, 165, 168, 341
el-Medâr 365
el-Melikü'l-Azîz 165
el-Melikü'l-Aziz Ebû Mansûr b. Celâlüddevle 512
el-Melikü'r-Rahîm 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 282, 283, 309, 310, 311, 325, 327, 329, 330, 333, 334, 338, 343
el-Memûn 387
el-Merdûşî 426, 430, 462
el-Meskûnâ 514
el-Mukallid 244
el-Mukarrim 342
el-Mustansır Billâh 142, 334, 346, 349, 357, 361, 365, 421, 434, 443, 474
el-Mustansıriyye 429
el-Mü'eyyed 334, 335, 345, 354, 374, 444
el-Müsevvâh 348
el-Vakf 364
Emevîler 307, 532
Emine 363
Emîr Ebû'l-Abbas Derhi 147
Emîr Kenek 146
Emîr Müheyyâ 154
Emîr Porsuk 469
Emîr Şâhinşâh 155
Emîr Yusuf 53
Enbâr 285, 321, 322, 374, 401, 429, 495, 539
en-Neyl 164
en-Nisay 385
en-Nu'mâniyye 166, 252
Enûşirvân 114, 115, 116, 401, 404, 405, 410, 447, 455, 458, 461, 463, 476, 483, 520
Erbak Köprüsü 247
Erbasgan 466
Erbil 402, 538
Erciş 222, 315, 316
Ercuvan 470
Erdem 409, 464, 508
Erg 157
Ergene 264
Erisghen 466
Erısıgı 466

Ermeni 121, 193, 197, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 218, 219, 222, 224, 226, 227, 228, 230, 237, 242, 254, 255, 256, 257, 260, 266, 267, 268, 270, 273, 274, 275, 277, 316, 318, 319, 433, 466
Ermenistan 195, 200, 201, 202, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 218, 221, 228, 236, 242, 253, 254, 256, 258, 260, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 274, 275, 313, 315, 318, 320, 321, 507, 532
Ermeniyye 504
Erovandaşat (Marmet/Merin) 237
er-Râvendayn 295
Errecân 160, 163, 247, 251, 283, 309, 310, 325, 336, 393
er-Ruhhâc 93, 116
Ersığun=Ersığın 466
Ertaş 133, 137, 138, 144, 146, 147, 148, 157, 411, 417, 438
Ertaşgun 466
Ertekin 54, 55
Eryaruk 53
Erzenü'r-Rûm 226
Erzurum 206, 209, 220, 226, 227, 228, 229, 230, 232, 271, 277
Esedüddevle Atiyye 516
Esedüddevle Atiyye b. Salih 467
Esfâr 129
Eshâb-ı Kiram 164
Esrem-i Yâkûb-i Sabir 156
es-Sâhib b. Abbâs 161
es-Sâmağân el-Mühelhil 295
es-Selîl 190
es-Seyyîde 445, 472
es-Seyyîde Rasad 445
Eş'arî 303, 304, 305, 306, 307
eş-Şemmâsiyye 353
Eudokia Makrembalitissa 397
Evânâ 538
ez-Zâhir 170, 310, 435
ez-Zâhir Ebû Nasr 250
ez-Zahiretüddîn 470
ez-Zerir 252
ez-Zevezûn 119

F

Fadlûn 221, 255
Fahrüddevle Ebû Nasr b. Cüheyr 480
Fahrüddevle İbn Cüheyr 508, 513
Farab 41, 42, 51
Fâtıma 502
Fâtımî 121, 142, 171, 302, 303, 335, 344, 345, 361, 365, 372, 391, 395, 398, 422, 434, 438, 444, 445, 446, 465, 467, 474, 488
Fâtımî Devleti 344, 391
Fâtimi Halîfeliği 448
Fazlûye 299, 300, 301, 394
Felekü'l-Meâli Menûçehr 113
Fenek Kalesi 120
Ferâmûrz 104, 118, 509
Ferâve 28, 30, 37, 61, 64
Fergana 529
Ferganalılar 529
Ferhâd 114
Ferîdun 38
Ferrûh 490
Ferrûh el-Hatunî 517
Ferrûhzâd 153, 299, 414
Ferrûhzâd b. Mesûd b. Mahmûd 153
Fesâ 251, 294, 300
Fethâbâd 97
Fırat 121, 203, 217, 273, 274, 275, 276, 320, 322, 329, 354, 398, 401, 433, 462, 475, 530
Filistin 170, 268
Firûzabad 128
Frank 317, 318
Franklar 264, 317, 318
Fûlâd 393
Fûlâd Sutûn 246, 247, 248, 249, 250, 283, 325, 394
Funeydik 474
Fustât 444

G
Gadir-i Hum 286, 288
Gagik I. 205
Gagik II. 211, 212, 213, 214, 215, 257, 260, 318
Gagik Abbas 237
Galane 215
Galon-Bağat 216
Garcistân 71
Gargar 276
Garîb b. Makn 363
Gazne 30, 37, 39, 41, 43, 49, 52, 62, 64, 68, 88, 93, 94, 97, 102, 112, 113, 116, 137, 138, 139, 141, 146, 148, 149, 151, 152, 153, 243, 299
Gazneli 151
Gazneli Hükümdârı İbrahim 460
Gazneliler 27, 32, 34, 38, 41, 53, 54, 58, 59, 60, 63, 66, 68, 73, 77, 79, 81, 82, 93, 96, 100, 103, 105, 117, 127, 138, 145, 147, 154, 162, 299, 414, 524, 526
Gedadarç 220
Gence 193, 218, 219, 221, 233, 314, 320, 321
Georgios Drossos 235
Gerni 219
Gerşâsf 118, 123
Gevher Âyin 64
Gevher Hatun 466
Geyikkale 271, 272
Gılmânü'l-Bağdâdiyye 356
Gîlân Şâh 116
Gilekî 298
Gimâs 145
Giorgi I. 206, 207, 208, 209
Girdkûh 478, 482, 517
Gökçe 230
Göktaş 27, 91, 116, 124, 126, 127, 194, 197, 198, 254, 255, 256, 280
Göle 208
Gregoryen 218, 266
Guedric 466
Gur 41, 88
Gülsarığ 153, 299
Gümüş Tekin 464
Gürcü 193, 200, 205, 207, 214, 217, 220, 221, 227, 228, 231, 232, 233, 268, 271, 281, 316
Gürgân 29, 32, 52, 63, 66, 92, 114
Gürgenç 134
Güzgânan 38, 51

H
Habur 119, 355, 358
Hâce Amîd 49, 291, 292
Hacı Başara 277
Hâcib Bartekin 401
Hâcib Boztegin 354
Hâcib İlermiş 538, 540, 542
Hâcib Savul 505
Hâcib Yaruhtekin 401, 431
Haçig 242, 257
Hâdise 429, 431, 480
Hadîsetü Âne 436, 443
Hâdîsetü Âne 452
Hafâce 322, 461, 474, 475
Hâkim-i Mutavvî 59, 61
Hakkâri 241
Halbe Kapısı 367
Halbetü'l-kebir 425
Haleb Mirdâsîleri 380
Halid 277
Hâlid b. Ömer 252
Hamdânîler 162
Hamdûnî 42, 43, 63, 64
Hanbelî 73, 106, 121, 167, 305, 339, 421
Hanefî 163, 303, 305, 308, 326, 344, 528
Hanefîler 125, 306, 492
Hânikayn 182
Hanoğlu Harun 514, 516
Hansi 41
Hantekin 434, 442
Hanzit 272, 273

Hârezm 29, 36, 49, 68, 106, 130, 141, 195, 250, 415, 519, 529
Hârezmşâh İsmail 38, 49, 133
Hârim 419, 469
Hârimu Dârî'l-hilâfe 419
Hark 269
Harran 120, 383, 469, 471, 474, 475, 488, 512
Hart (Bayburt-Aydıntepe) 271
Harun 28, 29, 30, 514, 516
Hasan 32, 38, 40, 41, 43, 64, 88, 93, 105, 111, 113, 114, 115, 116, 119, 123, 130, 134, 160, 161, 178, 192, 197, 221, 223, 224, 225, 300, 304, 334, 359, 413, 430, 445, 454, 458, 465, 524
Hasan b. Utruş 160
Hasan-ı Basrî 161
Hasankale 375
Hasan Sabbâh 116
Hasan Tubani 130
Hâşimî 387
Hatice Arslan Hatun 340, 341, 426, 433, 438, 448, 455, 471, 484, 491, 495, 496, 501, 506, 510, 511, 516
Havçiç 271
Haylbaşiyye 408
Hazâinü'l-mâmure (Selçuklu Devlet Hazinesi) 504
Hazar 112, 192, 193, 255, 477
Hazreti Süleyman 235
Heftâd Pulan 412
Hemedân 78, 116, 123, 129, 176, 180, 181, 188, 190, 192, 242, 246, 253, 256, 279, 310, 328, 377, 403, 404, 405, 410, 411, 431, 446, 452, 458, 478, 481, 488, 494, 532
Hemmâm Ebû Likaa 176
Heraklius 169
Herât 38, 40, 42, 61, 62, 63, 81, 93, 101, 136, 137, 138, 151, 280, 412, 417
Herodias 273
Herve 271, 276
Hetairiarkhes Konstantinos 220
Hezâresb 134, 247, 248, 249, 252, 309, 310, 336, 341, 363, 368, 369, 370, 371, 373, 376, 393, 409, 411, 437, 438, 447, 448, 466, 468, 490, 506, 509, 534, 540, 541
Hezâresb b. Bengir 341
Hırhiz 152, 153
Hıristiyanlar 170, 316
Hısn ı Mansûr 276
Hıtaylar 136
Hızânetü'r-rüûs 465
Hibetullah b. el-Me'mûn 426
Hibetullah b. Muhammed el-Memûnî 158
Hicaz 307
Hille 164, 364, 379, 462, 512
Hindistan 41, 94, 98, 102, 114, 116, 152, 280
Hindkânân 147
Hindu 33, 55
Hirmend Nehri 157
Hit 379, 408, 457
Horâsân 27, 32, 38, 39, 40, 41, 43, 47, 53, 60, 72, 73, 78, 80, 81, 82, 87, 92, 94, 97, 98, 101, 102, 112, 114, 124, 126, 127, 130, 137, 138, 139, 140, 145, 146, 147, 150, 169, 172, 179, 195, 231, 239, 240, 245, 254, 255, 276, 294, 306, 307, 308, 346, 347, 413, 414, 415, 416, 417, 453, 455, 460, 508, 513, 514, 518, 526, 530, 532, 539
Hoşdiank 229
Hovhannes-Simpat 205, 206, 207, 209, 210, 211
Hoy 208, 222, 224, 315, 504, 505, 506, 507, 508
Hulvân 181, 182, 183, 184, 185, 187, 190, 225, 242, 246, 253, 310, 324, 356, 452

Humartaş 280, 401, 402
Humartekin 461, 476, 478, 482, 496, 499
Humbert 265
Hurre 113
Hutan 136
Huvar 130
Hûzistân 165, 182, 243, 245, 246, 247, 251, 282, 290, 324, 336, 393, 409, 447, 448, 540
Hücretü'l-hâss 458
Hürremek 103
Hüseyin Ali Mikâil 33, 34
Hüseyin Hz. 286
Hüsrev Fîrûz 282

I-İ

Ioannes Vatatzes 260
Irak 186
Irak Amîdi 347
Irak-ı Acem 49, 91, 124, 128, 295, 487
Irakiyye Türkmenleri 196
Isaac Comnene 271
İasitas 214
İberya 223, 224, 237, 266
İbn Ali Hîşâvend 95, 97
İbn Cüheyr 480, 513, 538, 539
İbn Dârest 480, 492
İbn Fergân 193
İbn Fesâncis 348
İbn Fûrek 304, 305, 449, 455, 458
İbn Hafâce 355
İbn Hutikin 443
İbn Mâkûlâ 338, 437
İbn Mehdûye 429, 495
İbn Muavvic 488
İbn Muklî 453
İbn Musek 402
İbn Rebibüddevle 197
İbn Sa'id 488, 500, 502
İbn Semhâ 393
İbn Sinâ 112
İbn Şevk 341
İbn Şuayb el-Errecânî 423
İbnü'l-Bagal 472, 514
İbnü'l-Beden 419, 423, 427, 429, 431
İbnü'l-Celîl 504
İbnü'l-Heysem 366
İbnü'l-Müzehheb 419, 427
İbnü's-Simnânî 431
İbnü'z-Züheyrî 423, 431
İbn Verrâm 196, 355, 356, 371, 373, 386, 440, 464, 468, 539, 541
İbn Vessâb 488
İbn Yânis 366
İbrahim b. İshâk 310, 324
İbrahim Yınal 45, 46, 47, 62, 76, 92, 101, 117, 119, 122, 123, 124, 125, 127, 167, 172, 180, 181, 182, 183, 185, 187, 188, 189, 190, 192, 221, 224, 225, 226, 227, 230, 231, 233, 236, 239, 242, 246, 274, 279, 280, 281, 288, 295, 319, 320, 359, 363, 367, 377, 378, 379, 384, 392, 397, 398, 400, 401, 403, 404, 405, 409, 410, 412, 413, 431, 438, 444, 446, 448, 451, 456, 459, 477, 481, 521
İlig Han 523
İmâm Fâhir 146
İmâm Muvaffak 48, 103, 106
İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî 307
İmrahor İlyas Bey Camii 396
İnanç Bey 88, 91, 401, 405, 409, 438, 476, 480, 518
İndus Nehri 157
İoane 233
İran 38, 41, 50, 73, 76, 78, 85, 96, 101, 111, 112, 115, 116, 117, 119, 124, 125, 138, 158, 169, 172, 175, 179, 181, 222, 228, 229, 230, 237, 239, 240, 242, 245, 246, 253, 254, 268, 269, 272, 276, 280, 283, 291, 295, 308, 313, 315, 318, 361, 382, 390, 433, 477, 532, 538
İsaakios Komnenos 395, 396
İsa b. Hamîs 362

İsfâhân 43, 66, 72, 104, 117, 123, 124, 128, 140, 141, 246, 249, 250, 252, 288, 290, 508, 512, 517, 527
İsferâyin 32
İsfîcâb 529
İskhan 257
İslâm 341
İsmail Sabunî 47
İspir 229
İstafan Katapan 222
İstahr 248, 249, 283, 325
İstanbul 27, 29, 32, 34, 38, 41, 43, 44, 45, 49, 73, 78, 80, 84, 87, 94, 96, 101, 104, 111, 112, 115, 119, 121, 125, 128, 133, 135, 158, 161, 170, 171, 176, 186, 191, 200, 201, 207, 211, 212, 214, 215, 220, 222, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 241, 256, 258, 263, 265, 267, 271, 276, 288, 290, 291, 297, 302, 304, 305, 313, 318, 329, 339, 375, 391, 395, 398, 430, 466, 468, 477, 501, 521, 522, 529, 532
İstivâ 32
İvane 271, 272
İzec 247, 249, 310

J
Johannes Karianitis 170
Justinianus II. 266

K
Kâbûs b. Vaşmgîr 112
Kâcâr 118
Kaderiye 163
Kadı Fezârî 298
Kadı İmâm Sa'id 114
Kadı Sa'id 45, 46, 48, 65
Kafkas 318
Kâfur Muammerî 114
Kahire 92, 121, 128, 169, 302, 303, 335, 354, 382, 395, 428, 444, 446, 515, 562
Kahramane Salef 484, 485
Kâim Biemrillâh 98, 143, 170, 282, 303, 308, 365, 437, 443, 457, 461, 470, 473, 484, 485, 499, 534
Kâkuye 72
Kakûyîler 162
Kâkûyîler 117, 119
Kalde 207
Kalikala 226
Kalincâr 98, 254
Kâmil b. Muhammed b. el-Müseyyeb 312
Kâmrev 125, 126, 282, 420
Kantsi 210
Kapadokya 204, 215, 216, 266
Kapar 275
Kapetrum 221, 230
Kara Arslan 298
Karabağ 139
Karadâ 119
Karadeniz 135, 318
Karahanlılar 27, 29, 50, 90, 139, 140, 141, 143, 162, 522, 524, 526
Karakalpakistân 532
Karaklukh (Taşbaşı) 316
Karakurt 232
Karaurgan 232
Karaveli 94
Karâzbâc 139
Karin 220, 229
Karkisîyâ 471
Karluklar 514, 529
Karmatîler 162
Karmîsîn 181, 183, 184
Kars 208, 209, 220, 232, 236, 237, 313, 318
Kartli 228
Karvâş 120, 166, 196, 198, 222, 243, 244, 245, 285, 513
Kasrân-ı Bîrûnî 516
Kasr-ı İsa 348, 534
Kasr-ı Sâbûr 189
Kasr İbn Ahdâr 366

Kasrü'l-Huld (Sonsuzluk Sarayı) 382
Kaşgar 50, 136
Katakalon 220, 223, 224, 227, 230, 271
Katakalon Kekaumenos 220, 223, 224, 227
Katolikus 136
Katru'n-Nedâ 433
Kavurd 101, 154, 296, 297, 299, 300, 301, 411, 412, 413, 415, 540
Kayen 154
Kayseri 204, 336
Kazvîn 126, 128, 242
Kebze 250
Kefîre 299
Kegen 261, 263, 264
Kelâm 161, 306
Kelekân 188
Kelmûh 155
Kemâlülmülk b. Abdürrahim 166
Kemâlülmülk Ebû'l-Meâli b. Abdürrahîm 249
Kemer 156
Kerbelâ 177, 437
Kerh 164, 285, 301, 303, 332, 336, 337, 339, 347, 364, 385, 420, 436, 453, 469
Kerkin 157
Keş 88
Keykâvus b. İskender b. Kabûs 116
Khaçik 220
Khaldia 271, 318
Khardeşler (Sarı Saçlılar) 135
Khavadanek 275
Khorjean 272
Khortziank 229
Khrysopolis (Üsküdar) 263
Khrysoskub 466
Kıpçak 134, 135, 140, 522
Kızıl 27, 91, 92, 116, 117, 119, 240, 254, 280
Kızılırmak 277, 397
Kızılkum 532
Kızıllılar 281
Kiçaziz 275
Kiki Kalesi 95
Kilâb 475
Kilaboğulları 474
Kilikya 204, 216, 266
Kilter oğlu Turak 261
Kinkever 129, 177, 187
Kinkever Kalesi 129, 187
Kirmân 101, 116, 133, 154, 163, 180, 232, 245, 281, 282, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 411, 540
Kirmân Selçukluları 101, 297, 299
Kobar 86
Koghonia 272
Konstantinos Dukas X. 274, 276, 396
Konstantinos Kabasilas 209
Konstantinos Monomakhos 121, 259, 260, 320
Konstantin Porfirogennetos 258
Ksiphias 207
Kûbâdiyân 28
Kudüs 169, 170, 171
Kûfe 163, 177, 361, 378, 433, 461, 462
Kufs 298, 386
Kûhistân 87, 103, 159
Kuka 155
Kukark 209
Kumamet Kilisesi 169
Kumanlar 257
Kûmis 117
Kundur 105, 107
Kundurî 105, 106, 108, 293, 304, 305, 330, 334, 336, 338, 347, 348, 351, 388, 409, 411, 455, 525
Kunduz (Valvalic) 139
Kureyş 244, 312, 321, 322, 331, 343, 352, 355, 356, 357, 358, 361, 363, 370, 371, 373, 375, 376, 379, 380, 387, 397, 401, 408, 409, 421, 428, 430, 438, 441, 442, 448, 449, 450, 451, 452, 458, 460, 472, 474, 484, 486, 488, 534, 543

Kureyş b. Bedrân 244, 252, 312, 321, 322, 331, 334, 352, 354, 358, 363, 380, 397, 401, 402, 409, 425, 428, 449, 459
Kureyşoğulları 358
Kuşeyrî 303, 304, 305, 307
Kuşeyr kabilesi 475
Kûşşâf 367
Kutalmış 92, 101, 117, 192, 219, 221, 222, 223, 226, 228, 230, 233, 236, 237, 279, 295, 313, 353, 355, 356, 357, 358, 360, 361, 365, 383, 385, 388, 394, 418, 476, 477, 478, 482, 483, 488, 495, 517
Küpelkervân 51
Kürt 33, 38, 70, 74, 185, 187, 197, 198, 241, 256, 268, 269, 346, 363, 370, 478, 539
Kürtler 33, 70, 117, 182, 183, 185, 241, 248, 249, 311, 312, 371, 401

L
Lasdivert 206
Lazikiyye 170
Leo IX. 265
Leon Tornikios 220, 260
Liparit 220, 221, 227, 228, 230, 231, 233, 234, 235, 271, 272, 281, 527
loannes Ksiphilinos 260
Lori 213

M
Magistros Konstantinos 219
Mağribî 434, 442, 443, 444
Mağribliler 444
Mahmûd b. el-Ahram el-Hafâcî 394
Mahmûd b. el-Ahrem 401, 433
Mahmûd b. Şiblüddevle er-Rukiliyye 474
Mahmûd el-Ahrem 361, 474
Mahmûd el-Ahrem el-Hafâcî 361
Mahmûd Kendemek 156
Mahriyân 156
Makedonya 258, 259, 263, 265, 321
Malatya 272, 273, 321
Malazgirt 226
Malik 190, 253, 329
Mamigonian 274
Mamlân 255, 314
Mananagi 272
Mangankom 269
Mangışlak 140
Mani 50
Maniakes 267
Mansûr 91, 105, 112, 117, 119, 122, 128, 138, 166, 175, 182, 186, 189, 193, 197, 198, 246, 250, 255, 256, 282, 288, 289, 299, 310, 314, 325, 365, 422, 430, 445, 448, 458, 464, 466, 480, 495, 496, 498, 509, 524, 526
Mansûr b. el-Hüseyin 366
Mansûr b. Eşâs 137
Mansûr b. Mezyed 426
Mansûr b. Muhammed 105, 456
Mansûr Camii 365, 428
Manzara 367
Marcûye 156
Mardin 121, 514, 516
Mârerenî 34
Mârikle Kalesi 95
Mâristân 381
Marmara 264, 291
Matar 252
Matârâ 251
Matîrâbâd 352, 437
Mâverâünnehir 27, 73, 82, 130, 146, 200, 514
Mâyedeşt 182, 183, 184
Mâzenderân 112, 476
Mecdüdevle b. Büveyh 117
Mecûsî 160
Medâyin 437
Media 223
Medine 344
Mehrûbân 251
Mekâbir-i Kureyş 428
Mekke 344

Mekrân 133, 154
Melikşâh 79, 294
Me'mûn 530
Menbic 467
Meni' b. Vessâb 383
Menûçehr 113, 129
Mercü Bagidâ 376
Merdâviç 112
Merdâviç b. Bessû 39, 114, 126, 129
Merin 237
Merv 28, 29, 40, 42, 46, 52, 66, 68, 72, 73, 81, 88, 89, 101, 111, 114, 294, 413, 517
Mervânî 119, 120, 121, 122, 167, 241, 243, 276, 281, 320, 344, 374, 460, 472, 480, 513, 514
Mervânîler 121, 162, 167, 234, 295, 378, 383, 469
Mescid-i Câmi 300
Mesleme b. Abdülmelik 235
Mesûd II. 148
Meşhed 76, 361, 429
Meşreâtu'r-revâyâ 421
Mevdûd 41, 70, 71, 93, 94, 97, 132, 137, 138, 139, 140, 145, 147, 148, 149, 151, 243
Meyyâfârıkîn 472, 512, 513, 514
Meyyâfârikîn 167, 191, 376, 378, 470
Mezkûr b. Nizâr 247
Mezopotamya 233, 270, 404
Mezyedîler 162, 475, 512
Mısır 142, 170, 171, 234, 236, 291, 294, 313, 326, 328, 334, 335, 343, 344, 345, 346, 354, 357, 358, 362, 364, 366, 395, 397, 398, 401, 403, 420, 430, 434, 438, 441, 443, 444, 445, 446, 447, 449, 457, 467, 474, 488, 512
Michail Kerullarios 265
Mikail 45, 281, 521
Mikhael IV. 210, 211
Mikhael VI. 321, 395
Mikhael İasites 211, 217
Mikhael Kerullarios 395
Mikhael Stratiatikos 395
Mirdâsoğulları Emîrliği 474
Modestus 169
Moğollar 381
Mollazâde 72, 417
Monomakhos 169, 170, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 228, 233, 234, 236, 259, 260, 261, 262, 263, 266, 267, 269, 281, 313, 316, 320
Mormreans 273
Mudâr 251
Muhammed 35, 44, 70, 73, 91, 94, 97, 105, 106, 107, 113, 117, 119, 137, 141, 143, 169, 171, 173, 231, 233, 235, 286, 292, 298, 301, 302, 303, 315, 335, 354, 359, 388, 411, 414, 425, 430, 438, 458, 488, 502, 522, 524, 526, 530, 562
Muhammed b. el-Ahrem el-Hafâcî 364
Muhammed b. Hammâd 358
Muhammed b. Mansûr 369, 371, 372, 373, 461, 538
Muhammed b. Mansur bin Muhammed 390
Muhammed b. Mansûr el-Ukaylî 461
Muhâriş 428, 431, 454, 458, 538
Muhdese Camii 512
Mu'izz b. Bâdîs 169, 446
Mukbil b. Bedrân 343
Murad Suyu 257
Musa 37, 45, 46, 48, 52, 56, 60, 69, 73, 84, 85, 88, 89, 91, 93, 101, 137, 138, 144, 145, 147, 150, 152, 154, 159, 192, 223, 224, 250, 345, 412, 417, 507, 521, 524
Musa Kâzım 345
Musa Yabgu 37, 46, 52, 60, 73, 84, 85, 88, 89, 93, 101, 137, 138, 144, 145, 147, 150, 152, 153, 154, 159, 192, 223, 250, 412, 417

Musul 119, 126, 167, 193, 195, 196, 197, 198, 222, 224, 233, 241, 243, 244, 245, 246, 254, 255, 257, 285, 312, 321, 322, 331, 335, 343, 350, 354, 355, 357, 358, 361, 363, 365, 367, 368, 369, 374, 384, 391, 393, 397, 401, 403, 409, 431, 439, 441, 460, 473, 475, 476, 484, 506, 512, 538, 540
Muş 269, 274
Mutârid b. Mansûr 247
Mu'tezile 161, 162, 163, 304, 305, 306
Mu'tezilîler 304
Muvaffâk 427
Muzaffer b. Hüseyin 145
Mücellâ b. Müreccâ 384
Mücessime 163
Mühelhil 183, 184, 185, 190, 225, 252, 295, 310, 334, 438, 449, 454, 500, 509, 534, 542
Mühezzibüddevle 296
Mürcie 161, 163
Müsâfir b. İbrahim 500
Müsâfirî 501
Müslim b. Kureyş 379, 470, 506, 532, 538

N

Nagar 94
Nahcivân 504, 505
Nahçıvan 193
Nahşeb 88
Nasarath 136
Nâsır el-Alevî 129
Nâsırüddevle Ebû Muhammed 474
Nasr b. Ali b. Hamîs 362
Nasr b. Mansûr 460
Nasrüddevle 119, 120, 121, 122, 144, 167, 177, 191, 194, 234, 243, 271, 276, 281, 318, 320, 374, 376, 378, 383, 472, 480, 512, 513, 515
Nasrüddevle b. Hamdân 445
Nasturî 136, 378
Natanz Kalesi 118
Navekiyye 91
nazır Revşenü'l-Muktefî 468
Necmî 367, 436, 455, 458, 461, 541, 542
Nehrevân 330, 336, 456, 491
Nehr-i Baytar 374
Nehru'l-Melik 374
Nehrü'l-Fazl 284, 285
Nehrü'l-Mu'allâ 312
Nehrü's-Sıla 284, 285
Nesâ 28, 29, 32, 33, 34, 35, 37, 61, 62, 64, 65
Nesevî 286, 301, 364, 526
Neşâvûrî 177
Nicephorus 170
Nihâvend 118
Nihâvendî 487, 501, 505
Nikephoros Phokas 203
Nikephorus Bryennios 264
Nikephorus Komnenos 209
Nikolaos 213, 219, 220
Nîşâpûr 29, 32, 33, 37, 38, 40, 42, 44, 46, 47, 49, 50, 52, 62, 64, 65, 73, 78, 92, 97, 105, 111, 114, 115, 239, 242, 250, 303, 304, 305, 307, 417, 499, 511, 519, 531
Nizâmeddîn 480, 513, 514
Nizâmiye Medresesi 427
Nizâmülmülk 102, 105, 294, 306, 453, 529
Nizârî İsmâilîler 116
Normanlar 259, 267, 317
Nûmaniyye 463
Numeyr 475
Nûrüddevle 164, 166, 244, 249, 284, 322, 327, 329, 353, 354, 355, 465, 539
Nûrüddevle Dübeys b. Ali b. Mezyed el-Esedî 164
Nusaybin 120, 121, 197, 368, 369, 374, 402, 403
Nusayr b. Ömer 358
Nusayrî 163

Nûştegin 28, 33
Nuştegin Şarabî 152
Nümeyrîler 512

O-Ö

Oğtik 213
Oğuz 27, 75, 91, 119, 126, 127, 130, 134, 135, 138, 139, 140, 145, 147, 159, 191, 192, 193, 195, 196, 227, 239, 240, 241, 243, 245, 251, 253, 254, 255, 256, 268, 280, 295, 308, 310, 324, 355, 356, 377, 378, 379, 416, 419, 454, 511, 514, 521, 522, 524, 529, 531, 538
Oğuzlar 81, 87, 119, 123, 126, 127, 130, 136, 150, 184, 185, 189, 190, 193, 195, 196, 197, 200, 225, 226, 232, 239, 240, 241, 242, 243, 246, 250, 253, 254, 255, 256, 295, 296, 299, 310, 324, 333, 336, 337, 343, 345, 357, 363, 408, 410, 454, 511, 529, 540
Okomi (Okomion, Kastrokomion, Ugumi) 270
On İki İmâmcı Şiîler 345
Orbel 227
Ordoru (Ordro) 230
Orhun 416
Osdan 201
Outrou (Orduru) 223
Ovcepolje 263
Ömer 73, 94, 122, 405, 409, 438, 444
Özkend 141

P

Paflagonya 395
Paflagonyalı Mihail 259
Pağeş (Bitlis) 316
Pağin 276
Pahlavuni 230
Pakrevant 267
Panonia 261
Parakimomenos 213
Pasian 207, 209
Pasin 208, 227, 229, 230, 232
Pasinler 220, 227, 232, 233, 267, 281
Peçenek 135, 261, 263, 264, 265, 267
Peçenekler 257, 259, 261, 263, 264, 265, 267
Persarmenia 224
Phokas'ın oğlu Tsarviz 207
Photius 258
Pîr Hâcib 34
Piş-i Zirih 144, 156
Polovtziler 257
Preslav 264
Prousianos 223
Pulur 272

R

Râfızî 528
Râhbe 343
Rakka 120
Rakkâ 369
Randan 156
Râvend 381
Ravvâdî 241
Rebiâ 251, 335
Receb b. Meni 475, 542
Reisii'l-Irakeyn 505
Reisürrüesâ 177, 178, 179, 289, 322, 325, 326, 330, 331, 339, 340, 341, 345, 346, 347, 348, 360, 385, 386, 387, 388, 389, 393, 394, 398, 399, 400, 403, 405, 406, 407, 408, 418, 419, 420, 423, 424, 425, 426, 427, 432, 433, 434, 436, 437, 439, 452, 469, 470, 471
Reisürrüesâ İbnü'l-Müslime 340
Remle 541
Resû'l-Eyyil 196
Resûltekin 393, 394, 477
Rey 32, 41, 42, 52, 66, 72, 78, 91, 92, 116, 117, 119, 122, 123, 124, 125,

126, 127, 128, 129, 158, 159, 172, 178, 180, 191, 195, 197, 226, 241, 242, 256, 257, 289, 294, 295, 308, 319, 328, 333, 410, 411, 438, 475, 482, 483, 484, 485, 491, 501, 511, 512, 516, 517, 518, 520, 528
Reyhân 112, 427
Rıbât-ı Kussâr 105
Rışdunik 203
Robert Guiscard 267
Rodos 264
Romalılar 135, 277
Romanos Diogenes III. 170
Romanos Argyros 259
Rûd Zerik 156
Ruhâ 475
Rum 74; 127, 197, 268, 276, 340, 530
Rumeli 263
Rusâfe Camii 422, 423
Rusya 258
Rûşenkûbâd 310, 324
Rüstem b. Marzûbân Düşmenziyâr 117

S-Ş

Sâbûr-Hâst 123, 324
Sadaka b. Mansûr 440, 468
Sa'dî 183, 185, 187, 189, 190, 310, 324
Sa'dî b. Ebû'ş-Şevk 252
Sa'du Hakkan 478
Sa'düddevle 514, 515
Sâdüddevle 276
Sahâbe 286
Sahnü's-selâm 536
Sahra 528
Saht-Kemân 190, 310
Sa'id 488, 499, 507, 513, 515, 536, 537
Sa'id el-Arabî 511
Saint Grigory 220
Sâlâr-ı Bûzgân 48, 49, 103
Sâlâr-ı Horâsân 276, 513
Samanîler 160, 162, 522
Samosata 214
Samuk 269, 271, 275
Sâriye 115
Sarkis 210, 212, 214, 215
Sarsar 432, 453
Sasanî 433
Savârâ 364
Savran 140, 522
Savtekin 125, 397, 398, 461, 482, 506, 507
Saymara 181
Sebastia (Sivas) 203, 275
Selçuk Bey 45, 87, 148, 152, 521, 522, 523
Selçuklu 148, 160, 340, 410, 466
Selçuklu Devleti 49, 73, 77, 79, 83, 85, 87, 91, 92, 94, 115, 117, 119, 154, 159, 160, 175, 200, 233, 236, 256, 281, 286, 302, 337, 345, 410, 413, 489, 499, 514, 518, 530
Semerkand 50, 232
Senekerim 201, 202, 203, 204, 275
Sependânkân 33
Serahs 28, 38, 40, 41, 42, 44, 46, 51, 52, 57, 58, 62, 65, 66, 81, 88, 246, 413, 415
Serâyâ b. Meni 461
Sermâc 188, 190, 279, 280
Severag 277
Seyhun 94, 140, 142, 522, 530
Seyyîd Murtaza Cemâleddin Ebû'l-Hasan el-Alevî 302
Seyyid Zeyd 46
Seyyîde 340, 484, 485, 505, 510, 511, 517, 519, 532
Sicistân 88, 116, 124, 180, 296, 412, 415
Sidilli 512
Siirt 121
Silvan 121, 376, 378
Simâl b. Salih b. Ru'kiliyye 383
Sim (Antitoroslar) 318
Simbat Dağı 229
Simcûrîler 162

Sincâr 120, 357, 361, 365, 383, 384, 385, 471, 477
Sind 116, 280
Sirderya 130
Sîrevân 181, 183, 190, 295
Sistân 88, 101, 138, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 158, 250, 417
Sistân Şâristânı 147
Sitkan 146
Sittülmülk 512
Sivas 203, 204, 275, 397
Skleros 121
Sofya 144, 263
Studios Manastırı 396
Subaşı 39, 40, 42, 43, 44, 93, 114, 130
Sûfî Ribâtı 427
Sûkü'l-Asker 526
Sulce 264
Sultan Mahmûd 27, 30, 32, 39, 112, 113, 149, 245, 254, 255, 280
Sultan Mesûd 27, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 41, 42, 48, 50, 52, 57, 60, 62, 65, 71, 73, 82, 88, 93, 94, 97, 99, 109, 113, 114, 115, 116, 130, 132, 137, 144, 149, 151, 280
Sultan Sancar 97, 522
Sultan Tuğrul 404, 411, 484
Sultanüddevle 121, 163
Sûrâ 352
Surat 431
Sûrî 29, 36, 38, 42, 46, 47, 63
Suriye 119, 169, 171, 204, 258, 268, 269, 281, 285, 328, 329, 331, 335, 345, 352, 364, 403, 434, 441, 443, 444, 457, 461, 467, 474, 512, 514, 516
Surp Garabed (Çanlı Kilise) 274
Surrak 247
Suruç 120
Sünik Krallığı 209
Sünnî 112, 122, 160, 165, 168, 169, 171, 179, 243, 285, 286, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 308, 325, 338, 339, 365, 370, 392, 421, 422, 439, 442, 446, 467, 474, 488, 512, 527, 529
Sürhâb 184, 185, 187, 188, 295
Sürmeri 219, 220
Şaburkan 51
Şâdiyâh 28, 48, 50
Şâfiî 106, 121, 160, 303, 339, 512
Şâfiîler 306, 492
Şah Arsui Çarşısı 197
Şâhmelik 130, 132, 133, 134, 135, 137
Şam 170, 307, 329, 399, 444, 475, 530
Şapur 117
Şâpûr b. Ardaşîr 453
Şâristân 144, 146, 157
Şavşet 208
Şâzencân 181, 183
Şebânkâre 299, 394
Şeddâdoğulları 193, 200
Şefâsâ 364
Şehrazâdî 156
Şehrizûr 184, 190, 224, 225, 295, 310, 438, 448, 500, 501
Şemirân 128, 137, 500
Şengelyân 146
Şerîf Rızâ 302
Şeybânî 314, 453
Şeybânoğulları 371
Şeyh Ebû Hasan el- Eş'arî 303
Şezioğulları 368
Şigar (Sincaroğulları) 357
Şihâbüddevle Ebû'l-Fevârîs Mansûr b. el-Hüseyn el-Esedî 365
Şihâbüddevle Ebü'l-Fevârîs Mansûr b. el-Hüseyin 182
Şihâbüddevle Mansûr el-Esedî 247, 248, 252
Şîrâa 118
Şirag 206, 214
Şirak 210, 213, 219
Şirâz 129, 160, 248, 250, 251, 282, 290, 292, 325, 335, 382

Şücâ 151
Şükr 132, 133

T
Taberistân 32, 111, 112, 113, 114, 116, 129, 161, 242, 476
Tabes 133, 147
Tabeseyn 101
Tâc 487
Tâceddîn b. Sahta 393
Tâceddîn Nasr b. Hibetullah b. Ahmed 250
Taç 128, 495
Tâhir b. Muhammed b. Seczî 146
Tahran 32, 33, 43, 47, 70, 76, 92, 96, 97, 104, 105, 112, 116, 120, 125, 137, 153, 292, 297, 298, 299, 300, 302, 315, 318, 367, 390, 413, 414, 507, 517, 522
Tak 135, 150
Talekan 41, 42, 51, 52
Talhab 53
Tamerrâ 252
Tamgaç 50, 141, 142, 143, 144, 514
Tao 208
Tarem 128, 500
Tarem-i Süflâ 128
Tarem-i Ulya 128
Tarîk-i Horâsân 190
Taron 121, 229, 269, 274
Tatar 136
Tatul 319
Tavadanos 276
Tayk 229, 316, 318
Tebit 136
Tebriz 119, 223, 232, 237, 241, 254, 314, 475, 476, 478, 502, 504, 507
Tecreşt 516
Tekrit 190, 244, 336, 362, 363, 385, 431, 507, 538, 539
Tell-Afer 196, 356, 384
Tell-Tevbe 368
Tell-Ukberâ 455
Temimî 488, 490, 492
Temimoğulları 514
Teodoros 269
Tercan 271, 318
Terenig 203, 275
Theodora 170, 171, 259, 269, 270, 271, 320, 321
Theodor Gabras 318
Theodosiopolis 209, 229
Tılkhum 222, 276
Tırm 127, 128
Tiflis 193, 221, 223, 255
Tirânşâh 184, 190
Tirmiz 28, 50, 139, 141
Toharistan 28, 73, 88
Tornikios 220, 260, 267
Trablus 122, 170
Trabzon 203, 206, 207, 226, 233, 237, 260, 271, 318
Trakya 263, 264, 265
Tuğrul Bey 340, 341, 410, 411, 412, 483, 484
Tuğrul Bey Şehri (Medinetu Tuğrul Bey) 342
Tuğrul Bozan 148, 149
Tuğrul el-Memûn 152
Tuğrul-î Gâsıb 148
Tuğrul Nazân 148
Tuna 140, 208, 261, 263, 267
Turak 261, 263, 264
Turaysis 106
Tûs 33, 63, 367
Türk 27, 28, 33, 71, 73, 74, 76, 83, 84, 88, 89, 90, 91, 100, 101, 102, 120, 122, 125, 130, 133, 134, 136, 138, 140, 141, 142, 143, 147, 149, 162, 163, 164, 176, 183, 186, 192, 201, 202, 204, 215, 217, 218, 224, 226, 227, 231, 232, 236, 237, 245, 253, 254, 257, 262, 267, 269, 272, 274, 276, 280, 284, 292, 297, 298, 299,

307, 319, 325, 327, 331, 338, 340, 341, 342, 346, 348, 355, 356, 361, 366, 371, 374, 388, 391, 401, 407, 416, 418, 429, 433, 440, 443, 465, 466, 478, 484, 485, 494, 500, 502, 503, 505, 506, 510, 511, 512, 514, 516, 522, 524, 526, 528, 529, 531, 532, 534, 543
Türkistan 33, 52, 72, 73, 75, 82, 112, 132, 136, 141, 149, 267, 269, 522, 523, 527
Türkler 85, 163, 177, 183, 196, 221, 222, 224, 247, 248, 249, 254, 263, 267, 271, 273, 274, 275, 282, 284, 285, 297, 303, 311, 324, 326, 329, 338, 340, 348, 349, 356, 397, 419, 431, 444, 445, 446, 462, 465, 525, 527, 528, 529, 530
Türkmen 27, 28, 39, 64, 66, 68, 81, 89, 91, 108, 114, 115, 116, 126, 127, 144, 145, 146, 147, 191, 192, 195, 198, 202, 233, 239, 240, 241, 242, 243, 254, 256, 268, 274, 308, 315, 403, 404, 407, 420, 514
Türkmenistan 340, 532
Türkmenler 34, 41, 47, 54, 59, 64, 66, 71, 85, 88, 91, 117, 122, 124, 126, 127, 191, 192, 195, 198, 200, 233, 240, 241, 245, 253, 255, 257, 268, 269, 271, 274, 275, 280, 313, 404, 411, 412, 416, 516
Tüster 247, 249, 252

U
Uç (Ûş) 514
Uddetüddîn 466, 470, 473, 506
Ukayl 475
Ukaylî 104, 120, 177, 198, 454, 474, 513
Ukaylîler 162, 196, 252, 295, 473, 475, 512
Ukber 187, 225
Ukberâ 352
Ukber b. Fâris 187
Ulu Hâcib 357
Ulyaâbâd 50, 51, 53
Umman 298
Urallar 130
Urcuvân 466
Urfa 120, 122, 237, 276
Urmiye 127, 197, 224, 241, 242, 256, 507
Uşis-Tzihe 233
Uzlar 135, 261, 267

V
Vağarşabad 207
Vahram Pahlavuni 211, 219
Vahsûdân 91, 241, 255, 314, 315
Vahş 139
Vak'atü'l-Funeydik 474
Van 122, 145, 198, 201, 204, 222, 242, 256, 315, 316, 319, 515
Vanand 318
Van Gölü 122, 319
Varangian 258
Varanglar 264
Vasak'ın oğlu Grigor 230
Vasıl b. Ata 161, 162
Vâsıt 165, 166, 176, 183, 248, 249, 284, 326, 327, 329, 338, 343, 348, 349, 355, 359, 361, 364, 365, 378, 402, 406, 431, 438, 446, 447, 448, 452, 461, 462, 463, 466, 468, 485, 511, 541, 542
Vasil 316
Vaspurakan 200, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 218, 223, 224, 242, 256, 267, 268, 275
Vaspurakan Ermeni Krallığı 200, 205
Vatatzes 261
Verrâmoğulları 189, 542
Vestis Sargis 238
Visâl el-Kahramane 466
Vladimir 258
Vladistlav 223

X
Xaghteac 318

Y
Yabgu Devleti 134, 135
Yabgulu 91, 254
Yağan Paşa 232
Yağmur 27, 91, 114, 254
Yağmurlular 281
Yahya 96, 122, 273, 333, 414, 486, 524
Yakutî 101, 117, 154, 192, 411
Yaruhtekin 431, 438, 443, 446, 461
Yayla Tekin 409
Yedi İmâmcı Şiîler 142
Yegantz-pert (Geyikkale) 271
Yeğişi 203
Yengikend (Dîh-i Nev) 522
Yengikent 130, 134
Yezd 289
Yınallılar 52, 56, 64, 66, 73, 88, 91, 281
Yunus 521
Yusuf (Isuli) 276
Yusuf b. Sebüktekin 95
Yusuf Yınal 45, 91, 281, 521

Z
Zâhir 250, 422, 532
Zahîretüddîn 340
Zaimüddevle 244
Zakarya 207
Zamantı 204
Zap 221, 224, 311, 367
Zencân 117, 124, 127, 129, 242, 483
Zenciler 444
Zeydî 161
Zirek 439, 449, 451
Ziyâriler 111, 116
Ziyârîler 113
Zoe 259
Zühre 346, 446, 465
Züreyr b. Alâüddevle 525
Zü's-Saâdât Ebû'l-Ferec Muhammed b. Câfer b. Muhammed b. Fesâncis 177

BİR DEVLET VE MEDENİYET MİMARI: "ES-SULTÂNÜ'L-MUAZZAM" TUĞRUL BEY...

Selçuk Bey'le yanmaya başlayan Türk ateşi, Tuğrul Bey'in Dandanakan zaferinin ardından ilan edilen sultanlığıyla tüm Anadolu'ya ışık saçtı. Türklerin İslâm medeniyet dairesine girmesinin kuvvetiyle 10. ve 11. yüzyıllardan itibaren Selçuklu Oğuzları muhteşem bir medeniyet yarattı. Devlet yönetiminden şehir düzenine, mimârîden sanata, ahi teşkilatından askerî stratejilere kadar bu medeniyet, izlerini günümüze taşıdı.

Kaynaklar Tuğrul Bey'in portresini kan dökmekten hoşlanmayan, merhametli, asil tavırlı, kusur görmeyen, hataları affeden, sabırlı, tevazu sahibi, cömert, dürüst ve dindar bir hükümdar olarak çiziyor. Tuğrul Bey'in en önemli amaçlarından birinin hac yolunu güvenilir duruma getirmek, diğerinin ise İslâm âlemini birleştirmek olduğu belirtiliyor. Edip ve tarihçi İmâdüddin el-İsfahânî, onun devrini anlatmak için "gül bahçesi" tanımını kullanıyor.

Tuğrul Bey zamanı Selçuklu tarihini inceleyen bu çalışmada; devletin kurumsal teşkilât yapısı, muhtelif mezhepler ve yerel hânedanlar arasında devletin hâkimiyet mücadelesi ve onları denetim altında tutmak için uygulanan stratejiler, devletin izlediği siyaset ile diğer devletlerle kurulan ilişkiler ele alınıyor. Diğer yandan, Tuğrul Bey'in faaliyetleri, ilk elden kaynakların rehberliğinde açıklanıyor ve günümüze de ışık tutacak biçimde yorumlanıyor.

"*Sultan Tuğrul Bey: Selçuklu İmparatorluğu'nun Kurucusu*", Türk tarihinin efsanevi devlet adamlarından birinin izinden giderek o dönemi anlatan/aydınlatan bir başucu kitabı.

Kronik
₺40,00
KDV'den muaftır.
ISBN: 978-605-7635-84-6
kronikkitap.com kronikkitap